

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΧΗΜΑΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗ ΛΙΜΝΗ:
εμπειρία και διαμεσολάβηση του τοπίου στις Πρέσπες

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2010

ΥΠΟΒΛΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΕΞΕΤΑΣΗΣ: 20 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2010

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Επιβλέπων Καθηγητής: Νικόλαος Βερνίκος, Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτισμικής
Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Σοφία Δασκαλοπούλου, Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Βασίλειος Παπαναστάσης, Ομότιμος Καθηγητής, Σχολή Δασολογίας και Φυσικού
Περιβάλλοντος, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Γεράσιμος Παυλογεωργάτος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και
Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Θεανώ Τερκενλή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
Λενιώ Μυριβήλη, Λέκτορας, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Εύη Σαμπανίκου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και
Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας
και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων
του συγγραφέα. (Νόμος 5343/1932, άρθρο 202, Παρ.2)

Στην οικογένειά μου.

*Και τις μνήμες της:
Αλέκος Ηλιόπουλος, Μήτσος Παπαδόπουλος,
Τριανταφυλλιά Παπαδοπούλου,
η «μπάμπω» Μαργαρίτα.*

Στους Πρεσπιώτες που «έφυγαν».

Της Κατερίνας, κέρμα στο πηγάδι της υπομονής.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της συγκεκριμένης διδακτορικής διατριβής είναι οι διαφορετικές εννοιοδοτήσεις, αναπαραστάσεις αλλά και τοπικές αντιλήψεις του σύγχρονου τοπίου στις Πρέσπες. Οι λίμνες των Πρεσπών, στα σύνορα της Ελλάδας, της Αλβανίας και της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, υγρότοπος διεθνούς σημασίας, διασυννοριακό πάρκο από το 2000 αλλά και υποψήφια θέση για τον κατάλογο της Παγκόσμιας Κληρονομιάς λόγω των βυζαντινών μνημείων της, έχουν αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια ως μια συμβολική 'νησίδα' φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς στη Νοτιανατολική Ευρώπη. Αυτή η αξιακή σημασιοδότηση της περιοχής ως «κίβωτού» του φυσικού πλούτου και του μνημειακού παρελθόντος, αρθρώνεται κατ' εξοχήν μέσα από την εννοιολογική σύλληψη του τοπίου ως συμβολικού κεφαλαίου και εμπεδώνεται μέσα από τη συνειρμική του ταύτιση με την αισθητική της φύσης και της μνημειακότητας η οποία αναπαράγεται μέσω της διαδεδομένης πλέον, –από τα έντυπα αφιερώματα και τα τουριστικά φυλλάδια, έως τα τηλεοπτικά ντοκυμαντέρ και το διαδίκτυο– «εικονογραφίας» της περιοχής.

Παρά την προβολή ωστόσο, των Πρεσπών ως εναλλακτικού τουριστικού προορισμού και 'νησίδας κληρονομιάς' διεθνούς σημασίας, οι εδραιωμένες έως και τις πρόσφατες δεκαετίες μετεμφυλιακές συνθήκες κοινωνικο-πολιτικής απομόνωσης και περιθωριακότητας και τα περιοριστικά, επιφανειακά και θραυσματικά εννοιολογικά σχήματα που έχουν επικρατήσει καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη πρόσληψη του χώρου. Η επιτηρούμενη μεθοριακότητα της περιοχής, η κυριαρχία των εθνοκεντρικών ή εθνικιστικών αφηγήσεων, και οι αγκυλώσεις του επιστημονικού και του επίσημου, κανονιστικού λόγου, άφησαν ελάχιστα περιθώρια για ευρύτερες χωροχρονικές προοπτικές ή βαθύτερες, ανθρωποκεντρικές ερμηνείες και απέκλεισαν τις μνήμες του πρόσφατου παρελθόντος, τις εμπειρίες, τη καθημερινότητα και τον υλικό πολιτισμό των κατοίκων και των τοπικών κοινοτήτων.

Η συγκεκριμένη έρευνα, χρησιμοποιώντας αναλυτικά εργαλεία από τα διεπιστημονικά πεδία του υλικού πολιτισμού και της πολιτισμικής / κοινωνικής θεωρίας του χώρου, και συνδυάζοντας την εθνογραφική επιτόπια έρευνα με αρχειακό υλικό και διαφορετικά μέσα καταγραφής, ανιχνεύει πολλαπλές διαστάσεις της χωρικότητας και της υλικής και συμβολικής διαμόρφωσης του σύγχρονου τοπίου από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως και σήμερα. Εξετάζει ερμηνευτικά την εννοιολογική και ιδεολογική κατασκευή του επίσημου, τοπογραφημένου χώρου καθώς και τη συγκρότηση του τοπίου ως αισθητικού αντικειμένου και συμβολικού κεφαλαίου μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές διαμεσολάβησης και αναπαραστατικά μέσα. Επιχειρεί, παράλληλα, να προσεγγίσει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του βιωματικού χώρου της άμεσης, καθημερινής αντίληψης και εμπειρίας των ίδιων των κατοίκων της περιοχής έτσι όπως έχει διαμορφωθεί μέσα από τις υλικές, παραγωγικές πρακτικές, τις μνημονικές αναφορές και τις κοινωνικές σχέσεις.

Προτείνεται τέλος, πέρα από τις συμβατικές στατικές, επιφανειακές και ταξινομικές προσεγγίσεις, ένας επαναπροσδιορισμός του τοπίου ως ζωτικού πεδίου ρευστών και δυναμικών συσχετισμών, το οποίο διαμορφώνεται μέσω μιας διαρκούς διαλεκτικής ιδεολογικού ανταγωνισμού και κοινωνικής διαπραγματεύσεως, βιωμένης εμπειρίας και υλικής μεταμόρφωσης.

Summary

This PhD thesis deals with the different conceptualizations, representations and local perceptions of the contemporary landscape in Prespa Park, Greece.

Prespa lakes, on the borders of Greece, Albania and FYR Macedonia, known as a wetland of international importance also housing several Byzantine monuments, were declared a Trans-Boundary Park in 2000 and a World Heritage Tentative Site in 2003, emerging as a heritage landmark in Southeast Europe. The valued landscapes of Prespa seem to bear the symbolic capital of an 'unspoiled' nature and a monumental past that is articulated and reproduced through a well circulated –from tourist brochures to television documentaries and social media– iconography. Nevertheless, this transition from national periphery to the foreground of 'world heritage' does not necessarily reverse established views of socio-political neglect, cultural fragmentation and limited schemes of spatial perception. Confined in the political geography of borders shaped by the national conflicts of early 20th century, and largely defined by a post-civil war (1946-1949) state of surveillance and isolation at the margins of the nation-state, the lakes have often been viewed, imagined and represented, in their emphasized, insular geomorphology, through metaphors of exile and monasticism or through the aesthetics of 'undisturbed' landscape beauty. The official rhetoric, nationalist narratives and the early rigid environmentalist discourse left little room for wider spatio-temporal perspectives or a deeper anthropocentric interest in landscape excluding 'difficult' memories of the recent past and aspects of local perceptions and material culture.

Using analytical tools and approaches from a wide, cross-disciplinary field drawing from heritage studies, material culture and socio-cultural spatial theory and combining ethnographic fieldwork with a phenomenological visual and spatial analysis, this thesis explores multiple modes and scales of spatial perception and traces the material and symbolic transformation of the contemporary landscape, from late 19th century to current day. It critically investigates the conceptual and ideological construction of official topography as well as the articulation of landscape as an aesthetic object through certain mediation channels and practices. In parallel, it explores the deeper, qualitative features and dimensions of lived space and local spatial perceptions, as reflected in and shaped through material culture, traditional land use practices, social relations and personal or collective memory.

The thesis is structured in three main chapters representing three scales and modes of spatial perception as outlined in Henri Lefebvre's triple spatial dialectics (conceived, perceived and lived space). Chapter 1 (Topographies) outlines a genealogy of the nation-state mechanisms and practices through which the official space was conceived, shaped and regulated: cartography and spatial planning, national assimilation policies, the making of national borders and internal, administrative boundaries. Chapter 2 (Landscape iconographies) examines the processes through which the landscape of Prespa was constituted and articulated as a valued and imagined aesthetic object, a symbolic capital. It interrogates established and re-produced representational patterns, viewing frames and mediation practices through which landscape has been, and still is, visually consumed, ranging from 19th century western travelers and the environmental and archaeological discovery of Prespa in the 1960s to recent tourist guides, web sites and social media.

Chapter 3 (Indigeneities) focuses on the multiple ways in which the inhabitants of Prespa have shaped a sense of place through material culture, daily life practices, social relations, personal experiences and collective memory. Different experiential, situated modes –rooted, fluid or

traumatic- and aspects of 'being a local' are explored: the house and the village, family structures and kinship, orientation and way-finding, land use and lake fishing practices, oral history, border-crossing and migration, post-civil war devastation & displacement.

Concluding chapter 4 (Biographies) outlines the main 'biographical' episodes of landscape perception and transformation in Prespa and argues for a more inclusive re-conceptualization of landscape that can capture deeper qualities of embodied spatial experience and collectively shaped local perceptions. These qualities, often non-transferable to abstract, two-dimensional mapping or to official heritage discourse, constitute a landscape 'idioglossia' that requires wider and nuanced research standpoints. Acknowledging the unexplored qualities of social and experiential space, is the first step towards re-approaching landscape as a vital field of tensions and dynamic relations, shaped through a dialectics of ideological contestation, social practices, lived experience and material transformation.

Πρόλογος / Ευχαριστίες

Η διατριβή αυτή γεννήθηκε πολύ πριν γραφτεί και πήρε σταδιακά τη μορφή της στην Πρέσπα. Γράφτηκε, ωστόσο, και 'ζυμώθηκε' σε πολλές μικρές 'πατρίδες': στη Μυτιλήνη, την Καστοριά, την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, το Λονδίνο.

Η διαδρομή που ξεκίνησε από τις πρώτες, ανεπεξέργαστες ιδέες και κατέληξε στην ολοκλήρωση αυτής της διατριβής ήταν μεγάλη και κάποιες φορές δύσβατη. Πολλοί ήταν αυτοί που με στήριξαν υπομονετικά και που βοήθησαν στην ολοκλήρωσή της.

Η έρευνα τροφοδοτήθηκε με πηγές και αρχειακό υλικό από διάφορους φορείς και βιβλιοθήκες των οποίων το προσωπικό ευχαριστώ: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Εθνική Βιβλιοθήκη, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Αιγαίου, Βιβλιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Εθνική Χαρτοθήκη, Εταιρία Προστασίας Πρεσπών, Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων / Υγροτόπων, 16^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Καστοριά), British Library, Institute of Archaeology / School of Slavonic and East European Studies / Bartlett School, University College London.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον κ. Τάκη Χατζόπουλο για την άδεια χρήσης των εικόνων από το ντοκυμαντέρ «Πρέσπες» καθώς και όσους παραχώρησαν υλικό από προσωπικά αρχεία και συλλογές.

Το οπτικό / φωτογραφικό υλικό της διατριβής, σε περίπτωση που δεν δηλώνεται άλλη πηγή, προέρχεται από την επιτόπια και αρχειακή έρευνα.

Τμήμα της έρευνας χρηματοδοτήθηκε από το Marie Curie Early Stage Training Fellowship και πραγματοποιήθηκε στο Εργαστήριο Αρχαιολογικών / Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων, του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του University College, London. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Thilo Rehren και τον Andy Bevan για τη φιλοξενία και τη βοήθεια.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Μυρσίνη Μαλακού, τον Γιάννη Καζόγλου, την Ειρήνη Κουτσερή αλλά και όλο το προσωπικό στην Εταιρία Προστασίας Πρεσπών για τη βοήθεια.

Ευχαριστίες οφείλω στα μέλη της εξεταστικής μου επιτροπής για τη στήριξη, τις συζητήσεις και τα δημιουργικά σχόλια. Ευχαριστώ, συγκεκριμένα, τον επιβλέποντά μου, Ομότιμο Καθηγητή Νικόλα Βερνίκο και την Καθηγήτρια Σοφία Δασκαλοπούλου για την εμπιστοσύνη και την 'ευρυχωρία' των ιδεών, τον Ομότιμο Καθηγητή Βασίλειο Παπαναστάση για την ενθάρρυνση, ιδιαίτερα στην πρώιμη φάση της διατριβής, τον Επίκουρο Καθηγητή Γεράσιμο Παυλογεωργάτο για τη συνεργασία στο Εργαστήριο Διαχείρισης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Θεανώ Τερκενλή για τον προσανατολισμό στις θεωρητικές προσεγγίσεις του τοπίου, τη Λέκτορα Λενιώ Μυριβήλη για τις δημιουργικές συζητήσεις και την προσέγγιση της Πρέσπας όχι μόνο ως ερευνητικού πεδίου αλλά και ως βιωματικού χώρου, καθώς και την Επίκουρη Καθηγήτρια Εύη Σαμπανίκου για τα σχόλια και τις συζητήσεις ως προς τις πολιτικές του παρελθόντος και της αρχαιολογίας.

Ευχαριστώ επίσης για τις συζητήσεις, τα σχόλια και τις επισημάνσεις, σε διάφορες φάσεις, τους: Christopher Tilley, Κώστα Κωτσάκη, Γιώργο Αντωνίου, Ραϋμόνδο Αλβανό, Βασίλη Δαλκαβούκη, Νένη Πανουργιά, Αναστασία Σακελλαριάδη, Κωστή Παπαναστάση, Ευθύμιο Μαυρίκα, Laura Mcattackney, Eva Svensson, Ingunn Holm.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη Νότα Πάντζου, το Γιάννη Βώβο, τον Niels Andreasen και την οικογένεια Στεφάτου στη Μυτιλήνη για την ουσιαστική βοήθεια, τη συμπαράσταση και τη φιλία.

Το κείμενο αυτό δε θα γραφόταν χωρίς τη βοήθεια των φίλων, συγγενών και κατοίκων της Πρέσπας. Ευγνωμοσύνη οφείλω στο Χρήστο Ηλιόπουλο και το Λάζαρο Πετρίδη που υπήρξαν έμπειροι 'οδηγοί' στο πεδίο και την επιτόπια έρευνα.

Πολύτιμη υπήρξε η συμπαράσταση της οικογένειάς μου. Οι μνήμες της μητέρας μου Φωτεινής και του πατέρα μου Χρήστου υπήρξαν αφετηρίες και οδηγοί σε αυτή την έρευνα. Ο αδερφός μου Αλέξης δεν έχασε ποτέ το ενδιαφέρον του για την έρευνα και με συντρόφεψε σε κάποιες από τις περιπλανήσεις μου στο τοπίο της Πρέσπας. Ας είναι το κείμενο αυτό ένα ελάχιστο «αντίδωρο».

Τέλος, οφείλω τα πάντα στην ουσιαστική στήριξη, βαθιά κατανόηση και υπομονή της Κατερίνας Στεφάτου με την οποία μοιραζόμαστε αυτή τη διαδρομή.

Περιεχόμενα

I.I. Ορίζοντας το πεδίο: η προβληματική της έρευνας και η περίπτωση μελέτης.	σελ.6-15
I.II. Ορίζοντας το πεδίο: το ιστορικό πλαίσιο.	σελ.15-17
I.III. Αναζητώντας το τοπίο: μια «χαρτογράφηση» της βιβλιογραφίας.	σελ. 18-26
I. IV. Αναζητώντας το τοπίο: θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση.	σελ.26-35
I.V. Διαδρομή: η διάρθρωση των κεφαλαίων.	σελ.36-38
1.1. Η συγκρότηση του επίσημου χώρου: εισαγωγή	σελ. 40-41
1.2. Χαρτογραφώντας τις λίμνες: μηχανισμοί διεκδίκησης του χώρου στη Μακεδονία, 1870-1920.	σελ. 41-57
1.3. Διαιρώντας τις λίμνες: η κατασκευή των συνόρων, 1913-1924.	σελ. 57-75
1.4. Επίσημες τοπογραφίες: χωρικές στρατηγικές του έθνους-κράτους, 1924-1974.	σελ. 75-100
1.5. Χωροθετώντας το παρελθόν: η διαμόρφωση της αρχαιολογικής τοπογραφία των Πρεσπών.	σελ. 100-108
1.6. «Πράσινες» τοπογραφίες: ο περιβαλλοντικός λόγος και η καταγραφή του «φυσικού» χώρου στην Πρέσπα.	σελ. 109-131
2.1. Το τοπίο ως συμβολικό κεφάλαιο: εισαγωγή.	σελ. 133-136
2.2. Το «πρώτο βλέμμα»: περιηγητές, επισκέπτες και κρατικοί λειτουργοί στην Πρέσπα, 1850-1940.	σελ. 137-159
2.3. Ανακαλύπτοντας τη Πρέσπα: η αισθητική της φύσης και της μνημειακότητας	σελ. 160-193

2.4. Οι λίμνες ως θέαμα και φαντασίωση: τουριστικές πρακτικές, οπτικοποιήσεις και φαντασιακές αφηγήσεις των Πρεσπών.	σελ. 194-234
3.1. (Αυτο) τοποθετήσεις: ορίζοντας την εντοπιότητα	σελ. 236-245
3.2. Η λίμνη ως «εστία»: οικισμοί και κατοίκηση	σελ. 246-284
3.3. Πριν «χαλάσει ο κάμπος» και «κλείσει το βουνό»: δουλεύοντας τη γη.	σελ. 285-296
3.4. «Υγρά χωράφια»: δουλεύοντας τη λίμνη.	σελ. 296-306
3.5. Γηγενείς τοπογραφίες: διαμορφώνοντας την αίσθηση του τόπου.	σελ. 307-330
3.6. «Εδώ η ουσία είναι πώς ερήμωσε ο τόπος ο δικός μας»: μνήμη, εμπειρία και υλικότητα του εμφυλίου.	σελ. 330-339
3.7. Διακεκομμένες λίμνες: εκτοπισμοί, διασπορές, επιστροφές	σελ. 340-344
4.1. Δομώντας και αποδομώντας την Πρέσπα: «ζωές» και «θάνατοι» ενός τοπίου.	σελ. 346-349
4.2. Επιστροφή στις λίμνες: πολιτικές διαμεσολάβησης μιας «μεικτής» κληρονομιάς.	σελ. 349-353
4.3. Το τοπίο ως διεκδίκηση: διαλεκτική και «ιδιογλωσσία».	σελ. 354-355
Πηγές, Βιβλιογραφία	σελ. 356-386
Παράρτημα	σελ. 387-419

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

I.I. Ορίζοντας το πεδίο: η προβληματική της έρευνας και η περίπτωση μελέτης.
σελ.6-15

I.II. Ορίζοντας το πεδίο: το ιστορικό πλαίσιο.
σελ.15-17

I.III. Αναζητώντας το τοπίο: μια «χαρτογράφηση» της βιβλιογραφίας.
σελ.18-26

I.IV. Αναζητώντας το τοπίο: θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση.
σελ.26-35

I.V. Διαδρομή: η διάρθρωση των κεφαλαίων.
σελ.36-38

I.I. Ορίζοντας το πεδίο: η προβληματική της έρευνας και η περίπτωση μελέτης.

I.I.i. Ποιό τοπίο; Προβλήματα ορισμού

Η έννοια του τοπίου, συνήθως συνοδευόμενη από προσδιορισμούς όπως «φυσικό», «πολιτισμικό», «ιστορικό» ή «ανθρωπογενές», έχει επικρατήσει και χρησιμοποιείται ευρέως τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, στα πλαίσια του διαλόγου που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια σχετικά με τη διατήρηση της φυσικής, πολιτιστικής ή παγκόσμιας κληρονομιάς, την προστασία και διαχείριση αρχαιολογικών χώρων, ιστορικών πόλεων και θέσεων, ή την περιβαλλοντική πολιτική και το χωρικό σχεδιασμό. Καθιερωμένος όρος σε νομοθετικά ή ρυθμιστικά κείμενα κρατών, διεθνών οργανισμών, επιτροπών και μη κυβερνητικών οργανώσεων, το τοπίο θεωρείται πηγή κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, φορέας της τοπικής αλλά και Ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας αλλά και διατηρητέα αξία σύμφωνα με κριτήρια οικολογικής ισορροπίας, αισθητικής ποιότητας και ιστορικής σημασίας:

Σημειώνοντας ότι το τοπίο διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο δημοσίου συμφέροντος από άποψη πολιτισμική, οικολογική, περιβαλλοντική και κοινωνική και ότι συνιστά πόρο ευνοϊκό για την οικονομική δραστηριότητα, του οποίου η προστασία, η διαχείριση και ο σχεδιασμός μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία θέσεων εργασίας. Έχοντας επίγνωση ότι το τοπίο συμβάλλει στη διαμόρφωση της τοπικής κουλτούρας και ότι αποτελεί ένα βασικό συστατικό στοιχείο της Ευρωπαϊκής φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, συνεισφέροντας στην ανθρώπινη ευημερία και παγίωση της Ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αναγνωρίζοντας ότι το τοπίο είναι ένα σημαντικό μέρος της ποιότητας ζωής των ανθρώπων οπουδήποτε, σε αστικές περιοχές και στην ύπαιθρο, σε υποβαθμισμένες περιοχές, όπως και σε περιοχές υψηλής ποιότητας, σε περιοχές αναγνωρισμένες ως εξαιρετικού φυσικού κάλλους, όπως και σε περιοχές χωρίς ιδιαιτερότητες. (Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου 2000: 38).¹

Η άρθρωση ενός επίσημου λόγου και η διαμόρφωση διαχειριστικών πλαισίων για το τοπίο προϋποθέτουν, φυσικά, την απόπειρα ορισμού του και τη διατύπωση γενικών σχημάτων σχετικά με το χαρακτήρα του. Στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση του τοπίου που επικυρώθηκε ως νόμος του ελληνικού κράτους στις 25/02/2010 (ΦΕΚ 3287, Τεύχος Α') ορίζεται ως «περιοχή, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τους ανθρώπους, της οποίας ο χαρακτήρας είναι αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών ή / και ανθρώπινων παραγόντων» (Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου, 2008: 38). Στα κείμενα του Παγκόσμιου Κέντρου Κληρονομιάς (World Heritage Centre)

¹ Η απόδοση στα ελληνικά ακολουθεί εδώ το μεταφρασμένο κείμενο όπως συμπεριλαμβάνεται στην επικύρωση της Σύμβασης από το ελληνικό κράτος (ΦΕΚ 3287, Τεύχος Α', 25/02/2010). Για το πλήρες κείμενο της Σύμβασης βλ. Παράρτημα, Κείμενο 1.

της UNESCO το τοπίο προσεγγίζεται ως στοιχείο που «αντιπροσωπεύει το συνδυασμένο έργο της φύσης και του ανθρώπου» (WHC 2005α: 83) ενώ αναγνωρίζονται τρεις κατηγορίες τοπίων.² Μέσα από την παγίωση των ορισμών –στους οποίους η αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης αποτελεί βασικό, επαναλαμβανόμενο σχήμα– και τη χρήση μιας τυποποιημένης ορολογίας που αναπαράγεται στον επιστημονικό ή στον επίσημο δημόσιο λόγο, και η οποία αποτυπώνεται σε ταξινομικές κατηγορίες και καταλόγους όπως αυτός των θέσεων της Παγκόσμιας Κληρονομιάς, η έννοια του τοπίου χρησιμοποιείται απροβλημάτιστα ως στατική και δεδομένη.

Ωστόσο, οι όποιες γενικές, αφαιρετικές διατυπώσεις –και οι αναπόφευκτες γραφειοκρατικές απλουστεύσεις που αυτές συνεπάγονται– όσο και αν έχει επικρατήσει η χρήση τους, δε θα πρέπει να θεωρούνται αυταπόδεικτες ή καθολικά αντιπροσωπευτικές. Οι προσπάθειες διευθέτησης του όρου μάλλον αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης προβληματικής καθώς τα τοπία διέπονται από ρευστές σχέσεις οι οποίες εμπίπτουν σε διαφορετικά εννοιολογικά, επιστημολογικά και ιδεολογικά πεδία και δεν είναι δυνατόν να περιχαρακωθούν σε ένα γενικά παραδεκτό ορισμό, όσο περιεκτικός και αν είναι αυτός. Κατά συνέπεια, αναπτύσσονται πολλαπλές χρήσεις και αναγνώσεις του όρου, παράλληλες, συναφείς ή αντικρουόμενες ως προς τα κριτήρια και τις ιδεολογικοπολιτικές τους αφετηρίες. Ταυτόχρονα, οι όποιες απόπειρες ορισμού, συνεπάγονται τη διαπραγμάτευση διάφορων συστατικών εννοιών τις οποίες τα επίσημα κείμενα επιχειρούν να συμβιβάσουν, όπως «φύση», «περιβάλλον» ή «πολιτισμός», καθώς και την αναμόχλευση των εδραιωμένων επιστημολογικών οριοθετήσεων. Στην ουσία, μπορούμε να πούμε ότι το τοπίο αρνείται να τεθεί υπό μία επιστημονική ή ρυθμιστική εποπτεία, κάτι που μας υπενθυμίζει η Doreen Massey χρησιμοποιώντας μία παρατήρηση της ανθρωπολόγου Barbara Bender:

Τα τοπία αρνούνται να πειθαρχήσουν. Εμπαίζουν τις αντιθέσεις που δημιουργούμε μεταξύ χρόνου (Ιστορία) και χώρου (Γεωγραφία), ή μεταξύ φύσης (Επιστήμη) και πολιτισμού (Κοινωνική Ανθρωπολογία). (Barbara Bender, αναφορά από προσωπική επικοινωνία στο Massey 2005: 138).

Η έννοια του τοπίου συγκροτείται –τόσο στις καθημερινές χρήσεις και πρακτικές όσο και μέσα από την ακαδημαϊκή της θεωρητικοποίηση– υπό διαφορετικές προϋποθέσεις και ιδεολογικά φίλτρα. Προσλαμβάνεται τόσο ως αναπαραστατικό επινόημα, τρόπος βλέμματος, ή νοητική εικόνα³ όσο και ως υλική και κοινωνική πραγματικότητα. Προσεγγίζεται ως αντικειμενικά προσδιορίσιμη φυσική και γεωμορφολογική οντότητα αλλά και ως ερμηνεύσιμη πολιτισμική κατασκευή.

² Οι όροι που χρησιμοποιούνται είναι οι εξής: «σαφώς καθορισμένα τοπία», (“clearly defined landscapes”), «οργανικά εξελιγμένα τοπία» (“organically evolved landscapes”) και «συσχετιζόμενα πολιτισμικά τοπία» (“associative cultural landscapes”). Τα «οργανικά εξελιγμένα» τοπία διαχωρίζονται επιπλέον σε δύο υποκατηγορίες με κριτήριο τη ζωντανή ή μη εξέλιξή τους: στα «τοπία-απολιθώματα» και στα «συνεχή» τοπία (WHC, 2005α: 84).

³ Βλ. Cosgrove και Daniels, 1988, Barnes και Duncan, 1992.

Ταυτόχρονα, τα τοπία χαρακτηρίζονται από συνεχή αλλαγή και κινητικότητα. Η δομή τους δεν είναι στατική και κλειστή, αλλά ρευστή, δυναμική και συχνά συγκρουσιακή. Είναι διεκδικούμενα⁴ καθώς προκύπτουν μέσα από τις κοινωνικές συγκρούσεις για την ιδιοκτησία και τη διαχείριση της γης, συνδέονται με την ανθρώπινη απώλεια, την εξορία και τον εκτοπισμό, το ταξίδι και τις μετακινήσεις, προϋποθέτουν μια διαρκή σχέση και διαπραγματεύση μεταξύ του τοπικού και του διεθνούς, των κατοίκων και των εξωτερικών παρατηρητών. Αυτή η ασταθής και συγκρουσιακή διάσταση μάλλον υποβαθμίζεται ως διαχειριστικό πρόβλημα στα διεθνή ρυθμιστικά κείμενα, τα οποία συνήθως ενθαρρύνουν την αναζήτηση ορίων, την αποσαφήνιση των δικαιοδοσιών, την ταξινόμηση και την κατηγοριοποίηση:

Τα πολιτισμικά τοπία είναι σε γενικές γραμμές πολύπλοκες οντότητες οι οποίες είναι δυνατόν να εκτείνονται σε μεγάλη έκταση στην επιφάνεια της γης ή στη θάλασσα, να ανήκουν σε πολλαπλές δικαιοδοσίες, να περιέχουν διάφορες μορφές κληρονομιάς και να αφορούν δρώντες φορείς, συμβάλλοντας έτσι σε μια μεγαλύτερη πολυπλοκότητα, ως προς τον ακριβή ορισμό του ορίου και του περιγύρου και τη διαχείρισή τους ή οποία με λίγες εξαιρέσεις χρειάζεται να ενισχυθεί (WHC 2005β: 2).

Η συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα και τη σημασία του τοπίου οδηγεί μάλλον σε μια πολυεπίπεδη δυναμική παρά στην μονοδιάστατη και αδιατάρακτη επιφάνεια κάποιας βεβαιότητας ή οριστικής λύσης. Υφίστανται δηλαδή, συγχρονικά, διαφορετικές νοηματοδοτήσεις του χώρου και του τοπίου, κάποιες από τις οποίες αρθρώνονται ως συγκροτημένος λόγος ή ως κυρίαρχες αναπαραστάσεις, ενώ άλλες παραμένουν μάλλον σιωπηρές και αγνοημένες. Υπό ένα τέτοιο πρίσμα θα πρέπει να ερμηνεύσουμε τις ποιοτικές διαφοροποιήσεις από τα περιγραφικά σχήματα και τις κατηγοριοποιήσεις του καταλόγου της Παγκόσμιας Κληρονομιάς έως τις τοπικές, γηγενείς αντιλήψεις ή από τα οπτικοποιημένα, φαντασιακά τοπία των τουριστικών φυλλαδίων και της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας έως τα τοπία της προσωπικής ή συλλογικής μνήμης, της καθημερινής πρακτικής και της βιωμένης εμπειρίας. Πρόκειται για νοηματοδοτήσεις που διέπονται από διαφορετικά συστήματα αναφοράς, χρησιμοποιούν συγκεκριμένα εκφραστικά και αναπαραστατικά μέσα, ενώ διαφοροποιούνται και οι φορείς τους ως προς τις σχέσεις εξουσίας, κοινωνικής ιεραρχίας και παραγωγής γνώσης. Γι'αυτό το λόγο, δεν μπορούν να οδηγήσουν σε μια συνολική θεώρηση απομονωμένα και αποσπασματικά, παρά μόνο μέσα από μια περιεκτική ανάλυση των μεταξύ τους ανταλλαγών, αλληλεπιδράσεων και εντάσεων. Με αφετηρία αυτήν την παραδοχή, επιχειρούμε να εξετάσουμε τις διαστάσεις που αποκτά η ευρύτερη προβληματική του τοπίου «προσγειωμένη» σε συγκεκριμένα χωρικά, ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα και συνθήκες καθημερινής πρακτικής αλλά και το βαθμό στον οποίο είναι δυνατόν να επανακαθοριστεί μέσα από ένα τοπικό παράδειγμα της ελληνικής πραγματικότητας και μια συγκεκριμένη περίπτωση μελέτης.

⁴ Βλ. Bender και Winer 2001.

1.1.ii. Παράλληλες τοπ(ι)ογραφίες: η περίπτωση των Πρεσπών.

Η λεκάνη των Πρεσπών που εκτείνεται σε υψόμετρο 850 μέτρων, στα βορειοδυτικά σύνορα της Ελλάδας με την Αλβανία και την Πρώην Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, αποτελεί έναν εμβληματικό τόπο φυσικού πλούτου και πολιτιστικής κληρονομιάς, έντονου συμβολισμού και αισθητικών συνειρμών. Οι δύο λίμνες –Μικρή και Μεγάλη Πρέσπα- με τις τέσσερις νησίδες στην επιφάνειά τους (Golem Grad, Mali Grad, Άγιος Αχίλλειος, Βιδρονήσι) και τους γύρω ορεινούς όγκους⁵, έχουν καθιερωθεί ως ένας ιδιαίτερος χώρος που περιλαμβάνει διατηρητέες περιβαλλοντικές, πολιτιστικές και αισθητικές αξίες, οι περισσότερες από τις οποίες είναι πλέον θεσμοθετημένες μέσω διακηρύξεων και διαχειριστικών πλαισίων. Η καθιέρωση αυτή των Πρεσπών ως «νησίδας κληρονομιάς» έχει προσλάβει πλέον έναν σαφώς διεθνή χαρακτήρα που επισημοποιήθηκε με τη διακήρυξη του Διασυνοριακού Πάρκου από τους πρωθυπουργούς της Ελλάδας, της Αλβανίας και της Π.Γ.Δ Μακεδονίας το 2000, αλλά και την πρόσφατη υποψηφιότητα⁶ «της περιοχής των Πρεσπών η οποία περιλαμβάνει βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία» εκ μέρους της Ελλάδας ως μεικτής –φυσικής και πολιτιστικής– θέσης για τη λίστα της Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO (WHC 2009).

Η σημασιодότηση της έννοιας της κληρονομιάς αλλά και κατ'επέκταση η κυρίαρχη αντίληψη για τον χώρο των Πρεσπών, συμπυκνώνεται, και συγκροτείται κατ'εξοχήν μέσω της πρόσληψης και της αναπαράστασης του τοπίου ως στοιχείο το οποίο ενσωματώνει την ευαίσθητη βιοποικιλότητα ενός σπάνιου οικοσυστήματος, μια πλούσια βυζαντινή μνημειακή τοπογραφία αλλά και την παραδοσιακή φυσιογνωμία των οικισμών που έχουν αναπτυχθεί γύρω από τις όχθες των λιμνών. Η πλέον ευρέως διαδεδομένη εικονογραφία του τοπίου των λιμνών όπως αναπαράγεται μέσα από ταξιδιωτικούς οδηγούς, φωτογραφικά λευκώματα, ιστότοπους, ντοκυμαντέρ και τηλεοπτικά αφιερώματα, έχει εμπεδώσει σε μεγάλο βαθμό αυτήν την οπτικοκεντρική, συνειρμική πρόσληψη της περιοχής ως «κιβωτού» της φύσης και ενός «χαμένου», προ-βιομηχανικού παρελθόντος. Το τοπίο αποτελεί το αυταπόδεικτο τεκμήριο των οικολογικών αξιών και της ιστορικής σημασίας του χώρου αλλά ταυτόχρονα και το εννοιολογικό όχημα, το αναπαραστατικό σχήμα, μέσα από το οποίο οι Πρέσπες προσλαμβάνονται και συγκροτούνται ως φαντασικό αντικείμενο και συμβολικό κεφάλαιο.

Η χωρική μετατόπιση, ωστόσο, από την εποικινωνιακή απομόνωση στο επίκεντρο της δημοσιότητας και του τουριστικού ενδιαφέροντος και από το περιθώριο του έθνους-κράτους στο διεθνές προσκήνιο της παγκόσμιας κληρονομιάς, αν και τείνει να εξομαλύνει, δεν αναιρεί άμεσα την εδραιωμένη περιθωριακότητα που έως σήμερα ορίζει σε μεγάλο βαθμό το συνοριακό χώρο των Πρεσπών. Δεν ακυρώνει δηλαδή αλλά επικάθεται στα προγενέστερα αντιληπτικά και

⁵ Βλ. εικόνα 1.1 και Παράρτημα, χάρτης 1.

χωροθετικά σχήματα, στις παράλληλες, επικαλυπτόμενες τοπογραφίες της περιοχής. Οι επίσημες, εξωγενείς, «εκ των άνω» χωρικές αντιλήψεις και πρακτικές υπερισχύουν λόγω κύρους, νομιμοποίησης και μέσων εφαρμογής, αποκλείοντας συνήθως τις καθημερινές, βιωματικές διαστάσεις της τοπικότητας, οι οποίες παραμένουν μάλλον περιθωριακές ή αγνοημένες, ουσιαστικά «μη ορατές». Γι αυτό και η διεθνοποιημένη πρόσληψη των Πρεσπών δε συνεπάγεται αναπόφευκτα και τη βαθύτερη, ουσιαστικότερη γνώση του χώρου ούτε και την ανθρωποκεντρική ερμηνεία του τοπίου.

Η περισσότερο προφανής από τις επίσημες τοπογραφίες είναι αυτής της εξωτερικής οριοθέτησης και της εσωτερικής διοίκησης και διαχείρισης του έθνους-κράτους. Οι δύο λίμνες, διηρημένες λόγω της πολιτικής γεωγραφίας των συνόρων,⁷ στρέφονται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα προς τη νότια ενδοχώρα, αποκοπτόμενες έτσι από τις έως τότε γεωγραφικές συνέχειες, και πολιτισμικές συγγένειες.⁸ Η περιοχή των Πρεσπών, όπως και ο υπόλοιπος μακεδονικός χώρος, υπήρξε –ιδιαίτερα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα– αντικείμενο ενός διαρκούς εγχειρήματος εσωτερικής ομογενοποίησης και εναρμονισμού με τα εθνικά πρότυπα. Με αυτή τη λογική σχεδιάστηκαν κεντρικά διάφορες παρεμβατικές πρακτικές και διαδικασίες αφομοίωσης όπως η μετονομασία τοπωνυμίων και οικισμών,⁹ ο αστυνομικο-στρατιωτικός έλεγχος, οι μετακινήσεις πληθυσμών και οι αποικισμοί. Οι εθνοκεντρικές ή εθνικιστικές αφηγήσεις του παρελθόντος λειτούργησαν νομιμοποιητικά ως προς το εγχείρημα της εθνικής ομοιογένειας, αποκλείοντας, υποβαθμίζοντας ή ερμηνεύοντας μονομερώς τοπικές «παραφωνίες» όπως αυτή της πολιτιστικής ταυτότητας των ντόπιων σλαβόφωνων πληθυσμών ή «ευαίσθητες» ιστορικές περιόδους όπως ο ελληνικός εμφύλιος ο οποίος είχε δραματικές επιπτώσεις για την περιοχή των Πρεσπών.

Σε αυτό το προκαθορισμένο πλαίσιο κινήθηκε και η αρχαιολογική δραστηριότητα που επικεντρώθηκε στη στοιχειοθέτηση μιας σχεδόν αποκλειστικά βυζαντινής μνημειακής τοπογραφίας, η οποία είχε αδιαμφισβήτητα ως αφετηρία την ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου από τον Ν. Μουτσόπουλο.¹⁰ Ο εντοπισμός του ιδανικού αφηγηματικού τύπου στα γεγονότα και τα ερείπια του Βυζαντίου λειτούργησε απαγορευτικά όχι μόνο ως προς την έρευνα του απώτερου, προ-βυζαντινού παρελθόντος αλλά και για την αποτίμηση του παραδοσιακού πολιτισμού και του σύγχρονου τοπίου, ιδιαίτερα ως προς το πολιτικά φορτισμένο από τα γεγονότα του εμφυλίου πρόσφατο παρελθόν. Η «εθνικά ορθή» εκδοχή της μνημειακότητας και

⁶ Η υποψηφιότητα των Πρεσπών υποβλήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού μαζί με άλλες θέσεις (όπως οι αρχαιολογικοί χώροι των Φιλίππων, της Κνωσσού και της Νικόπολης) στις 31/01/2003.

⁷ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Μεγάλης Πρέσπας όπου το λεγόμενο «τριεθνές», το σημείο όπου τέμνονται τα σύνορα της Ελλάδας, της Αλβανίας και της Π.Γ.Δ. της Μακεδονίας δηλώνεται από μια πλωτή σηματοδύρα. Αν και η Μακεδονία ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος το 1913, τα σύνορα οριστικοποιήθηκαν μετά από συνεχείς διαπραγματεύσεις το 1926. Βλ. κεφάλαιο 1.3.

⁸ Κάτι που είναι πρόδηλο στις ομοιότητες μεταξύ των θρησκευτικών μνημείων που έχουν αναπτυχθεί στις όχθες της Μεγάλης Πρέσπας αλλά και στη φυσιογνωμία των παραλίμνιων οικισμών.

⁹ Οι περισσότεροι οικισμοί των Πρεσπών μετονομάστηκαν κατά την περίοδο 1926-1928. Βλ. αναλυτικά στο κεφάλαιο 1.4.

¹⁰ Οι ανασκαφές στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην ομώνυμη νησίδα της Μικρής Πρέσπας ξεκίνησαν το 1963.

της τοπικής ιστορίας, η οποία δεν αμφισβητήθηκε ουσιαστικά για πολλά χρόνια, άφησε ελάχιστο χώρο για βαθύτερες χωρο-χρονικές αναζητήσεις και πολιτισμικές ερμηνείες.

Σχεδόν παράλληλα με τις πρώτες απόπειρες αρχαιολογικής τοπογράφησης, και σε μια περίοδο μετεμφυλιακού κλίματος κατά την οποία το ελληνικό τμήμα των Πρεσπών αποτελούσε επιτηρούμενη, ζώνη, η ανακάλυψη, τη δεκαετία του 1960, της σπάνιας βιοποικιλότητας και του σπάνιου οικοσυστήματος του υγρότοπου από ξένους επιστήμονες, κινητοποίησε το εγχώριο αλλά και διεθνές ενδιαφέρον ως προς την περιβαλλοντική σημασία και την προστασία της περιοχής. Το αποτέλεσμα αυτής της κινητοποίησης ήταν η κήρυξη του Εθνικού Δρυμού το 1974. Σήμερα, ο Εθνικός Δρυμός, είναι ο μεγαλύτερος στην Ελλάδα¹¹ αλλά και ο μόνος κατοικημένος. Αποτελείται από έναν πυρήνα αυστηρής προστασίας ο οποίος περιλαμβάνει ουσιαστικά το σύνολο του ελληνικού τμήματος της Μικρής Πρέσπας καθώς και μια περιφερειακή ζώνη ηπιότερης προστασίας.

Η κήρυξη του Εθνικού Δρυμού ενεργοποίησε το έντονο οικολογικό και επιστημονικό ενδιαφέρον για την περιοχή και συνοδεύτηκε σε πρώτη φάση από περιοριστικά μέτρα περιβαλλοντικής προστασίας που συνάντησαν την καχύποπτη ή και επιθετική αντίδραση των κατοίκων. Το περιβαλλοντικό κίνημα πέρασε από διάφορες φάσεις εξέλιξης και ωρίμανσης, με κορυφαία στιγμή οπωσδήποτε τη διακήρυξη του Διασυνοριακού Πάρκου μετά από πρωτοβουλία της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών¹² το 2000, από τους πρωθυπουργούς της Ελλάδας, Αλβανίας και της Π.Γ.Δ. της Μακεδονίας.

I.I.iii. «Αθέατοι» τόποι:

κενά, ελλείμματα και η αποσπασματικότητα της χωρικής αντίληψης.

Κάτω από τις επίσημες χωρικές διευθετήσεις και τα κυρίαρχα τοπογραφικά πλαίσια υπάρχουν λιγότερο ορατές τοπογραφίες οι οποίες αποτυπώνονται σε συγκεκριμένες υλικές μορφές αλλά συγκροτούνται και μέσα από άυλους δεσμούς με τον χώρο. Καθορίζονται δηλαδή μέσα από το μνημονικό περιεχόμενο και βιωματικό βάρος των τόπων έτσι όπως διαμορφώθηκε πολιτισμικά και κοινωνικά από τους ανθρώπους που έχουν κατοικήσει τα χωριά και έχουν δουλέψει τη γη και τις λίμνες στην Πρέσπα.

Οι μνημονικοί και βιωματικοί για τους Πρεσπιώτες τόποι, έχουν τις αναφορές τους στα τέλη του 19^{ου} αλλά κυρίως στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, κατά τον οποίο η περιοχή γνώρισε δραματικές αλλαγές που διαμόρφωσαν ουσιαστικά το σημερινό τοπίο. Οι πιο σημαντικές από αυτές ήταν η ενσωμάτωση της περιοχής στην ελληνική επικράτεια με τη χάραξη των συνόρων

¹¹ 19.470 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

κατά την περίοδο 1913-1924,¹³ ο ερχομός των προσφύγων μετά από την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922, το μεταναστευτικό κύμα –κυρίως προς την Αμερική- το οποίο κορυφώθηκε στην περίοδο του μεσοπολέμου, και η έξοδος των πολιτικών προσφύγων που προκλήθηκε από τα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου (1946-1949).

Αυτά τα βιογραφικά επεισόδια του τοπίου αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες υλικές δομές κάποιες από τις οποίες δύσκολα ανιχνεύονται σήμερα. Ίσως η πιο εμφανής και οπτικά οικεία είναι η υλικότητα των ερειπωμένων σπιτιών και των εγκαταλελειμμένων οικισμών. Πιο δύσκολα ανιχνεύσιμα και ευάλωτα στη φθορά είναι τα υλικά στοιχεία που σχετίζονται με τις αλιευτικές πρακτικές, κάποιες από τις οποίες βρίσκονταν σε χρήση μέχρι και τις πρόσφατες δεκαετίες: αλιευτικές κατασκευές, εποχικά καταλύματα και εγκαταστάσεις. Πυκνές είναι επίσης οι νοσηματοδοτήσεις «φυσικών» θέσεων και γεωμορφολογικών σχηματισμών όπως σπηλιές, βράχοι, νησίδες, ιδιότητες του νερού, σημάδια στο βυθό των λιμνών.

Αυτοί οι τόποι, είτε ως υλικές πραγματικότητες, είτε ως νοερές συνθήκες, δύσκολα οριοθετούνται, ταξινομούνται ή χρονολογούνται. Δεν έχουν πάντα σαφείς γεωγραφικές συντεταγμένες, δεν είναι τακτοποιημένοι σε διακριτές ενότητες ή σε εμφανή αρχαιολογικά «στρώματα». Τέτοιες μάλλον ασαφείς, και σε κάποιες περιπτώσεις εφήμερες τοποθεσίες, που δεν χαρακτηρίζονται από καθαρές, μόνιμες δομές και στερημένες από το κριτήριο της μνημειακότητας, έχουν ουσιαστικά αγνοηθεί στην τεκμηρίωση του ιστορικού τοπίου της Πρέσπας.

Το σύγχρονο τοπίο στις Πρέσπες καθορίστηκε επίσης σε μεγάλο βαθμό από τη μετεμφυλιακή πραγματικότητα τόσο με όρους υλικής καταστροφής και μεταβολής όσο και ως προς την τραυματική κληρονομιά και τις μακροπρόθεσμες κοινωνικές επιπτώσεις. Το τέλος του πολέμου σήμανε για την περιοχή μια δραματική πληθυσμιακή πτώση στα όρια της ερήμωσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ το 1940 ο πληθυσμός σε 17 χωριά της Πρέσπας ξεπερνούσε κατά πολύ τις 7000,¹⁴ η απογραφή του 1951 κατέγραψε λιγότερους από 1500 κατοίκους, μία πληθυσμιακή κλίμακα η οποία με κάποιες αυξομειώσεις έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα. Ο εποικισμός κάποιων χωριών από Βλάχους κτηνοτρόφους της Ηπείρου και της Θεσσαλίας το 1954, αποτέλεσε μία προσωρινή πληθυσμιακή τόνωση που δεν ήταν αρκετή για να αντιστρέψει τη διαδικασία της ερήμωσης ή να αποθαρρύνει τη μετανάστευση. Η εμπειρία της προσωπικής απώλειας ήταν έντονη, ιδιαίτερα για τους ντόπιους, σλαβόφωνους κατοίκους οι οποίοι συμμετείχαν στις εχθροπραξίες κυρίως στελεχώνοντας το Δημοκρατικό Στρατό, ενώ μεταπολεμικά, ταυτισμένοι με τους ηττημένους, ακολούθησαν τη μεγάλη έξοδο των πολιτικών προσφύγων προς τις ανατολικοευρωπαϊκές, πρώην κομμουνιστικές χώρες.

¹² Μη Κυβερνητική Οργάνωση η οποία ιδρύθηκε με τη συμμετοχή διάφορων εθνικών και διεθνών φορέων, οργανισμών και ερευνητικών κέντρων το 1991 και έχει έδρα τον οικισμό του Άγιου Γερμανού στην Πρέσπα.

¹³ και τη διπλωματική τους οριστικοποίηση το 1926.

¹⁴ Στα 22 χωριά της ευρύτερης περιοχής καταγράφονται 12363 κάτοικοι. Βλ. και Παράρτημα, Πίνακες 3,4.

I.I.iv. Ερευνητικά ερωτήματα.

Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι στην Πρέσπα ανταγωνίζονται και αλληλεπιδρούν συγχρονικά πολλαπλές «τοπολογίες» (Brosius 1999) και κατ'έπекταση εννοιολογικές εκδοχές του τοπίου που αρθρώνονται μέσα από διαφορετικές πρακτικές λόγου, αποκρυσταλλώνονται σε συγκεκριμένες υλικότητες και αναπαράγονται μέσα από διαφορετικά κανάλια διαμεσολάβησης. Αυτά τα τοπολογικά σχήματα αποτελούν ουσιαστικά –ευθέως ή εμμέσως– διεκδικήσεις οικειοποίησης και ρυθμιστικής δικαιοδοσίας του χώρου. Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά για παράδειγμα, στον προβληματικό χαρακτήρα των όρων και των ονομάτων στην Πρέσπα: την επικάλυψη δηλαδή και ενίοτε την ασυμβατότητα επίσημων και ανεπίσημων ονομασιών, την αντιφατικότητα στις ετυμολογίες ιστορικών και γεωγραφικών τοπωνυμίων, την απόσταση μεταξύ της προφορικής χρήσης του λόγου και της εξειδικευμένης, επιστημονικής ορολογίας.

Οι κυριολεκτικές και συμβολικές κατασκευές του χώρου στην Πρέσπα δεν αναπτύσσονται συμμετρικά και ισόρροπα αλλά υπό τη δυναμική σχέση των θέσεων ισχύος και νομιμοποίησης, των πεδίων επιρροής και των μέσων υλοποίησης. Υπάρχουν κατά συνέπεια, συγκεκριμένες, εδραιωμένες χωρικές πολιτικές και πρακτικές οι οποίες πλαισιώνουν μονοδιάστατα και περιοριστικά την έννοια του τοπίου. Αν και αξιολογημένο ως στοιχείο που ενσωματώνει τόσο τη φυσική όσο και την πολιτιστική κληρονομιά, το τοπίο προσλαμβάνεται υπό το φίλτρο μιας στατικής, επιφανειακής διάστασης της χωρικότητας και ενός χρονολογικού εκλεκτικισμού. Μέσα από την αυτο-επιβεβαιούμενη εθνοκεντρική ρητορική, την εμφατική υπόμνηση ορίων, συνόρων και γεωγραφικών «αναγκαιοτήτων», ή την αναζήτηση ενός οπτικά ανταποδοτικού φυσικού σκηνικού, αναπαράγονται συγκεκριμένες χωρικές νόρμες που υπαγορεύουν όρια, διαδρομές και προορισμούς: κυριολεκτικούς ή μεταφορικούς, επιστημολογικούς ή τουριστικούς.

Ασφαλώς, δεν επιχειρούμε εδώ να εξισώσουμε το χωρικό σχεδιασμό και τις πολιτικές διαχείρισης του τοπίου με την επικράτηση κυρίαρχων στρατηγικών που λειτουργούν εκ των προτέρων και αναπόφευκτα καταπιεστικά ή επισκιαζουν ολοκληρωτικά άλλα, μικρότερης κλίμακας ή λιγότερο εμφανή μοτίβα. Κάτι τέτοιο θα ήταν υπεραπλουστευτικό, καθώς τα θέματα που αφορούν στη χρήση και ιδιοκτησία της γης εμπλέκουν ετερόκλητες ομάδες και φορείς, προκαλούν εντάσεις, διαμάχες και βρίσκονται υπό διαρκή κοινωνική διαπραγμάτευση.

Κάποιες έννοιες αυτές καθαυτές εξάλλου, όπως «γηγενής» ή «ντόπιος», «κοινότητα», «οικολόγοι», «ξένοι», δεν είναι δυνατόν να θεωρούνται δεδομένες ή μη προβληματικές, ειδικά στην περίπτωση της Πρέσπας όπου παρατηρείται η ιστορική συνύπαρξη διαφορετικών εθνοτικών κοινοτήτων και πολιτισμικών παραδόσεων¹⁵ αλλά και η στενή, συμβιωτική σχέση μεταξύ διαφορετικών επαγγελματικών ομάδων και κοινωνικών φορέων όπως οι αγροτοκτηνοτρόφοι, οι αλιείς, οι απασχολούμενοι στον τουριστικό τομέα, οι τοπικές αρχές και οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις.

Είναι επίσης σημαντικό να συνειδητοποιούμε ότι οι ίδες οι περιγραφές, οι αφηγήσεις και οι μέθοδοι της επιστημονικής έρευνας, «συγκροτούν παρομοίως συγκεκριμένες τοπολογίες» (Brosius, 1999: 282) ή αναπαράγουν εμμέσως τις ήδη καθιερωμένες. Στην περίπτωση των Πρεσπών συγκεκριμένα, όπως και σε άλλα τμήματα της ελληνικής Μακεδονίας, η ιστοριογραφία αλλά και η αρχαιολογική έρευνα ακολούθησαν κατά κύριο λόγο το κυρίαρχο εθνικό αφηγηματικό και ιδεολογικό περίγραμμα, παρατείνοντας με αυτό τον τρόπο και νομιμοποιώντας καθιερωμένες οπτικές και επίσημες εκδοχές αντί να θέσουν αυθεντικά ερωτήματα, ή να προτείνουν εναλλακτικές ερμηνείες και ιστορίες για τους τόπους και τα πρόσωπα.

Με αφετηρία την προβληματική που αναπτύχθηκε παραπάνω, η συγκεκριμένη μελέτη αποτελεί μια κριτική διαπραγμάτευση του τοπίου μέσα από τις ιδεολογικές κατασκευές που το διέπουν και τις πρακτικές που το πραγματώνουν, μέσα από τις διαφορετικές κλίμακες και θέσεις πρόσληψης, ή τις υλικές του μεταμορφώσεις. Σκοπός είναι να ανιχνευθούν παράλληλα πεδία: από τη συγκρότηση της ίδιας της έννοιας του τοπίου και την κατασκευή του ως αισθητικού αντικειμένου και συμβολικού, αξιακού κεφαλαίου, έως το επίπεδο της βιωμένης εμπειρίας, της ιστορικότητας και της υποκειμενικότητας. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρώνεται στα παρακάτω ερωτήματα που διατυπώνονται εδώ ομαδοποιημένα:

- Ποιά είναι τα κυρίαρχα τοπογραφικά σχήματα που διαμορφώνουν το χώρο στις Πρέσπες έτσι όπως τον γνωρίζουμε σήμερα, κάτω από ποιες συνθήκες διαμορφώθηκαν και ποιες είναι οι μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις; Σκοπός είναι η κριτική θεώρηση εδραιωμένων ή φαινομενικά αυτονόητων και «αυταπόδεικτων» συνθηκών, όπως τα εθνικά και διοικητικά σύνορα και όρια, η επίσημη, γραφειοκρατική χωροταξία ή οι περιβαλλοντικές ζώνες και οριοθετήσεις. Εξετάζονται οι τρόποι και οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες ο χώρος ονομάζεται, περιγράφεται ή αποτυπώνεται, ταξινομείται, σχεδιάζεται ή οργανώνεται.
- Πώς έχει συγκροτηθεί η έννοια του τοπίου στις Πρέσπες; Με ποιούς τρόπους δηλαδή έχει αρθρωθεί το τοπίο ως αισθητικό, συμβολικό και φαντασιακό αντικείμενο και υπό ποια κριτήρια και συμφραζόμενα έχουν δομηθεί τα πλαίσια πρόσληψης που έχουν επικρατήσει; Από τις πρώτες αφηγήσεις περιηγητών του 19^{ου} αιώνα μέχρι τα φωτογραφικά λευκώματα ή τα ντοκουμαντέρ των τελευταίων δεκαετιών εξετάζεται το πως έχει διαμορφωθεί και συνεχίζει να διαμορφώνεται το «βλέμμα» του τοπίου, ποιες είναι οι πρακτικές διαμεσολάβησης και τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα που χαρακτηρίζουν την εικονογραφία των Πρεσπών.
- Πώς ορίζεται και συγκροτείται ο βιωματικός χώρος; Αναζητούμε εδώ την πολιτισμική και ιστορική διαμόρφωση μιας αίσθησης του τόπου και του ανήκειν, τη συγκρότηση, με άλλα

¹⁵ ντόπιοι σλαβόφωνοι, Πόντιοι και Μικρασιάτες πρόσφυγες, Βλάχοι έποικοι.

λόγια, της εντοπιότητας. Σκοπός είναι η ανάδειξη της υποκειμενικότητας της ενσώματης, συναισθητικής εμπειρίας του τοπίου αλλά και της κοινωνικά διαμορφωμένης αντίληψης όσων κατοικούν ή έχουν κατοικήσει στις Πρέσπες.

I.II. Ορίζοντας το πεδίο: το ιστορικό πλαίσιο.

Η παρούσα διατριβή εστιάζει σε ένα ευρύτερο, ιστορικά βαθύ «σήμερα», με σκοπό να ιστορικοποιήσει και να προβληματοποιήσει το σύγχρονο τοπίο, να το προσεγγίσει δηλαδή ως ένα διαρκές διακύβευμα και όχι ως μια δεδομένη βεβαιότητα. Αυτή η επιλογή βασίζεται στην παραδοχή ότι οι διαδικασίες, στρατηγικές και πρακτικές μέσα από τις οποίες το σύγχρονο τοπίο των Πρεσπών συγκροτήθηκε ως έννοια, απέκτησε το φαντασιακό, συμβολικό του περιεχόμενο αλλά και διαμορφώθηκε, σε μεγάλο βαθμό, ως υλική πραγματικότητα, αναπτύχθηκαν κυρίως από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα έως και σήμερα. Στα ίδια χρονικά όρια, οπότε και η ευρύτερη περιοχή πέρασε μετά από μια μακρά περίοδο βίαιων αντιπαραθέσεων και έντονου εθνικού ανταγωνισμού, θα πρέπει να αναζητηθούν επίσης οι αισθητικές καταβολές και ιδεολογικές αφετηρίες της παραγωγής του επίσημου παρελθόντος και της έννοιας της εθνικής κληρονομιάς. Ταυτόχρονα, τα τελευταία περίπου 150 χρόνια υπήρξαν καθοριστικά για τους ίδιους τους Πρεσπιώτες καθώς βίωσαν δραματικές μεταβολές –κάποιες από αυτές βίαιες– οι οποίες αποτυπώνονται υλικά στο χώρο και ορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη ζωή και την κατοίκηση στην Πρέσπα σήμερα.

Αυτό που επιχειρούμε να εξετάσουμε είναι ακριβώς αυτή η δυναμική συνύπαρξη -με τις όποιες εντάσεις, διαφοροποιήσεις και ανταλλαγές- των επίσημων, κυρίαρχων ή εθνοκεντρικών αφηγήσεων και των τοπικών αντιλήψεων και πρακτικών. Σκοπός δηλαδή είναι να αναδειχθεί μία «ιστορία των αναπαραστάσεων» (Lefebvre 1991: 42) του τοπίου, παράλληλα -ή σε αντίστοιχη- με τις προσωπικές ιστορίες και τη βιωμένη εμπειρία των ίδιων των κατοίκων, την εξέλιξη των οικισμών και της τοπικής αρχιτεκτονικής, τη διαμόρφωση των χρήσεων γης και των παραδοσιακών πρακτικών. Οι παράλληλες αυτές ιστορίες αναπτύσσονται σε τρεις χρονολογικές ενότητες που ομαδοποιούνται σε αδρές γραμμές ως εξής:

- **1878-1924:** η περίοδος από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ως τις αρχές του 20ού σηματοδοτεί για τα Βαλκάνια μία μετάβαση «από την ανακάλυψη στην ταξινόμηση» σύμφωνα με την εύστοχη περιγραφή της Τοντόροβα (2005). Αποτελώντας μία έως τώρα άγνωστη, σε μεγάλο βαθμό, θολή και φαντασιακή για τη Δυτική Ευρώπη επικράτεια, εξερευνώνται, περιγράφονται, αποκτούν ένα περίγραμμα τόπων και προσώπων μέσα από

το βλέμμα των δυτικών περιηγητών καθώς διαμορφώνεται πλέον ένα κυρίως αγγλόφωνο σώμα ταξιδιωτικών κειμένων και εικονογραφίας. Το ενδιαφέρον της Δύσης γρήγορα επικεντρώνεται στο χώρο της Μακεδονίας όπου μετά τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878, ξεσπούν επαναστατικά κινήματα, βίαια επεισόδια και συγκρούσεις. Ο εθνικός ανταγωνισμός –κυρίως μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας– κινητοποιεί μηχανισμούς καταγραφής και ταξινόμησης, ελέγχου και οικειοποίησης του διεκδικούμενου χώρου. Στην περίπτωση των Πρεσπών, η περίοδος αυτή λήγει με την ενσωμάτωση στην ελληνική επικράτεια και την οριστική θέσπιση των συνόρων το 1926 έπειτα από μια μακρά περίοδο διαπραγματεύσεων και προσωρινών ρυθμίσεων. Η οριστικοποίηση των συνόρων και η κατοχύρωση του συνόλου σχεδόν της Μικρής Πρέσπας και του νοτιοδυτικού τμήματος της Μεγάλης Πρέσπας στην Ελλάδα, σημαίνει για τους κατοίκους μία νέα γεωγραφική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα καθώς οι οικισμοί διαμοιράζονται μεταξύ Ελλάδας, Αλβανίας και Σερβίας, ενώ οι λίμνες παύουν για πρώτη φορά να αποτελούν έναν ενιαίο χώρο ελεύθερης πρόσβασης και επικοινωνίας. Η πραγματικότητα των νέων συνόρων συμπίπτει με τον ερχομό των Μικρασιατών προσφύγων σε κάποια χωριά των Πρεσπών το 1923-1924 αλλά και με την υπερατλαντική μετανάστευση πολλών Πρεσπιωτών η οποία κορυφώνεται κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

- **1924-1974:** η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από το ευρύτερο εγχείρημα αφομοίωσης και εσωτερικής ομογενοποίησης των νέων εδαφών και την ενσωμάτωσή τους στον κορμό της εθνικής κληρονομιάς. Στα πλαίσια αυτού του εγχειρήματος πολλοί οικισμοί στις Πρέσπες καθώς και σλαβικά τοπωνύμια μετονομάζονται, ενώ ταυτόχρονα γίνονται οι πρώτες απόπειρες ένταξης και προσαρμογής της τοπικής ιστορίας στα εθνικά πρότυπα. Η περίοδος της κατοχής ανακόπτει τη σχετική ευημερία και ακμή των οικισμών αλλά η περιοχή καθορίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό από τα γεγονότα και τις επιπτώσεις του εμφυλίου. Ο εμφύλιος πόλεμος παράγει μία νέα, βραχύβια γεωγραφία κατά τη διάρκειά του καθώς η Πρέσπα αποτελεί για λίγο (1947-1949) τμήμα της «Ελεύθερης Ελλάδας» που ελέγχεται από το Δημοκρατικό Στρατό. Ιδιαίτερα όμως ως προς τις μεταπολεμικές του συνέπειες, αποτελεί το κρίσιμο χωρικό γεγονός του 20ού αιώνα για την Πρέσπα καθώς αλλοιώνει την πληθυσμιακή σύσταση, αφήνει πίσω έρημα και κατεστραμμένα χωριά, προκαλεί τον εκτοπισμό των πολιτικών προσφύγων και μετασχηματίζει οριστικά τον χώρο ο οποίος τίθεται πλέον υπό στενή κρατική εποπτεία έως και την περίοδο της δικτατορίας. Μεταπολεμικά επίσης, και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1960, τοποθετείται η περιβαλλοντική «ανακάλυψη» των Πρεσπών αλλά και οι πρώτες συγκροτημένες απόπειρες αρχαιολογικής καταγραφής της περιοχής. Πρόκειται για δύο παράλληλες και διαρκείς διαδικασίες που έθεσαν σε σημαντικό βαθμό το πλαίσιο πρόσληψης του τοπίου στα επόμενα χρόνια.

- **1974-2004:** τα τελευταία τριάντα χρόνια υπήρξαν πυκνά και καθοριστικά ως προς τη διαμόρφωση και την αντίληψη του χώρου των Πρεσπών. Με αφετηρία την κήρυξη του Εθνικού Δρυμού το 1974, αναγνωρίζεται πλέον επισήμως η ιδιαιτερότητα του φυσικού πλούτου της περιοχής, θεσπίζονται πλαίσια προστασίας και διαχείρισης και εμπεδώνεται η έννοια της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι διαδικασίες που κινητοποιήθηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες σηματοδοτούν οριστικά μία σταδιακή -αν και όχι πάντα ομαλή- μετάβαση από την άρση της στρατιωτικής επιτήρησης και της συγκοινωνιακής και επικοινωνιακής απομόνωσης, στην τουριστική ανακάλυψη, την οπτική οικειοποίηση των δύο λιμνών στην Ελλάδα αλλά και τη διεθνοποίηση της έννοιας του τοπίου και της κληρονομιάς των Πρεσπών. Συμβολικές κορυφώσεις αυτών των τάσεων είναι οπωσδήποτε η διακήρυξη του διασυνοριακού Πάρκου το 2000, η συμμετοχή των Πρεσπών στις υποψήφιες ελληνικές θέσεις Παγκόσμιας Κληρονομιάς το 2003 και το τελετουργικό πέρασμα της ολυμπιακής φλόγας το 2004 από τη λίμνη της Μεγάλης Πρέσπας.

Η ανάπτυξη του παρόντος κειμένου δεν ακολουθεί απαραίτητα απαρέγκλιτα αυτή την ακολουθία ούτε τηρεί αυστηρά αυτόν τον χρονολογικό διαχωρισμό. Οι τρεις αυτές χρονολογικές ενότητες αποτελούν περισσότερο μία ανίχνευση βασικών ποιοτικών μεταβολών και διαφοροποιήσεων της πάντα ρευστής και δυναμικής χωρικής πραγματικότητας. Σε καθεμία από αυτές αναγνωρίζονται κάποια κομβικά σημεία ή τομές ως προς τη συγκρότηση και την αντίληψη του χώρου, τα «επεισόδια» δηλαδή, σε μια απόπειρα βιογραφίας του σύγχρονου τοπίου των Πρεσπών.

I.III. Αναζητώντας το τοπίο: μια «χαρτογράφηση» της βιβλιογραφίας.

Το τοπίο έχει ως εννοιολογική κατηγορία μια ιστορία τουλάχιστον τριακοσίων ετών στον δυτικοευρωπαϊκό νεωτερικό κόσμο, παρουσιάζοντας μια ενδιαφέρουσα, παράλληλη, βιογραφία με αυτή του έθνους-κράτους, το πρώτο ως ιδρυτικό «σώμα» αλλά και φαντασιακή αντανάκλαση του δεύτερου.¹⁶ Στη σχετική βιβλιογραφία που εξετάζει τις «γενεαλογικές» καταβολές του, υπάρχει μια σχετική ομοφωνία ως προς το ότι το σημείο καμπής της εννοιολογικής μετατόπισης του όρου στην επικράτεια του αισθητικού, υπήρξε ο 17^{ος} αιώνας, οπότε και προσλαμβάνει τη σημασία του σχήματος, της μορφολογίας της γης, αντί της ίδιας της εδαφικής, αγροτικής έκτασης ενώ παράλληλα, αναδεικνύεται, εφοδιασμένο με το αναπαραστατικό μέσο της ψευδαίσθησης της προοπτικής, το ζωγραφικό είδος της τοπιογραφίας (Cosgrove και Daniels 1988, Hirsch και O'Hanlon 1995, Johnson 2007).

Μερικούς αιώνες μετά τα αισθητικά και εννοιολογικά του «σπάργανα», το τοπίο έχει σήμερα ενταχθεί πλήρως στη σύγχρονη κοινωνική προβληματική, τις κεντρικές πολιτικές χωρικού σχεδιασμού αλλά και την πολιτισμική κριτική. Τα τελευταία είκοσι χρόνια παρατηρείται μια «έκρηξη» των μελετών του τοπίου, στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία. Το αυξανόμενο, τα τελευταία χρόνια, διεθνές ενδιαφέρον για θέματα διατήρησης και διαχείρισης της παγκόσμιας κληρονομιάς, η ανάδειξη της μοναδικότητας και της διεθνούς σημασίας ιστορικών τόπων και φυσικών περιοχών καθώς και η ανάγκη για νέες προσεγγίσεις πολιτιστικής διαχείρισης και περιβαλλοντικής προστασίας, συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στην προώθηση του τοπίου ως διεπιστημονικού πεδίου έρευνας.

Αυτή η τάση έθεσε ταυτόχρονα την ανάγκη θεωρητικής επεξεργασίας και κριτικού ελέγχου των όρων και των εννοιών που αναπτύσσονται και παγιώνονται συνήθως σε επίσημα, θεσμικά κείμενα και μεταφέρονται συχνά αυτούσιοι στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία. Αν και ο γραφειοκρατικός λόγος φαίνεται να προηγείται του θεωρητικού, η ανάγκη διερεύνησης διαφορετικών ποιοτήτων και διαστάσεων του ανθρώπινου χώρου ενθάρρυνε την επαναπροσέγγιση των τοπίων και της χωρικότητας από διάφορες αφετηρίες και επιστημονικά πεδία όπως η αρχαιολογία, η μελέτη του υλικού πολιτισμού και η πολιτισμική ανθρωπολογία, η ιστορική οικολογία και η πολιτισμική γεωγραφία, ή οι περιβαλλοντικές επιστήμες. Αυτή η ενεργοποίηση έρχεται να απαντήσει σε ερωτήματα που έχουν να κάνουν με την ανθρώπινη εμπειρία και αντίληψη του χώρου, την κατοίκηση και τη μετακίνηση, την ιδιοκτησία και τη χρήση της γης, τη μνήμη των τόπων, τη νοσταλγία και την αίσθηση «του ανήκειν». Η ερευνητική κινητοποίηση πάνω σ' αυτά τα ζητήματα σηματοδοτείται από μια σταδιακή αλλά διακριτή μετατόπιση από τη συμβατική ερμηνεία του χώρου ως απλού σκηνικού της ανθρώπινης

¹⁶ Βλ. Πέκαμ 2008.

δραστηριότητας ή ως ντετερμινιστικού παράγοντα του πολιτισμού, προς ένα χώρο όχι προκαθορισμένο, αλλά ρευστό, νοητικά διαμορφωμένο, διεκδικούμενο, τόσο συνδιαμορφωτή όσο και παράγωγο των πολιτισμικών διαδικασιών και κοινωνικών πρακτικών.

Πέρα ωστόσο από αυτή τη διαδεδομένη πλέον –αν και όχι απαραίτητα καθολική– παραδοχή, τα πλαίσια πρόσληψης και χρήσης της έννοιας του τοπίου κάθε άλλο παρά σταθεροποιούνται. Αντίθετα, επαναπροσδιορίζονται και διαφοροποιούνται, ιδιαίτερα εντός του πεδίου των πολιτισμικών σπουδών και των κοινωνικών επιστημών. Έτσι, το τοπίο αντιμετωπίζεται ως τρόπος βλέμματος και αναπαράστασης (Cosgrove 1988), αποθετήριο μνήμης (Schama 1995), ερμηνεύσιμο κείμενο (Barnes και Duncan 1992) αλλά και οικολογικό σύνολο ή γεωγραφική ενότητα, ως υλικό, ιστορικό τεκμήριο αλλά και συμβολικό πεδίο ιδεολογικού και κοινωνικού ανταγωνισμού (Bender και Winer 2001) ή καταστασιακή θέση (Hicks και Mcatackney 2007).

Οι ίδιες οι απόπειρες ορισμού του τοπίου, εξάλλου, σε μερικά από τα σημαντικότερα κείμενα πολιτισμικής και κοινωνικής θεωρίας του 20^{ου} αιώνα, προδίδουν τις διαφορετικές κοσμοθεωρίες και τις ιδεολογικές αφετηρίες στις οποίες βασίζονται. Σίγουρα, η πιο γνωστή και επιδραστικότερη από αυτές –παρότι διατυπωμένη στις αρχές του προηγούμενου αιώνα– είναι αυτή του γεωγράφου και πρωτοπόρου της σχολής του τοπίου Carl Sauer: “the cultural landscape is fashioned from a natural landscape by a culture group. Culture is the agent, the natural area is the medium, the cultural landscape is the result” (Sauer 1963: 343).

Ο Georg Simmel αντίθετα, έβλεπε το τοπίο ως έννοια αλλότρια προς την ολότητα της φύσης, οπτική που δεν έχασε την επικαιρότητά της τις επόμενες δεκαετίες:¹⁷

Το να βλέπει κανείς ως τοπίο ένα κομμάτι εδάφους, μαζί με ό,τι υπάρχει σε αυτό, σημαίνει να παρατηρεί, αυτή τη φορά από τη δική του πλευρά, ένα απόσπασμα της φύσης ως ενότητα, κάτι το οποίο καθίσταται εντελώς ξένο προς την έννοια της φύσης (Georg Simmel 2004: 13)

Ακουλούθησαν πολυάριθμες διατυπώσεις ορισμών, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα:¹⁸

Το τοπίο είναι φύση που παρουσιάζεται αισθητικά καθώς τη θεωρεί ένας ευαίσθητος και αισθαντικός παρατηρητής [...] Τοπίο δεν είναι ήδη τα χωράφια έξω από την πόλη [...] τα βουνά και οι

¹⁷ Βλ. για παράδειγμα τον αμέσως επόμενο ορισμό του Joachim Ritter αλλά και αυτού του Denis Cosgrove, του Raymond Williams και του Mikhail Bakhtin. Η προσέγγιση αυτή, έχει τις βαθειές της ρίζες στην αξιολόγηση του τοπίου ως καλλιτεχνικής επινόησης της αναγεννησιακής ζωγραφικής μέσω της τεχνικής του βάθους και της προοπτικής (Cosgrove και Daniels 1988). Υπό αυτό το πρίσμα ερμηνεύεται και η μετατόπιση της σημασίας του ολλανδικού όρου “landschap” από «έκταση γης», ή «αγροτοτεμάχιο» στην αισθητική κατηγορία της «υπαίθρου» ή της ειδυλλιακής εξοχής σε αντιδιαστολή με την πόλη. Μια τέτοια ερμηνευτική θέση βέβαια, παρ’ότι αποδίδει τη «γενεαλογία» της έννοιας, ταυτίζει ουσιαστικά το τοπίο με τις αναπαραστάσεις του, τις “τοπιογραφίες”.

¹⁸ Τους περισσότερους από αυτούς του ορισμούς τους παραθέτει στο βιβλίο του ο Matthew Johnson (2007: 3), ο οποίος με τη σειρά του χρησιμοποιεί τη μικρή ανθολογία ορισμών του τοπίου του Rodaway (1994: 127).

στέπες των βοσκών και των караβανιών [...] Τοπίο γίνονται μόνο όταν ο άνθρωπος στραφεί προς αυτά χωρίς πρακτικό σκοπό, υπό την έννοια μιας «ελεύθερης» απολαμβάνουσας θεώρησης, για να είναι ο ίδιος ως άνθρωπος στη φύση (Joachim Ritter 2004: 59).

Ένα τοπίο είναι μια πολιτισμική εικόνα, ένας εικονογραφικός τρόπος αναπαράστασης, δόμησης και συμβολοποίησης όσων μας περιτριφυρίζουν. Το τοπίο είναι ένα κοινωνικό και πολιτισμικό προϊόν, ένας τρόπος βλέμματος που προβάλλεται στη γη και ο οποίος έχει τις δικές του τεχνικές και συνθετικές φόρμες. Ένας περιοριστικός τρόπος βλέμματος που υποβαθμίζει τους εναλλακτικούς τρόπους με τους οποίους μπορούμε να βιώσουμε τις σχέσεις μας με τη φύση (Cosgrove 1984:1 και 269).

Μια δουλεμένη ύπαιθρος δεν μπορεί να αποτελεί σχεδόν ποτέ τοπίο. Η ίδια η ιδέα του τοπίου υπονοεί τον διαχωρισμό και την παρατήρηση (Williams 1973: 120).

Όταν η συλλογική εργασία και η πάλη με τη φύση έπαψαν να είναι η μοναδική αρένα για την επαφή του ανθρώπου με τον φυσικό κόσμο, τότε η ίδια η φύση έπαψε να είναι ζωντανή συμμετέχουσα στα γεγονότα της ζωής. Τότε η φύση μετατράπηκε, σε μεγάλο βαθμό, ένα «σκηνικό για δράση», ένα υπόβαθρο. Μεταμορφώθηκε σε τοπίο [...] (Bakhtin et al. 1986: 217).

Το τοπίο, με την έννοια που χρησιμοποιείται ο όρος από τον 17^ο αιώνα, είναι μια κατασκευή του νου καθώς και φυσική, μετρήσιμη οντότητα (Tuan 1979: 6)

Το τοπίο δεν είναι ποτέ απλώς ένας φυσικός χώρος, ένα γνώρισμα του φυσικού περιβάλλοντος. Κάθε τοπίο είναι ο τόπος όπου εγκαθιδρύουμε τη δική μας, ανθρώπινη οργάνωση του χώρου και του χρόνου (Jackson 1984: 156).

Απορρίπτω την ιδέα του τοπίου που εμπεριέχεται αποκλειστική στη μορφή της νοητικής αναπαράστασης και επίγνωσης. Με τον όρο «τοπίο» θέλω, αντίθετα, να αναφερθώ στη φυσική και οπτική μορφή της γης ως ένα περιβάλλον, ένα σκηνικό εντός του οποίου πραγματώνονται οι τόποι, αλλά και δημιουργούνται, αναπαράγονται και μεταμορφώνονται τα νοήματα σε διαλεκτική σχέση με αυτό (Tilley 1992: 25)

Με λίγα λόγια, το τοπίο είναι ο κόσμος όπως είναι γνωστός σε αυτούς που κατοικούν εντός του, σ' αυτούς που ζουν στους τόπους του και ταξιδεύουν στα μονοπάτια που τους συνδέουν (Ingold 1993: 156).

Μπορεί να διακρίνει κανείς σε αυτές τις αναζητήσεις ορισμών –παρά τις επιμέρους διακλαδώσεις– δύο διαφορετικά ρεύματα σκέψης. Από τη μία, το τοπίο αντιμετωπίζεται ως μια μάλλον αποστεγνωμένη, έννοια που προκύπτει μέσω του διαχωρισμού του ανθρώπου από το φυσικό του περίγυρο και την υποβάθμιση του παραγωγικού, βιωματικού χώρου σε ένα δισδιάστατο σκηνικό το οποίο αν και παρουσιάζει αισθητικό, μορφολογικό ή εξελικτικό ενδιαφέρον, δεν αποτελεί καθοριστικό πεδίο καθημερινής ανθρώπινης δράσης, κοινωνικής μεταβολής και επομένως κριτικής, θεωρητικής επεξεργασίας.

Από την άλλη, το τοπίο θεωρείται ακριβώς αυτό: πυκνό και ενεργό δίκτυο φορτισμένων τόπων και δυναμικών σχέσεων, όχι μόνο τρόπος βλέμματος αλλά και ενσώματης, βιωματικής εμπλοκής με τον χώρο, παράγωγο αλλά και παραγωγικό πεδίο μνήμης, νοημάτων και αναπαραστάσεων.

Αυτό το χάσμα, το οποίο φαίνεται να τέμνει εγκάρσια τις μελέτες του τοπίου στα διάφορα επιστημολογικά και εφαρμοσμένα τους πεδία, έχει οδηγήσει στο παράδοξο που παρατηρεί ο αρχαιολόγος Mathhew Johnson, ότι δηλαδή, οι μελέτες τοπίου αν και είναι ένας από τους πιο

επίκαιρους και προωθημένους ερευνητικούς τομείς παραμένει ταυτόχρονα θεωρητικά αδρανής εάν επικεντρωθεί κανείς σε συγκεκριμένες όψεις του (Johnson 2007: 1).

Ο Johnson αναφέρεται στο παράδειγμα της αρχαιολογίας του τοπίου, το οποίο είναι χαρακτηριστικό ως προς αυτή την περιχαράκωση, καθώς, όπως έχει πρόσφατα επισημανθεί (Acheson και Davis, 2005: 46-47, Anschuetz κ.α., 2001: 173-176), τα τελευταία χρόνια διακλαδώνεται προς δύο παράλληλες θεωρητικές και μεθοδολογικές κατευθύνσεις. Η πρώτη κατεύθυνση, της οποίας η εφαρμογή έχει επικρατήσει στον ελληνικό χώρο με τις επιφανειακές έρευνες μακροπρόθεσμης κλίμακας (Cherry κ.α. 1991, Davis κ.α. 1997, Bintliff και Sbonias 2000), ακολουθεί την παράδοση της διαδικαστικής αρχαιολογίας και δίνει έμφαση στα πληθυσμιακά και οικιστικά μοτίβα, τα οικο-συστημικά και εξελικτικά σχήματα έτσι όπως διαμορφώνονται στη μακρά διάρκεια ("long durée") και επαληθεύονται μέσα από κυρίως θετικές μεθόδους. Η δεύτερη προσανατολίζεται προς την πολιτισμική κατασκευή του χώρου και τα ερμηνευτικά σχήματα της μεταδιαδικαστικής αρχαιολογίας, εστιάζει στη μικροκλίμακα της ανθρώπινης εμπειρίας και της υποκειμενικότητας και γειτνιάζει περισσότερο με τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του τοπίου (Ashmore και Knapp, 1999, Bradley 1998, 2000, Hirsch και O'Hanlon 1995, Ingold 1993, Tilley 1994, 2004, Basso 1996, Feld και Basso 1996, Ucko και Layton 1999, Bender 1998, Bender και Wiener 2001).

Αυτή η αντιδιαστολή μεταξύ της διαδικαστικής αρχαιολογίας του τοπίου και της μεταδιαδικαστικής αρχαιολογίας ή της πολιτισμικής ανθρωπολογίας του τοπίου, αντανακλά ουσιαστικά το βαθύτερο χάσμα μεταξύ ενός εμπειρισμού ή θετικισμού ο οποίος ανιχνεύει μορφολογικές δομές και επαναλαμβανόμενα μοτίβα μέσα από τη συστηματική περιγραφή, την ταξινόμηση ή χρονολόγηση του χώρου και ενός μεταμοντέρνου υποκειμενισμού ή σχετικισμού που ερμηνεύει τον χώρο μέσα από ρευστές και δυναμικές σχέσεις και εντός του ενεργού πεδίου της πολιτισμικής και κοινωνικής θεωρίας. Η έλλειψη –με κάποιες λίγες εξαιρέσεις– ουσιαστικής επικοινωνίας μεταξύ αυτών των δύο ρευμάτων σκέψης οδηγεί συχνά είτε σε ανεπαρκείς ως προς το θεωρητικό τους υπόβαθρο τεχνοκρατικές και ποσοτικές αναλύσεις είτε σε θεωρητικές ασκήσεις που είναι πλήρως αποκομμένες από τις υλικές και πρακτικές διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας.¹⁹

Στο πεδίο της Γεωγραφίας, το παράλληλο αυτής της αντίθεσης εντοπίζεται στη διαμάχη των θετικιστικών ή οικονομιστικών μοντέλων χωρικής ανάλυσης της «Νέας Γεωγραφίας» με τις ανθρωπιστικές, δομολειτουργικές και κριτικές προσεγγίσεις της Ανθρωπιστικής ή Πολιτισμικής Γεωγραφίας (Τερκενλή 2007: 130) όπως εκφράστηκε με διάφορα κομβικά θεωρητικά κείμενα (Yi-

¹⁹ Ο Matthew Johnson (2007) καταγράφει στον τομέα της αρχαιολογίας του τοπίου, στο ένα άκρο του φάσματος μια σχεδόν α-θεωρητική σχολή που δείχνει να αγνοεί όλα τα σπουδαία κείμενα κοινωνικής και πολιτισμικής θεωρίας του χώρου που έχουν παραχθεί τα τελευταία χρόνια, και στον αντίποδα, το μεταμοντέρνο ρεύμα σκέψης το οποίο απαξιώνει πλήρως και αποκλείει εκ των προτέρων από το αναλυτικό του όπλοστάσιο τις συμβατικές προσεγγίσεις της παραδοσιακής σχολής. Κριτικάροντας αυτόν τον αλληλοαποκλεισμό, ο Johnson αναδεικνύει ουσιαστικά τις βαθύτερες, επιστημολογικές και ιδεολογικές ρίζες αυτού του χάσματος.

Fu Tuan 1974, 1977, Ley και Samuels 1978, Harvey 1969, 1973, Massey 1984, Soja 1989, Thrift 1996). Όπως σχολιάζει εύστοχα η Emma Blake αναλύοντας την παράλληλη πορεία αρχαιολογίας και γεωγραφίας:

Η κριτική, από την πλευρά της Γεωγραφίας, του θετικισμού στο ίδιο της πεδίο ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 και [...] εμφανίστηκε καθώς η αρχαιολογία η ίδια υιοθετούσε τα αναλυτικά θετικιστικά μοντέλα της Γεωγραφίας [...] Όταν οι αρχαιολόγοι άρχισαν να εξερευνούν τις ιδέες του μεταμοντερνισμού στις αρχές του 1980, οι δύο επιστήμες, άντλησαν ξεχωριστά, από ένα κοινό πηγάδι κοινωνικής θεωρίας [...] αντί να έλθουν σε απευθείας διάλογο (Blake 2004: 233).

Το πρόβλημα της ανελαστικής σχέσης της θετικής μοντελοποίησης και της κριτικής, θεωρητικής επεξεργασίας, αντικατοπτρίζεται, με σημερινά δεδομένα, και στην έλλειψη παραγωγής επίκαιρου και κριτικού θεωρητικού λόγου ως προς τις δυνατότητες που προσφέρουν αλλά και τα προβλήματα η διλήμματα που θέτουν οι εφαρμογές πληροφορικής και η χρήση των νέων ψηφιακών μέσων. Ενώ δηλαδή οι χωρικές τεχνολογίες και τα ψηφιακά μέσα (Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών και χωρικές βάσεις δεδομένων, τρισδιάστατες αναπαράστασεις και εφαρμογές οπτικοποίησης του τοπίου, ψηφιακή φωτογραφία και video, εφαρμογές διαδικτύου) επανακαθορίζουν ουσιαστικά την ερευνητική δραστηριότητα από την καταγραφή στο πεδίο και την τεκμηρίωση μέχρι την οπτικοποίηση και τη δημοσίευση, η θεωρητική τους επεξεργασία περιορίζεται σε λίγους και συγκεκριμένους τίτλους (Lock 2000, Wheatley και Gillings 2002, Lock και Stansic 1995).²⁰ Οι περισσότερες μελέτες του είδους περιορίζονται σε ρόλο «τεχνικού εγχειριδίου», περιγραφής εφαρμογών και λογισμικών πακέτων, προτύπων και καλών πρακτικών. Ο Matthew Johnson δίνει ένα αποκαλυπτικό παράδειγμα αυτού του κενού σχολιάζοντας το γεγονός ότι ενώ η ανάλυση αεροφωτογραφιών είναι μια από τις διαδεδομένες τεχνικές μελέτης και ερμηνείας του τοπίου, ελάχιστες είναι οι αναφορές στο προφανές: ότι δηλαδή πρόκειται για μια πολύ πρόσφατη τεχνολογική δυνατότητα σε σχέση με τον μακρύ ιστορικό χρόνο κατά τη διάρκεια του οποίου οι τοπικές κοινότητες είχαν κατά κανόνα μια «εκ του εδάφους» αντίληψη του τοπίου. Η καθιέρωση ωστόσο, των διεπιστημονικών πεδίων της «ψηφιακής κληρονομιάς» (“digital heritage”) και των «ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών» (“digital humanities”) τα τελευταία χρόνια δείχνει πως θέτει το απαραίτητο έδαφος για τη θεωρητικοποίηση και κριτική προσέγγιση του πεδίου.²¹

Μία γενικότερη αδυναμία των περισσότερων θεωρητικών κειμένων που πραγματεύονται το τοπίο είναι ότι το ταυτίζουν με τις αναπαραστάσεις του ή το διαπραγματεύονται αφαιρετικά, στο επίπεδο του λόγου. Ενώ δηλαδή παρέχουν λεπτομερείς περιγραφές των αντικειμένων και των φαινομένων που υφίστανται στον χώρο και παράγουν έναν «λόγο για το χώρο» δεν οδηγούν απαραίτητα στη βαθύτερη «γνώση του χώρου» (Lefebvre 1991: 7). Η γεωγράφος Doreen Massey

²⁰ Για μια κριτική καταγραφή των τεχνολογικών εξελίξεων στην αρχαιολογία και την ανθρωπολογία τις τελευταίες δεκαετίες βλ. ενδεικτικά Kvamme 1999, Richards 1998.

²¹ Βλ. ενδεικτικά Cameron και Kenderdine 2007.

έχει επισημάνει ότι η καθιερωμένη εξίσωση του χώρου με την αναπαράσταση και η χαλιναγωγή του σε λεκτικά και εννοιολογικά σχήματα του στερεί τη ζωτικότητα και τον δυναμισμό της πραγματικής ζωής (Massey, 2005: 20-25). Ο Christopher Tilley επίσης έχει ασκήσει κριτική στην εξασθενημένη, ρηχή, σημασιολόγηση του τοπίου χρησιμοποιώντας τον όρο «χάρτινα τοπία» (Tilley 2004: 27) για να περιγράψει τις επιφανειακές περιγραφές των ερευνητών που αδυνατούν να μεταφέρουν κάτι από την ίδια τη σωματική εμπειρία του να βρίσκεται κανείς σε ένα συγκεκριμένο τόπο.

Βέβαια, και η ίδια η «φαινομενολογία του τοπίου» που προτάσσει ο Tilley (1994) ως εναλλακτική προσέγγιση που προϋποθέτει την ενσώματη εμπίθυση στο τοπίο, αν και αποτελεί μία από τις επιδραστικότερες θεωρητικές προτάσεις των τελευταίων χρόνων στις αρχαιολογικές και ανθρωπολογικές μελέτες, δεν στερήθηκε κριτικής. Έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις ως προς κατά πόσο είναι δυνατόν να προσεγγιστεί ένα προ-γλωσσικό, πρωταρχικό και αδιαμεσολάβητο στάδιο της εμπειρίας του χώρου, ιδιαίτερα στα σύγχρονα πλαίσια των βιομηχανικών ή μετα-βιομηχανικών κοινωνιών και των αστικών τοπίων (Δουκέλλης 2005α) ενώ οι φαινομενολογικές αναλύσεις έχουν επίσης επικριθεί για την έλλειψη κάποιας συνεκτικής μεθοδολογίας ή γενικής εφαρμοστικότητας.

Τα προβλήματα της ανεπάρκειας ή των ορίων της αναπαράστασης, της περιγραφής των χωρικών σχέσεων εξουσίας και της αναστοχαστικής θέσης του ερευνητή έρχονται να αντιμετωπίσουν διάφορες σύγχρονες μετα-φαινομενολογικές, μετα-Μαρξιστικές, ή φεμινιστικές προσεγγίσεις, όπως η «μη-αναπαραστατική» θεωρία (“non-representational” ή “more-than-representational theory”) του Nigel Thrift (2007), ή οι υβριδικές γεωγραφίες ενός “παραπάνω-από-ανθρώπινου κόσμου” (“more-than-human world”) της Sarah Whitmore (2002). Τέτοιου είδους προσεγγίσεις αναδεικνύουν την ανάγκη αναστοχαστικής ανάλυσης των χωρικών πρακτικών και των χωρο-παραγωγικών εννοιολογικών και ιδεολογικών κατασκευών της ίδιας της ερευνητικής δραστηριότητας και του ακαδημαϊκού λόγου, καθώς οι περισσότερες ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις προτείνουν άμεσα ή έμμεσα συγκεκριμένες ερμηνείες και σημασιοδοτήσεις των τόπων και των τοπίων που πραγματεύονται ανακυκλώνοντας τις επικρατούσες δυτικές κοσμο-αντιλήψεις. Οι Hicks και McAtackney δίνουν ένα ελπιδοφόρο παράδειγμα από την αρχαιολογία τοπίου:

Θεωρούμε ότι η αρχαιολογία τοπίου θα μπορούσε να πλαισιώσει διακριτά είδη μιας αναστοχαστικής αρχαιολογίας, που επιδιώκει...να προχωρήσει πέρα από τον Ευρω-εθνοκεντρισμό που είναι εγγενής στις συμβατικές ιδέες για το τοπίο, ώστε να διαμορφώσει εναλλακτικές αρχαιολογίες που αναγνωρίζει την υλική ποικιλότητα του τοπίου, καθώς και τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους συλλαμβάνεται ως έννοια και κατανοείται (Hicks και McAtackney 2007: 23).

Σε κάθε περίπτωση, οι παραπάνω θεωρητικές εξελίξεις και η σχετική βιβλιογραφική παραγωγή αφορούν στη μεγάλη τους πλειοψηφία τους την αγγλόφωνη ακαδημαϊκή κοινότητα

και αναπτύσσονται σε μεγάλο βαθμό στα πλαίσια του κυρίως δυτικο-ευρωπαϊκού, μεταποικιακού λόγου. Το κενό ενός συγκροτημένου, θεωρητικού λόγου που ενσωματώνει τα χαρακτηριστικά και το ιστορικό πλαίσιο του ελληνικού ή του ευρύτερου, βαλκανικού και μεσογειακού χώρου, μόλις τώρα αρχίζει να διαμορφώνεται. Στην Ελλάδα οι πρόσφατες δημοσιεύσεις που διαπραγματεύονται τις ιστορικές, πολιτισμικές ή κοινωνικές διαστάσεις της χωρικότητας, αν και δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν τμήμα ένα αυτόνομου και επαρκώς ανεπτυγμένου, διεπιστημονικού πεδίου «σπουδών του τοπίου», έχουν θέσει κάποιους πρώτους ορισμούς, προβληματισμούς, αλλά και αναζητήσεις ή προοπτικές της έρευνας (Τερκενλή 1996, Μανωλίδης 2003, Δουκέλλης 2005β, Σπυριδάκης 2009) προετοιμάζοντας το έδαφος για πιο στοχευμένες αναλύσεις συγκεκριμένων περιπτώσεων. Κάποιες από αυτές είναι η μελέτη του Ηρακλή Παπαϊωάννου (2005) για την ιδεολογία και την αισθητική της φωτογραφίας του ελληνικού τοπίου, η ανάλυση του Θανάση Κίζου (2002) για τις επιπτώσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο ελληνικό αγροτικό τοπίο, η μελέτη της Κατερίνας Γκόλτσου πάνω στη δυναμική τουρισμού και τοπίου στο Αιγαίο (2007) και αυτή της Μαρίας Κοζυράκη (2006) για την ολοκληρωμένη διαχείριση των αρχαιολογικών τοπίων στην Κρήτη.

Η έως τώρα μελέτη των ελληνικών τόπων και τοπίων δεν αναπτύχθηκε μέσα από κάποιο επεξεργασμένο θεωρητικό υπόβαθρο, αλλά βασίστηκε σε μια τυποποιημένη κυρίως αρχαιολογική ή ιστορική καταγραφή η οποία υπήρξε χρονολογικά επιλεκτική, γεωγραφικά περιορισμένη και μεθοδολογικά μονοδιάστατη. Η καταγραφή αυτή εστιάζει σχεδόν αποκλειστικά στην τεκμηρίωση της κλασικής, μνημειακής τοπογραφίας της Νότιας και Κεντρικής Ελλάδας αποκλείοντας ή ανακαλύπτοντας καθυστερημένα άλλες επικράτειες όπως αυτή της Μακεδονίας. Το πρόσφατο παρελθόν αντιμετωπίζεται ως δεδομένη συνθήκη που δεν αποτελεί ερευνητικό αντικείμενο ή εντάσσεται επιφανειακά και αποσπασματικά στα πλαίσια της διαχρονικότητας του κλασικού παρελθόντος. Το ίδιο περιθωριακή, υποβαθμισμένη ή απύσχα είναι και η θέση των κατοίκων και των τοπικών κοινοτήτων εντός του συμβατικού και δύσκαμπτου ακαδημαϊκού λόγου. Τα ελληνικά τοπία, περιγράφονται, ιδιαίτερα μέσω της παραδοσιακής αρχαιολογίας, ως στυλιζαρισμένα κάδρα τα οποία πλαισιώνουν τις αρχαιότητες και τα μνημεία, απαλλαγμένα από τους σύγχρονους ρυθμούς, τις κοινωνικές μεταβολές και τη ζωτικότητα της καθημερινότητας:

οι περιγραφές των ελληνικών τοπίων που έχουν γραφτεί με παραδοσιακό τρόπο από αρχαιολόγους δεν είναι παρά μια σχολαστική πρακτική κλεισμένη στο καβούκι της και δεν αποτελεί, συνήθως, τίποτε περισσότερο από ένα κλάσμα όσων μπορούμε να γράψουμε για το ίδιο το τοπίο, ανάλογα με τις φάσεις του παρελθόντος που θα διαλέξουμε να τονίσουμε, ανάλογα με την περιοδολόγηση που θα εφαρμόσουμε για το παρελθόν και ανάλογα με τις πηγές που θα θεωρήσουμε σχετικές με το θέμα. Θα είχαμε πολλά να μάθουμε από εκείνους που μεγάλωσαν, έζησαν και δούλεψαν μέσα στον τόπο που μελετούμε και οι οποίοι θα μπορούσαν να του δώσουν σημασίες που αποκλείονται από τη διάρθρωση του ακαδημαϊκού διαλόγου (Acheson και Davies, 2005: 49)

Αυτό το κενό έρχονται να καλύψουν –με κάποια καθυστέρηση ομολογουμένως– οι εθνογραφικές έρευνες και ανθρωπολογικές μελέτες του βορειοελλαδικού και ευρύτερου βαλκανικού χώρου, οι

οποίες πύκνωσαν κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες και οδήγησαν σε μια αξιοσημείωτη βιβλιογραφική παραγωγή (Agelopoulos 1995, 1997, Van Boeschoten 2000, Brown 2003, Cowan, 2000, 2001; Danforth 1995, Γούναρης κ.α. 1997, Karakasidou 1993, 1997, Myrivili 2003, Panourgia 1995). Με την εξαίρεση κάποιων περιηγητικών μαρτυριών με εθνογραφικό χαρακτήρα του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, σύγχρονες εθνογραφίες και ανθρωπολογικά κείμενα για τη Δυτική Μακεδονία και πιο συγκεκριμένα για την περιοχή της Φλώρινας όπου βρίσκονται και οι Πρέσπες, εμφανίστηκαν –και πολλαπλασιάστηκαν έκτοτε– στις αρχές τις δεκαετίες του 1990. Η ανθρωπολογική ανακάλυψη της ελληνικής Δυτικής Μακεδονίας συνδέθηκε με τη μελέτη φαινομένων που «σχετίζονται με τα σύνορα, τις ταυτότητες, τον εθνικισμό και το εθνοτικό φαινόμενο» (Agelopoulos 2003: 250). Αυτή η τάση αν και επέτρεψε την κριτική και διορατική διαπραγμάτευση αυτών των θεμάτων, ταυτόχρονα, μέσα από την ανακύκλωση και επανάχρηση του ανθρωπολογικού λόγου ανέδειξε με εμφατικό τρόπο «την περιθωριακότητα και την ιδιαιτερότητα της περιοχής» (Agelopoulos 2003: 251). Παρά την αποδομητική συμβολή μιας έως τώρα απύσας κριτικής στον επίσημο, εθνικιστικό λόγο, ο έντονος διάλογος που προκλήθηκε, κινήθηκε με τη σειρά του σε μεγάλο βαθμό στη λογική της κατηγοριοποίησης, της ταξινόμησης και του τεμαχισμού του χώρου. Στην εθνογραφία της Ελένης Μυριβήλη, τη μόνη που παραγμοτοποιήθηκε και αφιερώθηκε πλήρως στο ελληνικό τμήμα της Πρέσπας, το εθνικό εγχείρημα της κατασκευής και της διαιώνισης των ορίων και των συνόρων περιγράφεται ως κεντρική, ρυθμιστική και περιοριστική συνθήκη όχι μόνο ως προς αυτή καθαυτή την ύπαρξή της αλλά και ως προς την κοινωνική και συμβολική της αναφορά (Myrivili 2003).

Αν και η ανάδειξη της εθνοτικής ταυτότητας, των συνόρων και του εθνικισμού ως κεντρικών, κυρίαρχων θεμάτων, περιγράφει καθοριστικές και αναπόσπαστες διαστάσεις της υλικής και συμβολικής συγκρότησης του χώρου, δεν εξαντλεί απαραίτητα τη συνολική του διαπραγμάτευση. Υφίσταται, εξάλλου, μια λεπτή αλλά ουσιαστική διαφοροποίηση ερευνητικών προσανατολισμών και προτεραιοτήτων ανάμεσα στη «δια του χώρου» μελέτη της υποκειμενικότητας και των πολιτισμικών ή κοινωνικών φαινομένων και στη δια της υποκειμενικότητας και των πολιτισμικών ή κοινωνικών φαινομένων μελέτη του χώρου αυτού καθαυτού. Στην περίπτωση της Ελλάδας είναι λιγοστές οι απόπειρες μιας «ανθρωπολογίας του τοπίου» που θέτουν ευθέως τη χωρικότητα και την τοπικότητα στον πυρήνα των ερευνητικού προβληματισμού. Μία από αυτές είναι η πρόσφατη μελέτη της Sarah Green (2005) για την περιθωριακότητα και τη θραυσματικότητα του χώρου στην περιοχή της Ηπείρου

Ένας, τέλος, από τους πιο πρόσφατους και δυναμικούς τομείς θεωρητικής αλλά και διαχειριστικής προσέγγισης των τοπίων είναι αυτός της πολιτιστικής κληρονομιάς και ειδικότερα της διαχείρισης των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων, ιστορικών πόλεων και θέσεων. Αν και αρχικά περιορίστηκε στη διαμόρφωση σωστών πρακτικών διατήρησης συνόλων και θέσεων κατ'αναλογία του κινήματος περιβαλλοντικής προστασίας, σήμερα πυκνώνουν οι βαθύτερες κριτικές προσεγγίσεις με συμβολές από τις σπουδές υλικού πολιτισμού, τη γεωγραφία, την

αρχιτεκτονική και το χωρικό σχεδιασμό, τις ιστορικές σπουδές και τις κοινωνικές επιστήμες, που δίνουν έμφαση στην ιδεολογικοπολιτική διάσταση της πρόσληψης του παρελθόντος, και στη συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών στη διαχειριστική διαδικασία. Η προσφορά εξειδικευμένων μεταπτυχιακών προγραμμάτων στον τομέα, και ο γόνιμος διάλογος μεταξύ των επιστημονικών πεδίων επέτρεψε τον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας με πρόσφατες μελέτες περιπτώσεων του ελληνικού ή του ευρύτερου μεσογειακού και βαλκανικού χώρου (Yalouri 2001, Caftantzoglou 2001, Pantzou 2009).

I.IV. Αναζητώντας το τοπίο: θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση.

I.IV.i. Θεωρητικό πλαίσιο.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, παρά τη στροφή προς τη μελέτη του τοπίου και του χώρου και την έντονη βιβλιογραφική παραγωγή τόσο στις κοινωνικές όσο και τις περιβαλλοντικές επιστήμες, η έρευνα συχνά αναπτύσσεται σε σχετική απομόνωση χωρίς να έρχεται σε ουσιαστική επικοινωνία και ανταλλαγή με εφαπτόμενα, συγγενικά πεδία. Είναι αναγκαία επομένως μία μετάβαση από την επιστημολογική εσωστρέφεια και περιχαράκωση στη διεπιστημονικότητα και την πολυσυλλεκτικότητα, προς την κατεύθυνση μιας ενοποιητικής «επιστήμης του χώρου» (Lefebvre 1991). Στα πλαίσια της συγκεκριμένης διατριβής, οι θεωρητικές βάσεις και τα αναλυτικά εργαλεία προέρχονται από έναν ευρύ διεπιστημονικό χώρο που ορίζεται από τα σημεία τομής, διαλόγου και επικάλυψης τεσσάρων –όχι απαραίτητα αυστηρώς οριοθετημένων– θεωρητικών πεδίων:

Το πρώτο είναι αυτό της πολιτισμικής και κοινωνικής θεωρίας του χώρου και του τοπίου, με συμβολές από την ανθρωπολογία (Abramson και Theodossopoulos 2000, Bender 1998, Bender και Winer 2001, Basu 2006, Feld και Basso 1996a,b, Hirsch και O' Hanlon 1995, Low και Lawrence-Zuniga 2003, Stewart και Strathern 2003) την αρχαιολογία (Ashmore και Knapp 1999, Bradley 1998, 2000, Tilley 1994, 2004, Ucko και Layton 1999) και την πολιτισμική γεωγραφία (Cosgrove 1984, Cosgrove και Daniels 1988, Jackson 1984, 1987 Tuan 1974, 1977). Η τάση αυτονόμησης του τοπίου ως θεωρητικού αντικειμένου στα πλαίσια της οποίας έχει παραχθεί κατά τα τελευταία χρόνια ένα σημαντικό και διακριτό σώμα βιβλιογραφίας, δεν θα πρέπει να προσεγγίζεται απομονωμένα καθώς έχει αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό υπό την επιρροή ενός ευρύτερου ρεύματος επανα-ιεράρχησης του χώρου έναντι του κυρίαρχου ιστορικισμού, της λεγόμενης «χωρικής στροφής» (“spatial turn”) η οποία έχει γενικευθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες στα θεωρητικά κείμενα. Αυτή η «χωρική στροφή» διατυπώθηκε σαφέστερα μέσα από το μεταμοντέρνο κίνημα της λεγόμενης «κριτικής γεωγραφίας» (Harvey 1990, Shields 1991, 1999, Soja 1989, 1996, Thrift

1996, Massey 2005) το οποίο διαμορφώθηκε σε διαρκή διάλογο με τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία (Bourdieu 1989, 1990, De Certeau 1984, Latour 1993, Serres και Latour 1995, Foucault 1972, 1986, Giddens 1986, Virilio 1989, 1991, 1994). Η ανακάλυψη εξάλλου, της χωρικότητας και η θεωρητικοποίηση του τοπίου ως στοιχείου πολιτισμικής ερμηνείας και κοινωνικής διαπραγμάτευσης προέκυψαν σε μεγάλο βαθμό μέσα από την επαναπροσέγγιση κοινωνιολογικών και φιλοσοφικών κειμένων σημαντικών θεωρητικών του 20ου αιώνα (Heidegger 1971, Merleau-Ponty 2002, Simmel κ.α. 2004, Bachelard 1994, Lefebvre 1991)

Το δεύτερο σημείο αναφοράς είναι η θεωρία και κριτική της κληρονομιάς (πολιτιστικής ή φυσικής, τοπικής ή παγκόσμιας, υλικής ή άυλης) όπως έχει αναπτυχθεί στο ιδιαίτερα παραγωγικό τα τελευταία χρόνια και ώριμο πλέον πεδίο των “heritage studies”. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται εδώ σε δύο βασικές κατευθύνσεις της ερευνητικής επικαιρότητας που παρουσιάζουν έντονη βιβλιογραφική δραστηριότητα, ιδιαίτερα κατά τη τελευταία δεκαετία. Η πρώτη κατεύθυνση δίνει έμφαση στην κριτική αποδόμηση της κληρονομιάς ως εννοιολογικής κατασκευής με συγκεκριμένο ιδεολογικοπολιτικό υπόβαθρο, στην ανάλυση δηλαδή των στρατηγικών και των μηχανισμών παραγωγής ενός συγκεκριμένου παρελθόντος (Bender 1998, Lowenthal 1985, Meskell 2006, Peckham 2003, Smith 2004). Η δεύτερη κατεύθυνση εξετάζει τις σχέσεις, αλληλεπιδράσεις και εντάσεις μεταξύ των «άνωθεν», κεντρικών, ή επίσημων νοηματοδοτήσεων και ρυθμιστικών σχημάτων έτσι όπως συγκροτούνται από κρατικούς, γραφειοκρατικούς μηχανισμούς, διεθνείς οργανισμούς (όπως η UNESCO) ή περιβαλλοντικές οργανώσεις, και των εμπειριών, αντιλήψεων, πρακτικών και προτεραιοτήτων των τοπικών κοινοτήτων (Caftantzoglou 2001, Strang 1997, Theodossopoulos 2003, Pantzou 2009).

Συγγενικός με τους δύο παραπάνω αλλά και διακριτός ως προς τις θεωρητικές προτεραιότητες και τα μεθοδολογικά του χαρακτηριστικά είναι ο χώρος των σπουδών του υλικού πολιτισμού (Appadurai 1988, Miller 1998, Tilley 1999) ο οποίος ενσωματώνει το εγχείρημα της αρχαιολογικής προσέγγισης του σύγχρονου πολιτισμού που έχει πρόσφατα αναπτυχθεί και καθιερωθεί ως ή «αρχαιολογία του σύγχρονου ή πρόσφατου παρελθόντος»²² (Buchli 1999, Buchli και Lucas 2001, Schofield 2002). Στον πυρήνα αυτού του θεωρητικού πεδίου βρίσκεται η μελέτη της υλικότητας σε όλες της τις εκφάνσεις, κλίμακες και ποιοτικές της διαφοροποιήσεις και η ανάδειξή της ως στοιχείου συμπύκνωσης νοημάτων και βιωμάτων μέσα από το οποίο διαμορφώνονται οι πολιτισμικές βιογραφίες τόπων και αντικειμένων ως προς τις χρήσεις, τις αναπαραστάσεις και τις μεταμορφώσεις τους. Ταυτόχρονα, η επέκταση του αρχαιολογικού πεδίου στον σύγχρονο κόσμο και η τεκμηρίωση μίας κληρονομιάς του πρόσφατου παρελθόντος η οποία περιλαμβάνει ιστορικές θέσεις των δύο Παγκόσμιων Πολέμων, βιομηχανικά συγκροτήματα, αρχιτεκτονικά σύνολα και τοπία του 20ού αιώνα, θέτει υπό αμφισβήτηση το «νόμιμο» όριο της παραδοσιακής αρχαιολογίας και αντιμετωπίζει το σύγχρονο δομημένο περιβάλλον όχι ως

²² “Contemporary archaeology”, ή “archaeology of the recent or contemporary past”.

αυτονόητο, αυθύπαρκτο στοιχείο αλλά ως διαπραγματεύσιμο αντικείμενο μιας ερευνητικής προβληματικής.

Το σύνολο της θεωρητικής ανάλυσης τέλος, συντελείται εντός του πεδίου που ορίζεται από τα χωρικά και χρονικά «συμφραζόμενα» της έρευνας και το οποίο προκύπτει μέσα από την ένταξη της συγκεκριμένης μελέτης περίπτωσης των Πρεσπών στο ευρύτερο ιστορικό, γεωγραφικό και θεωρητικό πλαίσιο της σύγχρονης Ελλάδας και των Βαλκανίων. Χρησιμοποιούμε εδώ ως θεωρητική βάση τη σημαντική –κυρίως αγγλόφωνη– βιβλιογραφία η οποία αναπτύσσεται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 κυρίως στο πλαίσιο των νεοελληνικών σπουδών και συγκροτείται από εθνογραφίες και ανθρωπολογικές αναλύσεις, μελέτες πολιτισμικής και κοινωνικής ιστορίας, ή κείμενα λογοτεχνικής ιστορίας και κριτικής, που περιστρέφονται γύρω από δύο βασικές κατευθύνσεις: τη μελέτη των συνθηκών διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας μέσα από τη συγκρότηση των τοπικών, εθνοτικών και πολιτισμικών, ταυτοτήτων, και την κριτική ανάλυση του εθνικισμού σε σχέση με την ιδεολογική και αισθητική οικειοποίηση του χώρου, τη μνήμη και την παραγωγή του παρελθόντος, στην περίπτωση της Ελλάδας, αλλά και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο (Bjelic και Savic 2002, Brown 2003, Calotychos 2003, Cowan 2000, Gourgouris 1996, Herzfeld 1991, Leontis 1995, Karakasidou 1997, Peckham 2001, Τοντόροβα 2005). Η παραγωγή θεωρητικού λόγου για τη διαμόρφωση των τοπικών ταυτοτήτων, τη συγκρότηση του έθνους-κράτους και τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες του πρόσφατου παρελθόντος, επέκτεινε το ερευνητικό πεδίο και απενεχοποίησε θέματα τα οποία έως τώρα δεν αποτελούσαν αντικείμενα θεωρητικής επεξεργασίας και κριτικής προσέγγισης όπως οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί και οι μειονότητες, οι επίσημες, εθνοκεντρικές αφηγήσεις, ή ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος.

Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής χρησιμοποιείται θεωρητικό υλικό και δανείζονται αναλυτικά εργαλεία από όλα τα παραπάνω πεδία. Η οπτική ωστόσο μέσα από την οποία προσεγγίζεται το τοπίο βασίζεται σε κάποιες βασικές παραδοχές και συγκεκριμένες επιλογές που προκύπτουν από την ίδια την προβληματική της έρευνας.

Η πρώτη παραδοχή είναι ότι το τοπίο αποτελεί βιωματική συνθήκη. Η συνολική αντίληψη του τοπίου δηλαδή, προϋποθέτει την πρακτική και σωματική εμπλοκή καθώς διαμορφώνεται μέσα από τις υλικές σχέσεις (μέγεθος, όγκος, υφή), τις σωματικές πρακτικές και τις συναισθητικές ιδιότητες (κίνηση, ορατότητα, ήχος, αφή). Η αναγνώριση και ανάδειξη της βιωμένης εμπειρίας αποτελεί ένα επιστημολογικό αντίβαρο στην υποβάθμιση της έννοιας του τοπίου στο αποκλειστικό επίπεδο του λόγου και της αναπαράστασης. Στην απόπειρα ερμηνείας του δηλαδή, ως αναγνώσιμου κειμένου ή ερμηνεύσιμης εικόνας. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Γάλλου θεωρητικού Henri Lefebvre: “to underestimate, ignore and diminish space amounts to the overestimation of texts, written matter and writing systems, along with the readable and visible, to the point of assigning to these a monopoly on intelligibility” (Lefebvre, 1991:62).

Δεύτερον, το τοπίο αποτελεί δυναμικό σύνολο που ορίζεται από διαλεκτικές σχέσεις. Η διατύπωση αυτή προϋποθέτει μία μετάβαση από την εδραιωμένη μεταχείριση του χώρου ως

«νεκρού, σταθερού, μη διαλεκτικού, στατικού» (Foucault 1980: 70) στην αντίληψη ενός χώρου που είναι προϊόν αλληλεξαρτήσεων και αποτελεί ένα ανοικτό, υπό συνεχή διαμόρφωση σύστημα δικτυώσεων και δυνατοτήτων. Όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει ο Julian Thomas (Thomas, 2001: 181), η επιλογή του να αντιμετωπίσει κανείς το τοπίο όχι ως αντικειμενική, πεπερασμένη και αμετάβλητη οντότητα αλλά ως σχεσιακή δομή, ή ανολοκλήρωτη διαδικασία, συνεπάγεται την αναγνώριση ότι πρόκειται για έννοια όχι απλά ευάλωτη αλλά απολύτως ανοιχτή σε διεκδικήσεις. Χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο «διαλεκτική» για να περιγράψουμε ακριβώς την πολιτική ή «πολεμική» του χώρου, έτσι όπως εκδηλώνεται στις εντάσεις, προστριβές και συγκρούσεις ή στις ασύμμετρες σχέσεις αλληλεξάρτησης και εξουσίας μεταξύ κεντρικών φορέων, τοπικών κοινοτήτων και υποκειμένων. Εάν το τοπίο συγκροτείται μέσα από το ενεργό περιεχόμενο των τόπων (Tilley 1994: 14) τότε η κατανόηση των τόπων ως χωροχρονικών γεγονότων, και συγκυριακών συσχετισμών ισχύος (Massey 2005), προϋποθέτει μια διαλεκτική του προσέγγιση.

Το τοπίο τέλος, αποτελεί μεικτό, υβριδικό πεδίο. Καθώς πρόκειται για έννοια απείθαρχη σε κατηγοριοποιήσεις και ταξινομικούς διαχωρισμούς, με κεντρικό αυτόν μεταξύ φύσης και πολιτισμού, κάθε απόπειρα περιεκτικής ανάλυσης απαιτεί μεικτές μεθόδους και συνδυαστικές πρακτικές ως προς τον επιστημολογικό εξοπλισμό και τα αναπαραστατικά μέσα. Θεωρούμε εδώ ότι η πολιτισμική ή ανθρωποκεντρική ερμηνεία του τοπίου δε θα πρέπει να αυτο-εγκλωβίζεται στα δικά της πρότυπα αλλά να χρησιμοποιεί το επιστημονικό υλικό και τις μεθόδους των θετικών ή περιβαλλοντικών επιστημών ως στοιχείο κριτικού και δημιουργικού αναστοχασμού καθώς η εναλλαγή (ή ανταλλαγή) ως προς τις κλίμακες, τις γωνίες θέασης και τις τεχνικές καταγραφής είναι δυνατόν να εμπλουτίσει και να επεκτείνει την ερευνητική εμπειρία. Ο Lefebvre ανέδειξε ήδη μερικές δεκαετίες νωρίτερα την ανάγκη οικοδόμησης μιας «επιστήμης του χώρου» και διαμόρφωσης ενός «χωρικού κώδικα», μιας γλώσσας κοινής μεταξύ θεωρίας και πρακτικής, μεταξύ αρχιτεκτόνων, επιστημόνων και των κατοίκων, που θα επέτρεπε τη σύγκλιση του μικρο-επιπέδου της καθημερινότητας ή του εφήμερου και του μακρο-επιπέδου του κεντρικού σχεδιασμού, της μεγάλης κλίμακας και διάρκειας (Lefebvre 1991).

Ένα από τα έργα που ανακαλύφθηκε εκ νέου και βρέθηκε στο επίκεντρο της επικαιρότητας στα πλαίσια της λεγόμενης «χωρικής στροφής» της κριτικής κοινωνικής θεωρίας ήταν το «La production de l'espace» του Henri Lefebvre, το οποίο αν και εκδόθηκε στα γαλλικά το 1974, έγινε ευρύτερα γνωστό και προκάλεσε αντίκτυπο στο διεθνές αγγλόφωνο κοινό με τη μετάφρασή του μόλις το 1991 (Lefebvre 1991). Δύο σημαντικοί εισηγητές του έργου του Lefebvre στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία ήταν ο Rob Shields (1999) και ο Edward Soja, ο οποίος επαναδιατύπωσε το βασικό θεωρητικό σχήμα της τριπλής διαλεκτικής του χώρου (Soja 1996).²³

²³ Για την κριτική ως προς την ερμηνεία και την απόδοση των αναλύσεων του Lefebvre από τον Rob Shields και ιδιαίτερα από τον Edward Soja, χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα του Stuart Elden (2001). Είναι πάντως παραδεκτό ότι με τη διαμεσολάβηση αυτών των δύο καθώς και κάποιων άλλων θεωρητικών όπως ο David Harvey και ο Fredric Jameson, το έργο του Lefebvre και ιδίως το "Production of Space" εντάχθηκε πλήρως στον διάλογο σχετικά με τον χώρο και ιδιαίτερα το αστικό περιβάλλον.

Σήμερα είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τις θεωρητικές αφητηρίες και τα αυθεντικά εννοιολογικά σχήματα που αναπτύσσονται στο ιδιαίτερα πυκνό και απαιτητικό «*Production of Space*» καθώς οι ιδέες που το διατρέχουν έχουν διασπαρεί και μεθερμηνευτεί από πολλές αναλυτικές σχολές και προς διάφορες ιδεολογικές κατευθύνσεις και επομένως η αναφορά του και μόνο απαιτεί μια διαρκή επαναπροσέγγιση.

Το «*Production of Space*» ξεκινά με την παρατήρηση ότι η έννοια του χώρου χρησιμοποιείται απροβλημάτιστα ως προφανής και δεδομένη τόσο στον ακαδημαϊκό όσο και στον καθημερινό λόγο και κατ' επέκταση η κατανόησή της παραμένει επιφανειακή και κατακερματισμένη μεταξύ του φυσικού, υλικού κόσμου, του εννοιολογικού επιπέδου και του κοινωνικού πεδίου. Ο Lefebvre προτάσσει μία μετατόπιση από την παρατήρηση των αντικειμένων και των φαινομένων εντός του χώρου, στην υλική, εννοιολογική και κοινωνική παραγωγή του ίδιου του χώρου. Για να κωδικοποιήσει, με ενιαίο αναλυτικά τρόπο, τους μηχανισμούς και τις αλληλεπιδραστικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες (ανα)παράγεται ο χώρος, χρησιμοποιεί το σχήμα της «τριπλής διαλεκτικής» (“triple dialectics” ή “trialectics” όπως το ονομάζει ο Soja 1996) ή της «χωρικής τριάδας» (“spatial triad”) το οποίο είναι δυνατόν να συμπυκνωθεί στα παρακάτω σημεία:

«Αναπαραστάσεις του Χώρου» (“Representations of Space”): με τον όρο «αναπαραστάσεις του χώρου» ο Lefebvre περιγράφει τις διαδικασίες κωδικοποίησης και εννοιολογικής κατασκευής του χώρου μέσα από τη γλώσσα, την εξειδικευμένη επιστημονική ορολογία, τον τεχνοκρατικό σχεδιασμό. Πρόκειται για τον αφηρημένο, αντικειμενοποιημένο χώρο των πολεοδόμων, αρχιτεκτόνων και μηχανικών, των γεωγράφων ή των γραφειοκρατών και όσων διεκδικούν τη δικαιοδοσία της επιτημονικής αυθεντίας ή της επίσημης εξουσίας. Σύμφωνα με τον Lefebvre πρόκειται για τον επίσημο και κυρίαρχο χώρο που τείνει να καλύπτει ή να καταπιέζει τις άλλες διαστάσεις της χωρικότητας. Η συγκρότηση αυτού του εννοιολογικού χώρου τείνει προς λεκτικά συστήματα σημασιοδότησης τα οποία συνδέονται άμεσα με την κατοχή της γνώσης, την ιδεολογία και την εξουσία. Μέσω του Λόγου, ο χώρος ελέγχεται, παρακολουθείται και ρυθμίζεται.

«Χωρικές Πρακτικές» (“Spatial Practices”): οι χωρικές πρακτικές σύμφωνα με τον Lefebvre συνδέονται με τον αντιληπτό χώρο της καθημερινότητας έτσι όπως επιβεβαιώνεται και δομείται αργά αλλά σταθερά μέσα από τις καθημερινές διαδρομές και τα μοτίβα κίνησης, τα δίκτυα και τις διασυνδέσεις μεταξύ διακριτών χώρων όπως αυτοί της εργασίας και της αναψυχής. Οι χωρικές πρακτικές μεσολαβούν μεταξύ του εννοιολογικού και του βιωμένου χώρου. Αν και προϋποθέτουν ένα βαθμό συνοχής δε διακρίνονται απαραίτητα από σαφή συνεκτικότητα με όρους διανοητικής επεξεργασίας ή εννοιολογικής σύλληψης.

Αναπαραστατικός Χώρος (“Representational Space”): ο αναπαραστατικός χώρος βιώνεται άμεσα και καθημερινά, πλήρης των εικόνων και των συμβόλων που τον συνοδεύουν, από τους ‘κατοίκους’ (inhabitants) ή ‘χρήστες’ (users). Πρόκειται για τον χώρο της καθημερινής εμπειρίας που κυριαρχείται και καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις επίσημες, γραφειοκρατικές ή

επιστημονικές εννοιολογικές κατασκευές και γι αυτό κατα κανόνα βιώνεται παθητικά. Ταυτόχρονα ωστόσο είναι και ο πιο ευρύς καθώς εμπεριέχει τις άλλες δύο διαστάσεις της χωρικότητας και επικαλύπτει το φυσικό χώρο, συνδυάζοντας το πραγματικό και το φαντασιακό και ανοίγοντας πολλαπλά πεδία δυνατοτήτων. Τείνει προς λιγότερο συνεκτικά συστήματα και μη λεκτικά σύμβολα. Χαρακτηρίζεται από απροσδιοριστία στο βαθμό που η σκέψη επιζητά να τον οικειοποιηθεί, να τον εκλογικεύσει και να τον ελέγξει.

Αυτή η τριπλή διαλεκτική όπως τη διατύπωσε ο Lefebvre χρησιμοποιώντας λεπτές έννοιες και αποχρώσεις αλλά και αφήνοντας κάποια σημεία ασαφή και αδιευκρίνιστα, αποτελεί ένα ευέλικτο και ανοικτό αναλυτικό σχήμα, του οποίου οι χρήσεις, ερμηνείες και προσαρμογές που έχουν πληθύνει τα τελευταία χρόνια απέχουν σε κάποιες περιπτώσεις αισθητά μεταξύ τους. Οι πολύπλοκες σχέσεις της «τριπλής διαλεκτικής» συνήθως απλοποιούνται κατ'αντιστοιχία στη τριάδα του νοητικού, αντιληπτού και βιωμένου χώρου ("conceived" / "perceived" / "lived space" ή "espace concu" / "espace perc" / "espace vecu").

Στην παρούσα διατριβή, η «τριπλή διαλεκτική» του Lefebvre χρησιμοποιείται ως ένα βαθύ μοτίβο που διατρέχει τη θεωρητική ανάλυση και τη θεματική ανάπτυξη του κειμένου, προσαρμοσμένο στις ιδιαιτερότητες και τα συμφραζόμενα της συγκεκριμένης μελέτης περίπτωσης. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται σε δύο βασικά σημεία τα οποία καθορίζουν και τη μεθοδολογική προσέγγιση: πρώτον, στην ανάλυση αυτών των τριών πεδίων χωρικότητας, τόσο ως προς τα διακριτά ποιοτικά τους χαρακτηριστικά, όσο και ως προς τις μεταξύ τους ασυμβατότητες, εντάσεις ή και μεταβάσεις και δεύτερον, στην ποιοτική διερεύνηση του βιωμένου χώρου ως δυναμικού στοιχείου που ενσωματώνει μεν τον κυρίαρχο λόγο και τα εδραιωμένα πρότυπα αλλά ταυτόχρονα διατηρεί και τις προϋποθέσεις υπονόμησης ή ανατροπής τους.

Όπως παρατηρεί ο Soja (1996), ο Lefebvre, αν και δε το διατυπώνει σαφώς, προκρίνει τον τρίτο, βιωμένο χώρο²⁴ ως το δυνητικό πεδίο εναλλακτικής θεώρησης και πρακτικής ή αντίστασης έναντι των κυρίαρχων χωρικών σχημάτων, κάτι που αποτελεί όχι απλώς μία θεωρητική τακτική αλλά ουσιαστικά μια πολιτική τοποθέτηση. Ταυτόχρονα ωστόσο, το τριαδικό σχήμα του «*Production of Space*» δεν διέπεται από κάποια ιεραρχία ή σταθερή, παγιωμένη σχέση που επιτρέπει κλειστές ερμηνείες και τυποποιημένες εφαρμογές. Αντίθετα, όχι μόνο αφήνει περιθώριο αλλά προβλέπει και προϋποθέτει μεικτές, μεταβατικές συνθήκες αλληλεπικάλυψης ή μετασχηματισμού. Η διαλεκτική δηλαδή, λειτουργεί μόνο μέσα από τις αλληλεπιδράσεις και τις μεταβολές μεταξύ των τριών χώρων. Μεταξύ του υλικού και του φαντασιακού, του αφαιρετικού και του κοινωνικού, της καθημερινής εμπειρίας και των αναπαραστάσεων που την πλαισιώνουν.

Επιλέγουμε εδώ να χρησιμοποιήσουμε την έννοια της διαμεσολάβησης για να περιγράψουμε τις διαδικασίες μετασχηματισμού, αμοιβαίας επικοινωνίας ή αντιστροφής ανάμεσα σε αυτά τα τρία χωρικά επίπεδα. Ο όρος της διαμεσολάβησης αποτελεί μία εναλλακτική έναντι της

έννοιας της αναπαράστασης η οποία συμβατικά συνδέεται με τη σημειωτική της εικόνας και η οποία δεν είναι δυνατόν να αποδώσει ένα ευρύτερο σύνολο μηχανισμών, μέσων και πρακτικών. Η διαμεσολάβηση δηλαδή, αποτελεί μία ευρύτερη και εμπλουτισμένη έννοια η οποία είναι δυνατόν να περιγράψει διαφορετικές αναπαραστατικές διαδικασίες.

Ο όρος εξάλλου, χρησιμοποιείται από τον ίδιο τον Lefebvre για να περιγράψει τις πολύπλοκες και αμφίδρομες σχέσεις μεταξύ των τριών διαστάσεων της χωρικότητας. Οι διαμεσολαβήσεις μπορεί να είναι λεκτικές, οπτικές, τελεστικές, συμβολικές ή και υλικές, σε κάθε περίπτωση πάντως λειτουργούν ως οχήματα μεταφοράς από το ένα πεδίο χωρικότητας στο άλλο. Οι μεταβάσεις αυτές συνεπάγονται την ενεργοποίηση διανοητικού κεφαλαίου, τεχνικού εξοπλισμού ('matériel') και συγκεκριμένων χωρικών πρακτικών και προϋποθέτουν την εμπλοκή των διαμεσολαβητών ('mediators') των φορέων δηλαδή ή υποκειμένων, σε διαδικασίες μετάφρασης, ή εξήγησης, διαπραγμάτευσης ή σύγκρουσης, ισορροπιών και συμβιβασμού.

Οι σχέσεις αδιαμεσολάβητου / διαμεσολαβημένου ή άμεσης εμπειρίας και διαμεσολάβησης δε νοούνται εδώ αντιθετικά, αξιακά ή ιεραρχικά. Δεν περιγράφουν δηλαδή a priori καθορισμένες αναλογίες και αντιστοιχίες, αλλά ισότιμες προϋποθέσεις μίας διαλεκτικής. Πρόκειται ουσιαστικά για την παραδοχή ότι «οι πολλαπλές διαμεσολαβημένες σχέσεις που συγκροτούν την κοινωνία [...] είναι το ίδιο σημαντικές και αυθεντικές με τις αδιαμεσολάβητες, πρόσωπο-με-πρόσωπο σχέσεις» (Harvey 1993: 106 αναφορά στο Massey 2005: 185).

Ταυτόχρονα, το ίδιο το ερευνητικό εγχείρημα επαναπροσδιορισμού της έννοιας του τοπίου που επιχειρείται στα πλαίσια της συγκεκριμένης διατριβής, προϋποθέτει ουσιαστικά μια επανα-διαμεσολάβηση (re-mediation).²⁵ Η ερευνητική διαδικασία, από τις σημειώσεις πεδίου έως τα ψηφιακά μέσα καταγραφής και οπτικοποίησης, περιλαμβάνει ένα σύνολο διαμεσολαβητικών πρακτικών μέσα από τις οποίες συγκροτείται ουσιαστικά μία νέα αφήγηση, μία επαναδιαπραγμάτευση του χώρου. Η χρήση μεικτών, ψηφιακών μέσων είναι δυνατόν να εμπλουτίσει και να εμβαθύνει την ερευνητική διαπραγμάτευση της χωρικότητας με «περιεκτικότερες μεταφράσεις της ενσώματης εμπειρίας και της υλικότητας, οι οποίες μπορούν να είναι καταστασιακές, διαφορετικές ως προς τη χροιά, αναστοχαστικές, αισθητηριακές και πολύσημες» (Witmore 2005).

²⁴ "Thirdspace" είναι ο όρος που χρησιμοποιεί ο Soja διευρύνοντάς τον ωστόσο, τόσο, ώστε να περιλαμβάνει κάθε εναλλακτική μορφή χωρικότητας, από τις "heterotopias" του Foucault, έως τη ριζοσπαστική περιθωριακότητα της bell hooks (Soja 1996).

I.IV.ii. Μεθοδολογίες

Ο μεθοδολογικός σχεδιασμός της συγκεκριμένης μελέτης ακολουθεί μία πολυσυλλεκτική λογική ως προς τις πηγές και τα μέσα της καταγραφής και της ανάλυσης. Κινείται ωστόσο σε δύο βασικές κατευθύνσεις οι οποίες προκύπτουν από το θεωρητικό υπόβαθρο που αναπτύχθηκε παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιούνται δύο παράλληλες αναλυτικές προσεγγίσεις οι οποίες εξετάζουν αφενός την εννοιολογική συγκρότηση του επίσημου χώρου και την (ανα)παραγωγή ενός «αναγνώσιμου» και «ορατού» τοπίου μέσα από διαφορετικά αναπαραστατικά μέσα και πρακτικές διαμεσολάβησης και αφετέρου τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του βιωμένου χώρου μέσα από την ιστορική, κοινωνική και πολιτισμική του διαμόρφωση.

Η πρώτη αναλυτική προσέγγιση αποτελεί μία απόπειρα ιστορικής πλαίσιασης²⁶ και κριτικής αποδόμησης των εννοιολογικών ή αισθητικών κατασκευών και των διαμεσολαβητικών πρακτικών μέσα από τις οποίες έχουν διαμορφωθεί οι κυρίαρχες αντιλήψεις για το χώρο και το τοπίο στις Πρέσπες. Δε χρησιμοποιείται εδώ κάποια τυποποιημένη γλωσσική επεξεργασία όπως η ποσοτική ανάλυση περιεχομένου ή μια συστηματική, σημειωτική περιγραφή της εικόνας. Αντίθετα, η ανάλυση προσανατολίζεται περισσότερο προς μια βαθύτερη, ποιοτική και πολυεπίπεδη διερεύνηση η οποία δίνει έμφαση στα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα και την ιδεολογική δομή και διάρθρωση του –κειμενικού ή οπτικού– «διαμεσολαβημένου λόγου» και βασίζεται σε θεωρητικά κείμενα της φωτογραφίας και του οπτικού πολιτισμού, της αισθητικής κατανάλωσης του χώρου και του «τουριστικού βλέμματος» (Baudrillard 1994, Mirzoeff 1999, Selwyn 1996, Sontag 1979, Urry 1997). Το υλικό της ανάλυσης περιλαμβάνει λογοτεχνικά και ταξιδιωτικά κείμενα, τουριστικά φυλλάδια, και φωτογραφικά λευκώματα, ντοκυμαντέρ και οπτικοακουστικό περιεχόμενο ή και δικτυακούς τόπους.

Η αναλυτική επεξεργασία του διαμεσολαβημένου λόγου διευρύνεται περαιτέρω μέσα από το θεωρητικό και μεθοδολογικό ρεύμα της «κριτικής ανάλυσης του λόγου» (“critical discourse analysis”)²⁷ και ιδιαίτερα μέσα από την έννοια της «πολυτροπικότητας» (“multimodality”) (Kress και Van der Leeuwen 2001, Van der Leeuwen 1999), η οποία επεκτείνει το ερμηνευτικό πεδίο προς διάφορα μη λεκτικά σημειωτικά συστήματα και κοινωνικές πρακτικές όπως η σωματική έκφραση, το σχέδιο και η εικονογράφηση, τα οπτικοακουστικά μέσα ή τα μορφολογικά στοιχεία του δομημένου περιβάλλοντος. Στα πλαίσια της πολυτροπικότητας, το αντικείμενο της σημειωτικής ανάλυσης δεν εξαντλείται στις γλωσσικές ή αναπαραστατικές κατασκευές αλλά είναι δυνατόν να περιλαμβάνει και υλικές δομές όπως πινακίδες και σημάσεις, αρχιτεκτονικές κατασκευές ή εγκαταστάσεις, ως συμπαγείς “μεταφράσεις”, αποκρυσταλλώσεις συγκεκριμένων πολιτικών και ιδεολογικών νοημάτων. Όπως εξάλλου έχει παρατηρήσει ο Lefebvre (1991) ο «χωρικός κώδικας»

²⁵ Για την έννοια “re-mediation” βλ. και Bolter και Grusin 1999.

²⁶ «ιστορικοποίησης» θα λέγαμε.

²⁷ Στα πλαίσια της «κριτικής ανάλυσης του λόγου» (“critical discourse analysis”) περιλαμβάνεται και το ρεύμα της «ανάλυσης του διαμεσολαβημένου λόγου» (“mediated discourse analysis”). Βλ. και Scollon 2001.

συγκεντρώνει τόσο λεκτικά όσο και μη λεκτικά σημεία στα οποία επενδύονται νοήματα αλλά και παραγωγικές πρακτικές.

Η δεύτερη αναλυτική κατεύθυνση επιχειρεί να καταγράψει τα χαρακτηριστικά του χώρου των κατοίκων και της καθημερινής εμπειρίας. Ο βιωμένος, αναπαραστατικός χώρος είναι ουσιαστικά ποιοτικός, ρευστός και δυναμικός και διαμορφώνεται μέσα από πολλαπλές υποκειμενικότητες. Η ανάλυσή του επομένως προϋποθέτει τη χρήση ποιοτικών, αναλυτικών εργαλείων. Επιλέχθηκε μια εθνογραφική προσέγγιση που συνδυάζει τις μεθοδολογικές πρακτικές της συμμετοχικής παρατήρησης, των αφηγήσεων ζωής και των ημιδομημένων συνεντεύξεων καθώς και της επιτόπιας καταγραφής υλικών δομών του τοπίου.

Η συμμετοχή μου στην καθημερινότητα των τοπικών κοινοτήτων για συγκεκριμένα, χρονικά διαστήματα είχε ως στόχο την καταγραφή των ενεργών, βιωματικών και μνημονικών τόπων των κατοίκων, όπως συγκροτούνται μέσα από τις καθημερινές πρακτικές και την εργασία, τις συγγενικές και κοινωνικές σχέσεις, τη συλλογική μνήμη και τη προφορική ιστορία. Αποσκοπούσε παράλληλα σε μια «εκ των έσω» προσέγγιση του χώρου και στη συγκρότηση μιας προσωπικής χωρικής εμπειρίας. Λόγω της οικογενειακής μου καταγωγής και της προσωπικής μου σχέσης με την περιοχή αυτή η προσέγγιση έχει ως ένα βαθμό το χαρακτήρα της «εθνογραφίας του εαυτού» (Okely και Callaway, 1992) (Reed-Danahay 1997). Καθώς βέβαια δεν υπήρξα μόνιμος κάτοικος της περιοχής αλλά εποχικός επισκέπτης μέσω των οικογενειακών επιστροφών, υπάρχει μια απόσταση από την τοπική καθημερινότητα η οποία επιτείνεται περαιτέρω από την ιδιότητα του ερευνητή-παρατηρητή, διαμορφώνοντας έτσι μια σχέση «ημι-γηγενούς» (“half native”) ή “half insider”.^{28 29}

Οι επιλεκτικές, εις βάθος συνεντεύξεις με κατοίκους της περιοχής εντάσσονται στα πλαίσια της διερεύνησης της χωρικής υποκειμενικότητας, του βιωμένου δηλαδή και υποκειμενικού χώρου, μέσα από τις διαδρομές ζωής (‘life-paths’) και τις προσωπικές ιστορίες. Η διάσταση της προφορικότητας είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς πρόκειται για ένα πεδίο βαθιάς γνώσης του χώρου, το οποίο παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητο.

Ακολουθήθηκε, τέλος, μια φαινομενολογική, ως προς το χαρακτήρα της, προσέγγιση της αδιαμεσολάβητης εμπειρίας μέσα από την πρωτογενή, επιτόπια έρευνα και την καταγραφή στο πεδίο. Η πρακτική αυτή υπήρξε ταυτόχρονα μια «αρχαιολογική εθνογραφία»³⁰ ως προς το χαρακτήρα της καταγραφής τόπων, κτισμάτων, μνημείων ή και αντικειμένων με έμφαση στα χαρακτηριστικά της υλικότητάς τους αλλά και πολύ-αισθητηριακή ανίχνευση του χερσαίου και λιμναίου τοπίου. Η αρχαιολογική προσέγγιση του πρόσφατου παρελθόντος, μιας ζωντανής ακόμα

²⁸ Για την αυτό-τοποθέτησή μου στο χώρο της Πρέσπας βλ. αναλυτικότερα το κεφάλαιο 3.1.

²⁹ Για τις διαφορούμενες σχέσεις των ντόπιων και των ανθρωπολόγων στο ελληνικό πλαίσιο βλ. Bakalaki 1997. Για τη δυναμική αλληλεπίδραση και τις διάφορες διαβαθμίσεις μεταξύ εσωτερικού συμμετοχού και εξωτερικού παρατηρητή, ειδικά στο τοπικό πλαίσιο της Φλώρινας βλ. Agelopoulos 2003. Τέλος, ένα από τα πιο καθοριστικά αυτό-εθνογραφικά κείμενα στο ελληνικό πλαίσιο παραμένει αυτό της Neni Panourgia (1995).

και φορτισμένης ιδεολογικά και συναισθηματικά, για τις τοπικές κοινότητες κληρονομιάς, αποτελεί ουσιαστικά μια πρόταση επαναοριοθέτησης του μνημειακού με το μνημονικό. Με τη λογική της διαλεκτικής αντιπαραβολής της αρχαιολογικής, μνημειακής καταγραφής και των αντιλήψεων των κατοίκων, το πεδίο της αρχαιολογικής εθνογραφίας έχει εκδηλωθεί τα τελευταία χρόνια ως μια αναστοχαστική απόπειρα ανάδειξης ανεπίσημων, εναλλακτικών και «από τα κάτω» αφηγήσεων.

Πρόκειται, επίσης, για μια «τοπο-κεντρική» («site-specific») εθνογραφία που τροφοδοτείται από τους τόπους ως νοηματικούς πυρήνες προσωπικών και συλλογικών ταυτοτήτων, και τους καταγράφει ως προϊόντα κοινωνικών πρακτικών και βαθύτερων πολιτισμικών διεργασιών. Σε κάθε περίπτωση, άμεσα ή έμμεσα, έχει ως αφητηρία, αναφέρεται και επιστρέφει σε συγκεκριμένες θέσεις: μνημεία, ναούς, κτίσματα και οικισμούς, τοπόσημα και ιστορικές θέσεις.

Στην επιτόπια έρευνα χρησιμοποιήθηκαν συνδυαστικά μια σειρά από –ψηφιακά κυρίως– μέσα, όπως η ψηφιακή φωτογραφία, το ψηφιακό video, φορητή συσκευή GPS για την καταγραφή των διαδρομών και του γεωγραφικού στίγματος και φυσικά οι συσκευές ηχογράφησης για τις συνεντεύξεις και τις συνομιλίες. Η συνειδητή εκ μέρους μου ενσωμάτωση των ψηφιακών μέσων στην καθημερινή καταγραφή και τεκμηρίωση στο πεδίο καθόρισε οπωσδήποτε σε κάποιο βαθμό τη βιωματική μου εμπλοκή στο τοπίο, υπαγορεύοντας ίσως κάποιες φορές, πρακτικές, θέματα και στοχεύσεις.³¹ Επιπλέον, παράγοντας νέο, ψηφιακό περιεχόμενο, ή προσκομίζοντας απλώς τη γραφή μου ως δημόσια πρόταση, συμμετέχω αναπόφευκτα στον αναπαραγωγικό κύκλο της επανα-διαμεσολάβησης του τοπίου που αναλύω, ιδιαίτερα μέσω των συνδυαστικών, πολλαπλασιαστικών δυνατοτήτων του παγκόσμιου ιστού και των κοινωνικών δικτύων.³² Η χρήση επομένως των μέσων τεκμηρίωσης και οπτικοποίησης αλλά και η ίδια η προσωπική διαδικασία της γραφής θα πρέπει να υπόκεινται ως εκφορές συγκεκριμένου λόγου σε μια διαρκή αναστοχαστική επεξεργασία.

³⁰ Για τον όρο της «αρχαιολογικής εθνογραφίας» βλ. Hamilakis και Anagnostopoulos 2009, Meskell 2005, Castañeda και Matthews, 2008.

³¹ Με αντάλλαγμα τη δυνατότητα συγκριτικού ελέγχου ενός μεγάλου όγκου δεδομένων αλλά και της αναδρομικής αποτίμησης των καταγεγραμμένων διαδρομών μου και της κίνησής μου εντός του πεδίου.

³² Μια δειγματοληπτική οπτική συλλογή αυτού του ψηφιακού περιεχομένου βρίσκεται αναρτημένη στη διεύθυνση: <http://lakeshape.wordpress.com>. Η δημοσίευση, βέβαια, εκ μέρους μου εκδοχών της οπτικοποιημένης Πρέσπας με καθιστά αυτόματα συν-δημιουργό του αυξανόμενου και κοινωνικά δικτυωμένου οπτικού περιεχομένου με θέμα την περιοχή, που είναι αυτή τη στιγμή διαθέσιμο στον παγκόσμιο ιστό.

I.V. Διαδρομή: η διάρθρωση των κεφαλαίων.

Το κείμενο της παρούσας διατριβής αναπτύσσεται σε τέσσερα κεφάλαια που ακολουθούν σε αδρές γραμμές, μια «διαδρομή» σύμφωνα με τις θεματικές προτεραιότητες, το περιεχόμενο της ανάλυσης αλλά και τις μετατοπίσεις στη χωρική κλίμακα (χώρος→τοπίο→τόπος→τοπίο). Παρακάτω περιγράφεται συνοπτικά το αντικείμενο του κάθε κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΕΣ

Στην ενότητα αυτή εξετάζονται οι κυρίαρχες χωρικές δομές οι οποίες διέπουν και καθορίζουν τη περιοχή των Πρεσπών σήμερα, έτσι όπως αποτυπώνονται σε παράλληλα τοπογραφικά πλαίσια και ρυθμιστικές παρεμβάσεις. Επιχειρείται ουσιαστικά μία «γενεαλογία» των μηχανισμών οριοθέτησης και ταξινόμησης, χαρτογράφησης, σχεδιασμού και ελέγχου του χώρου. Της κατασκευής με άλλα λόγια, ενός εννοιολογικά επεξεργασμένου, επίσημου και θεσμοθετημένου χώρου ο οποίος αναπαράγεται και νομιμοποιείται μέσα από εδραιωμένες συνθήκες και πρακτικές όπως τα εθνικά σύνορα, οι διοικητικές, γραφειοκρατικές λειτουργίες ή ο χωροτακτικός σχεδιασμός.

Εδώ κατατάσσονται επίσης, οι όποιες κυριολεκτικές ή μεταφορικές κατασκευές, («τοπολογίες») αξιώνουν τη διοικητική ή επιστημονική δικαιοδοσία τεκμηρίωσης, διευθέτησης και διαχείρισης του χώρου. Αυτές οι «τοπολογίες», οι οποίες αρθρώνονται μέσα από διαφορετικά μέσα και πρακτικές και αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες υλικές δομές και παρεμβάσεις, αποτελούν άμεσες ή έμμεσες στρατηγικές διεκδίκησης, οικειοποίησης και ελέγχου του χώρου. Συγκροτούν ουσιαστικά χωρικές οντολογίες, καθορίζουν δηλαδή το τι ακριβώς γνωρίζουμε –ή και το πώς το γνωρίζουμε– για τον χώρο των Πρεσπών.

Τα επιμέρους θέματα που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την ενότητα είναι η διαμόρφωση και υλική ή συμβολική αναπαραγωγή των εθνικών συνόρων, από τη διαδικασία της οριστικής τους χάραξης (το 1926) έως σήμερα, η χαρτογραφία ως επιχείρημα εθνικής διεκδίκησης και αφομοίωσης της περιοχής, και τα πολλαπλά τοπογραφικά πλαίσια, από την περιβαλλοντική προστασία και το χωροταξικό σχεδιασμό έως τη μνημειακή τοπογραφία, που διέπουν και συγκροτούν τον χώρο των Πρεσπών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΤΟΠΙΟΓΡΑΦΙΕΣ.

Στην ενότητα αυτή ανιχνεύονται οι διαδικασίες υπό τις οποίες το τοπίο των Πρεσπών έχει συγκροτηθεί (και συνεχώς συγκροτείται) ως αισθητικό και φαντασιακό αντικείμενο, συμβολικό

και αξιακό κεφάλαιο. Εξετάζονται τα διαφορετικά αναπαραστικά μέσα οι πρακτικές διαμεσολάβησης, ή ευρύτερα «χωρικές πρακτικές», μέσα από τις οποίες αναπαράγονται συγκεκριμένα ιδεολογικά και συνειρμικά πλαίσια θέασης, παρατήρησης και αξιολόγησης, αισθητικές, μορφολογικές νόρμες ή χωρικές αντιλήψεις. Ο στόχος εδώ είναι να περιγραφούν και να ερμηνευθούν τα κυρίαρχα, δημοφιλή ή συνηθέστερα μοτίβα μέσα από τα οποία το τοπίο των Πρέσπων προσλαμβάνεται, περιγράφεται, οπτικοποιείται ή και καταναλώνεται.

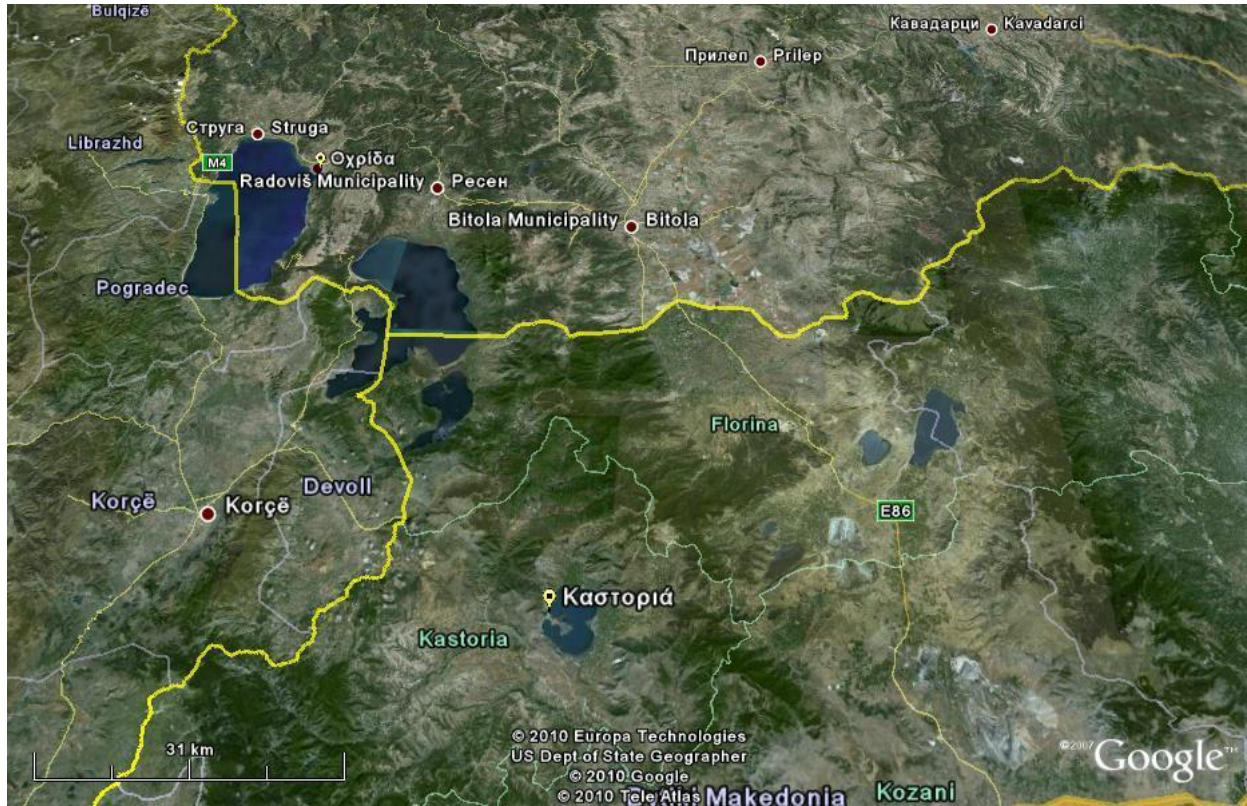
Συγκεκριμένα, τα θέματα που διαπραγματεύεται το κεφάλαιο είναι οι περιγραφές των δυτικών περιηγητών αλλά και των πρώτων Ελλήνων επισκεπτών από το β' μισό του 19^{ου} αιώνα έως και τα μέσα του 20^{ού} αιώνα, η περιβαλλοντική και αρχαιολογική 'ανακάλυψη', η παραγωγή της «εικονογραφίας» του τοπίου, το τουριστικό βλέμμα και η οπτική του κατανάλωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΕΝΤΟΠΙΟΤΗΤΕΣ.

Η ενότητα αυτή επικεντρώνεται στη διαμόρφωση της βιωματικής σχέσης των κατοίκων της Πρέσπας με τον χώρο και το τοπίο, μέσα από τις υλικές σχέσεις, τις κοινωνικές και πρακτικές εκφάνσεις της καθημερινότητας, τις προσωπικές ή συλλογικές εμπειρίες και μνήμες. Εξετάζονται διάφορες πτυχές της συγκρότησης της τοπικότητας και της «αίσθησης του ανήκειν» όπως το σπίτι και το χωριό, οι οικογενειακές δομές και τα δίκτυα συγγένειας, ή οι παραγωγικές διαδικασίες αλλά και διαστάσεις της (εκούσιας ή ακούσιας) κινητικότητας όπως η μετοικεσία, η μετανάστευση, η εξορία, ο εκτοπισμός. Η συγκεκριμένη ενότητα βρίσκεται στον πυρήνα της επιχειρηματολογίας της έρευνας, καθώς ο στόχος είναι να αναδειχθεί ο πολυσυλλεκτικός, δυναμικός, αλλά και ανεξερεύνητος βιωματικός χώρος, ως στρατηγική προϋπόθεση μετάβασης προς μια βαθύτερη κατανόηση της χωρικότητας και μια περιεκτικότερη εννοιοδότηση του τοπίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ.

Στην ενότητα αυτή επιχειρείται ένας επαναπροσδιορισμός του τοπίου μέσα από την κριτική του αποτίμηση ως εννοιολογικής, ιδεολογικής και αισθητικής κατασκευής και την ανάδειξή του ως μορφώματος διαλεκτικών σχέσεων και υβριδικών συνθηκών. Προτείνεται μία μετάβαση από τις γραφειοκρατικές, αφαιρετικές διατυπώσεις ή της επιστημονικές ταξινομικές και στατικές περιχαρακώσεις, σε περισσότερο συνθετικές, περιεκτικές και πολυεπίπεδες αφηγήσεις ή «βιογραφίες», οι οποίες ενσωματώνουν κατά το δυνατόν τις ανθρώπινες ιστορίες, τις υλικές μεταμορφώσεις και κοινωνικές πρακτικές καθώς και τις αμετάφραστες ιδιότητες της άμεσης, ενσώματης εμπειρίας.

Εικόνα Ι. 1. Η δυτική Μακεδονία και η περιοχή των Πρεσπών.

Κεφάλαιο 1. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΕΣ

1.1. Η συγκρότηση του επίσημου χώρου: εισαγωγή.
σελ. 40-41

1.2. Χαρτογραφώντας τις λίμνες:
μηχανισμοί διεκδίκησης του χώρου στη Μακεδονία, 1870-1920.
σελ. 41-57

1.3. Διαιρώντας τις λίμνες:
η κατασκευή των συνόρων, 1913-1924.
σελ. 57-75

1.4. Επίσημες τοπογραφίες:
χωρικές στρατηγικές του έθνους-κράτους, 1924-1974.
σελ. 75-100

1.5. Χωροθετώντας το παρελθόν:
η διαμόρφωση της αρχαιολογικής τοπογραφία των Πρεσπών.
σελ. 100-108

1.6. «Πράσινες» τοπογραφίες:
ο περιβαλλοντικός λόγος και η καταγραφή του «φυσικού» χώρου στην Πρέσπα.
σελ. 109-131

1.1. Η συγκρότηση του επίσημου χώρου: εισαγωγή.

Η αναλυτική κατηγορία που περιγράφεται εδώ ως «τοπογραφίες» είναι δύσκολο να διαχωριστεί απόλυτα από την αντίστοιχη των «τοπιογραφιών» που χρησιμοποιείται στο επόμενο κεφάλαιο καθώς η εννοιολογική σύλληψη των τόπων συνδέεται αναπόφευκτα με την αισθητική τους απόδοση και αναπαράσταση, ενώ πεδία όπως η ταξιδιωτική λογοτεχνία, η γεωγραφία, η αρχαιολογική τοπογραφία ή η επιστημονικοφανής τοπική ιστορία, συμπλέκονται. Παρά τις μεταξύ τους ανατροφοδοτήσεις ωστόσο, το εγχείρημα της εννοιολογικής συγκρότησης και υλικής πραγμάτωσης του επίσημου, εθνικού χώρου έχει διακριτά χαρακτηριστικά έναντι της αισθητικής κατασκευής και αναπαραγωγής του τοπίου ως προς τις στρατηγικές και τις διαδικασίες, τα χρησιμοποιούμενα μέσα, αλλά και την κλίμακα εφαρμογής. Η χαρτογραφία, για παράδειγμα, δραστηριοποιείται στην «αφ' υψηλού», δισδιάστατη κλίμακα του χάρτη οριοθετώντας γεωγραφικές ενότητες και εθνο-πολιτισμικές ζώνες. Οι διοικητικές πράξεις, επίσης, και οι πρακτικές επιβολής «εκ των άνω», όπως, για παράδειγμα, οι μετονομασίες οικισμών, ή οι αναδασμοί της γης στοχεύουν στην υλική διευθέτηση αλλά και τη συμβολική αφομοίωσης της γης, της εθνικής επικράτειας μέσω των γραφειοκρατικών μηχανισμών και των κεντρικών ή τοπικών φορέων εξουσίας. Αν και πολλές αναπαραστάσεις ή ερμηνείες του τοπίου εντάσσονται στον εθνικιστικό λόγο, εκδηλώνονται σε διαφορετικό σημασιολογικό πεδίο και επομένως η μετάβαση από την κλίμακα της εθνικής, «κυβερνώμενης» εδαφικής επικράτειας σε αυτή του αναπαριστώμενου τοπίου δε θα πρέπει να γίνεται απροβλημάτιστα.

Υφίσταται, επομένως, μια ποιοτική διαφοροποίηση μεταξύ της εννοιολογικής επεξεργασίας ή της εποπτικής δικαιοδοσίας των χαρτογραφικών αποτυπώσεων, των διπλωματικών επιτροπών για τη χάραξη των εθνικών συνόρων, ή των νομοθετικών κειμένων από τη μία και των διαμεσολαβητικών πρακτικών πρόσληψης του τοπίου από την άλλη, που διαπερνούν την καθημερινότητα χωρίς πάντα να υπάρχει ένας κεντρικός σχεδιασμός. Η διαμόρφωση, με άλλα λόγια, πλαισίων και μοτίβων πρόσληψης, προϋποθέτει τον εννοιολογικό και ρυθμιστικό σχεδιασμό ενός επίσημου χώρου που διαιρείται σε ενότητες, ονοματίζεται, ταξινομείται μέσω της επιστημονικής καταγραφής και της διοικητικής γραφειοκρατίας. Αυτό είναι το οντολογικό πεδίο που καθορίζει τι γνωρίζουμε εξ αρχής για τον χώρο, προσδιορίζει δηλαδή τις αφετηρίες της πρόσληψής μας και της κίνησης εντός του. Η κατασκευή και διαμόρφωση αυτού του είδους του χώρου στην περίπτωση των Πρεσπών είναι που εξετάζεται εδώ.

Η Άρτεμις Λεοντή, ορίζοντας την κριτική ανάλυση των τοπογραφιών ως «τοπολογία» προσφέρει ένα χρήσιμο περίγραμμα «εργασίας» ως προς την προσέγγιση που υιοθετούμε σε αυτό το κεφάλαιο:

Η εργασία του τοπολόγου συνεπάγεται όχι την περιγραφή μιας τοποθεσίας ή την ανασκαφή ενός χώρου, αλλά την επανεξέταση του συνόλου των παραγόντων που έχουν επηρεάσει την αντίληψή μας για τον τόπο. Η τοπολογία μπορεί να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι δίνουν σε μια χωρική επιφάνεια συμβολική αξία, πώς δημιουργούν κέντρα, σύνορα, περάσματα, μνημεία (Λεοντή 1998: 25).

1.2. Χαρτογραφώντας τις λίμνες: μηχανισμοί διεκδίκησης του χώρου στη Μακεδονία, 1870-1920.

Το διάστημα από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} έως και το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, σηματοδοτεί για τα Βαλκάνια μια έντονη περίοδο ένοπλων συγκρούσεων και διπλωματικών διεργασιών, συνοριακών μεταβολών και μαζικών πληθυσμιακών μετακινήσεων, με επίκεντρο τον διεκδικούμενο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, όπου ο εθνικιστικός ανταγωνισμός των νεοσύστατων κρατών της Ελλάδας, Βουλγαρίας και Σερβίας έρχεται να καλύψει, το διαφαινόμενο κενό της παρακμάζουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Μακεδονία, μια περιοχή εθνολογικά ετερογενής, χωρίς σαφή όρια ή κάποια προϋπάρχουσα διοικητική υπόσταση, αναδεικνύεται ως μια θολή επικράτεια, όπου ήταν δυνατόν να προβληθούν πολλαπλές εθνικιστικές φαντασιώσεις αλλά και ως μια ακανόνιστη, προβληματική γεωγραφική ζώνη, μια γεωπολιτική “ανωμαλία” η οποία θα έπρεπε να αποκατασταθεί.

Οι όποιες απόπειρες αποκατάστασης του Μακεδονικού προβλήματος ωστόσο, υπαγορευόμενες από τις σκοπιμότητες και τις ισορροπίες των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων και σχεδιαζόμενες «επί χάρτου» σε διπλωματικές διασκέψεις και διεθνείς συνόδους, μεταφράζονταν συνήθως σε ασταθείς συνοριακές διευθετήσεις και διαδοχικές κατανομές των οθωμανικών εδαφών, οι οποίες δεν ήταν δυνατόν να κατευνάσουν το μεγαλοϊδεατισμό και τα αλυτρωτικά οράματα των νέων κρατών που επί χρόνια υποδαυλιζονταν. Τα σύνορα που χαράσσονταν, απέκλειαν, για καθένα από τους διεκδικητές, «ιστορικά εδάφη» και «αλύτρωτους» πληθυσμούς των οποίων η απελευθέρωση και ένωση με τον πυρήνα του έθνους-κράτους αποτελούσε «κινητήρια δύναμη της ιεραποστολικής ιδέας που χαρακτήριζε την πολιτική στα Βαλκάνια» (Μαζάουερ 2002: 177).

Υπό αυτές τις διεθνείς, πολιτικές συνθήκες και μέσα από ανταγωνιστικά ιδεολογικά πεδία εδαφικού επεκτατισμού και ιστορικού αλυτρωτισμού, κάθε ένα από τα νεοσύστατα έθνη-κράτη της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και –αρχικά σε μικρότερο βαθμό– της Σερβίας κινητοποιεί μηχανισμούς καταγραφής, ελέγχου και οικειοποίησης του μακεδονικού χώρου. Κρατικοί υπάλληλοι, στρατιωτικοί αξιωματούχοι και διπλωματικοί ακόλουθοι, ιστορικοί, λαογράφοι και γεωγράφοι, επιστρατεύονται σε ένα διαρκές εγχείρημα κατοχύρωσης εθνικών ερεισμάτων και «ιστορικών δικαίων» στη περιοχή. Το εγχείρημα αυτό, έχοντας έτσι κι αλλιώς προπαγανδιστικό και πολεμικό χαρακτήρα, διαδραματιζόταν παράλληλα με τις μεγάλες στρατιωτικές συγκρούσεις και τις ένοπλες συρράξεις αντίπαλων ομάδων ανταρτών. Έτσι, ενώ από τη μια αναπτύσσονται μέθοδοι και τεχνολογίες εποπτείας και καταγραφής του χώρου όπως εθνολογικοί χάρτες και στατιστικές, γεωγραφικές περιγραφές και στρατιωτικά εγχειρίδια, ταυτόχρονα τίθενται σε εφαρμογή προπαγανδιστικές και τρομοκρατικές πρακτικές που είχαν ως σκοπό την εθνική περιχαράκωση των ανομοιογενών πληθυσμών της υπαίθρου. Το μήλον της έριδος, και το πραγματικό διακύβευμα ως προς τον έλεγχο της Μακεδονίας, ήταν οι σλαβόφωνοι χωρικοί, η εθνική ταυτότητα των οποίων δεν ήταν πρόδηλη και για τους οποίους εφαρμόστηκαν προκρούστειες, διλημματικές τακτικές –με τη χρήση ή την απειλή της βίας– κατάταξης σε εθνικές κατηγορίες και σε επινοημένα ταξινομικά σχήματα:

Ο αγώνας για να κερδηθούν οι ορθόδοξοι Σλάβοι αγρότες δόθηκε ανάμεσα στη φιλελληνική και στη φιλοβουλγαρική παράταξη. Και οι δύο πλευρές ίδρυσαν σχολεία για να διαδώσουν τα εθνικά τους ιδεώδη, εκκλησίες πιστές στους «δικούς τους» επισκόπους, συνέταξαν χάρτες και εθνογραφικές μελέτες που δικαίωναν τις διεκδικήσεις τους, και χρηματοδότησαν ένοπλες πατριωτικές ομάδες –άλλες ντόπιες και άλλες που υποστηρίζονταν από ξένους παράγοντες– ώστε να πάρουν τους χωρικούς με το μέρος τους, όπου οι ειρηνικές μέθοδοι δεν μπορούσαν να εγγυηθούν την επιτυχία. Προπαγάνδα άσκησαν επίσης οι Σέρβοι και οι Ρουμάνοι, αλλά όχι με τόσο ζέση. Οι Έλληνες καθυστέρησαν λίγο να οργανωθούν, ενώ οι Βούλγαροι αποδυναμώθηκαν από ένα φονικό σχίσμα στις τάξεις τους, ανάμεσα σε αυτούς που αγωνίζονταν για μια Μεγάλη Βουλγαρία και στα μέλη της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (ΕΜΕΟ), που ήθελαν μια αυτόνομη Μακεδονία [...]. Οι εθνικές διαιρέσεις ήταν τόσο αποτέλεσμα όσο και αίτιο αυτής της αναταραχής. Η επαναστατική βία δεν προέκυψε μόνο από τις διαφορές εθνικών ταυτοτήτων, αλλά τις παρήγαγε κιόλας (Μαζάουερ 2002: 50-51).

Οι βίαιες συγκρούσεις και οι τρομοκρατικές μέθοδοι, όχι μόνο ως απόρροια υπαρκτών εθνικών διαφορετικοτήτων, αλλά και ως μέσο παραγωγής νέων εθνικών φρονημάτων και κατηγοριοποιήσεων, επηρέασαν καθολικά το μακεδονικό χώρο και τις κοινότητές του, τόσο τις σλαβόφωνες, όσο και τις ελληνόφωνες.

Τα χωριά της υπαίθρου και οι πληθυσμοί τους προσλαμβάνονταν πλέον μέσα από μια «ιδεολογία καθαρότητας» (Καράκασιδου 1997: 105) στα πλαίσια της οποίας κάθε εθνικά αταξινόμητη ομάδα ή κάθε εθνικά ασαφής περιοχή φαινόταν ως ενοχλητική εκκρεμότητα. Ο Mark Mazower, καταδεικνύει την αναντιστοιχία αυτή της επιβολής εθνικών ταυτοτήτων και της

καθημερινότητας των χωρικών σχολιάζοντας ένα απόσπασμα από το *“The Burden of the Balkans”* της γνωστής Βρετανίδας περιηγήτριας Edith Durham η οποία βρέθηκε στις αρχές του 1900 στα χωριά των, ενιαίων ακόμη τότε, Πρεσπών, μαζί με τον βουλγαρικού φρονήματος συνοδό της:

Αντίστοιχα, ο φιλοβούλγαρος Ντανίλ, ένας «πατριώτης αστικής κατασκευής και πρόσφατης παραγωγής», όπως τον χαρακτήριζε η Αγγλίδα συνοδοιπόρος του, «αγανακτούσε με την απάθεια των χωρικών». Ταξιδεύοντας στις Πρέσπες, προσπαθούσε να τους εξηγήσει ότι, όταν τους εξανάγκαζαν να ακούν τη λειτουργία στα ελληνικά και όχι στη δική τους σλαβική λαλιά, σήμαινε ότι τους εκμεταλλευόταν ο αντιβουλγαρικός κλήρος. «Εκείνοι όμως καταβρόχθιζαν ωμά λάχανα και ύστερα έπιναν μαστίχα, και το μόνο που έλεγαν ήταν ότι αυτό δεν πείραζε. Πολλοί μιλούσαν ελληνικά. Ο παπάς ήπιε κι αυτός μια γουλιά από το μπουκάλι και ήταν της ίδιας γνώμης. Μιλούσε και ο ίδιος την τοπική σλαβική διάλεκτο στην καθημερινή ζωή του, μα είχε μάθει όλες τις ακολουθίες στα ελληνικά. Η ακολουθία ήταν καλή, οπότε τι σημασία είχε; Ο Ντανίλ πειράχτηκε πολύ και μου έλεγε πως ήταν εντελώς αδαείς. Στην πραγματικότητα, ήταν όλοι Βούλγαροι και θα'πρεπε να έχουν Βούλγαρους ιερείς, αλλά δεν το ήξεραν. Ούτε και τους ένοιαζε πολύ εδώ πέρα, απ'όσο έβλεπα» [...] Τέτοιου είδους συναντήσεις αποτυπώνουν τη στιγμή που οι φορείς των σύγχρονων εννοιών της αρχής των εθνοτήτων εισέδυσαν στην ύπαιθρο και συναντήθηκαν με έναν κόσμο προεθνικό (Μαζάουερ 20002: 102).

Η περίπτωση των Πρεσπών ως ζώνης επαφής των εκκολαπτόμενων εθνικιστικών σχηματισμών με τις προ-εθνικές κοσμοθεωρίες είναι χαρακτηριστική καθώς για πρώτη φορά οι εθνικά «χαλαροί» ή «αδιάφοροι» χωρικοί καλούνται να ανταποκριθούν σε μια νέα, «εκ των άνω» διαμορφούμενη πραγματικότητα. Οι διεθνείς πολιτικές εξελίξεις και οι κεντρικοί εθνικοί προπαγανδιστικοί μηχανισμοί υπαγορεύουν τη βίαιη μετάβαση από έναν ενιαίο, γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο, σε έναν χώρο διεκδικούμενο, διαιρεμένο πλέον σε γεωπολιτικές και εθνοπολιτισμικές ζώνες επιρροής. Αυτή η μεταμόρφωση του χώρου συντελείται μέσα από την ιδεολογική και προπαγανδιστική του διαχείριση, αλλά έχει, ταυτόχρονα, άμεσες και ουσιαστικές επιπτώσεις στο επίπεδο της βιωμένης καθημερινότητας. Νέες ταυτότητες και κατηγορίες επινοούνται και αποδίδονται σε ανθρώπους και κοινότητες που δεν τις είχαν επιζητήσει, νέες οριοθετήσεις και ταξινομικά συστήματα κατασκευάζονται σε περιοχές όπου δεν προϋπήρχαν και ούτε τις προκαθόριζαν. Το απόσπασμα της Durham δείχνει την ανακάλυψη μιας αταξινόμητης γωνιάς των Βαλκανίων αλλά και τη ταυτόχρονη επινόηση σχημάτων περιγραφής και ταξινόμησής της. Μέσα από την παράλληλη ενεργοποίηση και την αλληλοτροφοδότηση των μηχανισμών της ανακάλυψης και της ταξινόμησης, διαμορφώνονται κυρίαρχα ιδεολογικά σχήματα τα οποία διατρέχουν διάφορα περιγραφικά πεδία, από τους χάρτες και τα γεωγραφικά εγχειρίδια των στρατιωτικών επιτελείων μέχρι τα περιηγητικά κείμενα. Η Maria Todorova μας υπενθυμίζει ότι στα Βαλκάνια:

η γεωγραφική ανακάλυψη συμβαδίζει με τη ταυτόχρονη επινόηση της περιοχής: οι δύο διαδικασίες είναι στη πραγματικότητα αδιαχώριστες. Ένα κείμενο ταξιδιωτικών εντυπώσεων, όπως και οποιοδήποτε άλλο κείμενο, ταυτόχρονα παρουσιάζει και αναπαριστά έναν κόσμο, δηλαδή συγχρόνως δημιουργεί ή επινοεί μια πραγματικότητα και

διακηρύσσει την ανεξαρτησία του από αυτή την ίδια πραγματικότητα (Todorova 2005: 263).

Τα τοπογραφικά κείμενα και οι αποτυπώσεις δεν αναπαριστούν απλώς περιοχές και πραγματικότητες αλλά και τις επινοούν τις δημιουργούν. Όπως παρατηρεί η Άρτεμις Λεοντή:

Η χαρτογράφηση μιας πατρίδας είναι συγχρόνως μια διεργασία και ένα αποτέλεσμα. Η τοπογραφία είναι μια διεργασία: απαιτεί την επίμονη αναδρομή στην ιστορία, την συστηματική ανασκαφή των ερειπίων, την συνειδητή διάσωση των παραδόσεων και, γενικά, την επιστράτευση ενός ιστορικού παρελθόντος. Όμως, η τοπογραφία είναι επίσης το προϊόν αυτών των ενεργειών: συντίθεται από ένα αρχείο γεμάτο κοινές εικόνες, ζωντανές παραδόσεις, λογοτεχνικά έργα και οπτικούς χάρτες αλλά και από την ίδια τη γεωπολιτική οντότητα (Λεοντή 1998: 25).

Σε αυτό το πλαίσιο επινόησης και σχηματοποίησης μιας νέας, εθνοκεντρικής πλέον πραγματικότητας, η χαρτογραφική παραγωγή και οι εθνογραφικές στατιστικές των πληθυσμών της Μακεδονίας –ιδιαίτερα κατά τη περίοδο 1870-1920– υπήρξαν το κατεξοχήν μέσο όχι απλώς καταγραφής ή αναπαράστασης αλλά και παραγωγής ενός νέου εθνικού χώρου. Οι χάρτες και οι στατιστικές που τους συνόδευαν αποτέλεσαν την επιτομή των συγκρουόμενων εθνικιστικών ιδεολογιών καθώς χρησιμοποιήθηκαν ως επίσημα, νομιμοποιητικά τεκμήρια της οικειοποίησης των μακεδονικών εδαφών από τα νεοσύστατα έθνη-κράτη.

Προφανώς η χαρτογραφία δεν παύει να εξελίσσεται και να παραμένει σημαντική και μετά το 1920. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ωστόσο (1870-1920), αρχικά στο στάδιο της διεκδίκησης και αργότερα στο στάδιο της οριοθέτησης και της τελικής διευθέτησης των εδαφών της Μακεδονίας, οι χάρτες παράγουν σχεδόν κυριολεκτικά τον χώρο καθώς αποτελούν το επίσημο υπόβαθρο με βάση το οποίο διαμοιράζονται εδάφη, πόλεις και χωριά, και χαράσσονται τα σύνορα στις διεθνείς διασκέψεις.

Εξετάζεται παρακάτω τη χαρτογραφία της περιόδου σε συνδυασμό με διάφορα άλλα μέσα και μηχανισμούς καταγραφής και εποπτείας του Μακεδονικού χώρου (εθνολογικές πληθυσμιακές αναλύσεις και στατιστικές, γεωγραφικές μελέτες, στρατιωτικά εγχειρίδια). Η ανάλυση δεν είναι σε καμία περίπτωση εξαντλητική –ο ρόλος εξάλλου της χαρτογραφίας στον ανταγωνισμό για τη Μακεδονία έχει μελετηθεί διεξοδικότερα αλλού¹– εστιάζει, ωστόσο, στην κριτική αποτίμηση των χαρτών ως φορέων ενός κυρίαρχου, νομιμοποιητικού λόγου μέσα από τον οποίο συγκροτούνται και σχηματοποιούνται οι νέες εθνικές επικράτειες αλλά και διαμορφώνεται η υλική πραγματικότητα. Αν και συμπεριλαμβάνονται χάρτες που καταγράφουν την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, η έμφαση δίνεται στους τρόπους με τους οποίους αποτυπώνονται οι λεγόμενες «βαλκανικές» ή «μακεδονικές» λίμνες, η τοπογραφία των οποίων για πρώτη φορά διαγράφεται με σχετική ευκρίνεια και οι οποίες, όπως στη περίπτωση των Πρεσπών, διαμοιράζονται τελικά μεταξύ των νέων βαλκανικών κρατών.

¹ Βλ. Wilkinson 1952.

Δε χρησιμοποιείται κάποιος αυστηρός διαχωρισμός ανάμεσα σε απροκάλυπτα προπαγανδιστικούς χάρτες και στην επιστημονική χαρτογραφία, όχι γιατί δεν έχουν σημαντικές διαφορές αλλά επειδή και οι δύο εκδοχές αποτελούν ουσιαστικά οργανωμένες απόπειρες ελέγχου και οικειοποίησης του χώρου και συνδέονται –συνήθως σε μια σχέση στράτευσης ή άμεσης εξάρτησης– με τις επίσημες δομές και τις πολιτικές και πνευματικές ελίτ του έθνους-κράτους. Όπως έχει επισημάνει ο Harley:

Είτε ένας χάρτης παράγεται, όπως οι περισσότεροι επίσημοι χάρτες, υπό τη σημαία της χαρτογραφικής επιστήμης είτε είναι μια απροκάλυπτη άσκηση προπαγάνδας δε γίνεται να μην εμπλακεί στις διαδικασίες υπό τις οποίες αναπτύσσεται η εξουσία. Κάποιες από τις πρακτικές συνέπειες των χαρτών θα ενέπιπταν ίσως στην κατηγορία αυτού που ο Φουκώ έχει ορίσει ως πράξεις επιτήρησης, κυρίως αυτές που συνδέονται με την πολεμική σύρραξη, την πολιτική προπαγάνδα, την οριοθέτηση ή τη διατήρηση του νόμου και της τάξης (Harley 1988: 279)

Αν θα έπρεπε να αναζητήσουμε μια οριακή τομή ως προς την κινητοποίηση των εθνικιστικών μηχανισμών για τη διεκδίκηση της Μακεδονίας θα πρέπει να σταθούμε στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης του 1878. Η Σύνοδος έφερε για πρώτη φορά στο προσκήνιο τη σημασία των εθνολογικών χαρτών ως μέσο για την υποστήριξη των εθνικών επιδιώξεων των ανταγωνιστικών κρατών της Ελλάδας, της Σερβίας και της Βουλγαρίας. Η κατοχύρωση μεγάλης έκτασης εδαφών στη βουλγαρική πλευρά η οποία είχε επενδύσει στη παραγωγή και χρήση των εθνολογικών χαρτών, αφύπνισε τα άλλα μέρη και κυρίως την ελληνική πλευρά η οποία μάλλον καθυστερημένα συνειδητοποίησε τη σημασία τους:

Το μεγαλύτερο τμήμα της έκτασης μεταξύ του Δούναβη και του Αιγαίου και από τις Μακεδονικές λίμνες έως και τη Μαύρη Θάλασσα, είχε χρωματιστεί ως βουλγαρικό έδαφος στα φύλλα των εθνολογικών χαρτών. Οι όροι «βαλκανικός» και «βουλγαρικός» είχαν γίνει πρακτικά συνώνυμοι και αυτό είχε επιτευχθεί αποκλειστικά μέσα από τη διακριτική συναισθηματική γοητεία που πήγαζε από τους εθνολογικούς χάρτες. Οι Έλληνες συνειδητοποίησαν πολύ αργά τη μαγεία αυτών των χαρτών. Στα απλά, επίπεδα χρώματα ενός χάρτη αντικατοπτρίζονταν οι ελπίδες και οι φιλοδοξίες ενός έθνους. Η ίδια η ιδέα της χρήσης εθνολογικών χαρτών για το σχεδιασμό των πολιτικών συνόρων ήταν τόσο επαναστατική στη σύλληψή της που οι Έλληνες θορυβήθηκαν από τη τροπή των γεγονότων και έσπευσαν να βελτιώσουν την ηθική τους θέση με μια επαναδιατύπωση των εθνογραφικών τους διεκδικήσεων (Wilkinson 1951: 64).

Ο επανασχεδιασμός των εθνογραφικών –και κατα συνέπεια επεκτατικών– ορίων του ελληνικού κράτους ως απόκριση στη νέα χωρική πραγματικότητα η οποία διαμορφωνόταν σε σημαντικό βαθμό μέσα από τη ραγδαία χαρτογραφική παραγωγή, σήμανε ταυτόχρονα την ανάκληση και την ενεργοποίηση παλαιότερων κειμένων και καταγραφών που θα μπορούσαν να προσδώσουν το απαραίτητο ιστορικό βάθος και το γεωγραφικό εύρος στη νέας επιχειρηματολογίας. Κάποια προδρομικά αναγνώσματα τα οποία υπήρξαν αφετηρίες μιας νέας, εθνοκεντρικής, χωρικής αυτοσυνειδησίας όπως η «*Νεωτερική Γεωγραφία*» των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγόριου Κωνσταντά που δημοσιεύτηκε το 1791 στη Βιέννη, ανακαλύπτονται εκ νέου καθώς

το έθνος-κράτος αναζητά νομιμοποιητικά ερείσματα για τη διεκδίκηση νέων εδαφών που του ανήκουν «δικαιωματικά», όπως η Μακεδονία, η Θράκη και η Μικρά Ασία.

Ειδικά στην περίπτωση της Μακεδονίας, έπρεπε να καλυφθεί ένα κενό πολλών ετών και να παραχθεί ένας νέος αφηγηματικός λόγος ως προς τη σύνδεση του σύγχρονου χώρου με την αρχαία γεωγραφία της περιοχής αλλά και την ιστορική συνέχεια της εκεί ελληνικής παρουσίας. Έως τότε η Μακεδονία φαίνεται να έχει μια μάλλον περιθωριακή θέση στην εθνική φαντασιακή επικράτεια, σε αντίθεση με τον «αδιαμφισβήτητο», παραδοσιακό εθνικό κορμό του νότου. Η μέχρι τότε χαρτογραφική αποτύπωση δεν επέτρεπε παρά μια θολή και αποσπασματική εικόνα, με μεγάλες ορεινές εκτάσεις να παραμένουν ουσιαστικά άγνωστες, ενώ το απώτερο παρελθόν του αρχαίου μακεδονικού πολιτισμού βρισκόταν καλυμμένο κάτω από μία γλωσσικά ετερογενή και πολιτισμικά υβριδική συνύπαρξη κοινοτήτων. Με εθνοτικούς ή πολιτισμικούς όρους, η ευρύτερη περιοχή των μακεδονικών λιμνών κατοχυρώνεται σχεδόν στο σύνολό της στη βουλγαρική ή γενικότερα τη σλαβική σφαίρα καθώς μόνο τα αστικά κέντρα έχουν να επιδείξουν περισσότερο συμπαγείς συγκεντρώσεις ελληνόφωνων πληθυσμών. Έτσι παρά τις όποιες πρόδρομες προσπάθειες, η Μακεδονία βγαίνει ουσιαστικά από την αφάνεια και εντάσσεται στο πεδίο της ιδεολογικής διεκδίκησης από το ελληνικό κράτος στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.

Εκτός από την ανακάλυψη των παλαιότερων κειμένων, η διεκδίκηση αυτή περιλαμβάνει ταυτόχρονα την παραγωγή νέου υλικού που έρχεται να τεκμηριώσει τη γεωγραφία και να αφηγηθεί εκ νέου την ιστορία της περιοχής. Η συστηματική πλέον γεωγραφική και δημογραφική μελέτη της μακεδονικής υπαίθρου, η άνοδος της λαογραφίας και οι οργανωμένες απόπειρες συγγραφής τοπικής αλλά και καθολικής, εθνικής ιστορίας μετατοπίζουν σταδιακά το κέντρο του ενδιαφέροντος προς τα βόρεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Κάποια έργα είχαν κομβική σημασία στην αλλαγή της νοοτροπίας και της στάσης ως προς τη Μακεδονία, όπως η «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*» του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου που εκδόθηκε σε πέντε τόμους από το 1860 ως το 1874. Η «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*» συγκρότησε και κεφαλαιοποίησε για πρώτη φορά κάτι που έως τότε μόνο αποσπασματικά είχε γίνει, την εμπέδωση δηλαδή της διαχρονικής και γεωγραφικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Τα νέα, μεθοριακά εδάφη της Μακεδονίας και της Θράκης ταυτιζόμενα, κυρίως γλωσσικά, με το απώτερο παρελθόν και την αρχαιοελληνική τοπογραφία, δεν αποτελούσαν πλέον σκοτεινές ή προβληματικές ζώνες αλλά προαιώνιες κοιτίδες του αρχέγονου Ελληνισμού. Με την ανάσυρση αρχαίων όρων και ονομάτων και τη σύνδεσή τους με τα γνωρίσματα του σύγχρονου μακεδονικού χώρου εξασφαλίζεται η απόδειξη της διαχρονικής επιβίωσης του έθνους. Μία από τις σημαντικότερες ιστορικές γεωγραφίες αυτής της περιόδου είναι η αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας του Δήμιτσα (1870)² η οποία, αν και πραγματεύεται την αρχαία τοπογραφία, έχει ως σαφή στόχο τη παρέμβαση στη σύγχρονη γεωγραφία της

² Επανεκδόθηκε το 1988, λίγα χρόνια πριν ξεσπάσει η διένεξη με την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας ως η σύγχρονη εκδοχή του μακεδονικού ζητήματος.

Μακεδονίας και στην εθνοπολιτική της κατάσταση. Ο συγγραφέας ξεκαθαρίζει ήδη από τον πρόλογο τη θέση του:

Ουχ ήττον όμως κατά θείαν ευδοκίαν και η χώρα εσώθη μετά των κατοίκων αυτής και ο Ελληνισμός διετηρήθη, εξαιρουμένου μόνου του βορρείου μέρους αυτής, ένθα αυτοί ούτοι οι Βούλγαροι συγκεντρωθέντες αγνόν διατηρούσι τον Ασιανόν βαρβαρισμόν (Δήμιτσας 1870: στ').

Παράλληλα με την καταγραφή και ταύτιση των αρχαίων ονομασιών, ιδιαίτερη μέριμνα προβλέπεται και για τα σύγχρονα τοπωνύμια τα οποία είτε μετονομάζονται³ είτε μεθερμηνεύονται. Οι λαογραφικές, γεωγραφικές και ιστορικές δημοσιεύσεις δίνουν έμφαση στη λεπτομερή περιγραφή των τόπων, στην ερμηνεία των τοπωνυμίων και στην εξιστόρηση των γεγονότων που συνδέονται με συγκεκριμένες τοποθεσίες. Οι μικροί και κυρίως οι περιφερειακοί τόποι, τα χωριά και οι κοινότητες, τα βουνά, οι λίμνες και τα ποτάμια της υπαίθρου αποτελούν πλέον αντικείμενα αναλυτικής καταγραφής ως «εύγλωττα» τεκμήρια της ελληνικής πνευματικής και πολιτισμικής παρουσίας.⁴

Παράλληλα, κατά την μετάβαση στον 20^ο αιώνα σημειώνονται στην Ελλάδα διάφορες οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που έχουν σημασία ως προς τη πρόσληψη και την ενσωμάτωση των αρχικά διεκδικούμενων και μετέπειτα νέων εδαφών. Παράγονται νέες, κεντρικές αφηγήσεις και εθνικές γεωγραφίες που λειτουργούν ως πρότυπα, ενώ η βιομηχανοποίηση των μεγάλων αστικών κέντρων επιτρέπει την αισθητική και ιδεολογική εκτίμηση του περιβάλλοντος της υπαίθρου ως μιας «ειδυλλιακής εξοχής» που διασώζει χαμένες αξίες και αρχέτυπα του ελληνισμού:

η «ελληνικότητα» ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την εξύμνηση των τοπικών, περιφερειακών ταυτοτήτων. Οι περιφέρειες χαρακτηρίζονταν από προβιομηχανικές ηθικές αξίες που σταδιακώς εξαφανίζονταν [...]. Οι τοπικές μελέτες αναζητούσαν να καταγράψουν τα τοπικά έθιμα, τους θρύλους και τις διαλέκτους, κατά τον ίδιο τρόπο που καταγράφονταν και καταχωρούνταν η χλωρίδα, η πανίδα και η μορφολογία των τοπίων σε διάφορες περιοχές (Πέκαμ 2008: 114).

Στα πλαίσια αυτής της τοπογραφικής λογοτεχνίας συμπεριλαμβάνονται τόσο τα φυσικά όσο και τα ιστορικά στοιχεία ενώ η καταγραφή τείνει να είναι εξαντλητική. Ο ιστορικός και γεωγράφος Αντώνης Μηλιαράκης, στον *“Οδηγό των Απλών Τοπογραφικών Περιγραφών”* του 1882 προτρέπει σχετικά:

η τοπογραφία ουδέν παραλείπει, πάσα λεπτομέρεια, παν φαινόμενον φυσικόν ή πολιτικόν άξιον λόγου υπάγεται εις την περιοχίν αυτής, και παρέχει ούτω την πιστοτέραν εικόνα της φυσικής και πολιτικής καταστάσεως του περιγραφόμενου τόπου, και την πρώτην ύλην προς οικοδόμησιν παντός γεωγραφικού και χωρογραφικού έργου (Μηλιαράκης 1882: 11).

³ Για τη διαδικασία των μετονομασιών των οικισμών βλ κεφ. 1.4.

⁴ Ως προς τη συμβολική ισχύ των ονομάτων και των εμβλημάτων των ελληνικών πόλεων και οικισμών βλ. Alexandri 2002.

Η ταύτιση της φύσης ως λίκνου του ελληνικού πολιτισμού και η συνολική καταγραφή κάθε φυσικού ή πολιτικού φαινομένου αναπτύχθηκε σ' ένα γνωστικό και ιδεολογικό πλαίσιο περιβαλλοντικού ντετερμινισμού υπό τον οποίο γεω-κλιματικοί και βιολογικοί παράγοντες καθορίζουν τις εθνολογικές κατανομές και τις πολιτισμικές ταυτότητες. Το τοπίο όχι μόνο ως προς την ιστορική του διάσταση αλλά και ως προς τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά θεωρούνταν «ταυτόχρονα η αντανάκλαση της εθνικής ταυτότητας και η συνιστώσα αυτής της ταυτότητας» (Πέκαμ 2008: 147). Σε αυτή την αξιολόγηση του χώρου ως εθνικού κεφαλαίου συνέβαλαν διάφορα επιστημονικά, εκπαιδευτικά και γνωστικά πεδία καθώς υπήρξε μια συνέργεια της λαογραφίας, της ιστορίας και της πρώιμης αρχαιολογίας με τις φυσικές επιστήμες και την τεχνογνωσία του στρατιωτικού επιτελείου. Η γεωγραφία, είτε μέσα από μελέτες, είτε ενταγμένη στην επίσημη εκπαίδευση με τα σχολικά εγχειρίδια, η γεωλογία, η γεωδαισία και η χαρτογραφία αλλά και οι τοπογραφικοί οδηγοί του στρατού, προώθησαν το εγχείρημα της ομογενοποίησης του εθνικού χώρου και της οικειοποίησης των νέων εδαφών.

Εκτός από τον Αντώνη Μηλιαράκη, χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Ιφικράτη Κοκίδη, στρατιωτικού γεωγράφου, χαρτογράφου και γεωδαίτη ο οποίος δημοσιεύει τη Στρατιωτική Γεωγραφία της Ελλάδας το 1891 και του Κωνσταντίνου Μητσόπουλου, καθηγητή μεταλλειολογίας και γεωλογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και συνιδρυτή της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρίας ο οποίος εκδίδει το 1892 τα «*Στοιχεία Γεωγραφίας*» για χρήση στα ελληνικά σχολεία και τη «*Γεωλογική Ιστορία της Ελλάδας*» το 1901. Ο Μητσόπουλος ενσωματώνοντας στα κείμενά του έννοιες της φυσικής ιστορίας και της δαρβινικής θεωρίας της εξέλιξης, αντιμετωπίζει τις εθνότητες και τους πολιτισμούς ως ανταγωνιζόμενους βιολογικούς οργανισμούς. Με βάση αυτά τα βιολογικά κριτήρια επιχειρηματολογεί υπέρ της επιβίωσης ατόφιου του ελληνισμού της Μακεδονίας σε αντίθεση με τους ολιγάριθμους τουρκικούς και βουλγαρικούς πληθυσμούς (Peckham 2000: 246). Το αυξανόμενο επίσης ενδιαφέρον για στρατηγικές και επιχειρησιακές αναλύσεις του διεκδικούμενου μακεδονικού χώρου έχει ως αποτέλεσμα τη παραγωγή στρατιωτικών εγχειριδίων όπως το στρατιωτικό εγχειρίδιο που συντάχθηκε από τον Νικόλαο Σχινά το 1887 για τη Μακεδονία (Σχινάς 1886).

Στο πεδίο της «χαρτομανίας» όπως έχει χαρακτηριστεί η ραγδαία χαρτογραφική παραγωγή που παρατηρείται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. στα Βαλκάνια (Peckham 2000), η ελληνική πλευρά έπρεπε να ανατρέψει τη κυρίαρχη τάση που ευνοούσε τον βουλγαρικό επεκτατισμό. Ήδη είχε διαμορφωθεί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα μία «σχολή» εθνολογικής χαρτογραφίας που εξυπηρετούσε το βουλγαρικό εθνικιστικό εγχείρημα με χάρτες όπως του Boué (1847) του Safarik (1842) αλλά κυρίως του Lejean (1861) και είχε παγιωθεί η βουλγαρική –ή τουλάχιστον σλαβική– κυριαρχία στην αντίληψη του βαλκανικού χώρου και των πληθυσμών του.

Ως απάντηση, η ελληνική πλευρά κατάφερε να χρησιμοποιήσει δικές της πηγές, να εισαγάγει άλλα εθνολογικά κριτήρια και να εκπροσωπηθεί με χάρτες όπως του Bianconni (1877) του Synvet (1877) του Karl Sax (1878) ή αυτόν του Stanford (1877) ο οποίος παρουσίαζε τα

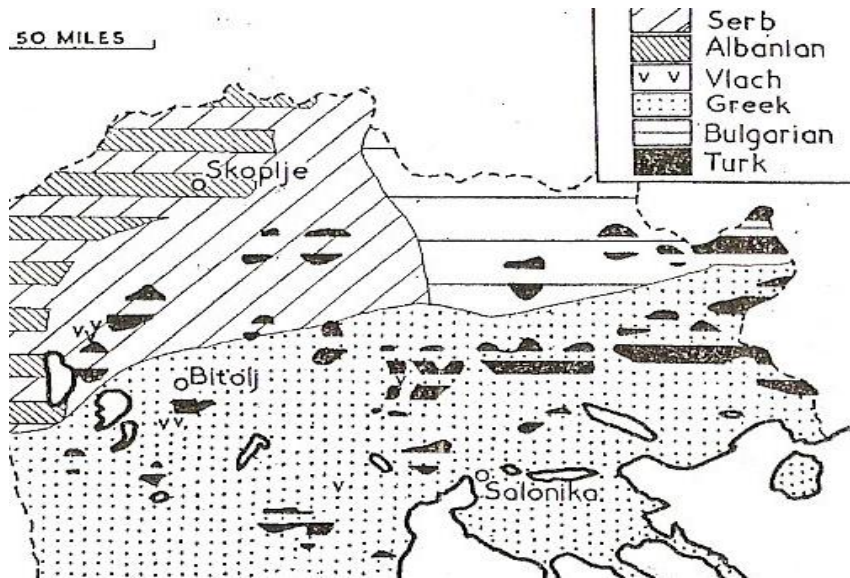
Βαλκάνια κατοικούμενα σχεδόν αποκλειστικά από Έλληνες και απέκλειε τη γλώσσα ως κριτήριο εθνικής ταυτότητας. Ενώ οι βουλγαρικοί χάρτες παρουσίαζαν απροβλημάτιστα τους σλαβόφωνους κατοίκους της Μακεδονίας ως Βούλγαρους, η ελληνική πλευρά τους χαρακτήριζε ως βουλγαρόφωνους ελληνικού εθνικού φρονήματος και πρότασσε το κριτήριο της εθνικής συνείδησης και των θρησκευτικών δεσμών με το Πατριαρχείο έναντι της αποκλειστικότητας του γλωσσικού κριτηρίου.

Ιδιαίτερα επιδραστική ως προς τις τάσεις της χαρτογραφίας υπήρξε η δραστηριότητα του Heinrich Kierpert. Στον χάρτη του 1876 ο οποίος μάλιστα χρησιμοποιήθηκε ως τεκμήριο και στη Συνθήκη του Βερολίνου (1878), ο Kierpert, χρησιμοποιώντας τουρκικές στατιστικές, μειώνει την ελληνική παρουσία στη Θράκη, την παρουσιάζει ωστόσο ιδιαίτερα πυκνή στη νοτιοδυτική Μακεδονία και την Ήπειρο. Το 1878, με τον *“Tableau ethnocratique des Pays du Sud-Est de l'Europe”*, ασκεί κριτική στη χρήση των εθνολογικών χαρτών για τη χάραξη πολιτικών συνόρων τα οποία θα μπορούσαν να σχεδιαστούν σύμφωνα με τις πραγματικότητες της φυσικής γεωγραφίας και αντιπροτείνει έναν σύνθετο χάρτη τον οποίο σχεδιάζει έχοντας κατά νου πολλαπλά κριτήρια όπως η φυλή, η γλώσσα, η θρησκεία και οι ιστορικοί δεσμοί. Ο Νικολαΐδης το 1899 έφτασε ουσιαστικά να βασίζεται τον εθνολογικό χάρτη του στον «εθνοκρατικό» χάρτη του Kierpert κάτι που θα πρέπει να θεωρηθεί εύλογο καθώς ο Kierpert επεκτείνει τα βορειοελληνικά όρια έως τη Βόρεια Ήπειρο και τη σημερινή Νότια Βουλγαρία συμπεριλαμβάνοντας τις λίμνες Οχρίδα και Πρέσπα.

Ο χάρτης του Νικολαΐδη καθόριζε μια νοητή ελληνική σφαίρα οικονομικής και πολιτισμικής επιρροής, κάτι που αντικατόπτριζε περισσότερο τις ελληνικές εδαφικές επιδιώξεις παρά την πραγματικότητα (Wilkinson 1951: 123). Η φανταστική προβολή των ορίων της ελληνικής πολιτισμικής επικράτειας νομιμοποιούσε εκ των προτέρων στο συμβολικό επίπεδο την ενσωμάτωση των συγκεκριμένων εδαφών στο ελληνικό κράτος. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Νικολαΐδης επανέρχεται δεκαπέντε χρόνια μετά, το 1914, δημοσιεύοντας ένα νέο εθνολογικό χάρτη προκειμένου να περιγράψει και να δικαιολογήσει την ενσωμάτωση της νότιας Μακεδονίας, των εδαφών δηλαδή που κατοχύρωνε στην ελληνική επικράτεια με τον χάρτη του 1899.

Μια σημαντική διαφοροποίηση εντοπίζεται στα εθνογραφικά όρια των δύο αυτών χαρτών στη περιοχή των λιμνών της Οχρίδας και της Πρέσπας. Ενώ στο χάρτη του 1899 ο Νικλαϊδης θέτει τα ελληνικά όρια κατά μήκος του ποταμού Δεάβολη (Devoll) και επομένως παράλληλα με τον υδροκρίτη ανάμεσα στις δυο λίμνες, στο χάρτη του 1914 προωθεί τα όρια βορειότερα ώστε να περιλάβει τη περιοχή ανάμεσα στις λίμνες η οποία είχε καταληφθεί από τους Έλληνες κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η τροποποίηση αυτή είναι χαρακτηριστική ως προς τη χρήση των εθνολογικών χαρτών τόσο για τη κατασκευή και την παγίωση στο συμβολικό επίπεδο μιας νέας χωρικής πραγματικότητας όσο και για την εκ των υστέρων νομιμοποίηση αυτής της πραγματικότητας. Οι χάρτες είχαν τη δύναμη να επηρεάζουν, αν όχι να προκαθορίζουν τη χάραξη των πολιτικών συνόρων και η παρέμβαση του Νικολαΐδη ήταν προφανές ότι είχε έναν τέτοιο

παρεμβατικό χαρακτήρα σε μια περίοδο μάλιστα (1914) κατά την οποία η οριστικοποίηση των Ελληνο-Αλβανικών συνόρων ήταν υπό διαπραγμάτευση.⁵

Εικόνα 1.1. Ο χάρτης του Νικολαΐδη, 1899. Πηγή: Wilkinson 1951.

Αυτό που διαφοροποιεί τους χάρτες και τις στατιστικές των αρχών του 1900 είναι η εξειδίκευση ως προς τη μεθοδολογία της καταγραφής σε σχέση με τις μάλλον απλοϊκές προγενέστερες αποτυπώσεις⁶ αλλά και η σαφής πλέον στόχευση στον εθνοτικό προσανατολισμό των σλαβόφωνων χωρικών για τους οποίους μία νέα, σλαβομακεδονική ταυτότητα έρχεται να υπερβεί φαινομενικά την αναπόφευκτη ταύτιση με τη Βουλγαρία, την Ελλάδα ή τη Σερβία. Οπωσδήποτε τα γεγονότα του Ίλιντεν του 1903⁷ αποτελούν ορόσημο καθώς προσέλκυσαν τη προσοχή της Ευρώπης αλλά και επανακαθόρισαν τον ανταγωνισμό μεταξύ των τριών κρατών. Για πρώτη φορά η δυτική κοινή γνώμη εξοικειώνεται με τον χώρο της Μακεδονίας⁸ και τα γεγονότα που διαδραματίζονται σε αυτόν, ενώ αναδεικνύεται η αρχικά προωθημένη από τη Βουλγαρία ιδέα της αυτονομίας της Μακεδονίας και της ύπαρξης της εθνοτικής κοινότητας των Σλαβομακεδόνων ή «Μακεδονοσλάβων» όπως χαρακτηριζόταν από μερικούς γεωγράφους.

Μέσα σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο εθνολογικής ταξινόμησης, η βορειοδυτική Μακεδονία και ιδιαίτερα η περιοχή από τη Καστοριά και τη Φλώρινα έως την Πρέσπα και την Αχρίδα αποδίδεται στις περισσότερες περιπτώσεις ως σλαβικού ή «σλαβομακεδονικού» χαρακτήρα

⁵ Βλ. Σχετικά με τη διαπραγμάτευση και την τελική χάραξη των ελληνο-αλβανικών συνόρων βλ. κεφ. 1.3

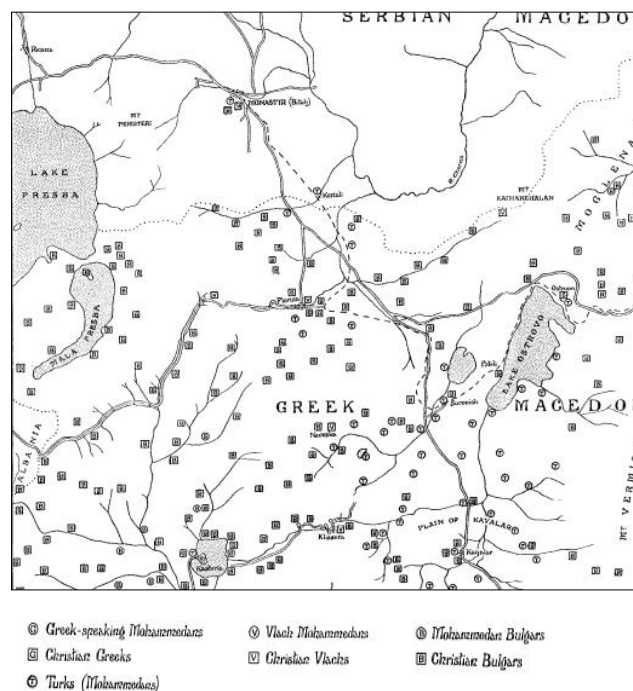
⁶ ειδικά ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιπροσωπεύονται οι εθνοτικές ομάδες και τα όρια μεταξύ τους.

⁷ Η εξέγερση κατά των Οθωμανών που είναι γνωστή ως «Ίλιντεν» ξέσπασε στις 20 Ιουλίου 1903, την ημέρα του Προφήτη Ηλία στη βορειοδυτική Μακεδονία. Οργανωμένη από τη βουλγαρική «Εσωτερική Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωση» (ΕΜΕΟ), η εξέγερση προσέλκυσε ή επιστράτευσε ευρύτερα στρώματα του καταπιεσμένου πληθυσμού, κατέληξε όμως σε σκληρά οθωμανικά αντίποινα έναντι των χριστιανικών, εξαρχειακών ή πατριαρχικών οικισμών. Βλ. Βακαλόπουλος 2009: 187-204.

⁸ Σε αυτό συμβάλλουν οι εξιστορήσεις και οι περιγραφές τόπων και προσώπων της Μακεδονίας και των Βαλκανίων που μεταφέρουν στις δυτικές πρωτεύουσες οι περιηγητές της εποχής.

ακόμη και σε ελληνικές καταγραφές όπως αυτή του Σωτηριάδη (Σωτηριάδης 1918) ο οποίος διακρίνει τρεις ομάδες «Μακεδο-Σλάβων» (“Macedoslavs”).

Η αναγνώριση μιας σχετικά συμπαγούς σλαβικής (βουλγαρικής ή «σλαβομακεδονικής») νησίδας εντός των διεκδικούμενων συνόρων της Ελλάδας, αποτελούσε οπωσδήποτε σημαντικό πρόβλημα για το ελληνικό κράτος, οι μηχανισμοί του οποίου κινητοποιήθηκαν για να απαλύνουν αυτή την «ανωμαλία» αλλά και για να οργανώσουν αφομοιωτικές πρακτικές. Σημαντικό ρόλο έπαιξε η ίδρυση ελληνικών σχολείων σε αυτές τις «αμφισβητούμενες» περιοχές ενώ σε ανώτερο επίπεδο δραστηριοποιήθηκαν τόσο στην Ευρώπη όσο και στο εσωτερικό οι πνευματικοί άνθρωποι και οι επιστήμονες παράγοντας έργα αναφοράς όπως η ιστορική και εθνολογική μελέτη του Κολοκοτρώνη για τη Μακεδονία (Colocotronis 1919). Η κινητοποίηση αυτή βέβαια δε θα μπορούσε να έχει άμεσα και καθολικά αποτελέσματα, ιδιαίτερα για μια περιοχή η οποία είχε ταυτιστεί με τη βουλγαρική παρουσία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του χάρτη της Hasluck που αν και δημοσιεύεται το 1929 (Hasluck και Morant 1929) αποτελεί μια απόπειρα εθνολογικής καταγραφής της δυτικής Μακεδονίας του 1923. Η Hasluck χρησιμοποίησε εθνολογικά στοιχεία αλλά και κριτήρια φυσικής ανθρωπολογίας καθώς την ενδιέφερε το μέσο μέγεθος των κατανεμημένων κατά εθνοτική ομάδα χωριών σε σχέση με τις βιομετρικές διαφορές μεταξύ Τούρκων, Ελλήνων, Σλάβων και Βλάχων. Οι εθνογραφικές κατανομές της Hasluck συμπίπτουν με τις βουλγαρικές των Isirkon, Ivanon και Brancov κάτι που τονίζει τη σταθερότητα ενός ελληνοσλαβικού ορίου. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο του χάρτη της Hasluck είναι ότι η εθνολογική ταξινόμηση αποτυπώνεται στο χάρτη στο επίπεδο των ίδιων των χωριών, κάτι που δίνει μια αναλυτικότερη εικόνα για συγκεκριμένες περιοχές όπως αυτή των Πρεσπών η οποία αποδίδεται –στο σύνολο των οικισμών- ως Βουλγαρική.

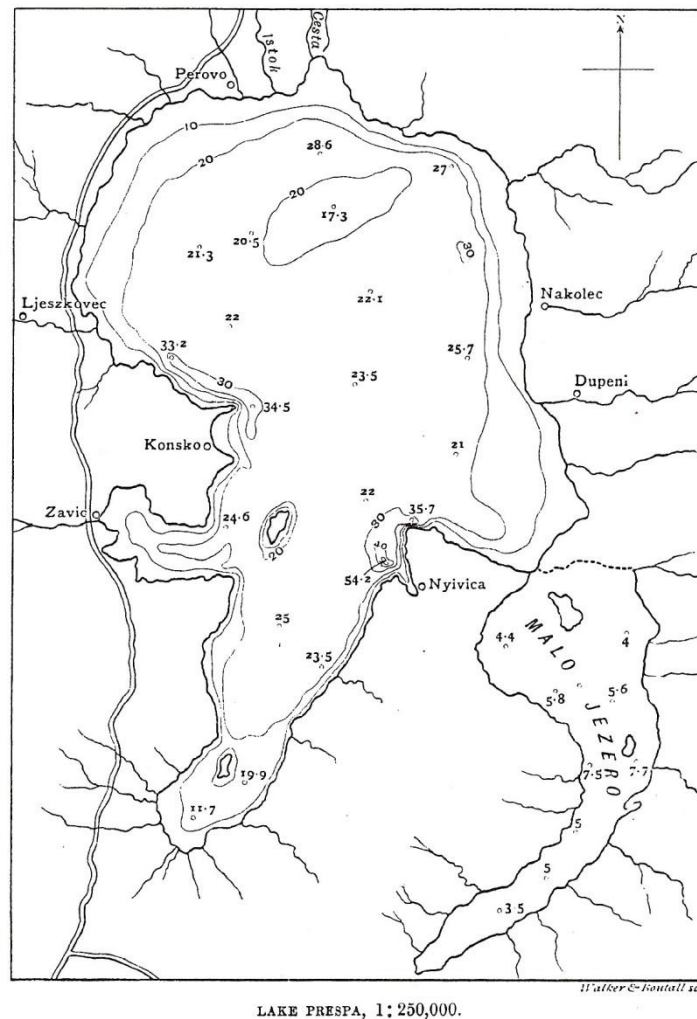

Εικόνα 1.2. Ο εθνολογικός χάρτης των Hasluck και Morant (1929).

Τα σερβικά συμφέροντα στη Μακεδονία προωθήθηκαν σε καθοριστικό βαθμό από τον αναγνωρισμένο γεωγράφο Jovan Cvijic ο οποίος παρήγαγε μια σειρά από επιδραστικούς χάρτες κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Ο Cvijic, διευθυντής του Τμήματος Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου, ξεκίνησε ως φυσικός γεωγράφος. Γρήγορα ωστόσο στράφηκε στην ανθρωπογεωγραφία και έγινε γνωστός για τις μεθοδολογικές και θεωρητικές του προσεγγίσεις. Ο Cvijic (1918) υποστήριζε ότι οι Βαλκανικοί λαοί περιορίζονταν σε διακριτές, φυσικές περιοχές και ότι συγκεκριμένες πολιτισμικές ζώνες είχαν αναπτυχθεί σε συνάρτηση με τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της φυσικής γεωγραφίας. Αντιμετώπιζε επίσης τους «Μακεδο-Σλάβους» (“Macedoslavs”) ως διακριτή από τους Έλληνες και τους Βούλγαρους εθνοτική ομάδα, κάτι που ουσιαστικά τους καθιστούσε δυνητικά Σέρβους σε μια πιθανή ενσωμάτωση μακεδονικών εδαφών στη Σερβία. Ήταν επόμενο η θέση αυτή του Cvijic να πολεμηθεί με πείσμα τόσο από τους Έλληνες όσο και από τους Βούλγαρους οι οποίοι έβλεπαν να τους αφαιρείται ένα σημαντικό έρεισμα σε ένα πεδίο που το θεωρούσαν προνομιακό.

Παρ’ ότι οι επιδιώξεις του Cvijic σε πολιτικό επίπεδο ήταν προφανείς και δε διέφεραν σημαντικά από τις αντίστοιχες βουλγαρικές και ελληνικές, το επιστημονικό κύρος που απέκτησε, του προσέδιδε το προνόμιο της αυθεντίας και της αντικειμενικότητας και καθιστούσε τις επιστημονικές του δημοσιεύσεις και τους χάρτες του σημεία αναφοράς για την επιστημονική κοινότητα αλλά και τη διεθνή διπλωματία και πολιτική σκηνή.

Ο Cvijic (1918) αποδίδει την περιοχή των Πρεσπών ως μια διακριτή νησίδα στην οποία επιβιώνουν στοιχεία του «πατριαρχικού καθεστώτος» προφανώς ερμηνεύοντας τις πατριαρχικές κοινοβιακές ενότητες των σλαβόφωνων χωριών στις ακτές της Μικρής και Μεγάλης Πρέσπας. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ενώ στους πρώτους χάρτες οι λίμνες απλώς σκιαγραφούνται και μάλιστα δυσανάλογα, ο Cvijic τις αποτυπώνει πλέον με ορθολογικά, επιστημονικά γεωγραφικά κριτήρια, καταγράφει τις νησίδες, τις όχθες και το υδρογραφικό δίκτυο ενώ χρησιμοποιεί και βαθυμετρικά δεδομένα. Είναι η πρώτη φορά που οι δύο λίμνες αποκαλύπτονται σε τέτοιο βαθμό λεπτομέρειας και αυτό αποτελεί προϋπόθεση για τη χάραξη και την οριστικοποίηση των συνόρων στην επιφάνειά τους αρχικά το 1913 και οριστικά το 1926.

Εικόνα 1.3. Χάρτης της Μικρής και Μεγάλης Πρέσπας από τον Cvijic. Πηγή: Peucker 1900.

Η περίπτωση του Cvijic είναι χαρακτηριστική ως προς τη δύναμη που είχαν και έχουν οι χάρτες να παράγουν και να εμπεδώνουν τον επίσημο χώρο του έθνους-κράτους διαμορφώνοντας πραγματικότητες όπως η χάραξη των συνόρων, με την ισχύ της επιστημονικής αυθεντίας. Η χαρτογραφική παραγωγή του Cvijic συμπίπτει με τη περίοδο της λεγόμενης «Νέας Χαρτογραφίας», η οποία υπήρξε βασικό εργαλείο της γεω-στρατηγικής των νέων επεκτατικών κρατών. Ηγετικό ρόλο σε αυτή νέα φάση της χαρτογραφίας έχουν οι Μεγάλες Δυνάμεις οι οποίες δρομολογούν και τις πολιτικές εξελίξεις. Ιδιαίτερα σημαντική για τον βορειοελλαδικό χώρο είναι η αυστριακή παραγωγή:

Στις αρχές της δεκαετίας του 1870, αρχίζουν από τους αυστριακούς, κατά την περίοδο της πλήρους ανάπτυξης των εργασιών της Φραγκισκο-Ιωσήφειας χαρτογράφησης, οι κατ'άξονες συστηματικές γεωδαιτικές εργασίες στο νοτιότερο χώρο της ευρωπαϊκής οθωμανικής αυτοκρατορίας, στην οποία περιλαμβάνεται ο βορειοελλαδικός χώρος, όπως ορίζεται στη σημερινή ελληνική επικράτεια. Στο πλαίσιο του έργου αυτού σημειώνεται ο

άξονας από το αλβανικό Σκουτάρι μέχρι τη Θεσσαλονίκη, με κορυφές στο Πρίζρεν, το Δυρράχειο, την Αχρίδα, τα Σκόπια και το Μοναστήρι. Οι εργασίες του 1873, στον άξονα αυτό, διαρκούν τρεις μήνες, από τον Μάιο μέχρι τον Ιούλιο, και συμπεριλαμβάνουν τις Πρέσπες και τον ορεινό όγκο Περιστερί (Λιβιεράτος 2003: 39).

Σημαντικές επιστημονικές εξελίξεις και οι δυνατότητες του τεχνικού εξοπλισμού (τριγωνισμός, αεροφωτογράφιση, παραλλακτική μηχανή, θεοδόλιχος, φωτοθεοδόλιχος, λιθογραφία, εικονομετρία) είχαν διαμορφώσει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τις προϋποθέσεις για κοινές προδιαγραφές ως προς τις μετρήσεις και τις αποτυπώσεις, τη δημιουργία δηλαδή μιας κοινής χαρτογραφικής γλώσσας. Γεωδαιτικές εργασίες ήταν πλέον δυνατόν να οργανωθούν κεντρικά από το ίδιο το κράτος. Η Ελληνική Γεωδαιτική Αποστολή ιδρύεται το 1889 υπό τη διεύθυνση κλιμακίου της αυστριακής καισαροβασιλικής στρατιωτικής γεωγραφικής υπηρεσίας του αντισυνταγματάρχη Heinrich Hartl. Το 1907 εκδίδονται ελληνικά φύλλα του «Ειδικού Χάρτη» κατά τα αυστριακά πρότυπα ενώ ακολουθούν εκδόσεις από ιδιωτικούς εκδοτικούς οίκους (όπως του Γ.Κ. Κοντογόνη) και ανατυπώσεις από την Ελληνική Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού. Όλη αυτή η χαρτογραφική παραγωγή είχε ως επιστημονικό υπόβαθρο τη μεθοδικότητα των Αυστριακών οι οποίοι χρησιμοποιούσαν αστρονομικούς προσδιορισμούς θέσεων σημείων, τριγωνομετρικά δίκτυα και κυρίως πλήθος υψομετρικών προσδιορισμών σημείων με βαρόμετρα ακρίβειας.

Τα νέα τεχνολογικά μέσα ήταν βέβαια «στρατευμένα» στις ιδεολογικές επιταγές και τις πολιτικές επιδιώξεις του έθνους-κράτους του οποίου οι χάρτες αποτελούσαν εργαλείο άσκησης εποπτικής και νομιμοποιητικής εξουσίας:

Η πίεση για γνώση, καταγραφή, τεκμηρίωση, προστασία και αξιοποίηση του πλούτου των εδαφών των επικρατειών, πήρα σύντομα εθνική και υπερεθνική διάσταση, εφόσον τότε άρχιζε η συνένωση των ευρωπαϊκών κρατιδίων σε ευρύτερα και ενιαία εθνικά κράτη αλλά και η επεκτατική πολιτική των μεγάλων δυνάμεων. Το νέο αυτό γεωπολιτικό γεγονός, σε συνδυασμό με τα τότε επιστημονικά επιτεύγματα, αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα για τη δημιουργία της νέας Χαρτογραφίας, που ήταν βασικό εργαλείο της εθνικής εξουσίας των κρατών και των νέων πολιτικών, οικονομικών και γεωστρατηγικών προσανατολισμών (Λιβιεράτος 2003: 22).

Η Νέα Χαρτογραφία, επομένως, δεν αναιρούσε τη παραδοσιακή αντίληψη του χώρου έτσι όπως διαμορφώθηκε μέσα από τους εθνολογικούς χάρτες, τόσο τους απλοϊκούς και ανοιχτά προπαγανδιστικούς όσο και τους επιστημονικοφανείς κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Η περίπτωση του Cnǎjic αποτελεί ουσιαστικά ένα γεφύρωμα μεταξύ της παραδοσιακής και της Νέας Χαρτογραφίας καθώς προσέδωσε την απαραίτητη «επιστημοσύνη» στις λογικές και πρακτικές της παραγωγής των εθνολογικών χαρτών. Η παραδοσιακή αυτή αντίληψη είχε ως κυρίαρχα στοιχεία τον περιβαλλοντικό ντετερμινισμό που έδινε προτεραιότητα στη γεωφυσικές ενότητες και τους περιορισμούς της γεωμορφολογίας αλλά και τα εθνοφυλετικά κριτήρια καθαρότητας και ομοιομορφίας σύμφωνα με τα οποία διαμορφώνονταν ταξινομήσεις και οριοθετήσεις συνήθως

αυθαίρετες και προβληματικές ή τουλάχιστον υπεραπλουστευτικές, ιδιαίτερα για τη περίπτωση της Μακεδονίας. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Peckham:

υπο-ομάδες συγχωνεύονταν σε κυρίαρχες εθνικές κατηγορίες και η κλίμακα ενός χάρτη προσαρμοζόταν έτσι ώστε να συμπεριλάβει ή να αποκλείσει συγκεκριμένες μειονότητες σύμφωνα με το σκοπό του χάρτη. Συχνά σημαντικοί μειονοτικοί πληθυσμοί –σε κάποιες περιπτώσεις πληθυσμοί που έφταναν και το 49 τοις εκατό- και διεσπαρμένες κοινότητες παραλείπονταν έτσι ώστε να δοθεί μια εντύπωση σταθερότητας και ομοιομορφίας. Οι χρωματικά κωδικοποιημένοι χάρτες αγνοούσαν, στη πλειοψηφία τους, τη πληθυσμιακή πυκνότητα και έτσι η αναλογία μιας συγκεκριμένης ομάδας σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό καλυπτόταν πίσω από οπτικές γενικεύσεις (Peckham 2000: 81).

Η απόδοση των εθνοπολιτισμικών διαφορών στις διαφοροποιήσεις τις φυσικής γεωγραφίας έδινε μια επιστημονικοφανή εξήγηση και ένα υπόβαθρο απώτερου παρελθόντος για τη διαμόρφωση των εθνοτήτων και τη «φυσιολογική» τους περιχαράκωση σε ένα έθνος-κράτος με συγκεκριμένα όρια:

Η περιβαλλοντική αιτιότητα είχε ιδιαίτερη αξία για τους ιστορικούς γεωγράφους. Έκανε τους χάρτες τους απαραίτητους, τόσο ως περιγραφικά όσο και ως ερμηνευτικά εργαλεία... Η περιβαλλοντική επίδραση μπορούσε να εξηγήσει με τον καλύτερο τρόπο τις διαφορετικές πολιτικές «τροχιές» των εθνοτικών ομάδων, τις διαδικασίες με τις οποίες είχαν διαμορφωθεί ως έθνη-κράτη και τα ιδιαίτερα τους χαρακτηριστικά [...] Ο περιβαλλοντισμός μπορούσε να κάνει αυτές τις διαδικασίες να φαίνονται φυσικές και απαραίτητες (Black 1997: 82-83).

Η βρετανίδα γεωγράφος και βιολόγος Marion Newbigin, σαφώς επηρεασμένη από τον Cvijić, αποτελεί οπωσδήποτε έναν εκπρόσωπο αυτού του περιβαλλοντικού ντετερμινισμού που συνδέει τα φυσικά φαινόμενα, τη γεωμορφολογία, τη γεωλογική δομή και τα υδρογραφικά συστήματα με τη διοικητική και πολιτική οργάνωση του έθνους-κράτους και την ανθρωπογεωγραφία. Έτσι, για παράδειγμα, καθορίζει τα όρια Ηπείρου και Μακεδονίας με γεωλογικά κριτήρια, καθώς η Ήπειρος αποτελείται κυρίως από καρστικά, ασβεστολιθικά εδάφη ενώ η Μακεδονία από γόνιμες λεκάνες και λίμνες. Σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια βέβαια, η περιοχή των Πρεσπών ανήκει εξίσου και στις δυο ζώνες καθώς παρουσιάζει και τα δύο στοιχεία στις δυτικές και ανατολικές όχθες των λιμνών αντίστοιχα. Σε τέτοιου είδους χαρακτηριστικά αποδίδει η Newbigin και τις παραμέτρους της γενικότερης πολιτικής κατάστασης. Αφού επιχειρεί μία σύγκριση μεταξύ της Γαλλικής ομαλότητας και των υδρογραφικών ανωμαλιών της βαλκανικής χερσονήσου σε σχέση με τη συγκρότηση ενός λειτουργικού έθνους-κράτους, η Newbigin παρατηρεί εύγλωττα:

Το αποτέλεσμα αυτών των ανωμαλιών της φυσικής απορροής είναι ότι το πολιτικό ερώτημα –ανήκει η Μακεδονία στη φυσική ζώνη επέκτασης της Σερβίας, της Βουλγαρίας, ή της Ελλάδος;- περιπλέκεται λόγω της γεωγραφική αβεβαιότητας του συστήματος απορροής. Το γεγονός ότι υπάρχουν ανολοκλήρωτες γεωγραφικές διευθετήσεις στην περιοχή βοηθάει να εξηγήσουμε το άλλο γεγονός, ότι δηλαδή υπάρχουν επίσης πολιτικές διευθετήσεις που εκκρεμούν (Newbigin 1915: 87).

Αυτή η λογική υπαγόρευε τη χαρτογραφική αποτύπωση των πολιτικών και ανθρωπογεωγραφικών στοιχείων ως περίπου συμμετρική προβολή του γεω-φυσικού υποβάθρου. Ο χάρτης ουσιαστικά κατέληξε να παράγει τα όρια, τα μεγέθη και τα σχήματα της χωρικής πραγματικότητας την οποία φαινομενικά απλώς περιέγραφε και αποτύπωνε:

Με τους όρους των περισσότερων επικοινωνιακών θεωριών και του κοινού νου, ο χάρτης αποτελεί μια επιστημονική αφαίρεση της πραγματικότητας. Ένας χάρτης απλώς αναπαριστά κάτι που ήδη υπάρχει αντικειμενικά «εκεί». Στην ιστορία που περιέγραψα, αυτή η σχέση παρουσιάζεται αντεστραμμένη. Ο χάρτης προηγείται της εδαφικής πραγματικότητας και όχι το αντίστροφο. Με άλλα λόγια, ο χάρτης δεν ήταν ομοίωμα αυτού που φιλοδοξούσε να αναπαραστήσει ο ίδιος αλλά ένα μοντέλο...Είχε μεταβληθεί σ'ένα πραγματικό εργαλείο που θα υλοποιούσε την προβολή αυτού του μοντέλου στην επιφάνεια της Γης. Ένας χάρτης ήταν τώρα απαραίτητος στους νέους διοικητικούς μηχανισμούς και στα στρατεύματα που θα υποστήριζαν μέσω αυτού τις διεκδικήσεις τους (Anderson 1997: 258, παράθεση από Winichakul 1988: 310).

Αυτή η διαδικασία αφαίρεσης δεν είναι ορατή καθώς καλύπτεται μαζί με τα συμφέροντα του δημιουργού του χάρτη κάτω από τα αναπαραστατικά σύμβολα και τους κώδικες αποτύπωσης, τις τεχνολογίες μέτρησης, καταγραφής και αναπαραγωγής. Σύμφωνα με τους Wood και Fels: «ο χάρτης είναι ισχυρός ακριβώς στο βαθμό που ο δημιουργός του [...] εξαφανίζεται, γιατί μόνο στο βαθμό που ο δημιουργός του χάρτη διαφεύγει της προσοχής είναι δυνατόν να υλοποιηθεί ο πραγματικός κόσμος τον οποίο ο χάρτης προσπαθεί να φέρει στη ζωή» (Wood και Fels 1992: 70).

Η περιοχή των λιμνών εμπίπτει, στις περισσότερες χαρτογραφικές αναπαραστάσεις, σε μια οριακή και διεκδικούμενη ζώνη στα γεωγραφικά όρια Μακεδονίας και Ηπείρου ή στα ελληνο-σλαβικά όρια των σφαιρών πολιτισμικής και οικονομικής επιρροής. Είναι ενδιαφέρον ωστόσο, ότι η λεκάνη των Πρεσπών περιγράφεται σε περιπτώσεις όπως αυτή του Cvijic συνήθως ως συμπαγής σλαβική νησίδα ταυτισμένη με συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά προδίδοντας την κυρίαρχη⁹ φυσιοκρατική αντίληψη σύμφωνα με την οποία στην γεωφυσική ενότητα της λεκάνης των λιμνών αποδίδονται συμμετρικά αντίστοιχες εθνοτικές και ιστορικο-πολιτισμικές ενότητες.

Ταυτόχρονα, οι λίμνες αποτυπώνονται για πρώτη φορά σε τέτοια κλίμακα και λεπτομέρεια, αποκτούν περίγραμμα και μέγεθος, σχεδιάζονται οι όχθες, οι τέσσερις νησίδες και το υδρογραφικό δίκτυο, αναφέρονται οι οικισμοί ένας προς ένας. Με τα νέα τεχνολογικά και αναπαραστατικά μέσα των αρχών του 20ού αιώνα, η περιοχή των Πρεσπών μεταφέρεται πλέον στο διαδιάστατο αφαιρετικό επίπεδο των χαρτών όπου ο χώρος είναι δυνατόν να ελεγχθεί και να κατανεμηθεί, έτοιμος πλέον να υποδεχθεί σχεδόν «φυσιολογικά» τη τεχνητή και αναπόφευκτα αυθαίρετη διαδικασία κατασκευής των συνόρων.

⁹ Ενώ για παράδειγμα τα χωριά των Πρεσπών αναφέρονται ως βουλγαρικά, δε συμβαίνει το ίδιο απαραίτητα για αστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής όπως η Κορυτσά, το Μοναστήρι, η Φλώρινα, ή η Καστοριά.

1.3. Διαιρώντας τις λίμνες: η κατασκευή των συνόρων, 1913-1926.

1.3.1 «Πυραμίδα 10»: σημείωμα για την «ορατότητα» των συνόρων.

Η παρουσία των συνόρων αποτελεί την κυρίαρχη και ταυτόχρονα την πλέον προφανή και «αυταπόδεικτη» χωρική συνθήκη η οποία νομιμοποιεί ένα ιδιαίτερο καθεστώς ελέγχου και καθορίζει την πρόσληψη των Πρεσπών από τη στιγμή της ενσωμάτωσής τους στην ελληνική επικράτεια. Η εννοιολογική και συνειρμική ταύτιση της περιοχής με τη μεθοριακότητά της είναι εμφανής κυρίως ως προς την εσωτερική, συμβολική χρήση και «κατανάλωση» του εθνικού βορειοδυτικού συνόρου, αλλά συνδέεται, ιδιαίτερα κατά τη τελευταία δεκαπενταετία, και με τη διεθνή διάσταση των συνόρων.

Η ερμηνεία του εθνικού συνόρου είναι διττή καθώς, ανάλογα με την οπτική, καθορίζεται τόσο ως το τέλος της εδαφικότητας και της δικαιοδοσίας του επίσημου έθνους-κράτους αλλά και ως η αρχή της εθνικής γεωπολιτικής και ιστορικής επικράτειάς του, υπό μια «κεντρομόλο» λογική που προσβλέπει εσωτερικά, προς έναν εθνικό πυρήνα. Έτσι η Πρέσπα είναι η «υγρή, βορειοδυτική άκρη», η «εσχατιά» της Ελλάδας αλλά ταυτόχρονα είναι και «αρχή», «είσοδος» και «πύλη» του εθνικού χώρου. Αυτή η δεύτερη προσέγγιση έχει καλλιεργηθεί ιδιαίτερα κατά τις πρόσφατες δεκαετίες ως ένας εναλλακτικός λόγος άρσης του μεθοριακού απομονωτισμού της περιοχής. Είναι δημοφιλείς τα τελευταία χρόνια συνθηματικές φράσεις όπως «η Ελλάδα δεν τελειώνει στη Πρέσπα αλλά αρχίζει από τη Πρέσπα».¹⁰ Ακόμη και υπό αυτή τη φραστική αντιστροφή του αρνητισμού της έννοιας των συνόρων ωστόσο, ο χώρος της Πρέσπας στερούμενος της αυτόνομης υπόστασής του, ετεροπροσδιορίζεται σε σχέση με την περιφερειακή του θέση εντός του εθνικού κορμού ενώ τα σύνορά του από τυφλά αδιέξοδα μετατρέπονται, μεταφορικά, σε εσωστρεφείς αφετηρίες της εθνικής συνείδησης.

Ταυτόχρονα, το υδάτινο «τριεθνές», το σημείο συνάντησης δηλαδή εντός των νερών της Μεγάλης Πρέσπας, των συνόρων της Ελλάδας, της Αλβανίας και της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας αποτελεί ένα ορόσημο για τις σχέσεις των τριών κρατών αλλά και της σύγχρονης βαλκανικής ιστορίας γενικότερα. Τα τελευταία χρόνια μάλιστα, ο συμβολισμός αυτός έχει αποκτήσει ιδιαίτερο περιεχόμενο με τις σημαντικές περιβαλλοντικές και πολιτικές

¹⁰ Το σύνθημα αυτό έχει χρησιμοποιηθεί εμβληματικά στις ετήσιες πολιτιστικές εκδηλώσεις «Πρέσπες». Εναλλακτικά έχει χρησιμοποιηθεί η φράση «τα σύνορα δεν είναι ποινή, είναι τιμή» που αποδίδεται στη Μελίνα Μερκούρη.

πρωτοβουλίες διασυνοριακής συνεργασίας που ήρθαν να αναδείξουν τη Πρέσπα ως νησίδα ειρηνικής συνύπαρξης στην ευρύτερη ταραγμένη περιοχή των Βαλκανίων.^{11 12}

Αυτή η διάχυτη παρουσία των συνόρων ωστόσο, γίνεται αισθητή μέσα από τη πολιτική ισχύ και την αύρα ευαισθησίας και μυστικότητας με την οποία περιβάλλονται παραμένοντας ουσιαστικά μη ορατά ως προς την υλική τους υπόσταση. Τα σύνορα, ασαφή αλλά αδιαμφισβήτητα, δεν εντοπίζονται ως μια συμπαγή τομή στο έδαφος –πόσο μάλλον στην ακαθόριστη υδάτινη επιφάνεια των λιμνών– αλλά διαχέονται στον χώρο και εσωτερικεύονται από όσους κινούνται εντός του (Myrivilis 2003).¹³ Γίνονται δηλαδή αντιληπτά όχι τόσο μέσω της φυσικής τους παρουσίας αλλά μέσα από τη περιοριστική τους ισχύ και τη σιωπηρή τους επιβολή:

Πέρα από κάποιες σηματοδότες που επιπλέουν στο νερό και μερικές τσιμεντένιες πυραμίδες (χερσαίες οριοθετήσεις) διασκορπισμένες ανάμεσα σε βράχια και δέντρα στις ορεινές πλαγιές γύρω από τη Μεγάλη Πρέσπα, η άλλη υλική απόδειξη των συνόρων στη Πρέσπα είναι η διάχυτη αλλά διαλανθάνουσα παρουσία των αστυνομικών και στρατιωτικών σωμάτων. Δεν υπάρχουν σημεία ελέγχου στη περιοχή της Πρέσπας, ούτε μεγάλα κτίρια παρακολούθησης που αναγγέλλουν τα όρια του έθνους-κράτους. Τα σύνορα στην Πρέσπα είναι σαν φαντάσματα [...] Η αστυνόμευση των τριών συνόρων φαίνεται να γίνεται στο μεγαλύτερο βαθμό με μυστικότητα. Μόνο εάν διασχίσεις το σύνορο, αποκαλύπτεται η αστυνόμευσή του: το σύνορο γίνεται εμφανές μέσα από τις επιπτώσεις της δικής σου παραβατικής πράξης. Είναι η παραβίαση του συνόρου που αποκαλύπτει αυτό το διαφορετικά μη ορατό όριο, ως μια σαφής εκδήλωση της κρατικής εξουσίας, όπως η σε κάθε άλλη περίπτωση «αόρατη» αλλά πάντα παρούσα αστυνομική χρήση ισχύος (Myrivilis 2003: 26).

Η αστυνομική και στρατιωτική επιβολή ήταν σαφώς περισσότερο έκδηλη κατά τις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες όταν η ευρύτερη περιοχή αντιμετωπιζόταν ως ζώνη ασφαλείας και άρα εν δυνάμει παραγωγής έντασης ή βίας. Μεταπολιτευτικά αυτό το καθεστώς ατόνησε,¹⁴ οι δυνάμεις του στρατού και της αστυνομίας αραιώσαν, και πολλά φυλάκια και σημεία ελέγχου εγκαταλείφθηκαν. Την απουσία, ή τη διακριτική πλέον παρουσία του στρατού ήρθε να αντικαταστήσει στις αρχές της δεκαετίας του 1990 το σώμα των συνοριοφυλάκων το οποίο θεσπίστηκε ως μία αποτρεπτική στρατηγική του κράτους έναντι της ανεξέλεγκτης εισόδου

¹¹ Αντίστοιχη περίπτωση της βορειοανατολικής ελληνικής μεθορίου είναι το τριεθνές του Έβρου μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας και Βουλγαρίας. Άλλη μια ευρωπαϊκή περίπτωση τριπλών υδάτινων συνόρων είναι η λίμνη Bodensee ή Konstanz, που μοιράζεται μεταξύ της Γερμανίας, της Αυστρίας και της Ελβετίας. Πρωτοβουλίες διακρατικής συνεννόησης και περιβαλλοντικής συνεργασίας έχουν αναπτυχθεί και σε άλλες διασυνοριακές λίμνες. Αναφέρω εδώ ενδεικτικά το κοντινό παράδειγμα της Οχρίδας (Αλβανία, Π.Γ.Δ. Μακεδονίας) και τη λίμνη Fertö / Neusiedlersee (Αυστρία, Ουγγαρία) η οποία έχει συμπεριληφθεί ως πολιτισμικό τοπίο στη λίστα Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO.

¹² Αν και το «τριεθνές» έχει ταυτιστεί ως όρος με τον μεθοριακό χαρακτήρα της περιοχής εδώ και πολλές δεκαετίες, μόλις τα τελευταία 10-15 χρόνια έχει αρχίσει να γίνεται περισσότερο αντιληπτή η πραγματικότητα των δύο άλλων όχθων, δηλαδή της αλβανικής και της πρώην Γιουγκοσλαβικής. Σε αυτό σίγουρα έχουν συμβάλει οι περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες διασυνοριακής συνεργασίας των τελευταίων χρόνων για την προστασία των οικοσυστημάτων των δύο λιμνών. Κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, αν εξαιρέσει κανείς την οικειότητα των κατοίκων της ελληνικής Πρέσπας –ιδιαίτερα των ντόπιων σλαβόφωνων– με τα απέναντι χωριά και τους «μέσα» Πρεσπιώτες, επισήμως ελάχιστα πράγματα ήταν γνωστά για την «άλλη», την αλβανική, ή την πρώην Γιουγκοσλαβική Πρέσπα.

¹³ Για αυτή τη διαδικασία εσωτερικεύσης βλ. χαρακτηριστικά Myrivilis 2003.

¹⁴ Αν και κατά τη μεταπολίτευση το καθεστώς της επιτηρούμενης ζώνης χαλάρωσε, οι επισκέπτες χρειαζόνταν ειδική άδεια πρόσβασης στην περιοχή έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1980.

μεταναστών από την Αλβανία. Σήμερα ωστόσο, είναι σχετικά εύκολο να περάσει κανείς τη συνοριακή γραμμή και να βρεθεί σε ξένο έδαφος – η σε ξένα νερά- καθώς δεν είναι πολλά τα ενεργά συνοριακά σημεία ελέγχου.¹⁵

Και εγώ ο ίδιος, αντιλαμβανόμενος για χρόνια ως δεδομένη τη παρουσία του συνόρου στη Πρέσπα, χωρίς να το έχω δει ποτέ από κοντά, συνδυάζοντάς το περισσότερο με μια περιοριστική συνθήκη παρά με μια υλική πραγματικότητα «επί του εδάφους». Ορόσημα της απέναντι όχθης όπως το νησί της Μεγάλης Πρέσπας «Golem Grad» ή η συνήθως χιονισμένη οροσειρά της «Galicica», που διαχωρίζει τη Μεγάλη Πρέσπα και την Οχρίδα, ήταν οικεία, ευκρινώς ορατά, αλλά ταυτόχρονα απροσπέλαστα. Μπορούσε κανείς να δει τα χωριά «απέναντι», ακόμη και να διακρίνει τις στέγες των σπιτιών σε μέρες με καλή ορατότητα, να τα ονοματίσει δείχνοντάς τα ένα προς ένα ή να θυμηθεί συγγενείς που βρίσκονται «μέσα» αλλά δε μπορούσε να πάει εκεί καθώς δεν ήταν – και δεν είναι ακόμη – δυνατή η πρόσβαση.¹⁶ Αυτή η εγγύτητα, ταυτόχρονα οικεία αλλά και απαγορευτική, έχει σιωπηρά ενσωματωθεί στην καθημερινότητα της κίνησης των ανθρώπων στο χώρο, προσδίδοντας στο σύνορο μιας αίσθηση αυτονομίας, διακριτικής παρουσίας, μιας φυσικότητας. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας είχα την ευκαιρία να ανακαλύψω για πρώτη φορά την απτή παρουσία των συνόρων, τη μικρο-τοπογραφία και την υλικότητά τους περπατώντας κατά μήκος της μεθορίου, επισκεπτόμενος εγκαταλειμμένα φυλάκια και προσπαθώντας να εντοπίσω σήματα όπως οι συνοριακές πυραμίδες ή οι πλωτές «σημαδούρες». Σε μία από τις τελευταίες περιπλανήσεις στο «πεδίο» βρέθηκα με οδηγό και πληροφορητή ένα συνοριοφύλακα σε ένα από τα ελληνοαλβανικά μεθοριακά ορόσημα:

Χτες πήγαμε με τον Πέτρο στο σύνορο, στην «πυραμίδα». Αφού πήραμε το δρόμο για το Βροντερό με το 4Χ4, στρίψαμε δεξιά, λίγο πριν από τον Πυξό σε έναν χωματόδρομο ο οποίος από ένα σημείο και μετά άρχισε να γίνεται ανηφορικός. Μετά από μια δύσκολη διαδρομή λόγω της κατάστασης του δρόμου προς τα βορειοδυτικά βρεθήκαμε σε ένα άνοιγμα. Στη θέση αυτή βρήκαμε ένα εγκατελειμμένο ελληνικό φυλάκιο το οποίο πρέπει να λειτουργούσε πριν από 15-20 χρόνια, όπως δείχνουν κάποια χαράγματα φαντάρων στο εσωτερικό. Περπατήσαμε λίγο ψηλότερα από το φυλάκιο ώσπου φάνηκε ένα μεγάλο πλάτωμα, ανάμεσα στις πλαγιές του βουνού. Είναι μια 'κρυφή' περιοχή που ανοίγεται ξαφνικά μπροστά σου. Θα μπορούσε κάποιος να βρεθεί εδώ κατά λάθος. Το μόνο που μαρτυρά την ιδιαιτερότητα της θέσης, είναι το εγκαταλειμμένο φυλάκιο. Στο βάθος του οροπεδίου αχνοφαίνεται το αλβανικό χωριό «Τσέρια» (Cerje). Στα πρώτα μέτρα αυτής της έκτασης παρατηρεί κανείς με μια προσεκτικότερη ματιά μια ασβεστωμένη, τσιμεντένια πυραμίδα «φυτεμένη» στο έδαφος. Στις δύο αντικριστές επιφάνειες υπάρχουν χαραγμένα τα γράμματα Ε (Ελλάδα) και Α (Αλβανία) ενώ στη τρίτη πλευρά αναγράφεται ο αριθμός

¹⁵ Έχουν γίνει κατά καιρούς γνωστά περιστατικά με βοσκούς, ψαράδες ή και ανύποπτους επισκέπτες που έχουν περιστασιακά διασχίσει τη νοητή γραμμή των συνόρων, ενώ είναι κοινό μυστικό ότι κάποιοι εποχικοί εργάτες οι οποίοι κατοικούν μόνιμα σε γειτονικά χωριά, περνάνε τα σύνορα από ανεπίσημες –χερσαίες ή λιμναίες– διόδους για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και επιστρέφουν με τον ίδιο τρόπο.

¹⁶ Ακόμα και σήμερα δεν υπάρχει συγκοινωνιακή υποδομή μεταξύ των τριών χωρών στην ευρύτερη περιοχή της Πρέσπας, παρά μόνο χωμάτινοι δρόμοι που ουσιαστικά οδηγούν σε αδιέξοδο. Για να βρεθεί κανείς για παράδειγμα από τα ελληνικά στα γειτονικά σλαβομακεδονικά χωριά, θα πρέπει να περάσει από τη συνοριακή διάβαση της Νίκης, λίγο έξω από τη Φλώρινα, κάνοντας ουσιαστικά μια μεγάλη παράκαμψη. Κάτι αντίστοιχο ισχύει και για την πλευρά της ΠΓΔ Μακεδονίας, καθώς η παραλιακή, ασφαλισμένη οδός σταματά κοντά στα ελληνικά σύνορα απ' όπου είναι ορατή και η ελληνική Πρέσπα.

της: I10. Όπως μου είπε ο Πέτρος, τέτοιες πυραμίδες βρίσκονται σε όλο το μήκος του συνόρου σε απόσταση μερικών εκατοντάδων μέτρων η μία από την άλλη και συνήθως σε υψώματα (σημειώσεις πεδίου, Αύγουστος 2007).

Αυτός ο συνοριακός περίπατος συνεχίστηκε για όλο το υπόλοιπο πρωινό και έτσι καλύψαμε μια σημαντική απόσταση παράλληλη με τις νοητές ευθείες και τεθλασμένες των οροσμήμων, από την «πυραμίδα 10», μέχρι τις απόκρημνες όχθες δυτικά του οικισμού των Ψαράδων όπου τα χερσαία σύνορα πέφτουν πλέον στην επιφάνεια της λίμνης. Το σύνορο, αφού σχηματίσει ορθή γωνία εντός των υδάτων της Μεγάλης Πρέσπας, συνεχίζει ως χερσαία προβολή και ορίζεται με γωνίες σύμφωνα με τις πυραμίδες, ενώ φυλάκια είναι τοποθετημένα σε στρατηγικά σημεία αν και τα περισσότερα είναι ερειπωμένα σήμερα.

Εικόνα 1.4. Η «Πυραμίδα 10». Οροθετικός δείκτης στην ελληνοαλβανική μεθόριο.

Εικόνες 1.5, 1.6. Εγκαταλειμμένο φυλάκιο λίγα μέτρα από την οροθετική πυραμίδα.

Εικόνα 1.7. Δυτική Μεγάλη Πρέσπα. Κοντά στο σημείο όπου το πλωτό σύνορο συναντά το χερσαίο.

Αυτή η αυτοψία στη «γκρίζα», μεθοριακή ζώνη, είναι μια απομυθοποιητική διαδικασία καθώς το σύνορο από την αφηρημένη, έντονα συμβολική και πολιτικοποιημένη του διάσταση «προσγειώνεται» στην εδαφικότητά του, στη συμπαγή, υλική του υπόσταση. Μεταφράζεται δηλαδή σε «κάποιες σημαδούρες που επιπλέουν στο νερό και μερικές τσιμεντένιες πυραμίδες [...] διασκορπισμένες ανάμεσα σε βράχια και δέντρα στις ορεινές πλαγιές» (Myrivilis 2003: 26) ή σε ίχνη της αστυνομικής – στρατιωτικής επιτήρησης όπως τα ερειπωμένα φυλάκια. Απαλλαγμένα από το ειδικό, συμβολικό τους βάρος και ιδωμένα στην κυριολεξία τους, τα σύνορα αποτελούν ουσιαστικά κατασκευές. Κατασκευές που σχεδιάζονται, υλοποιούνται, συντηρούνται ή και εγκαταλείπονται.

Με τη διαπίστωση αυτή ως αφετηρία, επιχειρούμε εδώ μια «αρχαιολογία» των συνόρων, εξετάζοντας τις απαρχές της υλικής τους ζωής, έτσι όπως διαμορφώθηκαν αρχικά το 1913 και οριστικοποιήθηκαν το 1926. Το ερώτημα που τίθεται είναι υπό ποιες συνθήκες, με ποιες διαδικασίες και πρακτικές καθορίστηκαν και κατασκευάστηκαν τα σύνορα, από τη στιγμή της σύλληψής τους και του σχεδιασμού τους στο χάρτη μέχρι την υλοποίησή τους στο έδαφος. Με ποια επιστημονικά και εννοιολογικά μέσα και με ποια τεχνολογικά εργαλεία έγινε εφικτή αυτή η μεταφορά από το χάρτη στο έδαφος και ποιες ήταν οι υλικές παρεμβάσεις με τις οποίες απέκτησε κυριολεκτική υπόσταση.

Η περιοχή των Πρεσπών δεν τίθεται βέβαια για πρώτη φορά εντός –ή εκτός– συνόρων και ορίων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, καθώς βρέθηκε να εμπίπτει σε αρκετές διαφορετικές διοικητικές ενότητες και γνώρισε πολλές μεταβολές στην οικονομική, θρησκευτική και πολιτική οργάνωση του ευρύτερου βαλκανικού χώρου. Η μεθοριακότητα που της αποδίδεται πηγαιίνει αρκετούς αιώνες πίσω, καθώς οι λίμνες τοποθετούνται διαδοχικά με ιστορικά αλλά –και για κάποιους– γεωφυσικά κριτήρια, στο όριο μεταξύ Μακεδονίας και Ηπείρου και στο βορειοδυτικό περιθώριο της κεντρικής βυζαντινής πολιτισμικής επιρροής όπου αναπτύχθηκε ο θρησκευτικός αναχωρητισμός. Στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν αποτελεί «έσχατο» όριο καθώς ανήκει στο βιλαέτι του Μοναστηρίου και εντάσσεται σε μια ευρύτερη διοικητική, οικονομική και θρησκευτική επικράτεια¹⁷ που εκτείνεται σχεδόν στο σύνολο της νότιας βαλκανικής χερσονήσου.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ωστόσο, χαράσσονται για πρώτη φορά στη περιοχή συμπαγή σύνορα κυρίαρχων εθνών-κρατών πάνω στα οποία διαρθρώνεται μια νέα 'οντολογία' του επίσημου χώρου η οποία όχι μόνο εμπεδώνεται ως αδιαμφισβήτητη και αυτονόητη στις επόμενες δεκαετίες αλλά υπαγορεύει σε μεγάλο βαθμό τις χωρικές πρακτικές και στρατηγικές που υλοποιούνται εντός της. Στην περίπτωση των Πρεσπών, η φάση αυτή ορίζεται με την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στην ελληνική επικράτεια το 1913 και την οριστική διευθέτηση των ελληνοαλβανικών συνόρων το 1926 έπειτα από μια μακρά περίοδο διαπραγματεύσεων και προσωρινών ρυθμίσεων. Η οριστικοποίηση των συνόρων και η κατοχύρωση του συνόλου σχεδόν της Μικρής Πρέσπας και του νοτιοδυτικού τμήματος της Μεγάλης Πρέσπας στην Ελλάδα, σηματοδοτεί για τους κατοίκους μία νέα γεωγραφική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα καθώς οι οικισμοί διαμοιράζονται μεταξύ Ελλάδας, Αλβανίας και Σερβίας (αρχικά και αργότερα Γιουγκοσλαβίας), ενώ το λεκανοπέδιο των λιμνών παύει να αποτελεί έναν ενιαίο χώρο ελεύθερης πρόσβασης και επικοινωνίας.¹⁸

Τα σύνορα, αν και είναι τα βασικά συστατικά αυτής της σχετικά νέας πραγματικότητας, παραμένουν μη ορατά, ενώ η παρουσία τους θεωρείται σχεδόν «φυσική». Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζονται όχι ως δεδομένα αλλά ως ζητούμενο, ως εννοιολογικές και πολιτικές κατασκευές, αλλά και ως υλικές εκφορές του επίσημου, κυρίαρχου λόγου ενός διαρκώς οριοθετούμενου και επανα-βεβαιούμενου έθνους-κράτους.

¹⁷ Θρησκευτικά η Πρέσπα υπαγόταν στην αρχιεπισκοπή της Αχρίδος η οποία ιδρύθηκε όταν ο τσάρος Σαμουήλ μετέφερε την έδρα του κράτους του, από την Πρέσπα στην Αχρίδα στα τέλη του 10^{ου} αιώνα και καταργήθηκε το 1767.

¹⁸ Για του οικισμούς του ευρύτερου λεκανοπεδίου των Πρεσπών, λίγο πριν την οριστική χάραξη των συνόρων βλ. Παράρτημα, χάρτες 2 και 3.

1.3.2. Η ιστορία των ελληνοαλβανικών συνόρων.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι βρίσκουν την Ελλάδα να απελευθερώνει διαδοχικά πόλεις και εδάφη στα βόρεια όριά της και να διεκδικεί νέες περιοχές όπως η Βόρεια Ήπειρος. Η διεκδίκηση της Βόρειας Ηπείρου προσέκρουε στη βούληση των Μεγάλων Δυνάμεων για τη δημιουργία ενός αυτόνομου αλβανικού κράτους, κυρίως ως ανάχωμα στις σερβικές φιλοδοξίες για διέξοδο στην Αδριατική. Η Συνθήκη του Λονδίνου (17/30.5.1913) αναγνωρίζει την ύπαρξη αλβανικού κράτους, αφήνει ωστόσο ως εκκρεμότητα τη διευθέτηση των συνόρων μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας (Διβάνη 2000: 453). Το πρωτόκολλο της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου (29.7.1913), αν και ξεκαθαρίζει ρητά το θέμα της ανεξαρτησίας της Αλβανίας, αποτελεί μόνο την αρχή ως προς το ελληνο-αλβανικό συνοριακό ζήτημα.¹⁹

Το Σεπτέμβριο του 1913 η διεθνής επιτροπή που ορίστηκε για τον τελικό καθορισμό των αλβανικών συνόρων και η οποία θα βασιζόταν τόσο σε εθνογραφικά όσο και σε γεωγραφικά δεδομένα σχημάτισε μάλλον μια θολή πρώτη εικόνα:

Η Επιτροπή Χάραξης Συνόρων χρησιμοποιώντας ως κύριο εθνογραφικό κριτήριο τη μητρική γλώσσα, πήγε να εξετάσει την κατάσταση από κοντά, αλλά μπερδεύτηκε τόσο με αυτά που είδε, ώστε δεν προχώρησε εις βάθος την επιτόπια έρευνα. Σημειωτέον ότι επισκέφτηκε μόνο έξι χωριά και μίλησε με δεκατέσσερα άτομα σε διάστημα πενήντα οχτώ ημερών (Διβάνη 2000: 456).

Η Ελλάδα αντέδρασε έντονα στην προβολή του γλωσσικού κριτηρίου ως προς τον εθνολογικό προσδιορισμό, ο Βενιζέλος ωστόσο αποφάσισε να δώσει προτεραιότητα στην ενσωμάτωση των νησιών του Αιγαίου. Έτσι, με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (17.12.1913):

Η Κορυτσά, οι Άγιοι Σαράντα και το Αργυρόκαστρο ενσωματώθηκαν επισήμως -αλλά ακόμα θεωρητικά- στην Αλβανία. Η συνοριακή αυτή διευθέτηση, που δεν ικανοποίησε πλήρως καμία πλευρά, ήταν προϊόν συμβιβασμού. Στην Ελλάδα επιδικάστηκε η υπόλοιπη Ήπειρος. Στη Σερβία εκχωρήθηκαν οι πόλεις Πετς, Πρίζρεν, Γιάκοβα και Δίβρα. Έμεινε όμως σε εκκρεμότητα ο προσδιορισμός των συνόρων στην περιοχή των λιμνών, λόγω των αντιμαχόμενων συμφερόντων των τριών κρατών. Η οριστική χάραξη επί εδάφους, επρόκειτο να ολοκληρωθεί μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (Διβάνη 2000: 458).

Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι η Ελλάδα έπρεπε να αποσύρει τις στρατιωτικές της δυνάμεις από τη Βόρεια Ήπειρο, ενώ τα ελληνο-αλβανικά σύνορα παρέμεναν ουσιαστικά εκκρεμή. Έτσι, ενώ το 1913 θεωρείται γενικώς το έτος της διευθέτησης των συνόρων και της ενσωμάτωσης της Μακεδονίας στην ελληνική επικράτεια, η περιοχή των λιμνών περνάει για περίπου μια δεκαετία σε ένα ιδιόρρυθμο, ρευστό και ασαφές καθεστώς ως προς την εθνική κυριαρχία και τη διοικητική

¹⁹ Μία από τις πρώτες περιγραφές των νέων συνόρων που προέψαν από τους Βαλκανικούς Πολέμους δίνει ο Joerg (1913) στο *Bulletin of the American Geographical Society*.

αρμοδιότητα. Ένα μεγάλο τμήμα της περιοχής, τα περισσότερα χωριά δηλαδή της νότιας και δυτικής Πρέσπας παρέμεναν υπό ελληνικό έλεγχο και θεωρήθηκαν μέρος της ελληνικής επικράτειας, ενώ σε αρκετά από αυτά λειτούργησαν και ελληνικά σχολεία. Το Διοικητικό Τμήμα Πρεσπών του Νομού Φλωρίνης καταγράφεται το 1913 στις νέες επαρχίες με 46 χωριά και πάνω από 20.000 πληθυσμό (Χουλιάρáκης 1975: 92).²⁰

Οι ανακατατάξεις της περιόδου, οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις αλλά και η γενικότερη βιοποριστική αβεβαιότητα, οδήγησε τμήματα του πληθυσμού στη μετανάστευση. Η έξοδος από την περιοχή της Πρέσπας προς τη Βουλγαρία θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον περιορισμένη (39 άτομα), φαίνεται ωστόσο, με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο Ιάκωβος Μιχαηλίδης (Μιχαηλίδης 2003), πως υπήρξε υψηλότερη σε συγκεκριμένους οικισμούς κατά την περίοδο 1915-1916.²¹

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τροφοδότησε ένα νέο κύκλο διεκδικήσεων και διαπραγματεύσεων της Βορείου Ηπείρου και κατ' επέκταση της ελληνοαλβανικής μεθορίου. Το 1916 η περιοχή της Κορυτσάς πέρασε διαδοχικά από τον έλεγχο των Ελλήνων, των Ιταλών και τελικά των Γάλλων. Το Δεκέμβρη του 1916 ανακηρύσσεται μάλιστα η «Αλβανική Δημοκρατία της Κορυτσάς» (Stickney 1926: 69) υπό τον έλεγχο και την προστασία των γαλλικών στρατευμάτων.²² Ο έλεγχος της ευρύτερης περιοχής της Κορυτσάς είχε αποφασιστική σημασία για τον έλεγχο των εδαφών στο όριο μεταξύ Ηπείρου και Μακεδονίας και γι αυτό επανερχόταν ως κεντρικό θέμα, με πολλές προστριβές και παλινωδίες, στις διπλωματικές διαπραγματεύσεις και ως ζητούμενο στις στρατιωτικές επιχειρήσεις.²⁴ Η επιχειρηματολογία σε διπλωματικό επίπεδο χρησιμοποιούσε διάφορα κριτήρια όπως η εθνική συνείδηση και η βούληση των κατοίκων, σε διάκριση με τη μητρική γλώσσα, οι στρατιωτικές ισορροπίες, η οι γεωγραφικές και οικονομικές σχέσεις.

Η Πρεσβευτική Διάσκεψη για την επίλυση των ελληνοαλβανικών μεθοριακών διαφορών που προέκυψε με την είσοδο της Αλβανίας στην Κοινωνία των Εθνών ανέθεσε σε δύο επιτροπές την αρμοδιότητα του καθορισμού των σερβοαλβανικών και ελληνοαλβανικών συνόρων. Η αρμόδια επιτροπή για τα ελληνοαλβανικά σύνορα, αποτελούμενη από εκπροσώπους της Ιταλίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας με τη συμμετοχή ενός Έλληνα και ενός Αλβανού παρατηρητή, εργάστηκε από το 1922 ως το 1925 με πολλές καθυστερήσεις και με περιπετειώδη τρόπο. Το 1923 διακόπηκαν οι εργασίες όταν ο πρόεδρος της επιτροπής Ιταλός στρατηγός Τελίνι έπεσε με τη

²⁰ Βλ. Παράρτημα, Πίνακας 1.

²¹ Βλ. Παράρτημα, Πίνακας 2.

²² Διβάνη 2000: 463.

²³ Οι Γάλλοι έκαναν αισθητή την παρουσία τους στην περιοχή κατασκευάζοντας κάποια έργα υποδομής. Στην Πρέσπα είναι γνωστή η λεγόμενη «συμμαχική οδός», ένας δρόμος που οδηγούσε –και οδηγεί ακόμη μέχρι κάποιο σημείο– από την δυτική Πρέσπα στην Κορυτσά. Γνωστή στην προφορική ιστορία είναι και η ξύλινη προβλήτα που φαίνεται ότι κατασκεύασαν στην παρόχθια δυτική απόληξη του λόφου «Καλέ» στη Μικρή Πρέσπα. Οι παλιοί Πρεσπιώτες διηγούνται επίσης τον θρύλο του Αγίου Νικολάου σύμφωνα με τον οποίο μια γαλλική βενζινακάτος βυθίστηκε στην ομώνυμη τοποθεσία όταν οι Γάλλοι στρατιώτες επιχειρήσαν να ασκηθούν στη σκοποβολή πάνω στη βραχογραφία του Αγίου.

²⁴ Για την ελληνική διεκδίκηση της Κορυτσάς και το βορειοηπειρωτικό ζήτημα βλ. Κόντης 1976.

συνοδεία του σε ενέδρα ενόπλων κοντά στην Κακαβιά και δολοφονήθηκε. Η δολοφονία του Τελίνι προκάλεσε σοβαρό ελληνο-ιταλικό στρατιωτικό και διπλωματικό επεισόδιο.²⁵

Η παρατεταμένη, λόγω των απρόοπτων και των δυσκολιών, περίοδος εργασιών της Επιτροπής άφηνε τα σύνορα ακόμη ασχημάτιστα και σε έναν βαθμό διαπραγματεύσιμα. Αυτή ακριβώς ήταν η φάση της μετάβασης από τις διαδικασίες της οριοθέτησης, στις εργασίες της χάραξης,²⁶ με άλλα λόγια από τον εννοιολογικό χώρο έτσι όπως αρθρωνόταν στις διεθνείς συνθήκες, τα επίσημα κείμενα και τους χάρτες, στην υλική και εδαφική πραγματικότητα. Τα σύνορα είχαν συμφωνηθεί και σχεδιαστεί στο χαρτί αλλά δεν είχαν πάρει 'σάρκα και οστά' στο έδαφος. Για τη διεκδίκηση –η μάλλον τη νομιμοποίηση της διεκδίκησης– εδαφικών τμημάτων έναντι της διεθνούς κοινότητας αλλά και των τοπικών πληθυσμών, χρησιμοποιήθηκαν από τις εθνικές αντιπροσωπείες τόσο η πλούσια χαρτογραφική παραγωγή και οι εθνολογικές στατιστικές των προηγούμενων ετών όσο και επίσημα έγγραφα, ιστορικά κείμενα και κάθε είδους υποστηρικτικό υλικό. Ο Γεώργιος Μόδης,²⁷ ο οποίος συμμετείχε στις διαδικασίες της Επιτροπής ως μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας, περιγράφει τις διαπραγματεύσεις ως προς τη χάραξη των συνόρων:

Αρχίσαμε να επισκεπτόμαστε τα αμφισβητούμενα χωριά. Ένας φίλος μου χότζας στη Φλώρινα, Μεμής Εφέντης, μου έδωσε ένα σπάνιο τουρκικό βιβλίο. Περιείχε κατά καζάν όλα τα χωριά του Βιλαετίου Μοναστηρίου. Διαπιστώσαμε με αυτό ότι δυο μεγάλα τουρκαλβανικά χωριά του κάμπου της Βίγλιστας ανήκαν, χωρίς να φανταζόμαστε στο καζά της Καστοριάς. Ο μπαϊράμ επιχειρήσε να τα αμφισβητήσει. Αλλά του είπα εμπιστευτικά ότι είχαμε επίσημα τουρκικά έγγραφα. Πολλαπλάσια όμως, ήταν τα ειδικά μας χωριά που υπάγοντας στον καζά Κορυτσάς και έπρεπε επομένως να περιληφθούν στην Αλβανία σύμφωνα με το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (Μόδης 2004: 195).

Η επίκληση από τον Μόδη των τουρκικών εγγράφων παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς αποτελεί ουσιαστικά μια αναγνώριση της νομιμότητας τους προγενέστερου χωρικού καθεστώτος. Μέσω της εγκυρότητας των επίσημων στοιχείων της Οθωμανικής διοικητικής διαίρεσης που τεκμηριώνονται σε σχετικές γραπτές πηγές, επιχειρείται η νομιμοποίηση των ελληνικών διεκδικήσεων. Υπερισχύει η οργανωτική δομή μιας κεντρικής εξουσίας ως πρότυπο χωρικής οργάνωσης ενώ το κείμενο, το «χαρτί» επικρατεί, με κριτήριο αυθεντικότητας την παλαιότητα του, ως τεκμήριο και αποδεικτικό μέσο. Η παρατήρηση αυτή έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι τα νέα σύνορα του έθνους-κράτους δεν αναπτύσσονται εν κενώ, αλλά εντός μιας διοικητικής και γραφειοκρατικής παράδοσης σύμφωνα με την οποία ο επίσημος, κυρίαρχος, γραπτός λόγος που εκπορεύεται από τη κεντρική εξουσία προς τους περιφερειακούς μηχανισμούς ορίζει και

²⁵ Με τους Ιταλούς να απαιτούν από την Ελλάδα τη σύλληψη των δολοφόνων του Τελίνι. Για τις ακριβείς συνθήκες της δολοφονίας του Τελίνι βλ. και Barros 1965.

²⁶ Για τις έννοιες της «οριοθεσίας» (delimitation) και «χάραξης» (demarcation) βλ. και Δημητρακόπουλος 1991.

²⁷ Ο Γεώργιος Μόδης υπήρξε πολιτικός (βουλευτής και αργότερα Υπουργός) καθώς και συγγραφέας γνωστός ιδιαίτερα για την εξιστόρηση του Μακεδονικού Αγώνα.

οργανώνει τον χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο, τα διοικητικά όρια του οθωμανικού καζά της Κορυτσάς υπήρξαν ο γενικότερος οδηγός για τη χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων (Stickney 1926: 148).

Η προτεραιότητα που δινόταν στους χάρτες και τα επίσημα έγγραφα δεν απέκλειε βέβαια και κάποιους συγκερασμούς με τις αναγκαιότητες και τις απαιτήσεις της καθημερινότητας των κατοίκων:

Η επιτροπή, είναι αλήθεια, πήρε υπ' όψιν κυρίως την θέληση των πληθυσμών. Έξι χριστιανικά χωριά πέραν απ' τη Μεγάλη Πρέσπα εδήλωσαν καθαρά ότι ήθελαν να υπαχθούν στην Αλβανία, αν και είξευραν, όπως μου το είπαν, ότι την κυβερνούσαν «Τούρκοι» (Μουσουλμάνοι) γιατί απείχαν 12 ώρες απ' την Φλώρινα και μόνο 4-5 απ' την Κορυτσά. Αντίθετα, οι Ψαράδες, το Βροντερό, ο Πυξός, το Αγκαθωτό, που είναι επίσης πέραν απ' τις δύο λίμνες, το διελάλησαν ότι προτιμούσαν την Ελλάδα. Στο Γιαννοχώρι και τη Σλήμνιτσα της Καστοριάς, που υπάγονταν επίσης στον καζά Κορυτσάς, είπαν άντρες και γυναίκες ότι θα άφηναν τα χωριά τους και θα έφευγαν, αν τυχόν τους έβαζαν υπό την αλβανική κυριαρχία. Έτσι εχάσαμεν, μόνο 14 χωριά,²⁸ ένα μεγάλο κομμάτι της Μεγάλης Πρέσπας (της λίμνης) και ένα μικρό της Μικρής (Μόδης 2004: 195).

Τέτοιου είδους λεπτές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τη γενικότερη διαδικασία χάραξης δεκάδων χιλιομέτρων συνόρων ήταν ικανές να κατοχυρώσουν στη μία ή την άλλη πλευρά γειτονικά χωριά και πληθυσμούς. Κατά έναν ειρωνικό τρόπο, η προτίμηση των κατοίκων βασισμένη όπως φαίνεται περισσότερο σε οικονομικές ανάγκες και πρακτικότητες παρά σε εθνικά αισθήματα και προτιμήσεις καθόρισε την τελική χάραξη του εθνικού συνόρου το οποίο έκτοτε παγιώθηκε ως ένας στεγανός διαχωρισμός ομοιογενών εθνικών κοινοτήτων και πολιτισμικών ετεροτήτων.

Τα αποτελέσματα της επιτροπής για τη χάραξη των νοτιοαλβανικών συνόρων επικυρώθηκαν με νέο πρωτόκολλο το οποίο υπογράφηκε στη Φλωρεντία (27.1.1925). Η τελική οριοθετική πράξη ωστόσο υπογράφηκε στις 30 Ιουλίου του 1926 στο Παρίσι, από την Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία καθώς και από τις Ιταλία, Αγγλία, και Γαλλία (Δημητρακόπουλος 1991: 65, Διβάνη 2000: 473). Σύμφωνα με το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας του 1925 η μεθόριος μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας καθορίζεται ως εξής:

Δια τον επί του εδάφους καθορισμόν της, η ελληνο-αλβανική οροθετική γραμμή εχωρίσθη υπό της Διεθνούς Επιτροπής καθορισμού των αλβανικών συνόρων το 1923-24 εις 3 τομείς. Ο πρώτος τομεύς βαίνει από του τριεθνούς, κειμένου εντός της λίμνης Πρέσπας, εις την κορυφήν του υψοδείκτου 2.038 του Μπανταρός. Προσδιωρίσθη επιτόπου, δια 69 κανονικών οροσήμεων, ηριθμημένων από I.1 έως I.69 [...] Δια να χαραχθή το διάγραμμα της μεθορίου μεταξύ δύο διαδοχικών οροσήμεων, μικραί πυραμίδες άνευ αριθμού κατασκευάσθησαν εις τινα σημεία. (Διβάνη 2000: 480).

Προβλέπεται επίσης ότι:

Εν περιπτώσει διαφορών μεταξύ χάρτου και κειμένου, εξυπακούεται ότι το κείμενον των λεπτομερών περιγραφών [...] θα ληφθή ως βάσις. Η συντήρησις των οροσήμεων, των μικρών πυραμίδων και της αποψιλώσεως εις έκτασιν πλάτους 3 μέτρων εξ εκάστης

²⁸ Πρόκειται για χωριά της δυτικής κυρίως Πρέσπας τα οποία είχαν περάσει στον ελληνικό έλεγχο το 1913 μαζί με τα υπόλοιπα χωριά της περιοχής και ανήκαν στο διοικητικό τμήμα Πρεσπών του Νομού Φλωρίνης. Βλ. Παράρτημα, χάρτες 2 και 3, καθώς και Παράρτημα, πίνακας 5.

πλευράς της οροθετικής γραμμής, θα αποτελέσει αντικείμενο ειδικής συμβάσεως γενησομένης μεταξύ των δύο ενδιαφερομένων Κυβερνήσεων (Διβάνη 2000: 481-482).

Η λύση της οριοθέτησης βέβαια, δεν παρήγαγε ένα εσαεί στατικό και αδιασάλετο σύνορο αλλά αποτέλεσε μάλλον έναν απρόθυμο συμβιβασμό και ένα εν υπνώσει στοιχείο αποσταθεροποίησης, που ήρθε ξανά στο προσκήνιο με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.²⁹ Μετά από μια σφοδρή αντιπαράθεση στρατευμάτων, χαρτών και στατιστικών κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, η νέα κατάσταση που προέκυψε παρέβλεπε σε αρκετές περιπτώσεις το εθνολογικό κριτήριο και υπήρξε σε έναν σημαντικό βαθμό, ίσως αναπόφευκτα, αυθαίρετη. Παρ' όλα αυτά, ο συμβολικός πόλεμος των χαρτών, των ιστορικών κειμένων και των εθνολογικών στατιστικών που εξελισσόταν παράλληλα με τον πραγματικό, κατάφερε να εμπεδώσει την αντίληψη της εθνικής «φαντασιακής κοινότητας» (Anderson 1997) ως ενός ενιαίου οργανισμού, ενός κοινού «σώματος». Όπως σημειώνει η Laurie Kain Hart:

Τα ιστορικά στοιχεία υποδεικνύουν ότι ο σχεδιασμός των συνόρων στα νότια Βαλκάνια δεν ήταν ούτε ένα απλού διαχωρισμού δεδομένων εθνο-εδαφικών οντοτήτων αλλά ούτε και θέμα επινόησής τους. Υπό της λογική της κοινωνικής ταξινόμησης, αυτό που εδραίωσαν τα σύνορα πάνω απ' όλα ήταν το δόγμα ότι η κοινωνία θα έπρεπε να είναι πλήρης και να εκτείνεται καθ' ολοκληρία εντός των συνόρων της. Η οργανική μεταφορά παρήγαγε ένα λεξιλόγιο κατακερματισμού και ακρωτηριασμού (Hart 1999: 203).

1.3.3. Η ιστορία των ελληνοσερβικών συνόρων.

Το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων βρήκε τόσο την Ελλάδα όσο και τη Σερβία να έχουν σημειώσει σημαντικά εδαφικά κέρδη έχοντας ενσωματώσει στην επικράτειά τους πολλές νέες περιοχές και έχοντας άλλες υπό την προσωρινή τους κατοχή. Κατά την ειρηνική ανάπαυλα επιχειρήθηκε η διπλωματική συνεννόηση μεταξύ των δύο χωρών για τον καθορισμό των μεταξύ τους συνόρων με βάση τα εδάφη που κατείχε πλέον η καθεμιά. Αν και η διαπραγμάτευση αυτή δεν προκάλεσε κάποια γενικευμένη εμπλοκή ή σύρραξη, δεν έλειψαν οι εντάσεις, οι προστριβές και κάποια επεισόδια καθώς κάθε πλευρά επεδίωκε να θέσει υπό την κατοχή της όσο το δυνατόν περισσότερα εδάφη ώστε να θέσει την άλλη προ τετελεσμένων και να αποκτήσει διαπραγματευτικό πλεονέκτημα.

Το 1913 συγκροτήθηκε ελληνοσερβική επιτροπή για τη διευθέτηση των ελληνοσερβικών και την απόδοση των διεκδικούμενων περιοχών. Πολλά χωριά της Πρέσπας, όπως ο Άγιος Γερμανός και η Λευκώνα, αλλά και η ίδια πόλη της Φλώρινας συμπεριλαμβάνονταν σε αυτή τη θολή ελληνοσερβική ζώνη από την οποία δεν έλειπαν οι προστριβές:

²⁹ Βλ. και Wilkinson 1951: 240.

Οι Έλληνες αντιπρόσωποι [...] απαίτησαν ικανοποίηση για το επεισόδιο που είχαν δημιουργήσει οι Σέρβοι στο Πόπλι, εμποδίζοντας έναν ελληνικό λόχο να καταλάβει το χωριό [...]. Οι Σέρβοι απέρριψαν την ελληνική θέση και αντιπρότειναν να σταματήσει η μετακίνηση στρατευμάτων και από τις δύο πλευρές. Μετά την απόρριψη της πρότασής τους για διαχωριστική γραμμή, που θα ξεκινούσε από τον ποταμό Δέβολη και θα έφτανε στην Μπλάτιτσα, οι Έλληνες αξιωματικοί πρότειναν τη δημιουργία ουδέτερης ζώνης, που θα περιλάμβανε τα χωριά στη περιοχή των Πρεσπών. Από τη πλευρά τους οι Σέρβοι έθεσαν το ζήτημα της πολιτικής διοίκησης της Φλώρινας, στην οποία ωστόσο είχε τοποθετηθεί ήδη από τα τέλη του 1912 κυβερνητικός εκπρόσωπος από την Αθήνα (Χασιώτης 2004: 44-45).

Η σερβική πλευρά υποχώρησε τελικά ως προς την κατοχύρωση της Φλώρινας στην ελληνική πλευρά, δεν ήταν το ίδιο πρόθυμη ωστόσο για τη περιοχή της Πρέσπας και τα γύρω χωριά καθώς θεωρούσε πως είχε 'σερβικά' πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ερμηνεύοντας βέβαια απροβλημάτιστα τα σλαβόφωνα χωριά ως συλλήβδην σερβικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αντισυνταγματάρχης Ρασιί, μέλος της ελληνοσερβικής επιτροπής «επέμενε να παραμείνει η λίμνη των Πρεσπών στη Σερβία, επειδή τα γύρω χωριά είχαν καθαρά σλαβικό πληθυσμό» (Χασιώτης 2004:46).

Η ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας (Μάης 1913) καθόριζε σε γενικές γραμμές τη μεθοριακή ζώνη μεταξύ των δύο χωρών η οποία επαναπροσδιορίστηκε με το πρωτόκολλο Ρασιί-Βενιζέλου που υπογράφηκε στις 3 Αυγούστου του 1913 στο Βελιγράδι. Στο πρωτόκολλο περιέλαβε και τα νέα εδάφη που απέκτησε κάθε χώρα κατά τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο. Στις 15 Αυγούστου του 1913 ορίστηκε μικτή επιτροπή οριοθετήσεως για τον καθορισμό των ελληνοσερβικών συνόρων, ενώ δύο υποεπιτροπές επιφορτίστηκαν με το έργο της χάραξής τους. Οι επιτροπές ολοκλήρωσαν τις εργασίες το φθινόπωρο του 1913 με την τοποθέτηση των μεθοριακών οροσήμων. Το πρωτόκολλο Ρασιί-Βενιζέλου ανέφερε ότι η μεθοριακή γραμμή: «ακολουθούσα το αντέρεισμα Vakuŕce αφικνείται εις την δυτικήν όχθην της λίμνης Πρέσπας, ακριβώς νοτίως του χωρίου Konsko. Διασχίζει την λίμνην εγκαταλείπουσα εις τη Σερβίαν την νησίδα Veliki Grad, διέρχεται εκ του λόφου αμέσως νοτίως του Κάτω Δούπλιανι (Dolni Doupĭiani)» (Δημητρακόπουλος 1991: 143).

Αν και σε γενικές γραμμές ο καθορισμός των ελληνοσερβικών συνόρων θεωρήθηκε ειρηνικός και δεν απασχόλησε ιδιαίτερα την κοινή γνώμη της εποχής,³⁰ δεν έλειψαν, ακόμη και μετά την ολοκλήρωση του έργου της ελληνοσερβικής επιτροπής, κάποια συνοριακά επεισόδια, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1913-1915. Ένα από αυτά διαδραματίστηκε στη λίμνη της Πρέσπας: «Ο ελληνικός στρατός δεν επέτρεπε στους Σέρβους υπηκόους να ψαρεύουν στη λίμνη, κοντά στο νησάκι Γράτ, επειδή το θεωρούσαν ελληνικό, αν και βρισκόταν σε σερβικό έδαφος» (Χασιώτης 2004: 54). Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος άφησε ανεπηρέαστη την ελληνογιουγκοσλαβική μεθόριο. Το 1927 ωστόσο καθορίστηκε ελληνογιουγκοσλαβική επιτροπή η οποία ανέλαβε τη συντήρηση των οροσήμων, τη νέα σήμανση και τη διευθέτηση κάθε μεθοριακής εκκρεμότητας. Μετά το τέλος των

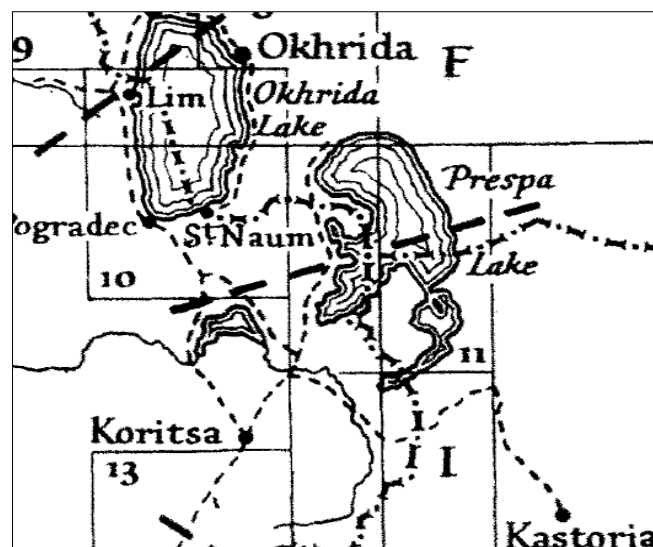
³⁰ βλ. και Χασιώτης 2004.

εργασιών της επιτροπής καθορίστηκε με κάθε λεπτομέρεια, «από πυραμίδα σε πυραμίδα», η μεθοριακή γραμμή έτσι όπως υφίσταται μέχρι σήμερα (Δημητρακόπουλος 1991: 81).

1.2.4. “Boundary work”: η μηχανική των συνόρων.

Οι επιτροπές, υποεπιτροπές και ομάδες εργασίες που συγκροτήθηκαν για τον καθορισμό επί του εδάφους και τη χάραξη των βορειοαλβανικών, νοτιοαλβανικών και ελληνοσερβικών συνόρων έπρεπε να ξεπεράσουν διάφορα εμπόδια και δυσκολίες στις μετακινήσεις και την προσωρινή τους διαμονή και να επιλύσουν επιτόπου προβλήματα, εντάσεις και διαφωνίες. Ταυτόχρονα, χρειάστηκε να κινητοποιήσουν έναν ολόκληρο επιστημονικό και τεχνολογικό εξοπλισμό καθώς και εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό. Στελεχωμένες από αξιωματούχους του στρατού, διπλωμάτες, αντιπροσώπους της Κοινωνίας των Εθνών, μεταφραστές, εξειδικευμένους επιστήμονες, μηχανικούς και τεχνίτες αποτελούσαν πολυάριθμες αποστολές,³¹ οι οποίες μετέφεραν εφόδια και τεχνικό εξοπλισμό.

Οι ομάδες αυτές εργάζονταν σε ένα παρθένο πεδίο όπου δεν είχαν ποτέ στο παρελθόν χαραχθεί σύνορα μόνιμου χαρακτήρα και ουσιαστικά διαμόρφωναν εκ του μηδενός μια μεθοριακή ζώνη κόβοντας δέντρα, καθαρίζοντας το έδαφος, παίρνοντας μετρήσεις, κάνοντας υπολογισμούς, σχεδιάζοντας και τελικά στήνοντας τιμεντένιες πυραμίδες και σήματα. Το σύνθετο αυτό και περιπετειώδες κατά την εξέλιξή του εγχείρημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αναδεικνύει τους μηχανισμούς και την τεχνολογία της συνήθως λιγότερο ορατής, «ουδέτερης» διπλωματικής διαδικασίας, ως προς τη χάραξη επί του εδάφους του εθνικού συνόρου.

Εικόνα 1.8. Λεπτομέρεια από χάρτη του F.Giles (1930) που δείχνει τη χάραξη των συνόρων στην περιοχή των λιμνών.³²

³¹ Κάποιες φορές έφταναν και τα 500 άτομα (Giles 1930).

³² Για τον πλήρη χάρτη βλ. Παράρτημα, Χάρτης 4.

Το 1930, ο Βρετανός Συνταγματάρχης F. Giles ο οποίος συμμετείχε στις εργασίες οριοθέτησης, δημοσίευσε ένα άρθρο με τίτλο «*Boundary Work in the Balkans*» στο *The Geographical Journal*, το επιστημονικό περιοδικό της *Royal Geographical Society*, σχετικά με τη χάραξη των βουλγαρο-γιουγκοσλαβικών και των ελληνοαλβανικών συνόρων. Πρόκειται για ένα διαφωτιστικό κείμενο καθώς, εκτός από το ιστορικό της χάραξης των συνόρων και των δυσκολιών που προέκυψαν, ο Giles δίνει και πολλές τεχνικές πληροφορίες συνοδευόμενες από σχέδια και οπτικό υλικό.

Οδηγός για τις εργασίες των δύο επιτροπών που επιμελήθηκαν τον καθορισμό και τη χάραξη των αλβανικών συνόρων υπήρξε το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας του 1913 το οποίο βασίστηκε σε κάποιες πρώτες ημιτελείς μετρήσεις και απόπειρες αποτύπωσης. Ο Giles μας δίνει μια εικόνα για το πως προέκυψαν τα στοιχεία στα οποία βασίστηκε το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας περιγράφοντας την εμπειρία ενός συναδέλφου του που πήρε μέρος σε αυτές τις πρώτες προσπάθειες προσπαθώντας να συμβιβάσει τις τεχνικές του μετρήσεις με τις πληροφορίες των χωρικών:³³

The experience of a brother officer, Lieut.-Colonel King, who was one of the two surveyors attached to the Southern Commission, is worth quoting. He had forty-eight hours' notice to prepare kit and equipment before leaving England. He therefore arrived in Albania with a 3-inch Vernier theodolite, a steel tape and a plane-table, and was asked to produce single-handed within three weeks a survey of a strip of territory 50 miles wide and 100 miles long for which there were no trigonometrical points nor any map more accurate than that of the explorer's variety. His task entailed measuring a base, triangulation, and filling in of detail on plane-table, to say nothing of having to attempt to make flag and chainmen out of the local peasant whose language he did not understand (Giles 1930: 303-304).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το ακανθώδες όπως το χαρακτηρίζει ο Giles πρόβλημα της «ορθογραφίας», της απόδοσης δηλαδή των τοπωνυμίων:

The knotty question of orthography was settled as follows: the basis of the spelling of place-names was French phonetic pronunciation. A list was prepared by the Commission of every name appearing on each field sheet, and the interested delegates were asked in turn to pronounce each name according to the Slav, Albanian, or Greek pronunciation. The name was then written down by the French secretary to the Commission according to his phonetic conception of the pronunciation. If, as often happened, two interested delegates gave totally different names to the same topographical feature, the Commission adopted the name proposed by the delegate of the country in which the feature was situated. Spelling of important and well-known names, e.g. Scutari, was retained as having been fixed by general usage, even though it might not correspond exactly to the name in use by the local inhabitants (Giles 1930: 303-304).

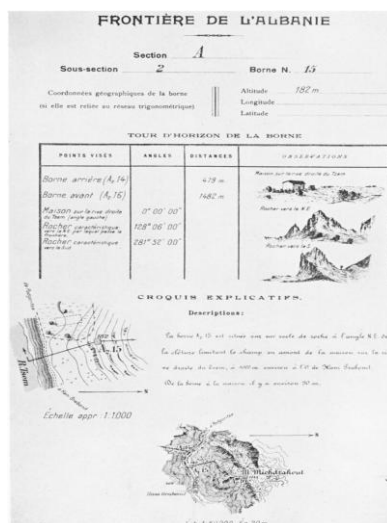
Οι αποκλίσεις μεταξύ του χάρτη και του εδάφους, οι γλωσσικές και πολιτισμικές διαφορές που ήταν φανερές στη φωνητική απόδοση των τοπωνυμίων αντιμετωπίζονταν ως προβλήματα τα οποία έπρεπε να διευθετηθούν με έναν συμβιβαστικό αλλά και τελεσίδικο τρόπο.

³³ Διατηρώ εδώ αυτούσιο το κείμενο και τον τρόπο γραφής του Giles, λόγω των τεχνικών όρων που χρησιμοποιεί αλλά και του ιδιαίτερου ύφους της αφήγησής του.

Αν και αρχικά σχεδιαζόταν να χρησιμοποιηθεί για το προσδιορισμό των σημείων αναφοράς για τα ελληνοαλβανικά σύνορα το Ελληνικό Τριγωνομετρικό Σύστημα παρατηρήθηκαν αποκλίσεις σε σχέση με το αντίστοιχο Σερβικό – το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί στα αλβανογιουγκοσλαβικά σύνορα – κι έτσι προτιμήθηκε το δεύτερο ως ενιαίος τρόπος μέτρησης από τη περιοχή των λιμνών της Οχρίδας και της Πρέσπας μέχρι και τα στενά της Κέρκυρας. Κάθε 25 χιλιόμετρα τοποθετούνταν ένα ορόσημο συσχετισμένο με το τριγωνομετρικό σύστημα ως προς τις γεωγραφικές του συντεταγμένες και το ύψος του (Giles 1930: 308). Ο χαρακτηριστικότερος τύπος οροσήμου είναι η πυραμίδα η οποία φέρει σε κάθε της πλευρά το αρχικό γράμμα κάθε χώρας καθώς και τον αριθμό της. Για κάθε πυραμίδα υπάρχει σχετικό διάγραμμα με τις συντεταγμένες και την ακριβή θέση της και την απόσταση από τις πλησιέστερες πυραμίδες. Παρά τους υπολογισμούς βέβαια, σε αρκετές περιπτώσεις οι χάρτες που χρησιμοποιήθηκαν ως οδηγοί περιείχαν ανακριβή δεδομένα τα οποία έπρεπε να διορθωθούν με επιτόπιες παρατηρήσεις και μετρήσεις.

Εικόνα 1.9. Μέλη της ομάδας εργασίας μπροστά σε μια οροθητική πυραμίδα. Πηγή: Giles 1930.

Εικόνα 1.10. Φύλλο καταγραφής μεθοριακής θέσης. Πηγή: Giles 1930.

Η ελληνοαλβανική μεθόριος χωρίστηκε σε τρεις τομείς εκ των οποίων ο πρώτος ξεκινά από την επιφάνεια της λίμνης της Πρέσπας (στο λεγόμενο «τριεθνές») και φτάνει στη κορυφή του όρου Μπανταρός (υψοδείκτης 2036) οριζόμενος με 69 πυραμίδες (αριθμημένες από I1 ως I69) αλλά και από μικρότερες μη αριθμημένες πυραμίδες και σημεία. Το συνολικό μήκος της ελληνοαλβανικής μεθορίου είναι 246,70 χιλιόμετρα εκ των οποίων 6,9 χιλιόμετρα εκτείνονται στη Πρέσπα και έχει σημειωθεί με 178 πυραμίδες (Δημητρακόπουλος 1991: 75-76).

Ένα σημαντικό τμήμα των ελληνοαλβανικών και ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων εκτείνεται στη επιφάνεια της Μεγάλης Πρέσπας όπου και τέμνονται στο τριεθνές μεταξύ Ελλάδας, Αλβανίας και πρώην Γιουγκοσλαβίας. Η οριοθέτηση εντός της Μεγάλης Πρέσπας αποτέλεσε μια συμβιβαστική λύση υπέρβασης του διαπραγματευτικού αδιεξόδου σύμφωνα με τον διπλωματικό ορθολογισμό και τις ακολουθούμενες διεθνείς πρακτικές. Όπως εξηγεί ο Ηλίας Δημητρακόπουλος:

Συνέβη πολύ συχνά να έχουν ορισθεί λίμνες ως σύνορα μεταξύ δύο ή περισσότερων κρατών, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες όπου οι διαπραγματεύσεις με δυσκολία κατέληγαν στην προτίμηση της μιας ή της άλλης προτάσεως για τον καθορισμό νέων συνόρων [...] Η διάσκεψη των Πρέσβων στο Λονδίνο, το 1913, όρισε τα σύνορα στη λίμνη της Πρέσπας γιατί βρέθηκε ενόπιον εντόνων ανταγωνιστικών διεκδικήσεων των τριών ενδιαφερόμενων κρατών, Αλβανίας, Σερβίας και Ελλάδος. Η συνοριακή γραμμή στις περισσότερες περιπτώσεις έχει επικρατήσει να διέρχεται από το μέσο της λίμνης, όταν τα παρόχθια κράτη είναι δύο. Όταν είναι περισσότερα, η κατανομή της λίμνης γίνεται κατ' αναλογία των χερσαίων τμημάτων των παρόχθιων κρατών. [...] Σε περίπτωση που υπάρχουν νησίδες μέσα στη λίμνη [...] καταβάλλεται προσπάθεια το σύνορο να διέρχεται μεταξύ της όχθης και των νησίδων, ώστε οι νησίδες να αποδοθούν στο ένα ή το άλλο μέρος για να αποφευχθεί η δημιουργία νέων χερσαίων συνόρων, που τις περισσότερες φορές μόνο δυσχέρειες θα δημιουργούσαν, χωρίς ουσιαστικά οφέλη. Έτσι συνέβη και με τη νησίδα Veliki grad³⁴ της Μεγάλης Πρέσπας, την οποία το πρωτόκολλο οριοθεσίας των αλβανο-γιουγκοσλαβικών συνόρων του 1926 παραχώρησε στη Γιουγκοσλαβία (Δημητρακόπουλος 1991: 36-37).

Η ελληνογιουγκοσλαβική μεθόριος ξεκινά από το τριεθνές με την Αλβανία και διασχίζει 11,4 χιλιόμετρα της λίμνης μέχρι τη ανατολική της όχθη.³⁵ Απο κεί ανηφορίζει προς τις κορυφές του Βαρνούντα, ανάμεσα στα χωριά Dolno Dupeni και Άγιος Γερμανός. Στην επιφάνεια της λίμνης η σήμανση έγινε με 18 πλωτήρες σε σχήμα κώνου που είναι τοποθετημένοι ανά 600 μέτρα³⁶ (Δημητρακόπουλος 1991: 83). Το 1958 υπογράφηκε ελληνογιουγκοσλαβική συμφωνία «περί προστασίας, συντηρήσεως και ανανεώσεων των οροσίων (χερσαίων και πλωτών) επί των ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων και περί προλήψεως, παρεμποδίσεως, τρόπου εξετάσεως και διευθετήσεως των μεθοριακών επεισοδίων» (Δημητρακόπουλος 1991: 83).

³⁴ Αναφέρεται στη νησίδα που είναι σήμερα γνωστή ως "Golem Grad" ή «Άγιος Πέτρος» στα ελληνικά.

³⁵ Η ευθεία γραμμή από το τριεθνές μέχρι την όχθη υπολογίστηκε στην περίπτωση της Πρέσπας με τη λεγόμενη «αστρονομική μέθοδο» (Δημητρακόπουλος 1991: 37).

³⁶ Οι πλωτήρες αυτοί είναι γνωστοί απλά ως «σημαδούρες» στους ντόπιους ψαράδες οι οποίοι και αναγνωρίζουν τα περισσότερα σημεία στα οποία έχουν τοποθετηθεί με πιο αναγνωρίσιμο αυτό του λεγόμενου τριεθνούς στα ανοιχτά του κόλπου των Ψαράδων και λίγο δυτικότερα από τη νησίδα Golem Grad. Η σημαδούρα του τριεθνούς είναι ορατή σε καλές συνθήκες και από μεγάλη απόσταση, όπως από το ακρωτήριο Ρότι στην ελληνική πλευρά.

1.3.5. Μετά τα σύνορα: η διαμόρφωση μιας νέας χωρικής πραγματικότητας.

Η χάραξη και οριστικοποίηση των συνόρων ήρθε να επιβάλλει μια νέα χωρική συνθήκη μέσω του διαμοιρασμού των εδαφών και της επιφάνειας των λιμνών, την κατανομή των πόλεων, των χωριών και των πληθυσμών σε τρεις αντίστοιχες εθνικές επικράτειες. Το εθνικό σύνορο υπήρξε μια νέα, χωρική κατηγορία η οποία διαμορφώθηκε εννοιολογικά από επιστήμονες, στρατιωτικούς, πολιτικούς ηγέτες και διπλωμάτες και απέκτησε υλική υπόσταση μέσα από συγκεκριμένες τεχνικές και μεθοδολογίες. Επιβαλλόμενο εκ των άνω, ουσιαστικά ήρθε να διασπάσει μια γεωγραφική, οικονομική και πολιτισμική ενότητα στην ευρύτερη περιοχή των λιμνών. Οι κάτοικοι των χωριών και των πόλεων που κατοχυρώνονταν σε καθεμιά από τις τρεις πλευρές του συνόρου καλούνταν πλέον να προσαρμοστούν σε μια νέα πραγματικότητα καθώς για πρώτη φορά έμπαιναν περιορισμοί ως προς τη πρόσβαση και την επικοινωνία, τις μετακινήσεις και το εμπόριο:

Η χάραξη για παράδειγμα της οριοθετικής γραμμής ανάμεσα στη Φλώρινα και το Μοναστήρι χώρισε στα δύο μια οικονομικά ενιαία μέχρι τότε ενδοχώρα, αναγκάζοντας πολλούς από τους κατοίκους της να γίνουν υπηκόοι του ενός κράτους τη στιγμή που η παρουσία τους βρέθηκε στο άλλο. Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις που ορισμένα χωριά χωρίστηκαν στη μέση, προκειμένου να εξυπηρετηθεί η χάραξη των συνόρων. Περισσότερο συχνό ήταν το φαινόμενο να βρεθεί ένα χωριό στην ελληνική π.χ. επικράτεια και τα κτήματα των κατοίκων του στη σερβική. Έντονα ήταν και τα προβλήματα για όσους ασκούσαν επαγγέλματα νομαδικού χαρακτήρα (βοσκοί, μελισσοκόμοι κ.α.). Πριν την κατάρευση της οθωμανικής διοίκησης, είχαν τη δυνατότητα να διατρέχουν ολόκληρη σχεδόν την κεντρική και νότια βαλκανική χερσόνησο. Μετά το 1913 έπρεπε να περιοριστούν εντός των νέων κρατικών συνόρων. Το πρόβλημα ήταν περισσότερο έντονο για τους κατοίκους της μεθοριακής γραμμής, επειδή τα παραδοσιακά τους βοσκοτόπια, χειμαδιά κλπ. βρέθηκαν πολλές φορές από την άλλη πλευρά των συνόρων (Χασιώτης 2004: 51).

Αν και οι κυβερνήσεις φαίνεται πως δεν αγνόησαν εντελώς τέτοιου είδους προβλήματα και προσπάθησαν με τυπικές ή άτυπες διευθετήσεις³⁷ να τα εξομαλύνουν, αφουγκραζόμενες σε κάποιο βαθμό τη βούληση και τις ανάγκες των κατοίκων, στην πράξη, η χάραξη και η παγίωση των συνόρων απέκοπτε οριστικά φυσικούς πόρους, χωράφια και ιδιοκτησίες, δρόμους και μονοπάτια, συγγενικά χωριά. Ιδιαίτερα σε ορεινές περιοχές όπως η Πρέσπα χωρίς εξελιγμένο και εύκολα προσβάσιμο οδικό δίκτυο και με τις πλωτές οδούς πλέον αποκλεισμένες, οι νέες συνθήκες οδηγούσαν νομοτελειακά σ' έναν ιδιότυπο απομονωτισμό. Η ποιοτική διαφοροποίηση του συνόρου εξάλλου, η χωρική τομή που επιφέρει, συνίσταται στον διλημματικό χαρακτήρα της διαίρεσης, της ταξινόμησης και της αναγκαστικής επιλογής. Η παρουσία του συνόρου θέτει από μόνη της μια διττή λογική ενσωμάτωσης και αποκλεισμού η οποία διαγωνίζεται καθώς το σύνορο συντηρείται και εδραιώνεται ως συνθήκη.

Το ζήτημα της διατάραξης ενός ενιαίου χώρου κοινωνικών σχέσεων και συγγενικών δικτύων είχε επίσης ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα για τους σλαβόφωνους κατοίκους της

³⁷ Όπως διευκολύνσεις ως προς τη διέλευση με την έκδοση και χρήση τοπικών αδειών. Βλ και Χασιώτης 2004: 51.

Πρέσπας.³⁸ Όπως παρατηρεί η Αναστασία Καρακασίδου χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα –αν και δεν το ονομάζει είναι προφανές– τους Ψαράδες, το έσχατο ελληνικό χωριό στα βορειοδυτικά σύνορα:

Ο φυσικός και διοικητικός διαχωρισμός των συγγενών είναι ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο θέμα για πολλούς Σλαβο-Μακεδόνες που ζουν στην Ελλάδα. Ανεξάρτητα από το αν έχουν «ελληνική συνείδηση» ή «Σλαβική συνείδηση», πολλοί έχουν συγγενείς που ζουν στην άλλη πλευρά του συνόρου, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις χαραχτηκε χωρίς να ληφθούν υπόψη τα υπάρχοντα δίκτυα της ενδογαμίας και των τοπικών αγορών. Σκεφτείτε την περίπτωση ενός σλαβομακεδονικού, ψαράδικου χωριού στις Πρέσπες. Συγγενείς στην Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία, αν και αποτελούσαν ένα ευρύ δίκτυο ενδογαμίας, τώρα είναι αποκομμένοι ο ένας από τον άλλον. Ένα ταξίδι σε έναν ξάδερφο, από την πλευρά της μητέρας, που ζει σε ένα γειτονικό χωριό γύρω από ένα βραχώδες σημείο παράλληλα με την όχθη έπαιρνε πέντε με δέκα λεπτά με τη βάρκα. Τώρα όμως οι Σλαβομακεδόνες χωρικοί από την Ελλάδα είναι υποχρεωμένοι να οδηγήσουν 168 χιλιόμετρα σε μια κυκλική διαδρομή για να φτάσουν σε αυτούς τους συγγενείς που ζουν μόλις πίσω από τον λόφο (Karakasidou 1993: 12-13).

Είναι φανερό πως σε μεγάλο βαθμό η κατασκευή και εδραίωση του συνόρου η οποία υπήρξε η πρώτη άρθρωση του επίσημου, διοικητικού και ρυθμιστικού λόγου τους έθνους-κράτους στην περιοχή, ήρθε σε αναντιστοιχία με τη τοπική πρόσληψη ενός ενιαίου, ζωτικού οικονομικά και οικείου πολιτισμικά χώρου που οριζόταν από άλλου είδους γεωγραφίες και αναγκαιότητες.

Στις αμέσως επόμενες δεκαετίες, ο χώρος των Πρεσπών, και ευρύτερα της Δυτικής Μακεδονίας, αναδιοργανώνεται με την παρουσία πλέον του συνόρου ως τη κυρίαρχη χωρική συνθήκη. Η εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων το 1923 και 1924 σε συγκεκριμένα χωριά της Πρέσπας –τα οποία εγκατέλειψαν οι μουσουλμανικές οικογένειες– αλλάζει πλέον και τους πληθυσμιακούς και εθνοτικούς συσχετισμούς. Τα σύνορα επενδύονται εσωτερικά και νομιμοποιούνται με τη θέσμιση ενός εκ των άνω εκπορευόμενου εθνοκεντρικού λόγου, ενώ συγκροτείται ο επίσημος χώρος με την εγκατάσταση των κρατικών υπηρεσιών, την αστυνομική–στρατιωτική παρουσία αλλά και με τη χρήση αφομοιωτικών πρακτικών όπως οι μετονομασίες οικισμών. Όπως εξάλλου μας υπενθυμίζει η Laurie Kein Hart:

Με τη διευθέτηση των συνοριακών πληθυσμών εξυφαινονται οι εθνικοί εαυτοί. Στα πολιτικά σύνορα, οι εθνικές προσπάθειες να μετατραπούν κάποιες γειτνιάσεις σε συνέχειες και άλλες σε ασυνέχειες είναι ένα μακροπρόθεσμο εγχείρημα. Η οριοθέτηση είναι μόνο η αρχή μια διαδικασίας η οποία, όπως δείχνει η περίπτωση της Ελλάδας και της Αλβανίας (αλλά το ίδιο δείχνουν όλες), είναι δυνατόν να τροφοδοτείται απεριόριστα από τις αμφισημίες της ιδέας του έθνους (Hart 1999: 212).

Αυτό ακριβώς το εγχείρημα της εθνικής αφομοίωσης και επίσημης τοπογράφησης του χώρου εξετάζεται παρακάτω.

³⁸ Οι συγγενικές σχέσεις και τα δίκτυα ενδογαμίας ατόνησαν αλλά συνέχισαν να υφίστανται κατά περιπτώσεις πολλές δεκαετίες μετά τη δημιουργία των εθνικών συνόρων. Αυτό διαπιστώνουν τη δεκαετία του 1990 οι Βερνίκος-Δασκαλοπούλου (1999). Ακόμη και σήμερα διατηρούνται τέτοιων ειδών σχέσεις κυρίως με τα σλαβόφωνα χωριά του Αλβανικού τμήματος της δυτικής Πρέσπας. Αυτού του είδους οι δεσμοί επίσης είναι ακόμη ενεργοί στην προσωπική, οικογενειακή αλλά και συλλογική – στο επίπεδο του χωριού – μνήμη των ντόπιων ακόμη και σήμερα.

1.4. Επίσημες τοπογραφίες: χωρικές στρατηγικές του έθνους-κράτους, 1913-1974.

1.4.1. Τα όρια του έθνους: η συγκρότηση του εθνικού χώρου.

Η επιστρατευμένη κινητοποίηση των τεχνοκρατών και των επιστημόνων αλλά και η ενεργοποίηση φαντασιακών πεδίων όπως η λογοτεχνία για την οικειοποίηση της πραγματικής και συμβολικής γεωγραφίας της Μακεδονίας είχε ως λογική συνέχεια ένα -συγχρονισμένο με την προοδευτική προσάρτηση και τελική ενσωμάτωση νέων εδαφών- διαρκές εγχείρημα εσωτερικής «στεγανοποίησης» των εθνικών συνόρων, νομιμοποίησης των νέων κτήσεων και ομογενοποίησης των πληθυσμών.³⁹ Το εγχείρημα αυτό περιλάμβανε την επέκταση και ακτινωτή διάχυση, από τα αστικά κέντρα προς τη μακεδονική ύπαιθρο, των κρατικών θεσμών, υποδομών και υποστηρικτικών μηχανισμών. Πρόκειται ασφαλώς για διαδικασίες που ήταν σε ισχύ ήδη από τα μισά τουλάχιστον του 19^{ου} αιώνα στην «παλαιά Ελλάδα» και ακολουθούσαν, η μάλλον προετοιμάζαν σε συμβολικό επίπεδο, τη διαρκώς επεκτεινόμενη εδαφική επικράτεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους:

Καθώς οι μηχανισμοί της κρατικής εξουσίας επέκτειναν τον πολιτικό έλεγχο σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, επιστημονικοί κλάδοι όπως η λογοτεχνία, η αρχαιολογία και η γεωγραφία διαγκωνίζονταν για την κυριαρχία στο νου και τη φαντασία των ανθρώπων και διαμόρφωναν την αισθητική των νέων περιοχών. Η διαμόρφωση της Ελλάδας περιελάμβανε περισσότερα από τη στρατιωτική κατάκτηση και την κυριολεκτική ιδιοποίηση της γης. Συνεπαγόταν επίσης, μια διαδικασία φαντασιακής σύλληψης, μέσω της οποίας μια πολιτικός, κοινωνικός και γεωγραφικός κατακερματισμένη περιοχή χαρτογραφήθηκε, απεικονίστηκε και καταγράφηκε με τρόπους που νομιμοποιούσαν τον εθνικό χώρο (Πέκαμ 2008: 60).

Αυτή η παράλληλη διαδικασία κυριολεκτικής ιδιοποίησης και φαντασιακής σύλληψης ενός ενιαίου εθνικού χώρου νομιμοποιούνταν μέσα από την διαμόρφωση ενός ενιαίου, κυρίαρχου εθνικιστικού λόγου ο οποίος είχε το διττό χαρακτήρα της ενσωμάτωσης αλλά και του αποκλεισμού καθώς από τη μία λειτουργούσε συνεκτικά και ενοποιητικά ενώ από την άλλη υπαγόρευε τη διακριτική αφομοίωση ή την επιθετική εξάλειψη των τοπικών γνωρισμάτων που δεν ήταν δυνατόν να χωρέσουν σε προσχηματισμένες εθνικές αφηγήσεις και μύθους και αποτελούσαν «τοπικές παραφωνίες» σε έναν φαινομενικά ενιαίο, μονολιθικό εθνικό κορμό.

³⁹ Αντίστοιχα εγχειρήματα εθνικής αφομοίωσης μέσω ενός συνεκτικού, εθνικιστικού λόγου εφάρμοσαν και τα γειτονικά νέα βαλκανικά κράτη όπως η Γιουγκοσλαβία και η Βουλγαρία. Για τους σκοπούς του συγκεκριμένου κεφαλαίου η συζήτηση περιορίζεται στην ελληνική περίπτωση και μάλιστα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ως προς την περιοχή συζήτησης (τη βορειοδυτική ελληνική Μακεδονία).

Στην περίπτωση της δυτικής Μακεδονίας,⁴⁰ η βασική τοπική «παραφωνία» ήταν η παρουσία ενός σημαντικού αριθμού γηγενών, σλαβόφωνων πληθυσμών που κληροδότησε η κατοχύρωση του μεγαλύτερου μέρους της γεωγραφικής Μακεδονίας στην ελληνική πλευρά. Οι πληθυσμοί αυτοί, αποκαλούμενοι Βουλγαρόφωνοι, Σλαβόφωνοι Έλληνες, Μακεδονο-Σλάβοι ή Σλαβομακεδόνες, αποτέλεσαν το μήλον της έριδος στο συμβολικό πόλεμο των χαρτών και των εθνολογικών στατιστικών αλλά και στις πραγματικές εχθροπραξίες μεταξύ Ελλάδας, Βουλγαρίας και Σερβίας. Η παρουσία των Σλαβόφωνων υπήρξε μια μάλλον ενοχλητική πραγματικότητα την οποία το ελληνικό κράτος προσέγγισε με διάφορες στάσεις και πολιτικές στις δεκαετίες που ακολούθησαν. Οι πολιτικές αυτές κυμάνθηκαν από τη σιωπηρή ανοχή ή την αμηχανία, τα διάφορα – κάποια ήπια, άλλα περισσότερο επιθετικά – μέτρα αφομοίωσης έως και τη βίαιη καταστολή και τη στέρηση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων ιδιαίτερα ως προς τον περιορισμό της πολιτισμικής έκφρασης. Σε κάθε περίπτωση, στο πέρασμα των δεκαετιών εμπεδώθηκε ένα αίσθημα πολιτικού στιγματισμού και κοινωνικού αποκλεισμού των εθνικά «ρευστών» ή «ύποπτων» σλαβόφωνων κοινοτήτων. Σε άμεση σχέση με την αντιμετώπιση των ντόπιων σλαβόφωνων θα πρέπει να δει κανείς και την απάντηση εκ μέρους του ελληνικού κράτους στο πρόβλημα της γεωγραφικής κατανομής και της κοινωνικής αποκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό στη Μακεδονία.

Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζονται αυτές οι κεντρικά σχεδιασμένες πρακτικές ως χωρικές στρατηγικές του έθνους-κράτους, ως παρεμβατικές πολιτικές εννοιολογικής κατασκευής, υλικής παραγωγής, ρύθμισης και ελέγχου του χώρου. Προσεγγίζονται ως υλικές εκδηλώσεις, «συμπαγείς μεταφορές» ενός κυρίαρχου εθνικού λόγου μέσω του οποίου επινοούνται και παράγονται νέοι τόποι, μεθερμηνεύονται και αφομοιώνονται ήδη υπαρκτοί τόποι, αλλά και αποκλείονται ή αποσιωπώνται τόποι αλλόγλωσσοι, εξωτικοί ή απλώς μη συμβατοί με την εθνική μυθολογία. Οι κρατικές πολιτικές και παρεμβάσεις στη Μακεδονία χαρακτηρίζονται από ένα ιδιότυπο καθεστώς «εσωτερικής αποικιοκρατίας» ως προς τις μεθόδους και τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν: αναγνωριστικές αποστολές στρατιωτικών, διπλωματών και επιστημόνων –ιδιαίτερα πριν το 1913– ίδρυση σχολείων και κρατικών υπηρεσιών, ανεγέρσεις μνημείων, μετονομασίες οικισμών και τοπωνυμίων, εποικισμοί μη γηγενών πληθυσμών, ελεγχόμενη πρόσβαση και στρατιωτική επιτήρηση.

Ειδικά για τη περιοχή των Πρεσπών η περίοδος αυτής της ιδιόρρυθμης «εσωτερικής αποικιοκρατίας», της εθνικής αφομοίωσης και του ελέγχου διαρκεί ουσιαστικά για το μεγαλύτερο κομμάτι του 20^{ου} αιώνα καθώς εκτείνεται από το 1913 οπότε για πρώτη φορά η περιοχή κατοχυρώνεται στην ελληνική επικράτεια έως και το 1974 οπότε η Μικρή Πρέσπα κηρύσσεται Εθνικός Δρυμός λίγο πριν τη μεταπολίτευση η οποία θα σημάνει και την –έστω σταδιακή–

⁴⁰Τα ποσοστά των σλαβοφώνων στην Κεντρική και την Ανατολική Μακεδονία ήταν σαφώς μειωμένα σε σύγκριση με αυτά της Δυτικής Μακεδονίας καθώς σημαντικό τμήμα των πληθυσμών αυτών είχε ακολουθήσει τον δρόμο της μετανάστευσης κυρίως προς τη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων και των πληθυσμιακών ανταλλαγών. Αντίθετα σε συγκεκριμένες περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας, όπως για παράδειγμα η Φλώρινα, οι ντόπιοι σλαβόφωνοι αποτελούσαν την πλειοψηφία.

μετάβαση σε ένα σαφώς λιγότερο στρατοκρατούμενο και επιτηρούμενο χωρικό καθεστώς. Το διάστημα αυτό περιλαμβάνει και το σημείο καμπής του ελληνικού εμφυλίου κατά τη διάρκεια του οποίου η Πρέσπα υπήρξε η «Ελεύθερη Ελλάδα» ή «αποσκιρτημένο» τμήμα του εθνικού χώρου, ανάλογα με τη συγκρουσιακή οπτική, και η λήξη του οποίου βρίσκει τον χώρο της Πρέσπας καταστροφικά μεταμορφωμένο. Αυτού του είδους οι κεντρικά και εκ των άνω σχεδιασμένες πολιτικές και παρεμβάσεις σε συνδυασμό με τη χωρική βία του εμφυλίου αλλά και της κρατικής καταστολής και επιτήρησης δεν διαμόρφωσαν μόνο υλικά αλλά παρήγαγαν και εννοιολογικά τον χώρο, θέτοντας την οντολογία εντός της οποίας κινήθηκε σε μεγάλο βαθμό τόσο η αισθητική κατασκευή και πρόσληψη του τοπίου όσο και οι καθημερινές πρακτικές χρήσης και αντίληψης του χώρου των Πρεσπών.

1.4.2. Διεκδικώντας τη νέα εθνική γη:

το εγχείρημα της αποκατάστασης των προσφύγων, 1924-1930.

Η ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923-1924 σήμανε την αποχώρηση από τα χωριά της Φλώρινας και της Καστοριάς χιλιάδων μουσουλμάνων και την εγκατάσταση προσφύγων της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της ανατολικής Θράκης. Πέρα από την προφανή δημογραφική μεταβολή και την αναδιάταξη των πληθυσμιακών και κοινωνικών συσχετισμών, αυτή η ριζική αναδιάρθρωση είχε και έναν βαθιά χωρικό χαρακτήρα. Ουσιαστικά, υπήρξε μετά τον διαχωρισμό των –σε αρκετές περιπτώσεις συγγενικών– πληθυσμών της δυτικής Μακεδονίας σε ξεχωριστές εθνικές επικράτειες με την χάραξη των συνόρων, μια δεύτερη πράξη, συγχώνευσης πλέον, των εσωτερικών διαφοροποιήσεων και αφομοίωσης ανομοιογενών πληθυσμών με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο σε ένα κατά το δυνατόν ενιαίο και συμπαγές εθνικό σύνολο. Αυτό σήμανε τη διάσπαση –για πρώτη φορά– του ενιαίου ως προς την οικονομία, τις μετακινήσεις αλλά και την πολιτισμική πολυφωνία οθωμανικού χώρου και την εδραίωση των διοικητικών μηχανισμών του έθνους-κράτους που εφαρμόζονται για πρώτη φορά στην περιοχή. Τη μετάβαση με άλλα λόγια, από τις χαλαρές, συνεχείς και επικαλυπτόμενες γεωγραφίες του εμπορίου, των εποχικών μετακινήσεων και των δικτύων συγγένειας, στις απόλυτες, άκαμπτες γεωγραφίες ενός εθνικού «σώματος» το οποίο θα έπρεπε να «αποκαθαρεί» από μη συμβατά «προσαρτήματα».

Η ανταλλαγή και κυρίως η εγκατάσταση των νέων πληθυσμών υπήρξε ένα επίπονο εγχείρημα μεγάλης κλίμακας το οποίο σχεδιάστηκε κεντρικά λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη τοπικές σκοπιμότητες και ιδιαιτερότητες. Την υλοποίησή του ανέλαβε από το 1924, οπότε και ιδρύθηκε, μέχρι την παύση της το 1930 η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, δημιουργώντας υποδομές και οργανώνοντας διοικητικές υπηρεσίες, καταγράφοντας και διανέμοντας την ανταλλάξιμη γη και τις περιουσίες και δίνοντας κίνητρα για την αγροτική παραγωγή και την οικονομική ανάπτυξη. Συνειδητές ωστόσο, πολιτικές επιλογές, αντικειμενικές δυσκολίες και οργανωτικές αδυναμίες που είχαν να κάνουν κυρίως με τα ζητήματα της απόδοσης περιουσιών και της διανομής γης,

υπονόμευσαν, σε συνδυασμό με την πληθυσμιακή πίεση, τις αρχικές προθέσεις και έθεσαν σε συγκρουσιακή βάση τις εθνοτικές σχέσεις γηγενών και προσφύγων.

Στη δυτική Μακεδονία βέβαια, η πίεση από τον αριθμό των προσφύγων δεν υπήρξε το ίδιο έντονη όσο στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία όπου είχε τον χαρακτήρα εκδίωξης των σλαβόφωνων πληθυσμών, κάτι που οφειλόταν πέρα από τις διπλωματικές συνθήκες και τις πολιτικές σκοπιμότητες της εποχής κυρίως στην ανεπάρκεια καλλιεργήσιμης γης (Αλβανός 2005). Η εγκατάσταση ωστόσο, περίπου 10.000 προσφύγων στη μεθοριακή περιοχή της Φλώρινας όπου το σλαβόφωνο στοιχείο παρέμενε πλειοψηφικό, αποτελούσε ταυτόχρονα μια συνειδητή παρέμβαση υπέρ της εθνικής συνοχής που είχε ως σκοπό την άμβλυνση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και την έμμεση αφομοίωση των σλαβόφωνων της περιοχής:

Αν ο μεγάλος αριθμός των εγκατασταθέντων Προσφύγων στην περιοχή μπορεί να εξηγηθεί από τις πιεστικές ανάγκες του κράτους ν' αποκαταστήσει τους ανέστιους επήλυδες στις εστίες και τα κτήματα των απομακρυσμένων Μουσουλμάνων, η διασπορά σημαντικού αριθμού των προσφύγων σε σλαβόφωνα χωριά, όπου υπήρχε στενότητα οικιών και γαιών, φανερώνει την επιδίωξη αφενός ν' αυξηθούν ο αριθμός και το ποσοστό αυτών που εθεωρούντο 'ρευστής' εθνικής συνειδήσεως, δηλαδή τους Σλαβομακεδόνες, και αφετέρου να λειτουργήσουν οι προσφυγικοί πυρήνες ως καταλύτες στον εξελληνισμό τόσο της γλώσσας όσο και του φρονήματος των Σλαβομακεδόνων (Κολιόπουλος 1995: 20).

Το ζήτημα των εθνοτικών σχέσεων μεταξύ των ντόπιων σλαβόφωνων και των προσφύγων είχε έντονο οικονομικό και κοινωνικό χαρακτήρα καθώς συνδεόταν άμεσα με τις ευκαιρίες και τις δυσκολίες της μετάβασης από το Οθωμανικό διοικητικό σύστημα στις νεοσύστατες, στη Μακεδονία, κρατικές δομές ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τα δικαιώματα στη γη και τις ακίνητες περιουσίες. Οι σλαβόφωνοι καλλιεργητές της Φλώρινας και της Καστοριάς, οι οποίοι είχαν ήδη καταφέρει να αγοράσουν οθωμανικά κτήματα πριν ακόμα από την ανταλλαγή των πληθυσμών, απευθείας από τους Τούρκους, με χρήματα κυρίως από το πρώτο κύμα υπερατλαντικής μετανάστευσης μεταξύ του 1910 και 1920⁴¹, έβλεπαν τώρα τα κεκτημένα τους να διακυβεύονται καθώς οι όποιοι τίτλοι ιδιοκτησίας δεν αναγνωρίζονταν από την ελληνική διοίκηση ενώ οι μουσουλμανικές περιουσίες θεωρούνταν ανταλλάξιμες στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λωζάννης. Οι γηγενείς σλαβόφωνοι πληθυσμοί είχαν δεχτεί επίσης πιέσεις τα προηγούμενα χρόνια που οδήγησαν πολλούς από αυτούς –κυρίως στην Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία– να ακολουθήσουν τον δρόμο της εθελοντικής μετανάστευσης που προέβλεπε η ελληνοβουλγαρική συνθήκη του Νείγυ. Υπό αυτές τις συνθήκες, η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στους πρώην αμιγείς μουσουλμανικούς οικισμούς αλλά και στα πρώην μουσουλμανικά σπίτια των μεικτών οικισμών και η αντίστοιχη διανομή κτημάτων προκαλούσε την έντονη δυσαρέσκειά τους, καθώς έβλεπαν το όνειρο της ιδιοκτησίας γης να απειλείται.

Οι πρόσφυγες από την άλλη, ερχόμενοι ως αδιαμφισβήτητα ελληνικοί πληθυσμοί και έχοντας αφήσει πίσω τις περιουσίες τους θεωρούσαν δίκαιη αποζημίωση την παραχώρηση της

⁴¹ Βλ. Gounaris 1989.

γης και προέβαλλαν την αναλλοίωτη εθνική τους ταυτότητα ως επιχείρημα ιστορικής δικαίωσης, κάτι που αμφισβητούσαν στους σλαβόφωνους (Karakasidou 1997: 148).

Οι σλαβόφωνοι, αμφισβητούσαν την ελληνικότητα των προσφύγων και προέβαλλαν τη δική τους ταύτιση με τους μεγάλους εθνικούς αγώνες:

Οι σλαβόφωνοι χωρικοί είχαν πολύ συγκεκριμένους λόγους, ακόμη και αν δεν ένιωθαν Έλληνες, να τονίζουν την ελληνική τους ταυτότητα [...] οι προσδοκίες για τη διανομή της μουσουλμανικής γης, όνειρο αιώνων για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της περιοχής (που εν μέρει έγινε πραγματικότητα), κατέστησε αναγκαία την προβολή της εντόπιας ελληνικότητας ώστε να αντιμετωπιστεί η απειλή των προσφύγων. Η άμυνα των σλαβόφωνων απέναντι στην επίθεση που αντιπροσώπευαν οι πρόσφυγες τόσο στο συμβολικό όσο και στο οικονομικό πεδίο ήταν οι αναφορές στους στη συμμετοχή τους στο Μακεδονικό Αγώνα και στη στρατιωτική τους θητεία στο Μικρασιατικό μέτωπο (Αλβανός 2005: 144)

Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, ιδιαίτερα στην Κεντρική Μακεδονία όπου η διαθέσιμη γη και οι μεγαλύτεροι αριθμοί των εγκατεστημένων προσφύγων όξυναν το πρόβλημα, ο ανταγωνισμός των φρονημάτων και η ένταση μεταξύ των δύο εθνοτικών ομάδων οδηγούσε και σε βίαια ξεσπάσματα.⁴²

Η πίεση για την άμεση ανακούφιση και αποκατάσταση των προσφύγων, αλλά και για τον κατευνασμό των ενοχλημένων ντόπιων σλαβόφωνων, δημιουργούσε ένταση μεταξύ των δύο κοινοτήτων, και ένα σοβαρό πρόβλημα για την ελληνική διοίκηση, η οποία δεν υπήρξε πάντα ακριβοδίκαιη ως προς την μεταχείριση των δύο ομάδων ιδιαίτερα στη διανομή των κλήρων γης επιτείνοντας έτσι το πρόβλημα. Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα της «καθαρότητας» και της εθνικής ταυτότητας χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα και νομιμοποιητικό μέσο για τα εδαφικά δικαιώματα. Καθώς πλέον η καλλιεργήσιμη γη έχει περάσει στην επικράτεια του οργανωμένου έθνους-κράτους κάθε στρέμμα αποτελεί ταυτόχρονα και τμήμα του φαντασιακού εθνικού σώματος και έτσι το δικαίωμα κτήσης και χρήσης του νομιμοποιείται συμβολικά μέσω της συμμετοχής στις εθνικές θυσίες και της γενικότερης εθνικής δράσης και συμπεριφοράς, η οποία προβάλλεται σε αντιδιαστολή με την «αντεθνική» στάση του εθνοτικού «άλλου». Αυτή η κατάσταση βέβαια, είναι πρωτόγνωρη τόσο για τους πρόσφυγες που έχοντας αφήσει πίσω τους γη και περιουσίες καλούνται να διεκδικήσουν εξ αρχής τα βιοποριστικά του μέσα, αλλά και για τους σλαβόφωνους οι οποίοι, αν και γηγενείς, καλούνται να υποστηρίξουν το δικαίωμα να κατέχουν τα χωράφια που δούλευαν τα προηγούμενα χρόνια αλλά και να αποδείξουν το εθνικό τους φρόνημα. Οι τελευταίοι βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση καθώς αντιμετώπιζονταν στην καλύτερη περίπτωση με καχυποψία. Την θέση των σλαβόφωνων περιγράφει με γλαφυρό τρόπο ο ιστορικός Ιωάννης Κολιόπουλος:

Η αντίθεση των Σλαβομακεδόνων προς τους Πρόσφυγες και η ταύτιση των τελευταίων με

⁴² Ιδιαίτερα χρήσιμη ως προς το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο της σύγκρουσης σλαβόφωνων και προσφύγων στην Κεντρική Μακεδονία και συγκεκριμένα στην τοπική κοινωνία της Ασσήρου είναι η σημαντική μελέτη της Αναστασίας Καρακασίδου (Karakasidou 1997).

το κράτος είχαν ως συνέπεια την περαιτέρω απομάκρυνση των πρώτων από το κράτος και τα όργανά του: «Βούλγαροι» για τους Πρόσφυγες και «ρευστής» ή «αδήλου» συνειδήσεως για τα κρατικά όργανα, οι Σλαβομακεδόνες αντιμετωπίζονταν συνήθως με καχυποψία ή αμηχανία στην καλύτερη περίπτωση και εχθρικά στη χειρότερη. Η παρουσία των Προσφύγων στα γύρω χωριά ή στα ίδια τους τα χωριά και η μέριμνα του κράτους για τους Πρόσφυγες, σε συνδυασμό με την εχθρική στάση πολλών εκπροσώπων της εξουσίας [...] επέτεινε την αίσθηση μεταξύ των Σλαβομακεδόνων ότι ήσαν οι αποσυνάγωγοι του έθνους, νόθα τέκνα που τα εγκατέλειψε η μητέρα τους υπό την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος, διαφορετικοί από τους άλλους, ξένοι (Κολιόπουλος 1995: 21).

Η απειλή της απώλειας της γης, του πιθανού διωγμού και η κοινωνική περιθωριοποίηση αποτέλεσε για τους ντόπιους μια τραυματική διάσταση και μια αίσθηση ελλείμματος κοινωνικής δικαιοσύνης η οποία υπήρξε καταλυτική, ειδικά στην περιοχή της Πρέσπας. Η άνιση μεταχείριση των δύο εθνοτικών ομάδων από τις κρατικές υπηρεσίες επέτεινε την μεταξύ τους συγκρουσιακή διάσταση η οποία αν και αμβλύθηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες, εξακολούθησε να καθορίζει τις κοινωνικές σχέσεις και να αναζωπυρώνεται με αφορμή εδαφικές διαμάχες ή οικονομικές αντιπαραθέσεις.⁴³ Κατά τη διάρκεια της εγκατάστασης των προσφύγων, ο όρος «ντόπιος», ταυτισμένος στη δυτική Μακεδονία αποκλειστικά με τους σλαβόφωνους, εδραιώνεται ως διαχωριστική εθνοτική και κοινωνική κατηγορία.⁴⁴

Έτσι και στην Πρέσπα φαίνεται να ισχύει ο κανόνας που ήθελε τους πρόσφυγες να εγκαθίστανται σε –συνήθως αμιγείς– πρώην μουσουλμανικούς οικισμούς. Στο σύνολο του νομού της Φλώρινας είχαν εγκατασταθεί έως και το 1928, 13812 άτομα.⁴⁵ Αν και στη περιοχή των Πρεσπών δε φαίνεται να σημειώθηκαν βίαια ξεσπάσματα μεγάλης κλίμακας ανάλογα με αυτά της Κεντρικής Μακεδονίας, υπήρξαν αντιδράσεις ως προς το μοίρασμα των περιορισμένων κτημάτων οι οποίες ταυτίζονταν συνήθως με μια γενικότερη απείθεια ή καχυποψία έναντι των κρατικών θεσμών η οποία ερμηνευόταν συνήθως ως «αντεθνική στάση»:

Τον Δεκέμβριο του 1929 ο νομάρχης Φλωρίνης ανέφερε, ύστερα από περιοδεία σε διάφορα χωριά του νομού, ότι στα χωριά Άνω Υδρούσα, Σφήκα και Καρυές είχε διαπιστώσει, όχι μόνο αντίδραση κατά της κρατικής και κοινοτικής φορολογίας, αλλά και «αντικρατικά αισθήματα». Ανάλογα αισθήματα διεπίστωσε και πίσω από την άρνηση των κατοίκων πέντε χωριών της Μικρής Πρέσπας, των χωριών Μικρολίμνης, Άγιος Αχίλλειος, Βροντερόν, Καλλιθέα και Πυξός, να συνεργασθούν στην ενοικίαση των προσόδων από την αλιεία στη λίμνη (Κολιόπουλος 1995: 25).

Η περίπτωση της αντίδρασης των πέντε χωριών στην παρέμβαση των κρατικών υπηρεσιών ως προς τη διαχείριση των αλιευτικών εισόδων είναι ενδεικτική όχι μόνο ως προς την ασυμβατότητα των κρατικών εισπρακτικών προτεραιοτήτων με τις ανάγκες οικονομικής επιβίωσης των

43 Η Riki Van Boeschoten (2000: 42) παραθέτει εύστοχα την περίπτωση της αντιπαραθέσης των παραλίμνιων χωριών της Βεγόρας και του Αγίου Παντελεήμονα για την καλλιεργήσιμη γη που προέκυψε μετά την πτώση της στάθμης της Βεγορίτιδας ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αναζωπύρωσης της έντασης μεταξύ των ντόπιων σλαβόφωνων και των προσφύγων.

44 Βλ. και Karakasidou 1997.

45 Για τους αριθμούς των μουσουλμανικών και προσφυγικών πληθυσμών και την κατανομή των κληροτεμαχίων στην Πρέσπα βλ. Παράρτημα, Πίνακες 7 και 8.

κατοίκων⁴⁶, αλλά και ως προς την υπεράσπιση του κεκτημένου από γενιά σε γενιά δικαιώματος χρήσης της λίμνης και αυτοδιαχείρισης των τοπικών πόρων.

Η υποδοχή, διοχέτευση και εγκατάσταση των νέων, προσφυγικών πληθυσμών υπήρξε ένα πρωτοφανούς κλίμακας εγχείρημα το οποίο είχε ως προς τον σχεδιασμό, την υλοποίησή και τις επιπτώσεις του κατεξοχήν χωρικό χαρακτήρα. Απαιτούσε την δημιουργία υποδομών εκ του μηδενός, την ίδρυση κρατικών υπηρεσιών και ελεγκτικών, απογραφικών μηχανισμών, την κινητοποίηση οικονομικών και ανθρώπινων πόρων: εργατών, μηχανικών, αξιωματούχων, επιστημόνων, υπαλλήλων. Η οργάνωσή του στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στη χαρτογραφική αποτύπωση διοικητικών, εθνολογικών και περιβαλλοντικών δεδομένων και στην αριθμητική καταγραφή των καλλιεργούμενων εκτάσεων, των παραγωγικών μονάδων, των οικογενειών και των περιουσιών. Στον Εποικιστικό χάρτη της Μακεδονίας (1926) ο οποίος συντάχθηκε από το τμήμα Στατιστικής της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας και στον οποίον καταγράφεται η κατανομή του προσφυγικού πληθυσμού ανά γραφείο εποικισμού, περιλαμβάνονται στοιχεία όπως οι έδρες επιστασιών, τα ονόματα των προσφυγικών συνοικισμών και οι αποθήκες εφοδίων στα όρια «της ελληνικής Μακεδονίας». ⁴⁷ Αυτού του είδους οι χάρτες⁴⁸ και οι στατιστικές αποτέλεσαν τα κατεξοχήν εργαλεία της μεγάλης επιχείρησης αποκατάστασης των προσφύγων αλλά ταυτόχρονα αντικατόπτριζαν στο «χαρτί» μια νέα, διαμορφούμενη πραγματικότητα, μια νέα οικονομική και κοινωνική γεωγραφία στις πόλεις και τα χωριά της Μακεδονίας.

Από το 1924 έως και το 1928 η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) προχώρησε στη καταμέτρηση, χαρτογράφηση και διανομή των χωραφιών στη Δυτική Μακεδονία⁴⁹. Η διανομή ωστόσο εκκρεμούσε σε πολλές περιπτώσεις και σε κάποιες περιπτώσεις διευθετήθηκε ακόμη και μετά τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930. Στη Δυτική Μακεδονία ιδιαίτερα, παρουσιάστηκαν πολλές δυσκολίες ως προς την υλοποίηση μιας δίκαιης διανομής ενώ οι ντόπιοι αδικούνται σε αρκετές περιπτώσεις και αναγκάζονται μέχρι και να επιστρέψουν γη που είχαν αγοράσει. Στην περίπτωση της Πρέσπας η διανομή της γης ολοκληρώθηκε σε δύο φάσεις, μία κατά τη δεκαετία του 30 οπότε και αποδίδονται κλήροι και οικόπεδα στους πρόσφυγες που εγκαθίστανται και μια δεύτερη μεταξύ 1953 και 1963 οπότε και διευθετείται εκ νέου το ζήτημα λόγω της εγκατάστασης των Βλάχων εποίκων αμέσως μετά την μετεμφυλιακή ερήμωση των χωριών.

Υποστηρικτικά μέτρα και έργα υποδομής (δρόμοι, υδροδότηση, αρδευτικά έργα) προβλέφθηκαν για τους προσφυγικούς οικισμούς στα βόρεια σύνορα της χώρας που

⁴⁶ Είναι χαρακτηριστικό ως προς την σημασία της λίμνης για την τοπική οικονομία ότι στα πέντε χωριά περιλαμβάνονται τρία μη παραλίμνια, τα οποία όμως διατηρούσαν βάρκες στις όχθες και είχαν συμπληρωματικά έσοδα από την αλιεία.

⁴⁷ Αναφέρονται οι εξής αριθμοί στα αρμόδια γραφεία αποικισμού: Καστοριά: οικογένειες 1.941, άτομα 7.202 Φλώρινης: οικογένειες 3.170, άτομα 12.220.

⁴⁸ Παρόμοιο χαρακτήρα είχε και ο Υγειονομικός Χάρτης Εποικισμού Μακεδονίας του 1927.

⁴⁹ Το 1928 είχαν καταμετρηθεί και διανεμηθεί 912.000 στρέμματα σε 79 οικισμούς ενώ 150.000 στρέμματα σε 32 οικισμούς είχαν καταμετρηθεί αλλά δεν είχαν διανεμηθεί ακόμη (Πελαγίδης 1994). Ο αγροτικός κλήρος που αντιστοιχούσε στους πρόσφυγες της Φλώρινας ήταν 30 στρέμματα τα οποία προσαυξάνονταν ανάλογα με τα μέλη κάθε οικογένειας.

χαρακτηρίστηκαν παραμεθόριοι (254 στο σύνολο) στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και οι 4 προσφυγικοί οικισμοί στην Πρέσπα. Τα κίνητρα την ενίσχυσης των παραμεθόριων οικισμών ήταν σίγουρα ως έναν βαθμό ανθρωπιστικά καθώς σχετίζονταν με τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες (πρόσβαση και συγκοινωνίες, κλιματικές συνθήκες, επιδημίες), η αναγνώριση ωστόσο της «ιδιαιτερότητας» των παραμεθόριων οικισμών δε θα μπορούσε να μη συνδέεται και με τη σταθερή πολιτική επιλογή της υποστήριξης των προσφυγικών θυλάκων ως εθνικών πυρήνων στα 'ευαίσθητα' χωριά της Δυτικής Μακεδονίας.

Ένα άλλο μεγάλο ζήτημα που είχε να αντιμετωπίσει η ΕΑΠ ήταν αυτό της υγιεινής διαβίωσης των προσφύγων οι οποίοι παρουσίαζαν μεγάλη θνησιμότητα λόγω της ελονοσίας. Είναι ενδεικτικό ότι τον Σεπτέμβριο του 1924 στο σύνολο 1080 θανάτων, οι 492 δηλαδή ένα ποσοστό 45% οφείλονταν στην ελονοσία. Στη Φλώρινα, αν και δεν αναφέρεται κακοήθης ελονοσία καταγράφεται το πρόβλημα στις λίμνες της περιοχής (Πρέσπα, Βεντρόκ, Οστρόβου (Αρνισσας), Πετέρσκου (Πετρών), Ρούδνικ (Χειμαδίτιδα) αλλά και σε εποχιακά έλη με εκτεταμένους καλαμώνες και υδρόφιλη βλάστηση.⁵⁰ Ο Υγειονομικός Χάρτης Εποικισμού Μακεδονίας αποτυπώνει μόνιμο έλος (μόνιμα έλη, καλαμώνες, υδροχαρή φυτά) στη νοτιοδυτική άκρη της λίμνης «Βεντρόκ» (Μικρή Πρέσπα).⁵¹

Αν και σε πολλές περιοχές, η αναδιανομή της γης, τα έργα υποδομής και τα υποστηρικτικά μέτρα ενίσχυσαν την τοπική γεωργία και οικονομία, στη περίπτωση της αποκομμένης από τα μεγάλα αστικά κέντρα Πρέσπας αρκετοί πρόσφυγες αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν σχεδόν αμέσως μετά την εγκατάστασή τους το μεταναστευτικό κύμα των ντόπιων Πρεσπιωτών λόγω των περιορισμένων οικονομικών επιλογών. Η εγκατάσταση των προσφύγων με άλλα λόγια δε στάθηκε ικανή να αλλάξει την μοίρα της περιοχής ως προς την τοπική οικονομία και ευημερία. Η εγκατάσταση και αποκατάσταση των προσφύγων σήμανε ωστόσο κάποιες σημαντικές ποιοτικές διαφορές που έχουν σημασία για την κοινωνική θέση των εθνοτικών ομάδων και την διαμόρφωση του δυτικομακεδονικού χώρου γενικότερα κατά τις επόμενες δεκαετίες.

Οι ντόπιοι σλαβόφωνοι περιορίστηκαν στη μικρής κλίμακας γεωργία και κτηνοτροφία⁵² και καθώς η πρόσβαση τους στην ανώτερη εκπαίδευση και στα κλιμάκια των δημόσιων υπηρεσιών υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένη η κοινωνική τους θέση καθορίστηκε από το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και μετανάστευσης (Boeschoten 2000: 32). Η δυσμενής αυτή θέση, ιδιαίτερα συγκριτικά με τους πρόσφυγες ή ακόμη και τους Αρβανίτες οι οποίοι διεκδικούν με αξιώσεις τις δημόσιες θέσεις αλλά και δραστηριοποιούνται σε

⁵⁰ Βλ. ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΟΝΟΣΙΑΣ EN MAKEDONIA, ("CARTE DU PALUDISME EN MACEDOINE" Αθήνα, Μάρτιος 1927, όπου η Μικρή και Μεγάλη Πρέσπα καλύπτουν 9.150 εκτάρια.

⁵¹ Η ονομασία «Βεντρόκ» αναφέρεται στη λίμνη της Μικρής Πρέσπας και απαντάται σε χάρτες του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα (Βλ. Παράρτημα, Χάρτης 2). Στη Μικρή Πρέσπα, είχε ήδη εγκαταλειφθεί κάποια στιγμή μεταξύ, 1910 και 1920, ο παραλίμνιος οικισμός της Οπάϊας λόγω της ελονοσίας, ενώ το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπισε και η παλιά Πύλη η οποία μεταφέρθηκε από την παραλίμνια θέση, βορειότερα την ίδια περίπου περίοδο.

⁵² Που στην περίπτωση της Πρέσπας συμπληρώνονται από την αλιεία.

δυναμικότερους οικονομικούς τομείς όπως το εμπόριο,⁵³ εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την οικονομική και κοινωνική εσωστρέφεια των σλαβόφωνων, οι οποίοι διατηρώντας μια ιδιαίτερη σχέση με τον τόπο και τη γη τους – ή τη λίμνη στη περίπτωση της Πρέσπας – έχουν μια αμυντική διάθεση ως προς τους «εξωτερικούς» παράγοντες και βλέπουν με καχυποψία τις κρατικές παρεμβάσεις.⁵⁴

Αυτοί οι εθνοτικοί και ταξικοί συσχετισμοί διαμορφώθηκαν εντός μιας νέας για την περιοχή της Μακεδονίας και ενιαίας, διοικητικά, εθνικής επικράτειας όπου η εθνική «καθαρότητα» αποτελούσε κριτήριο ως προς τους κοινωνούς ή τους αποκλεισμένους των δημόσιων αγαθών. Μια «καθαρότητα» που έπρεπε να εξασφαλιστεί και σε συμβολικό επίπεδο με τη «σφυρηλάτηση» ενός ομογενούς ελληνόφωνου ή «ελληνοφανούς» χώρου που θα ερχόταν να εξαλείψει ή να αμβλύνει τις «παράφωνες» σλαβικές ντοπιολαλιές ή τα όποια «ενοχλητικά» υπολείμματα του παρελθόντος.

1.4.3. Η «εξημέρωση» των τόπων και των ονομάτων: αλλαγές τοπωνυμίων και άλλες αφομοιωτικές πρακτικές.

Παράλληλα με την οργάνωση των συνθηκών για την αποκατάσταση του ογκώδους προσφυγικού κύματος στη Μακεδονία παρατηρείται ένα παράλληλο εγχείρημα διευθέτησης του χώρου, άμβλυνσης των τοπικών ανωμαλιών και αφομοίωσης ή ομογενοποίησης των τόπων, των προσώπων και των ονομάτων, το οποίο ουσιαστικά είχε ενεργοποιηθεί από τη φάση της διεκδίκησης και του τελικού διαμοιρασμού των μακεδονικών εδαφών.⁵⁵ Το εγχείρημα αυτό περιλάμβανε μια σειρά από παρεμβατικές πρακτικές, όπως αλλαγές ονομασιών οικισμών και τοπωνυμίων και οικογενειακών ονομάτων, καταστροφές μνημείων,⁵⁶ απαγορεύσεις, τακτικές εκφοβισμού και σωφρονισμού αλλά και ηπιότερες στρατηγικές αφομοίωσης όπως η ίδρυση σχολείων και η εγκατάσταση κρατικών υπηρεσιών, η απόδοση κινήτρων οικονομικής ανάπτυξης

⁵³ Η Riki Van Boeschoten (2000) καταγράφει για τους πρόσφυγες μεγαλύτερα ποσοστά αυτό-απασχόλησης και εγκατάστασης σε πόλεις.

⁵⁴ Αν και πλέον οι γωνίες μια τέτοιας κοινωνικής περιχαράκωσης έχουν αμβλυνθεί ή τείνουν να ατονήσουν, αυτή η στάση χαρακτήριζε έως πρόσφατα την κοινότητα των ντόπιων ενώ υποβόσκει σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και σήμερα. Η εξωτερική παθητικότητα ή η φαινομενική στωικότητα, ιδιαίτερα των παλαιότερων γενιών, συνοδευόταν από ένα «αγκίστρωμα» στους οικείους τόπους του χωριού, του χωραφιού και της λίμνης, ενώ ταυτόχρονα η κρυφή υπονόμηση των επιβολών και των παρεμβάσεων του επίσημου κράτους συντελούνταν στο πεδίο του καθημερινού – μη ελληνικού – λόγου: στην κουβέντα στις αυλές και τις γειτονιές, στις ιστορίες, τα αστεία και τα ανέκδοτα των καφενείων. Για τη λειτουργία του χιουμοριστικού, ειρωνικού προφορικού λόγου ως μέσου «πλάγιας» αντίστασης στον κυρίαρχο κρατικό λόγο βλ. Boeschoten 2006.

⁵⁵ Αυτό το εγχείρημα πολιτισμικής αφομοίωσης το οποίο συχνά μεταφραζόταν σε επιθετικές μορφές κρατικής καταστολής, πολιτικής καταπίεσης και κοινωνικής περιθωριοποίησης έναντι των σλαβόφωνων πληθυσμών, έχει προσεγγιστεί υπό διάφορες οπτικές και έχει αναλυθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια (βλ. Karakasidou 1997, 2002, Κωστόπουλος 2002). Συγκεκριμένες πτυχές, ωστόσο, ποσοτικά όσο κυρίως ποιοτικά στοιχεία παραμένουν άγνωστα. Εδώ αναλύουμε τις διαδικασίες αφομοίωσης τοπολογικά, ως προς τους τόπους που εξάλειψαν αναδιαμόρφωσαν ή κατασκεύασαν εξ αρχής.

⁵⁶ οι οποίες συνήθως συνοδεύονταν από ανεγέρσεις νέων μνημείων και κτισμάτων. Βλ. και Κωστόπουλος 2002.

και κοινωνικής ανέλιξης. Αυτού του είδους οι πρακτικές παρουσιάζουν μεταξύ τους σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τη κλίμακα, το είδος και τους φορείς που τις ασκούσαν, ωστόσο δεν έπαψαν να υφίστανται με τη μία ή την άλλη μορφή έως και πρόσφατα, και διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό τον δυτικομακεδονικό χώρο. Οι στρατηγικές αυτές είχαν έναν διττό, τοπολογικό χαρακτήρα. Ενώ δηλαδή από τη μία είχαν ως σκοπό την εξάλειψη, την αποδόμηση «αλλότριων» τόπων ταυτόχρονα επαναδομούσαν και μεθερμήνευαν παλαιούς τόπους, και παρήγαγαν νέους, λειτουργώντας παραδειγματικά, σύμφωνα με τα εθνικά ρητορικά και αισθητικά πρότυπα.⁵⁷

Οι περισσότερες μετονομασίες οικισμών και αλλαγές τοπωνυμίων εντοπίζονται κατά τη δεκαετία του 1920, αμέσως μετά την οριστικοποίηση των βορειοδυτικών συνόρων και την εγκατάσταση των προσφύγων. Σε κάθε νομαρχία συγκροτούνταν τοπικές επιτροπές υπό τον Νομάρχη οι οποίες υπέβαλαν προτάσεις στην Κεντρική Επιτροπή Τοπωνυμίων του Υπουργείου Εσωτερικών. Οι εγκεκριμένες μετονομασίες άρχισαν να δημοσιεύονται στα Φύλλα Εφημερίδας της Κυβέρνησης από το 1927.⁵⁸ Οι μετονομασίες αυτές δεν θα πρέπει να θεωρηθούν μια απλή διοικητική πράξη στα νέα εδάφη αλλά ένα ιδεολογικό και πολιτικό έργο που είχε συγκεκριμένο υπόβαθρο και προεργασία ήδη από τις αρχές του αιώνα. Ήδη από το 1909 είχε συγκροτηθεί η Επιτροπή των Τοπωνυμίων της Ελλάδος με πρόεδρο τον Νικόλαο Πολίτη και μέλη σημαντικούς πνευματικούς άντρες της περιοχής η οποία είχε ως αποστολή να γνωμοδοτεί ως προς την αλλαγή ονομάτων «αλλόγλωσσων», «κακοφώνων», ή όσων δεν συνδέονταν με κάποιο επίσημο γεγονός της ελληνικής ιστορίας.⁵⁹ Οι διαδικασίες της μετονομασίας των οικισμών συνοδεύονταν από οδηγίες συμμόρφωσης ή προβλεπόμενες κατασταλτικές πρακτικές. Στο διάταγμα «περί μετονομασίας συνοικισμών, πόλεων, ή κωμών» αναφέρεται ρητά ότι «πάσα δε χρήσις του παλαιού ονόματος αποτελεί πειθαρχικόν παράπτωμα» ενώ «απαγορεύεται απολύτως η χρήσις των παλαιών ονομάτων υπό των δημοσίων αρχών ή οργάνων» (Χουλιαράκης 1975: 305-306). Προβλέπεται επίσης ότι αιτήσεις ιδιωτών που αναγράφουν το παλιό όνομα δε θα λαμβάνονταν υπ'όψη.⁶⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κριτήρια που προτείνονταν ως προς την ονοματοθεσία θέσεων και οικισμών.

⁵⁷ Οι αφομοιωτικές πρακτικές αυτού του είδους εφαρμόστηκαν παράλληλα και στα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη στα οποία η χάραξη των συνόρων είχε κατοχυρώσει σημαντικούς αλλόγλωσσους, μειονοτικούς πληθυσμούς. Υπό αυτό το γενικότερο πλαίσιο το ελληνικό κράτος δεν πρωτοτύπησε αλλά μάλλον ακολούθησε το πολιτικό κλίμα και τις συνθήκες της εποχής. Στο κεφάλαιο αυτό ωστόσο, περιορίζομαι στα τοπικά χαρακτηριστικά του ελληνικού εγχειρήματος στη δυτική Μακεδονία.

⁵⁸ Το 1926 και το 1927 καταγράφονται οι περισσότερες μετονομασίες. 440 και 835 αντίστοιχα (Κωστόπουλος 2002: 142).

⁵⁹ Στο πρώτο άρθρο του σχετικού διατάγματος αναφέρεται πως: «κατόπιν γνωματεύσεως της Επιτροπείας Τοπωνυμίων της Ελλάδος, επιτρέπεται ίνα μεταβηθλώσι ξενόφωνα ή κακόχηκα ονόματα συνοικισμών, πόλεων ή κωμών...η επιτροπή συγκροτείται υπό την προεδρίαν του νομάρχου...καθηγητών, εφόρων αρχαιοτήτων...και εντοπίων προσώπων δυνάμενων να συντελέσωσιν εις τον επιδιωκόμενον σκοπόν. Πάσα δ' αμέλεια αποτελεί πειθαρχικόν παράπτωμα τιμωρούμενον. (Χουλιαράκης 1975:305).

⁶⁰ Το ελληνικό κράτος στάθηκε συνεπές στη μη αναγνώριση του παλαιού ονόματος μέχρι και σήμερα καθώς η αναγραφή ή αναφορά των παλιών (σλαβικών) ονομασιών προβάλλει ως γραφειοκρατικό κώλυμα στις αιτήσεις των πολιτικών προσφύγων του εμφυλίου που προέρχονται από τις χώρες του «ανατολικού μπλοκ» να επισκεφθούν τα χωριά τους.

Κριτήρια επιλογής του νέου ονόματος, κατά τον Κυριακίδη, θα μπορούσαν είναι: α) η φύση του εδάφους β) η μορφή της επιφάνειας του εδάφους γ) το χρώμα του εδάφους δ) η παρουσία ή απουσία των υδάτων ε) η βλάστηση ή η απουσία της στ) τα ζώα που απαντούν στην περιοχή ζ) ο ήλιος, οι άνεμοι, οι αστραπές η) η θέση του χωριού ως προς άλλο χωριό θ) διάφορα κτίσματα αρχαία και νεότερα ή διάφορες εκκλησίες ι) καλλιέργειες του τόπου ια) επαγγέλματα κατοίκων ιβ) οικογένειες ή ιδιοκτησίες ιγ) επιτόπιες ιστορικές ή μυθολογικές παραδόσεις της νέας πατρίδας. (Πελαγίδης 1994: 162 υποσημ. 35).

Τα κριτήρια αυτά του Κυριακίδη παρουσιάζουν ενδιαφέρον καθώς αποτελούν μια απόπειρα χαρτογράφησης και ανασύστασης του καθημερινού τοπίου. Τα σημάδια και τα κριτήρια που θα μπορούσαν να υπαγορεύσουν το νέο όνομα προσποιούνται μια επιφανειακή οικειότητα με τον χώρο, προσπαθούν να ανιχνεύσουν υφές, υλικά, μορφές, επιφάνειες, ίχνη του παρελθόντος ή στοιχεία της τοπικής κοινωνίας όπως τα επαγγέλματα. Πρόκειται για μια «ψευδο-αποικιοκρατική» λογική, υπό την οποία είτε τα υφιστάμενα σημάδια του τόπου υποτάσσονται στην ερμηνεία του «διοικητή», είτε κατασκευάζονται νέα τοπόσημα. Η ειρωνεία έγκειται, ωστόσο, ότι αυτού του είδους η απόπειρα επανασύνδεσης γίνεται ώστε να απαλειφθεί ένα αλλότριο – συνήθως σλαβικό- τοπωνύμιο το οποίο ενσωμάτωνε για δεκαετίες ακριβώς όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που αποτελούν τα βασικά κριτήρια για ένα ελληνοπρεπές όνομα. Πολλές φορές μάλιστα η ελληνική εκδοχή του ονόματος δεν ήταν παρά μια άμεση ή έμμεση απόδοση του παλαιότερου αλλόγλωσσου τοπωνυμίου. Ο Βασίλειος Κολοκοτρώνης στην «Μελέτη περί εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας» (1925) προτείνει την κατασκευή «εκ του μηδενός» ενός νέου ελληνικού ονόματος, ως τελική λύση στις περιπτώσεις όπου άλλες ιστορικές ή γλωσσολογικές πηγές δεν αρκούν: «δι' όσας πόλεις ή χωριά δεν παρέχει η αρχαία γεωγραφία το κατάλληλον υλικόν, θα έπρεπε να ερευνηθή η βυζαντινή γεωγραφία, και ταύτης εξαντλουμένης, να γίνη προσφυγή τούτο μεν εις την ετυμολογίαν των σημερινών ξένων ονομάτων, προς ανακάλυψιν της ελληνικής τυχόν καταγωγής αυτών» (Κολοκοτρώνης 1925).

Ο χώρος της δυτικής Μακεδονίας, όπου τα σλαβικά τοπωνύμια ήταν πυκνά, αποτέλεσε ένα «εργαστήρι» γλωσσικής προσαρμογής και συμβολικού μετασχηματισμού μέσω μιας σειράς διοικητικών μέτρων και αφηγηματικών κατασκευών. Στο λεκανοπέδιο των Πρεσπών η διαδικασία αυτή είχε καθολικό χαρακτήρα μετονομάστηκαν όλα τα χωριά,⁶¹ τα περισσότερα μεταξύ του 1926 και του 1928. Καθώς η Πρέσπα δεν διέθετε κάποια «ένδοξη» αρχαία γεωγραφία και το βυζαντινό της παρελθόν ήταν ακόμη ανεξερεύνητο, θα έπρεπε είτε να δοθούν ελληνοφανείς ερμηνείες των σλαβικών ονομάτων είτε να φτιαχτούν νέα. Διαφορετικά κριτήρια φαίνεται πως εφαρμόστηκαν κατά περίπτωση: ελληνικές αποδόσεις κύριων ονομάτων («Άγιος Αχίλλειος», «Άγιος Γερμανός»), κατά λέξη μεταφράσεις («Σφήκα» από το «Μπέσφινα», Μηλέωνα από το «Μέδοβο»), αποδόσεις τοποθεσιών και φυσικών γνωρισμάτων («Πλατύ», «Καλλιθέα»),

⁶¹ Ο μόνος οικισμός που δεν μετονομάστηκε ήταν το παραλίμνιο χωριό Οπάϊα το οποίο είχε ήδη εγκαταλειφθεί πριν το 1920.

χαρακτηριστικά τοπικά επαγγέλματα («Ψαράδες»).⁶² Παρά την απαγόρευση της χρήσης των παλαιών ονομασιών σε επίσημα έγγραφα, η εμπέδωσή τους χρειάστηκε μερικές δεκαετίες και «φιλτραρίστηκε» εκ των υστέρων, μέσα από νέες αφηγήσεις που περιελάμβαναν την αρχαιολογική ανάδειξη της βυζαντινής τοπογραφίας της περιοχής, τοπικές μελέτες ιστοριοδιφών και εξιστορήσεις των επεισοδίων του Μακεδονικού Αγώνα. Τα παλιά τοπωνύμια δεν εξαλείφθηκαν πλήρως ως ιστορικές αναφορές, ερμηνεύθηκαν όμως μέσα από αμβλυμμένες γωνίες και αφομοιωμένες οπτικές. Αποκομμένα, τουλάχιστον στο επίσημο, διοικητικό επίπεδο, από τους ενεργούς τόπους που καθόριζαν, αποτελούσαν πλέον «εύκαμπτο» υλικό ικανό να προσαρμοστεί σε διαφορετικές αφηγηματικές εκδοχές.

Τις πράξεις αλλαγής των τοπωνυμίων ακολούθησαν κατά τις επόμενες δεκαετίες άλλες, λιγότερο επίσημες μέθοδοι σήμανσης και ερμηνείας του χώρου στο πεδίο της ιστορίας, της λαογραφίας ή της λογοτεχνίας, δομώντας αφηγήσεις και επενδύονταν τόπους με ένα –εθνικά συμβατό– περιεχόμενο, εκλογίκευαν νομιμοποιούσαν ή «εσωτερίκευαν» τις νέες, τεχνητές, ονομασίες. Απώτερος σκοπός ήταν να παρακαμφθούν να αποσιωπηθούν ή να μεθερμηνευτούν τα γηγενή λεξιλόγια και οι ιστορίες που συνδέονταν με τους τόπους και να παραχθούν νέες τοπολογίες, να κατασκευαστούν νέοι τόποι και νέες αφηγήσεις συμβατές με τα εθνικά προτάγματα.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Σωκράτη Λιάκου, ιστοριοδίφη της δυτικής Μακεδονίας,⁶³ ο οποίος στην εκτενή μελέτη του για τα ονόματα των οικισμών των Κορεστέων και της Πρέσπας ανατρέχει στις περισσότερες περιπτώσεις σε τουρκικές, αραβικές, λατινικές ή ακόμη και κελτικές γλωσσολογικές ρίζες προκειμένου να αποδώσει «μη σλαβικό» ή «προσλαβικό» χαρακτήρα στα τοπωνύμια:

Μέδδουβα λεγόταν η σημερινή Μηλιώνα, χωριό το οποίο βρίσκεται αμέσως βορειότερα από το Πλατύ και κατέχει εύδρο και εύφορο μικρόκαμπο, άρα *umida-va* = υγρότοπο κατά την λατινική και *meadow*=λιβάδι κατά την Αγγλική. Μυδάω επιπλέον στην αρχαιογραφική δήλωνε την ανάβλυσι υδάτων την *maddeo* και κατά την λατινική, Μίδα ήταν θεότητα των Φρυγών και των Παιόνων, Μίτυς καλούνταν ένα ποτάμι της Πιερίας του Ολύμπου και Μάτα στην Αρμάνικη είναι κάθε πηγή όπου κιόλας κατοικεί και λάμια...Ομόρριζο λοιπόν όνομα με όλα αυτά είναι οπωσδήποτε και το προαναφερόμενο Μέδδουβα (Λιάκος 1976: 48).

Η αλλαγή των επωνύμων και των μικρών ονομάτων των σλαβόφωνων υπήρξε μια λιγότερο εμφανής διαδικασία η οποία προχώρησε σταδιακά μέσα από τον γραφειοκρατικό έλεγχο των δημόσιων υπηρεσιών (όπως τα δημοτολόγια) όπου όλα τα ονόματα αποδίδονταν σε ελληνικές

⁶² Για έναν πλήρη κατάλογο των μετονομασιών στην περιοχή της Πρέσπας βλ. Παράρτημα, Πίνακας 9.

⁶³ Ο Λιάκος έχοντας συμμετάσχει και σε μονάδα του Γαλλικού σώματος που έδρευε στην Πρέσπα στις αρχές του 20ού αιώνα είχε την ευκαιρία να μάθει από κοντά για την ιστορία των οικισμών, τους τοπικούς θρύλους αλλά και να διαπιστώσει πρακτικότερα στοιχεία, τη γεωμορφολογία, τα μονοπάτια και τις αποστάσεις. Παρά την ταγμένη ελληνοκεντρική και καθαρά αντι-σλαβική του προσέγγιση υπήρξε οπωσδήποτε ένας ακούραστος μελετητής της περιοχής του οποίου τα γλαφυρά κείμενα και οι ζωηρές περιγραφές έχουν ιδιαίτερη σημασία για την τοπική ιστορία.

εκδοχές απαλλαγμένες από ξενόφωνες καταλήξεις (-«ωφ», -«οφσκι») αλλά και με αποθαρρυντικές πρακτικές όπως η απαγόρευση αναγραφής «σλαβοκατάλητων» επωνύμων στην αλληλογραφία.⁶⁴ Παρ'ότι οι αλλαγές των προσωπικών ονομάτων ήταν λιγότερο έκδηλες από αυτές των τοπωνυμίων και οι δύο χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της εξάλειψης ή την «εξομάλυνσης» των σλαβογενών στοιχείων των τόπων και των προσώπων. Οι πρακτικές αυτές στόχευαν στην «απόσλαβοποίηση» της περιοχής ακόμη και αν αυτό σήμαινε ουσιαστικά τον «ακρωτηριασμό» εγγενών, ιστορικών και γλωσσικών χαρακτηριστικών τόσο των ανθρώπων όσων και των τόπων εντός των οποίων κινούνταν εδώ και πολλές γενιές.

Την ίδια περίοδο (1925-1930), και υπό την πίεση της υποστήριξης των προσφύγων, εγκαθίστανται στη δυτική Μακεδονία κρατικές υπηρεσίες (διοικητικά γραφεία, αστυνομία, δικαστήρια) ενώ μεγάλη αύξηση παρατηρείται και στην ίδρυση σχολείων και εκπαιδευτηρίων.⁶⁵ Οι κρατικές δομές οι οποίες εγκαθίστανται ουσιαστικά για πρώτη φορά οργανωμένα στον μακεδονικό χώρο⁶⁶ δεν έρχονται απλώς να καλύψουν διοικητικές και γραφειοκρατικές ανάγκες αλλά και να καθορίσουν μέσω της επίσημης κρατικής παρουσίας, να εποπτεύσουν μία έως πολύ πρόσφατα αμφισβητούμενη επικράτεια. Η τοπική αυτοδιοίκηση⁶⁷, οι διοικητικοί υπάλληλοι οι οποίοι διαχειρίζονταν τα επίσημα έγγραφα, οι αστυνομικοί, οι δάσκαλοι⁶⁸ υπήρξαν τοπικοί φορείς εξουσίας που λειτουργούσαν αποτρεπτικά ή δίνοντας κίνητρα ως προς την υποβάθμιση ή την αφομοίωση αλλότριων στοιχείων. Μέσω του επίσημου λόγου των κρατικών εγγράφων, οι τόποι «ενδύονταν» τη νέα τους ονομασία και ξεκινούσαν μια νέα φάση στη βιογραφία τους εντός μιας φαινομενικής γλωσσικής ομοιομορφίας, ενώ η αστυνόμευση εξασφάλιζε – συχνά με καταπιεστικές μεθόδους – και η κατήχηση του σχολείου τη συμμόρφωση των προσώπων, των υποκειμένων, σε μια εθνικώς ορθή συμπεριφορά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εγχείρημα διάσπασης της πατριαρχικής, συμβιωτικής δομής της «πατριάς»⁶⁹ που εμπνεύστηκε ο δημοσιογράφος και κρατικός αξιωματούχος Κωνσταντίνος Καραβίδας, το οποίο, αν και τελικά δεν εφαρμόστηκε, είναι ενδεικτικό ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονταν τα εθνοτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των τοπικών κοινοτήτων. Στοχεύοντας στον θεσμό της πατριάς τον οποίο

⁶⁴ Βλ. και Κωστόπουλος 2002: 147.

⁶⁵ Στην Πρέσπα ιδρύεται αυτή την περίοδο σχολείο στο χωριό της Πύλης.

⁶⁶ Αν και ελληνική διοίκηση ασκούσαν ήδη από το 1913 και ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν και πριν το 1900 στην περιοχή, μόνο μετά την οριστικοποίηση των συνόρων και την εγκατάσταση των προσφύγων το 1924 οι κρατικές δομές πυκνώνουν, οργανώνονται με χωροταξικά και πληθυσμιακά κριτήρια, και ομογενοποιούνται στο σύνολο της επικράτειας.

⁶⁷ Ο Νομάρχης εξάλλου προήδρευε της τοπικής επιτροπής για τις αλλαγές των τοπωνυμίων.

⁶⁸ Στις περισσότερες περιπτώσεις οι διορισμένοι υπάλληλοι ιδιαίτερα στη Δυτική Μακεδονία ήταν νοτιοελλαδίτες.

⁶⁹ Η διάσπαση αυτή σύμφωνα με τον Καραβίδα ήταν δυνατόν να επιτευχθεί εάν «φλεβοτομούντες τους ισχυρούς σλαβικούς οικογενειακούς κορμούς, εάν αποσπώμεν εκείνα ακριβώς τα ζεύγη άτομα στερούνται κλήρου, περισσεύοντα εν τη οικογενεία, ούτω δεκαθ'ην στιγμήν ευρίσκονται εν κρίσιμω δια τούτο θέσει, να τα εγκαταστήσωμεν βαθμιαίως και μάλιστα πλουσιοπαρόχως, νοτιώτερον και μάλιστα κατά μικράς ομάδας μέσα σε χωριά όπου υπάρχουν ήδη σχηματισμένοι ισχυροί γεωργικοί πυρήνες ελληνικοί» (Κωστόπουλος 2002: 131-132).

ταυτίζει με τον πυρήνα της επιβίωσης όλων των ανεπιθύμητων, σλαβικών πολιτισμικών στοιχείων, ο Καραβίδας οραματίζεται μια τομή στον οικονομικό και πολιτισμικό χώρο των σλαβόφωνων, έναν γεωγραφικό κατακερματισμό ο οποίος θα ευνοούσε την αφομοίωση των μεμονωμένων –εκτός της πατριάς– ατόμων από το ελληνόφωνο σύνολο. Καθώς το σχέδιο αυτό δεν εφαρμόστηκε ποτέ, η παράδοση της «πατριάς», αν και ατόνησε λόγω των γενικότερων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, δεν έπαψε να αποτελεί ιδιαίτερα στην Πρέσπα τον οργανωτικό πυρήνα της καθημερινής, καταμερισμένης εργασίας, αλλά και το νοηματοδοτικό πυρήνα της αντίληψης του οικείου χώρου και των συγγενικών σχέσεων.

Η πίεση προς τους σλαβόφωνους πληθυσμούς υπήρξε έντονη αυτή την περίοδο καθώς θεωρούνταν οι κατεξοχήν φορείς ανεπιθύμητων, μη συμβατών πολιτισμικών στοιχείων. Η αντιμετώπιση των ντόπιων σλαβόφωνων ήταν κατά περιόδους αντιφατική καθώς ενώ συχνά έπεφταν θύματα ωμής καταπίεσης ταυτόχρονα εφαρμόζονταν ηπιότερες, θεσμικές πρακτικές αφομοίωσης, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης ή τη χορήγηση οικονομικών κινήτρων. Όπως επισημαίνει η Αναστασία Καρακασίδου: « το ελληνικό κράτος επιχείρησε να εδραιώσει τον έλεγχο του στην περιοχή μέσω μια διπλής προσέγγισης που περιλάμβανε, από τη μία, την επιτήρηση και την καταστολή εκ μέρους του στρατού και της αστυνομίας και θεσμοθετημένες μορφές εθνικής εκπαίδευσης από την άλλη (Karakasidou 2002: 135).

Η εγκαθίδρυση του μεταξικού καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου το 1936 σήμανε μια στροφή προς σκληρότερα μέτρα έναντι των σλαβόφωνων κοινοτήτων και προς τον στενότερο έλεγχο των μεθοριακών περιοχών όπως η Πρέσπα. Η άρθρωση των «μακεδονικών», όχι μόνο δημόσια αλλά και εντός του σπιτιού, τιμωρούνταν με επιβολή προστίμων, ξυλοδαρμό ή και φυλάκιση καθώς η καταστολή τέτοιων «παρεκκλίσεων» ήταν το προνομιακό πεδίο της αστυνομικής τρομοκρατίας η οποία υπήρξε πυκνότερη και μεθοδικότερη στα μεθοριακά, σλαβόφωνα χωριά.

Εκτός από την τρομοκρατία, τους εκτοπισμούς και τα βίαια κατασταλτικά μέτρα, σχεδιάζονται επιθετικές αφομοιωτικές πρακτικές και ειδικοί θεσμοί όπως τα νυκτερινά σχολεία που απευθύνονταν σε ενήλικες και κυρίως στις σλαβόφωνες γυναίκες, τα οποία είχαν σημαντικό ρόλο στη προσπάθεια ενστάλαξης του εθνικού φρονήματος στον πυρήνα των σλαβόφωνων οικογενειών. Οι πρακτικές αυτές βασιζόνταν σε ιδεολογήματα γλωσσικής και φυλετικής καθαρότητας και ιστορικής συνέχειας του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» και στόχευαν στον πυρήνα της αγροτικής οικογένειας ως κυττάρου της εθνικής αναγέννησης.⁷⁰ Οι εορτασμοί των εθνικών επετείων, οι σημαιοστολισμοί ακόμη και το βάψιμο των σπιτιών στα γαλανόλευκα υπήρξαν επίσης συνήθεις τελετουργικές πρακτικές σήμανσης και «κάθαρσης» του χώρου⁷¹.

⁷⁰ Ο δάσκαλος Λάζαρος Βαφειάδης εκφράζει την πεποίθησή του σχετικά με τα νυκτερινά σχολεία ότι: «με μια συστηματική κι επίμονη εργασία ας είμεθα βέβαιοι ότι θα καλυτερεύσωμε την θέσιν της γυναίκας του χωριού και ότι με την εργασία αυτή θα ξεπηδήσει ένας αγνός, καθάριος, ελληνικός αγροτικός πολιτισμός» (Βαφειάδης 1939: 23).

Βλ. και Κωστόπουλος 2002.

⁷¹ Βλ. και Karakasidou 2002: 135.

Την ίδια περίοδο, και υπό το πρόταγμα της αμυντικής θωράκισης των συνόρων, ολόκληρες μεθοριακές περιοχές όπως η Πρέσπα αντιμετωπίζονται ως «αμυντικές», «επιτηρούμενες ζώνες» και περιέρχονται σε ένα καθεστώς στρατιωτικού και αστυνομικού ελέγχου υπό το οποίο οι ντόπιοι ελέγχονται ως προς τις μετακινήσεις και τις επικοινωνίες τους, το εθνικό τους φρόνημα και τη γενικότερη συμπεριφορά τους. Στην Πρέσπα, το ιδιότυπο αυτό καθεστώς μεταφράζεται σε μια μιλιταριστική γεωγραφία αντιαεροπορικών εγκαταστάσεων, πολυβολείων και αμυντικών έργων, σημείων ελέγχων και παρατηρητηρίων. Δύο πολυβολεία βρίσκονταν στο στενό της «Κούλας» που χωρίζει τις δύο λίμνες εκατέρωθεν του σημερινού δρόμου, ενώ άλλα είχαν εγκατασταθεί στη Μηλιώνα και στη θέση «Γκόριτσα». Οχυρωματικές εγκαταστάσεις οι οποίες ανακατασκευάστηκαν κατά την περίοδο της δικτατορίας εντοπίζονται στη θέση «Περβάλι», ακριβώς στην νότια είσοδο προς το λεκανοπέδιο των Πρεσπών. Αν και η «αυστηρή» αυτή τοπογραφία πρόκειται να διαταραχθεί κατά τη δεκαετία του 1940, θα ενεργοποιηθεί εκ νέου μετεμφυλιακά θέτοντας την Πρέσπα σε μια διαρκή κατάσταση «επιτηρούμενης ζώνης» η οποία καθόρισε την περιοχή μέχρι και πολύ πρόσφατα.

1.4.4. Από την κατοχή στην «Ελεύθερη Ελλάδα»: η δεκαετία του 1940 και η «αντι-τοπογραφία» του εμφυλίου.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σήμανε την έναρξη μιας περιόδου κατά την οποία ο χώρος των λιμνών αμφισβητείται ως προς την κυριαρχία του, συντελούνται σημαντικές υλικές καταστροφές, ασκείται βία, σημειώνονται εκτοπισμοί και μετακινήσεις πληθυσμών, ενώ τα σύνορα φαίνεται να «ρευστοποιούνται» ξανά, τουλάχιστον για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Είναι μια δεκαετία κατά την οποία το επίσημο, εθνικό κράτος απώλεσε τον πλήρη έλεγχο και τη δικαιοδοσία του στην περιοχή, για να επανέλθει ωστόσο νικηφόρο μετά την εμφύλια σύγκρουση και να αναμορφώσει ή να «συμμορφώσει» τον μεθοριακό χώρο. Είναι η σημαντικότερη και πιο καθοριστική δεκαετία ως προς τη συνολική διαμόρφωση του χώρου των Πρεσπών τόσο σε υλικό επίπεδο όσο και στη σφαίρα της πρόσληψής του. Ήταν οι άμεσες, υλικές αλλά και μακροπρόθεσμες τραυματικές, κοινωνικές επιπτώσεις του εμφυλίου κυρίως, παρά η περίοδος της ιταλο-γερμανικής Κατοχής που άλλαξαν ριζικά τόσο τη φυσιογνωμία όσο και τις βαθύτερες δομές της περιοχής επηρεάζοντας άμεσα το σύνολο των κατοίκων.

Σε αυτό το κεφάλαιο αυτό προσεγγίζουμε με τοπολογικά κριτήρια οι ποιοτικές κυρίως μεταβολές της δεκαετίας σε τρεις φάσεις: τα στρατιωτικά γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η μετάβαση της περιοχής στην ιταλική ζώνης κατοχής, η βραχύβια οργανωτική, αμυντική και πολιτική τοπογραφία της «Ελεύθερης Ελλάδας» της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης του Δημοκρατικού Στρατού και τέλος, η βίαιη κατάλυση της από τον Κυβερνητικό Στρατό.

Ήδη από τις παραμονές της ιταλικής επίθεσης, οι Πρέσπες θεωρούνταν τμήμα εμπόλεμης ζώνης και είχαν οχυρωθεί αμυντικά, είχαν αποκλειστεί ως προς την επικοινωνία και τελούσαν υπό

αυστηρό στρατιωτικό έλεγχο. Άγνωστος αριθμός δυτικομακεδόνων μάλιστα, εκτοπίστηκε «προληπτικά» για λόγους ασφαλείας ως «Σλαβομακεδόνες οι οποίοι δεν ενέπνεαν εμπιστοσύνη στις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές της περιοχής, η οποία ήταν από την κήρυξη του πολέμου ζώνη πολεμικών επιχειρήσεων» (Κολιόπουλος 1995: 36).

Η ελληνική άμυνα είχε οργανωθεί σε δύο ζώνες. Στην Ήπειρο είχαν παραταχθεί το Α' και Β' Σώμα Στρατού ενώ στη Δυτική Μακεδονία το Γ' Σώμα Στρατού. Το Νοέμβριο του 1940 οι ελληνικές δυνάμεις τόσο στην Ήπειρο και την Πίνδο όσο και στη Δυτική Μακεδονία είχαν ήδη ανακαταλάβει σημαντικά εδάφη. Το πρωινό της 14^{ης} Νοεμβρίου 1940 αφού διέσχισαν το στενό μεταξύ Μεγάλης και Μικρής Πρέσπας έσπασαν τις ιταλικές γραμμές, ενώ την επόμενη μέρα λύγισαν και την άμυνα των Ιταλών στην κορυφογραμμή της Μορόβας. Ταυτόχρονα το Α' και Β' Σώμα Στρατού προέλασαν στην Ήπειρο καταλαμβάνοντας τους Αγίους Σαράντα, το Πόγραδετς, το Αργυρόκαστρο και τη Χειμάρρα, καθιστώντας έτσι, και διοικώντας βραχυπρόθεσμα ως τέτοια, τη Βόρεια Ήπειρο ελληνικό έδαφος.

Τον Απρίλιο του 1941 ωστόσο οι Ιταλοί επιστρέφουν σε συνδυασμό με την Γερμανική επιχείρηση «Μαρίτα». Αφού καταλαμβάνουν την Κορυτσά στις 14 Απριλίου φτάνουν στην Πρέσπα στις 19 Απριλίου. Οι ελληνικές δυνάμεις υποχώρησαν μπροστά στη γερμανική κυρίως προέλαση με αποτέλεσμα την επιβολή της λεγόμενης «τριπλής» κατοχής με τους Γερμανούς, τους Ιταλούς και τους Βούλγαρους να μοιράζονται ζώνες κατοχής και διοίκησης της νησιωτικής και ηπειρωτικής Ελλάδας. Η δυτική Μακεδονία βρέθηκε στο όριο της ιταλικής και της γερμανικής διοίκησης. Η ιταλική ζώνη κατοχής περιέκλειε τη δυτική πλευρά, από τη Πρέσπα ως και τα Γρεβενά, ενώ οι Γερμανοί κρατούσαν το υπόλοιπο (ανατολικό) τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας (Κολιόπουλος 1995: 34). Αυτός ο διαχωρισμός, βέβαια, επέτεινε τις δυσβάσταχτες συνέπειες της κατοχής ως προς τις καλλιέργειες, την οικονομία και τη γενικότερη επιβίωση των κατοίκων της περιοχής. Τα χωριά της Πρέσπας κατοχυρώθηκαν στην ιταλική διοίκηση ενώ οι Γερμανοί περιορίστηκαν στον έλεγχο της πόλης της Φλώρινας. Οι ιταλικές έδρευαν στη θέση «Κούλα» και στο χωριό του Λαιμού μέχρι και το 1943⁷² οπότε και αποχώρησαν και αντικαταστάθηκαν από τους Γερμανούς οι οποίοι ωστόσο είχαν ως έδρα το Ανταρτικό αφήνοντας τη περιοχή των λιμνών στη δράση των αντιστασιακών ομάδων.

Πολλοί Πρεσπιώτες συμμετείχαν ως στρατιώτες στις εχθροπραξίες του ελληνο-ϊταλικού μετώπου. Ο άμαχος πληθυσμός που έμεινε πίσω, προφυλασσόταν από τους βομβαρδισμούς βρίσκοντας καταφύγιο σε παρόχθιες σπηλιές αλλά και διασχίζοντας τα γιουγκοσλαβικά σύνορα μέσω της λίμνης. Η δυνατότητα διαφυγής μέσω των πλωτών συνόρων σηματοδοτεί σχεδόν καθ'όλη τη διάρκεια της παραγμένης δεκαετίας του 1940 μια ιδιαίτερη συνθήκη κατά την οποία τα σύνορα αποδεδειμμένα από τον στενό και συγκεκριμένο κρατικό έλεγχο, είναι κατά διαστήματα χαλαρά και «διαπερατά», αποτελώντας λύση για τους αμάχους, τους οργανωμένους αντάρτες επί

⁷² Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες μια ιταλική ταξιαρχία βρισκόταν στην Κούλα, στη θέση όπου αργότερα εγκαταστάθηκε το κονσερβοποιείο ενώ μια διμοιρία έδρευε στο Λαιμό.

κατοχής ή τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού κατά τον Εμφύλιο.⁷³ Αυτές οι διαδοχικές «μεταμορφώσεις» των συνόρων βέβαια φανερώνουν την πολυπλοκότητα της βίαιης και ταυτόχρονα ρευστής δεκαετίας του 1940 κατά την οποία η περιοχή των λιμνών πέρασε διαδοχικά σε διαφορετικές σφαίρες επιρροής, άλλαξε αρκετές φορές «αρχές» και διοικήσεις και οργανώθηκε υπό «βραχύβιες» γεωγραφίες οι οποίες καταλύθηκαν βίαια.

Κατά το σύντομο διάστημα της «Λαοκρατίας», επιχειρείται να επαναπροσδιοριστεί ο χώρος της δυτικής Μακεδονίας πολιτικά μέσω της έκφρασης των γλωσσικών και άλλων εθνοτικών χαρακτηριστικών κάτι που προβλήθηκε από τους πολιτικούς αντιπάλους ως προδοτική κίνηση αυτονομίας της Μακεδονίας και απόπειρα εδαφικής υπονόμευσης της Ελλάδας. Το 1945 η «Λαοκρατία» του ΕΑΜ καταρρέει, και η χωροφυλακή επιστρέφει στα σλαβόφωνα χωριά με εκδικητικές διαθέσεις για όσους «βουλγαρόφωνους» συντάχθηκαν στο «αυτονομιστικό» εγχείρημα. Κατά την περίοδο αυτή⁷⁴ ασκούνται μαζικές διώξεις, ξυλοδαρμοί, βασανισμοί και κακοποιήσεις στα σλαβόφωνα χωριά.⁷⁵ Η κλίμακα των τρομοκρατικών επιθέσεων και των διώξεων ήταν τέτοια που αρκετές χιλιάδες ντόπιοι σλαβόφωνοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα πριν από το ξέσπασμα του εμφυλίου.

Τα δεδομένα ανατρέπονται με τη συγκρότηση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος το 1946, οπότε και η περιοχή αλλάζει χέρια για άλλη μια φορά. Ο στρατός ήδη από την άνοιξη του 1947 εγκαταλείπει τη δυτική Πρέσπα (Βροντερό, Πύλη, Πυξός) και περιορίζεται στον Λαιμό, τον Άγιο Γερμανό και τη Λευκώνα, ενώ η χωροφυλακή εδρεύει στη Μικρολίμνη⁷⁶ ενώ τον Ιούνιο του 1947⁷⁷ ο στρατός αποχωρεί από τα χωριά της Πρέσπας αφήνοντας πλέον την περιοχή στον πλήρη έλεγχο του ΔΣΕ. Όπως εξηγεί ο Γιώργος Μαργαρίτης:

από τους τελευταίους μήνες του 1946 και στη συνέχεια υπήρξε μια διαρκής παρουσία και κυριαρχία του ΔΣΕ στην ευρύτερη ζώνη που περιέκλειε το βουνό Βίτσι. Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση και οι υπηρεσίες του νεόκοπου κράτους εγκαταστάθηκαν εδώ, στη περιοχή των Πρεσπών, νωρίς το 1948, μετά την αποτυχία της Κόνιτσας. Αυτή η σταθερή και μακρόχρονη παρουσία είχε αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ιδιόρρυθμου καθεστώτος. Τα μέτρα του κυβερνητικού στρατού για την εκκένωση των χωριών και τη μετακίνηση των κατοίκων τους σε ελεγχόμενες περιοχές δεν πρόλαβαν να εφαρμοστούν εδώ, με αποτέλεσμα πολλά από τα χωριά της περιοχής να συγκρατήσουν τους κατοίκους

⁷³ Τα σύνορα με την Γιουγκοσλαβία κλείνουν με εντολή του Τίτο το 1948 αφήνοντας ως μόνη διέξοδο για τους υποχωρούντες αντάρτες του ΔΣΕ και τους αμάχους που τους ακολουθούν τα ελληνοαλβανικά σύνορα στη Δυτική Πρέσπα.

⁷⁴ Το διάστημα 1945-1946 έχει επικρατήσει στην ιστοριογραφία ως «λευκή τρομοκρατία», με την έκταση ωστόσο και τον χαρακτήρα του φαινομένου να προκαλεί διαφορετικές προσεγγίσεις και έντονες ανταλλαγές απόψεων στη βιβλιογραφία και τον δημόσιο διάλογο τα τελευταία χρόνια. Ενδεικτικά βλ. Κλόουζ 1997, Carabott και Sfikas 2004.

⁷⁵ Το υπόμνημα προς τον ΟΗΕ που συντάχθηκε από τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος το 1947 καταγράφει στα χωριά της Πρέσπας (Σφήκα, Πυξό, Καρυές, Λευκώνα, Λαιμό, Άγιο Γερμανό, Βροντερό, Ψαράδες) δολοφονίες, ξυλοδαρμούς, βιασμούς, κλοπές και λεηλασίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο στον Άγιο Γερμανό αναφέρεται πως χωροφύλακες πυρπόλησαν 150 σπίτια και αχυρώνες (Υπόμνημα Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος 1987: 86-89).

⁷⁶ Γνωστό είναι το επεισόδιο της αιματηρής επίθεσης των ανταρτών στον αστυνομικό σταθμό της Μικρολίμνης το 1947.

⁷⁷ Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία 1^η Ιουνίου, ημέρα Σάββατο (Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003).

τους σε όλη τη διάρκεια του πολέμου [...]. Η παρουσία κατοίκων, η συνέχιση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και η ύπαρξη διαθέσιμου για τα οχυρωματικά έργα και τις λοιπές στρατιωτικές ανάγκες εργατικού δυναμικού μεγάλωναν τις δυνατότητες των ανταρτών» (Μαργαρίτης 2001: 103-104).

Η αποχώρηση των κυβερνητικών δυνάμεων και η μετάβαση στον έλεγχο του ΔΣΕ συντελέστηκε σχεδόν σε εικοσιτέσσερις ώρες χωρίς να αφήσει περιθώρια αντίδρασης στους κατοίκους. Οι προφορικές μαρτυρίες δείχνουν ότι τα μέτρα εκκένωσης του τοπικού πληθυσμού πρόλαβαν να εφαρμοστούν, αλλά μάλλον επιλεκτικά, καθώς ο στρατός πήρε μαζί του τις προσφυγικές οικογένειες οι οποίες εγκαταστάθηκαν ως «εκτοπισμένες» στη Φλώρινα. Έτσι στα χωριά της Πρέσπας έμειναν οι ντόπιοι σλαβόφωνοι, οι οποίοι επιστρατεύτηκαν μαζικά στις δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού⁷⁸ και συμμετείχαν στη δημιουργία υποδομών και μονάδων υποστήριξης.

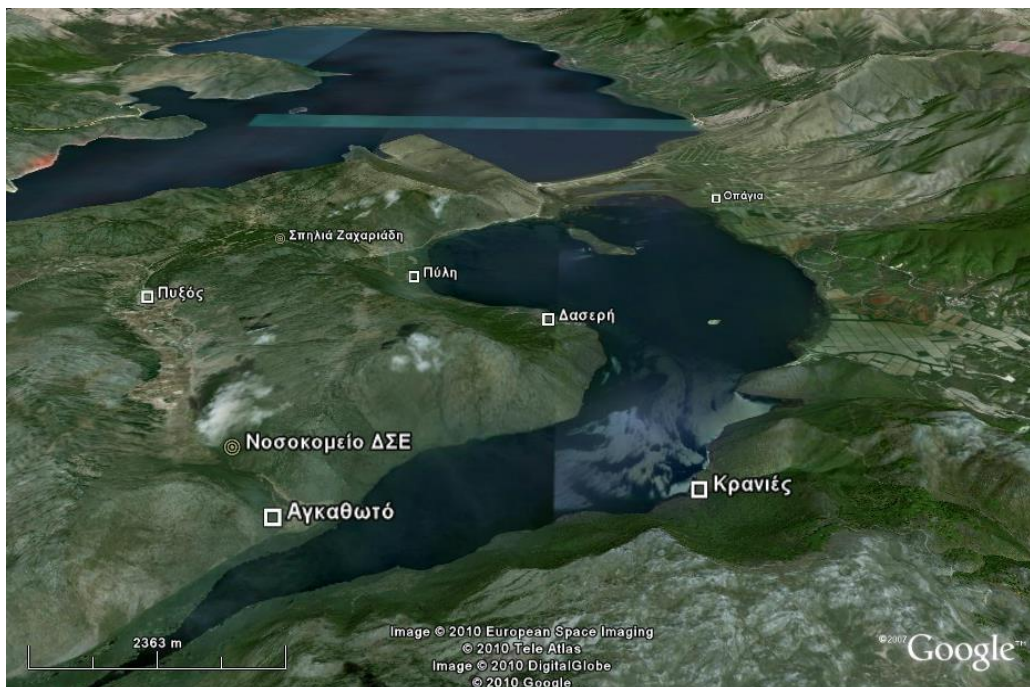
Υπό αυτό το ιδιόρρυθμο καθεστώς, ο χώρος των Πρεσπών διευθετείται και αναδιοργανώνεται σε μια νέα, -βραχύβια όπως αποδείχτηκε- γεωγραφία της «Ελεύθερης Ελλάδας», η οποία είχε το λειτουργικό χαρακτήρα της υλικοτεχνικής και διοικητικής υποστήριξης των δραστηριοτήτων του Δημοκρατικού Στρατού και των υπηρεσιών της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης. Με το σχεδιασμό του ΔΣΕ αλλά και την προσωπική εργασία των κατοίκων, δημιουργούνται μια σειρά από υλικές δομές και παρεμβάσεις ελέγχου και αξιοποίησης του χώρου, οι οποίες σε μια πρώτη ταξινόμηση θα μπορούσαν να διακριθούν σε υπαίθριες, μετακινούμενες θέσεις εφήμερου χαρακτήρα, και σε σταθερότερες υπηρεσίες και εγκαταστάσεις, στεγαζόμενες στα σπίτια και τα κτίσματα των οικισμών.

Οι υπαίθριες θέσεις, οι οποίες κατασκευάζονταν συνήθως με εφήμερα ή ελαφρά υλικά, περιλάμβαναν οχυρωματικά έργα, αμπριά και πολυβολεία και θέσεις αντιαεροπορικών όπλων στις ορεινές και δύσβατες περιοχές, πεδία εκπαιδευτικών βολών («έμπεδα») σε χαμηλότερα υψόμετρα καθώς και τον αεροδιάδρομο που διαμορφώθηκε το Φλεβάρη του 1948, σε πεδινή έκταση δυτικά του οικισμού της Μηλιώνας (Κυρίτσης 2003: 102). Η ευρύτερη περιοχή της βορειοδυτικής Πρέσπας με τη πυκνή της βλάστηση και τα δύσβατα, ασβεστολιθικά υψίπεδα,⁷⁹ αποτελούσε τον χώρο όπου ήταν εγκαταστημένο το Γενικό Αρχηγείο και «έδρευε» η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση. Αν και ουσιαστικά οι διάφορες διοικητικές ή υποστηρικτικές υπηρεσίες ήταν μετακινούμενες λόγω των βομβαρδισμών, μια μόνοχωρη σπηλιά, βορειοδυτικά του οικισμού της Πύλης έχει επικρατήσει να χαρακτηρίζεται ως η «σπηλιά του Ζαχαριάδη». Λίγα χιλιόμετρα δυτικότερα, σε ένα βραχώδες κατηφορικό πέρασμα που οδηγεί από τον οικισμό του Βροντερού στον σήμερα εγκαταλειμμένο οικισμό του Αγκαθωτού βρίσκεται η λεγόμενη «σπηλιά του Κόκκαλη», όπου λειτούργησε το Νοσοκομείο του Δημοκρατικού Στρατού από τον Μάη μέχρι τον Αύγουστο του 1949 (Σακελλαρίου κ.κ.). Αυτές οι δύο σπηλιές, «του Ζαχαριάδη» και «του Κόκκαλη»

⁷⁸ Το 1948 σε σύνολο 20.000 μαχητών, οι σλαβόφωνοι φτάνουν τις 14.000 ποσοστό περίπου 70%, ενώ σημαντικό ήταν και το ποσοστό των γυναικών.

⁷⁹ Γνωστή και ως «Άφρικα».

είναι οι δύο πιο γνωστές, ταυτισμένες με τον εμφύλιο θέσεις στη Πρέσπα και αποτελούν πλέον επισκέψιμους τόπους.

Εικόνες 1.11, 1.12. Οι θέσεις του «Νοσοκομείου του ΔΣΕ» και της «Σπηλιάς Ζαχαριάδη».

Παράλληλα με αυτές τις εφήμερες, πρόχειρες εγκαταστάσεις δημιουργήθηκαν αρκετές «σταθερές» διοικητικές και υποστηρικτικές μονάδες οι οποίες στεγάζονταν στα χωριά της περιοχής, συνήθως με τη χρήση των κτιρίων των κρατικών υπηρεσιών και την αξιοποίηση των όποιων υφιστάμενων υποδομών. Έτσι σχεδόν σε κάθε χωριό αντιστοιχούσε ένας συγκεκριμένος υποστηρικτικός ρόλος στα πλαίσια της ευρύτερης χωροθέτησης του Δημοκρατικού Στρατού. Μία

πρώτη ταυτοποίηση είναι πλέον δυνατή μέσω της διασταύρωσης μαρτυριών και δημοσιεύσεων: στο Λαιμό είχε την έδρα της η Σχολή Αξιωματικών, στους Ψαράδες και έπειτα στο Βροντερό λειτούργησε αρχικά το Νοσοκομείο, στη Πύλη έδρευε η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση, στη Μηλιώνα και στον ερειπωμένο σήμερα οικισμό των Κρανιών υπήρχαν κρατητήρια αιχμαλώτων. Η Μικρολίμνη είχε σημαντικό ρόλο στη τροφοδοσία και τον ανεφοδιασμό, ενώ από εκεί μεταφέρονταν με βάρκες μέσω της λίμνης οι τραυματίες στο αυτοσχέδιο χειρουργείο και αναρρωτήριο του Αγκαθωτού,⁸⁰ στην απέναντι όχθη (Σακελλαρίου x.x.: 90).

Η Κατίνα Λατίφη, μαχήτρια του Δημοκρατικού Στρατού, περιγράφει στη μαρτυρία της:

Πέρα από τις λίμνες, με πλάτη την Αλβανία, ήταν στο χωριό Βροντερό το Γενικό Νοσοκομείο και πιο πέρα απ'το Αγκαθωτό, κάπου μέσα στις πλαγιές, είχε το λημέρι του το Γενικό Αρχηγείο. Από την απέναντι πλευρά της Μικρής Πρέσπας, στο χωριό Μικρολίμνη, ήταν οι φούρνοι, τα πλυσταριά, το ραφτάδικο, το τσαγκαράδικο, το επισκευαστήριο των όπλων και όλων των ειδών τα συνεργεία. Στην Οξιά είχε την έδρα της η μονάδα του πυροβολικού [...] Πιο κάτω είχε εγκατασταθεί η κεντρική επιμελητεία και άλλες βοηθητικές υπηρεσίες (Λατίφη 1999: 236).

Ειδικά για το νοσοκομείο του Αγκαθωτού, ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η μαρτυρία του Νώντα Σακελλαρίου, αρχίατρου του Δημοκρατικού Στρατού:

Το νοσοκομείο ήταν εγκατεστημένο στα χωριά της Άφρικας, Πυξό και Βροντερό. Για να μεταφερθούν οι τραυματίες από τα τμήματα, κατευθύνονταν στη Μικρολίμνη και μετά με βάρκα περνούσαν στο Αγκαθωτό, ένα μικρό χωριό και με τα ζώα από κεί πήγαιναν στο νοσοκομείο. Η απόσταση ήταν μικρή. Τελευταία το νοσοκομείο εγκαταστάθηκε σε αμπριά έξω από το Βροντερό. Πληροφορήθηκα ότι στην Άφρικα υπήρχαν σπηλιές, σκέφτηκα ότι θα ήταν πολύ καλύτερα να βρω σπηλιά κατάλληλη [...] γυρίσαμε όλη την Άφρικα και είδαμε αρκετές σπηλιές. Μια απ'αυτές που βρίσκονταν στο μονοπάτι από το Αγκαθωτό και πολύ κοντά προς το Βροντερό ήταν καλή και πολύ μεγάλη. Η σπηλιά έπρεπε απαραίτητα να διαρρυθμιστεί και διαμορφωθεί κατάλληλα. Εξασφάλισα ειδικούς για ανατινάξεις και τη φτιάξαμε να παίρνει διακόσια πενήντα κρεβάτια. Η σπηλιά ήταν σ' ένα πέτρινο βουνό και πλέον από εκατό μέτρα πέτρινος όγκος την κάλυπτε από πάνω. Κίνδυνος δεν υπήρχε κανένα. Στρώσαμε μέσα σανίδια και φτιάσαμε τα κρεβάτια (Σακελλαρίου x.x.: 91).

Πέρα από τις αμυντικού και στρατιωτικού χαρακτήρα εγκαταστάσεις ενδιαφέρον παρουσιάζει και η προσπάθεια του Δημοκρατικού Στρατού να εγκαταστήσει κάποιες υποδομές και υπηρεσίες κοινωνικού χαρακτήρα προσπαθώντας να προσομοιώσει στοιχεία λαϊκής διακυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται οι υγειονομικοί σταθμοί στα διάφορα χωριά καθώς και το φροντιστήριο της σλαβομακεδονικής γλώσσας που λειτούργησε στον Άγιο Γερμανό τον Νοέμβριο του 1947.⁸¹

Η αμυντική διάταξη η οποία συνέπιπτε σε αρκετά σημεία λόγω γεωμορφολογίας αλλά και αξιοποιούσε τις προγενέστερες υποδομές του εθνικού στρατού καθώς και το πολιτικό εγχείρημα

⁸⁰ Ερειπωμένος σήμερα οικισμός στις νοτιοδυτικές όχθες της Μικρής Πρέσπας. Η παλιά του ονομασία ήταν «Τέρνοβο».

⁸¹ Βλ. Κυρίτσης 2003 και Σακελλαρίου x.x. Το φροντιστήριο είχε ως σκοπό την προετοιμασία δασκάλων για τα μειονοτικά σχολεία της περιοχής. Βλ και Κωστόπουλος 2002: 207.

της «Ελεύθερης Ελλάδας», διαμόρφωναν μια κατά κάποιον τρόπο «ένθετη» ως προς τη γεωγραφική διάσταση αλλά αντίστροφη ως προς τις λειτουργίες, τις προτεραιότητες και τον ιδεολογικό χαρακτήρα τοπογραφία, σε σύγκριση με την χωροταξική οργάνωση της επίσημης διοίκησης και του κρατικού έλεγχου των προηγούμενων δεκαετιών. Η σύντομη λειτουργία των σλαβομακεδονικών σχολείων⁸² καθώς και η ενθάρρυνση της έκφρασης των εθνοτικών μακεδονικών χαρακτηριστικών αποτέλεσε τη μόνη περίοδο κατά την οποία η πολιτισμική παράδοση των ντόπιων σλαβόφωνων υπήρξε απελευθερωμένη εντός της ελληνικής επικράτειας. Αυτό βέβαια θεωρήθηκε από την αντίπαλη παράταξη ως αποδεικτικό στοιχείο των αυτονομιστικών διαθέσεων των ανταρτών και ως άμεσος κίνδυνος απόσχισης εθνικού εδάφους.

Η «εύθραυστη» τοπογραφία της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, χτυπήθηκε στα καίρια σημεία και ανατράπηκε βίαια με τους ισχυρούς βομβαρδισμούς της Κυβερνητικής Αεροπορίας στα χωριά, τα κτίσματα και τις θέσεις που ταυτίζονταν με τις λειτουργίες και υπηρεσίες του Δημοκρατικού Στρατού. Με εξαίρεση τη Μηλιώνα όπου φυλάσσονταν οι αιχμάλωτοι του ΔΣΕ, τα περισσότερα χωριά υπέστησαν καταστροφές από τους συνεχείς βομβαρδισμούς, ενώ σφοδρή ήταν η επίθεση στη δυτική Πρέσπα όπου το αρχηγείο και οι βασικές υποδομές του ΔΣΕ βρίσκονταν υπό συνεχή μετακίνηση. Ο τόπος που χαρακτηρίστηκε πάντως –κάτι που είναι ορατό μέχρι και σήμερα– από την ένταση και την καταστροφική ισχύ των βομβαρδισμών είναι το αμμώδες πέρασμα μεταξύ της Μικρής και Μεγάλης Πρέσπας, το «πέρασμα του Λαιμού», όπου οι αλληπάλληλες αεροπορικές επιθέσεις μεταξύ της 11^{ης} και 14^{ης} Αυγούστου του 1949 κατέστησαν ιδιαίτερα δύσκολη και αιματηρή την υποχώρηση των ανταρτών προς την Αλβανία.⁸³

Το τέλος των επιχειρήσεων και η υποχώρηση των μαχητών του ΔΣΕ βρήκε την Πρέσπα ουσιαστικά έρημη και κατεστραμμένη. Χιλιάδες από τους ντόπιους σλαβόφωνους είχαν είτε χαθεί στις μάχες είτε είχαν ακολουθήσει τη μεγάλη έξοδο προς τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, μεταξύ αυτών πολλές γυναίκες και παιδιά. Οι ακριβείς αριθμοί αυτών που χάθηκαν στις εχθροπραξίες αλλά ιδιαίτερα όσων ακολούθησαν το κύμα των πολιτικών προσφύγων δεν έχουν ακόμη διευκρινιστεί πλήρως.⁸⁴ Η πρώτη μετεμφυλιακή απογραφή ωστόσο είναι «εύλωτη». Η πληθυσμιακή πτώση που καταγράφεται είναι της τάξης του 80%.⁸⁵ Πέντε χωριά έχουν ερημώσει

⁸² Η μαζική απομάκρυνση των παιδιών της περιοχής το 1948 που έμεινε γνωστή ως «το παιδομάζωμα» διέκοψε αυτού του είδους τις πρωτοβουλίες.

⁸³ Ο Γιώργος Μαργαρίτης αναφέρει με βάση τα επίσημα στρατιωτικά στοιχεία ότι τη 14^η Αυγούστου «τα αεροσκάφη πραγματοποίησαν 115 εξόδους και έριξαν 10 βόμβες των 250 κιλών, 76 των 125 κιλών, 658 των 10 κιλών, 12 ΝΑΠΑΛΜ, 188 ρουκέτες και περίπου 20.000 βλήμματα πυροβόλων και πολυβόλων» (Μαργαρίτης 2001: 533, Τόμος Β').

⁸⁴ Οι Riki Van Boeschoten (2005: 51) και Ευάγγελος Κωφός (1964: 186), αναφέρουν ότι μέχρι και τέλος της δεκαετίας του 1950, τριάντα χιλιάδες σλαβόφωνοι πολιτικοί πρόσφυγες είχαν φτάσει στη Γιουγκοσλαβία. Η Boeschoten επίσης (2005: 51), υπολογίζει τον συνολικό αριθμό των πολιτικών προσφύγων στην ανατολική Ευρώπη (εκτός Γιουγκοσλαβίας) σε εξήντα χιλιάδες, εκ των οποίων δώδεκα χιλιάδες ήταν σλαβόφωνοι. Η Λαγάνη (2005: 127) καταγράφει το συνολικό αριθμό των έντεκα χιλιάδων για τα παιδιά-πολιτικούς πρόσφυγες.

⁸⁵ Ο πληθυσμός από 7663 το 1940 στα 18 χωριά της Πρέσπας πέφτει στους 1464 στην απογραφή του 1951. Αντίστοιχη είναι η πτώση και στα 23 χωριά της ευρύτερης περιοχής (από 12363 σε 2838). Για έναν πλήρη πίνακα των πληθυσμιακών μεταβολών στα χωριά της Πρέσπας βλ. Παράρτημα, Πίνακες 3,4,10.

οριστικά ενώ και κάποια άλλα εμφανίζονται με μηδενικό πληθυσμό.⁸⁶ Οι μετεμφυλιακές κρατικές πρακτικές, αντί να επιχειρήσουν να επουλώσουν τα τραύματα και να αμβλύνουν το κενό που άφησε πίσω του ο πόλεμος έρχονται μάλλον να το διαχειριστούν, διαμορφώνοντας και ελέγχοντας μια «ουδέτερη», επιτηρούμενη μεθοριακή ζώνη.

1.4.5. Το διαρκές παρελθόν:

η μετεμφυλιακή διαχείριση του κενού και ο μετασχηματισμός του χώρου (1950-1974).

Αμέσως μετά τη λήξη του εμφυλίου, δρομολογούνται μια σειρά από μέτρα, πολιτικές και χωροθετικές παρεμβάσεις που έρχονται να διαχειριστούν τη μετεμφυλιακή πραγματικότητα της ανταρτοκρατούμενης περιοχής των Πρεσπών που είχε «αποσκιρτήσει» από τον εθνικό κορμό. Αποκαθίστανται οι κρατικές υπηρεσίες, η χωροφυλακή και ο στρατός, ενώ αρχικά ακολουθείται η λογική της σύμπτυξης του πληθυσμού σε συγκεκριμένους οικισμούς για “λόγους ασφαλείας”. Έτσι, στον Λαιμό συγκεντρώνονται όσοι είχαν απομείνει από τη Μηλιώνα και τον Άγιο Γερμανό, οι Πλατεώτες και οι Καλλιθιώτες διανυκτέρευαν στη Λευκώνα, ενώ οι λιγοστοί πλέον κάτοικοι των Καρυών και της Οξιάς στη Μικρολίμνη. Οι κάτοικοι μπορούσαν να πηγαίνουν στα ακατοίκητα χωριά του μόνο κατά τη διάρκεια της ημέρας για να περιποιούνται τα ζώα.

Η ομαλοποίηση της κατοίκησης επέρχεται με την εγκατάσταση των Βλάχων εποίκων στη Καλλιθέα, τον Άγιο Γερμανό, το Βροντερό και τη Πύλη μεταξύ του 1952 και του 1954. Οι οικογένειες των Βλάχων (1030 άτομα) οι οποίες προέρχονταν από την Ήπειρο, την Κεντρική Μακεδονία και τη Θεσσαλία εγκαταστάθηκαν στην Πρέσπα παίρνοντας μια κρατική ενίσχυση και έχοντας το δικαίωμα χρήσης των σπιτιών που εγκατέλειψαν οι πολιτικοί πρόσφυγες.⁸⁷ ⁸⁸ Ο εποικισμός του 1952-1954 αν και σε μια πρώτη ανάγνωση φαίνεται ως μέτρο αντιμετώπισης του μετεμφυλιακού κενού, εντασσόταν αναμφίβολα στην πολιτική επιλογή της “θωράκισης” περιοχών «ζωτικής σημασίας» περιοχής με πληθυσμούς αταλάντευτων και αποδεδειγμένων εθνικών φρονημάτων. Σε αντίθεση με τους εναπομείναντες ντόπιους, οι οποίοι είχαν μοιραία ταυτιστεί με την «αντεθνική» δράση των ηττημένων του εμφυλίου, οι οικογένειες των Βλάχων, προερχόμενες «από την Ήπειρο και την Παλαιάν Ελλάδα» είχαν «ακμαίον εθνικόν φρόνημα».⁸⁹ Όπως και σχεδόν τριάντα χρόνια νωρίτερα με την εγκατάσταση των προσφύγων, ο χώρος των Πρεσπών, εθνικά «ευαίσθητος» λόγω του μεθοριακού του χαρακτήρα, θα έπρεπε να απεκδυθεί των αντεθνικών

⁸⁶ Από τα 11 χωριά που καταγράφονται το 1951 χωρίς κατοίκους τα 4 έχουν εγκαταλειφθεί ενώ στα υπόλοιπα κάτοικοι θα αρχίσουν να καταγράφονται μετά το 1954 οπότε ολοκληρώνεται ο εποικισμός των Βλάχων και αίρονται τα μέτρα της πληθυσμιακής σύμπτυξης.

⁸⁷ Αν και οι υποσχέσεις ως προς την παραχώρηση καλλιεργήσιμης γης δεν αντιστοιχούσαν πάντα στις προσδοκίες τους

⁸⁸ Με το νομοθετικό διάταγμα 2536 «περί επανεποικισμού των παραμεθωρίων περιοχών και ενισχύσεως του πληθυσμού αυτών» (ΦΕΚ 1953/Α/225) όσοι είχαν εγκαταλείψει «παράνομα» τη χώρα, έχαναν την ιδιοκτησία των ακινήτων που άφησαν πίσω τους τα οποία επιτάσσονταν και απαλλοτριώνονταν. Με τον τρόπο αυτόν οι πολιτικοί πρόσφυγες που εγκατέλειψαν τα σπίτια τους στερούνταν τις περιουσίες τους οριστικά, χωρίς να μπορούν ούτε και να τις μεταβιβάσουν στους συγγενείς που έμειναν πίσω ως οικογενειακοί διαχειριστές.

⁸⁹ Κωστόπουλος 2002: 220.

στοιχείων και να ενισχυθεί με εθνικόφρονες πολίτες που θα λειτουργούσαν ως «εγγυητές» των συνόρων.

Δεν υπήρξε, βέβαια, η ίδια πρόνοια για όλα τα χωριά της Πρέσπας. Για τα τέσσερα χωριά που είχαν καταστραφεί και ερημώσει, δηλαδή ο Πυξός, το Αγκαθωτό η Δασερή και οι Κρανιές δε λαμβάνεται καμιά μέριμνα, όπως η αποκατάσταση των υποδομών ή η κατασκευή δρόμων με αποτέλεσμα την πλήρη εγκατάλειψη και «ερειπιοποίησή» τους.⁹⁰

Ο εποικισμός του 1952-1954, αν και τόνωσε προσωρινά τη δημογραφική κατάσταση στη περιοχή δεν κατάφερε να αντιστρέψει μακροπρόθεσμα τις δρομολογημένες ήδη διαδικασίες απομονωτισμού και εγκατάλειψης. Πολλοί από τους νέους εποίκους ακολούθησαν τον δρόμο της εσωτερικής μετανάστευσης αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής και οικονομικούς όρους. Έτσι, ενώ το 1961 ο πληθυσμός στα χωριά της Πρέσπας φαίνεται υπερδιπλασιασμένος μετά την απογοητευτική απογραφή του 1951, το 1971 παρατηρείται πτώση της τάξης του 30% περίπου.⁹¹

Διοικητικά, η Πρέσπα παραμένει ουσιαστικά κάτω από ένα ιδιότυπο καθεστώς κοινωνικής και πολιτικής «καραντίνας», στρατιωτικής επιτήρησης και ελεγχόμενης πρόσβασης που διήρκεσε σχεδόν πενήντα χρόνια. Ο χώρος διαχωρίζεται με μια σειρά από εσωτερικά σύνορα που κατακερματίζουν και διακόπτουν την απρόσκοπτη επικοινωνία και μετακίνηση τόσο των κατοίκων όσο και των επισκεπτών ακόμη και των επίσημων πολιτικών προσώπων. Δημιουργούνται τρεις ζώνες ασφαλείας και αντίστοιχα σημεία ελέγχου⁹² και στρατιωτικά φυλάκια, ενώ οι κάτοικοι πρέπει να προμηθεύονται τις λεγόμενες «λευκές ταυτότητες» για να μετακινούνται μεταξύ των οικισμών.

Το καθεστώς της επιτηρούμενης ζώνης παραμένει αδιασάλευτο κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, ενώ κατά τη δικτατορία χτίζονται νέα φυλάκια και συντηρούνται τα παλιά τονίζοντας και πυκνώνοντας περαιτέρω τη στρατιωτική παρουσία. Το 1972, με απόφαση του νομάρχη, καταργείται η υποχρεωτική άδεια για τη μετάβαση στην περιοχή των Πρεσπών για περιορισμένες, ωστόσο, και προκαθορισμένες διαδρομές και με απαγόρευση οποιασδήποτε παρέκκλισης (Κωστόπουλος 2002: 246). Πρόκειται σίγουρα για ένα μέτρο που απηχεί την ανακάλυψη της περιβαλλοντικής σημασίας των Πρεσπών και τις προοπτικές της όποιας τουριστικής ανάπτυξης. Καθώς το ενδιαφέρον των επισκεπτών αυξάνεται και το ενδιαφέρον των επιστημόνων και της διεθνούς κοινότητας πιέζει το δικτατορικό καθεστώς στο πρόσωπο του τοπικού νομάρχη κάνει ένα άνοιγμα το οποίο όμως φροντίζει να έχει δικλείδες ασφαλείας προκαθορίζοντας την κίνηση εντός του αυστηρά κατά τα άλλα πλαισιωμένου χώρου των Πρεσπών. Τρία χρόνια αργότερα, επί καθεστώτος Ιωαννίδη πλέον, θα ανακηρυχθεί ο Εθνικός Δρυμός Πρεσπών περιλαμβάνοντας σχεδόν ολόκληρη τη Μικρή Πρέσπα.

⁹⁰ Οι λιγοστοί κάτοικοι των Κρανιών για παράδειγμα παρ' ότι ζητούσαν αρκετά χρόνια μετά τη σύνδεση του χωριού με δρόμο από τη Μικρολίμνη, τελικά κάτι τέτοιο δεν έγινε ποτέ με αποτέλεσμα να εγκατασταθούν μόνιμα στην Μικρολίμνη.

⁹¹ Βλ. Παράρτημα, Πίνακες 3, 4.

⁹² Δύο στο Περβάλι και ένα στην Κούλα.

Η χαλάρωση των μέτρων αποκλεισμού για τουριστικούς ή επιστημονικούς λόγους η οποία είχε και επικοινωνιακό χαρακτήρα, δεν ερχόταν αρχικά σε σύγκρουση με τη λογική του απομονωτισμού που είχε εμπεδωθεί τα προηγούμενα χρόνια. Η περιβαλλοντική «ανακάλυψη» του φυσικού πλούτου της περιοχής ενίσχυε την πρόσληψη των Πρεσπών ως ενός φυσικού και «αδιατάρακτου» τοπίου. Ο σχεδόν κενός ανθρώπινων δραστηριοτήτων, εξαιρετικά αραιοκατοικημένος και επιτηρούμενος από το στρατό, μετεμφυλιακός χώρος των Πρεσπών, προσεγγίστηκε και καταγράφηκε ως μια απομονωμένη, «φυσική» ζώνη. Η διακήρυξη του υγροβιότοπου της Μικρής Πρέσπας ως Εθνικού Δρυμού από το δικτατορικό καθεστώς το 1974,⁹³ αποσυσχέτιζε σε μεγάλο βαθμό τη παραλίμνια περιοχή από την ανθρώπινη κατοίκηση και τις ενοχλητικές μνήμες του πρόσφατου παρελθόντος. Είναι χαρακτηριστικό ότι τρία χωριά που εγκαταλείφθηκαν αμέσως μετά τον εμφύλιο, εμπίπτουν σήμερα στον πυρήνα απόλυτης προστασίας του Εθνικού Δρυμού, η Δασερή, το Αγκαθωτό και οι Κρανιές.

Αν και το 1975 η έκταση της επιτηρούμενης ζώνης μειώνεται, η στρατιωτική παρουσία αραιώνει και τα μέτρα ελέγχου χαλαρώνουν, το ιδιότυπο καθεστώς της επιτήρησης θα επιβιώσει στη πράξη μέχρι και τις αρχές του 1980, συμπληρώνοντας έτσι μια βιογραφία η οποία, ξεκινώντας από τα μεταξικά χρόνια, διανύει πέντε δεκαετίες.

Η εσωστρεφής χωρική οργάνωση της στρατιωτικά και αστυνομικά επιτηρούμενης ζώνης έρχεται να αποκαταστήσει την εδαφική κυριαρχία του έθνους-κράτους η οποία είχε διασαλευτεί κατά την περίοδο ελέγχου των ανταρτών, να «αποστειρώσει» τους τόπους από το «μιασματικό» ιδεολογικό περιεχόμενο με το οποίο είχαν φορτιστεί και να «σωφρονίσει» τον χώρο επαναφέροντάς τον στα εθνικά πρότυπα και προτάγματα. Υπό αυτήν την έννοια, η μετεμφυλιακή διοικητική χωροταξία λειτουργεί σε δύο επίπεδα: από τη μία αποδομητικά, περιοριστικά, θέτοντας αποκλεισμούς ή περιορισμούς στην πρόσβαση, και κατακερματίζοντας τον χώρο σε ελεγχόμενα τμήματα ενώ από την άλλη έχει παραδειγματικό χαρακτήρα είτε επενδύοντας τόπους με εθνικά ορθό περιεχόμενο είτε κατασκευάζοντας νέους τόπους, νέες, υποδειγματικές χωρικές αναφορές. Και στα δύο επίπεδα βέβαια η κρατική παρέμβαση στοχεύει στον έλεγχο του χώρου μέσου του προληπτικού ελέγχου και της ιδεολογικής «κατήχησης» των πολιτικών υποκειμένων που κινούνται στον χώρο, των ίδιων των κατοίκων δηλαδή και της πολιτικής τους συμπεριφοράς και κατεξοχήν των σλαβόφωνων οι οποίοι βρίσκονταν πλέον όχι μόνο εθνοτικά αλλά και πολιτικά στιγματισμένοι (Van Boeschoten 2000). Όπως εύστοχα παρατηρεί η Ελένη Μυριβήλη: «στην Πρέσπα, οι υλικές σχέσεις και τα σώματα, διαρκώς ρυθμίζονται και περιορίζονται από τον εθνικιστικό λόγο και τις ιδεατές θέσεις των υποκειμένων. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας φαίνεται πως είναι η αναπαραγωγή του κατακερματισμού, η συνεχής εφαρμογή νέων τύπων συνόρων» (Myrivili 2004: 108).

⁹³Προεδρικό Διάταγμα 46/1974. Περί Κηρύξεως της περιοχής λιμνών Μικράς και Μεγάλης Πρέσπας Ν. Φλωρίνης ως Εθνικού Δρυμού. ΦΕΚ 19, 23/1/1974.

Παράλληλα με αυτές τις στρατηγικές χωρικού ελέγχου και κατακερματισμού, οι κρατικές υπηρεσίες επιχειρούσαν, μέσω της εθνικής εκπαίδευσης, ή της θέσπισης τελετών, εορτασμών και εκδηλώσεων να εμφυσήσουν το εθνικό αίσθημα στους κατοίκους. Τη δεκαετία του 1960 ιδρύεται με βασιλική μέριμνα το Σπίτι του Παιδιού στους Ψαράδες, ενώ στην παραλία της «Κούλας», στη Μεγάλη Πρέσπα οργανώνονται «βασιλικοί κολυμβητικοί αγώνες» και αθλητικές δραστηριότητες. Τα περισσότερα μνημεία και προτομές που στήθηκαν στις πλατείες κυρίως των χωριών της περιοχής μεταπολεμικά έχουν ένα σαφή εθνικο-πατριωτικό χαρακτήρα και όταν δεν αναφέρονται στους ήρωες του Μακεδονικού Αγώνα αποτίουν φόρο τιμής σε κυβερνητικούς στρατιώτες, αστυνομικούς και αξιωματούχους ως θύματα του εμφυλίου. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ενώ στη περιοχή «Κούλα», ανάμεσα στις δύο λίμνες, υπάρχει το μνημείο ενός εικοσιδυάχρονου ανθυποσηναγού που «έπεσεν υπέρ πατρίδος την 14/8/1949», δε μνημονεύονται αντίστοιχα τα θύματα της υποχώρησης – εν μέσω σφοδρών βομβαρδισμών – των δυνάμεων του Δημοκρατικού Στρατού, στο ίδιο ακριβώς πέρασμα, την ίδια χρονική περίοδο. Χαρακτηριστική περίπτωση καθολικής σήμανσης του χώρου –αν και όχι άμεσα συνδεδεμένη με τον εμφύλιο– είναι ο ευμεγέθης και ορατός σχεδόν σε όλη την Πρέσπα σταυρός που τοποθετήθηκε στη κορυφή της νησίδας του Αγίου Αχιλλείου από τον γνωστό επίσκοπο Αυγουστίνο Καντιώτη το 1971 «ως σύμβολον των θυσιών του μαρτυρικού λαού της Ελλάδος, του βαστάζοντος τον σταυρόν εν μέσω των εθνών».

Κατά τη δεκαετία του 1960 σημειώνονται για πρώτη φορά στη περιοχή κάποιες αναπτυξιακές προσπάθειες οι οποίες επιχειρούν να ανταποκριθούν στην εντατικοποίηση των καλλιεργειών και την εκβιομηχάνιση της αγροτικής παραγωγής. Το σημαντικότερο έργο είναι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση του αρδευτικού δικτύου της Πρέσπας το οποίο είχε ως σκοπό την άρδευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων με το νερό της Μικρής Πρέσπας, έργο που κατακρίθηκε έντονα αργότερα από επιστήμονες και περιβαλλοντικές οργανώσεις, ως αλλοιωτικό του τοπίου, κακοσχεδιασμένο και ημιτελές. Αυτές οι αποτυχημένες απόπειρες εκσυγχρονισμού και μετάβασης από τους παραδοσιακούς τρόπους παραγωγής άφησαν πίσω τους κάποια τσιμεντένια κελύφη⁹⁴. Αυτού του είδους βέβαια οι αναπτυξιακές πρωτοβουλίες δε θα μπορούσαν να ευδοκιμήσουν σε ένα ασφυκτικό περιβάλλον επιτηρούμενης ζώνης και αυτό ακριβώς μαρτυρούν τα υψηλά ποσοστά μετανάστευσης του πληθυσμού.

Είναι φανερό ότι ο εμφύλιος δεν εξαντλείται στο σύνολο των στρατιωτικών επιχειρήσεων και των ιστορικών γεγονότων που εκτυλίχθηκαν σε ένα κατά τα άλλα ουδέτερο σκηνικό, ένα «θέατρο» του πολέμου, αλλά αποτέλεσε ουσιαστικά μία συνθήκη μετασχηματισμού η οποία αποδόμησε -με όρους καταστροφής- αλλά και αναπαρήγαγε -με όρους επανασυγκρότησης- τον χώρο: κίνησε διαδικασίες βίαιης ή τεχνητής μετακίνησης πληθυσμών (εκτοπισμός, έξοδος των πολιτικών προσφύγων, εποικισμός), μετατόπισε τα σημεία αναφοράς της καθημερινότητας και έθεσε την περιοχή σε ένα καθεστώς εκ νέου οριοθέτησης, συνεχούς ελέγχου και επιτήρησης. Τα

⁹⁴ Λατομεία στην Πύλη και τη Μικρολίμνη, το αντλιοστάσιο στο Πλατύ, το κονσερβοποιείο στην «Κούλα», ο ιχθυογεννητικός σταθμός στο «Κάλε».

μετεμφυλιακά εννοιολογικά σχήματα και οι χωρικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη πρόσληψη, νοηματοδότηση αλλά και την υλική διαμόρφωση του χώρου των Πρεσπών έτσι όπως τον γνωρίζουμε σήμερα. Στα πλαίσια αυτής της μετεμφυλιακής οντολογίας του χώρου επικράτησαν οι επίσημες, κεντρικές ή «εξωτερικές» τοπογραφίες και αφηγήσεις, επικαλύπτοντας τα βαθύτερα επίπεδα της προσωπικής, τραυματικής μνήμης και της βιωμένης εμπειρίας.

1.5. Χωροθετώντας το παρελθόν: αρχαιολογία και μνημειακή τοπογραφία των Πρεσπών.

Η επίσημη και καταγεγραμμένη μνημειακή τοπογραφία των Πρεσπών, αποτυπωμένη σε χάρτες και επίσημες δημοσιεύσεις, αναπαραγόμενη σε δικτυακούς τόπους, τουριστικά φυλλάδια και ημερολόγια τοίχου, προσλαμβάνεται ως δεδομένη και συνδεδεμένη με τη γεωμορφολογία και τη φυσιογνωμία της περιοχής. Η παραγωγή ωστόσο, ενός μνημειακού παρελθόντος παραμένει μια τεχνητή διαδικασία με το δικό της ιστορικό υπόβαθρο, τους μηχανισμούς και τις ιδεολογικές σκοπιμότητες. Ο Benedict Anderson, κάνοντας λόγο βέβαια για αποικιακά καθεστώτα, κατατάσσει την αρχαιολογική πρακτική στα ουσιώδη πολιτικά εργαλεία δόμησης και αναπαραγωγής της ισχύος του έθνους-κράτους:

Ενώ αυτό το είδος αρχαιολογίας, που ωρίμασε την εποχή της μηχανικής παραγωγής, ήταν έντονα πολιτικό, ήταν πολιτικό σε τόσο βαθύ επίπεδο, ώστε σχεδόν κανένας, συμπεριλαμβανομένου και του προσωπικού του αποικιακού κράτους [...] δεν είχε συνείδηση του γεγονότος. Είχε γίνει κάτι εντελώς φυσικό και καθημερινό. Αυτή ακριβώς η ατέλειωτη καθημερινή αναπαραγωγή των επίσημων συμβόλων του αποκάλυπτε την αληθινή δύναμη του κράτους (Anderson 1997: 267)

Η αρχαιολογική δραστηριότητα στην περιοχή των λιμνών είχε παράλληλη – αν όχι πλήρως ευθυγραμμισμένη – πορεία με την κρατική πολιτική της εδαφικής διεκδίκησης και ενσωμάτωσης αρχικά, και εσωτερικής αφομοίωσης αργότερα, της μακεδονικής επικράτειας. Για την ακρίβεια, η διαμόρφωση μιας επίσημης, αρχαιολογικής, μνημειακής τοπογραφίας υπήρξε βασικό εργαλείο προέκτασης επί του εδάφους του ευρύτερου εθνικού εγχειρήματος και των χωρικών στρατηγικών της κεντρικής διοίκησης θέτοντας τα χωρικά και χρονολογικά όρια ενός επίσημα καταγεγραμμένου και αποδεκτού μνημειακού παρελθόντος.^{95 96}

⁹⁵ Οι στενοί δεσμοί της αρχαιολογικής πρακτικής με πολιτικές επιδιώξεις, κρατικές προτεραιότητες, ή με εθνικιστικές, προπαγανδιστικές στοχεύσεις έχει αναδειχθεί με μεγάλη σαφήνεια τα τελευταία χρόνια στη διεθνή βιβλιογραφία κάτι που οφείλεται βέβαια σε μεγάλο βαθμό στις θεωρητικές ανησυχίες της μεταδιαδικαστικής (“post-processual”) αρχαιολογίας στα τέλη της δεκαετίας του 1980 (Shanks και Tilley

Οι πρώτες καταγραφές των αρχαιολογικών θέσεων της άγνωστης ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δυτικής Μακεδονίας έγιναν από περιηγητές όπως ο Rouqueville (1820), ο συστηματικότερος Leake (1835) ή ο Hahn (1868)⁹⁷ οι οποίοι πάντα είχαν στην «ατζέντα» τους την ταυτοποίηση ερειπίων με σημαντικές θέσεις του αρχαιοελληνικού ή ρωμαϊκού κόσμου ενώ δεν λείπουν και οι πρώτες ελληνικές δημοσιεύσεις για την τοπογραφία της Μακεδονίας όπως η ιστορική δημοσίευση του Δήμιτσα «*Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας*» (1870). Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η αρχαιολογική αποστολή των Heuzey και Daumet (1876), μια από τις πρώτες οργανωμένες αποστολές στο δυτικομακεδονικό χώρο.

Στην περίπτωση της σημερινής δυτικής Μακεδονίας που εμπίπτει στα όρια της Ηπείρου με την αρχαία άνω ή «ορεινή» Μακεδονία, ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα ήταν αυτό της χάραξης της ρωμαϊκής Εγνατίας, της ταύτισης των αστικών κέντρων, των οχυρών θέσεων και των ενδιάμεσων σταθμών κατά μήκος της, ή γύρω από αυτήν, όπως για παράδειγμα η Ηράκλεια Λυγκηστίδος, η οποία έχει εντοπιστεί στα νότια της σημερινής πόλης του Μοναστηρίου-Bitola.⁹⁸ Οι δύο λίμνες της Πρέσπας αναφέρονται σε σχέση με τις διόδους, τα περάσματα και τις πιθανές θέσεις οικισμών στους γύρω ορεινούς όγκους.⁹⁹

Αν και οι πρώτες καταγεγραμμένες ανασκαφικές δραστηριότητες στην περιοχή της Φλώρινας φαίνεται πως είναι αυτές του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Κωνσταντινούπολης το 1898,¹⁰⁰ οι επίσημες έρευνες το ελληνικού κράτους ξεκινούν ταυτόχρονα με την ενσωμάτωση των περιοχών της Φλώρινας και της Καστοριάς στο ελληνικό κράτος το 1913. Ήδη με την κήρυξη μάλιστα, της προσωρινής ελληνικής κυβέρνησης Βορείας Ηπείρου το 1914, και ενώ ακόμη δεν έχουν οριστικοποιηθεί τα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας, οργανώθηκε από την ελληνική πλευρά αρχαιολογική αποστολή στη βορειοδυτική Ήπειρο με σκοπό να «ανασυσταθεί» η αρχαία τοπογραφία της περιοχής. Η προσπάθεια αυτή, κατά τη βραχύβια

1987a,b). Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποιους σημαντικούς τίτλους: Diaz-Andreu και Champion 1996, Graves-Brown, Jones και Gamble 1996, Hamilakis και Yalouri 1996, Kohl και Fawcett 1995, Meskell 1998. Η περίπτωση της Ελλάδας εκπροσωπείται κυρίως από αγγλόφωνους τίτλους (Brown και Hamilakis 2003, Damaskos και Plantzos 2008, Hamilakis 2007, Yalouri 2001,) με λιγότερους τίτλους στα ελληνικά (Καλπαξής 1990, 1993, Κωτσάκης 2006), κάτι που προδίδει ίσως και έναν δισταγμό των ερευνητών να απευθυνθούν στο εσωτερικό κοινό για τέτοιου είδους «θερμά» θέματα. Μια πρόσφατη εξαίρεση είναι το βιβλίο του Άκη Τσώνου (2009) «*Σκάβοντας στην Αλβανία. Ιστορία και ιδεολογία των αρχαιολογικών ερευνών κατά το 19ο και 20ό αιώνα*». Η προσέγγιση, γενικότερα, του μνημειακού παρελθόντος ως αισθητικού και αξιακού κεφαλαίου αποτελεί αντικείμενο επόμενου κεφαλαίου (βλ. Κεφ. 2.3). Εδώ αναλύεται στη διαμόρφωση της σύγχρονης μνημειακής τοπογραφίας ως έκφραση της διοικητικής και χωροταξικής στρατηγικής της επίσημης πολιτείας.

⁹⁶ Για τη διαφοροποίηση του μνημειακού χρόνου σε σχέση με τον καθημερινό, βιωματικό χρόνο και τη χρήση του από τους διοικητικούς και γραφειοκρατικούς μηχανισμούς του έθνους-κράτους, ειδικά στην ελληνική περίπτωση βλ. και Herzfeld 1991.

⁹⁷ Για τα περιηγητικά κείμενα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αι. βλ. Κεφ. 2.2.

⁹⁸ Βλ. για παράδειγμα Hasluck 1936. Η σύνθετη και συνολική προσέγγιση βέβαια των ανοιχτών θεμάτων στην τοπογραφία της Δυτικής Μακεδονίας γίνεται στο μνημειώδες έργο του N.G.L Hammond. «*A History of Macedonia*» (1972-1988). Βλ. επίσης Winniffrith 2002.

⁹⁹ Για τη συζήτηση σχετικά με την ταυτοποίηση των αρχαίων ορεινών περασμάτων ανάμεσα από τις λίμνες και την ακριβή τοποθέτηση στο χάρτη οικισμών όπως η «Σελασφόρος» («Δεάβολις» ή και «Σβέσδα»), η Μοσχόπολη, ή το οχυρό Πήλιο, όπου ο Αλέξανδρος πολέμησε τους Ιλλυριούς βλ. ενδεικτικά Δήμιτσας 1870, Hammond 1972, Winniffrith 2002.

¹⁰⁰ Βλ. Μιλιούκωφ 1899.

ελληνική διοίκηση, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και είναι άκρως αποκαλυπτική ως προς τη χρήση της αρχαιολογίας για τη νομιμοποίηση και εμπέδωση της εθνικής εδαφικότητας. Υπεύθυνος για τις ανασκαφές υπήρξε ο Δημήτριος Ευαγγελίδης με τη στήριξη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας (Τσώνος 2009).

Δεν υπάρχουν αμφιβολίες για τους σκοπούς αυτής της αρχαιολογικής αποστολής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Άκης Τσώνος:

Όσον αφορά στην ιδεολογική κατεύθυνση των ελληνικών ερευνών, η επιλογή των θέσεων, αλλά και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, κάνει φανερή την πρόθεση των εμπνευστών αυτής της αποστολής. Η στοχευμένη επιλογή μελέτης και έρευνας θέσεων με κατάλοιπα που χρονολογικά εκτείνονταν από την ελληνιστική περίοδο έως την Οθωμανική κατάκτηση δεν ήταν τυχαία. Με αυτόν τον τρόπο, η έρευνα ήθελε να δείξει την ιστορική συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού στην ευρύτερη περιοχή ... Αν προστεθεί και η προσπάθεια εξελληνισμού όλων των τοπωνυμίων, τότε γίνεται κατανοητό το κεντρικό σχέδιο αυτής της έρευνας, η οποία σκόπευε να παράσχει πολιτιστικά επιχειρήματα στην πολιτική ιδεολογία της ενσωμάτωσης, ώστε να δημιουργήσει ιστορικά δικαιώματα στην περιοχή αγνοώντας ή αποκρύπτοντας την «αλλοίωση» της από πλήθος τουρκικών, αλβανικών, σλαβικών πληθυσμιακών ενοτήτων και το μεγάλο γλωσσολογικό πλούτο, του οποίου υπήρξαν φορείς. (Τσώνος 2009: 61-62).

Η προσπάθεια ενιαίας, ως προς την αδιατάρακτη συνέχεια των εθνικών χαρακτηριστικών, ή επιλεκτικής, ως προς τις περιόδους που προσφέρονταν για το εθνικό εγχείρημα, χρονολογικής οριοθέτησης, υπήρξε σταθερή τακτική της επίσημης αρχαιολογικής πολιτικής και μέρους του ευρύτερου εθνικού αφηγήματος. Η κάθαρση επίσης από ανεπιθύμητα, αλλόγλωσσα τοπωνύμια ήταν συνειδητή στρατηγική αφομοίωσης και ελληνοποίησης του βορειοελλαδικού χώρου. Η περίπτωση της αρχαιολογικής αποστολής στην Κυβέρνηση της Βορείας Ηπείρου είναι χαρακτηριστική ως προς την άμεση κινητοποίηση του πρώιμου ακόμη αρχαιολογικού εξοπλισμού ως μηχανισμού κατοχύρωσης εδαφών με βάση τα υλικά τους κατάλοιπα και την ιστορία που αφηγούνται.

Η διάσταση της αρχαιολογικής δραστηριότητας ως παρεμβατικής, χωρικής πρακτικής, ιδιαίτερα ως προς τη διεκδίκηση και διευθέτηση του επίσημου χώρου συχνά υποτιμάται. Όπως παρατηρεί ο Robert Shennan Peckham:

Η αρχαιολογία πρέπει να εξετάζεται με βάση μια ευρύτερη πολιτική του τόπου και πιο συγκεκριμένα, εντός των πλαισίων του εθνικισμού ως μιας ιδεολογίας ενσωμάτωσης εδαφών που προωθεί την ακριβή αντιστοιχία μεταξύ εθνικών, πολιτιστικών και γεωγραφικών συνόρων. Στην Ελλάδα η αρχαιολογία χρησιμοποιήθηκε τόσο για να διεκδικηθούν κάποια «αλύτρωτα» εδάφη όσο και για την εθνικοποίηση των «απελευθερωμένων» περιοχών[...] Η αρχαιολογία επεδίωκε να αποκαλύψει τις αρχαϊκές, προϊστορικές ρίζες του έθνους που αποτελούσαν τα θεμέλια του νεότερου κράτους, με τον ίδιο σχεδόν τρόπο που η γεωγραφία και η γεωλογία (δυο επιστήμες στενά συνδεδεμένες με την αρχαιολογία) χρησιμοποιήθηκαν, επίσης για να υποστηρίξουν τα επιχειρήματα υπέρ της φυσικής ενότητας του έθνους επιβεβαιώνοντας μια οργανική συνάφεια που υπογράμμιζε και δικαιολογούσε την πολιτική κοινότητα. (Πέκαμ 2008: 200-201)

Το προϊστορικό παρελθόν, μη έχοντας ιδιαίτερη θέση στην οικοδόμηση αυτού του αφομοιωτικού εθνικού αφηγήματος, παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητο, παρ' ότι τη

δεκαετία του 1930, τόσο ο Κεραμόπουλος, όσο και ο Heurtley¹⁰¹ κατέγραψαν πολλές προϊστορικές θέσεις στη δυτική Μακεδονία. Το απώτερο μακεδονικό παρελθόν, παραμένοντας ακόμη «θολό» και διεκδικήσιμο, δεν αποτελούσε προτεραιότητα.¹⁰²

Τριάντα χρόνια μετά τον Κεραμόπουλο, το 1961, ο Πέτσας, με αφορμή σποραδικά ευρήματα, πραγματοποίησε δοκιμαστική ανασκαφή στη νοτιοδυτική πλευρά της νησίδας του Αγίου Αχιλλείου, στο «κτήμα Μαρκόπουλου». Βασιζόμενος σε επιγραφή που βρέθηκε στο χώρο, ταύτισε τη θέση με την ελληνιστική πόλη Λύκα. Το 1960, ο Πελεκανίδης ο οποίος ασχολήθηκε με τη βασιλική του Αχιλλείου στην οποία έκανε και μια στερεωτική επέμβαση, δημοσίευσε το πρώτο έργο που προσέγγιζε συνολικά τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας (Πελεκανίδης 1960).

Το βυζαντινό παρελθόν της Πρέσπας θα έρθει, ωστόσο, στο προσκήνιο με το ανασκαφικό έργο του Νικόλαου Μουτσόπουλου στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου που ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1963. Ο Μουτσόπουλος, από τα μέσα του 1960 έως και τη δεκαετία του 1990, με τις εργασίες του συνεργείου του στο οποίο συμμετείχαν κατά διαστήματα και αρκετοί Πρεσπιώτες, αλλά και με τα σχέδια, τους χάρτες, τις αρχιτεκτονικές του αποκαταστάσεις και τις σχετικές δημοσιεύσεις, θα φέρει τη μεσοβυζαντινή βασιλική από την αφάνεια στο επίκεντρο του μνημειακού παρελθόντος της Πρέσπας. Ενός παρελθόντος, μάλιστα, που εμποτιζόταν πλέον στο συλλογικό φαντασιακό με εξιστορήσεις για τον Τσάρο Σαμουήλ και τον Βασίλειο τον Βουλγαροκτόνο, για βυζαντινά κάστρα, χαμένες πολιτείες ή για τον Κράλη Μάρκο.¹⁰³ Ο Μουτσόπουλος κατέγραψε, επίσης, σχεδόν όλους τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Πρέσπας, καθώς και τα ασκητήρια της όχθης της Μεγάλης Πρέσπας διαμορφώνοντας ουσιαστικά για πρώτη φορά, μια οπτικοποιημένη, βυζαντινή μνημειακή τοπογραφία της περιοχής. Για πρώτη φορά τα ερείπια αυτά καταγράφονταν και αποδίδονταν ως επισκέψιμα μνημεία με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική ή καλλιτεχνική αξία. Ο Μουτσόπουλος μονοπώλησε, σε μια περίοδο κατά την οποία η Πρέσπα βρισκόταν ουσιαστικά αποκλεισμένη για τους περισσότερους ερευνητές –με την εξαίρεση ίσων των πρώτων περιβαλλοντικών επιστημόνων–¹⁰⁴ την αρχαιολογική πρακτική και αφήγηση, καθώς θα έπρεπε να περάσουν δεκαετίες για να σημειωθούν νέες έρευνες και δημοσιεύσεις.¹⁰⁵

Το 1991 εκδίδεται ο πρώτος επίσημος αρχαιολογικός οδηγός των Πρεσπών με τίτλο «Τα μνημεία των Πρεσπών» (Ευγενίδου κ.α. 1991) που είναι επικεντρωμένος στη στοιχειοθέτηση μιας σχεδόν αποκλειστικά βυζαντινής μνημειακής τοπογραφίας, η οποία αδιαμφισβήτητα έχει ως

¹⁰¹ Ο Κεραμόπουλος εντόπισε τα ίχνη του πασσαλόπηκτου λιμναίου οικισμού στο Δισπηλιό Καστοριάς, ενώ έκανε και δοκιμαστικές τομές στον λόφο του Αγίου Παντελεήμονα στη Φλώρινα (Κεραμόπουλος 1932). Ο Heurtley δημοσίευσε τα αποτελέσματα της έρευνάς του στο καθοριστικό του έργο «*Prehistoric Macedonia*» (1939).

¹⁰² Είναι χαρακτηριστικό ότι θα χρειαστούν περίπου 60 χρόνια για μια συστηματική καταγραφή των προϊστορικών θέσεων στην περιοχή της Φλώρινας (Kokkinidou και Trantalidou 1991). Βλ. επίσης Andreou, Fotiadis και Kotsakis 1996:562-576.

¹⁰³ Για τον καθοριστικό ρόλο του έργου του Μουτσόπουλου στην αισθητική και το φαντασιακό της βυζαντινής μνημειακότητας της Πρέσπας βλ. κεφάλαιο 2.3

¹⁰⁴ Για την αντίστοιχη περιβαλλοντική ανακάλυψη της Πρέσπας βλ. κεφάλαιο 2.3

¹⁰⁵ Βλ. Ευγενίδου κ.α. 1991, Kokkinidou και Trantalidou 1991, Ψαρρά 1999.

χωροταξικό αλλά και μνημειακό επίκεντρο τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου. Στον αντίστοιχο, βασικό χάρτη του οδηγού μπορεί να διακρίνει τρεις «περιοχές συγκέντρωσης» των μνημείων. Τη νησίδα του Αγίου Αχιλλείου, που βρίσκεται στο κέντρο του χάρτη, το σύνολο των βραχογραφιών και των ασκηταριών στους κολπίσκους της Μεγάλης Πρέσπας, και τέλος τους διάσπαρτους, κυρίως μεταβυζαντινούς ναούς¹⁰⁶ των οικισμών γύρω από την ανατολική όχθη της Μικρής Πρέσπας. Αυτό το μοτίβο συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με τη κίνηση των τουριστών ακόμη και σήμερα στις λίμνες με τους περισσότερους να κινούνται στο τρίπτυχο Άγιος Αχίλλειος, Ψαράδες, Άγιος Γερμανός.

Λόγω της φαινομενικής απουσίας ενός προϊστορικού ή κλασικού παρελθόντος, η αρχαιολογική έρευνα, σε συνδυασμό με την κρατική μέριμνα, εστίασε χρονολογικά σε ένα περισσότερο εμφανές βυζαντινό παρελθόν καθώς τα βυζαντινά μνημεία μπορούσαν να ταυτιστούν με τη φαντασιακή εδαφική επικράτεια και το διαχρονικό σώμα της εθνικής κληρονομιάς και γι αυτό μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως επιχειρήματα της συνέχειας της ελληνικότητας σε αυτή τη «θολή», αμφισβητούμενη περιοχή. Όπως παρατηρεί ο Κωτσάκης:

Η ετερότητα της Μακεδονίας...αποσιωπήθηκε, και η βυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά χρησιμοποιήθηκε ως έμμεσος, αλλά ισχυρός σύνδεσμος, που θα ένωνε τις δύο περιοχές του ελληνικού κράτους, τον παλιό νότο και τον νέο βορρά και θα αποκαθιστούσε τον αρχετυπικό χαρακτήρα του έθνους. Η επιχειρήση κατασκευής μιας νέας ελληνικής μακεδονικής ταυτότητας, έγινε έτσι μέρος του γενικού (πολιτικού) σχεδιασμού κατασκευής του έθνους (Κωτσάκης 2006: 83-84).

Ο εντοπισμός του ιδανικού αφηγηματικού «τόπου» στα γεγονότα και τα ερείπια του Βυζαντίου λειτούργησε απαγορευτικά ως προς την έρευνα του απώτερου, προ-βυζαντινού παρελθόντος. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της «ευαίσθητης» εθνικά περιοχής των Πρεσπών λόγω της σλαβόφωνης εθνοτικής μειονότητας, η επιχειρηματολογία απευθυνόταν στην εσωτερική της αφομοίωση και ομογενοποίηση παρά σε εξωτερικά, διεθνή ακροατήρια.

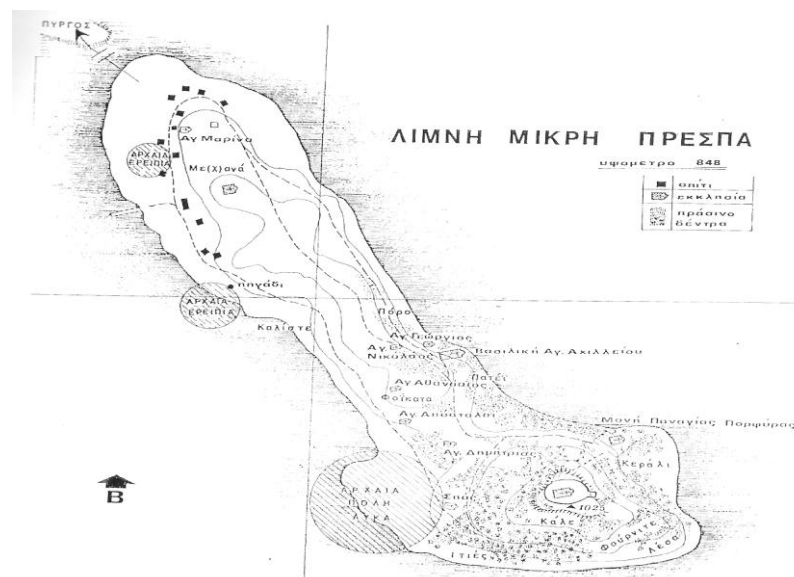
Υπό αυτό το πρίσμα είναι πολύ χρήσιμη η παρατήρηση του Κωτσάκη, ο οποίος διακρίνει δύο είδη «συμβολικού κεφαλαίου» που παράγεται από τους ιστορικούς και τους αρχαιολόγους: ένα «εξωστρεφές» και ένα «εσωστρεφές» (Κωτσάκης 2006: 91). Το «εξωστρεφές» απευθύνεται στο διεθνές κοινό και προβάλλει ως αμυντική επιχειρηματολογία τον κλασικισμό, ενώ το «εσωστρεφές» απευθύνεται στο εσωτερικό κοινό και χρησιμοποιεί στο μεγαλύτερο βαθμό την ελληνικότητα της βυζαντινής παράδοσης.

Μόλις τη δεκαετία του 1990, με την πλήρη άρση του καθεστώτος της επιτηρούμενης ζώνης στην περιοχή, σημειώνονται οι πρώτες ολοκληρωμένες δημοσιεύσεις που ασχολούνται και με άλλες χρονολογικές ενότητες όπως η νεολιθική ή ελληνιστική περίοδος ενώ πυκνώνει και η

¹⁰⁶ Με τις εξαιρέσεις του Αγίου Γερμανού στον ομώνυμο οικισμό και το Αγίου Νικολάου στο Πλατύ. Για έναν κατάλογο των μεταβυζαντινών ναών, βλ. Παράρτημα, Πίνακας 11.

παρουσία της τοπικής Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων¹⁰⁷ με παρεμβάσεις στερέωσης, αναστήλωσης, προσβασιμότητας και συντήρησης, κυρίως στους ναούς του Αγίου Αχιλλείου και στα ασκητήρια της Μεγάλης Πρέσπας. Οι Κοκκινίδου και Τρανταλίδου (Kokkinidou και Trantalidou 1991), εντοπίζουν δύο πιθανές οχυρές θέσεις της Ύστερης Έποχής Χαλκού ή της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου στο οξυκόρυφο ύψωμα μεταξύ Οξυάς και Μικρολίμνης καθώς και κοντά στο σημερινό οικισμό Τρίγωνο.

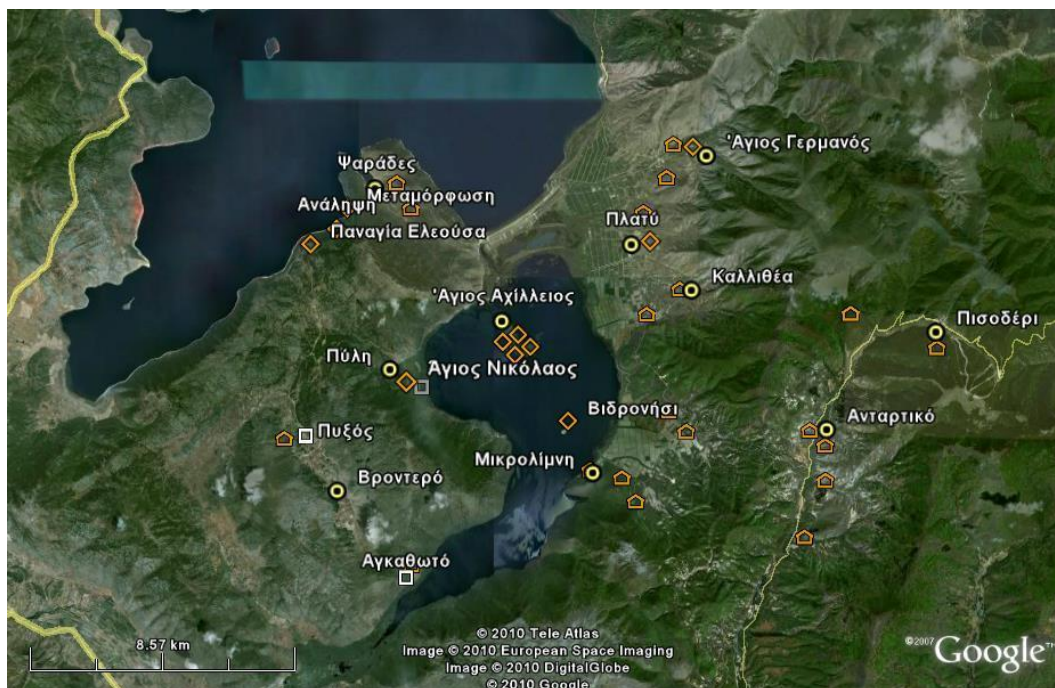
Η ύπαρξη ωστόσο πρωιμότερων και ιδιαίτερα νεολιθικών θέσεων στο ελληνικό τμήμα των λιμνών δε θα πρέπει να αποκλειστεί, ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπόψη τα ευρήματα στο σύνολο της λεκάνης των λιμνών αλλά και της ευρύτερης περιοχής. Η διαχρονική –από τη νεολιθική περίοδο ως τα ιστορικά χρόνια– χρήση του σπηλαίου του «Tren», στο αλβανικό, δυτικό άκρο της Μικρής Πρέσπας (Korkuti 1971, Prendi 1977-1978) οι νεολιθικοί λιμναίοι οικισμοί στην αποξηραμένη λίμνη Maliq στα δυτικά της Μικρής Πρέσπας (Prendi 1966) και του Δισπηλιού της Καστοριάς (Χουρμουζιάδης 2002) υποδεικνύουν ότι αντίστοιχες θέσεις κατοίκησης στην Πρέσπα βρίσκονται κατά πάσα πιθανότητα κάτω από τη στάθμη των λιμνών, υπόθεση που υποστηρίζουν και οι Κοκκινίδου και Τρανταλίδου (1991).¹⁰⁸

Εικόνα 1.13. Η μνημειακή τοπογραφία του Αγίου Αχιλλείου. Πηγή: Μουτσόπουλος 1999.

¹⁰⁷ 16^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

¹⁰⁸ Η υπόθεση αυτή ενισχύεται περαιτέρω από τις αναφορές των κατοίκων της Μεγάλης Πρέσπας για την εμφάνιση ξύλινων πασσάλων στην ανατολική όχθη της λίμνης, και ιδιαίτερα κοντά στον οικισμό Nakoles, με τη μεγάλη υποχώρηση της στάθμης τα τελευταία χρόνια.

Εικόνα 1.14. Βυζαντινά μνημεία και μεταβυζαντινοί ναοί στην Πρέσπα.

Εκτός όμως από το απώτερο παρελθόν της περιοχής που υποβαθμίζεται ως όχι και τόσο «ευδιάκριτο», το σύγχρονο, άμεσο παρελθόν έχει επίσης μια επιλεκτική αν όχι περιθωριοποιημένη εκπροσώπηση στην ιστορική τοπογραφία των Πρεσπών. Αντίθετα με τη μνημειακότητα των βυζαντινών ναών που δεσπόζει εντός της φαντασιακής και «αδιάσπαστης» εθνικής επικράτειας, τα στοιχεία του παραδοσιακού υλικού πολιτισμού των τοπικών κοινοτήτων, έχουν υποδεέστερη θέση στην επίσημη αφήγηση, ενώ συχνά ερμηνεύονται επιφανειακά, αποκομμένα από τις πολιτισμικές και κοινωνικές τους αναφορές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και στον τόμο των Καραδέδου και Τσολάκη (1989) για την παραδοσιακή αρχιτεκτονική των οικισμών της Πρέσπας που εξοικείωσε ένα ευρύτερο κοινό με την οικιστική φυσιογνωμία της περιοχής, η έμφαση δίνεται στα εξωτερικά μορφολογικά χαρακτηριστικά που επιβίωσαν ακριβώς λόγω του απομονωτισμού:

Ξεχασμένοι οι κάτοικοι, μακριά από αστικά κέντρα και οδικούς άξονες, ζουν στο δικό τους κόσμο. Μικρά και μεγάλα, αδειανά σήμερα τα περισσότερα σπίτια, ήταν άλλοτε γεμάτα από πολλές συγγενικές οικογένειες το καθένα. Η εγκατάλειψη μαράζωσε την περιοχή, αλλά διατήρησε τους οικισμούς αρχιτεκτονικά σχεδόν ανέπαφους, όπως ήταν και στην προπολεμική τους μορφή (Καραδέδος και Τσολάκης 1989: 8).

Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική υπήρξε, ωστόσο, ένα πεδίο επέκτασης της κρατικής μέριμνας ως προς την τοπική πολιτιστική κληρονομιά πέρα από τα βυζαντινά μνημεία καθώς από το 1987 και έως το 2001 οκτώ κτίσματα στους Ψαράδες, τον Άγιο Γερμανό και την Καλλιθέα κηρύσσονται διατηρητέα και περιλαμβάνονται έτσι στον διαρκή κατάλογο μνημείων του Υπουργείου

Πολιτισμού.¹⁰⁹ Στο κείμενο μιας από αυτές τις κηρύξεις αναφέρεται ρητά ότι: «η λαϊκή παραδοσιακή αρχιτεκτονική της περιοχής των Πρεσπών της οποίας το χαρακτηριζόμενο κτίριο αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα είναι ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο της ελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής που αξίζει να διασωθεί και να προβληθεί» (Υπουργείο Πολιτισμού 2003β: 24).

Η ενσωμάτωση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στο «σώμα» της τοπικής καταγεγραμμένης πολιτιστικής κληρονομιάς εκφράζει οπωσδήποτε μια τάση εμπλουτισμού της μνημειακής τοπογραφίας των Πρεσπών και δικτύωσής της με μνημειακά σύνολα, αρχαιολογικούς χώρους και ιστορικές θέσεις της ευρύτερης περιοχής μέσα από θεματικές πολιτιστικές διαδρομές ή δίκτυα μνημείων.¹¹⁰ Την τελευταία δεκαετία επίσης, παρατηρούνται πρωτοβουλίες επέκτασης του φάσματος της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς, και αποτύπωσης εναλλακτικών, πυκνότερων και ιστορικά ευρύτερων τοπογραφιών. Σε πολιτιστικούς οδηγούς, χάρτες διαδρομών και μονοπατιών, ή εκδόσεις τοπικής ιστορίας περιλαμβάνονται πλέον λιγότερο γνωστά στοιχεία όπως απομακρυσμένα ξωκλήσια, παραδοσιακοί νερόμυλοι, ή τα ερείπια των ερημωμένων χωριών, αλλά και ιστορικές θέσεις του -μέχρι πρόσφατα ενοχικά ή αμήχανα αποσιωπημένου- εμφυλίου, όπως η λεγόμενη «σπηλιά του Κόκκαλη» και το Αρχηγείο του ΔΣΕ στην Πύλη, ή το «νοσοκομείο των ανταρτών» στο Αγκαθωτό.

Αυτού του είδους το «άνοιγμα» ωστόσο, αν και εξοικειώνει το ευρύτερο κοινό με άγνωστες πτυχές της πολιτισμικής και κοινωνικής ιστορίας της περιοχής, συντελείται περισσότερο στο επίπεδο πρωτοβουλιών τοπικών φορέων, χωρίς να αντικατοπτρίζει απαραίτητα επίσημες πολιτικές και στρατηγικές. Η μνημειακότητα της Πρέσπας συνεχίζει να αντιπροσωπεύεται σχεδόν αποκλειστικά από τα βυζαντινά της μνημεία τα οποία αποτελούν το επίσημα καταγεγραμμένο και προβαλλόμενο προς ανάδειξη παρελθόν. Οπωσδήποτε η νησίδα του Αγίου Αχιλλείου αποτελεί τον μνημειακό πυρήνα της αρχαιολογικής τοπογραφίας των Πρεσπών, με το τοπόσημο της Βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου να προσλαμβάνεται ως η «μήτρα» της ιστορικότητας της περιοχής.

Η μνημειακή τοπογραφία των Πρεσπών παραμένει σε σημαντικό βαθμό περιορισμένη και στις τρεις της διαστάσεις: οριζόντια, με την έννοια της γεωγραφικής κάλυψης, κάθετα, με την έννοια του βάθους της αρχαιολογικής διαστρωμάτωσης, και τέλος ως προς το εννοιολογικό της φάσμα που καθορίζεται από τα κυρίαρχα επιστημολογικά όρια της μνημειακότητας, ή της ιστορικότητας. Η οριζόντια, χωρική κάλυψη της αρχαιολογικής τοπογραφίας της Πρέσπας είναι εξ ορισμού λειψή και κατακερματισμένη καθώς δεν περιλαμβάνει τα μνημεία και τις αρχαιολογικές θέσεις της αλβανικής και της πρώην Γιουγκοσλαβικής όχθης. Κάθε μνημειακή καταγραφή και αρχαιολογική αποτύπωση σταματά έως τώρα στο – μάλλον περιορισμένο σε σχέση με την ευρύτερη λεκάνη – ελληνικό τμήμα των λιμνών, με τυχόν θέσεις ενδιαφέροντος της «άλλης πλευράς» να καταγράφονται απλώς ως βιβλιογραφικές αναφορές. Όταν για παράδειγμα οι

¹⁰⁹ Στον κατάλογο περιλαμβάνονται επίσης και αρκετοί μεταβυζαντινοί ναοί που χρονολογούνται κυρίως στα τέλη του 19^{ου} ή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Για τις παραδοσιακές οικίες και τα κτίσματα τα οποία προστατεύονται ως διατηρητέα μνημεία βλ. Παράρτημα, Πίνακας 12.

¹¹⁰ Βλ. για παράδειγμα Υπουργείο Πολιτισμού 2003β.

περιγραφές περιορίζονται στο νησί του Αγίου Αχιλλείου χωρίς να αναφέρονται στους ναούς της αλβανική νησίδα του Μάλι Γραντ, ή στη διαχρονική χρήση με έμφαση στην ελληνιστική και παλαιοχριστιανική περίοδο του Γκόλεμ Γκραντ (Bitrakona-Grozdanova 2006), στο μέσο της Μεγάλης Πρέσπας, ή όταν η ερμηνεία των ασκητηρίων και των βραχογραφιών της ελληνικής Μεγάλης Πρέσπας, δε γίνεται σε συγκριτική σχέση με τις αντίστοιχες αλβανικές θέσεις που βρίσκονται λίγες εκατοντάδες μέτρα ανατολικότερα, δεν είναι δυνατόν να αναδειχθούν οι μορφολογικές ομοιότητες, οι χρονολογικές συνέχειες και η ευρύτερη πολιτισμική συνάφεια των Πρεσπών.

Ένα ιδανικό υπόβαθρο για μια τέτοιου είδους πολιτισμική προσέγγιση προσφέρεται πλέον, μετά την περιβαλλοντική πρωτοβουλία της ίδρυσης του Διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών το 2000 που ενθαρρύνει τη συναντίληψη των προβλημάτων και την από κοινού αξιοποίηση των ευκαιριών στις τρεις όχθες των λιμνών. Θα πρέπει να σημειώσουμε, ωστόσο, ότι η υποψηφιότητα των Πρεσπών στον Κατάλογο της Παγκόσμια Κληρονομιάς που υποβλήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού δεν έχει διασυνοριακό, αλλά αποκλειστικά ελληνικό χαρακτήρα.¹¹¹

Η αρχαιολογική έρευνα έχει επίσης μεγάλο περιθώριο επέκτασης τόσο στο απώτερο όσο και στο πιο πρόσφατο παρελθόν περιλαμβάνοντας περιόδους όπως η νεολιθική, η ελληνιστική που έχει δώσει κάποια ευρήματα, η μεταβυζαντική-οθωμανική αλλά και νεώτερη και σύγχρονη. Σε αντίθεση μάλιστα με τη Δυτική Ευρώπη, όπου έχει διαμορφωθεί ένα εμπεδωμένο και «νομιμοποιημένο» πεδίο αρχαιολογίας του παρόντος ή του πρόσφατου παρελθόντος, στην Ελλάδα οι νεώτερες και σύγχρονες περίοδοι αποτελούν προνομιακό πεδίο άλλων επιστημών όπως η ιστορία της τέχνης, η αρχιτεκτονική, ή η πολιτισμική ανθρωπολογία.

¹¹¹ ενώ υπάρχουν επιτυχημένα παραδείγματα διασυνοριακών θέσεων που περιλαμβάνονται στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESO όπως το πολιτισμικό τοπίο της λίμνης «Fertö / Neusiedlersee» (Αυστρία-Ουγγαρία).

1.6. «Πράσινες» τοπογραφίες: ο περιβαλλοντικός λόγος και η καταγραφή του «φυσικού» χώρου στη Πρέσπα.

1.6.1. Περιβαλλοντικές τοπολογίες: εισαγωγή.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, οπότε και οι Πρέσπες ανακαλύφθηκαν ως οικολογικός «παράδεισος» έως και σήμερα, το περιβαλλοντικό κίνημα που αναπτύχθηκε για την προστασία και διατήρηση της οικολογικής τους μοναδικότητας, υπήρξε καθοριστικό ως προς την «ορατότητα», την εννοιολογική κατασκευή και την προσαρμοσμένη διαχείριση ενός διακριτού «φυσικού» χώρου. Το εγχείρημα βέβαια, της καταγραφής, ανάδειξης και προστασίας της οικολογικής σημασίας των Πρεσπών δεν αποτέλεσε ενιαίο, μονοδιάστατο φαινόμενο ούτε και αναπτύχθηκε υπό αδιαφοροποίητες συνθήκες, μεθόδους ή προτεραιότητες. Μέσα, ωστόσο, από τη συσσωρευτική παραγωγή ενός σώματος επιστημονικών δεδομένων και πληροφοριών και την εμπέδωση μιας ρυθμιστικής εποπτείας και δικαιοδοσίας, διακρίνει κανείς την άρθρωση ενός συγκροτημένου περιβαλλοντικού λόγου και την παγίωση συγκεκριμένων χωρικών στρατηγικών. Διαφαίνονται δηλαδή «κυριολεκτικές ή μεταφορικές κατασκευές του χώρου», «περιβαλλοντικές τοπολογίες» (Brosius 1999), οι οποίες διαμορφώνονται μέσω ενός γλωσσικού και επιστημολογικού εξοπλισμού αλλά και υλοποιούνται ως πραγματικές παρεμβάσεις και εγκαταστάσεις στον χώρο όπως είναι οι διάφορες σημάνσεις, τα όρια του Εθνικού Δρυμού και των ζωνών προστασίας, τα παρατηρητήρια, οι σταθμοί μετρήσεων.

Ο περιβαλλοντικός λόγος δεν υπήρξε πάντοτε κυρίαρχος, καθώς συχνά ερχόταν σε αντίθεση ή ανακολουθία με τις κρατικές προτεραιότητες και παρεμβάσεις στον χώρο ενώ μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει ενσωματωθεί στην επίσημη διαχειριστική πολιτική του χώρου των Πρεσπών. Παρ' όλα αυτά, καθώς υπήρξε ουσιαστικά το βασικό αν όχι αποκλειστικό –κατά περιόδους- εννοιολογικό μέσο και αφηγηματικό όχημα για τον χώρο των Πρεσπών, αποτελεί σίγουρα τη σημαντικότερη τοπολογική διάσταση μετά την επίσημη διοίκηση και διαχείριση του έθνους – κράτους. Η μετάβαση από τις πρώιμες περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες οι οποίες συχνά στερούνταν κοινωνικού ερείσματος, στη «νομιμοποίηση» και θεσμική διαμόρφωση του περιβαλλοντικού λόγου, συντελέστηκε σε συνάρτηση με τη σταδιακή οικολογική «χαρτογράφηση», την επιστημονική περιγραφή και την κατά περιόδους διαχειριστική στρατηγική του προστατευόμενου χώρου.

Μετά από την παράθεση ενός σύντομου ιστορικού της ενεργοποίησης και διαμόρφωσης του περιβαλλοντικού κινήματος για τις Πρέσπες και τα ρυθμιστικά, θεσμικά πλαίσια τα οποία προώθησε, εξετάζονται εδώ τα μέσα και τα εργαλεία με τα οποία ο περιβαλλοντικός λόγος για την

Πρέσπα όχι μόνο κατέγραψε τον προσλαμβανόμενο ως «φυσικό» χώρο αλλά και εν μέρει τον κατασκεύασε ακριβώς μέσω της καταγραφής και της υλικής παρέμβασης.

1.6.2. Το περιβαλλοντικό κίνημα στη Πρέσπα: ένα σύντομο ιστορικό.

Αν στις αρχές του 20ού αιώνα η περιοχή των λιμνών χαρτογραφείται στις λεπτομέρειές της και περιγράφεται για πρώτη φορά με επιστημονικό τρόπο¹¹² για πρώτη φορά στο πλαίσιο της κινητοποίησης των στρατιωτικών και επιστημονικών επιτελείων για τη διεκδίκηση του μακεδονικού χώρου, οι Πρέσπες ανακαλύπτονται εκ νέου και καθίστανται ορατές στη διεθνή επιστημονική κοινότητα στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Λίγοι περιηγητές και επισκέπτες είχαν αναγνωρίσει στην περιοχή ως τότε τα –αισθητικά κυρίως– χαρακτηριστικά μιας «φυσικής κοιτίδας» (Αθανασόπουλος 1924) χωρίς ωστόσο να προχωρήσουν σε πλήρεις επιστημονικές μελέτες και καταγραφές.

Αφετηρία την για ανακάλυψη του σπάνιου περιβαλλοντικού πλούτου των Πρεσπών θεωρείται η επίσκεψη των Γάλλων αδερφών φυσιοδιφών Terrasse οι οποίοι παρουσιάζοντας μια σχετική δημοσίευση (Terrasse και Terrasse 1970) κινητοποίησαν το εγχώριο αλλά και το διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον ως προς τη περιβαλλοντική σημασία και την ανάγκη προστασίας της περιοχής. Την επίσκεψη των δύο Γάλλων ακολούθησαν άλλες επιστημονικές αποστολές με την υποστήριξη της Ελληνικής Εταιρίας Προστασία της Φύσης η οποία ιδρύθηκε το 1971. Το 1971 τρεις Ευρωπαίοι μελετητές¹¹³ (Hoffmann κ.α. 1971) κατέθεσαν εκ μέρους της Παγκόσμιας Ένωσης Προστασίας της Φύσης (IUCN) στην Κυβέρνηση του τότε δικτατορικού καθεστώτος προτάσεις – σε μορφή αναφοράς- σχετικά με τη περιβαλλοντική προστασία στη Βόρεια Ελλάδα. Η αναφορά αυτή, η οποία εγκρίθηκε από το τότε Υπουργείο Βόρειας Ελλάδος, υπήρξε ουσιαστικά το πρώτο κείμενο το οποίο επιχειρούσε να διαγράψει ένα θεσμικό πλαίσιο αναδεικνύοντας τα περιβαλλοντικά γνωρίσματα της Πρέσπας ως διεθνούς σημασίας και άξια προστασίας.

Το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων κυρίως μελετητών ήρθε να «παραβιάσει» το ασφυκτικό μετεμφυλιακό καθεστώς επιτήρησης και τον απομονωτισμό της περιοχής που δεν ενθάρρυνε την πρόσβαση εξωτερικών παρατηρητών. Το 1971, με σχετικές νομαρχιακές αποφάσεις, καθορίζονται πέντε προστατευόμενες υποπεριοχές για τις αποικίες των υδρόβιων πουλιών, ενώ κατασκευάζεται ασφαλτοστρωμένος δρόμος που συνδέει την Πρέσπα με τη Φλώρινα, αλλά και τα περισσότερα χωριά μεταξύ τους (Catsadorakis και Malakou 1997: 178). Το 1972, με απόφαση του νομάρχη Βοΐλα, αίρεται η υποχρεωτική άδεια μετάβασης στην Πρέσπα, μια κίνηση που σίγουρα είχε ως σκοπό να δείξει ένα φιλικό προφίλ προς τις διεθνείς επιστημονικές ομάδες ενώ ίσως προσέβλεπε ταυτόχρονα στην προσέλκυση ξένων επισκεπτών. Το συγκεκριμένο μέτρο ωστόσο, προέβλεπε μία δίοδο στην επιτηρούμενη ζώνη για τους επισκέπτες υπό συγκεκριμένες

¹¹² Είναι χαρακτηριστικές οι μελέτες του πρωτοπόρου σε αυτόν τον τομέα ο Σέρβος γεωγράφος Cvijic.

¹¹³ μεταξύ τους ο Luc Hoffmann ο οποίος πρωταγωνίστησε και αργότερα στην ενεργοποίηση και οργάνωση του περιβαλλοντικού κινήματος για την Πρέσπα.

προϋποθέσεις και ελεγχόμενες συνθήκες,¹¹⁴ προκειμένου να διευκολυνθούν οι πολιτικά «ουδέτερες» και επομένως ανεκτές επιστημονικές δραστηριότητες. Αυτού του είδους οι πρώιμες περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες εξάλλου, χρηματοδοτούμενες και οργανωμένες από κοινωνικές ελίτ των μεγάλων αστικών κέντρων ήταν μάλλον «ανώδυνες» καθώς είχαν αποτρεπτική δράση στοχεύοντας στην διατήρηση βιολογικών ειδών ή περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών χωρίς, προς το παρόν, να ενθαρρύνουν παρεμβατικές, ακτιβιστικές δράσεις ή να προωθούν γενικότερες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές (Close 1999: 56-57).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και καθώς η περιοχή έχει πληγεί δημογραφικά από διαδοχικά μεταναστευτικά κύματα¹¹⁵ τα οποία μείωναν περαιτέρω τον τοπικό πληθυσμό, επιχειρούνται κάποια δειλά οικονομικά ανοίγματα και αναπτυξιακά βήματα, χωρίς ωστόσο κάποιον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό. Κατά την περίοδο 1965-1977¹¹⁶ δημιουργούνται μια σειρά από υποδομές οι οποίες αν και σε κάποιες περιπτώσεις τόνωσαν προσωρινά την τοπική οικονομία, προκάλεσαν ταυτόχρονα την ευαισθητοποίηση για τη θέσπιση προστατευτικών πλαισίων ως προς τις χρήσεις γης, τη δόμηση και τη λειτουργία βιομηχανικών και βιοτεχνικών εγκαταστάσεων. Το 1965 ξεκινά η σταδιακή κατασκευή του αρδευτικού συστήματος,¹¹⁷ θέτοντας, έτσι, την προϋπόθεση για την εντατικοποίηση των καλλιεργειών, αλλά προκαλώντας ταυτόχρονα και την πρώτη, σύμφωνα με τους μελετητές, σημαντική αλλοίωση στην ευαίσθητη παραλίμνια ζώνη. Την ίδια χρονιά αρχίζει να λειτουργεί κοντά στον οικισμό της Πύλης λατομείο μαρμάρου το οποίο απασχόλησε μερικούς εργάτες μέχρι να κλείσει το 1975.¹¹⁸ Το 1967 εγκαινιάζεται το τοπικό κονσερβοποιείο, το οποίο στην πρώτη φάση του επεξεργαζόταν τοπικά ψάρια, και όπου απασχολούνταν κατά περιόδους έως και πενήντα Πρεσπιώτες.¹¹⁹ Το κονσερβοποιείο έπαψε να λειτουργεί το 1977 λόγω οικονομικών προβλημάτων.¹²⁰

Σε αυτό το οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, στο οποίο από τη μία εκδηλώνονταν αμφίβολου χαρακτήρα αναπτυξιακές πρωτοβουλίες υπό την στρατιωτική εποπτεία του καθεστώτος, ενώ από την άλλη ασκούσαν διεθνής πίεση για την προστασία του μοναδικού

¹¹⁴ Η ελεύθερη μετάβαση στην περιοχή των Πρεσπών περιοριζόταν ουσιαστικά σε προκαθορισμένη διαδρομή «μη επιτρεπομένης παρεκκλίσεως» (Κωστόπουλος 2002: 246)

¹¹⁵ προς στα πλησιέστερα αστικά κέντρα (Φλώρινα, Καστοριά, Θεσσαλονίκη) και το εξωτερικό. Ο πληθυσμός που καταγράφηκε το 1961 μειώθηκε μέσα σε μια δεκαετία κατά 42% (Catsadorakis και Malakou 1997: 178).

¹¹⁶ Κατά την επτάχρονη δικτατορία τα κατασκευαστικά έργα αναλαμβάνονται από το προσωπικό του στρατού.

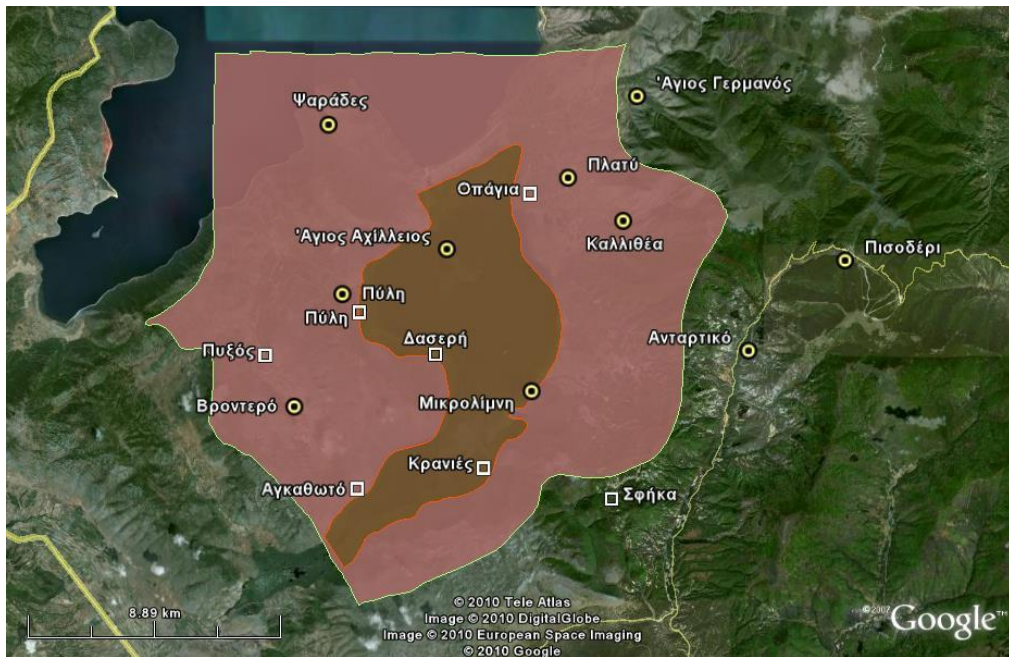
¹¹⁷ η οποία θα ολοκληρωθεί σε άλλες δύο φάσεις μεταξύ 1973 και 1977 και 1984-1987. Για την εξυπηρέτηση των κατασκευαστικών έργων δημιουργήθηκε εργοστάσιο τσιμενταυλάκων κοντά στον οικισμό Πλατύ.

¹¹⁸ Η παραλίμνια θέση του λατομείου και οι εκρήξεις που χρησιμοποιούνταν για την εξόρυξη υπήρξαν αρνητικοί περιβαλλοντικοί παράγοντες που επηρέασαν την απόφαση για την παύση της λειτουργίας του, ιδιαίτερα μετά την κήρυξη του Εθνικού Δρυμού το 1974.

¹¹⁹ Το κονσερβοποιείο αρχικά ελεγχόταν από τον αλιευτικό συνεταιρισμό του οικισμού των Ψαράδων και συσκεύαζε κυρίως τσιρόνια, τοπικό αλιευτικό είδος. Οι Πρεσπιώτες, ιδιαίτερα όσοι εργάστηκαν στο εργοστάσιο αναφέρονται συχνά με νοσταλγία στα χρόνια της λειτουργίας του.

¹²⁰ Εκτός από τις οικονομικές συνθήκες, η λειτουργία του εργοστασίου υπονομευόταν και από την εγγύτητά του στον πυρήνα του Εθνικού Δρυμού η οποία αναδεικνυόταν από τις οικολογικές ομάδες ως σοβαρή παράμετρος αλλοίωσης της παραλίμνιας ζώνης.

οικοσυστήματος, κηρύσσεται ο Εθνικός Δρυμός Πρεσπών το 1974 από την Κυβέρνηση Ιωαννίδη. Ουσιαστικά, η πράξη της κήρυξης παρέμεινε στο χαρτί καθώς δεν ερχόταν να επιλύσει στην πράξη το ζήτημα της περιβαλλοντικής διαχείρισης της περιοχής, αλλά να συμβιβάσει τυπικά τις διεθνείς προτροπές με τις κρατικές προτεραιότητες. Στο κείμενο της διακήρυξης συμπεριλαμβάνονται και οι δύο σκοπιμότητες καθώς στο πρώτο άρθρο αναφέρεται ότι η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής επιβάλλεται «τόσον δια την επιστημονικήν έρευναν όσον και την οικονομική ανάπτυξιν της περιοχής» (Προεδρικό Διάταγμα 1974).

Εικόνα 1.15. Τα όρια του Εθνικού Δρυμού Πρεσπών.

Η κήρυξη του Εθνικού Δρυμού παραμένει, ωστόσο, ένα ορόσημο καθώς σήμανε ουσιαστικά μια δεύτερη περίοδο για το οικολογικό κίνημα των Πρεσπών, το οποίο ευνοούμενο από την μεταβολή των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και από την ανάδειξη των νέων περιβαλλοντικών προβλημάτων που έφερε η συστηματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, στράφηκε σε ριζοσπαστικότερες και συγκροτημένες πλέον παρεμβάσεις. Όπως εξηγεί ο David Close:

Τα κινήματα αυτά που εμφανίστηκαν από το 1980 και μετά αποτελούνταν κυρίως από ριζοσπάστες περιβαλλοντολόγους [...] που εμπνέονταν από μια ιδεολογία που έφτανε στην Ελλάδα στα τέλη του 1970 και η οποία προερχόταν από την επιστήμη της οικολογίας. Αυτή η ιδεολογία τους κατέστησε ανεξάρτητους ως προς τα τρία μεγαλύτερα κόμματα [...] και τους ενέπνευσε να δράσουν με νέους τρόπους μέσω της τοπικής διοίκησης για παράδειγμα ή μέσω των διεθνών δικτύων (Close 1999: 57).

Το οικολογικό κίνημα είχε πλέον το νομικό έρεισμα ώστε να απαιτεί την εφαρμογή συγκεκριμένων μέτρων προστασίας και της συγκρότησης σχεδίου διαχείρισης, ενώ η προστασία της οικολογικής αξίας της περιοχής αποκτούσε εξ αρχής διεθνή υπόσταση, κάτι που επιβεβαιώνεται με την ενσωμάτωση το 1975 του υγροτόπου της Μικρής Πρέσπας στη Λίστα

Ramsar των υγροτόπων διεθνούς σημασίας. Η πίεση για τον καθορισμό προστατευτικών μέτρων, απαγορεύσεων χρήσεων γης, περιορισμών στην αλιεία, την πρακτική εφαρμογή δηλαδή της κήρυξης του Εθνικού Δρυμού, δημιούργησε ένταση μεταξύ των κατοίκων και των «οικολόγων», όπως τους αντιμετώπιζαν συλλογικά οι πρώτοι. Τα προβλήματα επιτείνονταν από τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής, της αλιείας και της κτηνοτροφίας και δημιουργίας αναπτυξιακών υποδομών. Μεταξύ του 1984 και 1987 ολοκληρώθηκε σε τρίτη φάση το αρδευτικό σύστημα για τις παραλίμνιες καλλιέργειες, το οποίο θεωρήθηκε από το περιβαλλοντικό κίνημα καταστροφικό ως προς τη μη αντιστρέψιμες επιπτώσεις που είχε στην ευαίσθητη παραλίμνια ζώνη.¹²¹ Την ίδια περίοδο, κατασκευάστηκε στην ανατολική όχθη της Μικρής Πρέσπας ιχθυογεννητικός σταθμός, η σκοπιμότητα του οποίου αμφισβητήθηκε έντονα από τις περιβαλλοντικές οργανώσεις που τον θεώρησαν ως ακόμη μια υποβάθμιση και αλλοίωση του παραλίμνιου τοπίου.¹²² Ο σταθμός δεν λειτούργησε ποτέ τελικά και παραμένει μέχρι σήμερα εγκαταλεημένος. Η ολοκλήρωση του αρδευτικού συστήματος αλλά και οι δυνατότητες της εκσυγχρονισμένης αγροτικής παραγωγής οδήγησαν στην εντατικοποίηση, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, της καλλιέργειας του φασολιού, που γρήγορα εξελίχθηκε σε μονοκαλλιέργεια σε όλη σχεδόν την έκταση της ανατολικής Πρέσπας.

Αντιδρώντας σε πολλές από αυτές τις δρομολογούμενες αναπτυξιακές απόπειρες, το οικολογικό κίνημα για τη προστασία της Πρέσπας «ενηλικιώθηκε» ως προς τη συγκρότησή του κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 διεκδικώντας τόσο την άρθρωση ισχυρού λόγου, όσο και την εφαρμογή ουσιαστικών διαχειριστικών μέτρων.¹²³ Τα μέτρα που προτείνονταν για τη διατήρηση των βιολογικών ειδών και των οικολογικών αξιών της περιοχής είχαν αποτρεπτικό χαρακτήρα τείνοντας να αποκλείουν όχι μόνο τις όποιες οικονομικές δραστηριότητες αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις την ίδια την ανθρώπινη παρουσία.¹²⁴ Αυτές τις απόλυτες εκδοχές της περιβαλλοντικής διατήρησης, οι κάτοικοι τις εισέπρατταν ως παρεμβατικές, άδικες και οικονομικά δυσβάσταχτες, γεγονός που προκάλούσε στην καλύτερη περίπτωση καχυποψία ενώ στη χειρότερη επιθετικότητα απέναντι στους «οικολόγους» και σε κάθε είδους προστατευτικό ή απαγορευτικό μέτρο.

¹²¹ Σύμφωνα με τους μελετητές, το αρδευτικό σύστημα, τροφοδοτούμενο από την Μικρή Πρέσπα, επηρέασε τη στάθμη της λίμνης και τα υγρά λιβάδια των όχθων, ενώ αλλοίωσε συνολικά το παραλίμνιο τοπίο.

¹²² Η κατασκευή του ιχθυογεννητικού σταθμού καθώς και πολλά άλλα έργα όπως ο καθαρισμός των ρεμάτων της περιοχής και η διαμόρφωση της καλλιεργητικής ζώνης υλοποιήθηκε στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Μεσογειακών Προγραμμάτων στα οποία εντάχθηκε η Πρέσπα ως περιοχή-πilotος. Τα έργα αυτής της περιόδου θεωρούνται έως σήμερα από τους μελετητές τα καταστροφικότερα ως προς την υποβάθμιση των τοπικών οικοσυστημάτων και του παραλίμνιου τοπίου.

¹²³ Βλ. ενδεικτικά : Κατσαδωράκης 1986, Χατζηλάκου 1986, Χατζηλάκου 1987, Κατσαδωράκης 1987.

¹²⁴ Αυτή η πρακτική πλήρους αποκλεισμού της ανθρώπινης δραστηριότητας βέβαια, απηχούσε μια παγιωμένη τότε –τόρα πλέον αναθεωρημένη- πολιτική ή οποία εφαρμόστηκε και στον Εθνικό Δρυμό Σαμαριάς που κηρύχθηκε το 1962 με την απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών και είχε τις ρίζες της στην πρόσληψη της «άγριας φύσης» ως απόλυτα διακριτής έννοιας από την ανθρώπινη παρουσία όπως θεσπίστηκε ήδη από το 1872, με το Yellowstone, το πρώτο Εθνικό Πάρκο στις Η.Π.Α. Για μια επικαιροποιημένη προσέγγιση των πολιτικών περιβαλλοντικής προστασίας των τοπίων, σύμφωνα με τους διεθνείς οργανισμούς βλ. Lucas 1992.

Αυτού του είδους τα προβλήματα και οι τριβές που δημιουργούνταν μεταξύ ασύμβατων προτεραιοτήτων, οδήγησαν το οικολογικό κίνημα σε μια ωριμότερη φάση κατά την οποία αναζητήθηκαν κοινές δράσεις μεταξύ διαφορετικών οργανισμών και δόθηκε για πρώτη φορά προσοχή στη συμμετοχή των ίδιων των κατοίκων. Η περίοδος αυτή σηματοδοτείται με την ίδρυση της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών το 1990 με έδρα τον Άγιο Γερμανό μετά από κοινή πρωτοβουλία ελληνικών περιβαλλοντικών οργανώσεων και διεθνών οργανισμών.¹²⁵ Σε αυτήν την ώριμη φάση παρατηρείται μια στροφή σε διαλλακτικότερες οικολογικές προσεγγίσεις που περιλαμβάνουν τον ανθρώπινο παράγοντα και ενσωματώνουν στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς όπως η παραδοσιακή αρχιτεκτονική και τα τοπικά μνημεία. Ως κορύφωση αυτής της όψιμης περιόδου θα πρέπει να θεωρείται οπωσδήποτε η πρωτοβουλία για την ίδρυση του Διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών, το 2000, η οποία διεθνοποίησε πλέον το ζήτημα της περιβαλλοντικής προστασίας και διαχείρισης της λεκάνης των Πρεσπών επανακαθορίζοντας το τοπολογικό πλαίσιο της περιοχής.

Ουσιαστικά, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις περιόδους του περιβαλλοντικού κινήματος των Πρεσπών. Την περίοδο 1967-1974 ανακαλύπτεται το οικοσύστημα των Πρεσπών και ενεργοποιείται το διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον, αποκτώντας υπόσταση με τη διακήρυξη του Εθνικού Δρυμού και την εγγραφή στον Κατάλογο Ρασμάρ το 1974. Κατά την περίοδο 1974-1991, οι κοινωνικοπολιτικές αλλαγές, σε συνδυασμό με τις κρατικές αναπτυξιακές απόπειρες και την εντατικοποίηση της καλλιέργειας, ριζοσπαστικοποιούν το οικολογικό κίνημα, ενώ οι κάτοικοι αντιδρούν στις απαγορεύσεις και τα προστατευτικά μέτρα. Η τρίτη, ώριμη φάση από το 1991 μέχρι και σήμερα, ορίζεται από τα δύο ορόσημα της ίδρυσης της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών, και της διακήρυξης του διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών ενώ χαρακτηρίζεται από ηπιότερες και πιο ολοκληρωμένες προσεγγίσεις ως προς τη προστασία και τη διαχείριση του χώρου.

Κατά τη μετάβαση αυτών των φάσεων ο περιβαλλοντικός λόγος, αρχικά αποσπασματικός και περιθωριακός, συγκροτήθηκε ως ισχυρός και θεσμικός, αλλάζοντας στοχεύσεις, προτεραιότητες και ορολογίες. Μετουσιώθηκε ταυτόχρονα, από λεκτικές περιγραφές και διακηρύξεις σε υλικές παρεμβάσεις. Στα πρώτα στάδια, ο λόγος του οικολογικού κινήματος υπήρξε αποτρεπτικός, πραγματοποιήθηκε δηλαδή μέσα από την προσπάθεια αντιστροφής δρομολογημένων κρατικών σχεδίων και εγκαταστάσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δύο πρώτες περίοδοι (1967 - 1974 και η ενδιάμεση 1974-1991), άφησαν πίσω τους μια «στρωματογραφία» αποτυχημένου εκσυγχρονισμού, που αποτελείται από πλέον ανενεργές υποδομές εκβιομηχάνισης και εντατικοποίησης της παραγωγής, όπως το κονσερβοποιείο, το λατομείο, το εργοστάσιο τσιμενταυλάκων στο Πλατύ, ο ιχθυογεννητικός σταθμός. Το οικολογικό κίνημα αναπτύχθηκε προσπαθώντας να αποτρέψει αυτού του είδους τις εκσυγχρονιστικές απόπειρες και τις περιβαλλοντικές τους επιπτώσεις, καταφέροντας αν όχι πάντα να τις προλάβει, να τις ακυρώσει

¹²⁵ Στην πρωτοβουλία συμμετείχαν μεταξύ άλλων οι Φίλοι των Πρεσπών, το Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, το ελληνικό WWF, το ίδρυμα Tour Du Valat και η Δανέζικη Ορνιθολογική Εταιρία.

στη πράξη εκ των υστέρων. Η εγκατάλειψη και «ερειπιποίηση» αυτών των κτισμάτων και κατασκευών έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς είναι ενδεικτική τόσο του κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου της εποχής, όσο και της αντιδιαστολής – ή της διαλεκτικής- του επίσημου, κρατικού σχεδιασμού και του περιβαλλοντικού λόγου, στις διάφορες εκφάνσεις του. Τα «λείψανα» των δομών αυτών αποτελούν έναν ορατό -αν και όχι τόσο προφανή- υλικό ιστό που αντιπροσωπεύει την τομή των κατασκευαστικών έργων της –σε μεγάλο βαθμό- μιλιταριστικής περιόδου 1965-1977, με τον αποτρεπτικό λόγο και τις παρεμβατικές, πρακτικές του οικολογικού κινήματος.

Εικόνες 1.16, 1.17. Οι εγκαταστάσεις του αρδευτικού συστήματος, κοντά στη θέση «Κάλε», στη δυτική όχθη της Μικρής Πρέσπας.

Εικόνες 1.17, 1.18. Το παλιό λατομείο κοντά στην Πύλη, και το παλιό κονσερβοποιείο στη θέση «Κούλα».

1935-1945	Η εκροή του ρέματος του Αγίου Γερμανού εκτρέπεται μερικώς από τη Μικρή Πρέσπα στη Μεγάλη Πρέσπα
1965	Ξεκινά η αναδιανομή της γης και η κατασκευή του αρδευτικού συστήματος
1968	Ξένοι φυσιοδίφες ανακαλύπτουν τον βιολογικό πλούτο των Πρεσπών
1971	Λαμβάνονται τα πρώτα μέτρα προστασίας σε πέντε διακριτές υπο-περιοχές. Κατασκευάζεται ο δρόμος που συνδέει τα χωριά των Πρεσπών
1973-1977	Η δεύτερη φάση κατασκευής του αρδευτικού δικτύου
1974	Διακήρυξη του Εθνικού Δρυμού
1975	Η Μικρή Πρέσπα εντάσσεται στη λίστα Ramsar των υγροτόπων διεθνούς σημασίας.
1975	Παύει η λειτουργία του λατομείου και του Κονσερβοποιείου
1984 - 1987	Η περιοχή εντάσσεται ως «πilotος» στα Ολοκληρωμένα Μεσογειακά Προγράμματα. Τρίτη φάση και ολοκλήρωση του αρδευτικού συστήματος. Κατασκευή του ιχθυογεννητικού σταθμού.
1991	Ιδρύεται η Εταιρία Προστασίας Πρεσπών
2000	Ίδρυση του Διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών

Πίνακας 1.1. Χρονολόγιο του οικολογικού κινήματος για τη προστασία των Πρεσπών.

1.6.3. Προστατεύοντας τη φύση: τα θεσμικά πλαίσια και η ρύθμιση του χώρου.

Σχεδόν ταυτόχρονα με την ανακάλυψη και την επιστημονική τεκμηρίωση της οικολογικής μοναδικότητας των δύο λιμνών, άρχισαν να θεσπίζονται μια σειρά από ρυθμιστικά, διαχειριστικά πλαίσια, να καθιερώνονται περιοριστικά μέτρα ως προς τις χρήσεις γης και τις ανθρώπινες δραστηριότητες, να καταρτίζονται κατάλογοι και χάρτες με τα προστατευόμενα βιολογικά είδη και τις οικολογικά ευαίσθητες περιοχές. Αυτού του είδους τα πλαίσια περιβαλλοντικής προστασίας και ρύθμισης, ουσιαστικά, του χαρακτήρα, των ορίων, και της αντίληψης ενός «ιδιαιτέρου» και «ευάλωτου» φυσικού χώρου, δεν περιορίζονταν στα εθνικά σύνορα αλλά κάλυπταν και τις άλλες δύο όχθες των λιμνών (της Αλβανίας και της ΠΓΔ Μακεδονίας) ενώ συχνά εκπορεύονταν από διεθνείς πολιτικούς και περιβαλλοντικούς οργανισμούς όπως η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η IUCN, το WWF, η συνθήκη Ramsar, οι οποίοι άσκησαν πίεση και για την εφαρμογή τους.

Στη διάρκεια μερικών δεκαετιών, μέσω αλληπάλληλων διακηρύξεων, καταγραφών και χαρτογραφήσεων, δημιουργήθηκαν σωρευτικά μια σειρά από επικαλυπτόμενες οριοθετήσεις οι οποίες ουσιαστικά αποτελούσαν απόπειρες ιεραρχικής και ταξινομικής οργάνωσης του χώρου του Πρεσπών με την έννοια της χωρικής κατανομής των απειλούμενων βιολογικών ειδών και των ιδιαίτερων οικολογικών στοιχείων που θα έπρεπε να τεθούν υπό καθεστώς προστασίας. Οι προστατευτικές ρυθμίσεις που διέπουν σήμερα την Πρέσπα, θεωρούνται πλέον σχεδόν «φυσικές» καθώς έχουν ταυτιστεί με την περιοχή τα τελευταία τριάντα χρόνια.¹²⁶ Στην ουσία, ωστόσο, αποτελούν τεχνητές πραγματικότητες, εννοιολογικές κατασκευές, οι οποίες πραγματώθηκαν με διάφορες μορφές και μέσα, όπως τα νομοθετικά κείμενα, οι διεθνείς συμβάσεις και οι επίσημοι χάρτες αλλά και με πραγματικές παρεμβάσεις «επί του εδάφους». όπως σημάψεις, εγκαταστάσεις, παρατηρητήρια. Δεν προέκυψαν μάλιστα καθόλου «ανώδυνα» καθώς για τη θέσπισή τους αλλά κυρίως για την πρακτική εφαρμογή τους κινητοποιήθηκαν ερευνητές, οικολογικές ομάδες και οργανώσεις, ασκήθηκαν πιέσεις μέσω καταγγελιών και δημοσιευμάτων, και αναδείχθηκε ως κρίσιμο το ζήτημα της διαχείρισης του «ευαίσθητου» χώρου των Πρεσπών σε σχέση με τις προτεραιότητες της οικονομικής ανάπτυξης.

Η πρώτη από αυτές τις επίσημες ρυθμίσεις υπήρξε φυσικά η κήρυξη του Εθνικού Δρυμού το 1974, η οποία αν και αρχικά έμεινε στα χαρτιά¹²⁷, υπήρξε διαχρονικό σημείο αναφοράς για τα όποια μέτρα προστασίας αργότερα. Σήμερα, ο Εθνικός Δρυμός, είναι ο μεγαλύτερος στην Ελλάδα και αποτελείται από έναν πυρήνα αυστηρής προστασίας που περιλαμβάνει ουσιαστικά όλη την υδάτινη επιφάνεια του ελληνικού τμήματος της Μικρής Πρέσπας καθώς και ένα δάσος αρκεύθων

¹²⁶ Όλοι σήμερα ταυτίζουν τις Πρέσπες με τον Εθνικό Δρυμό, την οικολογική τους αξία ως σημαντικού υδροβιότοπου, αντιλαμβάνονται δηλαδή τον χώρο υπό ένα ιδιαίτερο καθεστώς προστασίας.

¹²⁷ οι Κανονισμοί Λειτουργίας του Εθνικού Δρυμού καθορίστηκαν με υπουργική απόφαση μόλις το 1985 (Υπουργική Απόφαση 165594/3007/1985).

(κέδρων) κοντά στον οικισμό των Ψαράδων¹²⁸ και από μια ευρύτερη, περιφερειακή ζώνη ηπιότερης προστασίας.¹²⁹ Ταυτόχρονα, είναι και ο μόνος Εθνικός Δρυμός που κατοικείται, μια ιδιαιτερότητα που υπήρξε εξ αρχής καθοριστική ως προς τα θέματα περιβαλλοντικής διαχείρισης.

Το ίδιο το κείμενο της κήρυξης του Εθνικού Δρυμού¹³⁰ παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς για πρώτη φορά περιγράφονται και οριοθετούνται επισήμως συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος και προστατευόμενες αξίες.¹³¹ Η λεπτομερής περιγραφή στο πλαίσιο ενός επίσημου κρατικού εγγράφου σηματοδοτεί την εννοιολογική διαμόρφωση «εκ του μηδενός», των «φυσικών» ορίων που διακρίνονται ιεραρχικά στον πυρήνα και την ευρύτερη ζώνη:

Το όριο άρχεται από γεφύρας Κούλας και ακολουθεί την αμαξιτήν οδόν προς Λαιμόν μέχρι του σημείου της στροφής ένθα τερματίζεται η νεοϊδρυθείσα δενδροστοιχία. Εκείθεν στρέφεται αποτόμως προς Νότον [...] και μέχρι της νοητής προεκτάσεως της αγροτικής οδού της «Οπάγια». Εν συνεχεία κατέρχεται προς Νότον ακολουθεί τάφρον αποστραγγίσεως εγκαταλείπον τον υψοδείκτη 903 (Γουρίτσα) (Προεδρικό Διάταγμα 46, 23/01/1974).

Εικόνες 1.19, 1.20. Σημάνσεις του Εθνικού Δρυμού

Η αναφορά των τοπωνυμίων –ιδιαίτερα των σλαβικών- στην περιγραφή των ορίων του Εθνικού Δρυμού, μαρτυρά κατά ένα έμμεσο και ειρωνικό τρόπο μια αντιφατική πραγματικότητα. Ένας χώρος, ζωντανός, οικείος και κατοικούμενος, αν και ολιγάνθρωπος πλέον το 1974, αποσπώταν και οριοθετούνταν ως προστατευόμενη ζώνη, ώστε να αποδοθεί «αδιατάρακτος» στην επιστημονική έρευνα. Αυτή η νομοθετική πράξη, περιόριζε, έστω σε συμβολικό επίπεδο αρχικά, το δικαίωμα αυτοδιαχείρισης του λιμναίου χώρου από τις παραλίμνιες κοινότητες και ενίσχυε την αντίληψη

¹²⁸ Ο πυρήνας του Δρυμού έχει έκταση 49,3 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

¹²⁹ Η περιφερειακή ζώνη καλύπτει 145,7 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

¹³⁰ Προεδρικό Διάταγμα 46, 23/01/1974.

¹³¹ Η περιοχή των Πρεσπών περιγράφεται στο κείμενο της κήρυξης ως: «συγκροτούσα υγροβιότοπον λίαν αξιολόγου ορνιθολογικής πανίδος, εκ σπανίων ειδών πτηνών και δημιουργούσα μετά της υφισταμένης χλωρίδος, ιδία της ενδιαφερούσης βοτανικώς, συστάδος αρκεύθου (*Juniperus Foetidissima*) και [...] φυσικόν περιβάλλον, ούτινος η διατήρησις κρίνεται επιβεβλημένη τόσο δια την επιστημονικήν έρευναν όσον και την οικονομική ανάπτυξιν της περιοχής, εκ των εν γένει αισθητικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών της». (Προεδρικό Διάταγμα 46 23/01/1974 1974).

των Πρεσπών, τουλάχιστον στη ζώνη του πυρήνα προστασίας, ως ενός κενού ανθρώπινων δραστηριοτήτων, «φυσικού» χώρου. Είναι χαρακτηριστικό, ότι τα πρώτα μέτρα προστασίας ως προς την οριοθέτηση του Εθνικού Δρυμού, κλήθηκαν να εφαρμόσουν οι στρατιωτικές περιπολίες στις οποίες ανατέθηκε η φύλαξη της ορνιθοπανίδας. Η εννοιολογική σύλληψη του κενού ιστορικού βάθους, φυσικού χώρου και ο βιωματικός και βιώσιμος οικονομικά παραλίμνιος χώρος των ψαράδων και των καλλιεργητών, υπήρξαν δύο εξ αρχής ασύμβατες πραγματικότητες. Όπως εξηγεί η Διευθύντρια της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών Μυρσίνη Μαλακού:

Η ίδρυση του Εθνικού Δρυμού συνοδεύτηκε απλώς από δύο απαγορεύσεις. Η πρώτη ήταν η κατάργηση του τότε νόμιμου κυνηγιού των πελεκάνων οι οποίοι θεωρούνταν απειλή για τους ψαράδες. Το δεύτερο ήταν η απαγόρευση της καύσης των καλαμιώνων, μια πρακτική που χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους προκειμένου να μεγιστοποιούν τις περιοχές γονιμοποίησης των ψαριών και να ελέγχουν τη βλάστηση της λίμνης. Από τότε δεν υπήρξε κάποια πρόοδος στις ενέργειες και στη συνέχεια ο Εθνικός Δρυμός ποτέ δεν οργανώθηκε ούτε αναπτύχθηκε όπως θα έπρεπε.

-Εννοείτε πως η κήρυξη του Δρυμού έμεινε μόνο στα χαρτιά;

Ακριβώς. Το καθεστώς του Εθνικού Δρυμού δινόταν στην Ελλάδα σε δασικές περιοχές που ήταν συνήθως ακατοίκητες. Στη Πρέσπα παραχωρήθηκε αυτό το καθεστώς καθώς ήταν ο μόνος τρόπος για να προστατευτεί η περιβαλλοντική της σημασία. Η Πρέσπα ωστόσο κατοικείται από 1200 ανθρώπους. Έτσι διαμάχες και συγκρούσεις εμφανίστηκαν από την πρώτη στιγμή (Διαδικτυακός τόπος Ramsar 1999).

Σε αυτή την απλουστευτική οριοθέτηση της «προστατευόμενης φύσης» που αγνοούσε την ύπαρξη των κατοίκων, κυριαρχούσαν οι αλληλο-αποκλειόμενες έννοιες. Οι πελεκάνοι θεωρούνταν εχθροί των ψαράδων και οι ψαράδες κυνηγοί των πελεκάνων,¹³² η καύση των καλαμιώνων καταστροφική¹³³, οι πρακτικές των κατοίκων επιβαρυντικές.¹³⁴ Το γεγονός ότι η κήρυξη του Δρυμού και η εφαρμογή των πρώτων προστατευτικών μέτρων βασίστηκε εξ αρχής και σχεδόν αποκλειστικά σε απαγορεύσεις και αποκλεισμούς είχε καθοριστική σημασία ως προς την παγίωση αρνητικών συνειρμών και αισθημάτων μεταξύ των κατοίκων έναντι κάθε περιβαλλοντικού μέτρου.

¹³² Σε οικολογικά κείμενα και καταγραφές, οι ψαράδες αναφέρονται ως επίμονοι κυνηγοί των πελεκάνων τους οποίους θεωρούσαν ανταγωνιστές. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις των παλιών ψαράδων ωστόσο, η σχέση με τους πελεκάνους ήταν μάλλον συνεργατική καθώς αποτελούσαν ιδανικούς οδηγούς για τους ψαρότοπους.

¹³³ Η κοπή, καύση ή βόσκηση των καλαμιώνων, μια συνηθισμένη πρακτική στα παραλίμνια χωριά των Πρεσπών αρχικά επικρίθηκε ως προς τις οικολογικές της επιπτώσεις και απαγορεύτηκε σύμφωνα με τα δεδομένα και τις εμπειρικές μεθόδους εκείνης της εποχής. Σήμερα ωστόσο, αυτή η στάση όχι μόνο έχει αναθεωρηθεί, αλλά πλέον η καύση των καλαμιώνων εφαρμόζεται πιλοτικά από τους ίδιους τους φορείς περιβαλλοντικής προστασίας και τους μελετητές καθώς έχει διαπιστωθεί ότι ο έλεγχος της παραλίμνιας βλάστησης συμβάλλει στην ανάπτυξη των υγρών λιβαδιών, που είναι πολύ σημαντικά για τα οικοσυστήματα υγροτόπων (Kazoglou κ.α. 2001).

¹³⁴ Αυτή η λογική σίγουρα αντανάκλασε σε μεγάλο βαθμό το ιδεολογικό υπόβαθρο του οικολογικού κινήματος της εποχής. Αν και διατυπωμένη για την περίπτωση της Μ. Βρετανίας, η διαπίστωση των Macnaghten και Urry, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τηρουμένων των αναλογιών την οικολογική προσέγγιση των Πρεσπών: «κυρίως μέσω της καινοτομίας ομάδων όπως “Ramblers”, “Foe”, “CPRE” και το “WWF” ένας νέος λόγος για την υπαίθρο άρχισε να διαπερνά την κοινή γνώμη. Οι αγρότες δεν ταυτίζονταν πλέον ως οι προφανείς φύλακες της υπαίθρου αλλά προσλαμβάνοντας τώρα ως απειλή προς τη φύση, όπως και κάθε άλλη βιομηχανία» (Macnaghten και Urry 1998: 55).

Ο βιολόγος Γιώργος Κατσαδωράκης που υπήρξε ένας από τους πρώτους επιστήμονες που εγκαταστάθηκαν στη περιοχή, ασκώντας έντονη κριτική στην έλλειψη ουσιαστικών μέτρων εφαρμογής του καθεστώτος του Εθνικού Δρυμού, σχολιάζει το 1986:

Εθνικός Δρυμός λοιπόν η περιοχή το 1974. Τι σήμαινε όμως ο τίτλος αυτός για τους κατοίκους; Ήρθαν απ' το Δασαρχείο έδωσαν μια λίστα απαγορεύσεων, κόλλησαν μια πινακίδα κι έφυγαν. Ενημέρωση καμιά, συζήτηση καμιά. Γιατί; Πώς; Τίποτα. Χωρίς κανένα ειδικευμένο υπεύθυνο, χωρίς ξεκάθαρη πολιτική για τη διαχείριση της περιοχής, με το έτσι θέλω, χωρίς υποχρεώσεις, μόνο με απαιτήσεις και απαγορεύσεις, χωρίς προσωπικό, χωρίς σαφείς νόμους, χωρίς κανονισμό λειτουργίας προσαρμοσμένο στις ειδικές ανάγκες του τόπου (Κατσαδωράκης 1986: 355)

Το 1975 η Μικρή Πρέσπα κηρύχθηκε υγρότοπος Διεθνούς Σημασίας στα πλαίσια της συνθήκης Ramsar αποκτώντας έτσι και επίσημα ένα καθεστώς διεθνούς σημασίας και προστασίας.¹³⁵ Η τυπολογία και τα κριτήρια υπό τα οποία οι υγρότοποι χαρακτηρίζονται «διεθνούς σημασίας» σύμφωνα με τη συνθήκη Ramsar, παρουσιάζουν ενδιαφέρον καθώς, αν και δεν έχουν απαραίτητα άμεση ισχύ ως προς τη πρακτική διαχείριση του χώρου, αποτελούν ένα οργανωμένο σύστημα οργάνωσης και ιεράρχησης των γεωφυσικών στοιχείων, των βιολογικών ειδών και των οικολογικών αξιών κάθε περιοχής που συμπεριλαμβάνεται στον Κατάλογο. Η Μικρή Πρέσπα συμπεριλήφθηκε στον Κατάλογο καθώς θεωρήθηκε ότι πληροί διάφορα κριτήρια, μεταξύ των οποίων το βασικότερο, ότι περικλείει δηλαδή ένα «σπάνιο, μοναδικό παράδειγμα φυσικού ή σχεδόν φυσικού υγροτόπου που εντοπίζεται σε μια διακριτή βιογεωγραφική περιοχή» (Διαδικτυακός Τόπος Ramsar 2008). Σημαντικό κριτήριο υπήρξε επίσης, η καταγραφή απειλούμενων βιολογικών ειδών ή ευαίσθητων και σπάνιων παγκοσμίως πληθυσμιακών ομάδων.¹³⁶

Με Υπουργική Απόφαση του 1975,¹³⁷ η ευρύτερη παραλίμνια ζώνη του θεσμοθετημένου πλέον Εθνικού Δρυμού της Μικρής Πρέσπας κηρύχθηκε τόπος ιδιαίτερου φυσικού κάλλους «μετά ζώνης προστασίας ακτίνας 50 μέτρων περίξ». Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη από τις πρώτες ρυθμίσεις και τα επίσημα κείμενα τίθενται κάποια βασικά μοτίβα ως προς την πρόσληψη του χώρου των Πρεσπών. Η μοναδική ομορφιά της περιοχής αντιπροσώπευε την συνεύρεση σπάνιων πτηνών, ενδημικών φυτών και ευαίσθητων οικοσυστημάτων, φυσικά στοιχεία που έπρεπε να προστατευτούν με τη δημιουργία προστατευτικών ζωνών και «νησίδων».

Με την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση ενσωματώθηκαν πολλές από τις Ρυθμίσεις και τα υπάρχοντα θεσμικά πλαίσια περιβαλλοντικής προστασίας. Σύμφωνα με την οδηγία 79/409/EEC, η Μικρή Πρέσπα έχει χαρακτηριστεί ως «Περιοχή Ειδικής Προστασίας» (SPA)

¹³⁵ Η Μικρή Πρέσπα περιλήφθηκε στον Κατάλογο των Υγροτόπων Διεθνούς Σημασίας Ramsar στις 21/08/1975, αφού η Ελλάδα ενσωμάτωσε τη συνθήκη Ramsar στη νομοθεσία της το 1974 με τον Νόμο 191/1974.

¹³⁶ Ως μοναδικά οικολογικά στοιχεία της Μικρής Πρέσπας αναφέρονται οι μεικτές αποικίες πελεκάνων και ιδιαίτερα του απειλούμενου "Pelecanus Crispus", τα έξι ενδημικά είδη ψαριών, και τα 1500 είδη φυτών μεταξύ των οποίων το ενδημικό "Centaurea Prespiana" (Δικτυακός Τόπος Ramsar 2008).

¹³⁷ Υπουργική Απόφαση Α/Φ31/23211/1747/1975.

για τα πουλιά.¹³⁸ Επίσης, με την οδηγία 92/43/ΕΕC,¹³⁹ ο Εθνικός Δρυμός στο σύνολό του και η οροσειρά Βαρνούντας έχουν καθοριστεί ως Ειδικές Περιοχές Διατήρησης ως προς τα φυσικά οικοσυστήματα, την άγρια χλωρίδα και πανίδα. Αυτές οι Περιοχές Διατήρησης και Ειδικής Προστασίας που ουσιαστικά καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού τμήματος της λεκάνης των Πρεσπών, περιλαμβάνονται και στον Εθνικό Κατάλογο NATURA 2000.

Παρόμοια πλαίσια προστασίας έχουν θεσπιστεί και στις άλλες δύο χώρες της λεκάνης των Πρεσπών. Στην Αλβανία υφίσταται το «Εθνικό Πάρκο Πρεσπών» ενώ στην Π.Γ.Δ. Μακεδονίας υπάρχει το Εθνικό Πάρκο “Pelister” (της οροσειράς «Περιστέρι»), το Εθνικό Πάρκο «Galichitsa»,¹⁴⁰ καθώς και το ορνιθολογικό καταφύγιο “Ezerani” στις βόρειες όχθες της Μεγάλης Πρέσπας, ενώ η Μεγάλη Πρέσπα στο σύνολό της έχει κηρυχθεί φυσικό μνημείο.

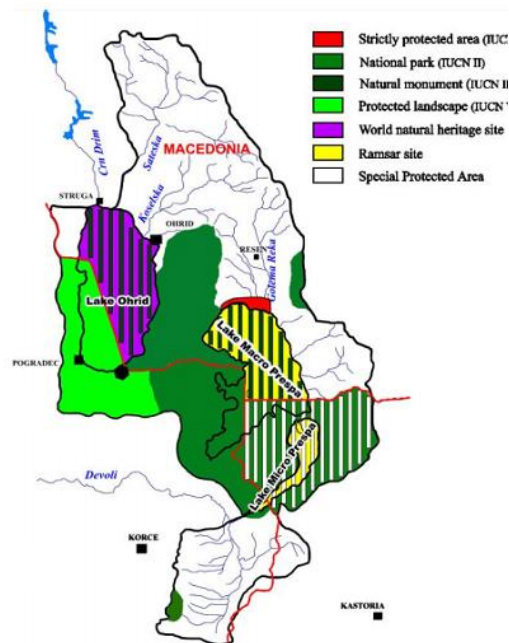
Πλαίσιο / Νόμος / Κήρυξη	Χώρα
Εθνικός Δρυμός Πρεσπών Προεδρικό Διάταγμα 46, 23/01/1974 Τόπος ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους (Μικρή Πρέσπα) Υπουργική Απόφαση Α/Φ31/23211/1747/1975.	Ελλάδα
Κύρωση της Διεθνούς Συμφωνίας Ramsar, ΦΕΚ 350, 19/11/1974.	Ελλάδα
Κατάλογος Ramsar Υγροτόπων Διεθνούς Σημασίας (Μικρή Πρέσπα), 1975.	Ελλάδα
Έγκριση Κανονισμού Λειτουργίας Εθνικού Δρυμού Πρεσπών Υπουργική Απόφαση 165594/3007/1985, ΦΕΚ 467 (2), 25/7/1985	
Περιοχή Ειδικής Προστασίας (Μικρή Πρέσπα) για τα πουλιά. Οδηγία 79/409/ΕΕC Εθνικός Κατάλογος Natura 2000	Ελλάδα
Ειδικές Περιοχές Διατήρησης (περιοχή Εθνικού Δρυμού, οροσειρά Βαρνούντας) Οδηγία 92/43/ΕΕC, Εθνικός Κατάλογος Natura 2000	Ελλάδα
Εθνικό Πάρκο Πρεσπών	Αλβανία
Εθνικό Πάρκο “Pelister”	ΠΓΔ Μακεδονίας
Εθνικό Πάρκο “Galichitsa”	ΠΓΔ Μακεδονίας
Ορνιθολογικό Καταφύγιο “Ezerani”	ΠΓΔ Μακεδονίας
Διασυνοριακό Πάρκο Πρεσπών, 2000	Ελλάδα, Αλβανία, ΠΓΔ Μακεδονίας

Πίνακας 1.2. Θεσμικά πλαίσια περιβαλλοντικής προστασίας στις τρεις χώρες των Πρεσπών.

¹³⁸ Η περιοχή συμπίπτει ουσιαστικά με τον πυρήνα του Εθνικού Δρυμού.

¹³⁹ για τη διατήρηση των φυσικών οικοσυστημάτων, της άγριας χλωρίδας και πανίδας (the Habitats/NATURA 2000 Directive).

¹⁴⁰ Πρόκειται για την οροσειρά που διαχωρίζει τη Μεγάλη Πρέσπα από την Οχρίδα.

Εικόνα 1.21. Θεσμικά πλαίσια προστασίας στη περιοχή Πρεσπών – Οχρίδας. Πηγή: Avramovski 2002.

Τα διαφορετικά αυτά θεσμικά πλαίσια ήρθε να ενοποιήσει η πρωτοποριακή κίνηση της κήρυξης του «Διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών» (“Prespa Transboundary Park”), το 2001, μετά από πρωτοβουλία της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών. Το Διασυνοριακό Πάρκο Πρεσπών (ΔΠΠ) ήρθε να επαναπροσδιορίσει όχι μόνο τα θέματα περιβαλλοντικής διαχείρισης και συνεργασίας αλλά και την ευρύτερη αντίληψη του χώρου των Πρεσπών πέρα από τα στεγανά των εθνικών συνόρων.¹⁴¹

Η πιο πρόσφατη εξέλιξη ως προς τη θεσμική κατοχύρωση της προστασίας της μοναδικότητας των Πρεσπών είναι η υποβολή υποψηφιότητας εκ μέρους της Ελλάδας¹⁴² για τον Κατάλογο των Θέσεων Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO. Η υποψηφιότητα αυτή, αν και δε θα μπορούσε να ενταχθεί στις πρωτοβουλίες του οικολογικού κινήματος, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς έχει υποβληθεί με το κριτήριο της «μεικτής θέσης»¹⁴³ και χρησιμοποιεί εξίσου πολιτισμικά στοιχεία και περιβαλλοντικά δεδομένα.¹⁴⁴

Αν και η υποψηφιότητα υποβλήθηκε ξεχωριστά από την Ελλάδα χωρίς να υπάρξει συνεργασία με τις άλλες δύο χώρες της λεκάνης των Πρεσπών και δεν σχετίζεται με την πρωτοβουλία του Διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών, η υποψηφιότητα απηχεί σίγουρα το διεθνές ενδιαφέρον που προσελκύει πλέον η Πρέσπα και σηματοδοτεί μια μετάβαση από τα τοπικά ή εθνικά σχήματα στους διεθνείς θεσμούς και τη παγκόσμια κλίμακα.

¹⁴¹ Θεωρώντας την κήρυξη του ΔΠΠ ως το ορόσημο μιας ποιοτικής, χωρικής μετατόπισης ως προς την πρόσληψη των Πρεσπών και ως ένα νέο τοπολογικό παράδειγμα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ισχυρή επιρροή στις εξελίξεις, το προσεγγίζω ξεχωριστά παρακάτω.

¹⁴² Η υποψηφιότητα υποβλήθηκε στις 31/01/2003 από το Υπουργείο Πολιτισμού.

¹⁴³ Περιοχής δηλαδή που συνδυάζει ιδιαίτερα, παγκόσμιας σημασίας πολιτιστικά και φυσικά χαρακτηριστικά.

¹⁴⁴ Αναφέρεται για παράδειγμα, ότι η Πρέσπα έχει τον υψηλότερο δείκτη βιοποικιλότητας, αναλογικά με την έκτασή της, σε όλη την Ευρώπη.

Κατά τα τελευταία δεκαπέντε περίπου χρόνια, πολλά περιγραφικά κείμενα όπως το παραπάνω, χρησιμοποιούν και ανακυκλώνουν στοιχεία και δεδομένα του φυσικού περιβάλλοντος των Πρεσπών, φανερώνοντας την καθιέρωση και πλήρη ενσωμάτωση στο δημόσιο λόγο, επίσημο και ανεπίσημο, όρων και αξιών που διεκδικούνταν αποκλειστικά από το οικολογικό κίνημα όπως η «βιοποικιλότητα», η «αιφορία», η «βιώσιμη ανάπτυξη». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Macnaghten και Urry:

Η αιφορικότητα είναι ο νέος λόγος που πλαισιώνει την επίσημη περιβαλλοντική ατζέντα κατά τη δεκαετία του 1990. Μέσα από αυτό το πρίσμα, οι περιβαλλοντολόγοι μοιράζονται τώρα μια κοινή γλώσσα και ως ένα βαθμό μια κοινή ατζέντα με τα κράτη και τον επιχειρηματικό κόσμο. Η περιβαλλοντική ρητορική δεν είναι πλέον το αποκλειστικό προνόμιο των περιβαλλοντικών ομάδων. Τώρα μεγάλοι οργανισμοί υποστηρίζουν συστηματικά την αιφόρο ανάπτυξη όπως και υπηρεσίες, υπουργεία, η Ευρωπαϊκή Ένωση, ακόμη και ασφαλιστικές εταιρείες (Macnaghten και Urry, 1998: 213).

1.6.4. Καταγράφοντας τη φύση: επιστημονικές τοπολογίες

Από τη στιγμή της περιβαλλοντικής ανακάλυψης των Πρεσπών στα τέλη του 1960 και παράλληλα με τη θέσπιση ειδικών καθεστώτων προστασίας, βρίσκεται σε εξέλιξη ένα διαρκές εγχείρημα επιστημονικής καταγραφής της περιοχής που περιλαμβάνει μετρήσεις, μελέτες και επιτόπιες έρευνες και μέσω του οποίου το τοπίο των Πρεσπών έχει καταστεί το κατ'εξοχήν αντικείμενο της οικολογικής παρατήρησης.

Αυτή η επιστημονική αντικειμενικοποίηση (ή «επιστημονικοποίηση»)¹⁴⁵ του φυσικού περιβάλλοντος δεν είναι μια ουδέτερη διεργασία καθώς συνδέεται άμεσα με ρυθμίσεις και πρακτικές παρεμβάσεις στον χώρο σε μια σχέση αλλητροφοδότησης. Η προσέγγιση της φύσης ως μετρήσιμου και οριοθετημένου αντικειμένου επιτρέπει την «αυτονόμησή» της ως εξωτερικού στοιχείου και τη συστηματικοποίηση διαχειριστικών πλαισίων τα οποία με τη σειρά τους κινητοποιούν και νομιμοποιούν την περαιτέρω επιστημονική καταγραφή. Μέσω της επιστημονικής περιγραφής και τεκμηρίωσης, τονίζεται το απλουστευμένο δίπολο «φύση-άνθρωπος» και διευκολύνεται η διαχείριση ενός «στεγανού», «φυσικού» χώρου μέσω της οριοθέτησης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και της εδραίωσης γραφειοκρατικών μηχανισμών (Macnaghten και Urry 1998: 186).

Ο Klaus Eder (1996b), στο σημαντικό βιβλίο του «*The Social Construction of Nature. A Sociology of Ecological Enlightenment*» αναφέρει τρία σχήματα εννοιολογικής πλαισίωσης (framing devices) που χρησιμοποιούνται σταθερά από τον περιβαλλοντικό λόγο: την ηθική υπευθυνότητα, την εμπειρική αντικειμενικότητα και την αισθητική κρίση. Εάν στη περίπτωση των Πρεσπών –όπως και σε άλλα διεθνή παραδείγματα– η εφαρμογή προληπτικών μέτρων και ρυθμιστικών πλαισίων όπως ο Εθνικός Δρυμός πέρασε μέσα από την επίκληση της ηθικής

¹⁴⁵ «scientisation» είναι ο όρος που χρησιμοποιούν οι Macnaghten και Urry (1998).

υπευθυνότητας των αξιωματούχων και των κοινωνιών,¹⁴⁶ τότε σίγουρα η εμπειρική αντικειμενικότητα βασίστηκε στο νομιμοποιητικό υπόβαθρο της πυκνής επιστημονικής δραστηριότητας σχεδόν τεσσάρων δεκαετιών.¹⁴⁷ Η αντικειμενικότητα αυτή, στην οποία στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό η δικαιοδοσία των όποιων αποτρεπτικών παρεμβάσεων και διαχειριστικών μέτρων, έγκειται στις επιστημονικές μεθόδους και τα εργαλεία καταγραφής, στην πρωταρχικότητα της παρατήρησης και της μέτρησης.

Με βάση το παράδειγμα των Πρεσπών, η επιστημονική δραστηριότητα διαχωρίζεται εδώ ως προς την τοπολογική της διάσταση σε τρία βασικά πεδία: την χαρτογράφηση, τον καθορισμό δηλαδή ορίων, ζωνών και θυλάκων,¹⁴⁸ η οποία έρχεται να σαρώσει «οριζόντια» και δισδιάστατα τον χώρο, την οικολογική παρατήρηση που εμπεδώνει την έννοια του φυσικού περιβάλλοντος ως μιας οντότητας μετρήσιμης και οπτικά ελέγξιμης, και τέλος, την ταξινόμηση, μέσω της οποίας τα στοιχεία του φυσικού χώρου ονοματίζονται, καταγράφονται σε ομάδες, και ιεραρχούνται «κάθετα» με βάση αξιακές προτεραιότητες όπως η σπανιότητα, ο βαθμός επικινδυνότητας, η ευαισθησία. Πρόκειται για τρία πεδία που αναπτύσσονται παράλληλα και αλληλοτροφοδοτούνται.

Στο πρώτο πεδίο, αυτό της χαρτογράφησης, θα πρέπει οπωσδήποτε να τοποθετήσουμε την κλιματολογική, γεωλογική και εδαφολογική κατηγοριοποίηση της λεκάνης των Πρεσπών, αλλά και τη χαρτογραφική αποτύπωση των βιολογικών πληθυσμιακών ομάδων και των οικοσυστημάτων. Ήδη από τις πρώτες απόπειρες καταγραφής, οι ερευνητές επιχείρησαν να χαρτογραφήσουν με βάση διαφορετικά κριτήρια τη λεκάνη των Πρεσπών, συχνά σε συνδυασμό με αυτή της Οχρίδας και να αποτυπώσουν μια σειρά από γεωλογικά χαρακτηριστικά, βιολογικά φαινόμενα ή –σπανιότερα– ανθρώπινες δραστηριότητες όπως οι χρήσεις γης (Pygouetsi και Karteris 1986).¹⁴⁹ Οι χαρτογραφήσεις αυτές αποτελούν οπτικές αποδόσεις των επιστημονικών μετρήσεων και δεδομένων, παράλληλα ωστόσο, θέτουν με τη σειρά τους νέα υπόβαθρα επιστημονικής επιχειρηματολογίας αλλά και διαχειριστικά εργαλεία, ιδιαίτερα ως προς τα προστατευτικά θεσμικά πλαίσια. Οι διαγραμμισμένες ζώνες, οι θύλακες, οι οικονησίδες, αν και αποτελούν προϊόντα της επιστημονικής διεργασίας, συχνά παράγουν με τη σειρά τους τον «επιστημονικοποιημένο» χώρο που αναπαριστούν. Σε αρκετές περιπτώσεις, τα όρια του Εθνικού Δρυμού, των ειδικών προστατευόμενων περιοχών, και οι θέσεις ειδικού ενδιαφέροντος

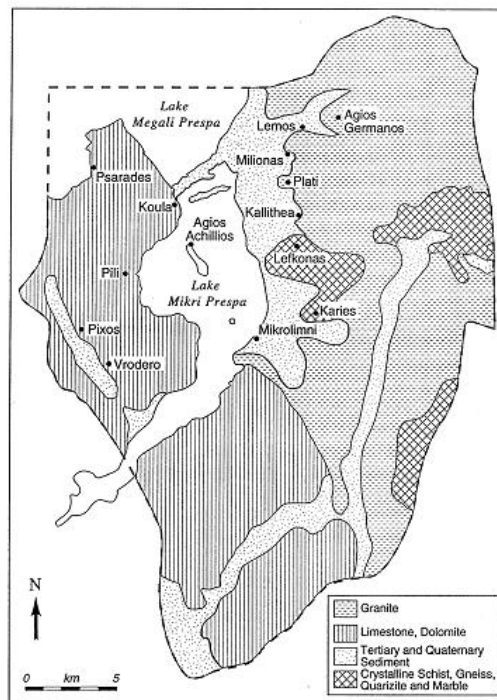
¹⁴⁶ όπως φανερώνουν εύγλωττα οι καταγγελίες του οικολογικού κινήματος από το 1985 έως και τις αρχές του 1990.

¹⁴⁷ Το εννοιολογικό πλαίσιο της αισθητικής αξιολόγησης είναι επίσης διακριτό ήδη από τα πρώτα κείμενα διακήρυξης της μοναδικότητας και της ωραιότητας του τοπίου των Πρεσπών. Καθώς ωστόσο, οι διαδικασίες κατασκευής του τοπίου ως αισθητικού αντικειμένου παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, αναλύονται σε επόμενη ενότητα.

¹⁴⁸ Η διαδικασία της «ζωνοποίησης» για παράδειγμα, είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση όπου η επιστημονική αποτύπωση μεταφράζεται σχεδόν αυτούσια στις πρακτικές χωρικού σχεδιασμού. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των Πρεσπών, ο καθορισμός ζωνών χρήσεων γης και δραστηριοτήτων υπήρξε διαχρονικό θέμα και αίτημα, το οποίο μόλις πρόσφατα επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστεί συνολικά με την ένταξη της περιοχής στα Σχέδια Χωρικής και Οικιστικής Οργάνωσης Ανοικτής Πόλης (ΣΧΟΟΑΠ).

¹⁴⁹ Η μελέτη των Pygouetsi, Karteris (1986) έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς αποτελεί μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις μελέτης των ανθρωπογενών χαρακτηριστικών της περιοχής.

αντανακλούν –αν δε συμπίπτουν- τις οριοθετήσεις που προκύπτουν με βάση τις επιστημονικές μελέτες καθώς αυτές αποτελούν το κατεξοχήν μέσο μέτρησης και αποτύπωσης του χώρου.

Εικόνα 1.22. Το γεωλογικό υπόβαθρο του ελληνικού τμήματος της Πρέσπας. Πηγή: Hollis και Stevenson 1997.

Η οπτικοποίηση και χωρική απόδοση των επιστημονικών δεδομένων έχει επιταχυνθεί και διευκολυνθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια με την χρήση των νέων τεχνολογιών και ιδιαίτερα των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών, κάτι που επέτρεψε μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια και προώθησε ταυτόχρονα την αναπαραγωγή των χαρτών και του οπτικού υλικού σε ένα ευρύτερο κοινό, πέρα από το επιστημονικό.

Προϋπόθεση της χαρτογράφησης, πυρήνας κάθε επιστημονικής δραστηριότητας και νομιμοποιητικό μέσο του οικολογικού κινήματος υπήρξε η επιτόπια καταγραφή που ξεκίνησε στη Πρέσπα δειλά και αποσπασματικά στα τέλη της δεκαετίας του 1960 για να αποκτήσει συστηματικότερο χαρακτήρα μετά το 1974 και να περιέλθει σε μια ωριμότερη φάση αξιοποιώντας και τα νέα μέσα από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα. Οι μέθοδοι της οικολογικής παρατήρησης, οι επιτόπιες μετρήσεις και καταγραφές, αποτέλεσαν μια διαχρονική διαδικασία σήμανσης του χώρου σε σχέση με τις πληθυσμιακές ομάδες των βιολογικών ειδών και τις περιβαλλοντικές συνθήκες ή μεταβολές.

Αν και η οικολογική παρατήρηση προσεγγίζεται ως ένα κατεξοχήν εμπειρικό, «αντικειμενικό» πεδίο, στην ουσία δεν αποτελεί μια ουδέτερη πρακτική, καθώς βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος ενώ δεν περιορίζεται στην περιγραφή αλλά επιχειρεί να εξαγάγει συμπεράσματα και να διατυπώσει αξιολογικές κρίσεις. Αυτού του είδους οι τεχνικές υποστήριξης του επιστημονικού λόγου, από την παρατήρηση των πουλιών, έως τις δειγματοληψίες, προωθούσαν ιδιαίτερα κατά την πρώιμη τους φάση τον διαχωρισμό μεταξύ

δύο αλληλο-αποκλειόμενων εννοιολογικών κατηγοριών: των ευάλωτων φυσικών «νησίδων» και του «διαταραγμένου», ανθρωπογενούς χώρου, ή μεταξύ ενός αδιατάρακτου φυσικού τοπίου το οποίο παρατηρείται και καταγράφεται ως ένα ευμετάβλητο επιστημονικό αντικείμενο και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που έχουν σοβαρές επιπτώσεις πάνω του. Έτσι, για παράδειγμα, οι πελεκάνοι καταγράφονται ως είδος που επιλέγει την ιδανική θέση για τις φωλιές με κριτήριο περισσότερο την απομόνωση σε σχέση με «εχθρικές» ανθρώπινες δραστηριότητες παρά τη διαθεσιμότητα της τροφής:

Οι Λευκοί Πελεκάνοι ταξιδεύουν μεγάλες αποστάσεις σε κοπάδια για να εξασφαλίσουν τροφή κατά την περίοδο αναπαραγωγής. Καθώς οι Πελεκάνοι φωλιάζουν μόνο στη Μικρή Πρέσπα και χρησιμοποιούν έναν αριθμό υδάτινων όγκων για την τροφή τους, ο βασικός παράγοντας για την επιλογή της Βρωμολίμνης ως περιοχής αναπαραγωγής φαίνεται πως είναι η αδυναμία πρόσβασης του ανθρώπου. Η άμεση διαθεσιμότητα τροφής φαίνεται πως έχει δευτερεύουσα σημασία (Pyrovetsi 1989: 47).

Η οικολογική παρατήρηση επιδρά σε δύο επίπεδα. Από τη μία νομιμοποιεί την επιστημονική εποπτεία, τον έλεγχο και την προστασία του φυσικού χώρου, ενώ από την άλλη καταγράφει τις μεταβολές και επιπτώσεις σε ευαίσθητες πληθυσμιακές ομάδες όπως οι πελεκάνοι, τα ενδημικά είδη ψαριών, ή οι βιο-γεωγραφικές ενότητες, τα οικοσυστήματα, τα τοπία, είτε των φυσικών διεργασιών είτε, κυρίως, των ανθρώπινων παρεμβάσεων. Στη δεύτερη περίπτωση, οι επιστημονικές καταγραφές παίρνουν τον χαρακτήρα μαρτυρίας-καταγγελίας. Σε αυτού του είδους τις παρατηρήσεις κάποιων πρώτων ερευνητών εξάλλου, βασίστηκε η κινητοποίηση για τη περιβαλλοντική προστασία των Πρεσπών ως προς τις καταστροφικές αναπτυξιακές παρεμβάσεις της δεκαετίας του 1980. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι «Φίλοι των Πρεσπών» μια ομάδα επιστημόνων και μελετητών που συγκροτήθηκε το 1986 για την ευαισθητοποίηση της περιβαλλοντικής προστασίας της περιοχής, κινητοποιήθηκε άμεσα για να καταγράψει τις επιπτώσεις των αναπτυξιακών έργων των επιπτώσεων των αναπτυξιακών έργων που βρίσκονταν σε εξέλιξη εκείνη την περίοδο με «την λεπτομερή φωτογράφιση των επεμβάσεων στο οικοσύστημα της περιοχής και την αποτύπωση σε χάρτες των επεμβάσεων» (Οι φίλοι των Πρεσπών 1987).¹⁵⁰ Την οικολογική παρατήρηση, τη δειγματοληψία και την καταμέτρηση ακολουθεί η ονομάτιση, η ταξινόμηση και η στατιστική ή δημογραφική επεξεργασία. Τα βιολογικά είδη καταμετρώνται και κατατάσσονται σε κατηγορίες και πληθυσμιακές ομάδες, νέα είδη καταγράφονται, οι αριθμοί παρακολουθούνται συγκριτικά. Μέσω της άσκησης της επιστημονικής «αυθεντίας» έναντι του περιγραφόμενου αντικειμένου, επενδύονται αξιολογικά είδη ζωής και

¹⁵⁰ οι καταγραφές των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και οι καταγγελίες για τον τρόπο εκτέλεσης των έργων, επικεντρώνονταν σε συγκεκριμένα προβλήματα κάθε φορά. Τα σημαντικότερα υπήρξαν η καταστροφή των παραποτάμιων δασών στους ρύακες που καταλήγουν στη Μικρή Πρέσπα, η αλλοίωση της παραδοσιακής οργάνωσης των καλλιεργειών με τη δημιουργία «ισοπεδωμένων» εκτάσεων εντατικής, μηχανοποιημένης καλλιέργειας, η συρρίκνωση των παρόχθιων «υγρών λιβαδιών» αλλά και η επιβάρυνση των υδάτων της Μικρής Πρέσπας από τα λιπάσματα και φυτοφάρμακα που καταλήγουν εκεί μέσω του αρδευτικού συστήματος. Έντονη κριτική δέχτηκε και η δημιουργία του ιχθυογεννητικού σταθμού το 1985 (Χατζηλάκου 1986, 1987).

βλάστησης, φυσικά χαρακτηριστικά ή ολόκληρες περιοχές, συνήθως με την επίκληση των κριτηρίων της σπανιότητας ή μοναδικότητας. Πρόκειται για μια ιεράρχηση των οικολογικών αξιών της περιοχής με πρώτα στην κορυφή της πυραμίδας τα είδη που κινδυνεύουν με εξαφάνιση ή απειλούνται άμεσα αλλά και με γενικότερα στοιχεία όπως η ενότητα του τοπίου, ή βιογεωγραφικά σύνολα να περιλαμβάνονται. Η πυραμίδα περιλαμβάνει 1400 είδη φυτών, πάνω από 260 είδη πτηνών, 45 είδη θηλαστικών, 32 είδη ερπετών και αμφιβίων, 17 είδη ψαριών (Κατσαδωράκης 1995). Το γεγονός ότι σήμερα, σε πολλά επίσημα και ανεπίσημα κείμενα γίνεται επίκληση αυτών των καταμετρήσεων ως τεκμηρίων της οικολογικής μοναδικότητας της περιοχής, είναι χαρακτηριστικό ως προς την ενσωμάτωση και αναπαραγωγή του επιστημονικού λόγου στην καθημερινότητα.

Αυτού του είδους οι επιστημονικές τοπολογίες, έχοντας σχεδόν μονοπωλήσει την περιγραφή του χώρου των Πρεσπών προσεγγίζονται συνήθως ως αυταπόδεικτες και μη προβληματικές, διαμορφώνοντας έτσι μια οντολογία του χώρου των Πρεσπών σύμφωνα με την οποία υφίσταται ό,τι είναι δυνατόν να καταγραφεί επιστημονικά. Αυτό που συχνά διαφεύγει ωστόσο, είναι ότι η «εμπειρική αντικειμενικότητα» δεν αποτελεί αδιαμφισβήτητη και αδιαφοροποίητη παράμετρο καθώς τα προϊόντα της παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις και μεταβολές, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες οπότε και τα νέα τεχνολογικά μέσα έχουν επιταχύνει τις εξελίξεις στο πεδίο των περιβαλλοντικών και βιολογικών επιστημών (Eder 1996: 174).

Και στη περίπτωση της Πρέσπας, ακόμη και μετά από μία παράδοση επιστημονικής καταγραφής του χώρου για σχεδόν τέσσερις δεκαετίες, το «δείγμα» στο οποίο βασίζονται οι μελέτες δεν επιτρέπει πάντα καθολικά συμπεράσματα,¹⁵¹ ενώ οι κατευθυντήριες γραμμές ως προς τη περιβαλλοντική διαχείριση που προκύπτουν με βάση τα επιστημονικά συμπεράσματα και τις τρέχουσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, έχουν αλλάξει αισθητά σε αρκετές περιπτώσεις.

Αυτού του είδους οι βαθύτερες αναγνώσεις και διαφοροποιήσεις οι οποίες εξαντλούνται σε μεγάλο βαθμό εντός της ερευνητικής κοινότητας, δεν φτάνουν στην «επιφάνεια» του χώρου των Πρεσπών, έτσι όπως αποτυπώνεται σε χάρτες, σε καταλόγους βιολογικών ειδών, σε επιστημονικές μελέτες και έτσι όπως αναπαράγεται σε μη επιστημονικά μέσα που απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό. Ο αριθμός και οι ονομασίες των ειδών που απαντώνται στη Πρέσπα, ο βαθμός της τοπικής βιοποικιλότητας, τα όρια του Εθνικού Δρυμού, είναι στοιχεία που έχουν ενσωματωθεί τόσο στις επίσημες εκδοχές και αποτυπώσεις των δύο λιμνών όσο και σε λιγότερο επίσημα μέσα, όπως για παράδειγμα το φυλλάδιο ενός τοπικού ξενώνα. Με άλλα λόγια, ο επιστημονικός λόγος, είτε στις αυθεντικές του εκφράσεις, είτε στις απλουστευμένες εκδοχές του,

¹⁵¹ είναι διαρκείς οι εκκλήσεις των μελετητών για την χρηματοδότηση και υποστήριξη μακροπρόθεσμων έργων που θα βασίζονται στην επιτόπια έρευνα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους ώστε τα παραγόμενα αποτελέσματα να είναι συγκρίσιμα. Τα τελευταία χρόνια, με την υποστήριξη της Εταιρία Προστασίας Πρεσπών περισσότεροι μελετητές κατάφεραν να υλοποιήσουν ερευνητικά έργα μεσοπρόθεσμης κλίμακας διαβιώντας οι ίδιοι στην Πρέσπα για παρατεταμένα χρονικά διαστήματα.

έχει κυριαρχήσει σχεδόν στο σύνολο του φάσματος της εννοιολογικής πλαισίωσης και της πρόσληψης των Πρεσπών ως ενός σχεδόν αποκλειστικά «φυσικού» χώρου.

Υπάρχουν βέβαια περιπτώσεις όπου στα επιστημονικά κείμενα περιλαμβάνονται στοιχεία της τοπικής γνώσης και αντίληψης κυρίως ως έμμεσες, συμπληρωματικές πηγές της ιστορικότητας διάφορων φυσικών φαινομένων όπως η αυξομείωση της στάθμης των λιμνών. Τα τελευταία χρόνια επίσης, έχουν γίνει απόπειρες συνολικότερης προσέγγισης θεμάτων περιβαλλοντικής πολιτικής, διαχείρισης και εκπαίδευσης και ενσωμάτωσης των τοπικών αντιλήψεων, συνήθως με τη χρήση ερωτηματολογίων. Αυτού του είδους οι προσεγγίσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς έρχονται να αποκαλύψουν τις συχνά ασύμβατες ιεραρχήσεις και προτεραιότητες των τοπικών κοινοτήτων σε σχέση με τον επίσημο περιβαλλοντικό λόγο.

Σε μια τέτοιου είδους έρευνα (Pyrovetsi και Daoutopoulos 1999), οι αγρότες ρωτήθηκαν σχετικά με τις επιπτώσεις των αγροτικών δραστηριοτήτων στο έδαφος, την ποιότητα του νερού και στο τοπίο. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά: «a 15 item scale, named “GNOSIS” [...] was used to assess the level of knowledge respondents had about the environmental impact of agriculture» (Pyrovetsi και Daoutopoulos, 1999: 149). Τα αποτελέσματα της έρευνας σύμφωνα με αυτήν την κλίμακα μέτρησης, έδειξαν ότι ενώ στη Πρέσπα παρατηρείται μια εντατικότερη αγροτική παραγωγή με γενικευμένη χρήση λιπασμάτων, ζιζανιοκτόνων και χημικών, υπάρχει ταυτόχρονα και η μεγαλύτερη άγνοια ως προς τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις των αγροτικών δραστηριοτήτων. Η έρευνα καταλήγει στην ανάδειξη της ανάγκης περιβαλλοντικής εκπαίδευσης των αγροτών.

Ο τρόπος προσέγγισης και τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτή την έρευνα είναι ενδεικτικά. Η μεθοδολογική επιλογή της χρήσης μιας γνωστικής κλίμακας με προκαθορισμένες κατηγορίες και διαβαθμίσεις, καθώς η αντιπαραβολή της αγροτικής δραστηριότητας με το περιβάλλον ως μιας «εξωτερικής» οντότητας, δείχνουν ότι τέτοιου είδους προσπάθειες οδηγούν μάλλον στην πλαισίωση και όχι τη βαθύτερη κατανόηση της ασύμβατης σε μεγάλο βαθμό με τέτοιου είδους εννοιολογικά σχήματα τοπικής γνώσης και αντίληψης. Αναδεικνύεται η ανάγκη περιβαλλοντικής εκπαίδευσης των αγροτών με σύγχρονους όρους, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται τυχόν προσεγγίσεις των κοινωνικών διαδικασιών μέσω των οποίων οι ίδιοι αντιλαμβάνονται το περιβάλλον.

Σε μια άλλη πρόσφατη έρευνα όπου χρησιμοποιήθηκαν ερωτηματολόγια (Trakolis 2001) παρατηρείται άγνοια των χωρικών ως προς τη θέση των χωριών τους σε σχέση με τον Εθνικό Δρυμό, τα όρια και τον χαρακτήρα του Εθνικού Δρυμού, ενώ τους απασχολεί η οικονομική τους κατάσταση σε σχέση με τα θέματα περιβαλλοντικής προστασίας και διαχείρισης της γης. Η κήρυξη του Εθνικού Δρυμού έφερε εξ αρχής τους κατοίκους σε μια συγκρουσιακή σχέση με τους

επίσημους φορείς και τους εκπροσώπους τους¹⁵² (Δασική Υπηρεσία, κρατικοί υπάλληλοι, επιστήμονες) της οποία ρίζα υπήρξε η ιδιοκτησία και η χρήση της γης. Οι κάτοικοι, χωρίς να έχουν καμία συμμετοχή στη διαδικασία θεσμοθέτησης και εφαρμογής των μέτρων του Εθνικού Δρυμού, αντιδρούσαν αρνητικά σε κάθε είδους περιορισμό, στην αλιεία, τη βόσκηση, την υλοτομία και φυσικά στην απαλλοτρίωση της ιδιωτικής γης ή τη θέσπιση περιορισμών στη χρήση της.

Τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας είναι αποκαλυπτικά ως προς την ύπαρξη δύο παράλληλων και ασύμβατων χώρων. Από τη μία διακρίνουμε τον επίσημο, θεσμοθετημένο και προστατευόμενο χώρο έτσι όπως εκφράστηκε μέσα από τη νομοθεσία, τις ειδικές μελέτες ή τα επιστημονικά κείμενα και εφαρμόστηκε «εκ των άνω», με τη δικαιοδοσία των κρατικών λειτουργιών και των «ειδικών». Αυτός ο χώρος έρχεται να επικαλύψει και να υπερκεράσει τον ζωτικό, καθημερινό χώρο των κατοίκων που συνδέεται άμεσα με την οικονομική τους επιβίωση. Η ένταση μεταξύ των κρατικών υπαλλήλων, των «οικολόγων» και των κατοίκων, μπορεί να ερμηνευτεί σε μεγάλο βαθμό μέσα από την «τριβή» αυτών των δύο χωρικών επιπέδων.¹⁵³ Η αποτυχία των ντόπιων να κατανοήσουν τα όρια του Εθνικού Δρυμού ή τη θέση του χωριού τους σε σχέση με τη προστατευόμενη ζώνη,¹⁵⁴ δείχνει ότι σχεδόν εικοσιπέντε χρόνια μετά την κήρυξη του Δρυμού, οι επίσημες οριοθετήσεις δεν εγγράφηκαν πραγματικά στους «νοητικούς τους χάρτες» και στην καθημερινή τους κίνηση στον χώρο. Η αδυναμία άρθρωσης λόγου και εκπροσώπησης υπήρξε ένας παράγοντας που λειτούργησε επίσης σωρευτικά για την τοπική κοινότητα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, με τα ερωτηματολόγια που τους δόθηκαν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας: ¹⁵⁵ «οι ντόπιοι στον Εθνικό Δρυμό Πρεσπών είχαν για πρώτη φορά την ευκαιρία να εκφράσουν τους εαυτούς τους ως προς τα διάφορα θέματα σχεδιασμού και διαχείρισης σε σχέση με τον Δρυμό» (Trakolis 2001: 237).

¹⁵² Είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε στο σημείο αυτό ότι αν και πολλοί επιστήμονες και μέλη του οικολογικού κινήματος αντιτάχθηκαν από την αρχή στις κρατικές πρωτοβουλίες που αγνοούσαν σε μεγάλο βαθμό την τοπική κοινωνία, οι κάτοικοι περιέγραφαν αδιαφοροποίητα με τον όρο «οικολόγοι» τους εκπρόσωπους κάθε παρεμβατικού μέτρου στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής προστασίας.

¹⁵³ Για άλλη μια ελληνική περίπτωση αντίστασης των τοπικών κοινοτήτων στα μέτρα περιβαλλοντικής προστασίας βλ. την ανθρωπολογική μελέτη του Δημήτρη Θεοδοσόπουλου (Theodossopoulos 1997, 2003).

¹⁵⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, το 15% όσων απάντησαν δεν γνώριζαν εάν το χωριό τους βρίσκεται εντός ή εκτός του Εθνικού Δρυμού ενώ όσοι δήλωσαν ότι γνώριζαν, δεν απάντησαν σωστά σε ένα αξιοσημείωτο ποσοστό.

¹⁵⁵ Τα ερωτηματολόγια φυσικά, εκ των προτέρων δομημένα και στοχευμένα σε συγκεκριμένα θέματα, μόνο ως μια αποσπασματική απόπειρα κατανόησης των τοπικών αντιλήψεων θα μπορούσαν να θεωρηθούν.

1.6.5. Από τα σύνορα στη διασυνοριακότητα: νέες τοπολογίες

Την τελευταία δεκαετία παρατηρείται ένα φαινόμενο «επανα-χαρτογράφησης» των Πρεσπών, όχι τόσο με την έννοια της καταγραφής και αποτύπωσης, όσο της επέκτασης του «ορατού» χώρου πέραν των εθνικών συνόρων. Οι πρόσφατες συγκρούσεις στα δυτικά βαλκάνια που ανέδειξαν την ανάγκη πρωτοβουλιών συνεργασίας και ειρηνικής συνύπαρξης, η επέκταση των ευρωπαϊκών δομών στη Νοτιανατολική Ευρώπη καθώς και τα πιεστικά περιβαλλοντικά προβλήματα, ήδη έθεταν ένα ευνοϊκότερο πλαίσιο σε σχέση με το ψυχροπολεμικό κλίμα των προηγούμενων δεκαετιών. Το ορόσημο, ωστόσο, του διεθνούς «ανοίγματος» των Πρεσπών είναι η διακήρυξη του Διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών το 2000. Στις 2 Φλεβάρη του 2000, με αφορμή την Παγκόσμια Ημέρα Υγροτόπων και μετά από πρωτοβουλία της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών, οι πρωθυπουργοί της Ελλάδας, Αλβανίας και (ΠΓΔ) Μακεδονίας υπέγραψαν στον οικισμό του Αγίου Γερμανού την κήρυξη του Διασυνοριακού Πάρκου:

αναγνωρίζοντας ότι, η διατήρηση και η προστασία ενός οικοσυστήματος με τόσο μεγάλη σημασία, όχι μόνον αποτελεί υπηρεσία προς τη φύση αλλά, επίσης, δημιουργεί τις ευκαιρίες για την οικονομική ανάπτυξη των παρακείμενων περιοχών των τριών χωρών. Επιπλέον, η μακρά ιστορία της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή αποδεικνύει τη συμβατότητα παραδοσιακών δραστηριοτήτων και γνώσεων με τη διατήρηση της φύσεως (Διαδικτυακός Τόπος Ramsar 2008β).

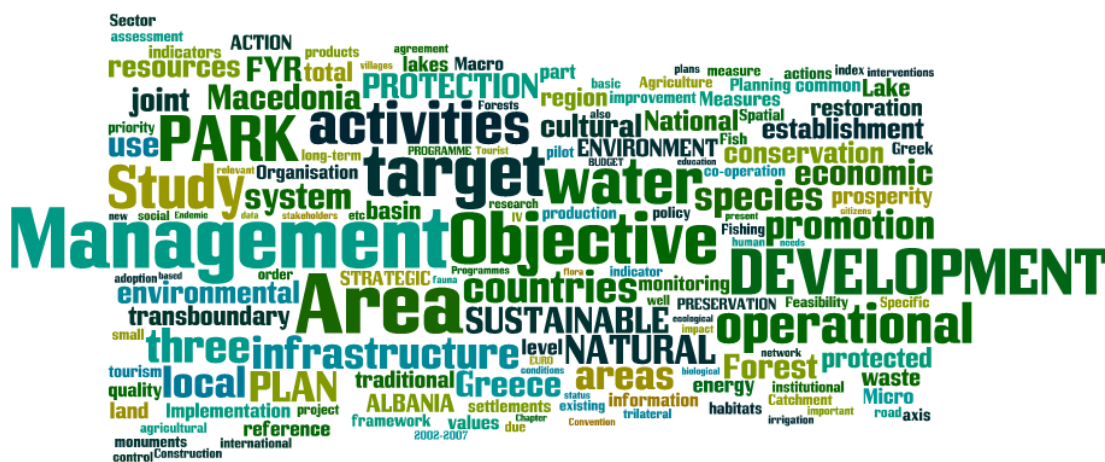
Το κείμενο της διακήρυξης του Πάρκου αναγνωρίζει τη μοναδικότητα των φυσικών χαρακτηριστικών της περιοχής και τη δυνατότητα αξιοποίησης της παραδοσιακής γνώσης των τοπικών κοινοτήτων. Ταυτόχρονα θέτει ως στόχο την ανάδειξη των Πρεσπών σε διεθνές πρότυπο συνεργασίας και ειρηνικής συνύπαρξης μέσω της εφαρμογής συγκεκριμένων μέτρων και πολιτικών στον τομέα της περιβαλλοντικής διαχείρισης. Με τη συμβολική αυτή κίνηση, η Πρέσπα όχι μόνο εγγράφεται στον ευρύτερο χώρο των δυτικών Βαλκανίων, αλλά «μετατοπίζεται» από το αδιέξοδο των εθνικών συνόρων, στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος ως νησίδια ειρηνικής συνύπαρξης και περιβαλλοντικής συνεργασίας στη Νοτιανατολική Ευρώπη. Αυτή η διεθνοποίηση των Πρεσπών, βασιζόμενη σε μεγάλο βαθμό στη τοπικότητα και τη μοναδικότητά τους, υποστηρίζεται από τον επίσημο κρατικό λόγο, από Διεθνείς Οργανισμούς όπως το WWF αλλά και από Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και των τριών χωρών.¹⁵⁶ Πρόκειται για μια νέα χωρική συνθήκη η οποία αν και προς το παρόν έχει περιοριστεί κυρίως στο συμβολικό και ψυχολογικό επίπεδο,¹⁵⁷ έχει ήδη προσελκύσει νέες πρωτοβουλίες διασυνοριακής συνεργασίας.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Η ίδια η ίδρυση του Πάρκου εξάλλου, υπήρξε πρωτοβουλία της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών.

¹⁵⁷ λίγες στοχευμένες δράσεις περιορισμένης κλίμακας έχουν υλοποιηθεί έως τώρα στο πλαίσιο του Διασυνοριακού Πάρκου (βλ. Christopoulou και Roumeliotou 2006).

¹⁵⁸ Το 2001 ιδρύθηκε το Πολιτιστικό Τρίγωνο Πρεσπών μία ΜΚΟ πολιτιστικού χαρακτήρα με έδρα επίσης τον Άγιο Γερμανό. Σημαντική είναι επίσης η πρωτοβουλία του EastWest Institute. Μέσω του Ευρωπαϊκού

Ένα από τα σημεία που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είναι ότι στο πλαίσιο της «παγκόσμιας» φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς¹⁵⁹ που τοποθετούνται πλέον οι Πρέσπες – συχνά σε συνδυασμό με τη γειτονική Οχρίδα- παράγονται νέες εκδοχές της τοπικότητας – συνήθως απλουστευμένες και σχηματικές- που προβάλλονται ως σπάνιες και διατηρητέες αξίες: από τα υδρόβια πουλιά και τα «υγρά λιβάδια», έως τα βυζαντινά μνημεία, την παραδοσιακή αρχιτεκτονική και τις παραδοσιακές «συμβιωτικές» ως προς το περιβάλλον πρακτικές αλιείας και γεωργίας. Η σχηματοποίηση αυτή βασίζεται σε υπαρκτά χαρακτηριστικά τα οποία ωστόσο ομαδοποιούνται και προσαρμόζονται σύμφωνα με την ορολογία των διεθνών οργανισμών ή των μη κυβερνητικών οργανισμών. Αυτού του είδους ο διεθνοποιημένος λόγος αναπαράγεται στα κείμενα του Διασυνοριακού Πάρκου στον ιστοχώρο της συνθήκης Rasmag ή του WWF ή τις αναφορές του EastWest Institute για την πρόσφατη πρωτοβουλία της Ευρω-Περιοχής Πρέσπας-Οχρίδας (“Prespa-Ohrid Euroregion”). Ο λόγος αυτός διαμεσολαβεί έναν χώρο αφαιρετικό, σε «δορυφορική» κλίμακα, αμβλύνοντας αναπόφευκτα τις μικρο-τοπικές διαφοροποιήσεις και τις βαθύτερες αποχρώσεις. Όπως παρατηρεί ο Peter Brosius: «οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις διαχέουν τον τοπικό λόγο γενικοποιώντας τον σε τέτοιο βαθμό ώστε γίνονται μέρος του παγκόσμιου αναγνωρισμένου λόγου. Συχνά δεν είναι σαφές τι είναι τοπικό και τι όχι: οι πηγές των αναπαραστάσεων συσκοτίζονται εν μέσω της διαδικασίας μετάφρασης και κατανομής» (J. Peter Brosius 1999: 281).

Εικόνα 1.23: νέφος επισημειώσεων (“tag cloud”) με βάση τις συχνότερες λέξεις του κειμένου του Διαχειριστικού Σχεδίου του Διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών. Παραλείπεται η λέξη Prespa καθώς και άλλες κοινές λέξεις. Επικρατούν διαχειριστικοί – αναπτυξιακοί όροι όπως «management», «objective», «development», «sustainable», «infrastructure», «prosperity». Έντονες είναι οι αναφορές στο φυσικό περιβάλλον («natural», «basin», «species», «water», «forest», «resources») ενώ λιγότερο συχνές είναι οι αναφορές στη πολιτιστική κληρονομιά («cultural», «traditional», «monuments»). Πηγή κειμένου: Society for the Protection of Prespa (SPP) 2002.

Προγράμματος Interreg επίσης πραγματοποιήθηκαν διάφορες διασυνοριακές δράσεις της ευρύτερης περιοχής των Πρεσπών και της Φλώρινας.

¹⁵⁹ δε θα πρέπει να ξεχνούμε την ελληνική υποψηφιότητα των Πρεσπών για τις θέσεις Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO.

Αυτού του είδους ο «διεθνοποιημένος» λόγος ωστόσο, προσκρούει αναπόφευκτα στην πολυπλοκότερη πραγματικότητα του χωριού και της μικρο-περιοχής όταν υλοποιούνται συγκεκριμένες δράσεις. Από την αρχή της δημιουργίας του, το Διασυνοριακό Πάρκο αντιμετώπισε διάφορα προβλήματα στην εφαρμογή συγκεκριμένων μέτρων που είχαν να κάνουν με την έλλειψη υποδομών¹⁶⁰, τις γραφειοκρατικές αγκυλώσεις, τις στερεοτυπικές, εθνικιστικές αντιλήψεις ή ευρύτερα προβλήματα διακρατικών σχέσεων, όπως το χρόνιο ζήτημα της ονομασίας της ΠΓΔ Μακεδονίας το οποίο επανέρχεται συνεχώς ως εμπόδιο στη προώθηση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Η Διακήρυξη του Πάρκου με άλλα λόγια, δεν οδήγησε σε κάποια άμεση ή δραματική μεταβολή ως προς τη χωρική αντίληψη των Πρεσπών αλλά έθεσε περισσότερο ένα νέο πεδίο δυνατοτήτων, ευκαιριών και προκλήσεων εντός του οποίου είναι δυνατόν να υπάρξουν μακροπρόθεσμα σημαντικές ποιοτικές διαφοροποιήσεις. Αν και η πρωτοβουλία ήλθε «εκ των άνω», υπό την αιγίδα των επίσημων κρατών, οι δράσεις και οι ενέργειες που δίνουν υπόσταση στο Πάρκο κινούνται στο πεδίο της «χαμηλής πολιτικής» και της ανταλλαγής εμπειριών μεταξύ ειδικών, μελετητών και κρατικών λειτουργών (Christopoulou και Roumeliotou 2006: 349).

Οι πρωτοβουλίες του Διασυνοριακού Πάρκου αλλά και των άλλων διασυνοριακών δράσεων¹⁶¹ κινούνται στο πεδίο χαμηλής πολιτικής και επικεντρώνονται σε πρωτοβουλίες περιβαλλοντικής προστασίας, εκπαιδευτικά προγράμματα ή διαδρομές στα βυζαντινά μνημεία της περιοχής. Τα κοινά –μεταξύ των τριών όχθων της λίμνης– στοιχεία του παραδοσιακού πολιτισμού και του πρόσφατου παρελθόντος, επαναπροσεγγίζονται, έστω δειλά ή επιφανειακά.

Οι νέες διασυνοριακές τοπολογίες, παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν ως προς τη μεταφορά τους στο έδαφος, σχηματοποιούν σταδιακά έναν νέο χώρο σε σχέση με το τριπλό αδιέξοδο των εθνικών συνόρων που υφίσταται για περίπου ογδόντα χρόνια και που έχει υπάρξει ιδιαίτερα έντονο στην ελληνική πλευρά. Μετά από δεκαετίες, οι απέναντι όχθες, ιστορικά και πολιτισμικά οικείες, γίνονται και πάλι «ορατές», τα ονόματα των απέναντι χωριών αναφέρονται σε επίσημα κείμενα, αναπαράγονται όψεις της καθημερινότητας από τις τρεις όχθες, καταγράφονται οι διοικητικές διαιρέσεις και η δημογραφία της «απέναντι πλευράς», ενώ όλο και περισσότεροι διασυνοριακοί χάρτες κυκλοφορούν. Πρόκειται για μια αργόσυρτη, μάλλον, μετατόπιση της οντολογίας του χώρου των Πρεσπών η οποία θέτει τις βάσεις για μια νέα χωρική αντίληψη, χωρίς ωστόσο να αναιρεί προς το παρόν τη θραυσματικότητα και τη μονοδιάστατη, εθνοκεντρική οπτική που έχουν εμπεδωθεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

¹⁶⁰ Το σημαντικότερο από αυτά είναι η έλλειψη ολοκληρωμένης οδικής σύνδεσης μεταξύ των τριών όχθων, κάτι που προβλέπεται σε μια πρόσφατη μελέτη για την ανάδειξη των παραλίμνιων οικισμών και μνημείων.

¹⁶¹ Όπως αυτές του Πολιτιστικού Τριγώνου Πρεσπών.

Κεφάλαιο 2. ΤΟΠΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

2.1. Το τοπίο ως συμβολικό κεφάλαιο: εισαγωγή.
σελ. 133-136

2.2. Το «πρώτο βλέμμα»:
περιηγητές, επισκέπτες και κρατικοί λειτουργοί
στην Πρέσπα, 1850-1940.
σελ. 137-159

2.3. Ανακαλύπτοντας τη Πρέσπα:
η αισθητική της φύσης και της μνημειακότητας
σελ. 160-193

2.4. Οι λίμνες ως θέαμα και φαντασίωση:
τουριστικές πρακτικές, οπτικοποιήσεις
και φαντασιακές αφηγήσεις των Πρεσπών.
σελ. 194-234

2.1. Το τοπίο ως συμβολικό κεφάλαιο: εισαγωγή.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους το τοπίο των Πρεσπών κατασκευάστηκε ως αισθητικό αντικείμενο, επενδύθηκε αξιακά και σημασιολογικά ως «συμβολικό κεφάλαιο»¹ φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, καταναλώθηκε ως οπτικό-τουριστικό προϊόν ή μετουσιώθηκε ως φαντασιακή προβολή και αφήγηση. Αν και αυτή η ιστορία των αναπαραστάσεων ξεκινά από τα πρώτα περιηγητικά κείμενα, επικεντρώνεται στα τελευταία τριάντα ή σαράντα χρόνια, οπότε και οι Πρέσπες ανακαλύπτονται και εντάσσονται σταδιακά τόσο στον επίσημο όσο και στο φαντασιακό επίπεδο της εθνικής επικράτειας, αποκτώντας κατά τα πιο πρόσφατα χρόνια την ιδιότητα ενός δημοφιλούς τουριστικού προορισμού και πολλαπλώς «οπτικοποιημένου», «εξ αποστάσεως οικείου» τοπίου.

Οι αναπαραστάσεις, ή οι διαμεσολαβήσεις –σύμφωνα με τον όρο που θα χρησιμοποιηθεί εδώ συχνότερα– των Πρεσπών, δεν είναι ομοιογενείς, δεν έχουν πάντα τα ίδια κίνητρα, ούτε πραγματοποιούνται με τα ίδια μέσα ή από τους ίδιους φορείς. Συντελούνται σε διαφορετικά επίπεδα, τοπικό, εθνικό ή διεθνές, σε διαφορετικά πλαίσια και με διαφορετικούς κάθε φορά αφηγητές και διαμεσολαβητές. Έτσι, το τοπίο των Πρεσπών αποτελεί ταυτόχρονα αναντικατάστατη οικολογική αξία αλλά και τουριστικό προορισμό για τους εκδρομείς του σαββατοκύριακου, πνευματική νησίδα και μνημειακό τόπο του βυζαντινού παρελθόντος αλλά και τραγικό θέατρο της αιματοχυσίας του εμφυλίου, φαντασιακή επικράτεια εθνικιστικών φιλοδοξιών και αφηγήσεων αλλά και ελπιδοφόρο σύμβολο της ειρηνικής βαλκανικής συνύπαρξης. Από τα κείμενα των πρώτων περιηγητών ή του ανασκαφέα της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, έως τα οικολογικά ενημερωτικά φυλλάδια ή της διαφημίσεις των τοπικών παραδοσιακών ξενώνων, από τα ντοκιμαντέρ της κρατικής τηλεόρασης ή τις κινηματογραφικές ταινίες, έως τα αφιερώματα σε περιοδικά, τις καρτ-ποστάλ ή τους ιστότοπους, το τοπίο των Πρεσπών, ανακαλύπτεται, δομείται και πλαισιώνεται διαρκώς, ερμηνεύεται, εξιστορείται, οπτικοποιείται.

Τα έντυπα ή ηλεκτρονικά μέσα, οι κάθε είδους περιγραφές και αφηγήσεις, συνιστούν διαδικασίες διαμεσολάβησης, μεταφοράς δηλαδή ή «αφαίρεσης» από μία χωρική κλίμακα σε μια άλλη, από το επίπεδο του τόπου σε αυτό του τοπίου, από τον βιωμένο χώρο στην αναπαράσταση του

¹ Χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο του «symbolic capital» όπως τον εισήγαγε αρχικά στην κοινωνική θεωρία ο Bourdieu (1977, 1984). Ο όρος βέβαια έχει χρησιμοποιηθεί σε διαφορετικά πλαίσια και συμφραζόμενα. Με την πειραφή, εδώ, του τοπίου ως «συμβολικού κεφαλαίου» επιχειρείται να αποδοθεί η εννοιολογική του συμπύκνωση ως κατεχοχήν φορέα τόσο ενός «ανόθευτου» φυσικού πλούτου, όσο και ενός μνημειακού παρελθόντος. Για μια κριτική ανάλυση της χρήσης του παρελθόντος ως συμβολικού κεφαλαίου βλ. Hamilakis και Yalouri 1996.

χώρου. Οι διαδικασίες και οι όροι διαμεσολάβησης καθορίζουν τον χώρο έτσι όπως προσλαμβάνεται ή συγκροτούν σύμφωνα με την τριπλή διαλεκτική του Lefebvre (1991) τις «χωρικές πρακτικές» («spatial practices»). Σύμφωνα με τον Lefebvre, οι διαμεσολαβήσεις είναι δυνατόν να συντελούνται στο επίπεδο του λόγου, της οπτικοποίησης ή και της επιτέλεσης ή να αποτελούν υλικές παρεμβάσεις στον χώρο. Σε κάθε περίπτωση πάντως, διαμορφώνουν το πλαίσιο της πρόσληψης, καθορίζουν τις γωνίες, τις διαδρομές, τις «νόρμες» ή τα στερεότυπα με τα οποία κατευθύνουμε το βλέμμα μας αλλά και τις καθημερινές μας κινήσεις στον χώρο.

Ακριβώς λόγω της πολυμορφικότητας των αναπαραστάσεων και των διαμεσολαβητικών πρακτικών, δεν υιοθετείται εδώ μια συμβατική σημειωτική προσέγγιση που περιορίζεται στην ανάλυση της εικόνας αλλά επιχειρείται μια βαθύτερη, ποιοτική διερεύνηση, δίνοντας έμφαση στα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα και την ιδεολογική δομή και διάρθρωση του – κειμενικού ή οπτικού – «διαμεσολαβημένου λόγου» («mediated discourse»)². Μέσα από αυτήν την αναλυτική προσέγγιση επιχειρώ μια ιστορική και ερμηνευτική αποδόμηση των εννοιολογικών ή αισθητικών κατασκευών, των διαμεσολαβητικών πρακτικών και των μηχανισμών πρόσληψης μέσω των οποίων έχουν διαμορφωθεί οι κυρίαρχες αντιλήψεις για το τοπίο στις Πρέσπες. Η έννοια της «πολυτροπικότητας» («multimodality») στο πλαίσιο της κριτικής ανάλυσης λόγου («critical discourse analysis») (Kress και Van der Leeuwen 2001, Wodak και Meyer 2001) επεκτείνει το ερμηνευτικό πεδίο του διαμεσολαβημένου λόγου πέρα από τα κειμενικά σημειωτικά συστήματα και τις οπτικές αναπαραστάσεις, ενσωματώνοντας κοινωνικές πρακτικές ή ακόμη και υλικές μορφές, όπως τα μορφολογικά στοιχεία του δομημένου περιβάλλοντος, πινακίδες και σημάδια, αρχιτεκτονικές κατασκευές ή εγκαταστάσεις, ως συμπαγείς «μεταφράσεις», αποκρυσταλλώσεις συγκεκριμένων πολιτικών και ιδεολογικών νοημάτων.

Η κατασκευή του τοπίου ως αισθητικού αντικειμένου συνδέεται με την αξιολογική, συμβολική του επένδυση. Τους τρόπους δηλαδή με τους οποίους το τοπίο προσλαμβάνεται ως συμπύκνωση οικολογικών αξιών, ως υλικό τεκμήριο, «μάρτυρας» της τοπικής ιστορίας ή ως φαντασιακή προβολή εθνικών μυθολογιών. Ειδικότερα η λεκάνη των Πρεσπών έχει αντιμετωπιστεί διαχρονικά ως μια «κοιτίδα» που περικλείει ένα σπάνιο σύνολο οικοσυστημάτων και βιοτόπων με μακράιωνη περιβαλλοντική ιστορία, αλλά και ένα ιστορικό παρελθόν που συνδυάζει τη βυζαντινή μνημειακότητα με τους θρύλους των τοπικών παραδόσεων. Υπό αυτό το πλαίσιο επιχειρώ να εξετάσω τους τρόπους με τους οποίους η διαμεσολάβηση του τοπίου των Πρεσπών συνδέεται με τις αξιακές ιεραρχήσεις του περιβαλλοντικού λόγου, τις αρχαιολογικές αφηγήσεις και τα αισθητικά μοτίβα της μνημειακότητας, ή τις φαντασιακές επικράτειες και προεκτάσεις του εθνικισμού.

² σχετικά με τη φωτογραφία και τον οπτικό πολιτισμό, την αισθητική κατανάλωση του χώρου και του «τουριστικού βλέμματος» βλ. ενδεικτικά: Baudrillard 1994, Mirzoeff 1999, Selwyn 1996, Sontag 1979, Urry 2002. Για μια κριτική ανάλυση του «διαμεσολαβημένου λόγου» σε σχέση με τα τουριστικά τοπία βλ. Scarles 2004.

Η ανάλυση ακολουθεί εδώ –αν και όχι πάντα απαρέγκλιτα- μια γραμμική κατεύθυνση που μπορεί να χωριστεί σε τρεις φάσεις πρόσληψης του τοπίου. Η πρώτη φάση, από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα έως και την Κατοχή, περιλαμβάνει τα πρώτα περιγραφικά κείμενα της λεκάνης των Πρεσπών, από περιηγητές, ταξιδιώτες, ή φυσιοδίφες αλλά και την πρόσληψη μιας νέας εθνικής επικράτειας από τους κρατικούς λειτουργούς, τους αξιωματούχους ή τους μεμονωμένους επισκέπτες. Η δεύτερη φάση έχει ως αφετηρία τη μετεμφυλιακή ερήμωση της περιοχής που είχε ανάγλυφες επιπτώσεις στο τοπίο και περιλαμβάνει ουσιαστικά την περιβαλλοντική και αρχαιολογική ανακάλυψη των Πρεσπών κατά τη δεκαετία του 1960 έως την πλατύτερη αναγνώριση της οικολογικής αξίας και την ευρύτερη προβολή της μνημειακότητας της περιοχής. Η τρίτη και τελευταία φάση καλύπτει τα τελευταία είκοσι χρόνια στα οποία το τοπίο των Πρεσπών πέρασε από την ανακάλυψη και την αναγνώριση, στη μαζική προβολή και την τουριστική κατανάλωση, ενώ τα νέα τεχνολογικά μέσα δημοσίευσης και προβολής ενεργοποίησαν πολλαπλά αναπαραστατικά και αφηγηματικά επίπεδα, επιτρέποντας πλέον την αναπαραγωγή, επανάχρηση και διάχυση της εικονογραφίας των λιμνών πολύ πέρα των εθνικών συνόρων. Σκοπός δεν είναι να αναλυθούν εδώ όλα τα μέσα και το υλικό των αναπαραστάσεων αλλά να δοθεί μια ερμηνευτική ιστορία των αναπαραστάσεων του τοπίου των Πρεσπών με έμφαση στις ποιοτικές διαφοροποιήσεις και σε καθοριστικά, ως προς την πρόσληψη του χώρου, παραδείγματα.

Οι διαμεσολαβήσεις του τοπίου δεν είναι παθητικές ή ουδέτερες διαδικασίες. Εκφράζουν αλλά και αναπαράγουν ιδέες, οριοθετούν, ιεραρχούν, αξιολογούν τον χώρο αλλά και καθορίζονται από αυτόν. Οι διαμεσολαβητικές πρακτικές, από τις επιστημονικές δημοσιεύσεις έως τους ταξιδιωτικούς οδηγούς και τα ντοκυμαντέρ εκπροσωπούν διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές ομάδες με διαφορετικές κοσμοθεωρίες και δεν απευθύνονται πάντα στο ίδιο «κοινό». Σε αρκετές περιπτώσεις οι διαφορετικές εκδοχές και αναπαραστάσεις βρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό αποτελώντας ουσιαστικό μέσο διαπραγμάτευσης και πίεσης ως προς την οικονομική αξιοποίηση, τη περιβαλλοντική προστασία, ή το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης (Strang 1997: 217).

Το τοπίο κατασκευάζεται αισθητικά και επενδύεται αξιακά καθώς αναπαρίσταται. Κάθε διαδικασία διαμεσολάβησης δηλαδή, δεν «μεταφράζει» απλώς την αυθύπαρκτη, εξωτερική οντότητα του τοπίου, αλλά την κατασκευάζει ερμηνεύοντας και αποδίδοντάς την, ανάλογα με τις προτεραιότητες του διαμεσολαβητή και τα μέσα που χρησιμοποιεί. Το αναπαριστώμενο, διαμεσολαβημένο τοπίο «κεφαλοποιεί» μια συμβολική αξία, μια κεντρική ιδέα, ή μια αφήγηση, προσδίδοντας νομιμοποιητικό κύρος στον «αφηγητή» και ενεργοποιώντας «χορδές» περιβαλλοντικής ευαισθησίας, εθνικής συγκίνησης ή απλώς αισθητικής απόλαυσης.

Στην περίπτωση των Πρεσπών άλλωστε, από τα επίσημα κείμενα και τις Διεθνείς Συμβάσεις έως τα τηλεοπτικά ντοκυμαντέρ, το τοπίο αναγνωρίζεται ρητά ως μοναδικό, αξιοποιήσιμο αλλά ταυτόχρονα απειλούμενο κεφάλαιο που συμπυκνώνει μια σειρά από οικολογικές και πολιτιστικές

αξίες. Η καθιέρωση μιας θεσμικής υπόστασης του τοπίου που το πλαισιώνει ως εστία οικολογικού πλούτου και μοναδικότητας, ή ως «εύθραυστο», μνημειακό «σώμα» της τοπικής ιστορίας, νομιμοποιεί την εφαρμογή συγκεκριμένων μέτρων και παρεμβάσεων, «μεταφράζοντας» έτσι τη συμβολική του «υπεραξία» στο πεδίο της άσκησης διαχειριστικής πολιτικής.

2.2. Το «πρώτο βλέμμα»: περιηγητές, επισκέπτες και κρατικοί λειτουργοί στην Πρέσπα, 1840-1940.

2.2.1. “All the charm is outside”: η Μακεδονία και οι «αλβανικές λίμνες» των περιηγητών.

Είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς το «πρώτο βλέμμα» στην ευρύτερη περιοχή των λιμνών και των οροσειρών των δυτικών Βαλκανίων, να εντοπίσει δηλαδή τα πρώιμα περιγραφικά κείμενα, τα σχέδια και τις αναπαραστάσεις μέσω των οποίων το τοπίο της περιοχής καθίσταται «ορατό», τουλάχιστον για τους έλληνες ή δυτικοευρωπαίους που είχαν πρόσβαση στην ταξιδιωτική λογοτεχνία και τις εκδόσεις της εποχής. Ο χώρος αυτός αποτελούσε μια ανεξερεύνητη ενδοχώρα για τους δυτικοευρωπαίους περιηγητές που επιδίδονταν ήδη από τον 18^ο αιώνα στην αναζήτηση των «ένδοξων» ερειπίων της Αττικής και της Πελοποννήσου (Αυγουστίνου 2003) ενώ έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα παρέμενε σε μεγάλο βαθμό άγνωστος με την εξαίρεση αποσπασματικών διαδρομών και καταγραφών.

Ένα από τα πρώτα κείμενα, μάλιστα, που περιγράφει την λεκάνη και τα χωριά των Πρεσπών είναι κατά πολύ προγενέστερο των δυτικών περιγραφών και ανήκει στον Οθωμανό περιηγητή του 17^{ου} αιώνα Εβλιγιά Τσελεμπί. Καταγράφοντας τη διοικητική διαίρεση της περιοχής, ο Εβλιγιά Τσελεμπί κάνει λόγο για σαράντα εύφορα, πολυάνθρωπα και παραγωγικά χωριά, στον καζά της Πρέσπας, γύρω από τις όχθες της λίμνης Πρέσπας η οποία: «είναι μια λιμνούλα σε σχήμα τετράγωνο, μικρότερη από τη λίμνη της Αχρίδας. Η περιφέρειά της είναι εννέα μίλια. Βγάζει πολλά και διάφορα ψάρια» (Δημητριάδης 1973: 316).

Θα μεσολαβήσουν αρκετές δεκαετίες μέχρι να έχουμε μια άλλη περιγραφή των λιμνών φτάνοντας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, οπότε και οι πρώτοι περιηγητές αρχίζουν δειλά να διεισδύουν στην Ήπειρο, και την ορεινή Δυτική Μακεδονία. Ο στρατιωτικός και τοπογράφος William Martin Leake (1835) ακολουθώντας διαδρομή από την Καστοριά, την πόλη και τη λίμνη της οποίας περιγράφει αναλυτικά, στην Κορυτσά, φτάνει στον ποταμό Δεβόλη (Devol), στα δυτικά όρια της Μικρής Πρέσπας την οποία αναφέρει ως «λίμνη

Ventrok»³ χωρίς ωστόσο να δίνει κάποια λεπτομερέστερη περιγραφή. Η συστηματική, τοπογραφική ματιά του Leake αποτελεί μάλλον εξαίρεση σε μια περιηγητική λογοτεχνία που στις περιγραφές και τις αναπαραστάσεις της έδινε μια θολή, αποσπασματική, η και στρεβλή εικόνα ως προς τη γεωγραφική πραγματικότητα.⁴ Η περιοχή θα ανακαλυφθεί ουσιαστικά λίγο αργότερα, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, με το ξέσπασμα των εθνικών ανταγωνισμών για τη Μακεδονία και το έντονο εθνολογικό ενδιαφέρον για τους τοπικούς πληθυσμούς.

Λίγα χρόνια πριν από τον Leake έχει προηγηθεί το ταξίδι στη δυτική Μακεδονία του Γάλλου γιατρού και περιηγητή F.C.H. Rouqueville. Ο Rouqueville δημοσιεύει αρχικά το «*Ταξίδι στον Μορέα, την Κωνσταντινούπολη, την Αλβανία και σε πολλά άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*» (1805)⁵ ενώ στη συνέχεια και μετά από περίπου δεκαετή παραμονή στην Ελλάδα δημοσιεύει το «*Ταξίδι στην Ελλάδα*» (1820).⁶ Κοινωνός του σώματος των περιηγητικών κειμένων –γαλλικών και γενικότερα δυτικών– των προηγούμενων δεκαετιών και του σώματος της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας που είχε διαμορφωθεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, ο Rouqueville είχε ως οδηγό τα αισθητικά πρότυπα και μοτίβα προγενέστερων συγγραφέων.

Σταθερό σημείο αναφοράς των περιηγήσεων του παραμένουν οι αρχαίες πηγές ως προς τη «διασύνδεση» των σύγχρονων Ελλήνων και της Παλιγγενεσίας τους με αρχαιοελληνικά τοπωνύμια και αρχαιολογικές μορφές. Η ταύτιση των τόπων και των ονομάτων της βορειοδυτικής Ελλάδας με τις αρχαίες μαρτυρίες και περιγραφές, είναι σαφής του πρόθεσης που διατυπώνεται εξ αρχής: «θα προσπαθήσω να αναγνωρίσω μέσα από τη σημερινή ονομασία των διαιρέσεων αυτού του βασιλείου, τις αρχαίες επαρχίες, τους λαούς και τις πόλεις, οι οποίες περιέχονται σ' αυτή την ιστορικής μνήμης χώρα» (Rouqueville 1995: 21). Η προσδοκία για μια μακεδονική γη αντάξια της αρχαίας ελληνικής τοπογραφίας είναι φανερή: «πόση δεν ήταν η χαρά όταν ξαφνικά αντίκρυσαν τις κυματιστές πεδιάδες της Μακεδονίας. Μου φάνηκε πως η δόξα των ηρώων τους τις έκανε να ζωντανεύουν» (Rouqueville 1995: 22). Η σύγχρονη τοπογραφία δε φαίνεται να είναι σημαντική “*per se*”,

³ Πρόκειται για την τουρκική ονομασία της Μικρής Πρέσπας η οποία ήταν επίσης γνωστή και ως λίμνη του Δρενόβου (“Drenovo”).

⁴ Πολλοί χάρτες για παράδειγμα που συνοδεύουν τα περιηγητικά κείμενα αναπαριστούν λανθασμένα το σχήμα και τις διαστάσεις των λιμνών, ενώ η αναφορά των τοπωνυμίων είναι χαρακτηριστικά φειδωλή στη συγκεκριμένη περιοχή σε σχέση με την πυκνή αποτύπωση γύρω από σημαντικά αστικά κέντρα.

⁵ “*Voyage en Moree, a Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire ottoman*”.

⁶ Μια δεύτερη, αναθεωρημένη έκδοση με τίτλο «*Voyage de la Grece*» κυκλοφόρησε το 1826.

αλλά περισσότερο ως ένα «επικάλυμμα» των αναγνωρίσιμων και ανιχνεύσιμων αρχαίων ελληνικών ονομάτων των λαών και των πόλεων.

Σύντομα, ωστόσο, η Δυτική Μακεδονία του 1810-1820 αποδεικνύεται για τον Γάλλο ταξιδιώτη λιγότερο οικεία από τα αρχαία τοπωνύμια και τη μυθολογία που τα περικλείει. Το αναντίστοιχο με τις αρχαίες μακεδονικές τοπογραφίες, αλλόγλωσσο στοιχείο των σλαβόφωνων περιοχών του προκαλεί φανερή δυσφορία: «μου ήταν αδύνατον πλέον να συνδιαλέγομαι μ' όσους χωρικούς ανταμώναμε, αφού οι περισσότεροι από αυτούς ήταν Βούλγαροι, κι εξαιτίας αυτού παραλίγο να εγκαταλείψω τα σχέδιά μου από την πρώτη κιόλας στιγμή» (Rouqueville 1995: 70). Η μετάβαση του Γάλλου περιηγητή σε μια διαφορετική επικράτεια δεν είναι μόνο γεωγραφική αλλά ταυτόχρονα και χρονολογική. Ως απώτερο παρελθόν δηλαδή, στο οποίο ανάγεται το σύγχρονο του Rouqueville τοπίο, δε νοείται πλέον η αρχαιοελληνική κληρονομιά, αλλά η βυζαντινή παράδοση για την οποία αναφέρεται υποτιμητικά:

δεν θα έχω πλέον να περιγράψω τη γη εκείνη των ημίθεων, την πλούσια σε αναμνήσεις, την εξιδανικευμένη χάρη στη φαντασία της μυθολογίας, και τη διανθισμένη με ιστορικό ενδιαφέρον. Δε θα προφέρω πια τα εύηχα ονόματα των ελληνικών πόλεων [...] δε θα με καθοδηγούν πια οι ποιητές και οι ιστοριογράφοι της αρχαιότητας για να προσανατολιστώ, θα πρέπει από εδώ κι έπειτα να ξεδιαλώνω το χάος του Βυζαντίου και των αιώνων της θεοκρατίας (Rouqueville 1995: 97).

Στο σημείο αυτό ο Rouqueville απηχεί μια ευρύτερα διαδεδομένη αντίληψη του σύγχρονου δυτικού κόσμου, καθώς «όπως και άλλοι φιλέλληνες του καιρού του, θεωρούσε τη βυζαντινή περίοδο της ελληνικής ιστορίας εποχή αμάθειας και δεισιδαιμονίας» (Αυγουστίνου 2003: 395). Έτσι, βρίσκει το κίνητρο για τη συνέχεια του ταξιδιού προς την Οχρίδα στη φαντασιακή εικόνα της Αρχαίας Εγνατίας: «πώς να μην εξερευνήσω τη ξακουσμένη εκείνη οδό που τόσες φορές είδε τις ρωμαϊκές λεγεώνες να διέρχονται από εκεί, κι αργότερα τα τάγματα των σταυροφόρων μας; είχα αψηφίσει τους κινδύνους μέσα στις καλύβες των Βουλγάρων και μέσα στα χάνια όπου ενδημεί η πανώλη» (Rouqueville 1995: 79).

Αν και η περιήγηση της περιοχής των λιμνών⁷ (Οχρίδα, Μαλίκ, Πρέσπα και «Δρένοβο», όπως αναφέρεται η Μικρή Πρέσπα) έχει στη διήγηση του Rouqueville έναν έμμεσο,

⁷ Ο Rouqueville με αφορμή την ταύτιση της αρχαίας πόλη της Λυχνίδου στις όχθες της Οχρίδος από τον Στράβωνα αναφέρεται στις λεκάνες που σχηματίζουν τη «λιμναία» τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής: Μαλίκ, Οχρίδα, Πρέσπα και Δρένοβο. Με το όνομα Δρένοβο μαρτυρεί τη λίμνη της Μικρής Πρέσπας.

αποσπασματικό χαρακτήρα,⁸ καταγράφονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες εικόνες και καθημερινές σκηνές από τα χωριά της περιοχής. Στο τελευταίο βιλαέτι της σατραπείας της Οχρίδας, στα σαντζάκι του Ρεσάν,⁹ ο Rouqueville αναφέρει τη Πρέσπα ως όνομα πόλης με «600 μωαμεθανικές και χριστιανικές οικογένειες, βουλγαρικής καταγωγής» (Rouqueville 1995: 113). Σύμφωνα με την αναφορά του, η πόλη της Πρέσπας, αρχιεπισκοπή και έδρα του βιλαετίου, πρωτεύουσα «αυτού του βάρβαρου» –όπως χαρακτηρίζει τον Σαμουήλ– λεηλατήθηκε από τους Γάλλους και Γερμανούς που κατέστρεψαν «χωρίς κανένα σεβασμό για τα ιερά, την αφιερωμένη στον Άγιο Αχίλλειο εκκλησία, την οποία είχαν κτίσει εκεί οι Σκυθοσκλάβοι» (Rouqueville 1995:113). Στην κοιλάδα της Πρέσπας υπολογίζει «σαράντα έξι βουλγάρικα χωριά, κατοικούμενα από δύο χιλιάδες τριακόσιες οικογένειες, ή έντεκα χιλιάδες πεντακόσια άτομα»¹⁰ (Rouqueville 1995: 114) που αναπτύσσονται γύρω από τις όχθες της Μεγάλης Πρέσπας και της δεύτερης, μικρότερης, του «Δρενόβου».¹¹ Με αφορμή τη γεωμορφολογία των δύο λιμνών, σχολιάζει ως αφελή δοξασία την –έως σήμερα– ισχυρή πεποίθηση των κατοίκων ότι τα νερά των Πρεσπών επικοινωνούν υπογείως με αυτά της Οχρίδας:

επειδή οι παραπόταμοι αυξάνουν σημαντικά την ποσότητα του νερού στην περίοδο των βροχών, την εποχή αυτή οι λίμνες που προανέφερα σχηματίζουν μια ενιαία επιφάνεια, και μόνον τον Απρίλη χωρίζουν ξανά έτσι ώστε να διαμορφώνουν δυο ξεχωριστές λεκάνες. Οι χωρικοί, μη διαθέτοντας παρατηρητικότητα, νομίζουν ότι τα νερά απορροφώνται από τη λεκάνη της Πρέσπας, κι ότι ξαναβγαίνουν στο γεφύρι του Αγίου Ναούμ, απ' όπου εκβάλλουν στη λίμνη Λύχνιδο, κι έτσι αναζητούν πολύ μακριά την ερμηνεία ενός φυσικού φαινομένου, συντελούμενου ακριβώς κάτω από τα μάτια τους (Rouqueville 1995: 114).

Συνεπώς στην ορθολογική παρατήρηση, ο Rouqueville αποδίδει την αντίληψη αυτή στην αμάθεια των χωρικών που δεν τους επιτρέπει να δουν «ακριβώς κάτω από τα μάτια τους».

Σύμφωνα με την περιγραφή του, τα παραλίμνια χωριά της Μεγάλης Πρέσπας βρίσκονται «ανάμεσα σε συστάδες δέντρων, τριγυρισμένα από χωράφια, λιβάδια και αμπελώνες», που προμηθεύουν τα απαραίτητα για τη διατροφή επτά ή οκτώ χιλιάδων

⁸ Όπως εξηγεί ο ίδιος: «ο Αλή πασάς αρνήθηκε να μου δώσει μπουγιουρντί για τη μετάβασή μου στην Οχρίδα. Με τον ίδιο τρόπο (ο Αλή Πασάς) μου έκλεινε και την είσοδο στο Μοναστήρι, ένα δρόμο απ' όπου, χωρίς τότε να το υποψιάζομαι ακόμη, θα έβλεπα λίγο αργότερα να εμφανίζεται ο αδελφός μου, ο οποίος θα συμπληρώσει με το δικό του οδοιπορικό αυτό το τμήμα της περιήγησής μου» (Rouqueville 1995:78).

⁹ Απαντάται και με το ελληνικό τοπωνύμιο «Ρέσνα», η σημερινή κωμόπολη «Resen», έδρα της περιφέρειας Prespa, της (Π.Γ.Δ.) Μακεδονίας, στη βόρεια όχθη Μεγάλης Πρέσπας.

¹⁰ Εκατό περίπου χρόνια πριν τη δημιουργία των συνόρων στην περιοχή, ο Rouqueville αναφέρεται φυσικά στο σύνολο των χωριών στις όχθες των λιμνών ή γύρω από αυτές.

¹¹ Πρόκειται για ονομασία της Μικρής Πρέσπας που προέρχεται από τον ομώνυμο παραλίμνιο οικισμό.

χωρικών, εύρωστων και άξιων να ζουν ευτυχισμένοι. Και τα δύο φύλα, εξίσου προικισμένα από τη φύση, θυμίζουν κάπως, ως προς τη φυσιognωμία τους, το χρώμα της επιδερμίδας τους, και τα καστανά συνήθως ή καμιά φορά και ξανθά μαλλιά τους, «τους λαούς του Βορρά» (Rouqueville 1995: 113). Ο Rouqueville αποδίδει την ευρωστία των χωρικών στον πλούτο των εκτάσεων και των χωραφιών γύρω από τις επίπεδες, βορειο-ανατολικές όχθες της Μεγάλης Πρέσπας. Ταυτόχρονα, με το ταξινομικό κριτήριο της φυσιognωμίας και του σωματότυπου, παρατηρεί την ομοιότητά τους με τους «λαούς του Βορρά». Το ανοιχτό χρώμα της επιδερμίδας, τα καστανόξανθα μαλλιά, παραπέμπουν σε βόρειες «συγγένειες» και θέτουν έτσι εμμέσως ένα νοητό σύνορο γειτνίασης της ανθρωπογεωγραφίας του εθνικού ελλαδικού χώρου με τις βορειότερες πολιτισμικές εδαφικές επικράτειες του σλαβικού κόσμου. Υπό αυτόν βιο-γεωγραφικό ντετερμινισμό, οι περιγραφές των σλαβόφωνων των παραλίμνιων χωριών δεν είναι συμβατές με τα εξιδανικευμένα πορτραίτα των ηρωικών ορεσίβιων Ηπειρωτών ή των αστών Καστοριανών εμπόρων που ενσαρκώνουν εγγενή χαρακτηριστικά του Έθνους.

Ως παρατηρητικός καταγραφέας, βέβαια και μ' έναν τρόπο ίσως κάπως ειρωνικό σε σχέση με τις αρχικές του προθέσεις, ο Rouqueville μας δίνει αρκετές πληροφορίες και λεπτομέρειες για τον αστικό και αγροτικό δυτικομακεδονικό χώρο της εποχής του. Αναζητώντας δηλαδή τα σύγχρονα ίχνη αρχαίων μακεδονικών τοποθεσιών, ερειπίων, μνημείων και πόλεων αναδεικνύει την ετερόκλητη «στρωματογραφία», των σλαβόφωνων («βουλγάρικων») παραλίμνιων χωριών, των μαχαλάδων των Τούρκων και των Εβραίων ή των Ελλήνων μεγαλεμπόρων. Όπως παρατηρεί η Όλγα Αυγουστίνου: «ο Rouqueville διαφοροποιήθηκε από την πλειονότητα των Γάλλων παρατηρητών της νεότερης Ελλάδας παρουσιάζοντας μια ευρύτερη και πιο πολύμορφη εικόνα της» (Αυγουστίνου 2003: 395). Ανέδειξε επίσης το «αφανές» τοπίο των βουνών, των ποταμών και των λιμνών της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας στα όρια μιας σχεδόν «αόρατης» έως τότε, τουλάχιστον για το δυτικό κόσμο, γεωγραφίας.

Όταν ο χώρος της Μακεδονίας και των δυτικών Βαλκανίων προσελκύσει το εντονότερο ενδιαφέρον και το διεισδυτικότερο βλέμμα των δυτικών κυρίως περιηγητών, αξιωματούχων ή ανταποκριτών από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και έπειτα, με αφορμή κυρίως τις εθνοτικές διαιρέσεις και πολεμικές συγκρούσεις, το τοπίο έχει ήδη αναδειχθεί ως κατεξοχήν αισθητικό αντικείμενο της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας αλλά και ως ισχυρό σύμβολο εθνικής ταυτότητας και αναφοράς. Όπως παρατηρεί ο Peckham:

Η τοπιογραφία [...] λειτούργησε ως ένα ισχυρό ειδικό εργαλείο για να καθιερωθεί η Ελλάδα στην αντίληψη όλων ως μια ορατή, φυσική και οργανική οντότητα (Peckham 2008: 35-36).

Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η Ελλάδα κέρδισε την ανεξαρτησία της σε μια εποχή που η τοπιογραφία, ιδιαιτέρως στην Αγγλία, ήταν ένας από τους κυριότερους τρόπους με τους οποίους το έθνος απεικόνιζε τον εαυτό του (Peckham 2008: 43).

Το 1848, ο Άγγλος ποιητής και τοπιογράφος Edward Lear ταξιδεύει στην Ήπειρο και τη δυτική Μακεδονία αναζητώντας ενδιαφέροντα σχεδιαστικά θέματα και φυσικές σκηνές. Οι εντυπώσεις του ταξιδιού του καταγράφονται στο «*Journals of a Landscape Painter in Albania*» που δημοσιεύεται το 1851. Η διαδρομή του περιλαμβάνει και μια σύντομη παραμονή στις όχθες της Πρέσπας, λίγο πριν να διασχίσει την οροσειρά «Galichica» και να περάσει στην Αχρίδα. Αν και ο ίδιος δεν αναφέρει ρητά το τοπωνύμιο «Prespa», το οποίο και δείχνει να αγνοεί,¹² είναι σαφές από την περιγραφή του ότι πρόκειται για τη λίμνη της Μεγάλης Πρέσπας. Έχοντας αποκλειστικά αισθητικό κίνητρο και κριτήριο, ο Lear συγκινούνταν από την ωραιότητα του τοπίου ή το ενδιαφέρον που εντόπιζε σε συγκεκριμένα θέματα. Τον Σεπτέμβριο του 1920, στο δρόμο από το Μοναστήρι στην Αχρίδα, περιγράφει ως μια οπτική ανακούφιση από την ταλαιπωρία του πολύωρου ταξιδιού, το τοπίο που ανοίγεται μπροστά του καθώς εισέρχεται με τη συνοδεία του στη λεκάνη των Πρεσπών:

About five hours were consumed in winding through two valleys or passes in between lofty hills, in all which expenditure of time and patience no object of beauty or interest presented itself. But in these regions such a cause for complaint is of no long duration, and about noon the road -a wide, disheveled, stony track- emerged from the pass into a valley which opened into a plain, disclosing at its southern extremity a bright lake, walled in by high, snowy mountains. Westward, a charming village, embosomed in plane and chestnut and spangled with two or three glittering minarets, enlivened the scene with all the characteristic loveliness of Albanian landscape, and surrounded, except on the southern side, by most richly wooded heights (Lear 1851: 40).¹³

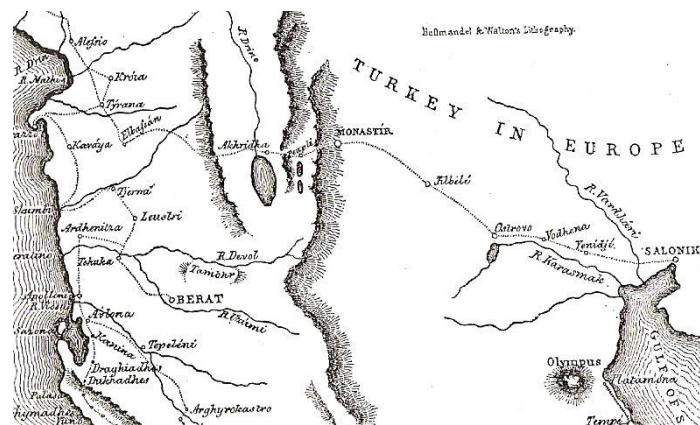
¹² Αναφέρει τη λίμνη ως λίμνη «Peupli». Το πιθανότερο είναι ότι αναφέρεται στον οικισμό Porli (σημερινή ονομασία: «Λευκώνας» ή «Λευκώνα») που αποτελούσε μουσουλμανικό κεφαλοχώρι και διοικητικό κέντρο των χωριών της Μεγάλης Πρέσπας μέχρι και την ανταλλαγή των πληθυσμών.

¹³ Διατηρούμε εδώ την αρχική γραφή του Lear λόγω του ιδιαίτερου, εικονογραφικού της ύφους.

Περιγράφοντας την πρώτη του εντύπωση, ο Lear ουσιαστικά συνθέτει μια τοπιογραφία του «αλβανικού τοπίου» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.¹⁴ Η ωραιότητα του τοπίου βέβαια, θα έρθει σε αντίθεση με την πεζή, ταπεινή και δυσάρεστη πραγματικότητα των φτωχικών σπιτιών του χωριού για να αποτελέσει όμως και πάλι αφορμή «διαφυγής» και καλλιτεχνικής δημιουργίας:

But as usual, all the charms is outside. The village of Peupli possesses only the filthiest of khans, and it was difficult to find a spot to cook the midday meal. Wandering meanwhile, I succeeded, between heavy showers, in making a drawing from a rising ground, whence village, lake and hills formed a most beautiful scene; dark purple mountains delicately and sharply delineated against sweeping rain-clouds; a foreground of massy chestnut trunks; foliage in a gloomy, forcible masses against the silver lake and light parts of the sky; and in the plain below, the village, with its tufts of shade (Lear 1851: 41)

Οι κάτοικοι φαίνονται κατώτεροι της ομορφιάς της περιοχής και «αγριότεροι» των πληθυσμών των μακεδονικών πεδιάδων που κατοικούνται κυρίως από Έλληνες και Βούλγαρους (Lear 1851:41). Μετά τη σύντομη παραμονή του στις όχθες της Μεγάλης Πρέσπας, ο Lear αποφασίζει να συνεχίσει τη πορεία του προς την Οχρίδα όπου είναι πιθανό να βρει θέματα μεγαλύτερου ενδιαφέροντος και ομορφιάς. Ανηφορίζοντας στο βουνό που χωρίζει τις δύο λίμνες της Οχρίδας και της Πρέσπας, κρατάει μια τελευταία εικόνα από την απεραντοσύνη του τοπίου σε αυτό το υψόμετρο με «τη γαλάζια λίμνη του Πόπλι» να δημιουργεί μια «σκηνή ωραιότατης περιγραφής» (Lear 1851: 41).

Εικόνες 2.1, 2.2. Η διαδρομή του Edward Lear στη Μακεδονία και την Αλβανία (Lear 1851).

¹⁴ Αν και ο Lear κάνει λόγο εδώ για την ωραιότητα του «αλβανικού τοπίου» λίγο αργότερα, προσεγγίζοντας την Αχρίδα, ανατολικά της οποίας δε μιλιέται η αλβανική γλώσσα, θα διορθώσει τον εαυτό του διευκρινίζοντας ότι έχει περάσει στη Μακεδονία (Lear 1851: 41-42)

Αυτές οι σύντομες, αλλά περιεκτικές περιγραφές του Άγγλου περιηγητή αποτελούν ίσως την πρώτη επισήμως γνωστή προσέγγιση του τοπίου της περιοχής με σχεδόν αποκλειστικά αισθητικά κριτήρια. Ο Lear ψάχνει σκηνές, «κάδρα» μιας άγνωστης και ανεξερεύνητης ομορφιάς που θα είχε αυτός πρώτος την ευκαιρία να σχεδιάσει και να μεταφέρει, μέσω των γραπτών του, στη Δύση. Η αισθητική, σχεδόν εικαστική προσέγγιση των λιμνών ως την ικανοποίηση του βλέμματος και την αναζήτηση του τέλειου «κάδρου» αποτελεί για τις επόμενες δεκαετίες κυρίαρχο τρόπο βλέμματος. Το τοπίο ως ζωγραφικό, σχεδιαστικό ή φωτογραφικό θέμα διατρέχει την ιστορία της πρόσληψης της περιοχής. Τα κριτήρια μάλιστα με τα οποία ο Lear αποτιμά οπτικά το τοπίο της Πρέσπας όπως η έντονη γεωμορφολογία και η διαφορά υψομέτρου, οι χρωματικές αντιθέσεις και οι αντικατοπτρισμοί του νερού, η πανοραμική θέα, οι γραφικές λεπτομέρειες των παραλίμνιων χωριών, συνέχισαν να συγκινούν τους περιηγητές και τους επισκέπτες και των επόμενων δεκαετιών.

Η φανερή δυσφορία ή και αδιαφορία, από την άλλη μεριά, του Lear για τους χωρικούς της περιοχής δηλώνει την ιδεολογική προκατάληψη και αισθητική ιεράρχηση των ανθρώπινων χαρακτήρων που κρίνονται απλουστευτικά και στερεοτυπικά και μειώνονται σε καρικατούρες που δεν έχουν θέση στο εξιδανικευμένο κάδρου του τοπιογράφου. Το 1850 βέβαια, δεν υπήρχε ακόμη τόσο έντονο το ενδιαφέρον για την εθνολογική σύσταση των πληθυσμών της περιοχής. Ενώ ο Lear κάνει μια απλή αναφορά, σε περιηγητικά κείμενα που θα ακολουθήσουν η εθνική ταυτότητα, η οικονομική κατάσταση και καθημερινή επιβίωση αποτελούν κεντρικότερα ζητήματα σε μια Μακεδονία όπου οι εθνοτικές συγκρούσεις είναι όλο και πιο έντονες. Ο Lear περιορίζεται στην «καθαρότητα» των τοπιογραφιών του, οι οποίες δε χωράνε μεγάλο προβληματισμό για την ενοχλητική δυσωδία στο τοπικό χάνι ή για τα αδρά χαρακτηριστικά των κατοίκων. Όπως παρατηρεί η Maria Todorova ο Lear «δεν συγκινούνταν και πολύ από τους ανθρώπους και σπάνια τους ζωγράφιζε. Του άρεσαν μόνο όταν ταίριαζαν με τη γραφικότητα –αγαπητή λέξη– ενός τοπίου» (Todorova 2005: 223-224).

Στην ιδέα του Lear για την ωραιότητα ή τη γραφικότητα ενός φυσικού σκηνικού, βρίσκεται ο πυρήνας της έννοιας του τοπίου έτσι όπως διαμορφώθηκε τουλάχιστον στην Αγγλία των αρχών του 19^{ου} αιώνα με αισθητικό και εκφραστικό υπόβαθρο τους καλλιτέχνες και τους ποιητές του ρομαντισμού. Κοινωνός αυτών των ρευμάτων και εκφραστικών μέσων, ο Lear αναλαμβάνει να ανακαλύψει για τους συμπατριώτες του, τη φυσική ομορφιά μιας ενδοχώρας που δεν είχε εξερευνηθεί ως τότε από τους δυτικούς. Ο Matthew Johnson, εντοπίζοντας τις πηγές της πρόσληψης του τοπίου στους Ρομαντικούς, συνοψίζει κάποιους

αισθητικούς κανόνες του ποιητή Wordsworth: την αισθητική εκτίμηση του χώρου, το βλέμμα «αφ' υψηλού», τη «μετάφραση» του τοπίου σε κείμενο, τη δραστηριότητα του ταξιδιού και του περιπάτου, την σύνδεση με το εθνικό και το «πνεύμα του τόπου» (“genius loci”) την κατάλληλη «κατάρτιση» των εκφραστικών μέσων, και έναν μοναχικό εκλεκτικισμό που συνδέεται και με τις κοινωνικές, ταξικές οριοθετήσεις της εποχής (Johnson 2007: 25). Αυτό το πλαίσιο πρόσληψης και κατανόησης του τοπίου ισχύει όχι μόνο για το αισθητικό ταξίδι του Lear αλλά καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και τις μετέπειτα αναγνώσεις και αναπαραστάσεις.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με τις ένοπλες εξεγέρσεις κατά των Τούρκων αλλά και τις εθνικές συγκρούσεις στα χωριά της Μακεδονίας να μαίνονται, τα δυτικά Βαλκάνια προσελκύουν το ενδιαφέρον των δυτικών περιηγητών, δημοσιογράφων, διπλωματών, λογοτεχνών ή ταξιδιωτών. Δύο γυναίκες, ακολουθώντας τα βήματα της Mary Adelaide Walker (1864) και των Sebright – Irby (1867),¹⁵ συνέβαλαν καθοριστικά στη διάδοση μιας εικόνας «εκ των έσω» καταγράφοντας τις εμπειρίες τους και δημοσιεύοντας βιβλία που θεωρούνται έως και σήμερα ορόσημα για την ιστορία των Βαλκανίων με διαφορά μερικών δεκαετιών: οι Βρετανίδες Edith Durham και Rebecca West. Παρακάτω αναφερόμαστε στην στα περιγραφικά σχήματα των δύο, χρησιμοποιώντας αποσπάσματα από δύο χαρακτηριστικά τους βιβλία, το «*The Burden of the Balkans*» της Durham (1905) και το «*Black Lamb, Grey Falcon*» της West (1994) που αναφέρονται στην περιοχή των Πρεσπών.

Η Edith Durham πέρασε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στα υψίπεδα της βόρειας Αλβανίας όπου έκανε μια συστηματική καταγραφή των παραδόσεων, των εθίμων και του λαϊκού δικαϊκού συστήματος των ορεσίβιων Αλβανών. Προϊόντα αυτής της καταγραφής αλλά και των ταξιδιών της ήταν μερικά από τα πιο επιδραστικά βιβλία για τα Βαλκάνια όπως τα “*Through the Lands of the Serb*” (1904), “*The Burden of the Balkans*” (1905), “*High Albania*” (1909). Η ίδια ταυτίστηκε απόλυτα με τους αλβανικούς εθνικούς αγώνες σε βαθμό που δεν έκρυβε την αντιπάθειά της για άλλους βαλκανικούς λαούς όπως οι Σέρβοι ή οι Βούλγαροι.

Η Durham βρίσκεται στην περιοχή της Πρέσπας,¹⁶ προσφέροντας ανθρωπιστική βοήθεια,¹⁷ αμέσως μετά τα γεγονότα της εξέγερσης του Ίλιντεν το 1904¹⁸ και τα σκληρά

¹⁵ Για μια συνολική προσέγγιση του «φαινομένου» του γυναικείου περιηγητισμού στα Βαλκάνια βλ. Allcock και Young 2001.

¹⁶ Αφιερώνει στην περιήγησή της στην Πρέσπα ένα ολόκληρο κεφάλαιο στο «*The Burden of the Balkans*», με τίτλο “*On the Shores of Lake Prespa*”. “Presba” αντί του “Prespa” είναι ο τρόπος γραφής που χρησιμοποιεί σε όλο το κείμενο.

¹⁷ Η βοήθεια περιελάμβανε τον εφοδιασμό με φάρμακα και τον εμβολιασμό κατά της ευλογιάς.

αντίποινα των Τούρκων, σε μια περίοδο κατά την οποία προβάλλονταν εκβιαστικά τα εθνικά διλήμματα με την απειλή της βίας χωρίς να συγκινούν πάντα τους ντόπιους. Η επίσκεψη στα χωριά της Πρέσπας είχε ως αφορμή ανθρωπιστικά κριτήρια, καθώς όπως εξηγεί η συγγραφέας στις πρώτες σειρές του κεφαλαίου με τίτλο «*On the Shores of Lake Prespa*»: «εντωμεταξύ θλιβερά νέα έρχονταν από τα χωριά γύρω από τη λίμνη Πρέσπα –εκκλήσεις για βοήθεια από τα μέρη που δεν είχαμε επισκεφθεί και φήμες για ευλογία. Όταν έχεις αποφασίσει να είσαι Βαλκάνιος, είσαι πάντα έτοιμος να ξεκινήσεις οπουδήποτε, κάθε λεπτό» (Durham 1904: 108).

Προφανώς σε αυτήν την εισαγωγή η Durham αναφέρεται στην προσωπική της απόφαση και δέσμευση να ζήσει και να προσφέρει στα Βαλκάνια, στη δική της «βαλκανικότητα». Οι ειδήσεις που καταφθάνουν από την περιοχή προδιαθέτουν για δυσάρεστες εικόνες, στερήσεις, κακουχίες και αγριότητες εκ μέρους των Τούρκων. Αυτές ωστόσο είναι αναμενόμενες, «βαλκανικές» καταστάσεις κι έτσι, μαζί με τον βούλγαρο «πατριώτη» Danil που έχει ως συνοδό, εγκαταλείπουν την «φαινομενικότητα πολιτισμού» (Durham 1904: 109) της κωμόπολης της Ρέσνας για να εισέλθουν ακολουθώντας άθλια μονοπάτια –δεν υπήρχαν δρόμοι- στον «τραχύ» κόσμο των παραλίμνιων χωριών. Η Durham αναφέρει ότι επισκέφθηκε δεκαεννέα χωριά¹⁹ και δύο μοναστήρια, πήγε σε περισσότερα από χίλια σπίτια και μίλησε με αντιπροσωπείες τεσσάρων χωριών (Durham 1904: 11). Αυτή και η συνοδεία τους φιλοξενούνταν συνήθως στο σπίτι του τοπικού άρχοντα. Αναφέρει, ότι με την εξαίρεση του Ρώσου Προξένου, ήταν η μόνη Ευρωπαία που έμεινε στην περιοχή.²⁰ Εξ αρχής, η στάση της Αγγλίδας προς τους ντόπιους μπορεί να περιγραφεί ως ένας συνδυασμός οίκτου για τη βιοποριστική τους κατάσταση και απαξίας ή απογοήτευση για την ανύπαρκτη αίσθηση της ιστορίας και τον «χαλαρό» πατριωτισμό που τους χαρακτήριζε. Η ίδια σχολιάζει απορημένη και απογοητευμένη:

¹⁸ «Resurrection» είναι ο όρος που χρησιμοποιεί η ίδια. Πρόκειται για την εξέγερση κατά των Οθωμανών του Προφήτη Ηλία που ξεκίνησε με εστία τη βλάχικη κωμόπολη του «Κρούσεβο» και είχε ως αποτέλεσμα σκληρά αντίποινα εκ μέρους των Τούρκων. Για τους σύγχρονους Σλαβομακεδόνες η εξέγερση αυτή θεωρείται εθνική επέτειος αφύπνισης της μακεδονικής εθνικής ταυτότητας.

¹⁹ Τα περισσότερα δηλαδή χωριά της ανατολικής πλευράς της Μεγάλης Πρέσπας. Από τα χωριά που σήμερα ανήκουν στην ελληνική πλευρά, αναφέρει τρία: τον Άγιο Γερμανό («German»), τον Λαιμό («Rambi») και τους Ψαράδες («Nivitza»).

²⁰ Η πρωτιά της ανακάλυψης των άγνωστων εδαφών είχε ιδιαίτερη σημασία ήδη από τον 19^ο αιώνα για τους περιηγητές. Η Rebecca West περίπου τριανταπέντε χρόνια αργότερα θα ισχυριστεί ότι είναι η πρώτη που επισκέπτεται την περιοχή των Πρεσπών μετά τον Edward Lear το 1850 αγνοώντας επιδεικτικά την Durham με την οποία είχε έρθει αρκετές φορές σε διαφωνία.

Σε όλη τη μακρά περιοδεία μου στα χωριά της Πρέσπας, δε συνάντησα ούτε έναν πατριώτη (στ' αλήθεια οι φουκαριάρηδες! Δεν είχαν «πατριά»), και δεν βρήκα κανένα σημάδι γνώσης της Μεγάλης Βουλγαρικής Αυτοκρατορίας. Έξω, στη μεγάλη λίμνη πλήρως ορατό από τα χωριά βρίσκεται το μικροσκοπικό δασωμένο νησί που ονομάζεται Γκραντ, και εδώ ο Σαμουήλ, ο τελευταίος Τσάρος της Βουλγαρικής Αυτοκρατορίας, έχτισε το ανάκτορό του. Ρώτησα με σκοπό να εντοπίσω κάτι από την τοπική παράδοση, εάν ζούσε κάποιος εκεί. Όχι, αλλά θα πρέπει να υπήρχε κάποιο μοναστήρι κάποτε, γιατί υπάρχουν ερείπια εκκλησίας. Αυτό ήταν το μόνο που γνωρίζανε [...] Ο Σαμουήλ και η αυτοκρατορία του είχαν χαθεί και ξεχαστεί και εγώ δεν κατάφερα να αναβιώσω την ιστορία τους (Durham 1904: 114-115).

Το συγκεκριμένο απόσπασμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς από τη μία είναι έκδηλη η υποτιμητική στάση της Durham ως προς την έλλειψη πατριωτικού αισθήματος, το οποίο η ίδια ταυτίζει με τη βουλγαρική ταυτότητα, ενώ από την άλλη, το τοπίο της Μεγάλης Πρέσπας και συγκεκριμένα το νησί του Γκραντ («Golem Grad»)²¹ προβάλλει ως λείψανο-σύμβολο ενός μακρινού, ξεχασμένου πια ένδοξου παρελθόντος. «Απάτριδες», χωρίς συνείδηση της ιστορικής καταγωγής τους, οι ντόπιοι περιγράφονται ως ξεπεσμένοι, δυστυχείς αλλά και ανάξιοι κληρονόμοι ενός σπουδαίου, «αυτοκρατορικού» παρελθόντος που αγνοούν.²² Το νησάκι στη μέση της λίμνης, φαντασιακός τόπος της Βουλγαρικής Αυτοκρατορίας,²³ αντιμετωπίζεται μάλλον πεζά από τους κατοίκους των παραλίμνιων χωριών.

Ο H.N. Brailsford, στο δικό του βιβλίο για τη Μακεδονία είναι καυστικός ως προς τα κίνητρα και την ειλικρίνεια του ενδιαφέροντος της Durham για τους ντόπιους:

Η κυρία Durham είναι μια καλλιτέχνις που πήγε στην Τουρκία σε αναζήτηση του γραφικού. Βρήκε τους Βούλγαρους χωρικούς που ήταν ζωηροί...στα ερείπια των έρημων χωριών τους, κάθε άλλο παρά ελκυστικό θέαμα. Πεινασμένοι [...] ηττημένοι, δεν αποτελούσαν ρομαντικό θέμα και τίποτε άλλο παρά ένα αδιάφορο υπόβαθρο για μια εικόνα. Ελάχιστα τους λυπόταν. Τους απεχθανόταν βαθύτατα (Brailsford 1905, παράθεση στο Allcock και Young 2001: 16).²⁴

Πιστή στη διαδικασία της εμπειρικής καταγραφής και της βαλκανικής τυπολογίας και ταξινόμησης, η Durham παρατηρεί κάποιες διαφορές στη φυσιογνωμία των ντόπιων στα

²¹ Η Durham θα επιδιώξει αργότερα να επισκεφθεί με βάρκα το νησί από τον οικισμό των Ψαράδων χωρίς να τα καταφέρει λόγω κακοκαιρίας, κάτι που αναφέρει ως «παράπονο» του ταξιδιού της.

²² Φαίνεται πως η Durham εδώ, εκπρόσωπος η ίδια μια Αυτοκρατορικής Δύναμης, προσλαμβάνει το βασίλειο του Τσάρου Σαμουήλ ως ένα βαλκανικό «αντίστοιχο» στο οποίο προσδίδει έναν μυθικό και νοσταλγικό χαρακτήρα.

²³ που η Durham ταυτίζει προφανώς από τις ιστορικές πηγές στις οποίες είχε πρόσβαση

²⁴ Πρόκειται για μια κριτική του H.N. Brailsford στο «The burden of the Balkans», στην εφημερίδα «The Speaker», 25/05/1904.

χωριά της Πρέσπας όπως ότι: «στη φυσιογνωμία διέφεραν από τους ανθρώπους στην περιοχή της Οχρίδας. Σε γενικές γραμμές ήταν ωραιότεροι όσο νοτιότερα πήγαινε κάποιος. Τη γαμψή μύτη και το έντονο πηγούνι που είναι κοινά στην Αλβανία άρχισαν να αντικαθιστούν το πλατύ επίπεδο πρόσωπο, το μακρύ πάνω χείλος και τα ψηλά ζυγωματικά των ανθρώπων στα βόρεια» (Durham 1904: 115).

Το ενδιαφέρον της να σκιαγραφήσει μια ηθογραφία αυτής της γωνιάς των Βαλκανίων εντοπίζοντας ταυτόχρονα στοιχεία εθνικής αυτογνωσίας ή καταγωγής στην τοπική παράδοση, πάντα με μια προδιάθεση στη γραφικότητα και τα στερεότυπα, μπορεί να θεωρηθεί εύλογο σε μια τέτοια έντονη περίοδο που οι Μακεδόνες χωρικοί αποτελούν διεκδικούμενους «αγνώστους» σε εθνικό, θρησκευτικό και πολιτικό επίπεδο. Είναι ωστόσο χαρακτηριστική η αναντιστοιχία της σχολαστικής τυπολογίας ή της ιστορικής γεωγραφίας της περιοχής με την τοπική «απάθεια» των ντόπιων και την καθημερινή πεζότητα των τόπων που επισκέπτεται η Durham. Όπως παρατηρεί η Maria Todorova:

Ένα διακριτό χαρακτηριστικό του ρατσισμού της εποχής ήταν η συνεχής μετάβαση από την επιστήμη στην αισθητική που πραγματοποιούνταν μέσω της σύγχυσης των κύριων τεχνικών των νέων επιστημών -της παρατήρησης, της μέτρησης και της σύγκρισης- με αξιολογικές κρίσεις βασισμένες σε αισθητικά κριτήρια, τα οποία αποδίδονταν στην αρχαία Ελλάδα..οι ιδιότητες της ομορφιάς και της ασχήμιας παρέμειναν σημαντικές αρχές για την κατάταξη των ανθρώπων σε τύπους, μαζί με τις μετρήσεις, το κλίμα και το περιβάλλον (Todorova 2005: 279).

Η Durham αναφέρει την επίσκεψή της σε τρία χωριά στην σημερινή ελληνική πλευρά της Πρέσπας: τον Άγιο Γερμανό (German), τον Λαιμό (Rambi) και τους Ψαράδες (Nivitza). Και στα τρία χωριά περιγράφει κάποιες σύντομες αλλά χαρακτηριστικές καθημερινές σκηνές. Στον Άγιο Γερμανό ένα χωριό που «είναι τσιφλίκι που ανήκει στη μητέρα του Σουλτάνου»²⁵ και που είχε λεηλατηθεί μερικώς, η Durham φτάνει με τη συνοδεία της τα Θεοφάνεια και περιγράφει τη λειτουργία της περιφοράς του Σταυρού προς το ρέμα. Ο Λαιμός (Rambi), κάποτε διοικητικό κέντρο, αναφέρεται ως ένα μεικτό (μουσουλμανικό και χριστιανικό χωριό) το οποίο είχε καεί το μισό από τους Χριστιανούς και το άλλο μισό από τους Τούρκους. Κοντά στο χωριό, προς τις όχθες της λίμνης η Durham είχε την ευκαιρία να δει το «αξιοθέατο» της περιοχής, τα «αποτυπώματα των οπλών του φτερωτού αλόγου του Μάρκου Κράλε», του τελευταίου Σέρβου βασιλιά, του οποίου τα ανδραγαθήματα έμειναν στη μνήμη Χριστιανών

²⁵ Η παράδοση αυτή για την κυριότητα του Σουλτάνου επί των εκτάσεων του οικισμού είναι γνωστή μέχρι σήμερα.

και Μουσουλμάνων.²⁶ Η Durham σχολιάζει: «ήταν έναν όμορφο και άγριο τοπίο – ταιριαστό σκηνικό για έναν μεσαιωνικό πολεμιστή πάνω σ' ένα φτερωτό άτι – και το γεγονός ότι τα σημάδια δεν είχαν καμιά ομοιότητα με σπλές δεν ήταν της στιγμής, γιατί ο Sharatz ήταν έναν μαγικό άλογο» (Durham 1904: 124).

Γνωρίζοντας τα σερβικά επικά ποιήματα αλλά και τις ιστορικές πηγές, η Durham μπόρεσε να ταυτίσει τον –κοινό σε πολλές περιοχές των Βαλκανίων– μύθο του Κράλη-Μάρκου με το ιστορικό πρόσωπο επιλέγοντας ωστόσο να παραμερίσει για λίγο τον ορθολογισμό και να σεβαστεί τη μυθική ερμηνεία που έδιναν οι ντόπιοι στη μορφολογία της τοποθεσίας.

Το τρίτο χωριό που αναφέρει η Edith Durham είναι η «Nivitza» (Ψαράδες) ένα «αξιολύπητο μικρό ψαράδικο χωριό στην άλλη πλευρά της λίμνης» (Durham 1904: 126). Ο πληθυσμός του χωριού είχε βρει καταφύγιο σύμφωνα με την Durham στο νησάκι Grad²⁷ κατά τη διάρκεια της εξέγερσης αλλά το χωριό λεηλατήθηκε, τα σύνεργα ψαρικής καταστράφηκαν, ενώ είχε ξεσπάσει και ευλογία. Το μόνο κτίσμα που διατηρούσε μια αξιοπρέπεια ήταν η «παραδόξως ωραία» εκκλησία που είχε κτιστεί με δωρεά του Ρώσου πρόξενου που είχε επισκεφθεί την περιοχή για κυνήγι. Η Durham πρέπει να φιλοξενήθηκε στο σπίτι του τοπικού άρχοντα, από το οποίο περιλαμβάνει στο βιβλίο της ένα σχέδιο, μία σπάνια αναπαράσταση του εσωτερικού ενός σπιτιού της περιοχής εκείνης της περιόδου.

IN THE HEAD MAN'S HOUSE, NIVITZA.

²⁶ Σε αντίθεση με την δυσφορία της Durham για τη χαμένη μνήμη του βασιλείου του Σαμουήλ, ο Μάρκο Κράλιεβιτς φαίνεται πως αποτελεί ζωντανό στοιχείο της τοπικής παράδοσης. Ακόμη και σήμερα είναι γνωστό το σημείο που φαίνονται τα πατήματα του αλόγου του Μάρκου.

²⁷ Οι ντόπιοι παρακάλεσαν τη Durham να τη ξεναγήσουν στο νησί ώστε να δει τα ερείπια των ναών αλλά η κακοκαιρία της επόμενης ημέρας απέτρεψε τελικά τα σχέδια προς απογοήτευση της Αγγλίδας.

Εικόνα 2.3. Στο σπίτι του τοπικού άρχοντα στη Nivitza (Ψαράδες). Durham 1904.

Η Durham έμεινε συνολικά στην ευρύτερη περιοχή περίπου έναν μήνα κατά τον οποίο επισκέφθηκε τα περισσότερα χωριά. Η περιήγησή της αν και τυπικά είχε ανθρωπιστικά κριτήρια και επικεντρώθηκε στα χωριά που είχαν τη μεγαλύτερη ανάγκη «φιλτραρίστηκε» οπωσδήποτε από τα προσωπικά της ενδιαφέροντα και τις πολιτικές της προτιμήσεις, από τα εθνολογικά χαρακτηριστικά των κατοίκων, έως την οικονομική κατάσταση, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ή τις προσωπικές ιστορίες. Η λεπτολόγος, γλαφυρή και κάποιες φορές ειρωνική γραφή της καταφέρνει να συνδυάζει στο ίδιο κείμενο τη συστηματικότητα της εθνολογικής περιγραφής, την ευαισθησία και την οπτική της τοπιογραφίας, αλλά και την ελαφρότητα ενός προσωπικού χρονολογίου. Η Πρέσπα της Durham ενιαία ως χώρος στερούμενος –για λίγο ακόμη– εθνικών συνόρων είναι ένας τόπος φτωχός και σε αρκετές περιπτώσεις μίζερος όπου οι χωρικοί καταπονούνται από την οικονομική αφαίμαξη και τις εθνικές έχθρες. Ένας τόπος ταυτόχρονα, με ένα μυθοποιημένο και εξιδανικευμένο παρελθόν που μόνο σποραδικά επιβιώνει, με στιγμιαίες εκλάμψεις ωραιότητας και γραφικών σκηνών. Η Πρέσπα δεν ξεφεύγει από τη μοίρα της Μακεδονίας εκείνης της εποχής, με τη φτώχεια, την εθνική προπαγάνδα και τις ένοπλες συμμορίες ή τα τουρκικά αντίποινα, την ευλογία ή την ελονοσία να εξουθενώνει τους τοπικούς πληθυσμούς. Τα σπαράγματα ενός ένδοξου παρελθόντος που ξέρει να ανιχνεύσει η Durham ως ενημερωμένος επισκέπτης ή τα γραφικά τοπία που συναντά σε κάποιες από τις διαδρομές δε φαίνεται να ταιριάζουν τόσο στη μίζερη πραγματικότητα αλλά να προέρχονται περισσότερο από το προσληπτικό υπόβαθρο της ίδιας της περιηγήτριας. Όπως σχολιάζει η Vesna Goldsworthy:

Αν και τα βιβλία της για τα Βαλκάνια δημοσιεύτηκαν σ'αυτόν [τον 20^ο] αιώνα, με πολλούς τρόπους η Edith Durham ήταν η τελευταία από τους Βικτωριανούς ταξιδιώτες στα Βαλκάνια. Οι διδακτικοί σκοποί του έργου της συνοδεύονταν από μια αίσθηση της ανώτερης Βρετανικότητάς της και μια ρομαντική αντίληψη του επαγγέλματός της που επηρέασε την ιδιαίτερη προάσπιση εκ μέρους της των Αλβανών (Goldsworthy 1998: 165).

Περίπου τριανταπέντε χρόνια αργότερα θα φτάσει στις ανατολικές όχθες της Μεγάλης Πρέσπας μια άλλη Βρετανίδα που μαζί με την Durham θεωρούνται ως οι δύο γυναίκες συγγραφείς που ανέλαβαν σε σημαντικό βαθμό να μεθερμηνεύσουν, να εξηγήσουν τα Βαλκάνια και τα έθνη που τα αποτελούν στον αγγλόφωνο κόσμο (Goldsworthy 1998: 161). Πρόκειται για τη Rebecca West, γνωστή δημοσιογράφο και συγγραφέα που ταξίδεψε για πρώτη φορά στα Βαλκάνια το 1936 επικεντρώνοντας τελικά το ενδιαφέρον της στη Γιουγκοσλαβία όπου ταξίδεψε την άνοιξη του 1937

και το καλοκαίρι του 1938. Το αποτέλεσμα αυτών των ταξιδιών ήταν το γνωστότερο βιβλίο της «*Black Lamb and Grey Falcon*» το οποίο ακόμη και σήμερα αναφέρεται ως μια από τις σημαντικότερες πηγές γνώσης για τη περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Αυτό το πλούσιο και μεγάλο σε έκταση έργο δημοσιεύτηκε όταν ήδη είχε ξεσπάσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, το 1941.

Η West περιγράφει την είσοδό της στη λεκάνη της Μεγάλης Πρέσπας με ένα σχόλιο για την πριν από έναν αιώνα σχεδόν, πρώτη παρουσία του τοπιογράφου Edward Lear στην περιοχή:²⁸ «πήραμε μια παράκαμψη και αφήσαμε το δρόμο του Μοναστηρίου για να δούμε τη λίμνη Πρέσπα, την οποία δεν έχει επισκεφθεί κανείς απ' όσο γνωρίζω εκτός από τον Edward Lear των σατιρικών ποιημάτων, ο οποίος διείσδυσε ελαφρώς στις όχθες της πίσω στα 1850 σε αναζήτηση θεμάτων για τις όμορφες και παράδοξα ευαίσθητες υδατογραφίες του» (West 1942: 757)²⁹ Η πρώτη παραλίμνια σκηνή που περιγράφει είναι πολύ ζωντανή και φωτεινή:

Φτάσαμε στη λίμνη της Πρέσπας μετά από μια σειρά χωριών όπου αν και η ζωή θα πρέπει να είναι φρικτή με τους ανέμους του χειμώνα και ακόμα πιο φρικτή με τη ζέστη του καλοκαιριού, ήταν γεμάτα από ανθρώπους με ζωρά βλέμματα. Σταματήσαμε να γελάσουμε με δύο νεροβούβαλους με σπουδαιοφανείς εκφράσεις σε νερά πολύ ρηχά γι αυτούς καθώς σβέλτα αγόρια και κορίτσια, όλα με ροδάλα και ανοιχτόχρωμα πρόσωπα και βαθυγάλαζα μάτια, πλατσούριζαν στο νερό. Πέρα από τους βάλτους, όπου πελαργοί και πελεκάνοι στέκονταν ανάμεσα σε ψηλή, λευκή βλάστηση, βρήκαμε τη λίμνη, γαλάζια στο χρώμα του υάκινθου ανάμεσα σε βουνά που δεν είχαν χρώμα, ήταν απλώς το χρώμα του φωτός που σταμάτησε σε κάτι συμπαγές. Είναι όμορφη όπως η λίμνη της Οχρίδας, αλλά όχι μαγική, όχι ιερή. Ένα πραγματικό θαύμα λαμβάνει χώρα στα νερά του Οσίου Ναούμ (West 1942: 757)

Η West περικλείει σε μια σκηνή, σε αυτή την μεστή και λυρική περιγραφή, τη ρομαντική αθωότητα της – κατά τα άλλα σκληρής – ζωής στα παραλίμνια χωριά. Παρά την ομορφιά του τοπίου στην Πρέσπα ωστόσο, δεν συντελείται, κατά την ίδια, η μυσταγωγία της Οχρίδας και του μοναστηριού του Οσίου Συμεών.

Και η West όπως και η Durham δεν επιτυγχάνει να επισκεφθεί το νησί του Golem Grad καθώς «εκεί συναντούνται τα σύνορα της Ελλάδας, της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας και υπάρχουν πολλοί στρατιώτες όλοι πιστοί στην τιμή της πατρίδας τους και χωρίς να χουν κάτι να κάνουν και επομένως θα πυροβολούσαν» (West 1942: 758). Την Durham την απέτρεψε πριν περίπου τριανταπέντε χρόνια η κακοκαιρία, η West ωστόσο βρίσκεται αντιμέτωπη με τη νέα πραγματικότητα των συνόρων που κατά την επίσκεψή της έχουν μόλις δέκα χρόνια ζωής στη περιοχή. Θα περιοριστεί

²⁸ Η πορεία της West είναι αντίστροφη αλλά παρόμοια με αυτή του Edward Lear πριν σχεδόν έναν αιώνα. Αντί της κατεύθυνσης προς την Οχρίδα η West έρχεται από την Οχρίδα με κατεύθυνση το Μοναστήρι. Όπως και ο Lear προσεγγίζει τη βορειοανατολική όχθη της Μεγάλης Πρέσπας. Η παραμονή της είναι επίσης σύντομη ενώ περιλαμβάνει στο κείμενο της έναν “αποχαρетиσμό” στο τοπίο με τη θέα από ψηλό σημείο στο δρόμο του γυρισμού. Μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι ένα από τα κίνητρα της παράκαμψης της West να ήταν και η διαδρομή του Lear πριν 100 χρόνια.

²⁹ Στο σημείο αυτό βέβαια, η Rebecca West δείχνει να αγνοεί τη διαδρομή της Edith Durham περίπου 50 χρόνια μετά τον Lear που περιλάμβανε την περιοχή των Πρεσπών.

έτσι στη γιουγκοσλαβική Πρέσπα δίνοντας όμως μια ζωντανή και διαχρονική εικόνα της Πρέσπας που δεν περιορίζεται στα σύνορα.

Αποχωρώντας από την περιοχή, η West και η συνοδεία της σταματούν σ' ένα ύψωμα για να απολαύσουν μια τελευταία φορά το θέαμα της λίμνης.³⁰ Στην περιγραφή της σύντομης παραμονής της που θυμίζει έντονα τη διαδρομή του Lear συμπυκνώνεται η αισθητική προσέγγιση και τοπογραφική ανάλυση της ρομαντικής παράδοσης του Wordsworth, η γραφικότητα των καθημερινών σκηνών στα παραλίμνια χωριά και το ευρύτερο πλαίσιο του ιστορικού παρελθόντος και της πολιτικής κατάστασης. Η Πρέσπα της Rebecca West εκτείνεται σε λίγες παραγράφους, αποτελεί μέρος ωστόσο, ενός από τα επιδραστικότερα βιβλία για τους τόπους και τους ανθρώπους των Βαλκανίων. Πρόκειται επίσης για τη πρώτη «δυτική» ματιά μετά τη χάραξη των συνόρων στη περιοχή.

2.2.2. «Μια γωνιά Ελβετίας» στα Βαλκάνια:

έλληνες αξιωματούχοι, υπάλληλοι και επισκέπτες στην Πρέσπα πριν από τον πόλεμο.

Το 1924, ο Γεώργιος Αθανασόπουλος, επιθεωρητής αλιείας και σύμβουλος της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας³¹ δημοσιεύει ένα κείμενο με τίτλο «*Το Οροπέδιο των Λιμνών της Βορειοδυτικής Ελλην. Μακεδονίας*». Το σύγγραμμα αυτό αποτελεί μια πρώιμη ανακάλυψη της ιδιαιτερότητας των λιμνών αλλά και της δυνατότητας αξιοποίησης της περιοχής στα πλαίσια του επεκταμένου πλέον ελληνικού κράτους.

Αριστερά της Φλωρίνης και περίξ αυτής εκτείνεται μία γωνιά Ελβετίας την οποίαν έως τώρα δεν φαίνεται να εσκέφθη σοβαρώς κανείς, δεδικαιολογημένως άλλες τε με τον σάλον των αλληπαλλήλων πολεμικών γεγονότων. Και όμως η γραφική αυτή γωνιά, εγκλείει αναμφισβήτως εν μέγα μέρος των καλλιτέρων ελπίδων του μέλλοντος, εν μέρος της παραγωγική Ελλάδος, της ήδη ειρηνικής Ελλάδος. Τα άφθονα ρείθρα, η δαψιλή βλάστησις, αι ωραίαί λίμναι της, τα ανεξερεύνητα εισέτι χώματά της, το διαλαλούν συνεχώς (Αθανασόπουλος 1924: 5)

Ο Αθανασόπουλος καθιστά εξ αρχής σαφές ότι πρόκειται για μια «terra incognita», ξεχασμένη μέσα στη δίνη των πολεμικών συγκρούσεων η οποία μόλις τώρα αρχίζει να εξερευνάται και να αποκαλύπτει τα χαρακτηριστικά της. Πρόκειται για έναν «κρυμμένο θησαυρό», μια γραφική «γωνιά Ελβετίας» με πολλές δυνατές αξιοποίησης στο πλαίσιο της αναπτυσσόμενης ελληνικής οικονομίας και παραγωγής αν και «η χαραχθείσα μεθοριακή γραμμή εδιχοτόμησε και διετάραξε την πρώην

³⁰ «to see the bluebell line of Lake Prespa for the last time» (West 1942: 759).

³¹ Η Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία είχε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της γνώσης και της αντίληψης των νέων εδαφών της Μακεδονίας που ενσωματώνονταν στην Ελλάδα με τη χάραξη των συνόρων του 1924.

εμπορικήν τάξιν των πραγμάτων χωρίσασα παραγωγικά περιφερείας από των αντιστοιχών κέντρων καταναλώσεως» (Αθανασόπουλος 1924: 5).

Οι λίμνες Πρέσπας και Οστρόβου (Βεγορίτιδα) περιγράφονται ως αλπικού χαρακτήρα και συγκρίνονται με τις λίμνες της Κεντρικής Ευρώπης ως προς τα γεωμορφολογικά και αισθητικά τους χαρακτηριστικά:

Η Μεγάλη Πρέσπα και η Οστρόβου αμφότεραι λίμναι χαρακτήρος όλως αλπικού διακρινόμεναι εκ της μεγάλης των εκτάσεως, του μεγάλου βάθους, του από της επιφανείας της θαλάσσης υψηλού, της ελλείψεως καλαμιώνων και βαλτωδών παρυφών, της δροσερότητας των υδάτων [...] Της δε Μικράς εν τμήμα αφέθη εις τους Αλβανούς, εις τρόπον ώστε αν αποβλέψωμεν εις αφοτέρας τας Πρέσπας (Μεγάλην και Μικράν) δυνάμεθα να αποκαλέσωμεν το σύμπλεγμα της Πρέσπας Λίμνην των Τριών Κρατών (Ελλάδος, Σερβίας, Αλβανίας). Λίμναι ως αι της Αχρίδος, της Μεγάλης Πρέσπας, του Οστρόβου, δύναται να παραβληθώσι προς τα λίμνας της Κεντρικής Ευρώπης αν ουχί τας μεγίστας (Γενεύης κλπ.) πάντως όμως προς τας δευτερεύσας εξ αυτών (Κόμο, Γκάρντα, Ματζόρε κτλ) (Αθανασόπουλος 1924: 6-7).

Η μεγάλη επιφάνεια και το βάθος, ή έλλειψη των ανεπιθύμητων καλαμιώνων και των βάλτων που φέρνουν την ελονοσία, τα καθαρά και δροσερά νερά, είναι τα στοιχεία των λιμνών της Δυτικής Μακεδονίας που παραπέμπουν στις αλπικές λίμνες της Ιταλίας, της Ελβετίας, ή της Γερμανίας. Ο Αθανασόπουλος είναι επίσης ο πρώτος που διακρίνει σαφώς το τοπίο των Πρεσπών ως αυτόνομη και συγκρίσιμη αξία που συνδέεται με την «άγρια ωραιότητα», την πρωτόγονη αυθεντικότητα της φύσης και τη θέα από μεγάλα υψόμετρα, μένει ωστόσο ανεκμετάλλευτη λόγω της δυσκολίας της πρόσβασης:

Τα περικαλλή τοπεία τα οποία περιθέουσι τας λίμνας, κυρίως την Μεγάλην Πρέσπαν, είναι όντως θαυμάσια αλλά ελλείπει συγκοινωνίας δυσπρόσιτα και όλως ανεκμετάλλευτα. Εκ των λιμνών γνωστοτέρα είναι η περικαλλής λίμνη της Καστορίας, της οποίας όμως αι φημισμένοι καλλοναί δεν δύναται να παραβληθώσι καν προς τας αγρίας αληθώς ωραιότητος τοποθεσίας των επί της Πρέσπας παραμεθωρίων χωρίων του Γέρμαν, της Νιβίτσης, του Ρεχόβου και τας άλλας γαληνιαίας τοιαύτης των παρά την Μικράν Πρέσπαν χωρίων του Όροβνικ, του Ραμπίου, του Πόπλι. Τι δε να είπη τις δια τας μαγευτικές απόψεις των Πρεσπών τας από των υψωμάτων του Ζελόβου, 1300μ. υπέρ την επιφάνειαν της θαλάσσης, και τας επί των πηγών του Αλιάκμονος από των υψηλών σημείων της Βίγλας και του Πισοδερίου του μαγευτικού αυτού αλπικού χωρίου; Η από της Βίγλας ιδίως άποψις εξ ύψους 1700 περίπου μέτρων, επί των κάτω απλουμένων πηγών του Αλιάκμονος είναι ωρισμένως μοναδική (Αθανασόπουλος 1924: 8-9).

Στην επίσκεψή του ο Αθανασόπουλος λειτούργησε ως μεθοδικός παρατηρητής καταγράφοντας τόσο γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά και φυσικά φαινόμενα όσο και συγκεκριμένες πτυχές της καθημερινής ζωής – κυρίως των ψαράδων – και της τοπικής παράδοσης. Ο Αθανασόπουλος βλέπει στα ακατέργαστα μέσα διαβίωσης και τις συνήθειες των χωρικών έναν «πρωτογονισμό» που

παραπέμπει σε πρωτόλειες καταστάσεις της φύσης περισσότερο, παρά στη σφαίρα του «πολιτισμού», κρύβει ωστόσο ως απομεινάρι του παρελθόντος τη γοητεία του «γραφικού»:

Η ναυσιπλοΐα εντός των λιμνών ενθυμίζει τας πιρόγας των αγρίων. Εις την Μεγάλην Πρέσπαν ευρίσκονται αι πλέον γραφικαί εξ αυτών: Κορμοί δένδρων χονδροί, εσκαμμένοι εις το εσωτερικόν και πλέον ού. Η εμπειρία και η επιδεξιότης των αλιέων συμπληρώνει τα λοιπά. Οι Νιβιτσιώται ιδία ανταπεξέρχονται με τας αρχηγόνους αυτάς σχεδίας των εις τας καιρικές μεταβολάς, τας πλέον δυσμενείς και εις τα κύματα της λίμνης τα πλέον μεγάλα....Εις την λίμνην της Καστορίας και του Οστρόβου τα πράγματα είναι ανθρωπινώτερα. Ωραία και καλοφτιαγμένα μονόξυλα αντικαθιστούν τας αρχηγόνους σχεδίας της Πρέσπας (Αθανασόπουλος 1924: 10-11).

Προκειμένου να αξιοποιηθούν οι δυνατότητες της περιοχής, οι «πρωτόγονες» -ως προς τη διαβίωσή τους- αυτές κοινότητες, με τα αρχέγονα μέσα, τις «οπισθοδρομικές» αντιλήψεις και τη σλαβική ντοπιολαλιά θα πρέπει να «εκπολιτιστούν»:

Το Κράτος, όταν τω επιτρέψωσιν αι περιστάσεις δέον να στρέψη την προσοχήν του προς τα εγκαταλελειμένας αυτάς γωνίας, των οποίων η εκπολίτισις δεν είναι μόνον έργον πλουτοπαραγωγικόν δι'αυτά, αλλά και αποτελεί και καθήκον φιλανθρωπίας προς τους ακοινωνήτους ακόμη εκείνους πληθυσμούς. Η διάδοσις της Παιδείας, η ανάπτυξις της συγκοινωνίας η ανύψωσις της θέσης της γυναικός, θα απαλλάξη τους ξενόφωνους αυτούς πληθυσμούς από της αγρίας εκμεταλλεύσεως ην ενασκούσιν επ'αυτών ολίγα άτομα, ων ίσως το μόνο προτέρημα είναι οτι γνωρίζουσιν την Ελληνικήν και γνωρίζουσι να αποτείνονται εκάστοτε προς την αρμοδίαν δι'εκάστην υπόθεσιν Αρχήν (Αθανασόπουλος 1924: 14).

Εδώ ο Αθανασόπουλος διακατέχεται από μια «αποικιοκρατική» λογική. Ερχόμενος σε μια δυσπρόσιτη, αποκομμένη από τα αστικά κέντρα περιοχή που μόλις έχει ενσωματωθεί στην ελληνική επικράτεια και την οποία ο ίδιος προσλαμβάνει ως «πρωτόγονη» και αλλότρια ως προς τη «ξενοφωνία» των κατοίκων, προβάλλει την ανάγκη ανάληψης από το Κράτος ενός εγχειρήματος «εκπολιτισμού» που ο ίδιος θεωρεί όχι μόνο μέσο οικονομικής ανάπτυξης αλλά και «φιλανθρωπίας» ως προς τους περιθωριοποιημένους κατοίκους.

Το σύγγραμμα του Αθανασόπουλου είναι σημαντικό και χαρακτηριστικό για διάφορους λόγους. Επιθεωρητής αλιείας και σύμβουλος της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας συνδυάζει την επιστημονική μεθοδικότητα και παρατηρητικότητα ως προς την καταγραφή με τη γλαφυρότητα της καθαρεύουσάς του ως προς την περιγραφή των τοπίων και των ανθρώπινων ασχολιών. Η μεταφορά που χρησιμοποιεί ως προς τον «αλπινικό» χαρακτήρα των λιμνών είναι χαρακτηριστική. Τα αλπικά τοπία εξιδανικευμένα ως αισθητικά πρότυπα, παραπέμπουν σε ατάραχες επικράτειες και στην ατμόσφαιρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, κάτι στο οποίο μπορεί να ελπίζει η περιοχή πλέον καθώς έχει επέλθει ειρήνη. Αυτή η αλπική σύγκριση ή «ελβετική μεταφορά», όπως θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε, έχει μία διπλή διάσταση. Από τη μία παραπέμπει σε ένα συγκεκριμένο αισθητικό

πρότυπο, σε ένα πλαίσιο βλέμματος που συγκροτείται από υδάτινες, καθαρές επιφάνειες που περικλείονται από μεγάλους ορεινούς όγκους, και το διαυγές φως των μεγάλων υψομέτρων.³²

Ο Αθανασόπουλος συνδυάζει ωστόσο, τη διαύγεια και καθαρότητα του τοπίου, με την απαλλαγή των ντόπιων από τα «πρωτόγονα» ήθη, την υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας ως μέσο κοινωνικής βελτίωσης και τον γενικότερο «εκπολιτισμό» της περιοχής. Με άλλα λόγια, για να είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν οι λίμνες πλουτοπαραγωγικά αλλά και ως ιδιαίτερα τοπία που προσφέρουν αισθητική απόλαυση και ευκαιρίες αναψυχής, θα πρέπει οι κάτοικοι να απαλλαγούν από οπισθοδρομικές συνήθειες και να ασπαστούν την ευρωπαϊκή εκδοχή του πολιτισμού και την ελληνοφωνία. Ο Αθανασόπουλος δε σηματοδοτεί μόνο μια πρώιμη ανακάλυψη της γοητείας του τοπίου των Πρέσπας ως αυτόνομης αξίας, αλλά συνδέει την αξία αυτή με τις προοπτικές και τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους στο οποίο πλέον έχει ενσωματωθεί αυτή η «ελβετική γωνιά».

Περίπου δέκα χρόνια μετά τον Αθανασόπουλο, στη δεκαετία του 1930, διορίζεται στη περιοχή της Πρέσπας ως δάσκαλος ο Λάζαρος Βαφειάδης. Ο Βαφειάδης υπηρέτησε στα χωριά Μηλιώνα και Λαιμός, όπου ανέλαβε πρωτοποριακές για την εποχή πρωτοβουλίες δημιουργικής απασχόλησης των μαθητών και συμμετοχής της τοπικής κοινότητας όπως μεταξύ άλλων η έκδοση της «Αυγής» του μαθητικού περιοδικού του Δημοτικού Σχολείου Λαιμού, η οργάνωση και ανάπτυξη των τοπικών γεωργικών συνεταιρισμών καθώς και η πειραματική καλλιέργεια φασολιών.³³

Ο Βαφειάδης έζησε αρκετά χρόνια στην Πρέσπα, γνώρισε καλά τον τόπο και τους κατοίκους του και φαίνεται πως ταυτίστηκε σε κάποιο βαθμό με τις αγωνίες και τις προσπάθειες των κατοίκων. Η ματιά του επομένως δεν είναι ενός πρόσκαιρου εξωτερικού παρατηρητή αλλά ενσωματώνει κάποια από τα τοπικά στοιχεία και τις ιδιαιτερότητες. Ως ένας από τους πρώτους δημόσιους υπαλλήλους που διορίστηκαν στην περιοχή και προσπάθησε να «γεφυρώσει» τις υπηρεσίες του κράτους με τις ανάγκες της τοπικής κοινότητας η καταγραφή του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Βαφειάδης κατέγραψε τις εμπειρίες του από την περιοχή σε δύο δημοσιεύσεις, το βιβλίο «Ένας δάσκαλος σ' ένα χωριό» (1939) και το «Η Πρέσπα και οι ομορφιές της» (1940). Το δεύτερο δημοσίευμα αποτελεί μια συνολική καταγραφή και παρουσίαση της Πρέσπας με στοιχεία για την ιστορία και την αρχαιολογία της περιοχής, το περιβάλλον και τη γεωγραφία, τη γεωργική παραγωγή και την αλιεία, λαογραφικά στοιχεία ή και την τουριστική ανάπτυξη. Στην εισαγωγή του βιβλίου του και κάνοντας λόγο για τη Φλώρινα, ο Βαφειάδης γράφει:

³² Η «ελβετική» ή «αλπική» μεταφορά θα επικρατήσει ως ένα ισχυρό μοτίβο αναπαράστασης τόσο για την Πρέσπα όσο και για τις άλλες μεγάλες λίμνες των δυτικών Βαλκανίων. Είναι χαρακτηριστικό ένα βιβλίο του Ivan Mihailoff που εκδόθηκε στα αγγλικά το 1950 με τον εύγλωττο τίτλο «*Macedonia: a Switzerland of the Balkans*». Στο βιβλίο αυτό ο Mihailoff παρουσιάζοντας το αλυτρωτικό όραμα μιας ελεύθερης και ανεξάρτητης Μακεδονίας επιλέγει ως αναπτυξιακό συγκρίσιμο υπόδειγμα την Ελβετία και σχολιάζει μεταξύ άλλων: «Macedonia has some of the most beautiful lakes in the Balkans. Two of them are nearly as large as Lake Geneva. Once a free country, Macedonia could attract many lovers of nature» (Mihailoff 1950: 24).

³³ Το 1943 ο Βαφειάδης εκτελέστηκε από τους Γερμανούς στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης.

Ποιός δεν ανέβηκε τις γύρω ψηλές χιονισμένες κορφές και δε χάρηκε τη φύση; Ποιός δεν βρέθηκε, έστω για λίγο διάστημα και δε νόμισε πως βρίσκεται σε μια μικρή Ελβετία; [...] Μα η περιοχή της Πρέσπας τραβά περισσότερο την προσοχή του ξένου με τους αρχαιολογικούς της θησαυρούς, την ιστορία της, τις φυσικές χάρες της και προπάντων με το μεγαλύτερο στόλισμά της, τις δύο λίμνες. Τις λίμνες, που είναι τόσο γνωστές από τα νόστιμα ψάρια και τα ζωτικά νησάκια τους (Βαφειάδης 1940: 9).

Δέκα χρόνια μετά τον Αθανασόπουλο, συστήνει την Πρέσπα στον επισκέπτη περιγράφοντας τη θεαματική πάντα είσοδο από το «Πρεβάλι» χρησιμοποιώντας και αυτός τη μεταφορά της «μικρής Ελβετίας», με τις λίμνες-στολίδια και τα ζωτικά νησάκια.³⁴ Στην εισαγωγή του βιβλίου του, ο Βαφειάδης υιοθετεί την ματιά του επισκέπτη που βλέπει σιγά-σιγά να ξεπροβάλλει μετά το –περιπετειώδες εκείνη την εποχή– ανηφόρισμα στο Περβάλι και νιώθει να «προσκαλείται» από τη γοητεία ενός τοπίου «εξωτικού» που φαίνεται να ανήκει σε μια άλλη κεντροευρωπαϊκή φαντασιακή επικράτεια. Αυτή η «είσοδος» στο τοπίο των Πρεσπών που έχει ως αφητηρία το ευχάριστο ξάφνιασμα του ματιού και προδιαθέτει για την αισθητική απόλαυση του εξωτικού και την τουριστική αναψυχή αποτελεί και στις επόμενες δεκαετίες ένα από τα ισχυρότερα πλαίσια πρόσληψης των λιμνών.

Ο Βαφειάδης φυσικά δεν περιορίζεται στην είσοδο. Περιγράφει με γλαφυρό και ιδιαίτερο τρόπο τα χωριά, τα σπίτια και τα μνημεία της περιοχής, τις ασχολίες και τα έθιμα των κατοίκων, τους θρύλους και τις τοπικές παραδόσεις. Η γραφή του είναι ιδιαίτερη καθώς μεταπηδά συνεχώς από την «πεζή» καταγραφή δημογραφικών ή οικονομικών στοιχείων ή τη συστηματική περιγραφή βυζαντινών επιγραφών στην αμεσότητα των προσωπικών του εμπειριών ή τον λυρισμό κάποιας εξιδανικευμένης εικόνας. Έτσι, στο κείμενο του Βαφειάδη συνυπάρχουν στοιχεία καταγραφής από τις ποσότητες της αγροτικής παραγωγής και τα μνημεία του Αγίου Αχιλλείου έως τις παραδοσιακές μεθόδους αλιείας ή την τοπική αρχιτεκτονική, με λυρικές εξάρσεις ή με προσωπικές απόψεις για την ανάπτυξη της περιοχής. Το κείμενο του Βαφειάδη είναι διπλά σημαντικό. Από τη μία αποτελεί μια άμεση –σε πρώτο πρόσωπο– καταγραφή των στοιχείων και των συνθηκών ζωής της Πρέσπας του 1930 πριν η οικονομική και κοινωνική ζωή των χωριών να δοκιμαστεί ακόμη από τις καταστροφές του 1940. Ταυτόχρονα, είναι ενδεικτικό της πρόσληψης των Πρεσπών σε αυτή την πρώιμη εποχή λίγα χρόνια μόλις μετά την ενσωμάτωση των λιμνών στο ελληνικό κράτος.

Η Πρέσπα του Βαφειάδη είναι ήδη γνωστή για τη φυσική της ομορφιά και τα βυζαντινά της μνημεία, ενώ αποτελεί προορισμό για κάποιους πρώτους επισκέπτες καθώς: «τις Κυριακές και γιορτές γεμίζουν οι παραλίες από κολυμβητές που κάνουν το μπάνιο τους και ξαπλώνονται κατόπι κάτω από τα σκιερά δέντρα που ναι κει κοντά» (Βαφειάδης 1940: 32). Η φυσική ομορφιά σε συνδυασμό με τις ασκητικές θέσεις και τα θρησκευτικά μνημεία δημιουργούν μια μυστηριακή ατμόσφαιρα που ο Βαφειάδης παραλληλίζει με αυτή των Μετεώρων:

Κατεβαίνοντας την κατηφοριά προς τη Λίμνη, βρισκόμαστε σ'ένα θέαμα υπέροχο. Μπρος έχουμε τη Λίμνη και δεξιά μας το μοναστήρι του Αγίου Πέτρου, είναι εφάμιλλο με την ομορφιά των Μετεώρων. Στους βράχους είναι δέντρα που αφήνουν το θεατή εκστατικό. Μέσα στους βράχους είναι το μοναστήρι του Αγίου Πέτρου (Βαφειάδης 1940: 17).

Ιδιαίτερα αναφορά κάνει στον Άγιο Αχιλλείο ένα νησί-μνημείο διάσπαρτο από βυζαντινά μνημεία και κατάλοιπα του παρελθόντος που εύγλωττα το χαρακτηρίζει «Μέκκα της Πρέσπας»:

η Πρέσπα είναι ο τόπος που μαζεύει τον κόσμο, για να ιδή και μελετήσει τα βυζαντινά της κειμήλια. Ο Άγιος Αχιλλείος, το ωραίο νησάκι, που είναι στη μικρή λίμνη, με λιγοστά κάτασπρα σπιτάκια, είναι η «Μέκκα της Πρέσπας» [...] Αμέσως μπαίνοντας νοιώθεις, ότι βρίσκεσαι σ'έναν τόπο που έχει ένα ξεχωριστό τόνο από τ'άλλα χωριά! Σε κάθε γωνιά κάτι περίεργο θα ιδής, εύρημα των περασμένων χρόνων. Πιθάρια μεγάλα, πλάκες με επιγραφές κ.λ.π. Το υνί του γεωργού μας πάντα κάτι θα βγάλει στην επιφάνεια. Και η γη, που πατάς, καταλαβαίνεις, πως δεν είναι όπως αλλού. Ένας ασυνήθιστος κρότος ακούγεται με το πάτημα (Βαφειάδης 1940: 14)

Ο Άγιος Αχιλλείος αποτελεί έναν ιδιαίτερο, θρησκευτικό και αρχαιολογικό τόπο που συμπυκνώνει την πνευματικότητα αλλά και την υλικότητα της Πρέσπας καθώς βρίθει αρχαιολογικών θραυσμάτων. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή της ακουστικής εμπειρίας της γης του Αγίου Αχιλλείου που αποκαλύπτεται «με το πάτημα». Ο Βαφειάδης γνωρίζει τις λίγες ακόμη τότε αναφορές και δημοσιεύσεις στο βυζαντινό παρελθόν του Αγίου Αχιλλείου³⁵ οπότε αναγνωρίζει τα μνημεία και την αξία τους. Ταυτόχρονα ωστόσο, έχει περπατήσει στο νησί και έχει μιλήσει με τους κατοίκους. Γνωρίζει τα σημάδια της γης και το αρχαιολογικό υπόστρωμα του νησιού που αποκαλύπτεται με τις καθημερινές δραστηριότητες των ντόπιων.

Παράλληλα με την επίσημη, αρχαιολογική καταγραφή του παρελθόντος ο Βαφειάδης καταγράφει και τις τοπικές αναγνώσεις του πρόσφατου παρελθόντος μέσω της προφορικής ιστορίας και των διηγήσεων των γεροντότερων δείχνοντας ειλικρινή εκτίμηση στην τοπική λαϊκή παράδοση. Ταυτισμένος σε μεγάλο βαθμό με τις δυσκολίες της καθημερινότητας στα χωριά των Πρεσπών, δίνει μια ρομαντική, ηρωική εικόνα του καθημερινού μόχθου των χωρικών:

Οι νέοι ηλιοκαμμένοι ψαράδες, μ'ατσαλένια χέρια και γενναία καρδιά πάντα τα βγάζουν πέρα, αν και οι βάρκες τους είναι πρωτόγονες. Λείπει το τιμόνι και τα πανιά. Είναι αρκετά μεγάλες και στεριές. Έχουν δύο ζευγάρια κουπιά, που τα δουλεύουν οχτώ άνδρες. Στην ανάγκη παίρνουν τα κουπιά και οι γυναίκες. Καλοδεμένες και κοκκινομάγουλες φαίνονται σαν «Αμαζόνες», όταν όρθιες οδηγούν τη βάρκα, χωρίς να λογαριάζουν κόπους και βάσανα. Κάπου-κάπου, για να ξεχνούν τις πίκρες τους, αρχίζουν το τραγούδι που αντηχεί σ' όλη την πλατιά θάλασσα. Το παίρνουν τα κύματα και το στέλνουν αλλού μακρύτερα (Βαφειάδης 1940: 33).

³⁵ Κάποιους τίτλους αναφέρει εξάλλου και στο βιβλίο του.

Ο Βαφειάδης οραματιζόταν τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και τη γενικότερη πρόοδο της περιοχής μέσα από την «αξιοποίηση» των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της και των πλεονεκτημάτων της. Αυτό το όραμα της αξιοποίησης «διυλιζόταν» πάντα από το αισθητικό φίλτρο μιας –εν δυνάμει– μικρής Ελβετίας, ένα μοτίβο που επανέρχεται συνεχώς:

Οι λίμνες με την αλπινική τους ομορφιά (μόνο η Ζυρίχη λείπει απ'έδω) με τις γραφικώτατες όχτες, με τα ασκητήρια τα γραφικά, τις βαθιές σπηλιές, καταφύγιο των ναυαγών, με τις θαυμάσιες ακρογιαλιές (που μπορούσαν να γίνουν εξαίσιες κοσμικές «πλαζ» με τα λογίων-λογίων πουλιά, που δίδουν ξαχωριστή χάρη και ομορφιά με τις κοκκινομάγουλες ψαροπούλες, και τα λεβεντόκορμα λιοκαμένα ψαρόπουλα, είναι από τις γραφικώτερες λίμνες των Κεντρικών Βαλκανίων (Βαφειάδης 1940: 38).

Τα πρώτα χρόνια μετά την ενσωμάτωση των Πρεσπών στην ελληνική επικράτεια και καθώς εγκαθίστανται για πρώτη φορά στην περιοχή κρατικοί λειτουργοί και υπάλληλοι, επιστήμονες όπως ο Αθανασόπουλος, ή δάσκαλοι όπως ο Βαφειάδης αναλαμβάνουν να γνωρίσουν αυτή την άγνωστη περιοχή στο ελληνικό κοινό, να την καταγράψουν και να την ερμηνεύσουν, να την εντάξουν σε φαντασιακά, αφηγηματικά πλαίσια.

Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η πρώτη οικειοποίηση του άγνωστου, γοητευτικά άγριου και μυστηριακού τοπίου της Πρέσπας γίνεται υπό συγκεκριμένα αναπαραστατικά σχήματα. Η προσέγγιση του βλέμματος, της θέας, επικρατεί, δίνοντας εξαρχής αισθητικά χαρακτηριστικά στην ανάγνωση των λιμνών. Το αισθητικό, αναπτυξιακό αλλά και πολιτιστικό πρότυπο εντοπίζεται στην αλπική καθαρότητα του τοπίου της Κεντρικής Ευρώπης. Η Πρέσπα μεταφέρεται στην Ελβετία σε μια συμβολική απαλλαγή από τα βαλκανικά, ξένα και οπισθοδρομικά στοιχεία. Η γραφικότητα των φτωχόσπιτων, οι σκληροτράχηλοι ψαράδες, και οι «ξενόφωνοι» χωρικοί με τα πρωτόγονα εργαλεία αποτελούν αυθεντικά, γραφικά στοιχεία που θα πρέπει ωστόσο να περάσουν από εκπολιτιστικές διαδικασίες για να αξιοποιηθούν σωστά. Η διαπαιδαγώγηση των νέων, ο εκσυγχρονισμός της αγροτικής παραγωγής, η κατασκευή υποδομών και η προσέλκυση επισκεπτών θα συμβάλουν στην αξιοποίηση της περιοχής.

Ο Λάζαρος Βαφειάδης έχοντας ειλικρινές ενδιαφέρον στις τοπικές παραδόσεις και πίστη στις δυνατότητες των χωρικών, προοδευτικός ο ίδιος, παραδίδει μια περισσότερο ευαίσθητη, και βαθύτερη προσέγγιση. Και ο ίδιος ωστόσο, ιδιαίτερα με το χαρακτηριστικό του βιβλίο (*«Η Πρέσπα και οι ομορφιές της»*) συμβάλλει στην καθιέρωση πλαισίων ως προς την πρόσληψη των λιμνών: την αντίληψη του ίδιου του τοπίου ως πρωταρχικής αξίας προς εκμετάλλευση, την προβολή του ακόμη σχετικά άγνωστου βυζαντινού παρελθόντος και της θρησκευτικής διάστασης των Πρεσπών, την

ανάγκη για εκσυγχρονισμό και ανάπτυξη³⁶ και η επένδυση στην προσέλκυση και υποδοχή τουριστικής κίνησης με πρότυπα τα θέρετρα των λιμνών της Κεντρικής Ευρώπης. Αν και η Πρέσπα παρέμενε για το ευρύτερο κοινό άγνωστη ακόμα, αυτές οι πρώτες προπολεμικές καταγραφές παραμένουν χαρακτηριστικές των αντιλήψεων που επικρατούσαν και καθοριστικές ως προς τις τάσεις των επόμενων δεκαετιών.

³⁶ Ακόμη και με αμφίβολες μεθόδους όπως η αποξήρανση της Μικρής Πρέσπας.

2.3. Ανακαλύπτοντας τη Πρέσπα: η αισθητική της φύσης και της μνημειακότητας

2.3.1 Η «λίμνη-κοιτίδα»: η αισθητική κατασκευή του «φυσικού» τοπίου των Πρεσπών.

Ήδη από τις αρχές της περιβαλλοντικής ανακάλυψης της σημασίας των Πρεσπών, οι λίμνες προσεγγίστηκαν με αισθητικούς όρους. Στη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών το «φυσικό» τοπίο κατασκευάστηκε ως κατεξοχήν αισθητικό αντικείμενο υπό τις εξής βασικές διαστάσεις: ως αυτόνομη οικολογική αξία που συγκροτείται από συγκεκριμένα κριτήρια όπως η έντονη γεωμορφολογία και η διαφορετική τυπολογία εδαφών, συνδυασμών φυσικών στοιχείων, ως περιβαλλοντική οντότητα που συμπυκνώνει την φυσική ιστορία της περιοχής, αποτελείται από διάφορα οικοσυστήματα και φιλοξενεί μια εντυπωσιακή ποικιλία ειδών, ως αισθητική, διατηρητέα αξία, με το κριτήριο της ομορφιάς, της ωραιότητας.

Οι Macnaghten και Urry (1998) διακρίνουν ως προς τη σχέση των σύγχρονων κοινωνιών με το φυσικό περιβάλλον, τρεις βασικές διαστάσεις, οι οποίες αναλύονται εδώ. Πρώτη είναι αυτή της επιστημονικοποίησης του περιβάλλοντος μέσω της μεταχείρισης του ως αντικειμένου επιστημονικής έρευνας και επομένως συστηματικής παρέμβασης και συνεχούς ρύθμισης. Δεύτερη είναι η διαφύλαξη ειδικών περιοχών και φυσικών πόρων ως κληρονομιάς για τις επόμενες γενιές. Τρίτη διάσταση τέλος, είναι η κατανάλωση του φυσικού περιβάλλοντος ιδιαίτερα μέσω της μετατροπής του σε τοπίο που προορίζεται για αισθητική απόλαυση και οικειοποίηση. Σύμφωνα επίσης με τον Klaus Eder (1996) οι τρεις μηχανισμοί πλαισίωσης του περιβαλλοντικού λόγου είναι η ηθική υπευθυνότητα, η εμπειρική αντικειμενικότητα και η αισθητική κρίση. Σε αυτό το κεφάλαιο αναλύεται ο τρίτος μηχανισμός της αισθητικής δηλαδή αξιολόγησης, ο οποίος φυσικά έχει σχέση και με τους άλλους δύο.

Η πρώτη διάσταση αναλύθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια.³⁷ Στα επόμενα δύο κεφάλαια εξετάζεται η δεύτερη και η τρίτη διάσταση και τη σχέση μεταξύ των δύο. Τα αισθητικά μέσα, δηλαδή, με τα οποία η προστατευόμενη φύση «μεταφράστηκε» και συμπυκνώθηκε συμβολικά στην έννοια και την εικονογραφία του τοπίου. Το επιχείρημά μου είναι ότι από τη μία η αισθητικοποίηση συντελέστηκε παράλληλα με την επιστημονικοποίησή του που το κατέστησε αντικείμενο

³⁷ Βλ. κεφ.1.6.

παρακολούθησης και παρατήρησης ενώ από την άλλη δίνοντάς του την υπόσταση της διατηρητέας αξίας, έθεσε το υπόβαθρο για την ευρύτερη οικειοποίηση και οπτική του κατανάλωση, ιδιαίτερα από τις αρχές του 1990 και έπειτα. Το τοπίο αναδείχθηκε έτσι ως ένα αισθητικό υπόδειγμα, ως οπτική «πεμπουσία» της αξίας και την ιδιαίτερης φυσιολογίας των Πρεσπών.

Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις φάσεις ως προς τις διεργασίες που οδήγησαν από την ανακάλυψη και την αισθητική στην ευρύτερη αναγνώριση και εμπέδωση ως αισθητικής αξίας, φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Κατά την πρώτη, πρώιμη φάση, ξένοι κυρίως επιστήμονες και φυσιοδίφες που άρχισαν να επισκέπτονται την περιοχή ήδη από τη δεκαετία του 1960 ήταν οι πρώτοι που παρατήρησαν την ιδιαιτερότητα της περιοχής και την έκαναν γνωστή ως μια νησίδα, μια «κοιτίδα» οικοσυστημάτων και βιολογικών πληθυσμών με αποτέλεσμα την κήρυξη του Εθνικού Δρυμού το 1974. Η κήρυξη του πάρκου το 1974 και η ανάδειξη των περιβαλλοντικών πιέσεων με αφορμή τα αναπτυξιακά έργα της δεκαετίας του 1980 έκαναν για πρώτη φορά γνωστή τη περιοχή σε ένα ευρύτερο κοινό μέσα από δημοσιεύματα σε περιοδικά -όχι μόνο επιστημονικά αλλά και ευρείας κυκλοφορίας- καθώς και τα πρώτα τηλεοπτικά ντοκυμαντέρ που έκαναν γνωστό έναν χαμένο παράδεισο στα βορειοδυτικά σύνορα της Ελλάδας. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι κοινωνικές συνθήκες ωριμάζουν, ο περιβαλλοντικός λόγος συνδυαζόμενος με νέες έννοιες όπως η αειφορία αλλά και η πολιτιστική κληρονομιά, η διεθνοποίηση της περιοχής, θέτουν ένα εντελώς νέο πλαίσιο διαμεσολάβησης του τοπίου.

Παράλληλα, η ερημοποίηση και στρατιωτικοποίηση αμέσως μετά τον εμφύλιο έθεσαν το υπόβαθρο για την περιχαράκωση και «απόσπαση» από το οικονομικό και κοινωνικό σώμα καθιστώντας τη Πρέσπα έναν χώρο, κενό που θα έπρεπε να κατοχυρωθεί στη φυσική σφαίρα. Είναι χαρακτηριστικές ακόμη και σήμερα στα χωριά της Πρέσπας οι ανεκδοτολογικές περιγραφές της φύλαξης της ορνιθοπανίδας του τότε νεοσύστατου Εθνικού Δρυμού από τους στρατιώτες. Η εκμετάλλευση εξάλλου και επιτήρηση μεγάλων, οριοθετημένων εκτάσεων από το στρατό είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται και έχει αναλυθεί και σε άλλες ευρωπαϊκές περιπτώσεις, όπως στη Γαλλία » (Lefebvre 1991: 84).

Όπως παρατηρούν οι Carlson και Berleant (2004), στις ιστορικές ρίζες της αισθητικής της φύσης βρίσκεται η έννοια της ανυστερόβουλης εκτίμησης του όμορφου, του μεγαλοπρεπούς ή του γραφικού που βρίσκει απόλαυση στη μορφολογική σύνθεση και τις αισθητηριακές επιφάνειες. Στο επίκεντρο αυτής της αισθητικής παράδοσης βρίσκεται το τοπίο.

Στις μεταπολεμικές προσεγγίσεις των Πρεσπών – από τους πρώτους φυσιοδίφες έως τα δημοσιεύματα του Τύπου – το κριτήριο του αισθητικού θαυμασμού δείχνει να κυριαρχεί. Η Πρέσπα ήταν ήδη γνωστή ως τόπος αναψυχής ήδη από τη δεκαετία του 1950 καθώς παρά τη δυσκολία της πρόσβασης προσέλκυε κάποιους λουόμενους και εκδρομείς από τα αστικά κέντρα. Στις εφημερίδες

της εποχής βρίσκει κανείς συχνά ανακοινώσεις για την οργάνωση εκδρομών και φυσιολατρικών διαδρομών στη Πρέσπα και τις «Ελληνικές Άλπεις».

Η αντιμετώπιση της περιοχής από την πολιτεία ωστόσο, δεν εξαντλείται στη φυσιολατρική προσέγγιση και ανυστερόβουλη αισθητική εκτίμηση και ούτε θα πρέπει να αναλυθεί αποκλειστικά μέσα από αυτό το πρίσμα. Το αισθητικό κριτήριο της ομορφιάς του τοπίου αποτελεί όντως κυρίαρχο στοιχείο σε διαρκή συνάφεια όμως με πολιτικές και ιδεολογικές αναφορές και συνδεδεμένο με παρεμβάσεις και «αναπτυξιακές» πρωτοβουλίες πάντα υπό τον στενό έλεγχο του κράτους. Η Πρέσπα αποτελούσε ένα περιθωριακό τμήμα της ελληνικής επικράτειας, ταυτισμένο με τη μοίρα των ηττημένων του εμφυλίου, που έπρεπε μεταπολεμικά να επανέλθει –τόσο συμβολικά όσο και με πρακτικές παρεμβάσεις στον χώρο– στις αξίες και τα ιδεώδη του εθνικού κορμού. Σε αυτή τη λογική εντάχθηκαν διάφορες πρωτοβουλίες όπως η δημιουργία υποδομών της «Βασιλικής Πρόνοιας» στην περιοχή³⁸ ή η οργάνωση των «Ναυτικών Εορτών Πρέσπας» στις όχθες της μεγάλης λίμνης. Είναι ενδεικτική μια ανακοίνωση της εφημερίδας Μακεδονία, το 1957 με τίτλο «Την 28 και 29 Δεκεμβρίου Αι Εορταί εις Πρέσπαν»:

Εις την εορτήν θα συμμετάσχουν ορειβάται, κυνηγοί, χιονοδρόμοι, φυσιολάτραι. Το πρόγραμμα θα περιλαμβάνη εντός των άλλων, αποκαλυπτήρια ηρώου του χωρίου Άγιος Γερμανός δωρηθησαμένου υπό της βασιλικής προνοίας Φλωρίνης, ομιλίαν σχετικήν με την ιστορίαν της περιοχής Πρέσπας, προβολήν εγχρώμου κινηματογραφικής ταινίας εκ των ναυτικών εορτών Πρέσπας του παρελθόντος Αυγούστου, ξενάγησιν εις τα αρχαιότητας Αγίου Γερμανού και Αγίου Αχιλλείου, κυνηγετικήν εκδρομήν και ορειβασίαν από Άγιον Γερμανόν προς Πισοδέριον και χιονοδρομικούς αγώνας του ΕΟΣ Φλωρίνης εις την Βίγλαν («Μακεδονία», 27/11/1957).

Η περιγραφόμενη «εορτή» έχει ένα συγκεκριμένο «τελετουργικό» που συνδυάζει την ορειβασία, το κυνήγι³⁹ και τις χιονοδρομίες, με αποκαλυπτήρια ηρώων, διδακτικές ομιλίες και «ηθικοπλαστικές» προβολές ταινιών. Ο επιτελεστικός χαρακτήρας αυτών των εορτών, των εγκαινίων, των πολιτικών ομιλιών ή επισκέψεων επισήμων στόχευε από τη μία στη συμβολική και επαναληπτική παρουσία του κράτους στη μεθοριακή περιοχή και στη συμβολική σύνδεση από την άλλη της φυσιολατρικής πρόσληψης των Πρεσπών με την αισθητική καθαρότητα της «εθνικοφροσύνης». Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται για παράδειγμα η επίσκεψη της βασίλισσας Φρειδερίκης στον Άγιο Γερμανό, στο φυλάκιο της Κούλας και τον Άγιο Αχίλλειο το 1955.⁴⁰

³⁸ Στον οικισμό των Ψαράδων ιδρύθηκε το «Σπίτι του Παιδιού»

³⁹ Το κυνήγι επιτρέπεται καθώς δεν έχουν ακόμη υιοθετηθεί εκείνη την εποχή μέτρα περιβαλλοντικής προστασίας.

⁴⁰ Βλ. Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο 2010.

Εικόνες 2.4, 2.5. Στιγμιότυπα από την επίσκεψη της βασίλισσας Φρειδερίκης στο στενό της «Κούλας» το καλοκαίρι του 1955. Πηγή: Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (2010).

Μια ιδιαίτερη περίπτωση μέσα σε αυτό το «δύσκαμπτο» μετεμφυλιακό κλίμα και μια από τις πρώτες οπτικοποιημένες μεταπολεμικές εκδοχές του τοπίου της Πρέσπας με ιστορική αξία είναι το εθνολογικό ντοκιμαντέρ μικρού μήκους του Τάκη Χατζόπουλου με τίτλο «Πρέσπες», παραγωγής 1965.⁴¹ Το φιλμ του Χατζόπουλου, συνδυάζει τη μουσική επένδυση⁴² και τη λυρική αφήγηση με σκηνές από την καθημερινότητα των ψαράδων, των παιδιών και των γυναικών στη λίμνη αποδίδοντας, έμμεσα ή αλληγορικά, μια ολιγαρχική ζωή σε έναν ολιγάνθρωπο πλέον τόπο, με την παρουσία του συνόρου να χωρίζει διαφορετικότητες:

[02:35] Η λίμνη ήτανε δρόμος για κείνους που έφυγαν. Δέκα χιλιάδες στα ξένα. Έμειναν λίγοι. Με τη λίμνη μέσα στις μέρες τους, Όπως το νερό και το ψωμί. Με το σύνορο ανάμεσα σ' αυτούς που περιμένουν και σ' αυτούς που θυμούνται [13:45] Οι Πρέσπες. Πλάι στο σύνορο που χωρίζει τη λίμνη σε εθνικότητες (Χατζόπουλος 1965).

Ταυτόχρονα, στο κυρίαρχο στοιχείο της λίμνης και τη θρησκευτική υπερβατικότητα του τοπίου που δηλώνεται με σκηνές από τις βυζαντινές βραχογραφίες ή από το απλό, καθημερινό άναμμα του κεριού σε μια εκκλησία, αποδίδεται η αίσθηση του αργού ή παγωμένου χρόνου που χαρακτηρίζει τη στρωτική διαβίωση των κατοίκων:

[07:13] Η ζωή κοντά στη λίμνη είναι ήσυχη και μικρή. Κλεισμένη μέσα σε μικρές καθημερινές έγνοιες. Χωρίς την πιθανότητα μιας έκπληξης. Χωρίς εύνοια για κείνους που έμειναν. [09: 45] Ο χρόνος έχει χάσει τη σημασία του. Οι μέρες είναι μεγάλες και άδειες. Κάποτε έρχεται ένα γράμμα. Ένας άνθρωπος έφυγε. Γεννιέται ένας άλλος. Ένας κόσμος απλός. Ανάμεσα σ' αυτόν και τον Θεό. Δεν μεσολαβεί τίποτα (Χατζόπουλος 1965).

⁴¹ Το ασπρόμαυρο, δεκαεξάλεπτο ντοκιμαντέρ του Χατζόπουλου βραβεύτηκε στο Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης το 1966.

⁴² Του Κώστα Μυλωνά.

Εικόνες 2.6-2.10. Σκηνές από το ντοκιμαντέρ του Τάκη Χατζόπουλου «Πρέσπες» (1965).

Το ντοκιμαντέρ του Χατζόπουλου, πέρα από την αξία που έχει ως ιστορικό τεκμήριο του ίδιου του τοπίου της Πρέσπας, είναι μια τολμηρή, για την εποχή της, προσέγγιση αυτής της επιτηρούμενης

μεθοριακής ζώνης, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί μια ειλικρινή ματιά στην καθημερινότητα των κατοίκων πολύ πριν από τα περιβαλλοντικά ντοκυμαντέρ που μονοπώλησαν αργότερα το κινηματογραφικό ενδιαφέρον για την περιοχή.

Όταν το διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον για την Πρέσπα άρχισε να εκδηλώνεται με συστηματικότερο τρόπο από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 άρχισαν να διαφαίνονται σαφέστερα και οι δυνατότητες τουριστικής αξιοποίησης της περιοχής, κίνητρο που οδήγησε το δικτατορικό καθεστώς στην κατ' εξαίρεση διευκόλυνση της πρόσβασης των επιστημόνων στη περιοχή. Οι κυρίως δυτικοί επιστήμονες και φυσιοδίφες που έχουν την ευκαιρία να κάνουν κάποιες πρώτες παρατηρήσεις φιλοξενούμενοι στα χωριά της περιοχής, αντιλαμβάνονται γρήγορα την μοναδικότητα της περιοχής και δεν κρύβουν τον εντυπωσιασμό τους ως προς τον πλούτο του φυσικού περιβάλλοντος. Τον Μάιο του 1973, σε ένα άρθρο στην εφημερίδα «Μακεδονία» με τον εύγλωττο τίτλο «Εντύπωσιν Προκάλεσεν εις Αμερικανούς Ειδικούς η Ωραιότης και ο Φυσικός Πλούτος της Πρέσπας» περιλαμβάνονται οι δηλώσεις ενός Αμερικανού επιστήμονα που επισκέφθηκε την Πρέσπα:

Είμαι πεπεισμένος, είπε λόγω της μεγάλης εμπειρίας που έχω, όπως και όλοι οι συνάδελφοί μου, διαπρεπείς Αμερικανοί φυσιοδίφαι, ότι δεν υπάρχει άλλη περιοχή εις την ηπειρωτική Ελλάδα με τόσον μεγάλον αριθμόν πτηνών όπως εις τα Πρέσπας. Δεν είδαμε πουθενά αλλού τόσα είδη πτηνών, όσα υπάρχουν στην περιοχή της Μικράς Πρέσπας. Έχουμε εντυπωσιασθή από τον πλούτο των πουλιών που ζουν στην περιοχή αυτήν και αισθανόμεθα την ανάγκην να υπογραμμίσωμεν ότι πρέπει η περιοχή να προστατευθή προσεκτικά (Μακεδονία, 2/5/1973)

Στην ίδια εφημερίδα, λίγες μέρες αργότερα, ο ανταποκριτής της εφημερίδας περιγράφει τις δικές του εντυπώσεις μεταφέροντας με χαρακτηριστικό τρόπο τη στρατοκρατία της περιόδου και τη πρόσληψη των λιμνών:

Εδόθη και εις τον γράφοντα η ευκαιρία να επισκεφθή την περιοχήν της Μικράς Πρέσπας που διέσωσε την μορφήν και τα χαρακτηριστικά της χάρις εις τον στρατόν. Έκαμε βέβαια και εις τον γράφοντα εντύπωσιν η χλωρίς, αι απαράμιλλοι φυσικοί καλλοναί της περιοχής και η πανίς που υπήρξεν ημέρα που εκινδύνευεν από ολίγους ψαράδες, διότι κατέστρεφαν τας φωλεάς των σπανίων πουλιών που ζουν εις τα όχθας της λίμνης διότι τας έχουν εκλέξει ως βιότοπον (Μακεδονία, 29/5/1973)

Συμμορφωμένος με το στρατιωτικό κλίμα της εποχής, ο δημοσιογράφος αναφέρει ότι η μορφή και τα χαρακτηριστικά της περιοχής σώθηκαν χάρη στο στρατό, ενώ η ορνιθοπανίδα κινδύνευε από λίγους ντόπιους ψαράδες. Το απόσπασμα αυτό είναι χαρακτηριστικό από αρκετές απόψεις. Είναι σαφές ότι αναγνωρίζεται ως αξία που πρέπει να προστατευτεί η ίδια η μορφή της περιοχής η οποία ουσιαστικά έχει εκκενωθεί σε μεγάλο βαθμό από την ανθρώπινη παρουσία και τα φυσικά χαρακτηριστικά της οποίας αναλαμβάνει να φυλάξει ο στρατός. Στη πραγματικότητα, ο στρατός φυλάσσει μια ζώνη καραντίνας, στην οποία μόνη εξαίρεση είναι οι επιστήμονες που καταγράφουν τις μετρήσεις και

παρατηρήσεις τους. Η μόνη ανθρώπινη παρουσία που αναφέρεται, αυτή των ντόπιων ψαράδων καταγράφεται ως απειλή για την ορνιθοπανίδα.⁴³

Σε αυτές τις πρώτες σαφείς αποτυπώσεις της ιδιαιτερότητας των Πρεσπών, ο ίδιος ο όρος του τοπίου δεν αναφέρεται συχνά καθώς δεν έχει ακόμη ωριμάσει η σημασιολογική και αξιολογική του διάσταση.⁴⁴ Οι όροι που χρησιμοποιούνται ωστόσο, παραπέμπουν στα ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος ή τις «φυσικές καλλονές» διαμορφώνοντας έτσι το αισθητικό υπόβαθρο εντός του οποίου το τοπίο θα εμπεδωθεί κατά τα επόμενα χρόνια ως διατηρητέα αξία.

Το καθεστώς της δικτατορίας, αν και συνεχίζει να διατηρεί περιορισμένη και ελεγχόμενη τη πρόσβαση στη περιοχή, βλέπει στο διεθνές ενδιαφέρον για το περιβαλλοντικό πλούτο των Πρεσπών την ευκαιρία μετατροπής των λιμνών σε ένα τουριστικό θέρετρο και προχωρούν στη δημιουργία τουριστικών υποδομών. Το 1972 εγκαινιάζεται η Τουριστική Πλαζ στη θέση «Κούλα», στην αμμώδη παραλία της Μεγάλης Πρέσπας. Τα εγκαινία περιγράφονται στην Εφημερίδα Μακεδονία:

Η εγκανιασθείσα πλαζ κατασκευάσθη εις την περιοχήν όπου προσεγγίζουν αι λίμναι Μικρή και Μεγάλη Πρέσπα και εις μιαν μαγευτικήν περιοχήν με σπανίας φυσικὰς καλλονὰς....Η πλαζ δύναται να εξυπηρετήση ημερησίως 5000 άτομα εις τας εγκαταστάσεις της, ο ελεύθερος χώρος των οποίων καλύπτεται από λεπτόκοκκον άμμον, ομοία της οποίας εις ολίγας ακρογιαλιάς απαντάται, λόγω δε της απαραμίλλου ομορφιάς του τοπίου και των ανέσεων που διαθέτει δύναται να συναγωνισθή επιτυχώς τας καλλιτετέρας πλαζ της πατρίδος μας. Αι δίδυμοι λίμναι της Πρέσπας ευρισκόμεναι εις υψόμετρον 850μ. με τα μικρά νησάκια και τα νούφαρα, τα πολυπληθή βυζαντινά μνημεία η πλέον ιδανική παραλίμνιος αμμουδιά της Ευρώπης, περιτριγυρισμένη με αλπικά βουνά και δάση και τα σπανιώτατα είδη χλωρίδος και πανίδος, ιδίως πτερωτών, καθιστούν την περιοχήν ίσως το καλύτερον πνευματικό και ψυχικόν ησυχαστήριον της πατρίδος μας, το οποίον ήδη αρχίζει να κατακλύζεται από Έλληνας και ξένους τουρίστας. Αρκεί να αναφερθή, ότι εντός του τελευταίου διμήνου επισκέφθησαν τας Πρέσπας 13.000 τουρίσται, ενώ προβλέπεται αριθμός τούτων να ανέλθη εις πολλάς περισσότερας χιλιάδας κατά τους δύο επόμενους μήνας (Μακεδονία, 18/7/1972).

Τα εγκαινία χαιρετίζει με ομιλία του ο περιφερειακός Διοικητής Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας Γκαντώνας τονίζοντας μεταξύ άλλων:

⁴³ Οι αναφορές για τη προβληματική συμπεριφορά των ψαράδων ως προς τις φωλιές των πουλιών βρίσκονται και σε πολλά περιβαλλοντικά κείμενα, ιδιαίτερα της δεκαετίας του 1980. Αν και δεν είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς το μέγεθος του προβλήματος –κατά την επιτόπια έρευνα δεν βρήκα ψαράδες που να επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο- η φρασεολογία του δημοσιεύματος παραμένει χαρακτηριστική.

⁴⁴ Η έννοια θα αρχίσει να χρησιμοποιείται κυρίως από τη δεκαετία του 1980 οπότε και το τοπίο των Πρεσπών δείχνει να απειλείται από τις σχεδιαζόμενες «αναπτυξιακές» παρεμβάσεις ενώ η επιστημονική καταγραφή επιτρέπει τη διάκριση και οριοθέτηση συγκεκριμένων ζωνών και σημείων ενδιαφέροντος. Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, θα ενσωματωθεί πλήρως εννοιολογικά στον επίσημο και ανεπίσημο λόγο τόσο της φυσικής όσο και της πολιτιστικής κληρονομιάς.

το έθνος θεωρεί ως αποστόλους τους κατοίκους εις την περιοχήν Πρεσπών, η οποία είναι και η πλέον ακραία περιοχή των συνόρων μας. Η περιοχή αυτή πρέπει να διατηρηθεί αλώβητος, πρέπει δε το έργο αυτό το οποίον εγκανιάζομεν να γίνη αιγιαλός πνευματικής και ψυχικής καθάρσεως, ως επίσης και πνευματικής ησυχίας και αναπτύξεως. Διότι η περιοχή αυτή είναι χώρος λατρείας της χριστιανοσύνης και της ιστορίας (Μακεδονία, 18/7/1972).

Υπάρχει εδώ μια διπλή προσέγγιση του «απαραμίλλου ομορφιάς» τοπίου. Από τη μία δίνεται η υπόσχεση της προσέλκυσης χιλιάδων τουριστών σε ένα από τα καλύτερα θέρετρα της Ευρώπης. Από την άλλη, το τοπίο της Πρέσπας που συντίθεται από στοιχεία φυσική ομορφιάς όπως τα μικρά νησάκια, τα «αλπικά» βουνά, ή τα νούφαρα αλλά και σύμβολα θρησκευτικότητας όπως τα βυζαντινά μνημεία αποτελεί ένα ιδανικό πνευματικό και ψυχικό «ησυχαστήριο». Είναι χαρακτηριστικές οι θρησκευτικές μεταφορές που χρησιμοποιεί ο περιφερειακός διοικητής ο οποίος αποκαλεί τους κατοίκους των χωριών απόστολους,⁴⁵ την περιοχή χώρο λατρείας και παρομοιάζει τις όχθες της Μεγάλης Πρέσπας με έναν «αιγιαλό καθάρσεως». Πρόκειται βέβαια ταυτόχρονα για μια εθνική κάθαρση που περνάει μέσα από ένα «προσκύνημα» στην ελληνορθόδοξη παράδοση και την εθνική ιστορία. Το τοπίο της Πρέσπας λειτουργεί εδώ συμβολικά ως εθνική «κολυμβήθρα» εντός της οποίας είναι δυνατόν να «ξεπλυθούν» τα όποια αλλότρια, ή μιανρά στοιχεία.

Η κήρυξη του Εθνικού Δρυμού το 1974, θα έρθει να θέσει σε νέα βάση την ομορφιά και την αξία των λιμνών. Καθώς η περιβαλλοντική αξία της περιοχής αναγνωρίζεται πλέον επισήμως, το μεγάλο και διαρκές εγχείρημα των οικολογικών στοιχείων των Πρεσπών εντατικοποιείται. Το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε συγκεκριμένα οικοσυστήματα και οικολογικές νησίδες, σε κατηγορίες τοπίων και είδη βλάστησης. Το τοπίο αποκτά δηλαδή συγκεκριμένο περιεχόμενο, και περίγραμμα μέσα από την επιστημονική του αντικειμενικοποίηση.

Επιπλέον, οι αναπτυξιακές πρωτοβουλίες, και ιδιαίτερα η ένταξη της Πρέσπας πιλοτικά στα Ολοκληρωμένα Μεσογειακά Προγράμματα προκαλούν τις αντιδράσεις του περιβαλλοντικού κινήματος και την ανάδειξη στη κοινή γνώμη της φυσιογνωμίας και του φυσικού τοπίου της Πρέσπας ως ενός στοιχείου υπό απειλή για το οποίο θα έπρεπε να ληφθούν άμεσα μέτρα προστασίας.

Υπό αυτή τη διττή υπόσταση, το τοπίο της Πρέσπας, ακόμη και όταν δεν αναφέρεται ρητά, νοηματοδοτείται για πρώτη φορά ως οικολογική αξία που όχι μόνο εγκλείει εύθραυστα οικοσυστήματα και σπάνια βιολογικά είδη αλλά αποκρυσταλλώνεται αισθητικά σε μια ιδιαίτερη φυσιογνωμία με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να διατηρηθούν αναλλοίωτα. Αυτή η ταυτόχρονα οικολογική και αισθητική πρόσληψη του τοπίου ως διατηρητέας αξίας συνέβαλε σημαντικά στην ανάδειξη των αρνητικών επιπτώσεων των σχεδιαζόμενων αναπτυξιακών έργων, καθόρισε ωστόσο ταυτόχρονα μια στατική και αισθητικοποιημένη εκδοχή του τοπίου όπου

⁴⁵ Είναι ορατή η αναλογία αυτού του χαρακτηρισμού στη μετέπειτα φρασεολογία όπως «οι ακρίτες που φυλάσσουν Θερμοπύλες», συνθηματικός λόγος που πάντα εμπεριέχει τον εκ βορρά κίνδυνο για τον ελληνισμό και τη Μακεδονία.

κυριαρχούσε το αμυντικό αίτημα τη διατήρησης, παρά η ιστορική δυναμικότητα ενός συνεχώς συνδιαμορφώμενου με τις ανθρώπινες πρακτικές χώρου.

Η ανάγκη προστασίας του τοπίου αναδεικνυόταν αρκετές φορές με τη συναισθηματική επένδυση των ερευνητών, ιδιαίτερα όσων είχαν ήδη εγκατασταθεί στην Πρέσπα και ταύτιζαν τις προσωπικές τους διαδρομές με την εξέλιξη της περιοχής. Ο βιολόγος Γιώργος Κατσαδωράκης, ένας από τους επιστήμονες που πέρασε πολλά χρόνια στη περιοχή με καθοριστικό ρόλο στην ευαισθητοποίηση του κοινού, γράφει το 1986:

Είναι ανάγκη να γράψω για την Πρέσπα. Τον τόπο που αγαπάω περισσότερο από κάθε άλλον στην Ελλάδα. Τον τόπο που πονώ πολύ βλέποντάς τον -ανίσχυρος παρατηρητής- να μετατρέπεται από παράδεισο που ήταν κάποτε, σε κάτι άχρωμο, άοσμο, απρόσωπο, σαν τα περισσότερα μέρη της νεοελληνικής επαρχίας (Κατσαδωράκης 1986: 34).

Τα κείμενα καταγγελίας και αγωνίας για τη φυσιογνωμία της Πρέσπας παράγονταν ταυτόχρονα με την τύπωση των πρώτων οδηγιών του Εθνικού Δρυμού για τους επισκέπτες ή των πρώτων ντοκουμαντέρ. Έτσι η πολιτική του βλέμματος ακολουθούσε την «πολεμική» της ανάπτυξης, του εκσυγχρονισμού και της χρήσης γης. Το τοπίο της τουριστικής πλαζ, της ψαροταβέρνας, της εντατικής καλλιέργειας, των λατομείων ή του ιχθυογεννητικού σταθμού ερχόταν σε αντίθεση με τις εκδοχές ήπιου τουρισμού και οικο-ξενάγησης σε έναν από τους σημαντικότερους αλλά και εύθραυστους βιότοπους της Ευρώπης.

Οι περιβαλλοντικοί επιστήμονες έβλεπαν μια εξιδανικευμένη εκδοχή του τοπίου στην προπολεμική, συμβιωτική σχέση των τοπικών κοινωνιών με το φυσικό περιβάλλον όπου οι ανθρώπινες δραστηριότητες συντηρούσαν μάλλον παρά απειλούσαν τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του τοπίου.⁴⁶ Αυτή η νοσταλγική αντίληψη «πισωγυρίσματος» στο χρόνο ερχόταν βέβαια σε αντίθεση με τις απαιτήσεις και τα δεδομένα της δεκαετίας του 1980.

Είναι χαρακτηριστική η λυρική και συναισθηματικά χρωματισμένη περιγραφή ενός από τα πρώτα οικολογικά ντοκιμαντέρ για την Πρέσπα, παραγωγής του 1984:

Τα βουνά της Αλβανίας τραβάνε τον ήλιο πίσω από τον όγκο τους κι αυτός αφήνει όλο το χρώμα και την ομορφιά του πίσω στη λίμνη. Τα πουλιά μαζεύονται κοπαδιαστά, στα μέρη που θα κουρνιαξουν για το βράδυ πριν τα βρει το χλωμό φεγγάρι. Τέτοιες στιγμές που ο χρόνος μοιάζει να σταματά σκέφτεται κανείς ότι ούτε αυτή εδώ η ξεχασμένη περιοχή έμεινε ανεπηρέαστη από τη μανία του ανθρώπου να χαλιναγωγήσει τη φύση. Λες και η φύση είναι εχθρός του και όχι η ίδια του η ζωή. Παλαιότερα, στις Πρέσπες οι βασικές εκμεταλλεύσεις των κατοίκων ήταν η παραδοσιακή αγροτική καλλιέργεια μικρών εκτάσεων γύρω από τη λίμνη, μικρή κλίμακας υλοτομίες των δασών, και ψάρεμα αφού το ψάρι ήταν άφθονο. Τότε η λίμνη ήταν πραγματικός παράδεισος κι ας σκότωναν οι ψαράδες τους πελεκάνους με μανία. Σήμερα,

⁴⁶ Η αντίληψη αυτή σε διαφορετικές εκδοχές επικρατεί μέχρι και σήμερα στο περιβαλλοντικό λόγο ως προς την ορθολογική διαχείριση των οικοσυστημάτων στη περιοχή καθώς στη συμβιωτική σχέση των παραδοσιακών κοινοτήτων με το φυσικό περιβάλλον εντοπίζεται η ιδανική συνθήκη οικολογικής ισορροπίας.

όλα σιγά-σιγά παρακαμάζουν. Τα χωριά ερήμωσαν, το ψάρι λιγοστό και τα πουλιά δείχνουν και αυτά μια σαφή μείωση σε αριθμούς και είδη. Η Μικρή Πρέσπα δε θα πρέπει να μείνει Εθνικός Δρυμός στα χαρτιά. Πρέπει να γίνουν πολλά ακόμη τόσο για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων, όσο και το ίδιο το οικοσύστημα της λίμνης, τη χλωρίδα και την πανίδα. Για κάθε μελλοντικό σχέδιο αξιοποίησης ή ανάδειξης πρέπει να υπάρχει πρώτα η έγκριση της ίδιας της φύσης. Τέτοιοι χώροι σαν τη Μικρή Πρέσπα είναι μοναδικοί και αναντικατάστατοι. Η ομορφιά τους αν χαθεί δεν αναπληρώνεται με τίποτα. (Αναγνωστόπουλος 1984: 27:50-30:32).

Τα αμφιβόλου εμπνεύσεως αναπτυξιακά έργα, παράλληλα με την αύξηση του ενδιαφέροντος για την περιοχή των Πρεσπών, ασκούσαν πίεση αφενός ως προς την περιβαλλοντική προστασία και αφετέρου ως προς την υποδοχή, την καθοδήγηση και ξενάγηση των εκδρομέων και επισκεπτών που έρχονταν να δουν τον οικολογικό παράδεισο των λιμνών. Η επιστημονική παρατήρηση αποτέλεσε τον αρχικό τρόπο εισόδου και κατεύθυνσης του βλέμματος επί του τοπίου αλλά και οι ίδιοι οι ερευνητές υπήρξαν οι πρώτοι «ξεναγοί» των επισκεπτών μέσα από τα κείμενα και τις περιγραφές τους, αναλαμβάνοντας πολλές φορές να αφηγηθούν και το ιστορικό παρελθόν της περιοχής.

Αυτές οι πρώτες ξεναγήσεις στο φυσικό χώρο των Πρεσπών συχνά διακρίνονταν από μια εξιδανικευμένη εικόνα ενός εύθραυστου τύπου που πρέπει να μείνει κατά το δυνατόν ανέγγιχτος και γαλήνιος, μακριά από ανθρώπινες παρεμβάσεις και δραστηριότητες. Στην αγγλόφωνη εκδοχή ενός από τους πρώτους οδηγούς του Εθνικού Δρυμού, αναφέρεται χαρακτηριστικά:

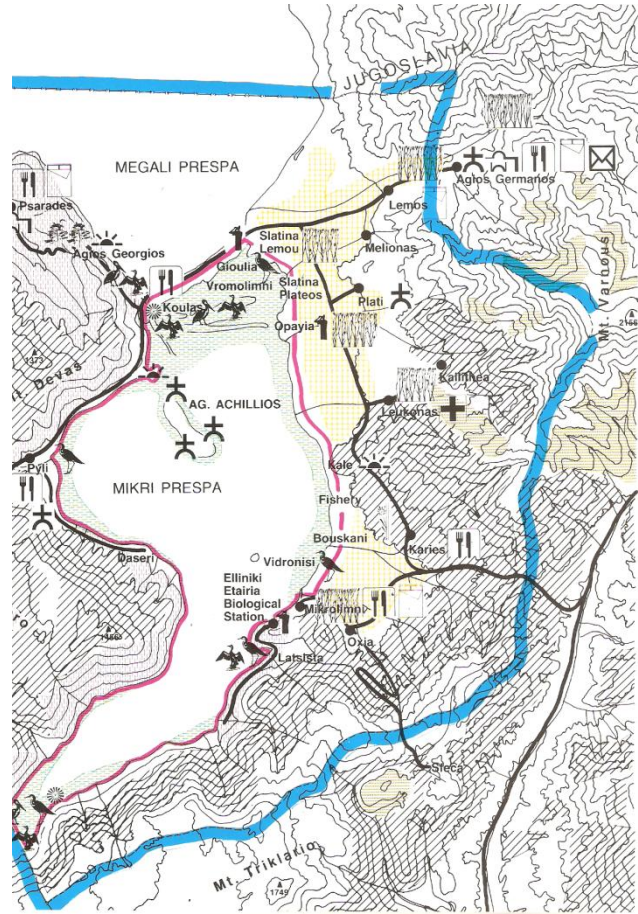
Ο καθένας μπορεί να χαρεί το [...] περιβάλλον με όλες του τις αισθήσεις αλλά να το αφήσει, την ίδια στιγμή, ανέπαφο και αδιατάρακτο [...]. Μπορεί κανείς να απολαύσει τη γαλήνη και την ησυχία στο Δρυμό και γι αυτό οι φωνές και οι ενοχλητικοί θόρυβοι πρέπει να αποφευχθούν [...]. Δεν επιτρέπεται η είσοδος στον πυρήνα του Δρυμού που σηματοδοτείται με ειδικές πινακίδες. Εδώ η φύση πρέπει να μείνει ανέγγιχτη χωρίς την παρουσία ή την παρέμβαση του ανθρώπου. (Catsadorakis και Scoulllos 1987).

Η σε μεγάλο βαθμό επιτυχημένη ενεργοποίηση του περιβαλλοντικού κινήματος για την προστασία του ιδιαίτερου οικολογικού συνόλου των λιμνών, από τη μία αποτέλεσε το πρώτο βήμα εξοικείωσης της κοινής γνώμης με το τοπίο της περιοχής, ενώ ταυτόχρονα έθετε ήδη κάποιους όρους ορθής και ευαισθητοποιημένης προσέγγισής του. Οι πρώτοι χάρτες και οδηγοί του νεοσύστατου Εθνικού Δρυμού έχουν κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά πολλά εκ των οποίων διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα. Κάποια βασικά στοιχεία που παρατηρούνται είναι η αποστασιοποίηση με την έννοια του διαχωρισμού των φυσικών προστατευόμενων πυρήνων και νησίδων από τις ζώνες ανθρώπινης δραστηριότητας, ο περιορισμός στην πρόσβαση, η παρατήρηση ως η κατεξοχήν διαδικασία «επαφής» με το φυσικό περιβάλλον και ιδιαίτερα με την ορνιθοπανίδα και η κυριαρχία του οπτικού στοιχείου με την έμφαση στην αισθητική απόλαυση της θέασης.

Οι δραστηριότητες που ενθαρρύνονται είναι οι περίπατοι, η αναρρίχηση, οι διαδρομές με βάρκα (σε συγκεκριμένα σημεία και σε απόσταση από ευαίσθητες ζώνες), η παρατήρηση των πουλιών («birdwatching») και η φωτογραφία. Οι χάρτες που συνοδεύουν τα κείμενα μαζί με τις χαρακτηριστικές φωτογραφίες τοπίων, στιγμιотύπων από την ορνιθοπανίδα, μνημείων ή οικισμών διαμεσολαβούν και αναπαράγουν την υποδομή και την παραγωγικότητα «επί εδάφους» όπως οι πύργοι και σταθμοί παρατήρησης, μονοπάτια, μνημεία και οικισμοί χώροι διαμονής. Ταυτόχρονα ωστόσο, καθοδηγούν το βλέμμα, καθορίζουν σημεία εισόδου, αποτυπώνουν ορόσημα οικολογικού ή ιστορικού ενδιαφέροντος, σημεία πανοραμικής θέας, όρια πρόσβασης, διαδρομές. Ο λόφος «Καλέ», για παράδειγμα, συνίσταται σε αυτό το απόσπασμα ως ιδανικό σημείο για φωτογράφιση, στην ανατολική όχθη της Μικρής Πρέσπας αποτελεί ένα διαχρονικό σημείο απόλαυσης της πανοραμικής θέας, ξεκούρασης και πικ-νικ.

Το βλέμμα του επισκέπτη έτσι όπως περιγράφεται και καθοδηγείται, διοχετεύεται σε δύο κλίμακες ορατότητας. Στην πανοραμική θέα, από ψηλά που έχει ως σκοπό περισσότερο την αισθητική απόλαυση και την αναψυχή και στη παρατήρηση σε μικρή κλίμακα –έστω από κάποια απόσταση, από βάρκα ή με κιάλια– λεπτομερέστερων στοιχείων όπως οι κινήσεις και διαδρομές των ερωδιών ή των αργυροτσικινιάδων. Αυτή η δεύτερη οπτική επαφή με το τοπίο έχει έναν σαφέστερο φυσιολατρικό χαρακτήρα που συγγενεύει με την επιστημονική οικολογική παρατήρηση των σπάνιων ή απειλούμενων βιολογικών ειδών.

- Watchtowers
- Hérons
- Pelicans
- Cormorants
- Nice View
- Byzantine churches & other landmarks
- Narcissus meadows
- Waterlilies
- Centuries old junipers
- Paths & walking tracks
- Traditional settlements
- Food
- Sleep
- Core of National Park

Εικόνα 2.11. Ένας από τους πρώτους χάρτες του Εθνικού Δρυμού.

Εικόνες 2.12-2.15. Πυργίσκοι παρατήρησης και σημεία θέασης στη Μεγάλη και Μικρή Πρέσπα αντίστοιχα.

Σε κάθε περίπτωση, δημιουργούνται ήδη από τις πρώτες αυτές ξεναγήσεις στο τοπίο των Πρεσπών κάποια σχήματα πρόσληψης και διερμηνείας του χώρου. Ο επισκέπτης καλείται να κινηθεί στον χώρο μέσα από σε μεγάλο βαθμό καθορισμένες διαδρομές καθώς η πρόσβασή του είναι περιορισμένη, με συγκεκριμένο κώδικα συμπεριφοράς που δείχνει σεβασμό και ευαισθησία προς το φυσικό περιβάλλον. Αν και καλείται να μετέχει με όλες τις αισθήσεις του στην ομορφιά και τη «μυσταγωγία» της περιοχής, η προσέγγισή του, πάντα σε αναζήτηση ιδανικού σημείου θεάς ή παρατήρησης είναι οπτικοκεντρική. Αν μάλιστα συνδυάσει κανείς τις συστάσεις για ησυχία, την προτροπή για ηρεμία και γαλήνη τότε το οπτικό στοιχείο φαίνεται να κυριαρχεί. Αυτή η αποστασιοποίηση της παρατήρησης σε συνδυασμό με την οριοθέτηση του Δρυμού και τον έλεγχο της πρόσβασης ενισχύει και αναπαράγει το δίπολο των αλληλοαποκλειόμενων κατηγοριών φύσης-πολιτισμού, οικολογικής ζώνης και ανθρώπινων δραστηριοτήτων.

Τα βυζαντινά μνημεία, βέβαια, και τα χαρακτηριστικά παραλίμνια χωριά δεν είναι απόντα από αυτές τις περιγραφές και τις αποτυπώσεις. Εντάσσονται ωστόσο, στο αισθητικό υπόβαθρο της πρόσληψης του τοπίου ενώ πολλά από αυτά όπως οι ερειπωμένοι παραλίμνιοι οικισμοί στα όρια ή εντός του πυρήνα του Εθνικού Δρυμού, εμπίπτουν στη σφαίρα του «φυσικού» κόσμου. Τελικά, η φυσική ομορφιά και η οικολογική αξία της περιοχής, συγχωνεύονται με την ιστορικότητα των μνημείων ή τη φυσιογνωμία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής σε ένα σύνολο που προσεγγίζεται με προσοχή, σεβασμό, από απόσταση και με κυρίαρχο στοιχείο την παρατήρηση και την οπτική απόλαυση. Μέσα από αυτές τις επιγραφές διαμορφώνεται ένα δημοφιλές σχήμα πρόσληψης σύμφωνα με το οποίο οι λίμνες διαθέτουν επίσης, έναν μυσταγωγικό χαρακτήρα, μια πνευματικότητα που είναι δυνατόν να προσφέρει «μεταβατικές» εμπειρίες για τον επισκέπτη. Αυτή η διάσταση αρχικά εμπνεόμενη από τη μυσταγωγία της φύσης και το δέος μπροστά στο άγριο, ανέγγιχτο φυσικό τοπίο θα ενισχυθεί σε συνδυασμό με τη πνευματικότητα των βυζαντινών μνημείων, των ασκηταριών και των ησυχαστηριών. Οι λίμνες αποκτούν έτσι τη μεταφορική διάσταση ενός «αρχέγονου λίκνου», μιας

«νησίδας» άθικτης φυσικής ισορροπίας, μιας «κοιτίδας» της ίδιας της ανθρώπινης φύσης και πνευματικότητας.

Σημαντική είναι επίσης η διαδικασία αξιολογικής νοηματοδότησης του τοπίου. Μέσω των περιβαλλοντικών κειμένων, των οδηγών και των φυλλαδίων το τοπίο αξιολογείται, ιεραρχείται, οριοθετείται. Η και αντίστροφα: οι οικολογικές αξίες, από τους ερωδιούς και τους κορμοράνους μέχρι την υδρόφιλη βλάστηση, αλλά και οι ιστορικές – αισθητικές αξίες από τα βυζαντινά μνημεία, τα ορόσημα και τα σημεία θέας, χωροθετούνται και «τοπιογραφούνται». Αποκτούν χωρική υπόσταση, εντάσσονται σε διαδρομές, πλαισιώνονται ιδανικά για φωτογράφιση, αποκτούν σύμβολα και σημάνσεις, τη δική τους «εικονογραφία». Αυτού του είδους η διαμεσολάβηση και διερμηνεία του τοπίου θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό την πρόσληψή του και τη κίνηση των επισκεπτών μέσα σε αυτό μέχρι και σήμερα.

2.3.2. Η «λίμνη-μνημείο»: η αρχαιολογική αφήγηση και η κατασκευή του μνημειακού.

*Όλη η Πρέσπα είναι ένα βυζαντινό μνημείο.
Νικόλαος Μουτσόπουλος*

Παράλληλα με την περιβαλλοντική ανακάλυψη και την αισθητική πλαισίωση του «φυσικού» τοπίου της Πρέσπας διαμορφώνεται και η αρχαιολογική αφήγηση της περιοχής μέσα από την ανακάλυψη κυρίως των βυζαντινών μνημείων και η οποία εδράζεται εξίσου σε ένα αισθητικό υπόβαθρο ως προς την κατασκευή του «μνημειακού». Τα δύο πεδία του «φυσικού» και του «ιστορικού» ή «μνημειακού» τοπίου εξάλλου, ανταλλάσσουν συνεχώς αισθητικά δάνεια, αφηγηματικά και αναπαραστατικά μοτίβα ήδη από τη δεκαετία του 1960, τόσο στον επίσημο επιστημονικό λόγο όσο και στα μέσα ευρύτερων ακροατηρίων, όπως οι εφημερίδες, τα περιοδικά ή τα ντοκιμαντέρ, καταλήγοντας στη διαμόρφωση μιας ουσιαστικά μεικτής συνθήκης ως προς την πρόσληψη και την αξιολόγηση των Πρεσπών από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα.⁴⁷ Η αφήγηση της φυσικής ιστορίας από τη μία και του ιστορικού παρελθόντος από την άλλη, αν και διατηρούν συγκεκριμένες ορολογίες και μέσα αποτύπωσης ή περιγραφής, ειδικά στο επίσημο, επιστημονικό πεδίο, διαμορφώνουν ταυτόχρονα μια «εικονογραφία» των Πρεσπών που αναπαράγεται, διασκευάζεται και καταναλώνεται μαζικότερα, σε δημοφιλείς, τουριστικές και πάντοτε οπτικά φιλικές εκδοχές.

⁴⁷ Η διαδικασία αυτή εξετάζεται στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

Το βυζαντινό παρελθόν της Πρέσπας, συνδυασμένο με τη μυθολογία του βασιλείου του Τσάρου Σαμουήλ, ήταν ήδη γνωστό από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι όχθες των λιμνών, ωστόσο, σπάνια προσεγγίζονταν από περιηγητές και επισκέπτες, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτήρα του ανεξερεύνητου. Οι πρώτες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή μετά τον πόλεμο και οι σχετικές δημοσιεύσεις επανασυνέδεσαν τη μεθοριακή επικράτεια των Πρεσπών με το αρχαιολογικό, μνημειακό σώμα της υπόλοιπης Μακεδονίας και της εθνικής ιστορίας. Καθώς έρχονταν στο φως τα στοιχεία της βυζαντινής ναοδομίας, των τοιχογραφιών, των βραχογραφιών, και των επιγραφών άρχισε να εμπλουτίζεται μια συμβολική εικονογραφία, έργων τέχνης, κτισμάτων και τοποθεσιών που παρέκαμπταν την «ενοχλητική» ασάφεια του πρόσφατου παρελθόντος και παρέπεμπαν στο «μεγαλειώδες» και πνευματικά πλούσιο παρελθόν της βυζαντινής και ορθόδοξης κληρονομιάς.

Ήδη από τη δεκαετία του 1950, οργανώνονται εκδρομές και ξεναγήσεις που περιλαμβάνουν τα γνωστότερα βυζαντινά μνημεία της Πρέσπας. Σε ένα φύλλο του 1957 της Εφημερίδας «Μακεδονία», στο τμήμα «Εκδρομαί» περιλαμβάνεται η εξής ανακοίνωση:

Ο σύνδεσμος ξεναγών διοργανώνει διήμερον εκδρομήν επί τη ευκαιρία των ναυτικών εορτών Πρεσπών, την 17^{ην} και 18^{ην} τρέχοντος [...] Εις τους αρχαιολογικούς τόπους Πρεσπών θα ξεναγήση ο έφορος βυζαντινών αρχαιοτήτων κ. Στυλ. Πελεκανίδης («Μακεδονία», 14/8/1957).

Λίγες μέρες νωρίτερα, και με αφορμή την ίδια εκδρομή, περιλαμβάνει δημοσίευμα με τίτλο «Αι Βυζαντιναί Αρχαιότητες των Πρεσπών». Το δημοσίευμα αναφέρει ότι αν και η ιστορία της περιοχής είναι σκοτεινή ως τον 10^ο αι. μ.Χ. λόγω της απομόνωσής της, τα μνημεία που επιβιώνουν μετά τον 10^ο αιώνα επιβεβαιώνουν τον ελληνικό της χαρακτήρα:

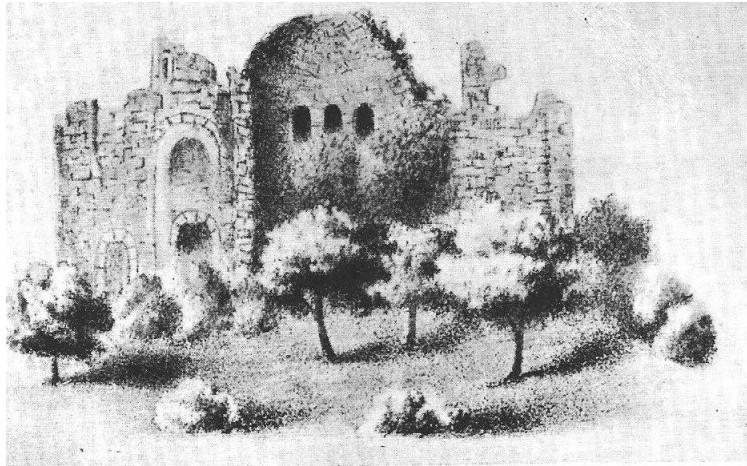
Χωρίς καμμιάν αμφιβολία, σπάνια και ίσως μοναδικά είναι τα εκκλησάκια στην Μεγάλη Πρέσπα της «Μεταμορφώσεως» και της «Ελεούσης». Το τελευταίο, σκαρφαλωμένο στο βράχο, δύσκολα το πλησιάζει κανείς. Κατάγραφο με ωραίες τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα (1411), βρίσκεται σαν τελευταίο εθνικό φυλάκιο προς τα αλβανικά σύνορα, δηλώνοντας έτσι, ότι και πέρα απ' αυτό, σ' άλλο βράχο, που δεν είναι δικός μας, υπάρχουν παρόμοιοι μάρτυρες της ελληνικότητας της μαρτυρικής αυτής γης, όπως είναι και εικόνες πάνω στους βράχους («Μακεδονία», 9/8/1957).

Αυτό το απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό ως προς την πρόσληψη του παρελθόντος κατά τη δεκαετία του 1950, λιγότερο από δέκα χρόνια μετά την κορύφωση του εμφυλίου στην περιοχή. Το εκκλησάκι της Ελεούσας,⁴⁸ μέσα στη βαθιά εσοχή του ασβεστολιθικού βράχου, στη νοτιοδυτική όχθη της Μεγάλης Πρέσπας, ένα από τα δημοφιλή τοπόσημα έως και σήμερα, παρομοιάζεται με ένα «εθνικό φυλάκιο», ένα «οχυρό» λίγο πριν τα αλβανικά σύνορα. Οι τοιχογραφίες, οι βραχογραφίες και οι

⁴⁸ Γνωστό στους ντόπιους ως «Άγιος Πέτρος».

επιγραφές όχι μόνο εντός των ελληνικών συνόρων αλλά και αυτές που υπάρχουν στο αλβανικό ή γιουγκοσλαβικό τμήμα αποτελούν «μάρτυρες ελληνικότητας», τεκμήρια ενός ελληνισμού που δεν περιορίζεται στα καθορισμένα σύνορα. Μέσω της μεταφορικής μετουσίωσης των βυζαντινών ναυδριών σε εθνικές «σφραγίδες» δεν επιβεβαιώνεται απλά η νομιμότητα της εθνικής κυριαρχίας στη συγκεκριμένη επικράτεια αλλά και η έκταση της εθνικής κληρονομιάς σε επικράτειες πέρα των συνόρων.

Από τις αρχές του 1960, οπότε και ο Μουτσόπουλος ξεκινά τις ανασκαφές του, η μνημειακή τοπογραφία της περιοχής εμπλουτίζεται εντυπωσιακά με νέα, ευδιάκριτα, και οικεία πλέον τοπόσημα, προσφέροντας ταυτόχρονα νέα εφόδια στην επιχειρηματολογία για την ελληνικότητα της περιοχής και νέα «κάδρα» στην αισθητική πρόσληψη των λιμνών. Ο Μουτσόπουλος εργάζεται με την επιστημονική ομάδα της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου στο νησί του Αγίου Αχιλλείου κατά διαστήματα από το 1964 έως και το 1969, διαμορφώνοντας τον περιβάλλοντα χώρο, ανασκάπτοντας τα κλίτη της βασιλικής, καταγράφοντας τα ευρήματα, αποτυπώνοντας την κάτοψη του μνημείου και προτείνοντας διάφορες αναπαραστάσεις. Η δραστηριότητα του Μουτσόπουλου και της ομάδας του, μετουσιώνει ουσιαστικά τη Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου από έναν ερειπιώνα καλυμμένο από πυκνή βλάστηση στον οποίο ήταν ορατή ουσιαστικά μόνο η κόγχη του ιερού σε προσβάσιμο και οριοθετημένο μνημειακό χώρο διαμορφώνοντας μια οπτικό απόθεμα σχεδιαγραμμάτων, κατόψεων, χαρτών και αναπαραστάσεων που αναπαράγονται σε διάφορες δημοσιεύσεις. Παράλληλα, μέσα από τη συστηματική καταγραφή και την ερμηνευτική ανάλυση των επιμέρους στοιχείων του μνημείου και των ευρημάτων, ο Μουτσόπουλος «ιστοριοποιεί» το μνημείο και κατ' επέκταση το νησί, θέτοντάς το σε χρονολογικά πλαίσια, συνδέοντας το με ιστορικές φιγούρες μυθικών διαστάσεων όπως ο Τσάρος Σαμουήλ, ο Άγιος Αχίλλειος και ο Βασίλειος ο Β' και αποδίδοντας την αισθητική μεγαλοπρέπεια της μνημειώδους αρχιτεκτονικής του μέσω της σύγκρισης με σπουδαία χριστιανικά μνημεία της ίδιας περιόδου.

Εικόνα 2.16. Σκαρίφημα της Βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου των αρχών του 20^{ου} αιώνα από τον Αρχιμανδρίτη Αντωνίνο (Μουτσόπουλος 1999)

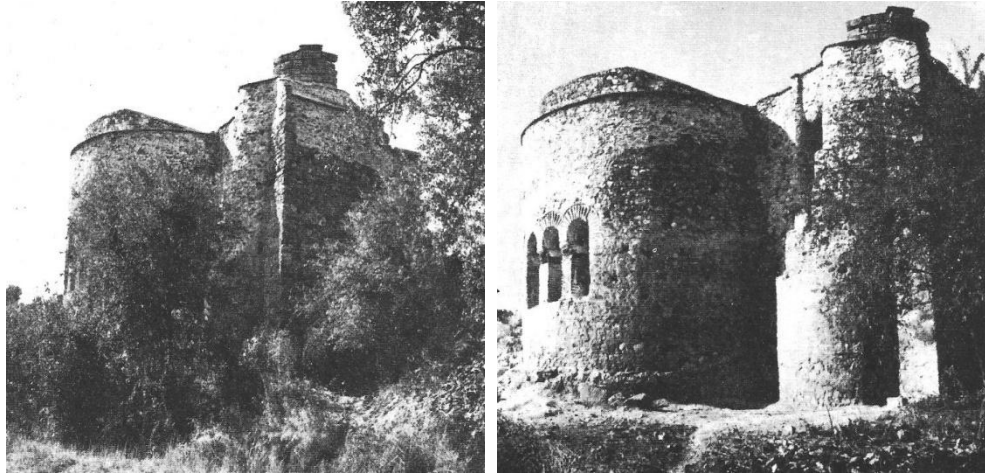
Η ανακάλυψη και ερμηνεία του μνημειακού τοπίου του Αγίου Αχιλλείου γίνεται σε τρεις χρόνους, σε τρεις αντίστοιχες φάσεις. Η πρώτη φάση είναι αυτή της ανακάλυψης, της εξοικείωσης με τον χώρο των πρώτων επισκέψεων, του καθαρισμού και των διερευνητικών τομών και ανασκαφών. Η δεύτερη φάση είναι αυτή της αποτύπωσης, της διατύπωσης ερμηνειών, και της ιστορικής αφήγησης για το μνημείο, για το νησί, για την Πρέσπα. Η τρίτη φάση είναι αυτή της επιστροφής κατά την οποία ο Μουτσόπουλος επισκέπτεται την περιοχή μετά το πέρας των εργασιών ή επαναδιαπραγματεύεται και αναπαράγει κείμενα που είχε πρωτογράψει κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Η πρώτη φάση, στα μέσα της δεκαετίας του 1960 χαρακτηρίζεται από τη ψυχρότητα και την καχυποψία της ανοίκειας μετεμφυλιακής ατμόσφαιρας αλλά ταυτόχρονα και από τη γοητεία του φυσικού περιβάλλοντος και του ανεξερεύνητου ιστορικού παρελθόντος:

Στο περιβάλλον αυτό όπου η ιστορία συνυπάρχει με το φυσικό κάλλος, οι έρευνες και οι ανασκαφές έχουν ένα παρελθόν 30 χρόνων. Ήταν το 1963, ένα προχωρημένο φθινόπωρο, όταν ο καθηγητής της Πολυτεχνικής του ΑΠΘ και ακαδημαϊκός κ. Νικ. Μουτσόπουλος, με το επιστημονικό του επιτελείο, άρχισε την ανασκαφή στη μεγάλη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου που τότε ήταν περισσότερο ένας σωρός επιχώσεων, μια άμορφη μάζα χωμάτων καλυμμένη από άγρια πυκνή βλάστηση από καστανιές και αυτοφυή αναρριχώμενα (Ιωαννίδου 1994: 8).

Ο ίδιος ο Μουτσόπουλος περιγράφει χαρακτηριστικά αυτή την πρώτη επαφή με το τοπίο των Πρεσπών:

και να σκεφθεί κανείς πως όλα αυτά άρχισαν τριάντα χρόνια πριν, σε μια έρημη από ανθρώπους Πρέσπα. Παγωνιά στη φύση και παγωνιά στις καρδιές των ανθρώπων. Δεν είχε πολλά χρόνια που είχε τελειώσει ο εμφύλιος. Όλοι καχύποπτοι. Στο νησί μερικές μαυροντυμένες γυναίκες. Αδύνατο να βρούμε εργατικά χέρια, εργαλεία, τρόφιμα. Και το κλίμα βαρύ, υγρό. Μας έδινε όμως κουράγιο το μοναδικό τοπίο και η ομορφιά των μνημείων (Ιωαννίδου 1994: 8).

Εικόνες 2.17, 2.18. Η κόγχη του ιερού της Βασιλικής πριν και μετά τον καθαρισμό, το 1965 (Μουτσόπουλος 1989)

Παράλληλα με την πρόοδο της έρευνας και των αρχαιολογικών εργασιών στη Βασιλική και στα άλλα μνημεία του νησιού, ο Μουτσόπουλος συζητά με τους ντόπιους οδηγούς, τους βαρκάρηδες, εργάτες που απασχολούσε στην ανασκαφή του ηλικιωμένους του χωριού για την τοπική ιστορία, σημειώνει τοπωνύμια, φυτωνύμια και περιγραφές, επιδεικνύοντας συστηματικότητα στην καταγραφή και γλαφυρότητα στον λόγο, ιδιαίτερα ως προς τις περιγραφές του πρεσπιώτικου τοπίου:

Ο δρόμος που ακολουθεί η πλάβα για να φτάσει από την όχθη στο νησί είναι δύσκολος, ένα μονοπάτι μια ούλ(ι)τσα, χαραγμένη ανάμεσα στις καλαμιές, γεμάτη σημάδια που μόνο οι ντόπιοι γνωρίζουν τα μυστικά τους. Όταν βρεθείς σε εποχή που είναι ανθισμένα τα νούφαρα (τα κάπα) της λίμνης, σχηματίζουν ολόγυρα άνθινα νησάκια που τα λικνίζει το κύμα που στέλνει το κέντρινο αργοκίνητο κουπί (η βέσλα) καθώς το μετακινεί με ρυθμό στο φαρδύ του σκαρμό (το κρετσκ) ο βαρκάρης. Πρέπει να λογαριάζεις για μεγάλη τύχη που αξιώθηκες ένα τέτοιο έξοχο θέαμα. (Μουτσόπουλος 1999: 9).

Στον λόγο του Μουτσόπουλου, συνυπάρχουν η συστηματικότητα και λεπτολογία της αρχαιολογικής καταγραφής, η λυρική αισθητική απόδοση των χρωμάτων και των μορφών του φυσικού περιβάλλοντος και η γλαφυρή απόδοση των λαϊκών στοιχείων της τοπικής σλαβόφωνης παράδοσης. Το αισθητικό υπόβαθρο της υποβλητικής ομορφιάς του τοπίου καθώς και τα παραδοσιακά στοιχεία της τοπικής φυσιογνωμίας θα ενσωματωθούν φιλτραρισμένα στην αρχαιολογική αφήγηση και ερμηνεία καθώς τα ευρήματα και οι ανακαλύψεις που συνεχώς προκύπτουν θα αναζητούν ένα πλαίσιο αναφοράς.

Έτσι τα σημάδια της γεωμορφολογίας του νησιού αποτελούν οδηγό για την ταύτιση του κάστρου που έχτισε ο Βασίλειος ο Β' μετά τη νίκη του επί των Βουλγάρων, η διήγηση ενός παλιού

Αχιλλιώτη για την καταστροφή της «μεγάλης εκκλησίας» είναι μια χρονολογική ένδειξη της τελευταίας χρήσης της βασιλικής, ενώ μια παλιά ανάμνηση κάποιων ηλικιωμένων σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι των Πρεσπών έχουν έρθει από τη Θεσσαλία δείχνει να επιβεβαιώνει έμμεσα τον βυζαντινό χρονικογράφο που μαρτυρά την αιχμαλωσία πληθυσμών της Θεσσαλίας από τον Σαμουήλ και τη μεταφορά τους στην περιοχή ως εργάτες και κτίστες της μεγάλης Βασιλικής.

Η αποκάλυψη των σαρκοφάγων στη Βασιλική και η ταύτιση των ταφών με τον Άγιο Αχιλλείο και τον ίδιο τον κτήτορα της Βασιλικής Τσάρο Σαμουήλ δε θα προκαλέσουν μόνο διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον αλλά θα αναδείξουν το μικρό νησάκι ως έναν τόπο αναφοράς για τη βυζαντινή ιστορία με μια «ιερή» και μυθική αύρα. Αυτή η μυθική αύρα συντηρούνταν από τα κείμενα του ανασκαφέα του Αγίου Αχιλλείου καθώς ακόμη και όταν η επιστημονική του υπόσταση κρατούσε αμφιβολίες για διαδεδομένους θρύλους, όπως το πάτημα του αλόγου του Μάρκου Κράλε ή το μυστικό πέρασμα από το μοναστήρι της Παναγίας της Πορφύρας στην κορυφή «Κάλε» του Αγίου Αχιλλείου, η ιστορική αφήγηση που χρησιμοποιούσε ο ίδιος κάποιες φορές έπαιρνε έναν σχεδόν μυθιστορηματικό χαρακτήρα. Συνδυάζοντας την εγκυρότητα της επιστημονικής «αντικειμενικότητας» και την περίτεχνη, κάποιες φορές λυρική περιγραφή, ο Μουτσόπουλος κατάφερε να ενοποιήσει συχνά ετερόκλητα στοιχεία σε ένα ενοποιημένο αφήγημα για το παρελθόν της περιοχής, τουλάχιστον από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και έπειτα.

Το αφήγημα αυτό, οπτικοποιημένο και «νομιμοποιημένο» μέσω των ασπρόμαυρων φωτογραφιών, των σχεδιαγραμμάτων και των αναπαραστάσεων του ανασκαφέα, είχε ένα κατ'εξοχήν αισθητικό υπόβαθρο. Όπως μας υπενθυμίζει ο Michael Shanks για τη χρήση της φωτογραφίας στην αρχαιολογία:

Μια φωτογραφία φαίνεται πάντα με κάποιο να ελκύει ένα ποσοστό αλήθειας. Κάτι που αντλεί από την επιστημονική σύλληψη μιας απαλλαγμένης από αξίες ή αντικειμενικής αλήθειας, αλλά επίσης στηρίζει –και αυτό είναι πιο σημαντικό– σε μια ηθική μαρτυρίας της αλήθειας η οποία έχει τις ρίζες της σε μια εκτίμηση της όρασης σε σχέση με τα λόγια. Με την παρατήρηση δεσμευμένη σε ένα ηθικό καθήκον κατάθεσης της αλήθειας, εδραιώνεται μια ιεραρχία της εμπειρίας, με αυτό που φαίνεται να κυριαρχεί έναντι της αφήγησης, με την αφήγηση να εμπεριέχει πιθανώς ψεύδη. Εφόσον το οπτικό συνδέεται με την αμεσότητα, φαίνεται να αποφεύγει τις παγίδες του λόγου [...] Μια αρχαιολογική αναφορά στοχεύει συνήθως στην παρουσίαση των δεδομένων όσο γίνεται πιο αντικειμενικά παρέχοντας έτσι μια ισχυρή βάση για μελλοντικά συμπεράσματα. Που εδράζεται η ποιότητα της αντικειμενικότητας; Από πού πηγάζει η δύναμη μια αντικειμενικής αναφοράς; Προέρχεται, προτείνω, από όλα αυτά τα διαγράμματα και τις φωτογραφίες, τις πολλές λέξεις της λεπτομερούς καταγραφής, τις αναφορές σε συγκριτικές θέσεις και υλικά που πλαισιώνουν περαιτέρω τα ευρήματα. [...] Η αντικειμενικότητα της αναφοράς, η δύναμή της, είναι ένα ρητορικό επίτευγμα αλλά ωστόσο αληθινό (Shanks 1997: 82).

Το παρελθόν που αφηγείται, και το τοπίο που σκιαγραφεί ο Μουτσόπουλος δεν παύει ποτέ να είναι βαθιά και «αδιαμφισβήτητα» ελληνικό. Τα βυζαντινά μνημεία, οι επιγραφές και οι τοιχογραφίες πάνω σε αυτά αποτελούν υλικά τεκμήρια της διαρκούς ελληνικότητας της ευρύτερης περιοχής.

Όλα τα βράχια και τα σπήλαια της νότιας όχθης της λίμνης της Μεγάλης Πρέσπας είναι κατάγραφα με βυζαντινές τοιχογραφίες που κοσμούνται με βυζαντινές επιγραφές. Όλος αυτός ο βυζαντινός ασκητισμός που φθάνει και στα νησάκια της λίμνης, που σήμερα βρίσκονται μέσα στα όρια της Αλβανίας, αποτελούν περίτρανη απόδειξη της ελληνικής παρουσίας στην περιοχή που, αν κρίνουμε και από τις εκκλησίες του Αγίου Αχιλλείου και του Αγίου Γερμανού, συνεχίστηκε και στους αιώνες της τουρκοκρατίας [...] Η απέραντη γαλήνη του τοπίου της Πρέσπας έχει επουλώσει τις παλιές πληγές. Είναι άλλωστε το πιο όμορφο ελληνικό τοπίο, όπως και ο πληθυσμός και τα έθιμα και η ψυχή του τόπου είναι Ελλάδα (Μουτσόπουλος 1999: 327).

Οι έννοιες, βέβαια, της πολιτισμικής συνέχειας και ομοιογένειας, της γραμμικής, αδιατάρακτης χρονολογικής ροής, και του άρρηκτου δεσμού μιας εθνοτικής ομάδας με συγκεκριμένους τόπους αντανακλά τη νεωτερική αρχαιολογική παράδοση της γεωγραφικής ταξινόμησης εθνο-πολιτισμικών συνόλων, η οποία αποτέλεσε το κατάλληλο έδαφος για εθνικιστικές ερμηνείες του παρελθόντος:

Οι προσδοκίες οριοθέτησης, ομοιογένειας και συνέχειας που δομήθηκαν ως ιδέες για τον πολιτισμό από τον 19^ο αιώνα σχετίζονται με τον εθνικισμό και την ανάδυση του έθνους-κράτους [...] Μέσω της έννοιας ενός αρχαιολογικού πολιτισμού, το παρελθόν αναδομείται με όρους κατανομής ομοιογενών πολιτισμών των οποίων η ιστορία ξεδιπλώνεται σε μια συνεκτική, γραμμική αφήγηση, μετρήσιμη μέσω αντικειμενοποιημένων γεγονότων, όπως οι επαφές, οι μεταναστεύσεις και οι κατακτήσεις, με διαλείμματα ομοιογενούς, κενού χρόνου μεταξύ τους (Jones 1996: 64-65).

Το τοπίο, με τις υλικές, αρχαιολογικές του αναφορές αλλά και την πνευματικότητα του «ασκητικού» του χαρακτήρα αντανακλά την ελληνική «ψυχή του τόπου». Αυτή η βαθύτερη ελληνικότητα καθρεφτίζεται στη διαύγεια των νερών της λίμνης αλλά και στην ίδια την έκφραση των κατοίκων:

Τα νερά της λίμνης είναι διάφανα, καθαρά, μπορείς με άνεση κάποτε, να παρακολουθήσεις το «ράσιμα» των ψαριών στο βυθό που ταξιδεύουν από μακριά, από τη μακρινή βορινή όχθη της λίμνης για να 'ρθουν στο σημείο αυτό. Έτσι καθάρια είναι και η ματιά της μπάμπως που με δυσκολία κρατούμε μαζί της μακρόσυρτη κουβέντα, μα περισσότερο νόημα έχει το σφίξιμο των χεριών και το κοίταγμα με το θερμό βλέμμα της που βγαίνει από τα κατάβαθα της ψυχής της που είναι γεμάτη Ελλάδα (Μουτσόπουλος, στο Ιωαννίδου 1994: 8).

Η δυσκολία μακρόσυρτης κουβέντας με τη «μπάμπω» αναφέρεται έμμεσα στη διαφορετική, μη ελληνική, ντοπιολαλιά κάτι που δεν αποτελεί ωστόσο εμπόδιο στο να ανιχνεύσει κανείς το βαθύτερο «ιστορικό νόημα». Ο Μουτσόπουλος χρησιμοποιεί στα κείμενα αυτούσια πολλά από τα τοπικά

σλαβικά τοπωνύμια και τις εκφράσεις καθώς δεν τα αντιμετωπίζει αντιφατικά ως προς την αφήγηση του ιστορικού παρελθόντος που επιχειρούσε ο ίδιος καθώς προέβαλλε την επιβίωση και τη κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου μέσα από την βυζαντινή «υβριδικότητα» των μεθοριακών φύλων, των μεικτών γάμων και των συνεχών συγκρούσεων.

Δεν γνωρίζω πόσο είναι γνωστές οι ιστορικές λεπτομέρειες, αλλά και τα δεδομένα της αρχαιολογίας σε ένα ευρύτερο κοινό, που μπορούν να ρίξουν φως στα δίσεχτα αυτά χρόνια, όπου γίνεται προσπάθεια φαλκίδευσης της ιστορίας μας [...] Ένα άλλο γεγονός που έχω επισημάνει και με προβληματίζει είναι πως, εξαιτίας πλημμελούς ενημερώσεως, ο νότιος ελληνισμός κατέχεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, από μίαν ελαφρότατη αμηχανία, όταν βρεθεί μπροστά σε ένα μη ελληνικό τοπωνύμιο ή όνομα. Τρομάζει μπροστά στη διαπίστωση της ύπαρξης δίγλωσσων Ελλήνων. Κάποτε μπερδεύει την εθνική συνείδηση με τη γλώσσα. Αγνοεί ενδεχομένως πως οι δίγλωσσοι, ή και σλαβόγλωσσοι, αυτοί συνοριακοί πληθυσμοί, εκτός από μηδαμινές εξαιρέσεις, και αισθάνονται και είναι Έλληνες. Το δικαίωμα αυτό άλλωστε το έχουν κατακτήσει με τους αγώνες τους τα δίσεχτα μάλιστα χρόνια της τρομοκρατίας του βουλγαρικού κομιτάτου (Μουτσόπουλος 1999: 325).

Τα δεδομένα της αρχαιολογίας και τα ιστορικά στοιχεία αντιμετωπίζονται εδώ σε λογική εθνικής «συστράτευσης» ως βαθύτερα τεκμήρια και επιχειρήματα που μπορούν να απαλλάξουν την εθνική πολιτική από την αμηχανία μπροστά στις επιφανειακές διαφοροποιήσεις. Αυτού του είδους αμυντική χρήση της αρχαιολογικής και ιστορικής αφήγησης κλιμακώθηκε βέβαια στις αρχές της δεκαετίας του 1990 οπότε και η αναβίωση του μακεδονικού ζητήματος ως προς τη χρήση του ονόματος «Μακεδονία» αναζητούσε εφόδια έναντι της φαλκίδευσης της ιστορίας.

Σε ένα τρίτο χρόνο, εκ των υστέρων, ο Μουτσόπουλος επιστρέφει στην Πρέσπα και επισκέπτεται τα μνημεία που ανέσκαψε και μελέτησε εκδηλώνοντας μια συναισθηματική και συγκινησιακή σχέση με αυτούς του μνημειακούς τόπους.

Άνοιξα με δυσκολία δρόμο και όλο ανατρίχιαζα καθώς προσπαθούσα με το ραβδί μου να καταστρέψω τα πυκνά δίχτυα της αράχνης και βρέθηκα ξανά ενώπιος ενωπίω με την τοιχογραφία που αγάπησα πιο πολύ. Επάνω ακριβώς από το περίτεχνο ξυλόγλυπτο πλαίσιο της θύρας που οδηγεί από τον νάρθηκα του μονόχωρου καθολικού στο ναό, σε μια ξέβαθη κόγχη υπάρχει η πιο όμορφη Παναγία που γνώρισα στη ζωή μου. Ελάχιστα χρώματα. Κυριαρχεί η πορφύρα του ιματίου, που έδωσε και το προσωνύμι στην Παναγιά: η Πορφύρα...Τα χείλη της Παναγίας είναι σφραγισμένα μ' εκείνη την ανείπωτη έκφραση της βυζαντινής χαρμολύπης. Μέσα στην τοιχογραφία αυτή βρίσκεται κλεισμένη όλη η ψυχή της Πρέσπας. Μακάρι Παναγία μου Πορφύρα, να γνωρίσει ο πικραμένος τούτος πανέμορφος τόπος τη χαρά και την ευτυχία, γιατί τράβηξε τόσες λύπες από τις ιστορικές συγκυρίες και την αχαριστία των ανθρώπων, όσες κι εσύ! Καιρός είναι να χαμογελάσουν τα χείλη των μανάδων της Πρέσπας (Μουτσόπουλος 2002: 71-72).

Σε αυτή την πιο προσωπική αφήγηση ο Μουτσόπουλος προωθεί τη μυστηριακή, μυθική διάσταση του τοπίου συνδυάζοντάς τη με τα λεπτά χαρακτηριστικά της τοιχογραφίας του

μοναστηριού της Παναγίας Πορφύρας. Η ψυχή της Πρέσπας, αυτού του πικραμένου αλλά και παραδείσιου τόπου συμπυκνώνεται σε μια θρησκευτική βυζαντινή παράσταση. Σε αυτό το απόσπασμα ο Μουτσόπουλος συνοψίζει τη «συνήχηση» της πένθιμης βυζαντινής τέχνης και της τραγικής τοπικής ιστορίας με την υπερβατική ομορφιά του τοπίου, τη σύζευξη του μνημειακού χαρακτήρα της Πρέσπας με τη μυσταγωγική διάσταση του φυσικού της κόσμου. Πρόκειται για μια συναντίληψη, μια ανάκληση αισθητικών μοτίβων που υποβάλουν την ευλαβική, προσκυνηματική πρόσληψη του τοπίου σε μια ατμόσφαιρα αισθαντικής δραματικότητας. Αυτού του είδους η αναπαράσταση πλαισιώνει και συμπυκνώνει σε μεγάλο βαθμό την κατασκευή του αφαιρετικού, υπερβατικού, μνημειακού χώρου και χρόνου της Πρέσπας διαφοροποιώντας τον από τον κοινωνικό χώρο και χρόνο της βιωμένης εμπειρίας των κατοίκων (Herzfeld 1991: 10).

Ο αφαιρετικός, μνημειακός χώρος της Πρέσπας νοηματοδοτείται σε ένα συγκεκριμένο αισθητικό και ιδεολογικό πλαίσιο που συνδυάζει την αίσθηση του τραγικού ιστορικού πεπρωμένου, την βυζαντινή, ασκητική θρησκευτικότητα και την μυσταγωγία της φυσικής ομορφιάς. Ταυτόχρονα, τα στοιχεία αυτά, πλήρως ενσωματωμένα στα κεντρικά εθνικά ιδεολογήματα, προβάλλουν μια εκδοχή μνημειακότητας που λειτουργεί ως ζωντανό επιχείρημα της ελληνικότητας της περιοχής παραπέμποντας στο απώτατο δυνατόν παρελθόν –στην προκειμένη περίπτωση τη βυζαντινή περίοδο– οριοθετώντας έτσι χρονικά την εθνική παρουσία στην περιοχή:

Τα χωριά της πάλι, με τους θρήσκους κατοίκους της, έχουν να δείξουν και τις εκκλησιές τους. Παλιές και νέες. Πολλές χάνονται στο βάθος του χρόνου. Πολλές απ'τον ενδέκατο και δω αιώνα, κρύβουν βυζαντινή χάρι, λατρεία, λυτρωμό. Κάτι υπέρκοσμο. Άη Αχίλλης, Άγιος Γερμανός, Ψαράδες, Πλατύ κλ. χωριά, έχουν εκκλησιές πουναι κειμήλια, που τις κράτησαν οι κάτοικοι με την πίστι κι ευσέβειά τους, και που δίκαια θαδιναν το όνομα Αγίου Τόπου στην Πρέσπα. Κάτι, σαν Άγιο Χώρο, ιστορικό, θρησκευτικό, πολιτιστικό, με το φυσικό του μεγαλείο [...] Μα όλα αυτά διατρανώνουν κάτι άλλο, πουναι πολύ μεγάλο, μα και πολύ απλό. Φανερώνουν την αδιάσπαστη πορεία του ελληνισμού στον τόπον τούτο, πουγινε θέατρο συγκρούσεων μεταξύ ελλήνων και βαρβάρων, αλλά και μια καλλιτεχνική αντίληψη ψηλής αισθητικής αξίας (Μέλλιος 1976: 9).

Η μνημειακή τοπιογραφία της Πρέσπας συνομιλεί με την «υπερβατικότητα» του φυσικού περιβάλλοντος από τον ντετερμινισμό της γεωμορφολογίας των παραλίμνιων σπηλαίων που «υπέδειξε» τη δημιουργία ασκητικών μονάδων, ως την επίδραση του κλίματος ή τους αντικατοπτρισμούς των μνημείων στο νερό. Αυτή η αναχωρητική, πνευματική διάσταση αποδίδεται γενικευτικά και στους ίδιους τους κατοίκους: «όσοι έχουν μελετήσει την περιοχή πιστεύουν ότι οι κάτοικοί της εξακολουθούν να επηρεάζονται και σήμερα από μια μεταφυσική κατάσταση», (Ιωαννίδου 1994: 3). Η «μεταφυσική» αύρα του λιμναίου τοπίου, κυριαρχεί σε πολλές αναπαραστάσεις, αφηγήσεις και οπτικοποιήσεις, αποκτώντας σε κάποιες εκδοχές έναν κυριολεκτικότερο θρησκευτικό χαρακτήρα:

Η Πρέσπα, μια περιοχή με μοναδικό και ανεπανάληπτο φυσικό κάλλος, έχει το προνόμιο να προσφέρει ένα αξεπέραστο αυναίσθημα, που αναδίδει η σύζευξη του φυσικού με το μεταφυσικό μέσα στα πλαίσια μια ατμόσφαιρας έντονης αλλά «ανάλαφρης» απομόνωσης, η οποία σε συνδυασμό με την ενδιάμεση γεωγραφική της χωροθέτηση -στο μέσο των περιφερειακών κέντρων της Αχρίδας και της Καστοριάς- πέτυχε να αναδείξει ένα σημαντικό μοναστικό κέντρο- κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο - του οποίου οι μοναχοί, «εγκλωβισμένοι» από τη μαγευτική τοποθεσία αλλά και από τον «Θείο έρωτα», έδωσαν μάχες προκειμένου να διαφυλάξουν τις παρακαταθήκες και τη εν γένει βυζαντινή παράδοση ζωντανή (Τσεκουνάρης 2001: 9).

Αδιάψευστοι μάρτυρες, οι οποίοι μιλούν μέσα από τη σιωπή των αιώνων αυτής της καταπληκτικής επιτυχίας και του υπέροχου καλλιτεχνικού οργανισμού, στέκουν αγέρωχα και σιωπηλά τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής, τα οποία ταξιδεύουν τον επισκέπτη σε παλαιές εποχές της βυζαντινής μεγαλοπρέπειας και τον κάνουν μύστη ενός άγνωστου κόσμου, όπου, η σύζευξη του φυσικού και του μεταφυσικού αλλά και της σιωπής με την ιστορία, παίρνει μια πρωτόγνωρη διάσταση. Ενός κόσμου ο οποίος συνέχισε, καλλιέργησε και διέσωσε τη βυζαντινή παράδοση, συμβάλλοντας καθοριστικά στην ιστορική συνέχεια του ελληνισμού (Α' Βαλκανικό Βυζαντινολογικό Συνέδριο 2006).

Δίχως άλλο, μια τέτοια αποκάλυψη, στη λίμνη της εύλαλης σιωπής, συνιστά μυστήριο εκκλησιασμού, εκτός της «τυπικής» Εκκλησίας, στον οικουμενικό χώρο παρουσίας του Θεού, που φανερώνει τη βούληση, αλλά και τη δύναμη του Πνεύματος να αναβλύζει έλαιον εκ της πέτρας, έτσι ακριβώς όπως χαρίστηκε στον ανθηφόρο λειμώνα της ευσέβειας, τον παμμακαριστό Αχίλλιο, τον Αχίλλιο της λίμνης. Αχ! Ελεούσα Παναγιά στο βράχο ξεχασμένη (Σταμούλης 2006).

Η βυζαντινή μνημειακότητα της Πρέσπας αποτελεί ένα νομιμοποιητικό, συμβολικό κεφάλαιο, απ' όπου αντλούνται μεταφορικές παραστάσεις της «ιερότητας» της περιοχής ή επιχειρήματα υπέρ της «αδιάκοπης» ελληνικότητάς της. Στον χαιρετισμό του Α' Βαλκανικού Βυζαντινολογικού Συνεδρίου της Πρέσπας, το 2006, ο πρώην Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος αναφέρει:

«Η περιοχή των Πρεσπών», επισήμανε, «υπήρξε άλλοτε το «Άγιον Όρος» της Δυτικής Μακεδονίας. Ήταν τόπος ασκήσεως πολυαρίθμων μοναχών». «Οι Πρέσπες», τόνισε ο Μακαριώτατος, «διατηρούν όλη την ιερότητα και αγιότητά τους, διότι είναι ποτισμένες από πολλήν Χάριν Θεού, από πολλούς κόπους ασκητικούς, από πολλή προσευχή, και από πολλά άγια αίματα». «Είναι πάντοτε μια αναμμένη λυχνία εκκλησιαστική. Και ακριβώς γι αυτό, μένει επίσης μία πάντοτε αναμμένη λαμπάδα του Γένους, από τα χρόνια του Βυζαντίου, ως τα χρόνια της απελευθέρωσης της Μακεδονίας, κι ως σήμερα ακόμη» ανέφερε χαρακτηριστικά (Εκκλησία της Ελλάδος 2009).

Εικόνα 2.19. Εξώφυλλο φυλλαδίου για το Α΄ Βαλκανολογικό-Βυζαντινολογικό Συνέδριο με τίτλο «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Πρέσπα», 14-15 Ιουλίου 2006.

Στο εισαγωγικό κείμενο του μοναδικού αρχαιολογικού οδηγού που κυκλοφορεί για τα Μνημεία των Πρεσπών, αυτή η αισθητικοποιημένη και δραματοποιημένη εκδοχή του μνημειακού τοπίου δείχνει να επιβεβαιώνεται:⁴⁹ «το λεκανοπέδιο μοιάζει να κλείνει μέσα του όλα τα γεγονότα, που εξελίχθηκαν σ' αυτό από την εποχή του Σαμουήλ ως τα χρόνια του εμφυλίου του '49, αλλά δεν τα δείχνει εύκολα στο μη προσεκτικό επισκέπτη, που μπορεί απλώς να θαμπωθεί με την ομορφιά του τόπου» (Ευγενίδου κ.α. 1991). Τα επεισόδια της τοπικής ιστορίας φαίνεται να εκτυλίσσονται εντός της «θεατρικής» γεωμορφολογίας του λεκανοπεδίου των δύο λιμνών και στα πλαίσια μιας «τετελεσμένης» ιστορικότητας με αφετηρία την εγκαθίδρυση του βασιλείου του τσάρου Σαμουήλ κατά τον 10^ο αι. μ.Χ. και τέρμα τις εχθροπραξίες του εμφυλίου. Τα σημάδια του παρελθόντος, ωστόσο, δεν αποκαλύπτονται εύκολα στον επιπόλαιο επισκέπτη που μπορεί να θαμπωθεί από την ομορφιά της φύσης. Το αισθητικό στοιχείο λειτουργεί αποπροσανατολιστικά, επικρατεί έναντι της ιστορικότητας και υπερκαλύπτει το ιστορικό «υπόστρωμα», την αρχαιολογική τοπογραφία της περιοχής.

Με όρους χωρικότητας, η νησίδα του Αγίου Αχιλλείου αποτελεί οπωσδήποτε τον μνημειακό και μυθολογικό πυρήνα, το πνευματικό κέντρο και το αισθητικό αποκορύφωμα της Πρέσπας. Πρόκειται για ένα νησί-μνημείο, με μια πυκνότατη αρχαιολογική τοπογραφία και οργιώδη βλάστηση, στο οποίο επιβιώνουν θρύλοι για βασιλιάδες, μυστικά περάσματα και βυθισμένα καλντερίμια. Τα περιφερειακά θρησκευτικά μνημεία όπως ο Άγιος Νικόλαος στην Πύλη, ο Άγιος Γερμανός στο ομώνυμο χωριό αλλά κυρίως η νοτιοδυτική ελληνική όχθη της Μεγάλης Πρέσπας με τις βραχογραφίες, τη ναύδρια και τα ασκηταριά ελκύουν αμέσως μετά το βλέμμα και το προσκύνημα.

Χρονολογικά, το μνημειακό επίκεντρο τοποθετείται στο διάστημα από τη μεσοβυζαντινή έως και την υστεροβυζαντινή περίοδο (από τον 10^ο αι. έως τον 15^ο αι. μ.Χ.), με τους απόηχους της

⁴⁹ Ο πρόλογος βέβαια του αρχαιολογικού οδηγού αποτελεί την εξαίρεση καθώς το υπόλοιπο κείμενο ακολουθεί το φορμαλισμό και την επιστημονική μετριοπάθεια του αρχαιολογικού λόγου.

βυζαντινής τέχνης να φτάνουν μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Τα ερείπια των κτισμάτων συνδέονται με το μνημειώδες, το μεγαλοπρεπές ή με την ταπεινή πνευματικότητα του ασκητισμού που προκαλεί ωστόσο «μεταφυσικό δέος». Τα μνημεία, οι τοιχογραφίες, οι ελληνικές επιγραφές, είναι εύγλωττοι μάρτυρες, υλικές αποδείξεις της ελληνικότητας της περιοχής. Προωθούνται συχνά ως στοιχεία μιας αυταπόδεικτης επιχειρηματολογίας αποκρύπτοντας τη διαδικασία της διαμεσολάβησής τους από τα ερμηνευτικά φίλτρα του αφηγητή.

Ο παραδοσιακός υλικός πολιτισμός, η τοπική προφορική ιστορία, οι παραδοσιακές πρακτικές και τέχνες, τα τοπωνύμια και η μακεδονική ντοπιολαλιά, βρίσκονται στο περιθώριο του επιστημονικού ενδιαφέροντος και εκτός του πλαισίου της μνημειακότητας. Αν και περιθωριοποιημένα, τα στοιχεία αυτά δεν αποσιωπούνται πάντα. Κάποιες φορές μάλιστα ενσωματώνονται στην αφήγηση. Δεν εξετάζονται ωστόσο αυτούσια αλλά πλήρως ενταγμένα στα προκαθορισμένα ερμηνευτικά και αφηγηματικά σχήματα. Μειώνονται είτε σε ένα γραφικό, «αρμονικό» υπόβαθρο ενός εντυπωσιακού φυσικού περιβάλλοντος, είτε ως επιβιώματα ενός απώτερου παρελθόντος με αδιαμφισβήτητα ελληνικές καταβολές. Τα χωριά και η παραδοσιακή αρχιτεκτονική, οι εκκλησίες των χωριών στερούνται μνημειακότητας και περιγράφονται ενδιαφέροντα ίσως δείγματα επαρχιακής τέχνης ή λαϊκής αρχιτεκτονικής, συμβατά με τη φυσική απομόνωση και τη μορφολογία της περιοχής. Οι «θρήσκοι και φιλήσυχοι» κάτοικοι, ψαράδες ή γεωργοί προβάλλουν ως ηρωικές και στωικές φιγούρες που μοχθούν για την καθημερινή επιβίωση. Τα σλαβικά τοπωνύμια ερμηνεύονται ως αραβικής, τουρκικής ή ακόμη και περσικής προέλευσης.

Δύο μη επιστημονικές εκδόσεις⁵⁰ που ασχολούνται με όψεις του παραδοσιακού πολιτισμού της Πρέσπας είναι τα «Λαογραφικά Φλωρίνης» του Λάζαρου Μέλλιου και το μικρό βιβλίο «Ψαράδες» του Βασίλειου Τηλαβερίδη. Και τα δύο κείμενα, αν και καταγράφουν σημαντικές όψεις του λαϊκού πολιτισμού, κινούνται υπό ένα αυστηρό πρίσμα «εθνικοφροσύνης». Ο Μέλλιος, σκιαγραφώντας τον χαρακτήρα και το φρόνημα των κατοίκων σχολιάζει:

Οι κατοικοί της [της Πρέσπας] ήσυχοι, φιλόξενοι, πράοι, εργατικοί, μ'αναλλοίωτο κι άκαμπτο το φρόνημά τους στα πάτρια, ζουν εκεί καλλιεργώντας τη γη τους, ψαρεύουν τις λίμνες...Είναι τίμιοι, αφιλοκερδείς και αλληλοβοηθούνται, γιατί ο τόπος τους, απόμακρος κι απομονωμένος καθώς είναι, τους έκανε σεμνούς, σοβαρούς, ταπεινούς (Μέλλιος 1976: 8)

Δεν υπάρχει σημείο που να μην έχει την ιστορία του, τη δοξασία του. Δεν υπάρχει χωριό, χωρίς τα θαύματα του Αγίου του, χωρίς την λαϊκή δεισιδαιμονία, και, παράδοσι του εύπιστου και απλού χωριάτη. Και σ'όλα αυτά δε λείπει το χρώμα της ψυχικής εθνικής συνοχής. Όση

⁵⁰ Πρόκειται περισσότερο για προσωπικές καταθέσεις και καταγραφές των συγγραφέων που παρέμειναν για κάποιο χρονικό διάστημα στην Πρέσπα. Ο Λάζαρος Μέλλιος υπηρέτησε για αρκετά χρόνια ως δάσκαλος στην περιοχή. Έχει προηγηθεί βέβαια περίπου 30 χρόνια πριν το σημαντικό βιβλίο του επίσης δασκάλου Λάζαρου Βαφειάδη (1940).

τυπικότητα κι αν δείχνουν, όση ξεχωριστή αληθοφάνεια, στο βάθος τους υπάρχει το κοινό σημείο της λαϊκής πίστεως του Έλληνα (Μέλλιος 1976: 27)

Ο Τηλαβερίδης δίνει μια εξιδανικευμένη εικόνα των ψαράδων του ομώνυμου χωριού: «όρθιοι μέσα στις μικρές ξύλινες βάρκες, κρατώντας με χέρι στιβαρό και αποφασιστικό το κουπί και το τιμόνι, φαντάζουν σαν μυθικοί ναυμάχοι πάνω σε πελώρια θωρηκτά» (Τηλαβερίδης 1979: 11)

Ο 20^{ός} αιώνας, σκοτεινός και τραυματικός ως προς τα γεγονότα που τον καθόρισαν, αποκλείεται από την αφήγηση, αντιμετωπίζεται ως το «τέλος» της τοπικής ιστορίας που συμπύκνωση με το τέλος του εμφυλίου, παρά ως ένα δυναμικό, ιστορικό πεδίο. Ο μνημειακός μεσοβυζαντινός και υστεροβυζαντινός χρόνος, υπερκαλύπτει, κυρίως ως προς τις φαντασιακές του προεκτάσεις, τον κοινωνικό χρόνο του 20^{ου} αιώνα κατά τον οποίο οι ίδιοι οι κάτοικοι βίωσαν τις σημαντικότερες αλλαγές στις ζωές τους. Ο μνημειακός χώρος της Βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου ή τα υποβλητικά ασκηταριά της Μεγάλης Πρέσπας επισκιάζουν τους βιωματικούς και μνημονικούς τόπους των ντόπιων.

Όλες οι παραπάνω διερμηνείες, «μεταφράσεις» και αναπαραστάσεις των Πρεσπών επιστημονικές ή μη, περισσότερο ή λιγότερο επίσημες, μετατόπισαν βαθμιαία το τοπίο στο πεδίο του φαντασιακού και της οπτικής αναπαραγωγής παρέχοντας τα τοπόσημα, τις μυθολογικές σκηνές, τα υλικά τεκμήρια και το αφηγηματικό υπόβαθρο για τις όποιες εκδοχές, εξιστορήσεις και οπτικοποιήσεις του τοπίου έως και σήμερα.

2.3.4 Μετά την ανακάλυψη:

το τοπίο ως «μεικτή» αξία και κληρονομιά.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 έχει διαμορφωθεί ήδη το αισθητικό πλαίσιο της «αναγνωρισιμότητας» των Πρεσπών και έχει αναδειχθεί και τεκμηριωθεί τόσο η ιστορική όσο και η περιβαλλοντική τους σημασία. Το τοπίο έχει καταγραφεί και μελετηθεί ως προς τις οικολογικές του παραμέτρους, ενώ έχουν επίσης καταγραφεί τα μνημεία και οι γνωστοί αρχαιολογικοί χώροι.

Σε ένα ώριμο, πλέον, εθνικό και διεθνές περιβάλλον όπου η διαχείριση προστατευόμενων περιοχών δεν αποκλείει την ελεγχόμενη ανθρώπινη παρουσία και η έννοια της κληρονομιάς, τόσο φυσικής όσο και πολιτιστικής, αναδεικνύεται ως μια νέα πρόκληση και διαχειριστική αναγκαιότητα, οι Πρέσπες προσεγγίζονται πλέον ως σύνολο και όχι αποσπασματικά. Η σύζευξη των φυσικών και πολιτιστικών αξιών, η συναντίληψη των Πρεσπών ως χώρου ιδιαίτερης οικολογικής και ιστορικής σημασίας συντελείται κατεξοχήν μέσω της έννοιας ενός τοπίου ταυτόχρονα «φυσικού» και

«μνημειακού». Το τοπίο προβάλλεται και αναπαρίσταται συνεκδοχικά ως ο φορέας συμπύκνωσης και «κεφαλαιοποίησης» των οικολογικών και πολιτιστικών αξιών.

Η εμπέδωση μιας νέας διαχειριστικής προσέγγισης και η άρθρωση ενός νέου λόγου για τη φυσική και πολιτιστική κληρονομιά («heritage discourse») συνοδεύτηκε από την εμφάνιση νέων όρων, προτεραιοτήτων αλλά και τρόπων αφήγησης ή πρακτικών διαμεσολάβησης. Αυτή η μεταστροφή, πέρα από την επιρροή των διεθνών ιδεολογικών ρευμάτων αποτέλεσε οπωσδήποτε και την απόκριση στην ολοένα και αυξανόμενη πίεση των όλο και περισσότερων επισκεπτών για νέες αφηγήσεις και εμπειρίες καθώς οι Πρέσπες αποτελούσαν πλέον ένα οικείο στο ευρύ κοινό τοπίο.⁵¹

Η μεταστροφή προς μια «μεικτή» και συνολικότερη προσέγγιση της αξίας των Πρεσπών σηματοδοτείται από συγκεκριμένες πρωτοβουλίες και κατευθύνσεις. Η έννοια της κληρονομιάς και του «διατηρητέου» επεκτείνεται χωρικά, χρονολογικά και θεματικά προωθώντας τη διασυνοριακή περιβαλλοντική συνεργασία με ορόσημο βέβαια την ίδρυση του Διασυνοριακού Πάρκου, επεκτείνοντας το χρονολογικό πεδίο πέραν των βυζαντινών μνημείων προς το πιο πρόσφατο παρελθόν και ενσωματώνοντας παραμελημένα θέματα όπως οι παραδοσιακές πρακτικές των χωρικών ή η οικιστική εξέλιξη και η παραδοσιακή αρχιτεκτονική έως και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Η χωρική μετατόπιση που παρατηρείται είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς για πρώτη φορά το τοπίο της Πρέσπας αναγνωρίζεται ως διεθνής και διασυνοριακή αξία και προσεγγίζεται διαχειριστικά ως τέτοιο. Αυτή η προσέγγιση αποκτά πρακτική υπόσταση με την ίδρυση του Διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών. Πέρα από τις οικονομικές, διαχειριστικές και περιβαλλοντικές προεκτάσεις του εγχειρήματος, η νέα χωρική συνθήκη διασυνοριακότητας της Πρέσπας ακόμη και αν συναντά δυσκολίες ως προς την υλοποίηση «επί του εδάφους» επηρεάζει σημαντικά τα τελευταία χρόνια την πρόσληψη του τοπίου των λιμνών ως διεθνούς διατηρητέας αξίας και διοχετεύει σε διεθνή πλέον κλίμακα την «εικονογραφία» και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.

Ήδη από την αρχή της δημιουργίας και διακήρυξης του Πάρκου, περιγράφονται οι οικολογικές και πολιτιστικές αξίες των Πρεσπών και η δέουσα διαχειριστική τους προσέγγιση. Η πρώτη από τις αξίες που αναφέρονται είναι αυτή της ομορφιάς του τοπίου, ίσως επειδή ακριβώς συμπυκνώνει τις υπόλοιπες και εξίσου σημαντικές, όπως είναι οι υδάτινοι όγκοι των λιμνών και των ποταμιών, οι σπάνιοι βιότοποι και τα οικοσυστήματα, τα ενδημικά φυτικά και ζωϊκά είδη αλλά και ο μεγάλος αριθμός Βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων ή οι παραδοσιακές πρακτικές που σχετίζονται με τη διάδραση ανθρώπου και φύσης (Society for the Protection of Prespa κ.α. 2002). Το διαχειριστικό σχέδιο του διασυνοριακού Πάρκου θέτει ως θεμελιώδη την παραδοχή ότι το βασικό πλεονέκτημα της ευρύτερης περιοχής δεν είναι άλλο από τον πλούσιο και γόνιμο συνδυασμό όλων αυτών των φυσικών

⁵¹ Τα μέσα ενημέρωσης και ιδιαίτερα τα ψηφιακά έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτό. Για τους επισκέπτες και τον τουρισμό στη Πρέσπα βλ. επόμενο κεφάλαιο.

και πολιτιστικών αξιών, αξίες που δεν είναι δυνατόν να προστατευθούν και να διατηρηθούν αν δεν αντιμετωπιστούν ενιαία και όχι κατακερματισμένα στις αντίστοιχες εθνικές πολιτικές.

Η διάδοση των αξιών της Πρέσπας και η ανάγκη προστασίας τους στο πλαίσιο του Διασυνοριακού Πάρκου το οποίο έχει αποκτήσει πλέον την απαραίτητη θεσμική υπόσταση, προωθείται και επικοινωνείται στις τρεις χώρες αλλά και στον ευρύτερο χώρο της Ευρώπης μέσω των περιβαλλοντικών οργανισμών και των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων ανταλλάσσοντας για πρώτη φορά στοιχεία, χάρτες, στιγμιότυπα και εικόνες μεταξύ των τριών όχθων και προωθώντας ως προτεραιότητα τη διατήρηση της αισθητικής αξίας του τοπίου και την ήπια, ισορροπημένη ανάπτυξη σύμφωνα με τις περιφερειακές ανάγκες κάθε περιοχής. Το επικοινωνιακό σύνθημα του Διασυνοριακού Πάρκου είναι «Τρεις Χώρες, Δύο Λίμνες, Ένα Μέλλον» και καλύπτει διάφορες θεματικές ενότητες από τα θέματα περιβαλλοντικής προστασίας και διαχείρισης ως την κοινωνικο-οικονομική και τουριστική ανάπτυξη.⁵²

Το τοπίο κατέχει κεντρικό ρόλο στην τουριστική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής η οποία ωστόσο δεν προωθείται ως συνολική λύση μαζικής κλίμακας καθώς αποτελεί ταυτόχρονα απειλή οικολογικής υποβάθμισης και αισθητικής «ρύπανσης» ως προς τον ιδιαίτερο και διατηρητέο χαρακτήρα του τοπίου. Δεν είναι τυχαίο ότι σε κάθε περίπτωση το τοπίο, είτε ως απειλούμενη και διατηρητέα αξία είτε ως θελκτική εικόνα τουριστικής ανάπτυξης προσεγγίζεται και προβάλλεται με οπτικο-κεντρικούς όρους.

⁵² Οι θεματικές ενότητες είναι για την ακρίβεια οκτώ: διοίκηση-διακυβέρνηση, διαχείριση υδάτινων όγκων, βιοποικιλότητα και προστατευόμενες περιοχές, διαχείριση των δασών, αλιεία, αγροτική ανάπτυξη, κοινωνική ανάπτυξη και οικονομία, τουριστική ανάπτυξη (βλ. και Society for the Protection of Prespa κ.α. 2002).

Εικόνα 2.20. Αφίσα του διασυνοριακού Πάρκου Πρεσπών: «Το θαύμα της φύσης, ο θησαυρός μας».

Στην έννοια και την εικόνα του τοπίου συμπυκνώνονται μια σειρά από ανεκτίμητες, αλλά ταυτόχρονα απειλούμενες, και σε κάθε περίπτωση όχι ανεξάντλητες αξίες των οποίων η προστασία και αξιοποίηση απαιτεί μια λογική ήπιας και αειφορικής διαχείρισης σε διακρατικό επίπεδο. Έτσι στην αισθητική του τοπίου –ή για την ακρίβεια των διαφόρων τύπων τοπίων της ευρύτερης λεκάνης των Πρεσπών– ταυτοποιείται για πρώτη φορά με συγκεκριμένους όρους ένα διασυνοριακό βιολογικό, οικολογικό, πολιτισμικό και κοινωνικο-οικονομικό κεφάλαιο του οποίου η στάθμη πρέπει να παρακολουθείται συνεχώς ως προς τους διαθέσιμους «πόρους» και το οποίο είναι δυνατόν να μετατραπεί σε ευρύτερα οφέλη για τις παραλίμνιες κοινότητες εάν αξιοποιηθεί ώριμα και μακροπρόθεσμα.

Εκτός από τη χωρική επέκταση προς την Αλβανία και την Π.Γ.Δ της Μακεδονίας, τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον έχει επεκταθεί και χρονικά πέρα από τη βυζαντινή τοπογραφία και ενσωματώνει για πρώτη φορά την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, την ιστορία των οικισμών, τις παραδοσιακές πρακτικές αλιείας, γεωργίας, τα γεγονότα του εμφυλίου. Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική, κτίσματα όπως οι νερόμυλοι καθώς και οι πρακτικές γεωργίας και αλιείας προσελκύουν το ενδιαφέρον ενώ νέοι ιστορικοί τόποι αναδεικνύονται όπως οι θέσεις που σχετίζονται με τον εμφύλιο.⁵³ Νέες θέσεις και περιοχές περιλαμβάνονται στους τουριστικούς οδηγούς, το ιστορικό

⁵³ Οι δύο γνωστότερες θέσεις που σχετίζονται με τον εμφύλιο και που ελκύουν επισκέπτες είναι η «σπηλιά Ζαχαριάδη» κοντά στον οικισμό της Πύλης και η σπηλιά γνωστή ως «Νοσοκομείο των Ανταρτών» στη βραχώδη έκταση μεταξύ του Βροντερού και του εγκαταλειμμένου Αγκαθωτού.

τοπίο εμπλουτίζεται με νέους τόπους και εικόνες. Όψεις του τοπικού λαϊκού πολιτισμού αντιμετωπίζονται περισσότερο ως αισθητικές αξίες, δομικά στοιχεία της ιστορικής φυσιογνωμίας του τοπίου που πρέπει να διατηρηθεί ως προς τα υλικά για παράδειγμα που χρησιμοποιούνται σύμφωνα με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Με αυτή τη λογική έχουν ανακηρυχθεί παραδοσιακοί διατηρητέοι οικισμοί οι Ψαράδες και ο Άγιος Γερμανός των οποίων τα πετρόκτιστα, δίπατα σπίτια, έχουν αναδειχθεί ως οι «προσόψεις» της τοπικής αρχιτεκτονικής σε λευκώματα, δημοσιεύσεις ή ντοκιμαντέρ.

Σε ένα ιστορικό ντοκιμαντέρ σχετικά με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική στην Πρέσπα, η αφηγήτρια σχολιάζει σχετικά με τους οικισμούς της περιοχής:

Στο μεγαλύτερο μέρος τους μοιάζουν να έχουν παραδοθεί στην εγκατάλειψη που έχει διατηρήσει όμως ανέπαφες τις αρχιτεκτονικές μορφές. Ο χρόνος εδώ κυλάει με τον δικό του ρυθμό και οι άνθρωποι διατηρούν τη μνήμη της αλλοτινής αίγλης και της παράδοσης σαν να ήταν χτεσινές (Δρακοπούλου 1996: 04: 48).

Η Κυρία Ιωάννα, κάτοικος του Αγίου Γερμανού φαίνεται να αντιμετωπίζει, στο ίδιο ντοκιμαντέρ, με στωικό τρόπο την σύγχρονη μοναξιά του χωριού:

περνάω μονάχη μου. Ευτυχώς τώρα που κάναν εδώ πάνω τις ξενώνες και το καφενείο εδώ του Λευτέρη έχω λίγο κόσμο τώρα. Τ'άλλα τα χρόνια..Είμαστε κι λίγοι εδώ πάνω. Καλά περνάω. Άμα έχω ξύλα και φωτιά... (Δρακοπούλου 1996: 25:40).

Το φιλμ κλείνει με τον χαρακτηριστικό επίλογο της αφηγήτριας:

Για όποιον νομίζει ότι όλα έχουν μείνει ακίνητα στις Πρέσπες, γίνεται σιγά-σιγά φανερό πως πολλά αλλάζουν. Κρατάμε την παράκληση κάποιου ντόπιου: «μη δείξετε πάλι τις Πρέσπες σαν τόπο ερήμωσης» Ανάμεσα σ' αυτήν την παράκληση και την ακριτική στωικότητα της κυρίας Ιωάννας βρίσκονται τα σύνορα μιας ελπίδας αναγέννησης για τις Πρέσπες. Μιας ελπίδας που δεν περιλαμβάνεται σε κανέναν χάρτη (Δρακοπούλου 1996: 25:40-26:35).

Η συμβατή με την «παράκληση του ντόπιου» απόδοση του τοπίου της Πρέσπας ως ζωντανού, μεταβαλλόμενου, και κινούμενου, έστω με αργούς ρυθμούς αλλά και η ίδια η ενσωμάτωση του λόγου των κατοίκων στο ντοκιμαντέρ είναι στοιχεία μια μεταστροφής ως προς τον τρόπο πρόσληψης της περιοχής.

Αυτή η μεταστροφή ωστόσο, οφείλεται κυρίως σε μεμονωμένες προσπάθειες ερευνητών ή ιδιωτικές πρωτοβουλίες και δεν μεταφράζεται απαραίτητα σε αλλαγή διαχειριστικής προσέγγισης και αναγνώρισης εκ μέρους του κράτους. Η Πρέσπα εξακολουθεί να είναι γνωστή κυρίως για τη βυζαντινή της μνημειακότητα με ορόσημο τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου. Ενώ, δηλαδή, το πρόσφατο παρελθόν του 19^{ου} και κυρίως του 20^{ου} αιώνα γίνεται πλέον ορατό, δεν αποτελεί απαραίτητα αναγνωρισμένο στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς που μελετάται και

προστατεύεται. Αν και τα καταγεγραμμένα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς περιλαμβάνουν διατηρητέα παραδοσιακά σπίτια και κτίσματα, ή ναούς και θρησκευτικά μνημεία που φτάνουν έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το πρόσφατο παρελθόν και κυρίως αυτό του 20^{ου} αιώνα δεν αποτελεί επιστημονικό ερευνητικό, ιστορικό ή αρχαιολογικό,⁵⁴ αντικείμενο και παραμένει περιθωριακό, εκτός «μνημειακού χρόνου». Στοιχεία του υλικού πολιτισμού όπως οι παρόχθιες καλύβες των ψαράδων, οι κατασκευές που χρησιμοποιούνταν στο ψάρεμα, ή τα κατάλοιπα του εμφυλίου δεν αποτελούν αντικείμενα καταγραφής και δεν αντιμετωπίζονται επισήμως ως φορείς μνήμης καθώς δεν έχουν μνημειακό χαρακτήρα, δεν αποτελούν καθαρά αρχαιολογικά υποστρώματα και ανήκουν στο θερμό και ανταγωνιστικό πεδίο του πρόσφατου παρελθόντος το οποίο αντιμετωπίζεται καχύποπτα ή αποσπασματικά. Έτσι, η «ορατότητα» αυτών των τόπων παραμένει επιφανειακή, στο αισθητικό πλαίσιο αναζήτησης του «γραφικού» ενώ η ιστορική τους συνάφεια και η υλική τους διάσταση παραμένει υποβαθμισμένη ως προς την καταγραφή και την ανάλυση.

Το χωρικό, χρονολογικό και θεματικό «άνοιγμα» της αξίας του τοπίου των Πρεσπών συνδέεται με την ανάδειξη και επικράτηση ένα νέου ιεραρχικού, αξιακού μοντέλου που περιγράφει μια έννοια «μεικτής» -τόσο φυσικής και πολιτιστικής- κληρονομιάς χωρίς να δίνει απαραίτητα προτεραιότητα σε ένα από τα δύο στοιχεία. Το μοντέλο αυτό, προερχόμενο από τη μετεξέλιξη του περιβαλλοντικού λόγου σε καθολικότερα σχήματα και επηρεασμένο οπωσδήποτε από την ωρίμανση και συγκροτημένη πλέον διαμόρφωση ενός δημόσιου «λόγου» για την κληρονομιά, καθιερώνεται ευρύτερα προβάλλοντας μια συγκεκριμένη εκδοχή προσέγγισης και διαχείρισης του τοπίου. Η παραδοχή της σύζευξης των φυσικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών, η προτροπή για ενιαία διαχειριστική προσέγγιση των δύο, και η έμφαση στην ισόρροπη σχέση τους και την αειφορική τους αξιοποίηση είναι πλέον στοιχεία που αντανακλώνται και αναπαράγονται σε επίσημα κείμενα κυρίως διεθνών αλλά και τοπικών οργανισμών. Όπως αναφέρεται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου που πρόσφατα επικυρώθηκε ως νόμος του ελληνικού κράτους, κάθε ενδιαφερόμενο μέρος οφείλει: «να αναγνωρίζει νομικά τα τοπία ως ένα απαραίτητο συστατικό στοιχείο του ανθρώπινου περιβάλλοντος, ως μια έκφραση της ποικιλίας της κοινής πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς τους, και ως θεμέλιο της ταυτότητάς τους» (ΦΕΚ 30, Τεύχος Α' 25/2/2010).

Η ίδια η έννοια του τοπίου εξάλλου ορίζεται διεθνώς ως αποτέλεσμα διάδρασης μεταξύ φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, ως «συνδυασμένο έργο της φύσης και της ανθρωπότητας» (WHC 2005). Οι εκκλήσεις, βέβαια, για ενιαία αντιμετώπιση των φυσικών και πολιτιστικών

⁵⁴ Στην Ελλάδα το πολύ πρόσφατο παρελθόν δεν θεωρείται ότι ανήκει στην «επιστημονική δικαιοδοσία» της αρχαιολογίας σε αντίθεση με τον αγγλόφωνο κόσμο όπου ο τομέας και η πρακτική της σύγχρονης ή ιστορικής αρχαιολογίας («αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος», "archaeology of the contemporary past") έχουν καθιερωθεί ως «σοβαρό» και «νόμιμο» πεδίο τις τελευταίες δεκαετίες (βλ. ενδεικτικά Buchli κ.α. 2001). Οι όποιες μελέτες του υλικού πολιτισμού και του δομημένου περιβάλλοντος του πρόσφατου παρελθόντος περιορίζονται σε καταγραφές βιομηχανικής αρχαιολογίας ή οικιστικών και αρχιτεκτονικών συνόλων από αρχιτέκτονες και μηχανικούς.

συστατικών στοιχείων, η προτροπή για ισορρόπηση μεταξύ των δύο διαγωνίζει ουσιαστικά το δίπολο μεταξύ «φυσικού» και «πολιτισμικού» ως ξεχωριστών οντοτήτων. Η ανάδειξη επίσης των οπτικών γνωρισμάτων και του «χαρακτήρα» του τοπίου ως των αξιών που πρέπει να προστατεύονται, ενθαρρύνεται η αισθητική αξιολόγηση και η οπτικο-κεντρική ιεράρχηση. Η αντίληψη αυτή αντικατοπτρίζεται στην υποψηφιότητα των Πρεσπών για τις Θέσεις Παγκόσμιας Κληρονομιάς από το ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού, στην κατηγορία των μεικτών θέσεων, με χαρακτηριστικά δηλαδή τόσο πολιτιστικά όσο και φυσικά. Στο συνοδευτικό κείμενο γίνεται επίκληση τόσο της ιστορικής σημασίας και καλλιτεχνικής αξίας των θρησκευτικών μνημείων της περιοχής όσο και της φυσικής ομορφιάς που τα πλαισιώνει:

Είναι [οι Πρέσπες] ένα μοναδικό λιμναίο τοπίο εξαιρετικής φυσικής ομορφιάς που περιλαμβάνει ένα πλούτο μνημείων από τη Βυζαντινή έως τη μεταβυζαντινή περίοδο. Η μοναδικότητα του μνημείου [των Πρεσπών] έγκειται στην αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπου και φύσης και ιδιαίτερα στη χρήση των φυσικών σπηλαίων για την κατασκευή ασκητηρίων από τη μοναστική κοινότητα που εγκαταστάθηκε και έζησε εδώ μεταξύ του 13^{ου} και 18^{ου} αιώνα (World Heritage Centre 2009).

Η ενσωμάτωση των πολιτισμικών –υλικών και άυλων– γνωρισμάτων προωθείται έντονα τα τελευταία χρόνια και στον διεθνή περιβαλλοντικό λόγο. Ενθαρρύνεται η έρευνα και καταγραφή των ιστορικών ή πνευματικών διαστάσεων των υγροτόπων και των προστατευόμενων περιοχών ενώ η ολοκληρωμένη διαχείριση των θέσεων προϋποθέτει τον συνυπολογισμό των πολιτιστικών αξιών και χαρακτηριστικών (Europe Archaeologiae Consilium 2001). Η συνθήκη (Ramsar Convention on Wetlands 2005) αναφέρει ειδικότερα ότι στον κατάλογο υγροτόπων διεθνούς σημασίας είναι δυνατόν να συμπεριλαμβάνονται θέσεις που παρουσιάζουν ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά όπως εξαιρετικά δείγματα προγενέστερων πολιτισμών που επηρέασαν το οικοσύστημα, άυλες, θρησκευτικές και γενικότερα πνευματικές αξίες, παραδοσιακές πρακτικές και τοπική γνώση που συνδέονται σε σχέση αλληλεξάρτησης με την οικολογική ισορροπία παρέχοντας έτσι ένα μοντέλο «σοφής» διαχείρισης.

Στην περίπτωση της Πρέσπας, που δείχνει εξάλλου να πληροί σχεδόν το σύνολο των κριτηρίων αυτών και αποτελεί ήδη υγρότοπο διεθνούς σημασίας, αναδεικνύεται, με βάση το παραπάνω πρότυπο μια ιδανική εικόνα, μια νοσταλγική εκδοχή του τοπίου. Αυτή του προβιομηχανικού, προπολεμικού τοπίου που διαμορφώθηκε μέσα από τη «συμβιωτική», «αρμονική» πορεία των παραδοσιακών κοινοτήτων και του φυσικού κόσμου. Πρόκειται για την πρόσληψη ενός αρμονικού, ήπια εξελισσόμενου τοπίου μακριά από βίαιες και δραματικές αλλαγές. Στις ήπιες, ελεγχόμενες παρεμβάσεις (καύση καλαμιώνων, οριοθέτηση και περίφραξη καλλιεργούμενων εκτάσεων) και στις εμπειρικές χειρωνακτικές πρακτικές της παραδοσιακής γεωργο-κτηνοτροφίας και αλιείας, ο σύγχρονος λόγος της περιβαλλοντικής και πολιτιστικής διαχείρισης βρίσκει έναν

«παραδειγματικό» τόπο, μια ιδανικά διατηρημένη εκδοχή του τοπίου, πριν από τις αλλοιώσεις των σύγχρονων μέσων παραγωγής, των μεγάλων έργων και του τουρισμού⁵⁵ (Papayannis 2005: 2).

Αυτή η συνθήκη του «ιδανικού τοπίου», η μόνιμη επιδίωξη της αρμονίας και της ισορροπίας, αποτελεί οδηγό για τις πρωτοβουλίες άρσης των οικολογικών και αισθητικών απειλών της φυσιογνωμίας της περιοχής και αποκατάστασης όπου αυτό είναι δυνατόν των «αρχικών» δομικών της συστατικών (Papayannis 2005:2)

Η προσέγγιση αυτή, αποτελεί αδιαμφισβήτητα μια σημαντική μετεξέλιξη του περιβαλλοντικού λόγου, ο οποίος πριν λίγες δεκαετίες έτεινε να προσεγγίζει αρνητικά την ανθρώπινη παρουσία. Μέσω της νοηματοδότησης της κληρονομιάς ως μεικτής, πολιτιστικής και φυσικής, συνθήκης, το βλέμμα άρχισε να στρέφεται για πρώτη φορά σοβαρά στο πρόσφατο παρελθόν και ιδιαίτερα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και στις ίδιες τις τοπικές κοινότητες ως σημείο αναφοράς. Η τοπική γνώση και παράδοση θεωρούνται πλέον πηγή έμπνευσης και πολύτιμων πληροφοριών ως προς τον περιβαλλοντικό σχεδιασμό.⁵⁶

Η επιλογή ωστόσο αυτού του αναπαραστατικού και αφηγηματικού προτύπου, υπαγορεύει, έστω εμμέσως, συγκεκριμένες εκδοχές του «βλέμματος» στο χώρο της Πρέσπας. Αναζητώντας τη καθαρότητα ενός «παρθένου», «αδιατάρακτου» τοπίου χάνεται η ζωντανή εικόνα του δυναμικού ιστορικού τοπίου που διαμορφώνεται μέσα από επώδυνες αλλαγές και τραυματικές εμπειρίες όπως φυσικά αυτή του εμφυλίου ή της απόπειρας εκσυγχρονισμού κατά τη δεκαετία του 1980 με τις αρνητικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις που είχε. Επιπλέον, η εικόνα της «αρμονικής συμβίωσης» η οποία αναπαράγεται στα έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα υπεραπλουστεύει τη συνεχώς μεταβαλλόμενη σχέση των κατοίκων με τον οικείο τους χώρο. Η εκδοχή της ειρηνικής προπολεμικής καθημερινότητας τείνει να είναι στατική και άχρονη καθώς αν και αναφέρεται γενικά στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα με το 1940 ως χρονολογικό όριο, παραπέμπει ουσιαστικά στους «αιώνες αρμονικής συμβίωσης» κατά τους οποίους οι παραγωγή γινόταν με τα συμβατικά, παραδοσιακά μέσα και οι δυνατότητες της ανθρώπινης διαμόρφωσης του τοπίου ήταν περιορισμένες. Αν και η εκδοχή αυτή δεν στερείται εγκυρότητας ως προς την ισόρροπη διαχείριση των φυσικών πόρων από τις τοπικές κοινότητες, το αρμονικό συμβιωτικό μοντέλο δεν επαρκεί μάλλον να περιγράψει τις πολύπλοκες συνθήκες υπό τις οποίες οι κάτοικοι συνδιαμόρφωναν διαρκώς μέσα από κοινωνικές διεργασίες τη παραγωγική τους σχέση και τους υλικούς ή άυλους δεσμούς τους με τον χώρο. Το συγκεκριμένο πρότυπο με άλλα λόγια, δίνει «προτεραιότητα» και πάλι κυρίως σε οπτικά γνωρίσματα, στη διατήρηση μιας «παγωμένης»

⁵⁵ Χαρακτηριστική έκφραση αυτή της ώριμης πλέον τάσης είναι το νεοσύστατο «Κέντρο για τη Φύση και τον Άνθρωπο» που εδρεύει στην Εταιρία Προστασίας Πρεσπών.

⁵⁶ Δε θα πρέπει βέβαια να παραβλέψουμε τις καταγραφές ήδη από τους πρώτους μελετητές που παρέμειναν για μακρά χρονικά διαστήματα στην Πρέσπα όπως ο Γιώργος Κατσαδωράκης πολύ σημαντικών στοιχείων του τοπικού παραδοσιακού πολιτισμού, όπως τις παραδοσιακές πρακτικές αλιείας. Το γεγονός ωστόσο ότι αυτού του είδους η τεκμηρίωση εντάσσεται ως ένα από τα κεντρικά θέματα της διαχειριστικής ατζέντας σηματοδοτεί μια σημαντική στροφή.

άχρονης εικόνας του τοπίου, χωρίς να αφήνει πολύ χώρο για τη δυναμική, κινητική ακόμη και συγκρουσιακή μεταβολή του τοπίου μέσα από τα ιστορικά γεγονότα, τις πολιτισμικές πρακτικές και την κοινωνική διαπραγμάτευση.

Επιπλέον, τίθεται ένα γενικότερο πρόβλημα ως προς τις ίδιες τις έννοιες της κληρονομιάς και του τοπίου, έτσι όπως προσλαμβάνονται ως δεδομένες και αναπαράγονται στα διεθνή κείμενα. Οι ορισμοί αυτοί γίνονται σε μεγάλο βαθμό άκριτα δεκτοί και επαναχρησιμοποιούνται απροβλημάτιστα άσχετα από το κοινωνικό ή γεωγραφικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρονται, υπό μια διαδικασία «κανονικοποίησης», κάτι που οδηγεί στην παγίωση αυτού που η Smith (2006) χαρακτηρίζει «Εξουσιοδοτημένο Λόγο για την Κληρονομιά» («Authorised Heritage Discourse»). Τυποποιημένη, η ιδέα της κληρονομιάς διαχέεται σε διεθνή και επίσημα κείμενα δημιουργώντας την επίφαση μιας γενικότερης συναίνεσης μεταξύ των θεσμών, της κοινής γνώμης και των τοπικών κοινωνιών για το περιεχόμενο αυτών των όρων:

Λεκτικές πλαισιώσεις της κληρονομιάς διατρέχουν όλα αυτά τα διεθνή κείμενα και λειτουργούν από κοινού για να φτιάξουν αυτό που φαίνεται ως μια συνεκτική και συναινετική προσέγγιση στην κληρονομιά και τη διαχείρισή της. Εδώ, η ιδέα της «κληρονομιάς» δεν αντλεί το περιεχόμενό της από το λεξικολογικό της νόημα αλλά αντανακλά μάλλον ένα ελαφρώς διαφοροποιημένο νόημα, το οποίο είναι αναγνωρίσιμο, οικείο και σταθερό σε όλη τη λεκτική αναπαραγωγή των κειμένων (Waterton κ.α. 2006: 344)

Οι ορισμοί των επίσημων κειμένων, αποτελούν εννοιολογικές και αισθητικές πλαισιώσεις της κληρονομιάς και κατ' επέκταση κάθε τοπίου που προσεγγίζεται ως κατεξοχήν φορέας, κεφάλαιο φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Παρά την παγίωση τους ως προφανείς και ευρέως αποδεκτές παραδοχές, δεν παύουν να αποτελούν ερμηνευτικές κατασκευές και όχι περιγραφικούς δείκτες αντικειμενικών αξιών. Πρόκειται για «εκ των άνω» καθορισμένες ιεραρχήσεις που δεν περιλαμβάνουν ή συχνά δεν λαμβάνουν καν υπόψη τα συστήματα πρόσληψης, γνώσης και αξιολόγησης των τοπικών κοινωνιών. Μέσω της εμπέδωσης αυτών των σχημάτων «εξουσιοδοτούνται» οι «ειδικοί», από τους αρχαιολόγους και τους αρχιτέκτονες, έως τους περιβαλλοντικούς επιστήμονες οι οποίοι είναι σε θέση να αναγνωρίσουν μέσω τις παρατήρησης, τις «ορατές» αξίες των θέσεων κληρονομιάς, και να τις προστατεύσουν από τις όποιες απειλές (Waterton κ.α. 2006: 348). Αυτού του είδους η προσέγγιση έχει κυριαρχήσει σε μεγάλο βαθμό και στην περίπτωση των Πρεσπών, όπου αν και το φάσμα των αναγνωρισμένων περιβαλλοντικών και πολιτιστικών αξιών του τοπίου έχει διευρυνθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, η ταύτιση, ιεράρχηση και προστασία αυτών των αξιών αντλεί τη νομιμοποίηση της από επίσημα κείμενα, διακηρύξεις, νόμους, κανονισμούς και οδηγίες.

2.4. Οι λίμνες ως θέαμα και φαντασίωση: τουριστικές πρακτικές, οπτικοποιήσεις και φαντασιακές αφηγήσεις των Πρεσπών.

2.4.1. Η οικειοποίηση του τοπίου: τουρίστες και επισκέπτες, προορισμοί και διαδρομές.

“material landscape was mediated by a process of cultural appropriation”
(Zukin 1991)

“to photograph is to appropriate the thing photographed”
(Sontag 1977)

Σε μια από τις περιπλανήσεις της επιτόπιας έρευνας, στην ‘Κούλα’, ανάμεσα στις δύο λίμνες, σταμάτησε δίπλα μου ένα αυτοκίνητο. Το αντρόγυνο μέσης ηλικίας που επέβαινε στο αυτοκίνητο με ρώτησε που βρισκόταν η λίμνη. Κάπως απορημένος τους απάντησα ότι ακριβώς σε εκείνο το σημείο συναντώνται οι δύο λίμνες. «Όχι, όχι», επέμενε το ζευγάρι. «Εννοούμε που μπορεί να φάει κανείς ψάρι δίπλα στην παραλία».

Αυτό που εννοούσαν οι εκδρομείς ήταν ότι έψαχναν μια ταβέρνα στην ιδανική παραλίμνια τοποθεσία, κάτι που μπορούσαν να βρουν μόνο στους τρεις παραλίμνιους οικισμούς της Μικρολίμνης, του Αγίου Αχιλλείου και των Ψαράδων.⁵⁷ Για το συγκεκριμένο αντρόγυνο ή εγγύτητα στο νερό σε συνδυασμό με την τοπική κουζίνα αποτελούσε τον ιδανικό προορισμό και συνδυασμό της εμπειρίας της Πρέσπας.

Σε μία άλλη συγκυρία, μπροστά από τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου, δύο ηλικιωμένες κυρίες αφού περιεργάστηκαν για λίγο την ενημερωτική πινακίδα του Υπουργείου Πολιτισμού σχετικά με το μνημείο με ρώτησαν:

-«Συγγνώμη, που είναι η εκκλησία»;

-«Αυτή εδώ είναι η Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου», απάντησα.

-«Όχι, όχι», επέμεναν οι κυρίες, «η εκκλησία να πάμε να ανάψουμε ένα κερί».

Οι δύο κυρίες, δεν ενδιαφέρονταν για την αρχαιολογική αξία ή τη μνημειακή διάσταση της τοποθεσίας

⁵⁷ Αν και στην περίπτωση των Ψαράδων η δραματική πτώση της στάθμης της λίμνης τα τελευταία χρόνια, μετριάξει κάπως την ειδυλλιακότητα του φαγητού ακριβώς «δίπλα στο νερό».

αλλά για το προσκύνημα στον Άγιο στο πλαίσιο του θρησκευτικού τυπικού. Αναζητούσαν, όχι κάποιον από τους βυζαντινούς ναούς του νησιού αλλά τη νεόδμητη εκκλησία πάνω από τον οικισμό που λειτουργεί επίσημα ως ο ναός του χωριού.

Αυτές είναι μόνο δύο ενδεικτικές, από τις πολλαπλές και όχι απαραίτητα αλληλο-αποκλειόμενες συνειρμικές παραστάσεις με τις οποίες οι τουρίστες, οι εκδρομείς ή οι περιστασιακοί επισκέπτες⁵⁸ φτάνουν τα τελευταία χρόνια στην Πρέσπα. Τα κίνητρα, οι προσδοκίες ή οι ιδανικοί προορισμοί διαφέρουν. Άλλοι αναζητούν την άγρια ομορφιά της φύσης και τις υπαίθριες δραστηριότητες, άλλοι προσέρχονται με προσκυνηματική διάθεση στα θρησκευτικά μνημεία της περιοχής, κάποιοι άλλοι αναζητούν καλό παραδοσιακό φαγητό και λίγες ώρες ξεκούρασης. Οποιοσδήποτε συνδυασμός των παραπάνω –φυσικά σχηματικών και ενδεικτικών– εκδοχών περιγράφει εξίσου πιθανές προσεγγίσεις των Πρεσπών. Οι περισσότεροι επισκέπτες έχουν ήδη διαμορφώσει ένα προσληπτικό πλαίσιο που ενεργοποιείται με την είσοδό τους στην Πρέσπα από τη πανοραμική θέση στο «Περβάλι», η οποία αποτελεί συνήθως την πρώτη στάση για φωτογράφιση, ξεκούραση και οπτική απόλαυση. Πριν από το ταξίδι, έχουν δει κατά πάσα πιθανότητα φωτογραφικά λευκώματα, τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ, αφιερώματα σε περιοδικά ή διαφημιστικές καταχωρήσεις, έχουν σχεδιάσει πιθανές διαδρομές στους χάρτες και έχουν στο νου τους πράγματα που θέλουν να δουν ή να κάνουν.

Η Πρέσπα, έχει αναδειχθεί την τελευταία δεκαπενταετία ως εναλλακτικός τουριστικός προορισμός ο οποίος αν και δεν διακρίνεται για τη μαζικότητα των θερινών θέρετρων του Αιγαίου, έχει αποκτήσει μια ευρεία αναγνωριστικότητα και μια σταθερή ελκυστικότητα σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Η εισροή των επισκεπτών έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια και η ζήτηση ως προς τη διαμονή είναι τέτοια που είναι δυνατόν να μιλήσει κανείς για ένα αξιοσημείωτο τουριστικό ρεύμα που αποζητά συγκεκριμένες εκδοχές του τοπίου της Πρέσπας σε συγκεκριμένες εποχές και χρονικές περιόδους.⁵⁹ Η τάση αυτή από τη μία δημιουργεί την ανάγκη ικανοποίησης της «προσδοκίας» του βλέμματος, ενώ από την άλλη θέτει έναν προβληματισμό ως προς τη φέρουσα ικανότητα της περιοχής και τον βαθμό περιβαλλοντικής υποβάθμισης κυρίως ως προς την

⁵⁸ Χρησιμοποιούνται εδώ και οι δύο όροι για να περιγραφούν από τη μία το βλέμμα του ταξιδιώτη και του επισκέπτη αλλά και όποιες τουριστικές πρακτικές και συμπεριφορές. Μεταξύ των δύο όρων υπάρχουν διαφοροποιήσεις ενώ όπως σημειώνει ο Urry (1995) πολλοί ταξιδιώτες αντιδρούν αρνητικά στη χρήση του όρου «τουρίστας» ή «τουριστικός». Στην περίπτωση της Πρέσπας ο όρος επισκέπτες είναι μάλλον καταλληλότερος για να περιγράψει την ήπιας μορφής και μικρής προς μέσης κλίμακας οικο-τουρισμού που προωθείται, ιδιαίτερα λόγω της περιβαλλοντικής ιδιαιτερότητας της περιοχής. Η απουσία βέβαια του τουρισμού μαζικής κλίμακας μεσογειακού τύπου, δεν σημαίνει ότι λείπουν οι συμβατικές τουριστικές πρακτικές και συμπεριφορές.

⁵⁹ Αν και δεν υπάρχει συστηματική συλλογή στοιχείων και δεδομένων για την επισκεψιμότητα της περιοχής, κάποια στοιχεία όπως η σημαντική αύξηση των διαθέσιμων κλινών στην περιοχή είναι ενδεικτικά μιας σημαντικής αυξητικής τάσης, ιδιαίτερα εάν συνυπολογιστεί το γεγονός ότι οι περισσότεροι επισκέπτες των Πρεσπών δεν διαμένουν για μακρύ χρονικό διάστημα στην περιοχή αλλά σε ξενοδοχειακές μονάδες των γειτονικών αστικών κέντρων κυρίως της Καστοριάς και της Φλώρινας.

αισθητική ρύπανση του τοπίου που αποτελεί και το κατεξοχήν αντικείμενο της τουριστικής έλξης. Η τουριστική ζήτηση τροφοδοτείται κυρίως από την οπτική κατανάλωση του τοπίου, την «μετάφρασή» του σε φωτογραφικά στιγμιότυπα, σε ρομαντικό σκηνικό διαδρομών και περιπάτων, σε φυσική «ανάσα», ή σε υπόβαθρο γαστρονομίας και αναψυχής. Πρόκειται ουσιαστικά για μια διαδικασία μεταφοράς ή αφαίρεσης του τοπίου από την πεζότητα της καθημερινότητας και τη βιωμένη πολυπλοκότητα σε μια εξιδανικευμένη, θεαματική και δισδιάστατη επιφάνεια που είναι απαλλαγμένη από οπτικούς θορύβους. Μειωμένο σε οπτικό υπόβαθρο, το τοπίο είναι δυνατόν να διαχωριστεί σε ενότητες και διαδρομές, να ενταχτεί σε θεματολογίες, να χωρέσει σε οδηγούς, φυλλάδια και λευκώματα.

Μέσω της αναπαραγωγής και διάχυσης της εικονογραφίας των Πρεσπών, η έλξη προς τη φυσική ομορφιά των λιμνών, τους συνδυασμούς των υδάτινων και ορεινών όγκων ή τα ιστορικά μνημεία θεωρείται αυτονόητη, «φυσική», εύλογη. Η οπτική κατανάλωση, ωστόσο, προϋποθέτει την οικειοποίηση του τοπίου, διαδικασία μακρά σε διάρκεια και τεχνητή ως προς τα πολιτισμικά και κοινωνικά της συμφραζόμενα καθώς περνάει μέσα από τα στάδια της ανακάλυψης, της καταγραφής, της αξιολόγησης και της οπτικής πλαισίωσης. Ο Zukin μας υπενθυμίζει ότι η ίδια η ιστορία, η γενεαλογία της έννοιας του τοπίου έχει εξ αρχής συνδεθεί με την πολιτισμική οικειοποίηση και την οπτική κατανάλωση: «το υλικό τοπίο διαμεσολαβήθηκε από μια διαδικασία πολιτισμικής οικειοποίησης και η ιστορία της δημιουργίας του υπάχθηκε στην οπτική κατανάλωση» (1991: 7). Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Urry για την περίπτωση του Lake District της Βόρειας Αγγλίας ενός από τα γνωστότερα τουριστικά τοπία της Βρετανίας,⁶⁰ η ταύτιση της περιοχής με την ιδανική εκδοχή της «φύσης» προβάλλεται αποπροσανατολιστικά ως αυτονόητη και αυταπόδεικτη:

Το Lake District εμφανίζεται ως η ίδια η ενσωμάτωση της φύσης, μια περιοχή που υπάρχει φυσικά και δεν απαιτεί εξωτερικούς παράγοντες για να εξασφαλίσει την συνεχή, επιτυχημένη ύπαρξή της. Αλλά αυτό είναι αποπροσανατολιστικό. Η περιοχή έπρεπε να ανακαλυφθεί. Κατόπιν έπρεπε να ερμηνευθεί ως κατάλληλα αισθητική. Και μετά έπρεπε να μεταμορφωθεί σε αυτό το διαχειριζόμενο σκηνικό που είναι κατάλληλο για εκατομμύρια επισκεπτών. Αυτό το συγκεκριμένο μοτίβο αναψυχής δεν ήταν το αναπόφευκτο επακόλουθο του «φυσικού» σκηνικού του Lake District (Urry 1995: 193).

Η αντίστοιχη διαδικασία στην Πρέσπα έχει επίσης μια μακρά ιστορία η οποία ξεκινάει από τους πρώτους περιηγητές και επισκέπτες των αρχών του 20^{ου} αιώνα, περνάει από την ανακάλυψη της περιβαλλοντικής αξίας και ιστορικής σημασίας των Πρεσπών τη δεκαετία του 1960 που συνοδεύτηκε από τη δειλή παρουσία κάποιων εκδρομέων και παραθεριστών και φτάνει στις αρχές τις δεκαετίες του 1990, οπότε με βασικό όχημα τον περιβαλλοντικό λόγο η περιοχή γίνεται ευρύτερα γνωστή και

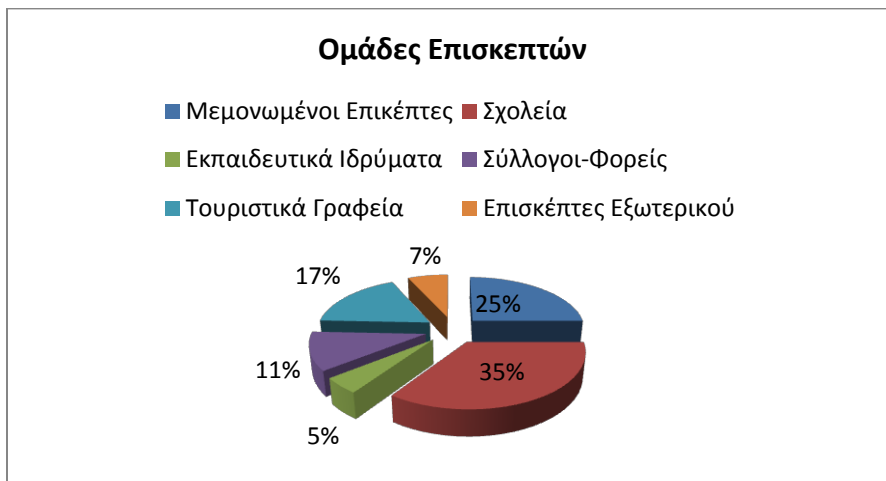
⁶⁰ Αν εξαιρέσουμε τη σημαντική διαφοροποίηση ως προς τη μαζική κλίμακα του τουριστικού φαινομένου, η περίπτωση του Lake District παρουσιάζει ενδιαφέρουσες αναλογίες ως προς τα ποιοτικά χαρακτηριστικά με την ανακάλυψη της ελληνικής «περιοχής των λιμνών».

αποκτά τη σύγχρονη οπτική της ταυτότητα. Στην περίπτωση της Πρέσπας, η διαδικασία της αισθητικής οικειοποίησης του χώρου, έχει άμεση σχέση με την ανάπτυξη τόσο του περιβαλλοντικού λόγου όσο και με την ανάδειξη του μνημειακού χώρου που βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στην αισθητική κρίση και αποτίμηση του τοπίου. Μέσω της αντίληψης της οικολογικής ισορροπίας ως αισθητικής αξίας που αντιπροσωπεύεται οπτικά στη φυσιογνωμία του τοπίου και την ανάδειξη ενός μνημειακού και φαντασιακού παρελθόντος μέσω της αρχαιολογικής αφήγησης, δημιουργήθηκε το αισθητικό υπόβαθρο από όπου ήταν δυνατόν να αντληθούν, οι φυσικές σκηνές, τα μνημειακά τοπία, οι ιδανικές διαδρομές και οι προορισμοί. Ο λόγος –σε συνδυασμό με την οπτική μαρτυρία– του οικολογικού κινήματος είχε ως σκοπό να ευαισθητοποιήσει ως προς την οικολογική ιδιαιτερότητα της περιοχής συμβάλλοντας έτσι εμμέσως στη διαμόρφωση ενός «κοινού» παρατηρητών και επισκεπτών και ενός τουριστικού ρεύματος που τώρα προσπαθεί να ελέγξει και να οριοθετήσει κυρίως ως προς τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά. Η ίδια η έννοια της αισθητικής καθαρότητας και της οπτικής απόλαυσης μιας «αδιατάραχτης» φύσης σε μια απομονωμένη περιοχή που κλείνει μέσα της ως «κοιτίδα» έναν σπάνιο βιολογικό και οικολογικό πλούτο είναι που λειτούργησε ως παράγοντας μαζικότερης έλξης για τους επισκέπτες. Υπό αυτό το πλαίσιο, ο αρνητισμός έναντι των «ενοχλητικών» ή «αδηφάγων» τουριστών θα αποτελούσε μια αυθαίρετη υπεραπλούστευση ενώ θα ήταν κοινωνικό άδικο αλλά και ανέφικτο η αναζήτηση του «ανέγγιχτου» τοπίου και της αυθεντικής εμπειρίας της φύσης να περιοριστεί εντός μιας «ελίτ» που θα ήταν σε θέση να απολαμβάνει κατ' αποκλειστικότητα τις οικολογικές αξίες διαφυλάττοντάς τις: «είναι μετατόπιση του προβλήματος της σπανιότητας της φύσης να αποδίδεται το φταίξιμο για την καταστροφή των θέλητρων της στη μαζική του ζήτηση. Και δεν μπορεί να υπάρξει καμιά ισότιμη λύση σε αυτό το πρόβλημα που να υποκρίνεται ότι, χάριν του ανώτερου, αισθητικού τους χαρίσματος, κάποιοι έχουν ποιο πολλά δικαιώματα στην απόλαυση από άλλους (Soper 1995: 243).

Στην περίπτωση της Πρέσπας, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις δεν έχουν εχθρική στάση απέναντι στο τουριστικό φαινόμενο αλλά αντίθετα έχουν ασκήσει έναν ρυθμιστικό ρόλο ως προς την προσέλκυση, την ενημέρωση, τη διαχείριση και την καθοδήγηση των επισκεπτών. Ελλείψει ενός ευρύτερου κρατικού σχεδιασμού για τον τουρισμό στον Εθνικό Δρυμό, για τον οποίο επίσης έλειπε όλα αυτά τα χρόνια κεντρικό διαχειριστικό σχέδιο, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις αναλαμβάνουν την πληροφόρηση των επισκεπτών μέσω των κέντρων Πληροφόρησης για την Πρέσπα που ιδρύονται στις αρχές της δεκαετίας του 1990, διατηρούν κάποια στατιστικά στοιχεία, παρέχουν οδηγίες ως προς την περιβαλλοντικά φιλική συμπεριφορά. Παράγουν επίσης έντυπο και οπτικό υλικό (χάρτες, οδηγούς, αφίσες, φυλλάδια) που σε συνδυασμό και με τη φυσική παρουσία των οικο-ξεναγών αποτελούν ουσιαστικά σχεδόν τους αποκλειστικούς οδηγούς στην ύπαιθρο, τους «διερμηνείς» του τοπίου της Πρέσπας ως προς τα φυσικά και ιστορικά του χαρακτηριστικά.

Πίνακας 2.1. Συνολικός αριθμός επισκεπτών κατά την περίοδο 1999-2006 στο Κέντρο Πληροφόρησης Πρεσπών.
Πηγή: Εταιρία Προστασίας Πρεσπών.

Πίνακας 2.2. Ομάδες επισκεπτών κατά την περίοδο 1999-2006 στο Κέντρο Πληροφόρησης Πρεσπών. Πηγή: Εταιρία Προστασίας Πρεσπών.

Εικόνες 2.21, 2.22. Πανοραμικές απόψεις της Μικρής λίμνης σε εξώφυλλα ενημερωτικού φυλλαδίου και οδηγού-χάρτη της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών.

Μέσα από τη διαδικασία της οπτικής οικειοποίησης στην οποία η οικολογική ευαισθητοποίηση έπαιξε καθοριστικό ρόλο, διαμορφώθηκαν τρόποι βλέμματος, αξιολόγησης και απόλαυσης του τοπίου της Πρέσπας αλλά και τουριστικές πρακτικές και δραστηριότητες (φωτογράφιση, περιπατητικές διαδρομές, παρατήρηση ορνιθοπανίδας κ.α.). Είναι σκόπιμο, επομένως, να κάνει κανείς λόγο όχι για ένα συγκεκριμένο τουριστικό βλέμμα αλλά για διαφορετικά «βλέμματα» που «πέφτουν» στην Πρέσπα και τουριστικές πρακτικές που έχουν διαμορφωθεί. Ο Urry (1995) έχει προτείνει μια βασική τυπολογία που αναγνωρίζει ως προς τα ειδικά χαρακτηριστικά, τέσσερις τύπους βλέμματος: το ρομαντικό, το συλλογικό, το θαυματικό, το περιβαλλοντικό και το ανθρωπολογικό. Είναι προφανές ότι στην περίπτωση της Πρέσπας, τόσο το ρομαντικό βλέμμα που βασίζεται στην «αύρα» και τη μυσταγωγική διάσταση όσο και το περισσότερο εποπτικό και διδακτικό περιβαλλοντικό βλέμμα κυριαρχούν στη πρόσληψη της περιοχής χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και οι άλλες κατηγορίες και εκδοχές βλέμματος.⁶¹ Οι «τρόποι βλέμματος», εξάλλου, είναι ρευστοί και διαφοροποιούνται σε σχέση

⁶¹ Το μοναχικό, διεισδυτικό βλέμμα που αποζητά την ερμηνεία «εισήλθε» στην Πρέσπα από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, όταν η ευρύτερη περιοχή της Φλώρινας και της Δυτικής Μακεδονίας αποτέλεσε το επίκεντρο της ανθρωπολογικής έρευνας ιδιαίτερα ως προς τα ζητήματα της εθνοτικής ταυτότητας. Η επίδραση του ανθρωπολογικού βλέμματος, ακόμη και όταν προσεγγίζει κριτικά τα άλλα βλέμματα είναι μια καλή αναστοχαστική αφετηρία ως προς τις πρακτικές και τις σκοπιμότητες της επιτόπιας έρευνας.

με το πολιτισμικό υπόβαθρο, τις κοινωνικές σχέσεις, τα χρησιμοποιημένα μέσα αλλά ακόμη και ως προς τις συγκυρίες ή ακόμη και τις κλιματικές συνθήκες.⁶²

Η προφανέστερη, κατεξοχήν πρακτική οικειοποίησης μέσω του βλέμματος είναι βέβαια η φωτογραφία (Sontag 1977). Ο χώρος της Πρέσπας φωτογραφίζεται ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αν και οι φωτογραφικές αποτυπώσεις της περιοχής πριν από τον πόλεμο είναι εξαιρετικά σπάνιες. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 η ανακάλυψη των Πρεσπών μεταφράζεται ουσιαστικά στην ανάδειξη της «ορατότητας» των τοπίων της, ενώ στη δεκαετία του 1980 η φωτογραφία χρησιμοποιείται από το οικολογικό κίνημα ως οπτική μαρτυρία της απειλούμενης οικολογικής καταστροφής. Από το 1990 και ιδιαίτερα κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια παρατηρείται μια σαφής τάση μαζικοποίησης και «δημοκρατικοποίησης» του βλέμματος των Πρεσπών καθώς οι λίμνες φωτογραφίζονται όλο και πιο συχνά, με κριτήρια οπτικής παραγωγής και κατανάλωσης. Η εισαγωγή των νέων, ψηφιακών μέσων επιτρέπει πλέον τη μαζικότητα, την αναπαραγωγή, την προσωπική δημοσίευση και τον πειραματισμό. Η ψηφιακή τεχνολογία και η διαθεσιμότητα των μέσων, από τα κινητά τηλέφωνα έως τις επαγγελματικές φωτογραφικές μηχανές έχει διευκολύνει θεαματικά τη μαζική αναπαραγωγή υψηλής ποιότητας ενώ με την έκρηξη των κοινωνικών δικτύων και των εφαρμογών του παγκόσμιου ιστού (web 2.0), ο καθένας είναι ελεύθερος να βρει τη δική του ιδανική σκηνή, τη δική του γωνία και εκδοχή και να δημοσιεύσει τις προσωπικές οπτικές αποδόσεις και ερμηνείες της περιοχής.⁶³

Το πεδίο της φωτογραφικής αποτύπωσης και της οπτικής αναπαραγωγής και κατανάλωσης των Πρεσπών έχει επεκταθεί θεαματικά τα τελευταία χρόνια και χαρακτηρίζεται από διαφορετικά κριτήρια, προτεραιότητες, κλίμακες και σκοπιμότητες. Περιλαμβάνει μια σειρά μέσων και πρακτικών, από τις ερασιτεχνικές απόπειρες των φυσιολατρών και των επισκεπτών μέχρι τις αφίσες των επίσημων οργανισμών, τις καρτ-ποστάλ και τους ταξιδιωτικούς οδηγούς ή τα πολυτελή φωτογραφικά λευκώματα.

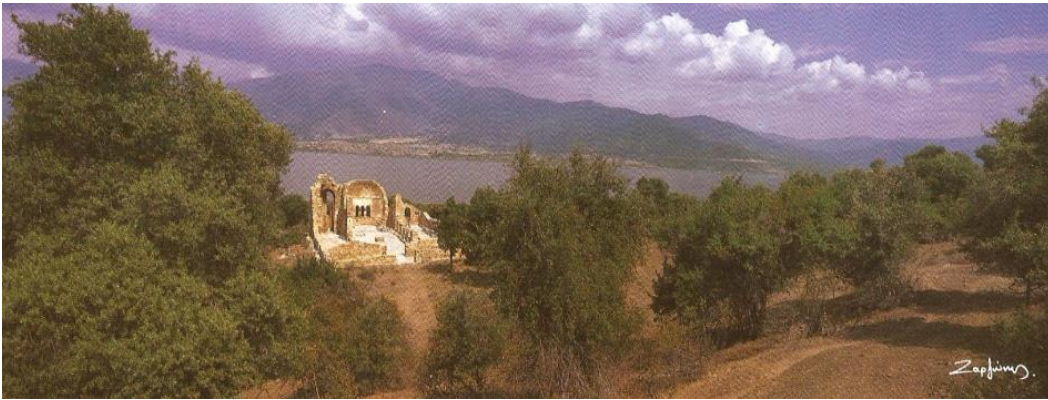
Παρά τις όποιες διαφορές ως προς την κλίμακα και τα στοχευόμενα «ακροατήρια» των καναλιών μέσα από τα οποία διοχετεύεται το τοπίο των λιμνών ως οπτικό προϊόν, είναι δυνατόν να διακρίνει κανείς κάποια επαναλαμβανόμενα μοτίβα ή προτιμήσεις σε μεθόδους ή θεματολογίες. Ο «προσανατολισμός τοπίου» κυριαρχεί ως πρακτική με την αναζήτηση του πανοραμικού πλάνου και των ευρείων γωνιών. Φυσικές σκηνές, στιγμιότυπα της ορνιθοπανίδας και πτυχές του υδάτινου κόσμου της λίμνης επικρατούν. Οι σκηνές από την καθημερινότητα στα χωριά και τα «πορτραίτα» των κατοίκων, αν και δεν λείπουν από το φωτογραφικό ρεπερτόριο σίγουρα έχουν μικρότερο μερίδιο. Η θεματολογία που φαίνεται να κυριαρχεί είναι η φύση, όσο κατά το δυνατόν «ανόθευτη» και η

⁶² Όπως παρατηρεί ο Crang: « η ιδέα ενός μοναδικού τουριστικού βλέμματος αποδομείται μέσω της ένθεσης των εικονογραφικών πρακτικών στις κοινωνικές σχέσεις» (1997: 367).

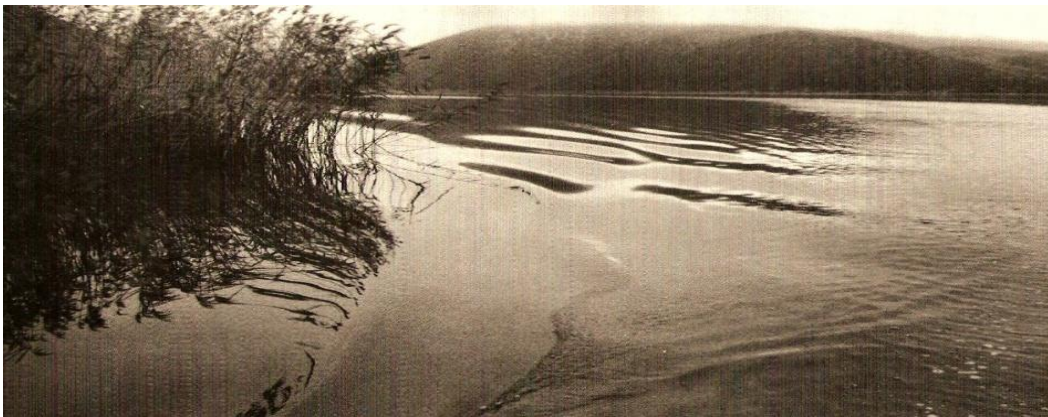
⁶³ Για την ψηφιακή διαμεσολάβηση των λιμνών βλ. κεφάλαιο 2.4.7.

δημιουργία της αίσθησης του αναχωρητισμού, της απομόνωσης, ιδιαίτερα μέσα της φωτογραφημένης απεραντοσύνης των τοπίων (Lippard 1999: 138).

Η φύση κυριαρχεί στις καρτ-ποστάλ των Πρεσπών που τυπώνονται όλο και με μεγαλύτερη συχνότητα τελευταία. Η καρτ-ποστάλ, η πιο στερεοτυπική ίσως εκδοχή του αποτελεί ουσιαστικά μια αποτύπωση του επιθυμητού ή προσδοκώμενου θεάματος που απευθύνεται στο ευρύ κοινό, ένα φωτογραφικό κλισέ αυτού που ο επισκέπτης περιμένει να δει (Lippard 1999: 138).

Εικόνα 2.23. Άποψη του Αγίου Αχιλλείου. Καρτ-ποστάλ, Φωτ.: Ζαρζώνης.
Σειρά: «Πρέσπες ασάλευτες». Εκδόσεις: Fotofile Ζαρζώνης.

Εικόνα 2.24. Μικρή Πρέσπα, 1994. Καρτ-ποστάλ.
Φωτ.: Πάρης Πετρίδης. Έκδοση: Πολιτιστικό Τρίγωνο Πρεσπών.

Η αυθεντική και φαινομενικά «μοναχική» εμπειρία της φύσης αποκτά έναν ακόμη πιο εμφατικό και εικαστικό χαρακτήρα σε καλλιτεχνικές και γενικότερα επαγγελματικές φωτογραφίες όπως αυτές που περιλαμβάνονται σε διάφορες εκδόσεις και λευκώματα. Η καρτ-ποστάλ, η αφίσα, η σελίδα του φωτογραφικού λευκώματος λειτουργεί ως ένα φαντασιακό «σημείο εισόδου»⁶⁴ σε ένα τοπίο που

⁶⁴ Η λειτουργία της φωτογραφίας ως «entry point» στο τοπίο, περιγράφεται από τον όρο «enworldment» που χρησιμοποιεί ο Crang (1997).

προσκαλεί σε εξερεύνηση και υπόσχεται τη συγκίνηση μιας «πρωταρχικής» εμπειρίας, μιας «άχρονης» επαφής με την απεραντοσύνη και την πνευματικότητα της φύσης. Πρόκειται για ένα πλαίσιο πρόσληψης, υπό το οποίο, το τοπίο παραμένει αδρανές, στατικό και παθητικό και το δίπολο φύση-πολιτισμός, ή με έμφυλα χαρακτηριστικά, «άνδρας-γυναίκα», επιτείνεται. Καθώς φωτογραφίζεται και αποτυπώνεται, η φύση, και ακόμη περισσότερο η λίμνη, προσλαμβάνομενη εξάλλου ως θηλυκή οντότητα, «τιθασεύεται» και «κυριεύεται» από τους φωτογράφους, τους θεατές, τους επισκέπτες (Crawshaw και Urry 1997: 183).

Η αφαιρετική λειτουργία της φωτογραφίας ως «υποκατάστατου» ή υπόσχεσης της ταξιδιωτικής ή τουριστικής εμπειρίας των Πρεσπών προϋποθέτει εκδοχές του τοπίου τις οποίες το ίδιο το φωτογραφικό βλέμμα καθορίζει. Η ίδια η φωτογραφική πρακτική εξάλλου, έχει την ιδιότητα να αναγνωρίζεται ως «αδιαμφισβήτητο» μέσο μεταφοράς της πραγματικότητας, καλύπτοντας ταυτόχρονα τον τεχνητό χαρακτήρα αυτής της μεταφοράς. Δεν πρόκειται ωστόσο καθόλου για την ουδέτερη ή αχρωμάτιστη αποτύπωση της πραγματικότητας αλλά για την άρθρωση ενός συγκεκριμένου οπτικού λόγου μέσα από τεχνικές και αισθητικές επιλογές όπως η επιλογή του κάδρου, της γωνίας λήψης, της σύνθεσης ή των χρωμάτων. Η ιδεολογική και αισθητική πλαισίωση των οπτικοποιημένων Πρεσπών προσφέρεται ως ένα εντυπωσιακό σύνολο εικόνων και συνθηματικών τίτλων σε ταξιδιωτικούς οδηγούς, λευκώματα, η έντυπα αφιερώματα: «Πρέσπες, ανάσα ψυχής», «Πρέσπες, η κιβωτός του ελληνισμού», «οι λίμνες των θαυμάτων».

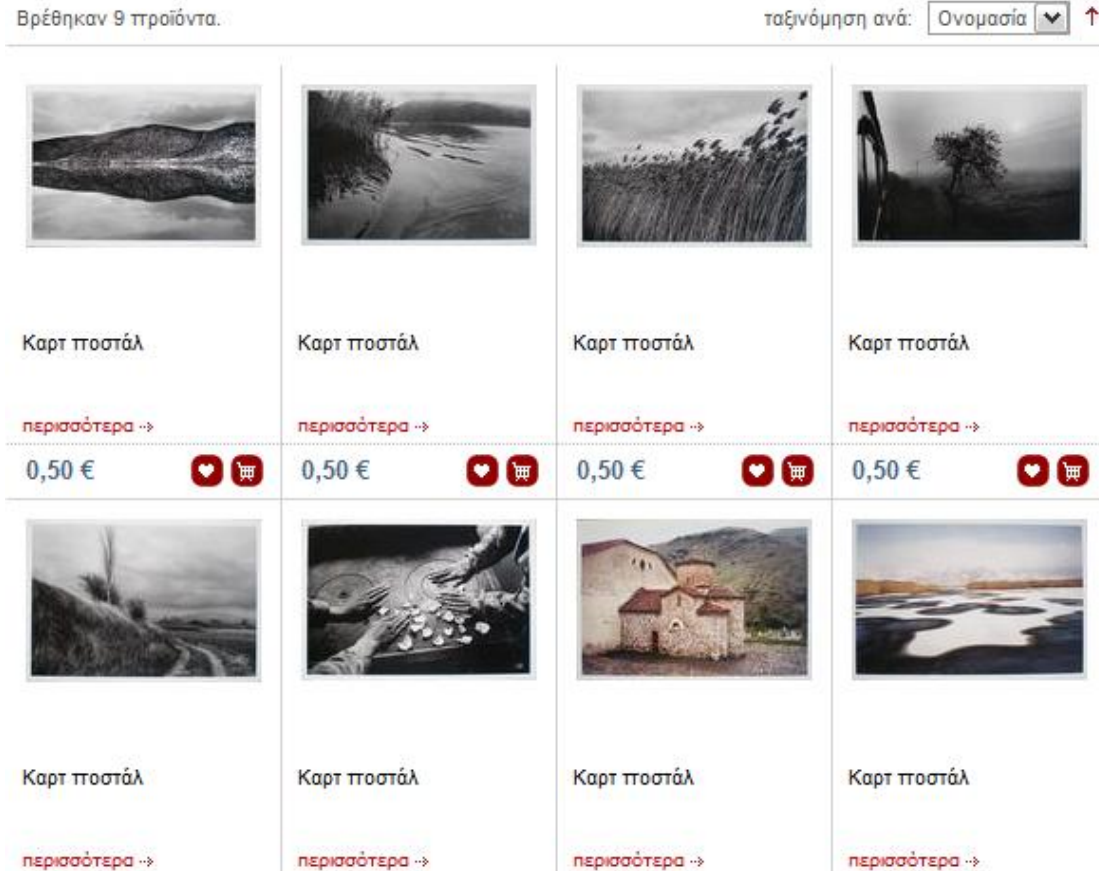
Αυτού του είδους οι οπτικές αποδόσεις έχουν ως στόχο να μεταφέρουν τον υποψήφιο επισκέπτη στη μοναδικότητα του τοπίου των λιμνών, να τον κάνουν να αισθανθεί σαν να είναι «εκεί» διαμορφώνοντας επιθυμίες και προσδοκίες σε φαντασιακό επίπεδο των οποίων η επιβεβαίωση θα αναζητηθεί «επί τόπου». Η φωτογραφία λειτουργεί από τη μία ως κάλεσμα και είσοδος στον ιδανικό προορισμό, ενώ από την άλλη, στα χέρια του ίδιου του ταξιδιώτη λειτουργεί ως προσωπική επιβεβαίωση και επιβράβευση, αναπαράγοντας έτσι την κατασκευασμένη πραγματικότητα που εξ αρχής επιζητούσε (Albers και James: 1988: 136). Ο ρόλος της φωτογραφίας στις τουριστικές προσούρες και τα διαφημιστικά έντυπα είναι βασικός όχι απλώς επειδή αποτυπώνει μια πραγματικότητα διαθέσιμη στους επισκέπτες «άμα τη αφίξει» αλλά επειδή λειτουργεί ως «είσοδος» βύθισης σε έναν άλλο κόσμο (Scarles 2004: 163).

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι επισκέπτες τείνουν να χρησιμοποιούν οι ίδιοι και να αναπαράγουν φωτογραφικά στιγμιότυπα, στερεοτυπικές εκφράσεις ή περιγραφικά μοτίβα του κυρίαρχου οπτικού λόγου για την Πρέσπα. Τα φωτογραφικά πανοράματα στα οποία κυριαρχεί η επιβλητική και υποβλητική φύση, η μεταφορά της «κιβωτού» ή του «λίκνου», η «μαγεία» του τοπίου, η «ιερή και μυστική συμφωνία» αρμονικής συνύπαρξης ανθρώπου και φύσης, τα δημοφιλή τοπία όπως η Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου ή η εμβληματική βραχώδης κοιλάδα της Παναγίας Ελεούσας

αποτελούν στοιχεία ενός επαναληπτικού, ανατροφοδοτούμενου οπτικού λόγου που ουσιαστικά κατασκευάζει αυτό που υποτίθεται ότι περιγράφει ή αποτυπώνει.

Εικόνα 2.25. Ενδεικτικά εξώφυλλα τουριστικών οδηγών και αφιερωμάτων για τις Πρέσπες: α. «Πρέσπες. Ένας πλήρης ταξιδιωτικός οδηγός», Explorer, Αθήνα, 2005. β. «Διαδρομές με τρένο», Έκδοση του ΟΣΕ. γ. «Πρέσπες. Περιηγήσεις για την Ημερησία», τεύχος 53, 2004. δ. «Ανακαλύψτε την Ελλάδα. Δυτική Μακεδονία» (Πρέσπες, Καστοριά, Φλώρινα, Πέλλα). Ειδική Έκδοση της Εφημερίδας «Τα Νέα».

Εικόνα 2.26. Η οπτική κατανάλωση του τοπίου: κατάλογος καρτ-ποστάλ από το ηλεκτρονικό κατάστημα αγορών του Πολιτιστικού Τριγώνου Πρεσπών (2010)

Βέβαια, οι εικόνες της Πρέσπας δεν είναι αποκλειστικά οπτικές και γι αυτό η ανάλυση των πρακτικών οικειοποίησης και τουριστικής κατανάλωσης του τοπίου θα ήταν ανεπαρκής περιοριζόμενη στο οπτικό πεδίο. Το οπτικό, εξάλλου, δε βιώνεται σε απομόνωση, αλλά αντίθετα μέσω αισθητηριακών επαφών και διασταυρώσεων (Crouch και Lubgren 2003: 7) Η φωτογραφία, ως αποκλειστικό μέσο απόδοσης του τουριστικού τοπίου δεν αρκεί. Η προώθηση της τουριστικής εμπειρίας προϋποθέτει έναν συνδυασμό μεικτών μέσων, μια συνέργεια πρακτικών και στρατηγικών, από τις τηλεοπτικές διαφημίσεις έως τις οργανωμένες εκδρομές, τα τουριστικά πακέτα, ή τις σημάνσεις σε ιστορικά μνημεία. Είναι προτιμότερο επομένως να κάνουμε λόγο για πρακτικές παρατήρησης ή «τεχνολογίες του βλέματος» κατά την προτροπή του Mike Crang (1997: 362). Η ταξιδιωτική ή τουριστική εμπειρία των Πρεσπών εμπλέκει περισσότερες αισθήσεις όπως η ακοή, η όσφρηση ή η συνολική αίσθηση του σώματος ενώ συχνά αποκτά μια μυσταγωγική, υπερβατική διάσταση. Ένας από τους λόγους για αυτή τη μεταφορική, υπερβατική απόδοση της εμπειρίας των λιμνών είναι η ανεπάρκεια, η αδυναμία των λεκτικών σχημάτων να αποδώσουν τη μεγαλειώδη αίσθηση της φύσης των Πρεσπών. Το τοπίο της Πρέσπας, διαθέτει ένα «μεγαλείο» που δεν είναι δυνατόν να χωρέσει ή να μεταφραστεί σε λόγια οπότε η συνολική του αίσθηση αποδίδεται με

συνδυασμούς χρωμάτων, ήχων, αρωμάτων, πεζοπορικών εντυπώσεων ή πλωτών διαδρομών. Δεν είναι μόνο οι οπτικές εικόνες της Πρέσπας αλλά και οι ήχοι των πουλιών, του νερού, η αίσθηση του περιπάτου στην πυκνή βλάστηση ή της βαρκαάδας στις βραχώδεις όχθες της Μεγάλης Πρέσπας, η αίσθηση του δροσερού, καθαρού αέρα ή ακόμη και οι μυρωδιές των λουλουδιών ή των κέδρων που προωθούνται ως μέρος της «εμπειρίας» της Πρέσπας, ως τμήμα του «τουριστικού πακέτου». Αυτού του είδους οι οπτικές και ηχητικές παραστάσεις δημιουργούν ένα ευρύτερο συνειρμικό και φαντασιακό πλαίσιο που συνοδεύει τον επισκέπτη κατά την παρουσία του στην περιοχή. Το τοπίο φαίνεται να «μιλά» στον επισκέπτη που έχει την υπομονή και την προσοχή να «αφουγκραστεί» τις «δονήσεις» του. Η συνολική ταξιδιωτική εμπειρία της Πρέσπας παρομοιάζεται με μια τελετουργική διαδικασία, με μυσταγωγική σύνθεση ήχων, χρωμάτων και δονήσεων:

Κάποιος ευλόγησε τον τόπο αυτό. Κι άφησε ανοιχτό το κανάλι της επικοινωνίας με το υπερβατικό, το υπερφυσικό, το πέρα από κάθε προσδοκία. Κάποιος είπε στα ζώα και τα πουλιά να μείνουν σε αυτή τη συνήθως παγωμένη κιβωτό, να κάνουν παρέα με τους ανθρώπους για να δίνουν ζωή και παραδείγματα. Κάποιος αποφάσισε πως η ομορφιά θα πέσει εδώ σαν βαριά κουρτίνα που λίγοι τυχεροί θα μπορέσουν να τραβήξουν για να δουν τι κρύβεται από πίσω. Και εγένετο Πρέσπα, μια ορεινή λεκάνη που όσα κοσμητικά επίθετα κι αν της δώσεις πάλι φτωχή θα είναι η περιγραφή σου. Κι αν είναι να μιλήσεις για το φυσικό τοπίο και τα αξιοθέατα, καλύτερα να μη μιλήσεις καθόλου. Κάνε σιωπή και άκου το χιόνι να πέφτει, τα φασόλια να μεγαλώνουν, τον πάγο να διαστέλλεται, τα πουλιά να στεγνώνουν τα φτερά τους, τα ψάρια να αφήνουν τα αυγά τους στους καλαμιώνες, την ομαδική προσευχή σαν μουσική από τα ασκητάρια, την αναπνοή σου να ταξιδεύει μαζί με τον αέρα (Ντρενογιάννης 2007).

Οι ταξιδιωτικοί οδηγοί των Πρεσπών που έχουν πληθύνει σημαντικά τα τελευταία χρόνια, ανακαλύπτουν μονοπάτια και κρυφά περάσματα, χαράσσουν διαδρομές για κάθε τύπο ταξιδιώτη, υποδεικνύουν αξιοθέατα και σημεία ενδιαφέροντος, «υπαγορεύουν» τον θαυμασμό και το «μάγεμα» των αισθήσεων. Λειτουργούν δηλαδή ως «εγχειρίδια κατευθυνόμενης πρόσληψης» (Bourdieu 1990: 35):

Δεν υπάρχει ομορφότερη και ευκολότερη πεζοπορική διαδρομή σε όλη την Ελλάδα. Συνδυάζει μερικές από τις πιο συγκλονιστικές εικόνες της Πρέσπας, σημαντικά μνημεία, ένα πολύ ομαλό ανάγλυφο σαν διαδρομή και θα σας κάνει να αισθανθείτε ότι τελικά εδώ υπάρχει αρμονία ανάμεσα στον άνθρωπο, τα δημιουργήματά του και τη φύση. Ένα άλλο στοιχείο –μεταφυσικό για πολλούς- είναι ότι θα νιώσετε (και λάβετε αν είστε δεκτικοί) μια καθαρή μορφή ενέργειας, που όμοιά της δύσκολα θα συναντήσετε. Αφεθείτε και περπατήστε. Έπειτα από 1-2 ώρες θα είστε «άλλοι άνθρωποι». Δεν υπάρχει σηματοδότηση, δεν τη χρειάζεστε άλλωστε. Είστε το κέντρο ενός εκπληκτικού μικρόκοσμου, στον οποίο καλείστε να ενσωματωθείτε για να τον απολαύσετε. Μη χάσετε αυτή την ευκαιρία! (Ντρενογιάννης 2007: 40)

Η μεταφορά της μέθεξης, της βύθισης στην πνευματικότητα και την ενέργεια που «αναβλύζει» το τοπίο, επανέρχεται σε τουριστικούς οδηγούς ή ταξιδιωτικά κείμενα, ιδιαίτερα των πιο έμπειρων επισκεπτών επαγγελματιών ή μη επανέρχονται συνεχώς στην περιοχή αναπτύσσοντας μια πιο σταθερή σχέση και οι οποίοι αισθάνονται την ανάγκη να μοιραστούν την εμπειρία. Αυτό ωστόσο που

συνήθως παραβλέπεται, ακριβώς επειδή οι οδηγοί και τα ταξιδιωτικά κείμενα στοχεύουν να διατηρήσουν την «πρωταρχικότητα» της ταξιδιωτικής αίσθησης, είναι ότι πρόκειται σε κάθε περίπτωση για διαμεσολαβημένες εμπειρίες που καθορίζονται από τον τρόπο βλέμματος του παρατηρητή, τις προσωπικές του αισθητικές ιεραρχήσεις και συγκινησιακές διαβαθμίσεις, τα εποχικά «φίλτρα». Απεκδύομενες του τουριστικού ή ταξιδιωτικού βλέμματος που αποζητά διαρκώς το συγκλονιστικό θέαμα και τη συγκίνηση, και «νοθευμένες» από τον ανθρωπογενή οπτικό και ηχητικό θόρυβο των καθημερινών δραστηριοτήτων, αυτού του είδους οι «υπερβατικές» εμπειρίες φαντάζουν πιο πεζές. Η «καθαρότητα» και υπερβατικότητα της φύσης στην Πρέσπα με άλλα λόγια, δεν είναι μια αντικειμενική πραγματικότητα αλλά μια φαντασιακή και συγκινησιακή προβολή στο τοπίο των αισθητηριακών προσδοκιών του θεατή, του πεζοπόρου, του παρατηρητή.

Μέσα από αυτού του είδους του κατευθυντήριου, «μυσταγωγικού» βλέμματος διαμορφώνεται μια «τελετουργία» της ταξιδιωτικής εμπειρίας των Πρεσπών, που δεν περιορίζεται στο προωθητικό οπτικό υλικό αλλά πραγματώνεται και «επί του εδάφους». Υλοποιείται ένας λόγος υποδοχής και καθοδήγησης του επισκέπτη με τη χρήση της σήμανσης για τα ιστορικά μνημεία και τις θέσεις οικολογικής σημασίας, της χάραξης και της συντήρησης μονοπατιών, με τους σταθμούς πληροφόρησης αλλά και τον περιορισμό της πρόσβασης στον ευαίσθητο πυρήνα του Εθνικού Δρυμού, τις θέσεις θέας και τα παγκάκια σε πανοραμικά σημεία. Με αυτόν τον τρόπο, η ταξιδιωτική - τουριστική κίνηση στο τοπίο των Πρεσπών ιεραρχείται εμμέσως και κατά κάποιον τρόπο «χορογραφείται». Περιλαμβάνει τη στάση σε σημεία ή σταθμούς ειδικού ενδιαφέροντος, σε ιστορικά ή γεωμορφολογικά τοπόσημα, όπως η Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου, ο ναός του Αγίου Γερμανού, η θέση Περβάλι, ή το ύψωμα «Κάλε» στην ανατολική όχθη της Μικρής Πρέσπας.

Αν και βέβαια υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ των τουριστικών ομάδων και των επισκεπτών στον τρόπο κίνησης εντός του χώρου των Πρεσπών καθώς κάποιοι ξεφεύγουν από τις συνηθισμένες διαδρομές και ανακαλύπτουν διαφορετικά μονοπάτια υπάρχουν κάποιες «νόρμες» που ακολουθούνται και κάποια μοτίβα στη συμπεριφορά του επισκέπτη που βασίζονται κυρίως στην προτροπή του «δείτε οπωσδήποτε».⁶⁵ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σχεδόν «υποχρεωτική» στάση στο Περβάλι ως μια πρώτη τελετουργική είσοδος, οπτική, μεταφορική αλλά και κυριολεκτική στο τοπίο της Πρέσπας και στο ευρύτερο λεκανοπέδιο των λιμνών. Η στάση των αυτοκινήτων στο Περβάλι μόλις περάσουν το ύψωμα και αρχίσουν την κάθοδο είναι ενδεικτική. Οι επισκέπτες σταματούν για να απολαύσουν τη θέα των λιμνών, να φωτογραφήσουν το τοπίο και να

⁶⁵ Η στάση σε σημεία πανοραμικής θέας ή ιδιαίτερου ενδιαφέροντος όπως τα βυζαντινά μνημεία, ή κατεύθυνση του βλέμματος σε εντυπωσιακές συνθέσεις και χρωματισμού φαίνονται κάποιες φορές ως «αναπόδραστες» συνήθειες και δεν εξαιρούν το βλέμμα του επιστήμονα ή του ερευνητή. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας συνειδητοποιούσα συχνά ότι το βλέμμα μου δύσκολα αντιστεκόταν σε «τουριστικά θέματα» όπως το ηλιοβασίλεμα από τη θέση Κάλε, η άποψη των δύο λιμνών από τα ορεινά του Αγίου Γερμανού. Η τάση αυτή γινόταν εντονότερη σε μνημειακές θέσεις όπου το αρχαιολογικό αισθητήριο υποδείκνυε τη φωτογράφιση διαφορετικών όψεων των μνημείων.

φωτογραφηθούν οι ίδιοι μπροστά σε αυτό. Πρόκειται για μια συμβολική ταυτοποίηση της ατομικής παρουσίας, μια «σφραγίδα» προσωπικής οικειοποίησης του τοπίου.

Η διάβαση της πλωτής πεζογέφυρας που αποτελεί τη λιμναία είσοδο του Αγίου Αχιλλείου αποτελεί άλλη μια καθιερωμένη πλέον τουριστική χωρική πρακτική⁶⁶ που έχει έναν διττό χαρακτήρα. Από τη μία αποτελεί ένα υδάτινο, ειδυλλιακό πέρασμα στο μνημειακό τοπίο του Αγίου Αχιλλείου που σε συνδυασμό με τη πλούσια βλάστηση και τα λιγοστά παραδοσιακά σπίτια παραπέμπει στη μετάβαση και σε έναν «άλλο χρόνο». Από την άλλη, η ίδια η γέφυρα, ως ενδιάμεσο σημείο, μεταξύ της όχθης και του νησιού, αποτελεί σημείο έστω και σύντομης παραμονής καθώς συγκεντρώνει δραστηριότητες όπως η φωτογράφιση ή η παρατήρηση της λίμνης, της βλάστησης και των πουλιών, ο αργόσυρτος περίπατος ή και το ψάρεμα. Η γέφυρα προσελκύει, προσκαλεί τους επισκέπτες να τη διαβούν, ενώ οι πινακίδες του Υπουργείου Πολιτισμού που αναφέρουν τα βυζαντινά μνημεία που βρίσκονται στο νησί δίνουν μια υπόσχεση εμπειρίας ενός μνημειακού παρελθόντος.

Αυτή η τουριστική εμπειρία του Αγίου Αχιλλείου αν και θεωρείται σήμερα φυσιολογική και δεδομένη κατέστη εφικτή και κατασκευάστηκε μόλις τα τελευταία χρόνια και δεν αντιστοιχεί βέβαια στην μακρόχρονη εμπειρία των κατοίκων και των ψαράδων που ξεκινούσαν είτε από την «Κούλα» είτε από την «Κρήνα»⁶⁷ και ακολουθούσαν τις διόδους των καλαμιώνων (τις «ούλιτσες», όπως τις ξέρουν οι ντόπιοι) για να φτάσουν στον οικισμό, κάποιες φορές σπάζοντας τον πάγο με τα κουπιά των χειμώνων. Στην περίπτωση του Αγίου Αχιλλείου έχουμε την κυριολεκτική διαμόρφωση μιας χωρικής πρακτικής, την καθιέρωση δηλαδή μιας διαδρομής, μέσα από την τροποποίηση του τοπίου και την προσθήκη μιας τεχνητής προέκτασης που διευκολύνει και ενθαρρύνει την πρόσβαση.

Ένα επίσης από τα τουριστικά «πρέπει», από τα πράγματα που πρέπει να κάνει κάποιος «οπωσδήποτε» όταν φτάσει στην Πρέσπα, είναι μια περιήγηση στις βραχογραφίες και τα σπήλαια της Μεγάλης Πρέσπας με κάποιον τοπικό βαρκάρη. Οι βαρκάρηδες του οικισμού των Ψαράδων αναλαμβάνουν τον ρόλο του ξεναγού στις υστεροβυζαντινές και μεταβυζαντινές βραχογραφίες και τα ασκηταριά της νοτιοδυτικής όχθης της Μεγάλης Πρέσπας. Τα μνημεία συγκεντρώνουν έντονο ενδιαφέρον ελλήνων και ξένων επισκεπτών και αποτελούν σημαντική πηγή εισοδήματος για τους

⁶⁶ Η πεζογέφυρα αποτελεί ένα πρόσφατο τοπόσημο στο τοπίο της Μικρής Πρέσπας και του Αγίου Αχιλλείου καθώς κατασκευάστηκε το 2000. Η ίδια η κατασκευή της γέφυρας φορτίστηκε συμβολικά, σχεδόν συναισθηματικά καθώς φτιάχτηκε μεταξύ άλλων και για να βοηθήσει την πρόσβαση στην όχθη των ολιγάριθμων μαθητών του οικισμού, οι οποίοι αναγκάζονταν ως τότε να περπατούν πάνω στον πάγο για να πηγαίνουν στο σχολείο τον χειμώνα. Αυτή, η δραματοποιημένη εικόνα λειτούργησε συγκινησιακά στο πλαίσιο μια ρομαντικής πρόσληψης της σκληρής καθημερινότητας των κατοίκων και ιδιαίτερα των παιδιών. Στην πραγματικότητα βέβαια, αν και η γέφυρα σαφώς διευκόλυνε την ζωή των κατοίκων του Αγίου Αχιλλείου, εξυπηρετεί κυρίως τους χιλιάδες επισκέπτες που τη διασχίζουν κάθε χρόνο και ιδιαίτερα κατά τις πολιτιστικές εκδηλώσεις «Πρέσπες» που πραγματοποιούνται κάθε Αύγουστο.

⁶⁷ Πρόκειται για το ύψωμα, απέναντι από τον Άγιο Αχίλλειο.

ντόπιους ψαράδες.⁶⁸ Οι βαρκάρηδες συνοδεύουν τη μικρή ή μεγάλη διαδρομή⁶⁹ στα μνημεία των όχθων με την παράθεση των βασικών πληροφοριών για τα μνημεία της περιοχής, μια αφήγηση που ανακυκλώνεται αλλά και φιλτράρεται από προσωπικά βιώματα και ιστορίες ή διανθίζεται με αυτοσχεδιασμούς. Οι βαρκάρηδες δεν μετακινούν απλώς τον κόσμο αλλά «χρωματίζουν» και επηρεάζουν την τουριστική εμπειρία. Κάποιες φορές φαίνονται εναρμονισμένοι στο βλέμμα του περιηγητή με την τραχύτητα αλλά και την πνευματικότητα που αποπνέει το τοπίο:

Στους Ψαράδες, το μοναδικό ελληνικό χωριό στις ακτές της Μεγάλης Πρέσπας και το πιο αναπτυγμένο τουριστικά, ο Λάζαρος ... καθάριζε γριβάδια στην αυλή της ψαροταβέρνας του. Σημαδεμένος από τη σκληράδα του τσοπάνου αλλά πράος σαν αρνί, σκούπισε τα γεμάτα λέπια χέρια του και προσφέρθηκε να μας ξεναγήσει στα βυζαντινά ασκητήρια που είναι καμουφλαρισμένα στις όχθες της λίμνης. Η απομόνωση σε συνδυασμό με το θείο τοπίο της Πρέσπας είχε προσελκύσει πλήθος πιστών χριστιανών κατά την Τουρκοκρατία [...] Η μαύρη πλάβα του Λάζαρου γλίστρησε αθόρυβα πάνω στο νερό. Οι πλάβες ξύλινες βάρκες επιστρωμένες με πίσσα τείνουν προς εξαφάνιση γιατί αντικαθίστανται ραγδαία από πλαστικά πλεύσιμα. Στεφανωμένα από μια αχτίδα ήλιου, μια άγια φιγούρα ζωγραφισμένη στον βράχο παρακολουθούσε προστατευτικά την ομαλή πορεία μας. Αποβιβαστήκαμε σε μια παρθένα παραλία, ανεβήκαμε μια πέτρινη σκάλα και βρεθήκαμε στο ασκητήριο της Παναγίας Ελέουσας, κρυμμένο σε μια σπηλιά. Οι φλόγες των κεριών μας τρεμόπαιζαν πάνω στις φθαρμένες τοιχογραφίες. Ο Λάζαρος κάθησε στο πεζούλι και μέτρησε με ευλάβεια τα αναθηματικά κέρματα που θα παρέδιδε αργότερα στον παπά στους Ψαράδες. Η λίμνη ακτινοβολούσε πίσω του και στο βάθος υψώνονταν δεσποτικά τα βουνά της Αλβανίας. Οι λευκές σημαδούρες που χωρίζουν τα σύνορα Ελλάδας - Αλβανίας χοροπηδούσαν σχεδόν ειρωνικά. «Εδώ η Ελλάδα ξεπερνάει την τελειότητα» είχε σημειώσει κάποιος στο βιβλίο επισκεπτών. Δεν είχε άδικο (Χάουαρντ 1997).

Η ξενάγηση στις βραχογραφίες και τα ασκηταριά της Μεγάλης Πρέσπας από τους ίδιους του Παραδιώτες που αναλαμβάνουν χρέη «διερμηνέα» του ιστορικού τοπίου, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα όχι μόνο ως προς την εσωτερίκευση του τουριστικού βλέμματος από τους κατοίκους αλλά και ως προς το βαθμό εμπλοκής των ίδιων στη διαμόρφωση της τουριστικής εμπειρίας. Οι ντόπιοι δεν είναι παθητικοί υποδοχείς της τουριστικής δραστηριότητας αλλά συμμετέχουν με διάφορους τρόπους, άμεσα ή έμμεσα στην τουριστική προώθηση της Πρέσπας, από τις περιηγήσεις με τις βάρκες, ως τα φυλλάδια ή του ιστότοπους των παραδοσιακών ξενώνων, και την προβολή των τοπικών προϊόντων. Όλο και περισσότεροι Πρεσπιώτες, αλλά ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια και νέοι επιχειρηματίες προερχόμενοι κυρίως από αστικά κέντρα μετατρέπουν παραδοσιακά λιθόχτιστα σπίτια σε ξενώνες, προσφέρουν γεύσεις της τοπικής κουζίνας ή βιολογικά προϊόντα, οργανώνουν

⁶⁸ Οι Ψαράδες είναι το τουριστικότερο χωριό της Πρέσπας. Η οικονομία των κατοίκων του στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στον τομέα του τουρισμού και συγκεκριμένα στις ψαροταβέρνες του χωριού, στην ενοικίαση δωματίων, το εποχιακό ψάρεμα και τις τουριστικές περιηγήσεις στα ασκηταριά της λίμνης. Το εποχιακό ψάρεμα και οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες λειτουργούν μάλλον υποστηρικτικά και συμπληρωματικά.

⁶⁹ Η μικρή διαδρομή ακολουθεί την νοτιοδυτική ακτογραμμή της λίμνης από τη βραχογραφία της Παναγίας Δεξιοκρατούσας έως τη Μικρή Ανάληψη, ενώ η μεγάλη διαδρομή όταν το επιτρέπει ο καιρός φτάνει μέχρι το εντυπωσιακό ασκηταριό της Παναγίας Ελεούσας (ή τον Άγιο Πέτρο όπως είναι γνωστό στους βαρκάρηδες).

περιγηγικές εξορμήσεις και αθλητικές δραστηριότητες.⁷⁰ Με τη δημιουργία στην Πρέσπα ενός οικονομικού πεδίου παροχής τουριστικών υπηρεσιών –προς το παρόν μικρής κλίμακας και εναλλακτικού χαρακτήρα– οι κάτοικοι αναλαμβάνουν οι ίδιοι τον ρόλο του αφηγητή, του διαμεσολαβητή μεταξύ του κοινού των επισκεπτών που επιζητεί την αυθεντική εμπειρία της φύσης και του παλιού, παραδοσιακού τρόπου ζωής και του τοπίου στις διάφορες εκδοχές τους, από την λαϊκή αρχιτεκτονική του χωριού και τις βυζαντινές εκκλησίες έως τις επιβλητικές κορυφές και τα μονοπάτια των βουνών.

Οι κάτοικοι δεν αφηγούνται απλώς την τοπική ιστορία αλλά ως ένα βαθμό και την ίδια τους τη ζωή, καθώς οι επισκέπτες έλκονται από την εμπειρία του διαφορετικού, του να ζει κανείς στην Πρέσπα, ιδιαίτερα του παρελθόντος. Ο αφηγηματικός λόγος των ντόπιων τροφοδοτείται, και φιλτράρεται ανάλογα και με το βαθμό ενδιαφέροντος των επισκεπτών η τις σχέσεις εμπιστοσύνης που αναπτύσσονται.⁷¹ Σπάνια ωστόσο, γίνεται διεισδυτικός ή αποκτά εξομολογητικό χαρακτήρα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο λόγος και τα μέσα που χρησιμοποιούνται από τους ντόπιους που ασχολούνται με τις τουριστικές δραστηριότητες, αν και κατά περίπτωση ενσωματώνουν κάποιες τοπικές, λεπτότερες αποχρώσεις, ή κάποια λιγότερα γνωστά στοιχεία της τοπικής παράδοσης, αναπαράγουν σε μεγάλο βαθμό τα διαδεδομένα μοτίβα και στερεότυπα. Οι ντόπιοι, αισθανόμενοι την ανάγκη να προσφέρουν μια ελκυστική, «δοκιμασμένη» τουριστική εμπειρία, γίνονται ξεναγοί ενός νοσταλγικά βιωμένου «εξωτικού» παρελθόντος (Lowenthal 1985), μιας μεταφορικής μετάβασης σε έναν ιδιαίτερο τόπο⁷² και σε έναν «αλλοτινό» χρόνο είτε πρόκειται για το μακρινό μυθικό παρελθόν του Βυζαντίου, είτε για τη νοσταλγική διάθεση ενός πρόσφατου, προβιομηχανικού παρελθόντος συμβίωσης των παραδοσιακών κοινοτήτων με τα φυσικά στοιχεία. Συμβάλλουν έτσι εμμέσως στην

⁷⁰ Αν και η σχεδόν μονοκαλλιέργεια του φασολιού και η κτηνοτροφία αποτελούν τη βασική πηγή εισοδημάτων, η προσφορά τουριστικών υπηρεσιών παρουσιάζει σημαντική αύξηση τα τελευταία 10-15 χρόνια. Αν και η προσφορά καταλυμάτων και χώρων εστίασης επικεντρώνεται στον Άγιο Γερμανό, τον Λαιμό και τους Ψαράδες υπάρχουν και άλλα χωριά που διεκδικούν «μερίδα» των επισκεπτών όπως η Πύλη, η Καλλιθέα, η Μικρολίμνη εξασφαλίζοντας έτσι μια συμπληρωματική πηγή εισοδήματος. Η μόνιμη εγκατάσταση και δραστηριοποίηση νέων επιχειρηματιών στα χωριά της Πρέσπας έχει συμβάλει στην προώθηση μιας εναλλακτικής τουριστικής εμπειρίας που συνδυάζει βιολογικά προϊόντα, πεζοπορίες και αναβάσεις και διαφόρων ειδών δραστηριότητες στη φύση.

⁷¹ Οι παλιοί Πρεσπιώτες και ιδιαίτερα οι σλαβόφωνοι αντιμετωπίζουν ακόμη με καχυποψία και επιφυλακτικότητα το έντονο ενδιαφέρον και το διεισδυτικό βλέμμα των επισκεπτών. Τα κίνητρα και η ταυτότητα όσων ενδιαφέρονται για τη ζωή, την καθημερινότητα και το παρελθόν στην Πρέσπα αποτελούν κριτήρια εμπιστευτικότητας. Ένας κάτοικος του Αγίου Αχιλλείου, ενοχλημένος από την αθρόα προσέλευση των επισκεπτών στις πολιτιστικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο νησί μου δικαιολόγησε τη δυσφορία του. Δεν με πειράζει που έρχονται. Με ενοχλεί που κάποιο ρωτάνε συνέχεια τι είστε εσείς, τι γλώσσα μιλάτε, ποια είναι η καταγωγή σας και διάφορα τέτοια. Η γλώσσα λύνεται ωστόσο με τακτικούς, σταθερούς επισκέπτες με τους οποίους αναπτύσσονται σχέσεις φιλίας και εμπιστοσύνης.

⁷² Με την έννοια του ασυνήθιστου, του «έξω από τα καθημερινά». Πρόκειται για μια χωρική συνθήκη που εξαιρεί το τουριστικό τοπίο από την πεζότητα της καθημερινότητας και το αποσπά στη σφαίρα του φαντασιακού και του επιθυμητού.

ανακύκλωση και διαιώνιση του «μυθικού τόπου» της Πρέσπας⁷³ που μετεωρίζεται μεταξύ εικόνας και τόπου, μεταξύ φαντασιακού και πραγματικότητας, τείνοντας περισσότερο προς το πρώτο.

Όσοι Πρεσπιώτες και Πρεσπιώτισσες ασχολούνται άμεσα ή έμμεσα με τον τουρισμό έχουν ερμηνεύσει και σε κάποιο βαθμό εσωτερικεύσει το τουριστικό «βλέμμα» κατανοώντας τι είναι αυτό που θέλουν οι επισκέπτες ή τι είναι αυτό που τους εντυπωσιάζει. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση του Παύλου, βαρκάρη από τους Ψαράδες όταν τον ρώτησα ως προς το τι ενδιαφέρει και ελκύει τους τουρίστες που επισκέπτονται την περιοχή:

-«Τι τους ενδιαφέρει να μάθουνε»;

- «Ε, τις εικόνες, της Παναγίας, από πότε είναι, αυτά..εικόνα είναι, ποιος την έφτιαξε, οι ασκηταί..ότι ξέρουμε τους τα λέμε. Αυτοί όμως τρελαίνονται, επειδή εμείς τα περπατάμε όλοι την ώρα, δε μας φαίνεται..εμάς δεν μας κάνει εντύπωση, εγώ τώρα είχα καιρό να κάνω έτσι γύρω-γύρω να πάω κοντά στα βράχια, το ευχαριστήθηκα».

-«Φαντάζομαι τους αρέσει το τοπίο».

-«Το τοπίο..μα σου λέει τέτοιο μέρος δεν υπάρχει γιατί είναι το νερό με το πράσινο μαζί» (Πάυλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.2006).

Τόσο τους Ευρωπαίους –που είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με τέτοιου είδους τοπία– όσο και του Έλληνας, τους «κερδίζει» ο συνδυασμός του πράσινου και του νερού, η οπτική αντίθεση των λιμνών και των ορεινών όγκων, το βασικό οπτικό συστατικό με άλλα λόγια του τοπίου της Πρέσπας, του περικλειστού και απομονωμένου χώρου που παραπέμπει σε «κοιτίδα». Με βάση αισθητικά και ψυχολογικά κριτήρια, το τοπίο που παρουσιάζει έντονες αντιθέσεις μορφών και όγκων, σπηλιές και κοιλάδες, απόκρημνες όχθες δίνει την εικόνα μια άγριας ομορφιάς αλλά και την υπόσχεση της θαλπωρής ενός καταφυγίου.⁷⁴

Αυτή η πρόσληψη και εκδοχή της ελκυστικότητας του τοπίου ωστόσο, αν και κυρίαρχη, δεν είναι καθολική, κάποιες φορές μάλιστα δείχνει να αντιστρέφεται, ιδιαίτερα όταν κανείς στρέψει το ενδιαφέρον από τους εξωτερικούς παρατηρητές, στους καθημερινούς χρήστες του χώρου. Μια ηλικιωμένη γυναίκα που έχει περάσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής στο χωριό της Μικρολίμνης, όταν τη ρώτησα «τι της αρέσει στην Πρέσπα», γιατί νομίζει με άλλα λόγια ότι η Πρέσπα είναι ωραία, μου απάντησε ότι της αρέσει που «η Πρέσπα είναι ανοιχτή, απλώνεται το μάτι» (Σοφία, Μικρολίμνη, 11.04.2004). Σε αντίθεση με την κυρίαρχη εικονογραφία των Πρεσπών ως ενός τοπίου περικλειστού από «δραματικούς» ορεινούς όγκους, με έντονη μορφολογία, η Σοφία βλέπει στην Πρέσπα μια απελευθερωτική «ανοιχτοσύνη». Μια τέτοια απάντηση βέβαια, δεν ξαφνιάζει όταν πρόκειται για έναν κάτοικο της Μικρολίμνης που έχει ζήσει και δουλέψει στα χωριάφια του μεγάλου κάμπου της Μικρής

⁷³ Κατ' αντιστοιχία του όρου «place-myth» που χρησιμοποιεί ο Rob Shields (1991). Βλ και Crouch και Lubben (2003: 5).

⁷⁴ Μια τέτοια προσέγγιση προτείνει ο Appleton (1975).

Πρέσπας που φαίνεται, από τη θέση και τη κλίμακα του πεζού παρατηρητή, να αχνοσβήνει στη φαινομενική απεραντοσύνη της Μεγάλης Πρέσπας.

Αυτή η διαφοροποίηση ως προς την πρόσληψη και την αξιολόγηση του «ωραίου» σε σχέση με το κυρίαρχο τουριστικό βλέμμα, μας υπενθυμίζει δύο σημαντικές διαστάσεις. Πρώτον, το τοπίο της Πρέσπας δεν είναι ένα, στατικό και αδιαφοροποίητο. Η συνεκδοχική πρόσληψη και προώθηση του «τοπίου των Πρεσπών» αποτελεί μια επιφανειακή οπτική μεταφορά που δεν είναι δυνατόν να περιγράψει επαρκώς κάθε τύπο και κατηγορία τοπίου, σε κάθε γεωγραφική ενότητα. Τα τοπία της Πρέσπας κυμαίνονται από τους παραλίμνιους καλαμιώνες, τις καλλιεργούμενες πεδινές εκτάσεις, έως τα σπήλαια της Μεγάλης Πρέσπας και τις γυμνές ορεινές εκτάσεις του Βαρνούντα. Δεύτερον, η ομορφιά του τοπίου δεν υφίσταται ποτέ αυθύπαρκτα αλλά πάντα σε συνάρτηση με τη γεωγραφική και κοινωνική θέση του -εξωτερικού ή εσωτερικού- παρατηρητή, τα προσωπικά του βιώματα και τα αισθητικά του «φίλτρα». Περιορίζοντας επομένως την πρόσληψη του ωραίου σε καθαρά αισθητικά κριτήρια υπεραπλουστεύουμε και αγνοούμε τη λειτουργία του τοπίου ως «οχήματος πολιτικής ιδεολογίας» (Soper 1995: 224).

Οι τρόποι και οι προσδοκίες του βλέμματος διαφοροποιούνται φυσικά και μεταξύ των επισκεπτών της Πρέσπας ως προς την ιεράρχηση του τι είναι ωραίο ή σημαντικό, επιθυμητό ή ευχάριστο. Είναι δύσκολο να καταγράψει κανείς συστηματικά και να αναλύσει τις εντυπώσεις που αποκομίζουν οι επισκέπτες για το τοπίο των λιμνών σε σχέση μάλιστα με τις προσδοκίες που τρέφουν καθώς σπάνια καταγράφονται επί τόπου και με κάποιον οργανωμένο τρόπο.⁷⁵ Το μόνο οργανωμένο σημείο υποδοχής και ενημέρωσης των επισκεπτών είναι το Κέντρο Πληροφόρησης της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών στον οικισμό του Λαιμού, το οποίο στεγάζει και μικρή μόνιμη έκθεση με σχετικό πληροφοριακό υλικό. Παρακάτω παρατίθενται κάποια χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το βιβλίο επισκεπτών του Κέντρου:^{76 77}

⁷⁵ Οι ταξιδιωτικές, περιηγητικές εντυπώσεις που δημοσιεύονται σε έντυπα ή ακόμη συχνότερα σε blogs κυρίως φωτογραφικού χαρακτήρα και άλλους ιστότοπους αποτελούν χρήσιμο και ενδεικτικό υλικό αλλά καταγράφονται σε χρονική και χωρική απόσταση από τη στιγμή της άμεσης επαφής με το τοπίο.

⁷⁶ Περιορίζομαι εδώ σε ενδεικτικά αποσπάσματα ως προς την πρόσληψη του χώρου των Πρεσπών, έτσι όπως αυθόρμητα καταγράφηκαν από τους επισκέπτες, είτε μεμονωμένους, είτε οργανωμένους σε ομάδες (σχολεία, σύλλογοι, επαγγελματίες). Θα πρέπει βέβαια να λάβει κανείς υπόψη ότι η καταγραφή των εντυπώσεων φιλτράρεται από την εμπειρία της επίσκεψης στο Κέντρο Ενημέρωσης το οποίο χωρίς να αποκλείει τα στοιχεία της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην περιβαλλοντική φυσιογνωμία της περιοχής.

⁷⁷ Η ανάλυση των τουριστικών πρακτικών και εμπειριών περιορίζεται εδώ σε αφηγήσεις και αναπαραστάσεις έτσι όπως έχουν ήδη εκφραστεί και εκδηλωθεί ως δομικά στοιχεία ενός κυρίως οπτικού ή οπτικοκεντρικού λόγου που αρθρώνεται ως προς την αξία, τη σημασία και την ομορφιά του τοπίου. Δεν ήταν στις προθέσεις μας μια πλήρης καταγραφή και ανάλυση του προφίλ και των αντιλήψεων των τουριστών με τη χρήση ερωτηματολογίων, στατιστικών στοιχείων ή άλλων μεθόδων ποσοτικού χαρακτήρα. Αν και έχουν γίνει κάποιες προσεγγίσεις του φαινομένου (βλ. παρακάτω σχετικά με τη μελέτη των Vasiliadis και Cobotis 1999), μια βαθύτερη, τέτοιου είδους μελέτη θα φώτιζε σημαντικά τα κίνητρα και τα χαρακτηριστικά των τουριστικών στρατηγικών και πρακτικών.

Εδώ αρχίζει η Ελλάδα. Εδώ χτυπά η καρδιά της!! Και θα χτυπά στους πιο δυνατούς χτύπους της. 16-11-97

Κρατήστε σαν την κόρη του οφθαλμού σας τα όμορφα τοπία των Πρεσπών, με τις μαγευτικές λίμνες και τα υπέροχα βουνά καθαρά και πράσινα. Από εδώ αρχίζει η Ελλάδα μας και γίνετε φρουροί των συνόρων μας και κρατήστε ψηλά την Γαλανόλευκη σημαία μας και τη θρησκεία μας τα ήθη και τα έθιμα των Πρεσπών.... με αγάπη από Τορόντο..

Έζησα για λίγες ώρες το πανέμορφο τοπίο των Πρεσπών. Η Ελλάδα που ζει. Η Ελλάδα που δεν έχει όρια!!

Όταν ο άνθρωπος συναντιέται με το ΘΕΟ ΤΟΥ, όταν η ψυχή του αιωρείται, νιώθει το μοναδικό συναίσθημα που δημιουργεί το περιβάλλον των Πρεσπών...

Στις Πρέσπες έζησα κάτι μοναδικό, που δεν το ξαναέζησα ποτέ στη ζωή μου. Ελπίζω αυτός ο τόπος να μείνει έτσι άγριος και ανέπαφος και να μην μολυνθεί από «ανθρώπους».

Δεν υπάρχει πιο γελοίο πράγμα απ' το να χωρίζεις μια λίμνη -και γενικότερα μια περιοχή- με σύνορα. 16/11/97.

Τα λόγια περισσεύουν...Η «Πρέσπα» μιλάει στη γλώσσα της, στους «απ' έξω» και στους «μέσα». Μακάρι οι «απ' έξω» να την ακούν όλο και πιο συχνά και οι «μέσα» να την αφουγκράζονται όλο και πιο καθαρά.. 5/5/94. (Βιβλίο Επισκεπτών Κέντρου Πληροφόρησης Πρεσπών, 07.08.2007)

Παρά το αναπόφευκτο πρόβλημα της αποσπασματικότητας και της αντιπροσωπευτικότητας, βρίσκει κανείς στα παραπάνω παραδείγματα κάποιες από τις βασικές προσληπτικές αναφορές των Πρεσπών, που παρά τις μεταξύ τους αντιθέσεις, συνθέτουν μια ευρύτερη εικόνα του τοπίου ως φυσικής κοιτίδας, αισθητικής αξίας, εθνικού κεφαλαίου, πνευματικού ησυχαστηρίου και αλλά και μεθοριακού, υβριδικού χώρου. Η υπερασπιστική συνθηματολογία για την ελληνικότητα της Μακεδονίας⁷⁸ και οι εθνικές αγωνίες, τόσο των εσωτερικών επισκεπτών όσο και της διασποράς, συνυπάρχουν με μεταφορικές εκφράσεις της ιερότητας, υπερβατικότητας του τοπίου, εκκλήσεις για την προστασία της φυσικής του «καθαρότητας» από την «μόλυνση» της ανθρώπινης παρουσίας. Σταθερή και επαναλαμβανόμενη είναι επίσης η αναφορά και η έμφαση στο μεθοριακό χαρακτήρα της Πρέσπας, στην παρουσία των συνόρων, συχνότερα ως «εθνικών προπυργίων» με αμυντικό, αποτρεπτικό χαρακτήρα, είτε σπανιότερα ως τεχνητών και αυθαίρετων διαιρέσεων ενός ενιαίου φυσικού συνόλου. Διεισδυτικότερες προσεγγίσεις όπως αυτή του τελευταίου αποσπάσματος στέκονται στην ανεπάρκεια των λόγων και των περιγραφών και προτρέπουν στην συναίσθηση της ιδιαίτερης «μιλιάς» του τοπίου, των βαθύτερων «δονήσεων» που εκπέμπει, τόσο προς τα «μέσα» όσο και προς τους «έξω». Αυτή η τελευταία εκδοχή που φαίνεται να επικρατεί μεταξύ εμπειρότερων ταξιδιωτών

⁷⁸ Θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι οι εντυπώσεις των επισκεπτών καταγράφονται σε μια περίοδο έξαρσης του Μακεδονικού ζητήματος στα μέσα της δεκαετίας του 1990 και είναι αναμενόμενο να δίνεται έμφαση στη μεθοριακή αυτή περιοχή ως κοιτίδας του ελληνικού παρελθόντος.

και συχνών επισκεπτών της Πρέσπας, προσεγγίζει την επαφή με το τοπίο των λιμνών ως μια συνολικότερη, πολύ-αισθητηριακή εμπειρία που απαιτεί τριβή και υπομονή ώστε να αποκαλυφθούν τα «μυστικά» και τα βαθύτερα νοήματα του τόπου.

Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει κάποιες απόπειρες, συστηματικοποιημένης χωρικής ανάλυσης της ελκυστικότητας του τοπίου ως προς τις τουριστικές στρατηγικές, μέσω της αναγνώρισης προτύπων και την ανάδειξη ορθολογικών λύσεων «σοφής» διαχείρισης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των Βασιλειάδη και Κομπότη (Vasiliadis και Kobotis 1999) οι οποίοι εντοπίζουν στην περιοχή των Πρεσπών σε σχέση με τον ευρύτερο χώρο της Δυτικής Μακεδονίας μια συγκέντρωση σημείων ενδιαφέροντος, τόσο φυσικού όσο και ιστορικού χαρακτήρα και έναν συνδυασμό ελκυστικών στοιχείων και δραστηριοτήτων που ομαδοποιούνται σε «συστοιχίες» («clusters»). Στη μελέτη, η οποία επικεντρώνεται χωρικά στον παραδοσιακό οικισμό του Άγιου Γερμανού, περιγράφονται «συνδυασμοί ελκυστικότητας» των φυσικών και πολιτισμικών στοιχείων («τοπίο» – «λίμνη» – «αρχαιολογικοί χώροι» – «παραδοσιακή αρχιτεκτονική»). Με τον συνδυασμό διάφορων παραμέτρων όπως η εγγύτητα, οι τουριστικές και συγκοινωνιακές υποδομές προτείνονται διάφορα μοντέλα προσέλκυσης και διαχείρισης του ρεύματος των επισκεπτών.

Η δισδιάστατη αποτύπωση, βέβαια, και ποσοτική μοντελοποίηση δεν αρκεί για την κατανόηση και επαρκή ανάλυση του τουριστικού φαινομένου και των πρακτικών του ιδιαίτερα στην περίπτωση της Πρέσπας που δεν αποτελεί «συμβατικό» τουριστικό προορισμό. Ο υποβιβασμός επίσης του τοπίου ως μιας απλής θεματικής κατηγορίας ελκυστικότητας -ταυτίζοντάς το με τη θέα της φύσης και διαχωρίζοντάς το από τα ιστορικά στοιχεία και το δομημένο περιβάλλον- υποτιμά τη θέση του ως του κατεξοχήν αντικειμένου της τουριστικής δραστηριότητας αλλά και ως του κυρίαρχου μέσου παραγωγής ταξιδιωτικών προσδοκιών και φαντασιακών προορισμών.

Κατά μια έννοια, η Πρέσπα καλείται να ικανοποιεί τη διαρκή ανάγκη για ανακάλυψη του «επίμονου» επισκέπτη αποκαλύπτοντας νέους – μυθικούς ή όχι – τόπους και προορισμούς, υποσχόμενη νέες εμπειρίες και συγκινήσεις. Την τελευταία δεκαετία έχουν αυξηθεί σημαντικά οι απόπειρες ανάδειξης μια άλλης «κρυμμένης» ή «παραγνωρισμένης» Πρέσπας, πέρα από τα προβεβλημένα τοπόσημα και τα μνημεία.⁷⁹ Η τάση αυτή ανακάλυψης του «διαφορετικού», εναλλακτικών εκδοχών και άγνωστων περιοχών, έχει αναδείξει τα τελευταία χρόνια λιγότερο γνωστές όψεις του τοπίου της Πρέσπας, όπως τα ερειπωμένα χωριά, οι θέσεις που ταυτίστηκαν με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και τα γεγονότα του εμφυλίου, ή τα λιγότερα γνωστά μονοπάτια και οι χωμάτινες διαδρομές. Αφιερώματα σε περιοδικά αναδεικνύουν αυτούς τους νέους, εναλλακτικούς προορισμούς, παρουσιάζουν την περιοχή «χωρίς μυστικά», ανακαλύπτουν και προτείνουν μηχανοκίνητες ή πεζές διαδρομές, επεκτείνοντας το πεδίο ορατότητας του τοπίου της Πρέσπας σε

⁷⁹ «off the beaten track». Πρόκειται ουσιαστικά για αποκλίσεις από τις προκαθορισμένες χωρικές διαδρομές, τις «νόρμες» τις μετακίνησης εντός του τοπίου των Πρεσπών.

κάποιες περιπτώσεις και πέρα των συνόρων. Σε αυτή την «άγνωστη» Πρέσπα επενδύουν σημαντικά και οι τοπικές αρχές ως έναν τρόπο επέκτασης του πεδίου δραστηριοτήτων των επισκεπτών, επιχειρώντας, υπό μια έννοια να διατηρήσουν το κίνητρο της ανακάλυψης έναντι της τάσης κορεσμού στον «κύκλο ζωής της ελκυστικότητας του τοπίου» (Terkenli 2002: 241).

Εικόνα 2.27. Χάρτης Πολιτιστικών Διαδρομών. Έκδοση του Δήμου Πρεσπών (2009).

Αυτού του είδους οι αναγνώσεις φωτίζουν λιγότερο γνωστές πτυχές του πρεσπιώτικου τοπίου, χωρίς όμως να εντάσσονται στο κυρίως τουριστικό ρεύμα και χωρίς να μεταβάλλουν σημαντικά τις μαζικότερες τάσεις των τουριστών, καθώς αποτελούν εναλλακτικές προτάσεις για συνήθως ολιγάριθμες ομάδες συγκεκριμένων ηλικιακών ομάδων που έχουν τον χρόνο και τα μέσα της μετακίνησης σε δύσβατες θέσεις. Στην προώθηση αυτού του είδους εναλλακτικού τουρισμού μεγάλο μερίδιο έχουν και τα νέα, ηλεκτρονικά μέσα και κυρίως οι διαδικτυακές θεματικές πύλες και οι ιστότοποι που επικεντρώνονται στην προβολή του αγροτουρισμού και της οικο-ξενάγησης.

Οι περιβαλλοντικές ανάγκες σε σχέση με τις νέες πολιτικές και οικονομικές πραγματικότητες στον ευρύτερο χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης, ιδιαίτερα όπως εκφράστηκαν με την ίδρυση του Διασυννοριακού Πάρκου Πρεσπών, αλλά οπωσδήποτε και η έκρηξη των νέων μέσων και των τεχνολογιών του διαδικτύου θέτουν επιπλέον ένα ριζικά διαφορετικό πλαίσιο μετασχηματισμού και διαπραγμάτευσης όχι μόνο του τουριστικού φαινομένου αλλά και της έννοιας του τοπίου τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτής της παγκοσμιοποιημένης, «πολιτισμικής

οικονομίας του χώρου» (Terkenli 2002, 2005, 2006) η χωρικότητα των τουριστικών τοπίων έχει κεντρικό και ενεργό ρόλο (Terkenli 2002).

Η Τερκενλή περιγράφει τέσσερις διαδικασίες διαμόρφωσης της «νέας πολιτισμικής οικονομίας του χώρου»⁸⁰ (Terkenli 2005: 171) μέσα από τις οποίες τα τοπία –υπαρκτά και φαντασιακά– κατασκευάζονται, παράγονται, προωθούνται επικοινωνιακά, καταναλώνονται σε διαφορετικές κλίμακες, για διαφορετικούς χρήστες σε έναν διαρκή βιο-κύκλο ανακάλυψης, οικειοποίησης, προβολής, κατανάλωσης και κορεσμού. Το τοπίο της Πρέσπας δεν εξαιρείται από αυτές τις διαδικασίες μεταστροφής και μετεξέλιξης. Έχοντας περάσει από διαφορετικά στάδια, εκδοχές και κλίμακες αλλά και έχοντας πλέον διοχετευθεί σε διάφορα κανάλια επικοινωνίας, αποτελεί όχι μόνο εθνικό αλλά και διεθνές αναγνωρισμένο οπτικό προϊόν του οποίου η «εικόνα» ανατροφοδοτείται συνεχώς, επανασχεδιάζεται και ερμηνεύεται όχι μόνο από του παραγωγούς του τουριστικού προϊόντος αλλά και από τους ίδιους τους επισκέπτες. Ως «ερασιτέχνες σημειολόγοι», οι επισκέπτες «επισημαίνουν» το τοπίο με τις προσωπικές τους προβολές, παρεμβαίνοντας στο μετασχηματισμό του και τροφοδοτώντας τη μυθολογία του (Terkenli 2002: 146).

Εικόνα 2.28. Ο ιστοχώρος προώθησης του εναλλακτικού τουρισμού στην Φλώρινα «inforina.gr» (2009)

⁸⁰ Οι όροι που χρησιμοποιούνται είναι: «enworldment», «unworldment», «deworldment», «transworldment».

Εικόνα 2.29. Σελίδα του τουριστικού portal «exploringmacedonia.com», χαρακτηριστικό παράδειγμα της διασυννοριακής πλέον τουριστικής προώθησης του τοπίου των Πρεσπών.

2.4.2. Η μυθολογία των Πρεσπών:

οι θρύλοι των λιμνών και η φανταστική επικράτεια του Βυζαντίου

Η πρόσληψη της Πρέσπας βασίζεται σε καθοριστικό βαθμό στον «τοπολογικό μύθο» (Shields 1991) που έχει διαμορφωθεί για την περιοχή στη διάρκεια δεκαετιών. Ο μύθος αυτός δεν περιορίζεται στην τουριστική προώθηση των λιμνών αλλά λειτουργεί ως ενεργό υπόβαθρο σχεδόν κάθε αφήγησης και αναπαράστασης των Πρεσπών. Η Πρέσπα είναι ο μαγεμένος τόπος όπου κατοικούν νεράιδες και βυζαντινοί βασιλιάδες, όπου ζωντανεύουν τα παλιά παραμύθια και οι θρύλοι. Η μυθολογία του τοπίου της Πρέσπας συγκροτείται από ένα σύνολο διαφορετικών μυθικών τόπων και των ιστοριών που συνδέονται με αυτούς. Το άμεσο και απώτερο παρελθόν καθίσταται εύπλαστο φανταστικό υλικό ενώ τα υλικά ίχνη πραγματικών τοποθεσιών και οι ρυθμοί της καθημερινότητας διαπλέκονται με θρύλους, παραδόσεις και φανταστικές αφηγήσεις:

Οι νεράιδες χορεύουν πάνω από τη Σφήκα και καλύτερα να μην τις ενοχλήσεις. Το βασιλόπουλο κοιμάται στη Δασερί αγκαλιασμένο με το ξωτικό που ερωτεύτηκε. ο Άγιος

Γερμανός στ' άλογό του γλιστράει επάνω στην ανηφόρα του δημοτικού σχολείου και τραβάει τα χαλινάρια. Ο Λάζαρος χαιρετάει τη Γεωργία και ξανοίγεται με τη βάρκα στη Μεγάλη Πρέσπα για τσιρόνια...Ο Άγιος Χριστόφορος με τη μορφή σκύλου μαζεύει τα κομμάτια της τοιχογραφίας που έσκαψαν και τα βάζει στο σεντούκι μαζί με τον μυθικό θησαυρό του (Ντρενογιάννης 2007: 2).

Δεν έχουν βέβαια όλοι οι μύθοι τους ίδιους αφηγητές ούτε στοχεύουν στα ίδια ακροατήρια ενώ συχνά παρουσιάζουν διαφορετικές, συγκρουόμενες εκδοχές. Αν κάποιες αφηγήσεις διακατέχονται από έναν νοσταλγικό ρομαντισμό για τον παλιό παραδοσιακό τρόπο ζωής, άλλες δίνουν έμφαση στη θρησκευτική πίστη και τη πνευματικότητα, ή προωθούν εθνικούς μύθους και φαντασιώσεις. Συχνά κάποια από τα αφηγηματικά στοιχεία έχουν ως αφετηρία την τοπική προφορική παράδοση, ή τη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής. Ωστόσο, η επιλεκτική χρήση, η διαρκής αναπαραγωγή και προσαρμογή του «φαντασιακού υλικού» για διαφορετικούς σκοπούς και ακροατήρια ξεφεύγουν από τα όρια της λαϊκής παράδοσης ή του αρχαιολογικού παρελθόντος και επενδύουν το τοπίο με μια μυθολογική αχλή, ανοιχτή σε ερμηνείες και «χρωματισμούς».

Τοπικοί ιστοριοδίφες, δάσκαλοι ή λαογράφοι που κατέγραψαν διάφορα στοιχεία της τοπικής προφορικής παράδοσης στα χωριά της Πρέσπας, είχαν σημαντικό ρόλο στη διάσωση και την διάδοση των τοπικών θρύλων και παραδόσεων. Μια πρώτη καταγραφή είναι αυτή του Λάζαρου Βαφειάδη (1940) ενώ μεταπολεμικά σημαντική είναι η δημοσίευση του Λάζαρου Μέλιου με τίτλο «*Λαογραφικά Φλωρίνης. Θρύλοι, Παραδόσεις, Ιστορία Πρέσπας*» (1976). Οι μεταπολεμικές καταγραφές και αποδόσεις των τοπικών θρύλων, εξαιρετικά πολύτιμες ως προς την τοπική γνώση που αποτυπώνουν, εντάσσονται στο μετεμφυλιακό κλίμα της περιόδου διατηρώντας έναν αποκλειστικά εθνοκεντρικό χαρακτήρα ως προς τις ερμηνείες τους και αναζητώντας τη «βαθύτερη» ελληνικότητα στη θρησκευτική πίστη και την απλοϊκότητα της «λαϊκής ψυχής»:

Δεν υπάρχει σημείο που να μην έχει την ιστορία του, τη δοξασία του. Δεν υπάρχει χωριό, χωρίς τα θαύματα του Αγίου του, χωρίς την λαϊκή δεισιδαιμονία, και, παράδοσι του εύπιστου και απλού χωριάτη. Και σ'όλα αυτά δε λείπει το χρώμα της ψυχικής εθνικής συνοχής. Όση τυπικότητα κι αν δείχνουν, όση ξεχωριστή αληθοφάνεια, στο βάθος τους υπάρχει το κοινό σημείο της λαϊκής πίστεως του Έλληνα (Μέλλιος 1976: 27).

Μη ελληνοφανή στοιχεία, όπως σλαβομακεδονικά ονόματα και τοπωνύμια, υποβαθμίζονται ή προσαρμόζονται σε ελληνικά πρότυπα και ερμηνείες. Έτσι, μέσα από αυτές τις καταγραφές που είναι σχεδόν οι μοναδικές πηγές ως προς την τοπική παράδοση των Πρεσπών, οι θρύλοι και οι λαϊκές δοξασίες των Πρεσπών μεταφέρονται απαλλαγμένες σε μεγάλο βαθμό από ξένα, «ασύμβατα» στοιχεία. Συγκεκριμένες εκδοχές επικρατούν και αναπαράγονται κυρίως μετά την τουριστική ανακάλυψη και οπτική οικειοποίηση του τοπίου των Πρεσπών.

Η ίδια η δημιουργία των λιμνών έχει μια μυθολογική διάσταση. Όπως περιγράφει ο Λάζαρος Βαφειάδης το 1940:

Εδώ έχουν δημιουργήσει και ένα θρύλο. Λένε δηλ. ότι ήταν μια βρύση, στον Κάμπο. Λοιπόν, έπρεπε μόλις γέμιζαν τις στάνες τους, νερό να κλείνουν καλά τον κρουνό. Μια μέρα όμως κάποιος τσομπάνος (άλλοι λένε μια γριά και άλλοι ένα άλογο) ξέχασαν να κλείσουν τον κρουνό. Έτσι ξεχείλισε το νερό και σχημάτισε τη Μεγ. Λίμνη που βλέπομε τώρα. Η Μεγ. Λίμνη είναι πολύ πιο παλιά από τη Μικρή (Βαφειάδης 1940: 31).

Ένας άλλος θρύλος, λέει, πως πολύ παλιά, ήτανε ένα ποτάμι, που ξεκινούσε απ' τα βουνά της Σφήκας (Ν.Δ.) της περιοχής, μάζευε και τ' άλλα ποταμάκια και χειμάρους, περνούσε όπου τώρα η μικρή κι η μεγάλη λίμνη...Κάποτε η δίοδος αυτή έκλεισε. Τα νερά, καθώς συγκεντρώνονταν, άπλωσαν. Άπλωναν συνέχεια και δημιούργησαν τη μεγάλη λίμνη πρώτα, και μετά τη μικρή. Φυσικά το άπλωμα του νερού σκέπασε πόλεις και χωριά. Το 1940 ακόμα, βλέπανε τα γιοφύρια του ποταμού τούτου στον Άγιο Αχίλλειο, στο Αγκαθωτό, κι'απέναντι του βουνού Δόξα (Μέλλιος 1976: 16).

Με την επικράτηση των μαζικών μέσων και το τουριστικό «άνοιγμα» της Πρέσπας, τα στοιχεία αυτά, αποτελούν πλέον ελκυστικές ιστορίες που ενισχύουν τον μυστηριακό χαρακτήρα του τοπίου και προωθούν τη νοσταλγική αίσθηση μια παραμυθένιας ατμόσφαιρας:

Στη θέση Προσήλιο [...] (στον Άγιο Γερμανό) υπάρχει η δρακοφωλιά. Ζούσε κει ένας δράκος, και όλη η περιοχή ήταν το βασίλειό του. Αν έκαμνε ζημιές ή όχι δεν είναι γνωστό. Μόνο πως κάποτε πήδηξε και πήρε μια κοπέλλα για γυναίκα του ή υπηρέτρια. Το πήδημα ήταν 500-700 μέτρα (Μέλλιος 1976: 30).

Στη Δασερί, τρία χιλιόμετρα αριστερά από την Πύλη σε ορισμένη θέση, κοντά στο χωριό έβγαινε νεράιδα που καλλωπιζόταν, λουζόταν, και καθρεφτιζόταν στα νερά της λίμνης. Σε μια σπηλιά πάλις προς το δάσος, άκουγαν τους βρυκόλακες ταχτικά να παίζουν γκάιντα. Στην Σφήκα, πουναι πίσω απ'την βουνοσειρά της Οξυάς, οι νεράιδες είχαν άντρο τη θέση "Βασιλόπετρα". Εκεί κοντά υπάρχουν νερόμυλοι και τα βράδυ κανείς δεν μπορούσε να περάσει. Οι νεράιδες καλλωπίζονταν και όποιος τις έβλεπε δεν του βγαινε σε καλό (Μέλλιος 1976: 42-43).

Η μυθική σύνδεση της Πρέσπας με το βυζαντινό της παρελθόν, απέκτησε τη σημερινή της διάσταση μετά τις ανασκαφές του 1950 στον Άγιο Αχίλλειο από τον Μουτσόπουλο. Η φανταστική τοποθέτηση της Πρέσπας ωστόσο, στη βυζαντινή επικράτεια, ήταν γνωστή ήδη νωρίτερα και είχε καταγραφεί στα μυθιστορήματα της Πηνελόπης Δέλτα «για την Πατρίδα» (1909), «τον Καιρό του Βουλγαροκτόνου» (1911). Ο «Βουλγαροκτόνος» Βασίλειος Β', ο Βούλγαρος Τσάρος Σαμουήλ, ο Σέρβος Μάρκος Κράλης, είναι ηρωικοί χαρακτήρες της βυζαντινής μυθολογίας της Πρέσπας που περιλαμβάνει μεγαλοπρεπείς ναούς και ανάκτορα, καταποντισμένες πολιτείες, αιματηρές συγκρούσεις, ειδύλλια, και ανδραγαθήματα. Ο «μυθιστορηματικός» χαρακτήρας αυτού του μυθολογικού υλικού βρήκε έκφραση

στο επιτυχημένο βιβλίο της Σοφίας Νικολαΐδου «Πλανήτης Πρέσπα» (2002) στο οπισθόφυλλο του μυθιστορήματος δίνεται μια «πρόγευση» της ιστορίας:

Στα χρόνια του Βυζαντίου η Ευδοκία ήταν η Κυρά της Πρέσπας. Σήκωσε πόλεμο ενάντια στον αυτοκράτορα, το όνομά της σβήστηκε με επιμέλεια από παντού. Το 2001 μια αρχαιολόγος συνονόματη ψάχνει τα ίχνη της χαμένης αρχόντισσας. Τα περασμένα γεγονότα φανερώνονται σιγά-σιγά: μάγισσες ετοιμάζουν καταπότια, στρατηγοί βάζουν τα χέρια τους στα αίματα, καλόγεροι πατούν τα ράσα τους (Νικολαΐδου 2002).

Η Νικολαΐδου βασίζει σε μεγάλο βαθμό -όπως η ίδια παραδέχεται- την υβριδική μυθοπλασία της στις ανασκαφές του Μουτσόπουλου στον Άγιο Αχίλλειο, συνδυάζοντας ιστορικά πρόσωπα με φανταστικούς χαρακτήρες, στοιχεία τοπικών θρύλων με επινοημένες ιστορίες και «σλαβοφανή» ονόματα με υπαρκτά τοπωνύμια. Μέσα από ιστορίες για στρατηγούς και αρχόντισσες, μάγισσες και μαγεμένα νερά, η Νικολαΐδου μεταχειρίζεται το τοπίο της Πρέσπας ως μια φανταστική, βυζαντινή και μυστηριακή «επικράτεια».

Η βυζαντινή εικονογραφία της Πρέσπας, όπως αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στο «σήμα κατατεθέν» του μαρμάρινου αναγλύφου με τον ερωδιό, το γεράκι και την καμήλα, που βρέθηκε στη Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου, έχει καθιερωθεί ως σύμβολο κύρους και ιστορικής νομιμοποίησης. Η παράσταση αυτή χρησιμοποιείται και αναπαράγεται σε εκδόσεις και δημοσιεύματα, ως διακοσμητικό στοιχείο, λογότυπος ή επίσημο σύμβολο όπως στην περίπτωση του διαδικτυακού τόπου του Δήμου Πρεσπών (εικόνα 2.30).

Εικόνα 2.30. Η αρχική σελίδα του διαδικτυακού τόπου του Δήμου Πρεσπών (www.prespes.gr, 01/07/2010) με το σύμβολο από την παράσταση «του ερωδιού» πάνω αριστερά.

2.4.3. Το τοπίο ως «θεατρική σκηνή»: μορφές χωρικής επιτέλεσης στις λίμνες.

Stories traverse and organise places [...] In this respect narrative structures have the status of spatial syntaxes. Every story is a travel story, a spatial practice (Michel de Certeau 1984: 115).

Η ελκυστικότητα και η δύναμη των αναπαραστάσεων του τοπίου των Πρεσπών έγκειται στο ότι δεν είναι απλώς αναπαραστάσεις, ή τουλάχιστον δεν είναι μόνο αυτό. Οι πρακτικές διαμεσολάβησης του τοπίου, της «μεταφοράς» του δηλαδή από ένα συμβολικό, χωρικό επίπεδο σε ένα άλλο, συχνά περιλαμβάνουν τη δημιουργία δρωμένων («events»), την ανάκληση διαφορετικών αφηγηματικών πηγών, τη χρήση τελετουργικών πρακτικών ή καλλιτεχνικών δράσεων. Ο χώρος της Πρέσπας δεν αποτυπώνεται απλώς αλλά αναδημιουργείται και παράγεται μέσα από συγκεκριμένες «επιτελέσεις» («performances»)⁸¹ σε συγκεκριμένους τόπους και χρόνους, από συγκεκριμένους δρώντες φορείς. Πραγματώνεται, ως «practiced place» (de Certeau 1984) μέσα από την ενεργητική παραγωγή των τόπων που τον συγκροτούν.

Δεν είναι τυχαίο ότι στον μεταφορικό λόγο για το τοπίο των Πρεσπών τα περιγραφικά σχήματα συχνά έχουν μια θεατρική διάσταση. Η Πρέσπα είναι ένα λεκανοπέδιο που «μοιάζει να κλείνει μέσα του όλα τα γεγονότα, που εξελίχθηκαν σ' αυτό από την εποχή του Σαμουήλ ως τα χρόνια του εμφυλίου του '49» (Ευγενίδου κ.α. 1995: 11), ένα από τα τελευταία «θέατρα του εμφυλίου», αλλά και ένα προστατευμένο, από «αμφιθεατρικά» τοποθετημένους ορεινούς όγκους, σκηνικό χρωμάτων, σχηματισμών και ήχων της φύσης και του ζωικού κόσμου.

Η Ελένη Μυριβήλη (Myrivili 2003) ήταν η πρώτη που αναγνώρισε και ανέδειξε την επιτελεστικότητα του μεθοριακού χώρου των Πρεσπών, επικεντρώνοντας τη μελέτη της στην επιτελεστική διάσταση της αναπαραγωγής, εκ μέρους του έθνους-κράτους, και της εμπειρίας των υποκειμένων, από την πλευρά των κατοίκων, των ίδιων των εθνικών συνόρων. Οπωσδήποτε, η ίδια η

⁸¹ Οι Thrift και Dewsbury (2000) διακρίνουν τέσσερις εννοιολογικές προσεγγίσεις ή «κατανοήσεις» της επιτέλεσης: η πρώτη είναι αυτή της Judith Butler (1990) ως προς την επιτελεστικότητα των έμφυλων σχέσεων και των υποκειμενικοτήτων, η οποία είναι μάλλον και η επιδραστικότερη, η δεύτερη προέρχεται από τη «μη αναπαραστατική θεωρία» («non-representational theory») (Thrift 2010), η τρίτη έχει να κάνει με την κατεξοχήν «επιστήμη» της επιτέλεσης ως μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης, ενώ η τέταρτη έχει να κάνει με τις ίδιες τις πρακτικές, τις μεθόδους και τις τεχνικές των ακαδημαϊκών ως επιτελεστικές παρεμβάσεις στο «πεδίο». Αν και στη περίπτωση του χώρου της Πρέσπας θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στοιχεία και από τις τέσσερις εκδοχές, η χωρική διάσταση της «μη-αναπαραστατικής» προσέγγισης, συνεισφέρει περισσότερο στο συγκεκριμένο κεφάλαιο το οποίο επικεντρώνεται στην ίδια τη χωρικότητα της επιτέλεσης ως προς το αντικείμενο του τοπίου. Η μελέτη της Ελένης Μυριβήλη (Myrivili 2003) για την επιτέλεση του εθνικισμού και του συνόρου στην Πρέσπα αποτέλεσε επίσης σημαντική έμπνευση.

μεθοριακότητα της Πρέσπας, θέτει ένα διαρκές πεδίο επιτέλεσης ταυτοτήτων, διαχωρισμών και εθνικισμών.

Πέρα ωστόσο, από την κυρίαρχη χωρική συνθήκη του συνόρου, στην περίπτωση του τοπίου, η επιτελεστικότητα προσλαμβάνει ένα ευρύτερο φάσμα και έναν ακόμη πιο άμεσο, υλικό χαρακτήρα, τροφοδοτούμενη από τον «οργανικό ιστό» της Πρέσπας: από τα αρχαιολογικά μνημεία, τον υδάτινο βιόκοσμο, τους ορεινούς όγκους, τα πυρομαχικά του εμφυλίου, ή τα μισογκρεμισμένα σπίτια των χωριών. Το τοπίο καθίσταται, με όλα του τα χαρακτηριστικά -ή μάλλον ακριβώς λόγω των συγκεκριμένων του μορφολογικών του γνωρισμάτων και υλικών καταλοίπων- μία εν δυνάμει, συνεχής, διευρυμένη «σκηνή» εντός της οποίας εκτυλίσσεται η αφήγηση, δραματοποιείται μια ιστορία ή λαμβάνει χώρα ένα δρώμενο.

Πρόκειται για μια διευρυμένη σκηνή που δεν υποδέχεται παθητικά τα δρώμενα εντός της, αλλά και νοηματοδοτείται από αυτά. Είτε όταν οι επιτελέσεις έχουν άμεσο, «site-specific» χαρακτήρα, είτε όταν, αν και αναφέρονται στο συγκεκριμένο χώρο, σχεδιάζονται και πραγματοποιούνται εκτός του, δεν παύουν να τον ερμηνεύουν και να τον μορφοποιούν. Με άλλα λόγια, οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οι οπτικοακουστικές παραγωγές, ή οι θρησκευτικές και επίσημες τελετές που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο πλέον στις λίμνες, δεν «φιλοξενούνται» απλώς στο «φυσικό σκηνικό» των Πρεσπών, αλλά αποτελούν ταυτόχρονα χωρικές πρακτικές που συνδιαμορφώνουν με τη σειρά τους το τοπίο.

Η έννοια του τοπίου ως «σκηνής» αποκτά κυριολεκτική βαρύτητα στην περίπτωση των πολιτιστικών εκδηλώσεων «Πρέσπες» που πραγματοποιούνται στον Άγιο Αχιλλείο κάθε Αύγουστο από το 1992 έως και σήμερα. Οι «Πρέσπες», οι οποίες αποτελούν δεδηλωμένα ένα εγχείρημα εσωτερικής πολιτικής συμφιλίωσης αλλά και βαλκανικής ειρήνευσης, έχουν ως επίκεντρο τη Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου. Σε μια σκηνή που στήνεται κάθε χρόνο ακριβώς μπροστά από το μνημείο - έχοντας το ως φωτισμένο υπόβαθρο- πραγματοποιούνται οι καλλιτεχνικές παραστάσεις οι οποίες συνήθως προλογίζονται από ομιλίες πολιτικών προσώπων και βραβεύσεις τιμώμενων προσωπικότητων.

Οι «Πρέσπες», καθιερωμένος πλέον θεσμός με εθνική αλλά και διεθνή εμβέλεια, είναι μια παραγωγή ειδικά σχεδιασμένη για το νησί του Αγίου Αχιλλείου, που περιλαμβάνει μουσικές και θεατρικές παραστάσεις, ομιλίες, βραβεύσεις και παράλληλα δρώμενα. Οι χιλιάδες θεατές εισρέουν κάθε φορά στο νησί από την πλωτή πεζογέφυρα και ακολουθώντας το χωμάτινο μονοπάτι που ξεκινά από τον οικισμό, απλώνονται στη πλαγιά του λόφου απέναντι από το μνημείο, παίρνοντας θέσεις, με την τελετουργική προσέλευση των επισήμων να ακολουθεί. Ο σχεδιασμός, η προετοιμασία και το «ανέβασμα» των παραστάσεων, μπροστά από τα ερείπια της φωταγωγημένης και «σκηνοθετημένης» μεσοβυζαντινής, τρίκλιτης Βασιλικής, αποτελεί μια μεγάλη οπτικοακουστική παραγωγή μαζικής

προβολής, ένα σημαντικό πολιτιστικό γεγονός αλλά ταυτόχρονα και μια συνολική «ενορχήστρωση» του χώρου, όχι μόνο του νησιού αλλά και κάθε ενδιαμέσου «σταθμού».

Υπό αυτό το πρίσμα, οι ετήσιες πολιτιστικές εκδηλώσεις των Πρέσπων είναι ιδανικό παράδειγμα για να περιγράψει κανείς τη χρήση του τοπίου ως μιας σκηνής με συμβολική δύναμη και εμβέλεια, πάνω στην οποία εκφέρονται λόγοι, συμπυκνώνονται συνθήματα και ιδέες, επιτελούνται χωρικές εκδοχές και επιθυμητές πραγματικότητες. Μέσα από τον καθολικό, επιτελεστικό χαρακτήρα δράσεων τέτοιας κλίμακας, οι λίμνες δεν είναι απλώς υποδοχείς νοημάτων, αλλά μετατρέπονται κατά κάποιον τρόπο σε «σημαιολογικές δεξαμενές» απ' όπου «αντλούνται» μεταφορές και συμβολισμοί, αφαιρετικά σχήματα και αλληγορίες, αφηγηματικές εμπνεύσεις και ιδεολογικά σχήματα.

Με αφορμή τις πολιτιστικές εκδηλώσεις, ο πρώην υπουργός πολιτισμού Ευάγγελος Βενιζέλος έχει δηλώσει: «οι Πρέσπες είναι τόπος γεωγραφικός, τόπος γεωφυσικός, τόπος αισθητικός, τόπος πολιτικός και ιδεολογικός. Είναι ένα σημείο αναφοράς» (Βενιζέλος 2007).

Εικόνες 2.31-2.33. Από τις πολιτιστικές εκδηλώσεις «Πρέσπες» στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου.

Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου, ορόσημο ενός διεκδικήσιμου μνημειακού παρελθόντος⁸² στο φαντασιακό των βαλκανικών εθνικισμών, δεν επιλέχτηκε τυχαία ως πηγή «εκπομπής» ενός διασυνωριακού μηνύματος συμφιλίωσης. Το γεγονός ότι το μνημείο βρίσκεται στο επίκεντρο της ιδεολογικής οικειοποίησης και της συμβολικής πολεμικής, επιβεβαιώθηκε με δυσάρεστο τρόπο όταν έπεσε πρόσφατα θύμα βανδαλισμού, λίγο πριν από μία επίσημη θρησκευτική τελετή. Σε άρθρο της εφημερίδας «Θεσσαλονίκη» στις 17 Ιουλίου 2006, με τίτλο «Αμαύρωσαν τις εκδηλώσεις στις Πρέσπες / Βούλγαροι εθνικιστές ζωγράφισαν τη βουλγαρική σημαία στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου», αναφέρεται:

Την προηγούμενη της έναρξης των εκδηλώσεων νύχτα «οι γνωστοί άγνωστοι» κύκλοι της Φλώρινας προέβησαν σε ασχήμιες. Αν και το θέμα κρατήθηκε μυστικό, οι ανωτέρω κύκλοι ζωγράφισαν τη βουλγαρική σημαία μέσα στο ναό της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου. Επίσης γέμισαν την πεζογέφυρα με την επιγραφή «Σαμουήλ», δηλαδή του τσάρου της Βουλγαρίας που έκτισε τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου.

Οι αστυνομικές αρχές έσβησαν τα προκλητικά συνθήματα πριν από την έλευση των επισήμων, καθώς στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου, όπου οι βάνδαλοι ζωγράφισαν τη βουλγαρική σημαία, τελέστηκε το απόγευμα του Σαββάτου μέγας πολυαρχιερατικός εσπερινός, χοροστατούντος του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου στα πλαίσια εκδηλώσεων για τα χίλια χρόνια βυζαντινής παρουσίας στην Πρέσπα, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με αφορμή τη μία χιλιετία από την ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου Γερμανού Πρεσπών («Θεσσαλονίκη», 17 Ιουλίου 2006).^{83 84}

⁸² Η Βασιλική που έχτισε ο Τσάρος Σαμουήλ, εκτός φυσικά από την εγγραφή της στην ελληνική βυζαντινή τοπογραφία, κατέχει σημαντική θέση στην ιστοριογραφία αλλά και το φαντασιακό συλλογικό στη Βουλγαρία αλλά και στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Μακεδονία που διεκδικεί –σε αντίδραση των Βουλγάρων– και την εθνική ταυτότητα του ίδιου του Σαμουήλ.

⁸³ Αν και ο τίτλος του άρθρου αναφέρεται σε «βούλγαρους εθνικιστές», το ίδιο το κείμενο κάνει λόγο για τους «γνωστούς-άγνωστους» κύκλους της Φλώρινας, υπαινισσόμενο ίσως το σλαβομακεδονικό μειονοτικό κίνημα. Σε έγγραφο της 16^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ωστόσο, η οποία κινήθηκε για την αποκατάσταση των ζημιών, στις 14 Ιουλίου 2006 γίνεται αναφορά «σύμβολα σατανικού περιεχομένου», «στην τοιχοδομή και στις τοιχογραφίες» (16^η ΕΒΑ 2006).

⁸⁴ Το επεισόδιο του βανδαλισμού μου το επιβεβαίωσαν και οι κάτοικοι λίγες μέρες αργότερα, χωρίς να είναι ωστόσο ξεκάθαρη η ιδιότητα των δραστών.

Εικόνα 2.34. Οι βανδαλισμοί στην τοιχοδομή της Βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου τον Ιούλιο του 2006 (16^η ΕΒΑ 2006).

Η νόμιμη χρήση, η κατάχρηση ή ακόμη και κακοποίηση του μνημείου του Αγίου Αχιλλείου, φανερώνουν την πρόσληψή του ως μιας συμβολικής «αρένας» όπου αναμετρούνται ιδεολογίες και κοσμοθεωρίες, «αναβιώσεις» ενός συγκεκριμένου, κάθε φορά παρελθόντος, ή επιτελεστικές δηλώσεις οικειοποίησης και ιδιοκτησίας αυτού του παρελθόντος.

Η ένταση των εθνικιστικών ανταγωνισμών στα Βαλκάνια και η μνήμη της καταστροφικής τους δύναμης, ιδιαίτερα κατά τον πρόσφατο πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας, έφερε στο προσκήνιο το αίτημα της ειρήνευσης και της διασυννοριακής συμφιλίωσης. Το μήνυμα αυτό βρήκε τελετουργική έκφραση και κορύφωση με το συμβολικό πέρασμα, της ολυμπιακής φλόγας από το «τριεθνές» στη Μεγάλη Πρέσπα, το 2004. Η ολυμπιακή φλόγα ήρθε να «εγγράψει» το χώρο ως «κοιτίδα» ενός «οικουμενικού» ελληνισμού αλλά και ως γέφυρας προσέγγισης των λαών των Βαλκανίων. Όπως δήλωσε ο τότε Υπουργός Μακεδονίας Θράκης Νίκος Τσαρτσιώνης:

Είναι ο σεβασμός και η αγάπη για τον τόπο και τους ανθρώπους του που μας έφεραν όλους απόψε εδώ, στη Φλώρινα, για να γιορτάσουμε και φέτος τα "Πρέσπεια". Εμείς οι Μακεδόνες, αλλά και όλοι οι Έλληνες, φτάνουμε εδώ σαν σε προσκύνημα. Προσκύνημα σε μια κοιτίδα του ανθρώπινου πολιτισμού, στην εσχατιά της ελληνικής γης, όπου όλα -όντως- μας υπενθυμίζουν ότι βρισκόμαστε στη μήτρα του ελληνισμού, στο σημείο εκκίνησής του. Μπορούμε από εδώ ψηλά να δούμε τον ελληνισμό με μια άλλη ματιά, πιο καθαρή, πιο ειλικρινή και πιο αυθεντική [...] Σ' αυτόν τον τόπο που αποτελεί σημείο εθνικής και πολιτιστικής προσέγγισης των λαών της ευρύτερης περιοχής, σημείο συνάντησης πολιτισμών στον τόπο που σήμερα γεννιέται κάτι το καινούργιο. Το καινούργιο που μας οδηγεί καθημερινά στο να χτίζουμε πάνω στη διαφορετικότητά μας, που είναι και ο πλούτος της περιοχής μας. Οφείλουμε να συνοδοιπορήσουμε, διατηρώντας τις ταυτότητές μας και γνωρίζοντας ότι μέσα από αυτούς τους δρόμους θα φτάσουμε πολύ πιο γρήγορα στην ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής. Είναι και η Ολυμπιακή φλόγα που πέρασε πριν λίγες ημέρες από εδώ, για να θυμίσει σε όλους μας το Ολυμπιακό ιδεώδες της συνεργασίας των λαών, επιβάλλοντας ταυτόχρονα να σιγήσουν τα όπλα και να βαδίσουμε με ειρήνη (Γενική Γραμματεία Μακεδονίας Θράκης 2010).

Η Πρέσπα ωστόσο, εκπέμπει μήνυμα ειρήνης ακριβώς επειδή στιγματίζεται από ένα σκοτεινό ιστορικό βίας. Μια από τις πιο διαδεδομένες αλληγορίες που προσδίδουν στην Πρέσπα ένα διάχυτο στοιχείο δραματικότητας είναι αυτή του «σπαραγμένου», «αιματοβαμμένου» τοπίου που φέρει πάνω του τα τραύματα βίαιων συγκρούσεων και τραγικών γεγονότων, από την εποχή του Βυζαντίου μέχρι τον εμφύλιο πόλεμο. Η περιοχή ταυτίζεται με ένα σχεδόν «έμφυτο» ιστορικό βίας και συγκρούσεων,⁸⁵ το οποίο έχει τις καταβολές του στις εδαφικές διαμάχες της βυζαντινής περιόδου, αναζοπυρώνεται με τον ελληνοσλαβικό ανταγωνισμό για τη διεκδίκηση της Μακεδονίας και καταλήγει με τον αιματηρό τερματισμό του εμφυλίου.

Σε αυτό το σχήμα, ανιχνεύει κανείς τη πρόσληψη των Πρεσπών ως μιας αμφισβητούμενης επικράτειας, ενός συγκρουσιακού ορίου εδαφικών διεκδικήσεων και αντιμαχόμενων εθνικισμών, αλλά και τη κατανόηση του εμφυλίου ως χρονολογικού ορόσημου μεταξύ ενός έντονου, ταραγμένου παρελθόντος και ενός ειρηνικού παρόντος. Τα επεισόδια της τοπικής ιστορίας φαίνεται να εκτυλίσσονται εντός της «θεατρικής» γεωμορφολογίας του λεκανοπεδίου των δύο λιμνών και στα πλαίσια μιας «τετελεσμένης» ιστορικότητας με αφετηρία την εγκαθίδρυση του βασιλείου του τσάρου Σαμουήλ κατά τον 10^ο αι. μ.Χ. και τέρμα τις εχθροπραξίες του εμφυλίου.

Η ένταση και η καταστροφική διάσταση του βίαιου παρελθόντος και κυρίως του εμφυλίου, αντιπαραβάλλεται, συνήθως κατά μια ειρωνική αντιδιαστολή, με την «αρμονική» αισθητική της φύσης των Πρεσπών, αποδίδοντας έτσι στο τοπίο μία ιδιαίτερη βαρύτητα, μία τραγική ιδιότητα. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του βουλευτή Γιώργου Λιάνη: «αληθινά πιστεύω ότι σε λίγους τόπους στην Ελλάδα έχουν χυθεί τόσα πολλά δάκρυα όσα στην Πρέσπα. Απ' τα «μακελέματα» των βυζαντινών χρόνων, ως τα στερνά θανατοδρόμια του εμφυλίου πολέμου, μέσα στην απaráμιλλη ομορφιά της φύσης των Πρεσπών [...] συντελέστηκαν τα χειρίστα» (Βενιζέλος 2007).

Ο εμφύλιος, τόσο ως προς τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στην περιοχή, όσο – κυρίως – ως προς τη μετεμφυλιακή ερήμωση της Πρέσπας έχει αποκτήσει πλέον τη δική του εικονογραφία. Οι ερειπιώνες των χωριών-φαντασμάτων που προβάλλουν μάρτυρες ενός «σταματημένου» χρόνου, παραδομένα στη λήθη και την εγκατάλειψη, μετατρέπονται μέσω τηλεοπτικών παραγωγών ή της πρόσφατης ελληνικής φιμιογραφίας⁸⁶ σε σκηνικά δραματοποίησης και καλλιτεχνικής επαναδιαπραγμάτευσης του εμφυλίου.

Υπό αυτό το πλαίσιο αισθητικοποίησης, ο εμφύλιος, αν και άμεσα ταυτισμένος με την περιοχή που υπήρξε το τελευταίο «θέατρο» των στρατιωτικών του επιχειρήσεων και των καταστροφικών του

⁸⁵ Ως προς τη στερεοτυπική σύνδεση των Βαλκανίων με μια προϊστορία βίας χαρακτηριστική είναι η ανάλυση της Maria Todorova (2006).

⁸⁶ Σκηνές από τα χωριά των Πρεσπών περιλαμβάνει η ταινία του Τάσου Ψαρά «*Η Σκόνη που Πέφτει*», παραγωγής 2004, στην οποία ένας δημοσιογράφος, αν και πιστεύει ότι ο πατέρας του σκοτώθηκε στον εμφύλιο, τον εντοπίζει τυχαία σε κάποιο βίντεο και αρχίζει να τον αναζητεί. Επίσης, το 2009 ολοκληρώθηκαν στην Πρέσπα, τα γυρίσματα της ταινίας «Κόκκινη κλωστή δεμένη» του Κώστα Χαράλαμπος.

συνεπειών, ανάγεται σε ένα μεταφορικό επίπεδο «απαλλασσόμενος» από το κυριολεκτικό του βάρος και παραμένοντας ουσιαστικά «αόρατος» ως προς την αποτύπωση του στο χώρο και στις ζωές των ανθρώπων. Οι άμεσες και μακροπρόθεσμες συνέπειες της βίας του εμφυλίου, είτε σκιαγραφούνται μέσα από έναν συγκινησιακό, μεταφορικό λόγο που χρησιμοποιεί τυποποιημένους όρους και εκφράσεις («αίμα», «δάκρυα», «ερήμωση», «εγκατάλειψη», «τίμημα»), είτε παρακάμπτονται σχετικά σύντομα και ανώδυνα ως δυσάρεστες πτυχές ενός «μακρινού» πλέον παρελθόντος, του οποίου η λήθη ή η υπέρβαση αποτελούν προϋπόθεση της συμφιλίωσης.⁸⁷

Σε μια απόπειρα υπέρβασης των βαριδίων του συγκρουσιακού παρελθόντος, η Πρέσπα προβάλλει ως τόπος που φέρει ακόμα τις μνήμες και τα ίχνη της βίας, της καταστροφής και του διχασμού, ως εν δυνάμει πρότυπο εθνικής συμφιλίωσης αλλά και διασυννοριακής συνεργασίας. Στο «πληγωμένο» τοπίο των Πρεσπών, αναγνωρίζεται ένα ιδιαίτερο, συμβολικό φορτίο και μια τραγική αίσθηση ιστορικότητας, που το καθιστούν ιδανικό πεδίο διαχείρισης και επαναδιαπραγμάτευσης της εθνικής μνήμης και των ιδεολογικοπολιτικών συγκρούσεων του παρελθόντος. Το τοπίο μετατρέπεται ουσιαστικά σε ένα μεταφορικό σκηνικό όπου ο επίσημος πολιτικός λόγος αποκτά συμβολική βαρύτητα, συγκεκριμένες εκδοχές και ερμηνείες του παρελθόντος νομιμοποιούνται, ή διάφορες τελεστικές πρακτικές μνήμης, λήθης και κάθαρσης ανταγωνίζονται. Στο ιστορικό μυθιστόρημα του Απόστολου Παπαγιαννόπουλου, με τίτλο το Πέρασμα του Λαιμού, περιγράφεται η συναισθηματικά οδυνηρή επιστροφή δύο φίλων που συμμετείχαν ως αντίπαλοι στον εμφύλιο, στον γνώριμο χώρο των Πρεσπών, ο οποίος μετουσιώνεται από τραυματικό πολεμικό πεδίο σε αλληγορικό τόπο της «ιεροτελεστίας» της συμφιλίωσης:

«Εδώ πληγώσαμε τις ψυχές μας», είπε ο καπετάνιος περιφέροντας αργά τον δείκτη του χεριού του σε όλη τη περιοχή των Πρεσπών και τα γύρω βουνά. [...] Εδώ που γράφηκε η τελευταία σελίδα του δράματος του αλληλοσπαραγμού οι δύο φίλοι θέλησαν να ξεορκίσουν το κακό που καταδυναστεύει κατά καιρούς τους Έλληνες: το σαράκι της διχόνοιας και του μίσους. Αυτό είναι το «τάμα» που έταξαν στην Παναγιά την Πορφύρα. Ήξεραν πως ως ότου φτάσουν εκεί και ανάψουν από ένα κερί στην εικόνα της θα περάσουν απ'το φρικτό καθαρτήριο των αναμνήσεων που είναι επόμενο να αναβιώσουν [...] Είναι όμως αναγκαίο και πρέπει να γίνει για να τους φύγει το βάρος από τη συνείδησή τους. Για να απαλλαγούν από τις Ερινύες που τους καταδιώκουν 35 τώρα χρόνια» (Παπαγιαννόπουλος 2003: 44-45).

Χρησιμοποιούμενο ως ένα συνειρμικό υπόβαθρο για τη συμβολική διαχείριση της μνήμης, την «κάθαρση», τη συμφιλίωση ή τη δικαίωση, τόσο στο πεδίο της πολιτιστικής παραγωγής, όσο και σε

⁸⁷ Τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές, βρίσκεται σε εξέλιξη ένας ζωντός δημόσιος διάλογος με αφορμή την κινηματογραφική ταινία του Παντελή Βούλγαρη «Ψυχή Βαθιά» (2009) που έχει ως αντικείμενό της τα γεγονότα και τις καταστάσεις του εμφυλίου με τα τοπία του Γράμμου ως «φυσικό σκηνικό». Η συζήτηση γύρω από τις ιδεολογικές προεκτάσεις της ταινίας έρχεται να επιβεβαιώσει την πολιτική διάσταση της επιτελεστικής διαδικασίας και της πολιτιστικής παραγωγής, ακόμη και όταν αυτή δεν είναι εξ αρχής επιθυμητή. Για την τραυματική διάσταση, τις «μνήμες» και τη λήθη του εμφυλίου βλ. ενδεικτικά Μπουσχότεν κ.α. 2007.

αυτό του επίσημου πολιτικού λόγου, το τοπίο της Πρέσπας, αποτελεί περισσότερο ένα αλληγορικό μέσο, μια χωρική μεταφορά.

Στην περίπτωση του εμφυλίου, η πολιτική της μνήμης παίρνει συχνά υλικό χαρακτήρα, μέσα από σημάσεις, ανεγέρσεις μνημείων ή αναδείξεις ιστορικών τόπων. Στα μνημεία της πλευράς των νικητών που έως τώρα μονοπωλούσαν τον μνημονικό λόγο του εμφυλίου, ήρθαν να προστεθούν τα μνημεία και τα τοπόσημα των ηττημένων, που επαναδιεκδικούν, στο συμβολικό πεδίο, το χώρο, επιστρέφοντας σε αυτόν με τις δικές του μνημονικές τελετές.⁸⁸

Εικόνες 2.35, 2.36. Από το «17^ο Αντιμπεριαλιστικό Διήμερο της ΚΝΕ» στην Πύλη Πρεσπών.

Πηγή: <http://rizobreaker.blogspot.gr>

Από τις πολιτικές ομιλίες ή τις συναυλίες στο φεστιβάλ «Πρέσπες» έως τις φιλμικές αναφορές στον εμφύλιο και από το πέρασμα της ολυμπιακής φλόγας, έως τις θρησκευτικές τελετές, το τοπίο της Πρέσπας αποτελεί ένα εκτεταμένο, μνημονικά φορτισμένο, και αισθητικά πλούσιο σκηνικό που λειτουργεί ως «σημειολογικός πολλαπλασιαστής» όσων λαμβάνουν χώρα εντός του. Το νησί του Αγίου Αχιλλείου, με μνημειακό ορόσημο της τρίκλιτης βασιλικής, βρίσκεται οπωσδήποτε στο επίκεντρο αυτών των διεργασιών, διατηρώντας το ρόλο ενός ανοιχτού, ερειπωμένου θεάτρου, υπαίθριου μουσείου, ή καλλιτεχνικού εργαστηρίου.

Ο Θεόδωρος Αγγελόπουλος, στην ταινία του «Μια αιωνιότητα και μια μέρα» (1998), επικαλούμενος αλληγορικά την ποιητική παρουσία του Διονύσιου Σολωμού στο βαλκανικό πλαίσιο της μετανάστευσης και των συνόρων, τον τοποθετεί στο τρίλοβο άνοιγμα της κόγχης της Βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου με φόντο τη Μικρή Πρέσπα.

⁸⁸ Τον Ιούλιο του 2008 πραγματοποιήθηκε στην Πρέσπα το «17^ο Αντιμπεριαλιστικό Διήμερο της ΚΝΕ», στα πλαίσια του οποίου εκτός από τις καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και πολιτικές ομιλίες, στο χωριό Πύλη έγιναν τα αποκαλυπτήρια τιμητικής πλάκας για το Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος.

Εικόνες 2.37, 2.38. Σκηνές από την ταινία του Θεόδωρου Αγγελόπουλο «Μια αιωνιότητα και μια ημέρα» (1998).

Επίσης στον Άγιο Αχίλλειο, αυτή τη φορά στο «γυμνό» σώμα της μορφολογίας του νησιού, είναι εγκατεστημένο το έργο του Βασίλη Μιχαήλ «Πρέσπες», μια αλουμινένια εγκατάσταση μεταξύ δύο λόφων του νησιού. Το κείμενο που συνοδεύει το έργο, αναφέρει:

Σαν κάθε ζωντανή ύπαρξη ένα έργο μιλά το δικό του ιδίωμα. Η μεταλλική κατασκευή με τα σειριακά, γεωμετρικά στοιχεία της να ρυθμίζουν τον χώρο δημιουργώντας εντύπωση κυματισμού, εγγράφεται αρμονικά στο τοπίο. Ο θόλος του βυζαντινού ναού που ούτε υπάρχει πια, ούτε θα τον βλέπαμε από το συγκεκριμένο σημείο –όμως είναι συμβολικά παρών στην αναπαράσταση της ιστορίας του παρελθόντος ή στις φαντασιώσεις των κατοίκων της περιοχής, τροφοδοτώντας στην συνέχεια άλλες ιστορίες, άλλους μύθους, άλλες μεταμορφώσεις (Βάσα Καρκαγιάννη Καραμπελιά. Κριτικός-Ιστορικός Τέχνης).

Εικόνες 2.39, 2.40. Βασίλης Μιχαήλ «Πρέσπες». Χυτό, ηλεκτροστατικά χρωματισμένο αλουμίνιο. Διαστάσεων 4.80 X 4.80 X 16cm. Το έργο τοποθετήθηκε τον Αύγουστο του 2000.

Εκτός βέβαια από τα μεγάλα ή αναγνωρισμένα έργα και τα πολιτιστικά γεγονότα μεγάλης κλίμακας υπάρχουν και εναλλακτικές, μικρότερης κλίμακας, δημιουργικές ερμηνείες του χώρου των Πρεσπών.

Μια από αυτές είναι η λαϊκότερη και πιο ιδιοσυγκρασιακή ερμηνεία των έργων του ρώσου ζωγράφου Τσιντσίκωφ που πέρασε αρκετά χρόνια στην Πρέσπα ζωγραφίζοντας κυρίως τοπιογραφίες και ενσωματώνοντας στοιχεία της τοπικής λαϊκής παράδοσης στις δημιουργίες του. Τα

έργα του Τσιντσίκωφ βρίσκονται σήμερα διάσπαρτα σε όλη την Πρέσπα σε σπίτια, καταστήματα και δημόσια κτίρια.

Εικόνα 2.41. Ζωγραφικός πίνακας του ρώσου καλλιτέχνη «Τσιντσίκωφ».

Ένα πρόσφατο επίσης παράδειγμα της δημιουργικής διαπραγμάτευσης και επανερμηνείας του τοπίου της Πρέσπας είναι η «Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες», ένα δρώμενο που οργανώνεται κάθε χρόνο από το τμήμα Εικαστικών και Εφαρμοσμένων Τεχνών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Στην αρχική σελίδα του σχετικού ιστολογίου αναφέρεται χαρακτηριστικά:

Η Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες ενεργοποιεί πρωτογενείς εικαστικές δράσεις. Διερευνά την προσέγγιση που υποστηρίζει ότι η καλλιτεχνική εμπειρία υπάρχει εκεί όπου συναντώνται άνθρωποι, τόποι, ιδέες και εικόνες. Η πορεία στο φυσικό περιβάλλον των Πρεσπών είναι μια πορεία επικοινωνίας τόσο μεταξύ όσων θα συμμετάσχουν όσο και με το περιβάλλον που θα ανακαλύπτουν μήκος της διαδρομής. Η διαδικασία φαίνεται να συγγενεύει με τις διαδικασίες των *flâneurs* του ρομαντισμού ή των *landscape* καλλιτεχνών, ωστόσο θα είναι διαφορετική: το φυσικό περιβάλλον αποτελεί τόπο συνάντησης σύγχρονων ανθρώπων και όχι τον χαμένο παράδεισο μιας απολεσθείσας αθωότητας ή την περιοχή όπου βιώνεται το υπέροχο (Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες 2009).

Αυτές, οι άλλες, ανεπίσημες εικαστικές, ή ευρύτερα δημιουργικές αποδόσεις της αίσθησης του τοπίου, και της αλληλεπίδρασης με αυτό αποτελούν αρθρώσεις ενός άλλου λόγου για το χώρο, πέρα ή έναντι του κυρίαρχου. Πρόκειται για έναν αντίλογο κατά των κυρίαρχων, εδραιωμένων σχημάτων,

δομημένο με τα ίδια υλικά και τις δημιουργικές δυνατότητες που παρέχει ο χώρος της Πρέσπας, ως προς την επιτελεσματικότητα. Όπως μας υπενθυμίζει ο Nigel Thrift, ο χώρος αν και μπορεί να σταθεροποιηθεί ως συγκεκριμένος, περιοριστικός πολιτικός λόγος, πάντα αφήνει περιθώριο για νέες, επιτελεσματικές μορφές έκφρασης και αντίστασης (Thrift 2003: 2023).

2.4.7. Η «δική μου» Πρέσπα:

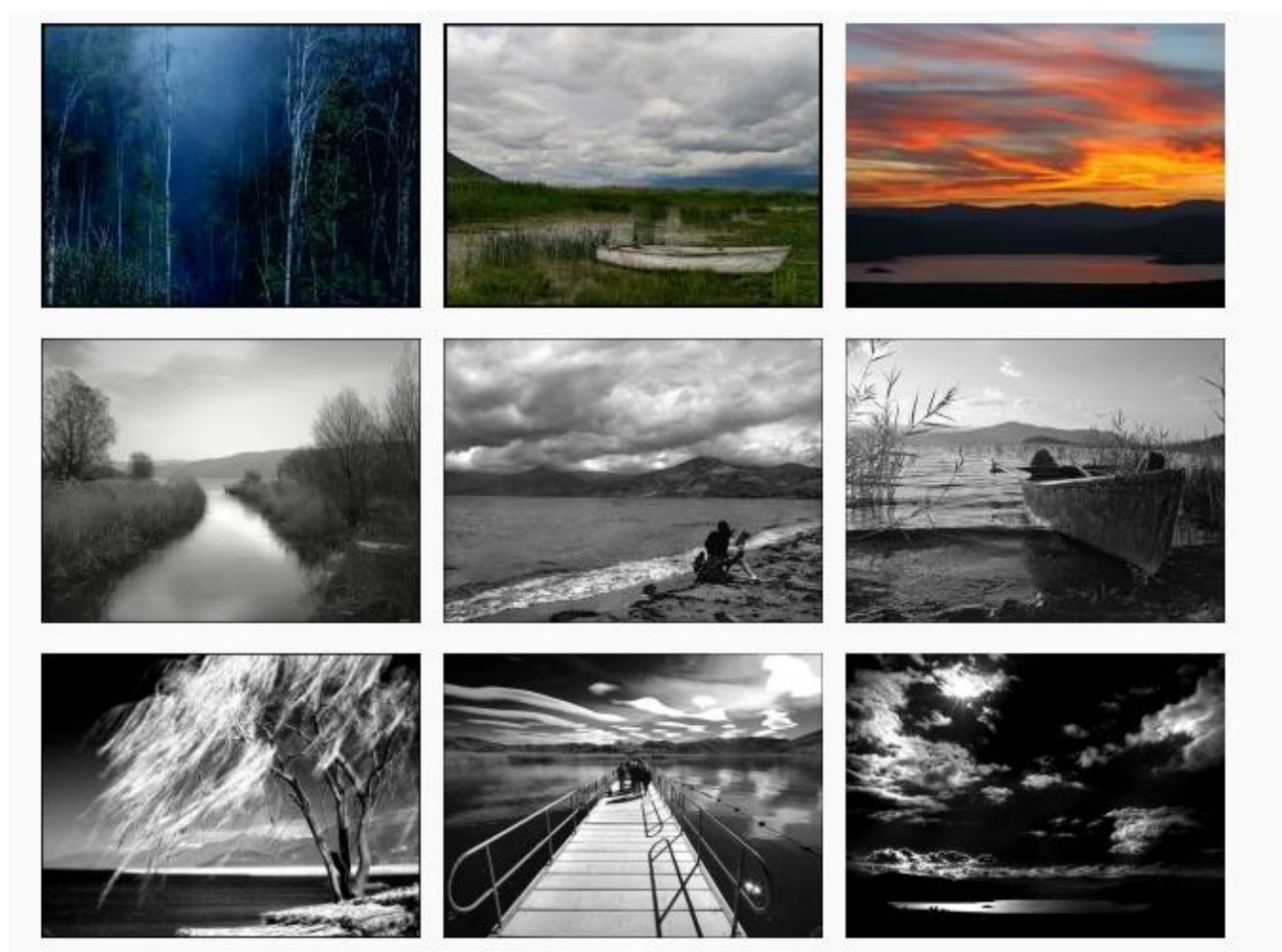
προσωπικές διαμεσολαβήσεις και εναλλακτικές αφηγήσεις στα ψηφιακά μέσα.

Η έκρηξη των ψηφιακών μέσων, του παγκόσμιου ιστού και των κοινωνικών δικτύων που παρατηρείται τη τελευταία δεκαετία, άνοιξε ένα νέο, δυναμικό πεδίο διαμεσολάβησης του τοπίου, σε μεγάλο βαθμό απρόβλεπτο ως προς τα χαρακτηριστικά του και τις μελλοντικές κατευθύνσεις. Ασφαλώς, τα ίδια τα ψηφιακά ή «νέα» όπως συνηθίζεται να αποκαλούνται μέσα, ή οι τεχνικές ψηφιακής διαμεσολάβησης δεν αποτελούν απαραίτητα κάποιας μορφής «ρήξη» με τις συμβατικές, πρακτικές διαμεσολάβησης. Αντίθετα, σε μεγάλο βαθμό, αναπαράγουν, προσομοιώνουν, εμπλουτίζουν ή τροποποιούν (στη λογική του «remix») τα προϊόντα των αναλογικών μέσων. Όπως ισχυρίζονται οι Bolter και Grusin, κάθε διαμεσολάβηση είναι ουσιαστικά μια επανα-διαμεσολάβηση (Bolter και Grusin 1995: 55).

Το ψηφιακό «άνοιγμα» ωστόσο, αποτελεί σίγουρα μια σημαντική διαφοροποίηση, τόσο με ποιοτικούς, όσο και με ποσοτικούς όρους που είναι διακριτή στη περίπτωση του τοπίου της Πρέσπας. Αφενός, η μαζική κλίμακα της αναπαραγωγής και της προσβασιμότητας σε ψηφιακό οπτικοακουστικό περιεχόμενο έχει καταστήσει το τοπίο των λιμνών, σε διάφορες οπτικοποιημένες εκδοχές του, ένα ψηφιακό πλέον αντικείμενο που αναπαράγεται και διαχέεται, συνήθως στερεοτυπικά, σε διάφορα «κανάλια» είτε επίσημων φορέων και οργανισμών, είτε κοινωνικών δικτύων. Ταυτόχρονα, ωστόσο, έχει ενεργοποιήσει την έκφραση προσωπικών, μη θεσμικών ερμηνειών με τη δυνατότητα της άμεσης δημοσίευσης ταξιδιωτικών εντυπώσεων, σχολίων και περιγραφών, τη «δημοκρατικοποίηση» και επιτάχυνση της φωτογραφικής πρακτικής, ή τις τεχνολογίες άμεσης γεω-αναφοράς (geo-referencing), του ψηφιακού περιεχομένου. Η Πρέσπα δεν είναι πλέον ένα «μακρινό» ή «δύσκολο» τοπίο, αλλά ένα οικειοποιημένο πλέον θέαμα, ένα πειραματικό φωτογραφικό πεδίο, ένας κοινωνικά δικτυωμένος χώρος που προσφέρει εύκολα εντυπωσιακά στιγμιότυπα, οπτικές συγκινήσεις, ή σύντομα, αυτοσχεδιαστικά οπτικοακουστικά θέματα για το «youtube».

Μαθητές κάνουν μια εργασία για την περιοχή και την αναρτούν σε ένα διαδικτυακό τόπο ή απλώς σ' ένα ιστολόγιο, επαγγελματίες και ερασιτέχνες φωτογράφοι συγκρίνουν και σχολιάζουν θέματα και τεχνικές σε εξειδικευμένους διαδικτυακούς τόπους όπως το "dprg.gr", τοπικές οργανώσεις και φορείς όπως η Εταιρεία Προστασίας Πρεσπών ή το Πολιτιστικό Τρίγωνο Πρεσπών χρησιμοποιούν

το διαδίκτυο για να υποστηρίξουν επικοινωνιακά τις δράσεις τους ή να ενθαρρύνουν τον εθελοντισμό. Έλληνες της διασποράς, παιδιά πολιτικών προσφύγων και οικονομικοί μετανάστες κυρίως της δεύτερης γενιάς, διαφόρων εθνικοτήτων που κατάγονται από την Πρέσπα, φτιάχνουν τους δικούς τους δικτυακούς τόπους που λειτουργούν ως εικονικά, νοσταλγικά σημεία αναφοράς, δημοσιεύοντας προσωπικές ιστορίες και φωτογραφίες αλλά και αναζητώντας παράλληλα πληροφορίες και στοιχεία. Σε αυτή την περίπτωση το διαδίκτυο αποτελεί ένα μέσο ανάκλησης και σύνθεσης θραυσματικών μνημών και βιωμάτων, έναν ηλεκτρονικό, φαντασιακό τόπο επανασύνδεσης με τις ρίζες και την προσωπική ταυτότητα.

Εικόνα 2.42. Φωτογραφίες τοπίου στην Πρέσπα. Χρήστης «novus» (dgpr virtual community 2010).

flickr You aren't signed in [Sign In](#) [Help](#)

[Home](#) [The Tour](#) [Sign Up](#) [Explore](#) [Search](#)

blue morning

at Prespa lake
(part of the set "the lakes of serenity")

Comments

 Jordan_K pro says:
Amazine scene, i love blue variations and light with shodows..!
Posted 21 months ago. ([permalink](#))

Uploaded on October 3, 2007
by [alk_is](#)

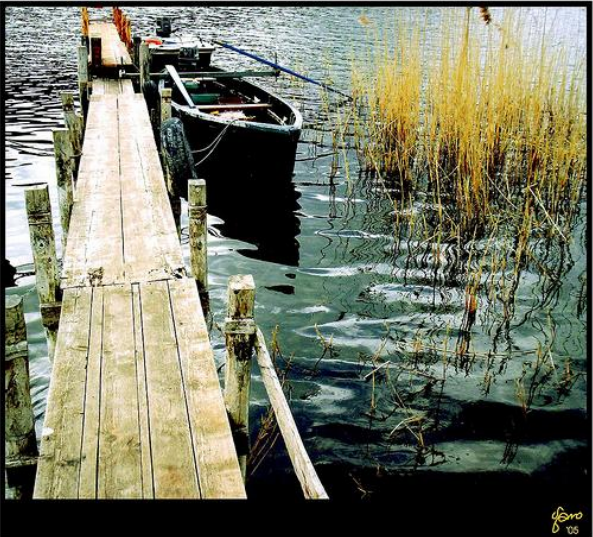
This photo also belongs to:

- + Landscape (Pool)
- + GREECE! (Pool)
- + Beautiful Scenery (Pool)
- + The Sea (Pool)
- + BLUE BLUE BLUE (Pool)
- + visit the world - the travel guide (Pool)
- + FlickrToday (only 1 pic per day) (Pool)
- + The Seven Seas (3 pics/day, comment on one, read the rules) (Pool)
- + Rendering the Icon - Αποδιόντρας την Εικόνα (Pool)
- + Macedonia / Μακεδονία (Pool)

flickr You aren't signed in [Sign In](#) [Help](#)

[Home](#) [The Tour](#) [Sign Up](#) [Explore](#) [Search](#)

Psarades - Prespa Lake

In Pсарades Village - Great Prespa Lake - Macedonia, Greece

Prespa is the name of two freshwater lakes in southeast Europe, shared by Greece, Albania, and FYROM (Skopje). They are the highest tectonic lakes in the Balkans, standing at an altitude of 853 m (2,798 ft).

Uploaded on January 24, 2008
by [gargaro](#)

gargaro's photostream
904 uploads
[browse](#)

This photo also belongs to:

- Around Greece (Set)
63 items
[browse](#)
Part of [Around Greece](#)
- Reflections (Set)
127 items
[browse](#)
Part of [Creative](#)
- + Europe in Pictures (Pool)

Εικόνα 2.42. Η Πρέσπα στο "Flickr".

Εικόνα 2.43. Οι λίμνες των Πρεσπών και της Οχρίδας στο Google Earth.

Εικόνα 2.44. Επιστροφή οπτικών αποτελεσμάτων για τον όρο «Prespa» στο Google (01/09/2010). Κυριαρχούν οι γενικές απόψεις τοπίων, εικόνες από τη βλάστηση και την ορνιθοπανίδα, οι χάρτες και οι φωτογραφίες ξενώνων και ξενοδοχείων.

Με 1.800.000 αναφορές κειμένου, 64800 αναφορές εικόνων, 1420 αναφορές video του όρου «Prespa» στο Google⁸⁹ και «περίπου 2350» αναφορές σε επιστημονικές δημοσιεύσεις στο google scholar το παραγόμενο ψηφιακό περιεχόμενο που αναφέρεται έστω και εμμέσως στην περιοχή είναι πλέον ογκώδες, άμεσα προσβάσιμο στις περισσότερες περιπτώσεις και συνεχώς αυξανόμενο. Κάθε νέα δημοσίευση δεν έρχεται απλά να προστεθεί στις υπάρχουσες, αλλά να συσχετιστεί μέσω των υπερσυνδέσμων, των επισημειώσεων, και της γεωαναφοράς, να ανταλλαχθεί και να αναπαραχθεί σε κοινωνικά δίκτυα σε όλο τον κόσμο. Στο Google Earth, όπου είναι ορατοί στις δορυφορικές απεικονίσεις ακόμη και οι εγκαταλειμμένοι οικισμοί της Πρέσπας, διάφορες θέσεις και τοπόσημα, συνήθως οπτικά δημοφιλή, επισημειώνονται με σύντομα κείμενα, φωτογραφικό υλικό και video από κάμερες ή συσκευές κινητών τηλεφώνων.

Οι δυνατότητες προσωπικής «επισημείωσης» (“tagging”), γεω-οπτικής απόδοσης και οπτικο-ακουστικής διαμεσολάβησης του τοπίου σε πραγματικό χρόνο και εντός πολλαπλών δικτύων και κοινοτήτων ανταλλαγής και αμοιβαιότητας μπορούν να αποτελέσουν τη βάση εναλλακτικών αφηγήσεων και δημιουργικών επαναπροσεγγίσεων του τοπίου, ιδιαίτερα στην περίπτωση των Πρεσπών όπου η προβολή της περιοχής έχει δημιουργήσει τα τελευταία χρόνια αυξημένη «προσφορά» ψηφιακού περιεχομένου. Η ίδια η εμπλοκή του ερευνητή στο πεδίο μάλιστα, αποτελεί ένα είδος επανα-διαμεσολάβησης⁹⁰ και υπό αυτή την έννοια τα ψηφιακά μέσα προσφέρουν τη δυνατότητα μιας αναστοχαστικής, δημιουργικής και πειραματικής προσέγγισής του. Κάποια πρώτα παραδείγματα (Witmore 2006, Webmoor 2005) υποδεικνύουν ότι η ενσωμάτωση των νέων μέσων στις πρακτικές της έρευνας ανοίγει προοπτικές ως προς την κριτική εξέταση σημαντικών παραμέτρων της ίδιας της χωρικής εμπειρίας, όπως η κλίμακα, ο χάρτης, η οπτική γωνία και η προοπτική, το ακουστικό περιβάλλον.

⁸⁹ Πρόσβαση στις 07.01.2009. Οι αναφορές του ίδιου όρου στο youtube είναι 1040 και στο flickr 1179.

⁹⁰ Ως προς την παρούσα μελέτη βλ. <http://lakeshape.wordpress.com>

Κεφάλαιο 3. ΕΝΤΟΠΙΟΤΗΤΕΣ

3.1. (Αυτο) τοποθετήσεις: ορίζοντας την εντοπιότητα

σελ. 236-245

3.2. Η λίμνη ως «εστία»: οικισμοί και κατοίκηση

σελ. 246-284

3.3. Πριν «χαλάσει ο κάμπος» και «κλείσει το βουνό»: δουλεύοντας τη γη.

σελ. 285-296

3.4. «Υγρά χωράφια»: δουλεύοντας τη λίμνη.

σελ. 296-306

3.5. Γηγενείς τοπογραφίες: διαμορφώνοντας την αίσθηση του τόπου.

σελ. 307-330

3.6. «Εδώ η ουσία είναι πώς ερήμωσε ο τόπος ο δικός μας»:

μνήμη, εμπειρία και υλικότητα του εμφυλίου.

σελ. 330-339

3.7. Διακεκομμένες λίμνες: εκτοπισμοί, διασπορές, επιστροφές

σελ. 340-344

3.1 (Αυτο) τοποθετήσεις: ορίζοντας την εντοπιότητα

Χρησιμοποιώντας σε αυτή την ενότητα τον όρο «εντοπιότητες»,¹ περιγράφουμε τη μετάβαση από τον επίσημο χώρο του έθνους-κράτους και το φαντασιακό ή οπτικά καταναλώσιμο τοπίο, στον τόπο, ως πυρήνα της βιωμένης εμπειρίας. Πρόκειται για μια διαφοροποίηση που δεν αναφέρεται μόνο στη χωρική κλίμακα αλλά και στα χαρακτηριστικά της πρόσληψης του χώρου. Εδώ βρισκόμαστε στο βιωματικό χώρο των χρηστών και των κατοίκων του, στον «αναπαριστώμενο χώρο» του Lefebvre (1991),² όπου οι τόποι αρθρώνονται μέσα από προσωπικές, ενσώματες υποκειμενικότητες και κοινωνικές πρακτικές. Ένας τέτοιος χώρος δεν είναι στεγανός, αλλά αντίθετα ανοικτός, περιεκτικός και δυναμικός, καθώς δεν περιγράφεται μόνο από τις εμπειρίες και τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις όσων τον κατοικούν, αλλά περιλαμβάνει ταυτόχρονα όλες τις αναγνώσεις και αναπαραστάσεις με τις οποίες επενδύεται.

Το αφηρημένο αυτό θεωρητικό σχήμα της συγχρονίας και συγχώνευσης των χωρικών επιπέδων, τόσο της αναπαράστασης όσο και του αναπαριστώμενου, γίνεται περισσότερο κατανοητό σε πραγματικές συνθήκες «εδάφους». Στον καθημερινό χώρο όπου ζουν και κινούνται οι κάτοικοι του Αγίου Αχιλλείου, για παράδειγμα, συνυπάρχουν οι οικόσιτες αγελάδες που βόσκουν δίπλα στις πληροφοριακές πινακίδες της Βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου και στις σημάνσεις του Υπουργείου Πολιτισμού που ορίζουν τη μνημειακή τοπογραφία του μικρού νησιού, ενώ στη μικρή προβλήτα του οικισμού οι παραδοσιακές πλάβες, αραγμένες δίπλα στο εποχικό πωλητήριο σουβενίρ και μικροαντικειμένων, υποδέχονται τους επισκέπτες του νησιού που φτάνουν με τη σειρά τους εφοδιασμένοι με χάρτες ή ενημερωτικά φυλλάδια κατά δεκάδες καθημερινά ή και εκατοντάδες κατά τη διάρκεια των πολιτιστικών εκδηλώσεων του Αυγούστου.

Αν και ο όρος «εντοπιότητα» παραπέμπει στις κατηγορίες του «αυτόχθονα» (“indigenous”) ή του «γηγενούς», (“native”)³ αποκτώντας έτσι, στην περίπτωση της Πρέσπας αυτοπροσδιοριστική

¹ Η χρήση του πληθυντικού αναγνωρίζει την πολλαπλότητα των εκφράσεων της τοπικής ταυτότητας και των διαφορετικών πλαισίων διαμόρφωσης μιας «αίσθησης του τόπου» (“sense of place”) (Feld και Basso 1996).

² Αν και σε αυτόν τον όρο του Lefebvre έχουν αποδοθεί διάφορες ερμηνείες, οι περισσότερες θεωρητικές επεξεργασίες του, συγκλίνουν ότι πρόκειται για το βιωματικό, κοινωνικό χώρο. Ο Edward Soja (1996) «μεταφράζοντας» τον Lefebvre χρησιμοποιεί τον όρο « τρίτος χώρος » (“thirdspace”) για να προσδιορίζει μια εναλλακτική κοινωνική χωρικότητα που μπορεί να λειτουργήσει ως αντίσταση σε κυρίαρχες δομές και «εργαστήριο» κοινωνικών αλλαγών.

³ Σε γενικές γραμμές, ο όρος “native” διατηρεί μια αποικιοκρατική χροιά, αν και χρησιμοποιείται ευρέως κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες (Kuper 2003: 389). Ο πιο επίσημος και «επιστημονικός» όρος “indigenous”, χρησιμοποιείται για να περιγράψει διακριτούς, αυτόχθονες πολιτισμούς όπως οι Αβορίγινες στην Αυστραλία, σε διεθνή νομοθετικά ή γενικότερα θεσμικά κείμενα όπως η Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Αυτόχθονων Λαών (United Nations 2008). Για την εξέλιξη της ιδέας του «αυτόχθονα», ιδιαίτερα σε σχέση με παλαιότερα, αποικιοκρατικά, ταξινομικά σχήματα όπως «φυλές» ή «πρωτόγονοι λαοί», βλ. Beteille 1998.

βαρύτητα για την κοινότητα των ντόπιων σλαβόφωνων,⁴ δεν προορίζεται να περιγράψει εδώ αποκλειστικά τη σλαβόφωνη κοινότητα αποκλείοντας τις άλλες δύο πολιτιστικές παραδόσεις της Πρέσπας, αυτές δηλαδή των Μικρασιατών προσφύγων και των Βλάχων, αλλά και μικρότερες σε αριθμό κοινωνικές κατηγορίες ή πολιτισμικές ομάδες. Αντίθετα, χρησιμοποιείται σε μια ευρύτερη λογική περιγράφοντας τη βαθύτερη «αίσθηση του τόπου» («sense of place»)⁵ και περικλείοντας όσους έχουν αναπτύξει μακρόχρονους αισθηματικούς, υλικούς και κοινωνικούς δεσμούς με τους τόπους της Πρέσπας, είτε κατάγονται από τα χωριά της περιοχής, είτε ήρθαν στην περιοχή ως πρόσφυγες ή έποικοι, ή αν ακόμη εγκαταστάθηκαν στην περιοχή τα τελευταία χρόνια για επαγγελματικούς ή προσωπικούς λόγους.

Ασφαλώς, οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των τριών διαφορετικών πολιτισμικών κοινοτήτων ή των κοινωνικών κατηγοριών, ως προς την αντίληψη του τόπου και της «αίσθησης του ανήκειν», όχι μόνο υπάρχουν, αλλά και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς οι διαβαθμίσεις της νομιμοποίησης ως προς τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και χρήσης της γης συνδέονται ιστορικά με κριτήρια χωρικών αναφορών και μακροχρόνιων, προγονικών δεσμών. Η χωρική αυτο-τοποθέτηση και η διαμόρφωση μιας τοπικής ταυτότητας δεν είναι δυνατόν να διαχωριστεί από το πεδίο τριβής μεταξύ κοινωνικών ή παραγωγικών ομάδων, ούτε βέβαια και να αποδεσμευτεί από την εθνοτική ταυτότητα, με τη γλώσσα να αποτελεί το προφανέστερο, πρωταρχικό συνδετικό υλικό, το οποίο στην περίπτωση της Πρέσπας με την πολύ-γλωσσική παράδοση (ελληνική, σλαβομακεδονική, αρβανίτικη, βλάχικη και τουρκική) αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

Η διαμόρφωση, ωστόσο, της αίσθησης του τόπου, δεν περιορίζεται, ούτε εξαντλείται αποκλειστικά στα όρια της εθνοτικής ταυτότητας ούτε και –αντίστροφα– η εθνοτική ή πολιτισμική ταυτότητα συνδέεται νομοτελειακά και απαρέγκλιτα με έναν συγκεκριμένο τόπο ή μια περιχαρακωμένη περιοχή. Τα τελευταία χρόνια έχει υπάρξει σημαντική κριτική στον «εικαζόμενο ισομορφισμό του χώρου», στην εξίσωση δηλαδή τόπου-πολιτισμού στις ανθρωπολογικές αναλύσεις, υπό την οποία ο χώρος αντιμετωπίζεται ως ουδέτερο πλέγμα στο οποίο εγγράφεται η ιστορική μνήμη, οργανώνονται οι κοινωνικές ομάδες και χωροθετούνται οι στατικές και ενιαίες πολιτισμικές ενότητες (Gupta και Ferguson 1992: 7).

Η περιοχή της Φλώρινας, ως μεθοριακός τόπος όπου, ιστορικά, τόσο οι εθνοτικοί πληθυσμοί όσο και τα ίδια τα εδάφη αποτελούν ένα διαρκές υλικό, αριθμητικό, ή συμβολικό διακύβευμα, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς την ανθρωπολογική τάση της προσέγγισης μειονοτικών ομάδων και εθνοτικών ταυτοτήτων σε συγκεκριμένα ερμηνευτικά πλαίσια. Η

⁴ Αν και δεν υπάρχουν πλέον στην Πρέσπα αποκλειστικοί χρήστες των «μακεδονικών», ο επικρατέστερος όρος «σλαβόφωνοι» υιοθετείται εδώ προκειμένου να διαχωριστεί αυτή η πολιτιστική παράδοση των «ντόπιων», από τους υπόλοιπους Πρεσπιώτες. Το διπλό περιγραφικό σχήμα των «ντόπιων σλαβόφωνων» επιλέγεται εδώ έναντι άλλων όρων όπως «σλαβομακεδόνες», καθώς συνδυάζει την ιστορική πραγματικότητα της γλωσσικής παράδοσης με την ίδια την αυτοπροσδιοριστική θέση των τοπικών κοινοτήτων.

⁵ Βλ. Feld και Basso 1996.

ανθρωπολογική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της Φλώρινας έχει επικεντρωθεί σε θέματα ταυτότητας και ετερότητας προσεγγίζοντας συχνά τα μεταξύ τους όρια ως προκαθορισμένα ή αγνοώντας ενδιάμεσους «χρωματισμούς» και διαβαθμίσεις. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, με την αναβίωση του Μακεδονικού ζητήματος στη διαμάχη για το όνομα της νεοσύστατης γιουγκοσλαβικής δημοκρατίας, οπότε και εκδηλώθηκε και η πρώτη απόπειρα πολιτικής εκπροσώπησης των σλαβόφωνων ως εθνικής μειονότητας, ένας σημαντικός αριθμός ανθρωπολόγων επικέντρωσε την έρευνά του στην περιοχή είτε με μακρές περιόδους συμμετοχικής παρατήρησης είτε με συντομότερες ερευνητικές επισκέψεις, διερευνώντας φαινόμενα που σχετίζονται με τα σύνορα, τις ταυτότητες, τον εθνικισμό και την εθνότητα (Agelopoulos 2003: 250). Η Cowan η οποία έχει χαρακτηρίσει αυτό το φαινόμενο ως «φλωρινοκεντρισμό», θεωρεί πως μέσα από την ανθρωπολογική έμφαση στην ετερότητα της Φλώρινας, ιδιαίτερα ως προς την εθνοτική ταυτότητα των σλαβόφωνων, η περιοχή προσλαμβάνεται ως εκ προοιμίου διαφορετική, ή «εξωτική» (Cowan 1997: 265).

Έννοιες και αναλυτικές κατηγορίες, ωστόσο, όπως η εθνοτική ταυτότητα, οι «ντόπιοι» και οι «ξένοι», κάθε άλλο παρά σταθερές και προκαθορισμένες θα πρέπει να θεωρούνται. Το ποιοί είναι οι ντόπιοι και ποιοί τους αντιπροσωπεύουν δεν είναι πάντα τόσο ξεκάθαρο καθώς υπάρχουν και εσωτερικές διαφοροποιήσεις που απέχουν πολύ από μια εικόνα ομοιογένειας (Hastrup 1993: 176, Bakalaki 1997: 502). Η ίδια η αίσθηση της τοπικότητας αρθρώνεται με διάφορους άμεσους ή έμμεσους τρόπους, σε διαφορετικές εκδοχές μεταξύ ατόμων με παρόμοιο υπόβαθρο. Ανθρωπολόγοι όπως ο Αγγελόπουλος (Agelopoulos 2003) και ο Μάνος (Manos 2003), δίνουν λεπτότερες ερμηνείες και καταγράφουν πολλαπλές προσωπικές στρατηγικές προβολής, απόκρυψης και διαχείρισης της πολιτισμικής διαφορετικότητας στη Φλώρινα. Ο Αγγελόπουλος διακρίνει τρόπους και βαθμίδες εγγύτητας μεταξύ των Φλωρινιωτών: προσποιητή άγνοια του άλλου, ελεγχόμενη διερμηνεία, αποπειρούμενη αφομοίωση του άλλου (Agelopoulos 2003: 255). Μέσα από τις στρατηγικές απόκρυψης ή αμοιβαιότητας, ανάλογα με τον εκάστοτε συνομιλητή, αναδεικνύεται ένα ανοικτό, δυναμικό πεδίο, εντός του οποίου η διάκριση τοπικού – μη τοπικού δεν είναι πάντα τόσο εύκολη. Το πολύπλοκο και δυναμικό αυτό πεδίο ισχύει επίσης μεταξύ του ερευνητή και του «πληροφορητή» ή συνομιλητή, όπου η κοινωνική απόσταση, οι καθημερινές εμπειρίες, και η λογική των κινήτρων αποτελούν κάποιες από τις πολλές παραμέτρους μιας διαρκούς διαπραγμάτευσης. Όταν μάλιστα η εθνογραφία έχει αυτοβιογραφικές διαστάσεις, τα όρια μεταξύ εξωτερικού παρατηρητή και εσωτερικού πληροφορητή γίνονται ακόμη πιο δυσδιάκριτα.

Το πρόβλημα της αυτοεθνογραφίας, ή της «εθνογραφίας στο σπίτι» (“ethnography at home”),⁶ ιδιαίτερα σε σχέση με την απόπειρα προσδιορισμού της τοπικότητας, υπήρξε σημαντικό

⁶ Βλ. σχετικά Okely και Callaway 1992, Reed-Danahay 1997. Για μια ερμηνευτική προσέγγιση, της κυρίαρχης τάσης των ελλήνων ανθρωπολόγων να ορίζουν τα εθνογραφικά τους «πεδία» εντός του ελληνικού χώρου, ή ακόμη πιο συγκεκριμένα στον τόπο καταγωγής τους βλ. Bakalaki 1997.

στοιχείο της συγκεκριμένης έρευνας καθώς η δική μου προσωπική σχέση με τους τόπους της Πρέσπας είναι σημαντική αλλά και υπό μια έννοια διφορούμενη. Η καταγωγή της οικογένειάς μου από την Πρέσπα, καθιστά την περιοχή, χώρο οικείο και φιλόξενο για μένα. Δε θα μπορούσα ωστόσο να θεωρηθώ μέλος της τοπικής κοινωνίας, καθώς γεννήθηκα και πέρασα τα παιδικά μου χρόνια στη γειτονική πόλη της Καστοριάς, ενώ αργότερα η βιωματική μου απόσταση από την περιοχή μεγεθύνθηκε μέχρι τη στιγμή που επανήλθα ως «ερευνητής». Το επαγγελματικό-ακαδημαϊκό μου υπόβαθρο⁷ δημιουργούσε μια αίσθηση απόστασης και απαιτούσε μια εξηγητική εκ μέρους μου στάση ως προς τα κίνητρα και τα ενδιαφέροντά μου. Παρά την οικειότητα των οικογενειακών ονομάτων και των συγγενικών σχέσεων, έπρεπε να επανασυστηθώ – συχνά με τη διαμεσολάβηση συγγενικών προσώπων – ώστε, μέσω της ανάκλησης των οικογενειακών καταβολών, να γίνει η ταύτιση με το πρόσωπό μου. Μετά, ωστόσο, από την απαραίτητη εισαγωγή, τις διευκρινίσεις και τις ερωτήσεις για την οικογένειά μου η συνήθης καχυποψία με την οποία οι κάτοικοι, ιδιαίτερα της σλαβόφωνης κοινότητας, αντιμετωπίζουν όσους θέτουν ερωτήματα για τις προσωπικές τους ιστορίες, έδινε τη θέση της σε μια πιο έμπιστη σχέση. Η –έστω και παθητική– εξοικείωσή μου με την τοπική εκδοχή των «μακεδονικών» που αποτελεί ακόμη και σήμερα στα χωριά της Πρέσπας βασικό γλωσσικό κώδικα που ενεργοποιείται κατά περίπτωση,⁸ εξασφάλιζε οπωσδήποτε έναν βαθμό αμοιβαιότητας και εμπιστοσύνης με τους συνομιλητές μου. Αν και οι συζητήσεις γίνονταν σχεδόν αποκλειστικά στα ελληνικά κάποιοι όροι και τοπωνύμια, εκφράσεις και λεπτές λεκτικές αποχρώσεις που δεν μεταφράζονται στα ελληνικά χωρίς νοηματικές απώλειες, έπρεπε να περάσουν από τη διερμηνεία ή τη διαμεσολάβηση τρίτων, συχνά φιλικών ή συγγενικών, προσώπων.

Παρά, ωστόσο, τον καθορισμό της προσωπικής μου «θέσης παρατήρησης» και το «χρωματισμό» της προσωπικής μου εμπειρίας βάσει της οικογενειακής μου σύνδεσης με τη σλαβόφωνη κοινότητα, η έννοια της εντοπιότητας που αναλύεται εδώ δεν εξαντλείται σε αυτά τα βιωματικά, εθνοτικά ή κοινωνικά όρια. Μέσα από τις μακρές συζητήσεις ή και τις σύντομες συνομιλίες με τους κατοίκους των χωριών της Πρέσπας, είτε πρόκειται για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες του 1923-1924, είτε τους Βλάχους έποικους του 1953-1954, είτε ακόμη τους επιστήμονες, ερευνητές ή επαγγελματίες που αποφάσισαν να εγκατασταθούν μόνιμα στην Πρέσπα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, διακρίνονται προσωπικές ιστορίες και μνήμες, κοινωνικοί δεσμοί, επιλογές και πρακτικές οικειοποίησης, ενσωμάτωσης και αμοιβαιότητας που διαμορφώνουν διαφορετικές αλλά εξίσου «έγκυρες» εκδοχές της τοπικότητας, του τι σημαίνει δηλαδή κανείς να είναι Πρεσπιώτης.

Είναι μάλλον παράδοξο το γεγονός ότι η πληθωρική παραγωγή των ανθρωπολογικών

⁷ Συστηνόμουν, ή γινόμουν γνωστός μέσω τρίτων συνήθως ως «αρχαιολόγος», κάτι που σε κάποιες περιπτώσεις λειτουργούσε αποπροσανατολιστικά καθώς έπρεπε να εξηγώ πως το ενδιαφέρον μου επικεντρώνεται στο πρόσφατο παρελθόν.

⁸ Η Riki Van Boeschoten (2006) δείχνει εύστοχα τους πλάγιους τρόπους με τους οποίους, τα «μακεδονικά» χρησιμοποιούνται ως κωδικοποιημένες πρακτικές αμοιβαιότητας μεταξύ των μελών της κοινότητας, ή και υπονομευτικός μηχανισμός του επίσημου, «εξωτερικού» λόγου, συχνά με χιουμοριστική ή σαρκαστική διάθεση.

κειμένων για την περιοχή της Φλώρινας και την ευρύτερη μεθοριακή ζώνη του ελληνικού κράτους, αν και εστιασμένη σε μεγάλο βαθμό στη χωρική κατανομή των εθνοτικών ταυτοτήτων σε τοπικά πλαίσια και συγκεκριμένες γεωγραφικές ενότητες,⁹ περιλαμβάνει μάλλον ελάχιστες εθνογραφίες που καταγράφουν την ίδια την κατασκευή και πρόσληψη του πεδίου ή επικεντρώνονται στη χωρική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων ή των υποκειμενικότητων που μελετούν.

Μία από αυτές είναι η εθνογραφία της Ελένης Μυριβήλη (Myrivili 2003) που διεισδύει στην υποκειμενικότητα της εμπειρίας του να ζει κάποιος στην Πρέσπα, ως οριακού χώρου του έθνους-κράτους, προσφέροντας ουσιαστικά μια «φαινομενολογία του συνόρου». Μια πιο πρόσφατη, πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη είναι επίσης αυτή της Sarah Green (2005) που αναλύει διεξοδικά τις κατασκευές και προσλήψεις της περιθωριακής, ή «ενδιάμεσης» (“in betweenness”) τοπικότητας στα σύνορα της Ηπείρου. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι και οι δύο αυτές μελέτες που έχουν ως βασική παράμετρο τη χωρική διάσταση αναφέρονται σε συνοριακούς τόπους.¹⁰

Στην περίπτωση της Πρέσπας, το σύνορο είναι οπωσδήποτε η κυρίαρχη χωρική συνθήκη που διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την εμπειρία του να είναι κανείς Πρεσπιώτης. Δεν είναι ωστόσο η αποκλειστική, ούτε και θα πρέπει να θεωρείται ως δεδομένη και αδιαφοροποίητη διαχρονικά. Οι κάτοικοι της Πρέσπας, με άλλα λόγια, αν και ζουν στα σύνορα σχεδόν τα τελευταία εκατό χρόνια, δεν είναι απλώς «άνθρωποι των συνόρων». Στα περισσότερα ακαδημαϊκά, επίσημα ή και ευρείας κυκλοφορίας κείμενα, η μεθοριακότητα της Πρέσπας, άλλοτε ως άλλοθι μυστικότητας, καχυποψίας και κρατικού ελέγχου, άλλοτε ως «αρένα» αντικρουόμενων εθνικισμών, και υποψήφια «μήτρα» παραγωγής βίας, είτε ακόμη -πιο πρόσφατα- ως ευκαιρία «υπέρβασης», διακρατικής συνεργασίας και «γεφύρωσης» των λαών, υπερτονίζεται και επιβεβαιώνεται ως στατική, παγιωμένη και κυρίαρχη.¹¹

Ταυτόχρονα, η διαρκής αναζήτηση της «διαφορετικότητας» και το ζωηρό ενδιαφέρον για τα θέματα εθνοτικής ταυτότητας, το οποίο δεν περιορίζεται στις ανθρωπολογικές αναλύσεις αλλά διαχέεται πλέον σε καθημερινές συζητήσεις και συμπεριφορές, λειτουργούν αποπροσανατολιστικά, έχοντας προσδώσει στην Πρέσπα έναν εθνο-πολιτικό «εξωτισμό» που έχει άμεση σχέση με την «αύρα» μυστικότητας που ακόμη αποπνέει η παρουσία των συνόρων. Η επαναφορά ερωτημάτων για τη γλώσσα, την καταγωγή και την ταυτότητα, από ανθρωπολόγους ή άλλους κοινωνικούς επιστήμονες, δημοσιογράφους, ή «υποψιασμένους» επισκέπτες έχει προκαλέσει μια συσσωρευμένη δυσaréσκεια, κυρίως από τη σλαβόφωνη κοινότητα που αντιδρά συχνά απολογητικά, επιθετικά ή και καχύποπτα σε τέτοιου είδους προσεγγίσεις.¹²

⁹ Κάτι που θυμίζει τον πόλεμο των εθνολογικών συστατικών για τη Μακεδονία στα τέλη του 19ου αιώνα (βλ. κεφ. 1.2)

¹⁰ Τα τελευταία χρόνια έχουν πυκνώσει στη βιβλιογραφία οι εθνογραφίες των συνόρων ή των διασυνοριακών χώρων, ιδιαίτερα ως προς την ελληνική περίπτωση (Myrivili 2003, Green 2005, Νιτσιάκος 2010).

¹¹ Βλ. και κεφάλαια 1.4, 2.4.

¹² Η καχυποψία αυτή, έχει τις ιστορικές της ρίζες στις κρατικές πολιτικές καταπίεσης, ελέγχου και αφομοίωσης αμέσως μετά την ενσωμάτωσης της Μακεδονίας στην εθνική επικράτεια. Πρέπει επίσης να διευκρινίσουμε ότι

Προσεγγίζοντας, αρχικά τουλάχιστον, το ζήτημα των συνόρων και του εθνο-πολιτικού προσδιορισμού παρενθετικά, επιχειρούμε σε αυτή την ενότητα, μια εναλλακτική προσέγγιση της Πρέσπας όχι ως χωρικού αδιεξόδου, ή «οριακού», «ενδιάμεσου» χώρου, αλλά αντίθετα, ως ιστορικού και κοινωνικού επίκεντρου, ως «εστίας» της μνήμης και των προσωπικών βιωμάτων και ταυτόχρονα ανοιχτού, ρευστού πεδίου των συλλογικών πρακτικών, των κοινωνικών και οικονομικών δικτύων. Ο χώρος της Πρέσπας αντιμετωπίζεται εδώ όχι ως «εξαιρετικός», «ιδιαιτερός», «ακριτικός» ή «μεθοριακός» αλλά συγκροτούμενος από γνώριμους, οικείους και λειτουργικούς τόπους.

Αυτού του είδους η διερεύνηση του βιωματικού χώρου έχει κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Πρώτα απ' όλα, έχει ιστορική προοπτική καθώς αναλύει τις διαστάσεις της τοπικότητας σε χρονικό βάθος και σε συνάρτηση με τις διαφορετικές πολιτικές και οικονομικές συνθήκες. Είναι προφανές για παράδειγμα, ότι η εμπειρία του να ζεις κανείς στο «Ντρένοβο» του 1900, πριν από τη χάραξη των συνόρων και την καταστροφή της δεκαετίας του 1940 είναι ριζικά διαφορετική από τον περίπατο ανάμεσα στα ερείπια των σημερινών «Κρανιών», παρ' ότι αναφερόμαστε στο ίδιο χωριό με τη διαφορά μόλις λίγο δεκαετιών. Όπως επίσης, είναι πολύ διαφορετικές οι εμπειρίες των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου και των οικογενειών των Βλάχων που ήρθαν ως έποικοι τη δεκαετία του 1950 και εγκαταστάθηκαν στα σπίτια των πρώτων.

Η ανάλυση του βιωματικού χώρου, έχει επίσης υλικές αναφορές και στηρίζεται σε μια «αρχαιολογική εθνογραφία»¹³ που επιχειρεί να ταυτίσει τόπους και στοιχεία του δομημένου τοπίου, ως προς τα υλικά και τις πρακτικές κατασκευής, κατοίκησης και διαμόρφωσης των τόπων αλλά και ως προς τις διαδικασίες της εγκατάλειψης και της «ερειπιοποίησής» τους: από το φτιάξιμο του σπιτιού και του χωριού, τη χρήση της γης αλλά και της λίμνης ως «υγρού χωραφιού» και τα ζωντανά τοπόσημα και τοπωνύμια της προφορικής παράδοσης, έως τους θραυσματικούς ή τραυματικούς τόπους των εκτοπισμών, της μετανάστευσης, της απαγορευμένης ή περιορισμένης πρόσβασης, της απώλειας και της επιστροφής. Μπορούμε να περιγράψουμε αυτήν τη λογική προσέγγισης του πεδίου χρησιμοποιώντας την αρχαιολογική μεταφορά της «επιφανειακής έρευνας», του αρχαιολογικού “fieldwalking” που απαιτεί την είσοδο σε ένα τοπίο με «εκπαιδευμένο», παρατηρητικό βλέμμα όχι στραμμένο σε ενατένιση, αλλά προς το έδαφος, προσηλωμένο σε υφές, υλικά, αποχρώσεις και μορφολογικές διαφοροποιήσεις.

Η προσωπική μου αφετηρία σε αυτό τον περίπατο δεν ήταν ουδέτερη ούτε και το πεδίο στο οποίο εισερχόμουν ήταν άγνωστο. Για την οικογένειά μου η Πρέσπα ήταν πάντα ένα «σπίτι», ένας

σήμερα, οι περισσότεροι πρώην σλαβόφωνοι είναι εξοικωμένοι με την παρουσία ανθρωπολόγων, «ειδικών» και επιστημόνων και επιλέγουν σε ποιον, με ποιον τρόπο και πόσο «θα μιλήσουν». Βλ. σχετικά Agelopoulos 2003.

¹³ Για τον όρο της «αρχαιολογικής εθνογραφίας» βλ. Hamilakis και Anagnostopoulos 2009, Meskell 2005. Για τη γενικότερη μεθοδολογική προσέγγιση στη συγκεκριμένη έρευνα βλ. κεφ. I.IV.

οικείος χώρος. Οι πρώτες μου εμπειρίες από την Πρέσπα είχαν ως επίκεντρο τα δύο οικογενειακά σπίτια στους Ψαράδες και στη Μικρολίμνη αντίστοιχα.

Το σπίτι στους Ψαράδες, λίγα μέτρα από την τότε υψηλότερη στάθμη της λίμνης, δίπατο και πετρόχτιστο όπως τα περισσότερα σπίτια του χωριού, με μικρά παράθυρα και ένα μικρό επίσης μπαλκόνι στη μπροστινή πλευρά, με την αποθήκη γεμάτη δίχτυα και αλιευτικά είδη και διάχυτη τη μυρωδιά του ξεραμένου τσιρονιού¹⁴ και της κόκκινης ψημένης πιπεριάς. Ακολουθώντας τα στενά καλντερίμια ανάμεσα στα σπίτια του χωριού έφτανα στην πλατεία όπου βρισκόταν το παντοπωλείο του παππού μου. Η πλατεία είναι για μένα το μνημονικό, νοσταλγικό «επίκεντρο» του χωριού, ταυτισμένη με το τοπικό πανηγύρι του Δεκαπενταύγουστου, που σήμαινε την επιστροφή των ξενιτιτεμένων, το συναπάντημα φίλων, γνωστών και συγγενών. Αντίθετα με αυτή τη ζεστή και οικεία εικόνα της πλατείας, μια από τις πρώτες, αλλά πιο ζωντανές αναμνήσεις της λίμνης ήταν ένα χειμερινό, πρωινό ψάρεμα στα βράχια της όχθης στα βόρεια του χωριού. Το σκοτάδι, το έντονο κρύο, οι παφλασμοί του νερού στους πέτρινους όγκους μου είχαν δημιουργήσει την εντύπωση ενός άγριου, επιβλητικού και αφιλόξενου τοπίου, μεγεθυμένου επίσης νοερά σε σχέση με τις φυσικές του διαστάσεις.

Στο σπίτι της Μικρολίμνης, από την άλλη, οι εικόνες, οι ήχοι και οι μυρωδιές είχαν να κάνουν περισσότερο με την αγροτική δραστηριότητα, την καλλιέργεια του φασολιού, τον κάμπο. Το τριφύλλι, το καλάμι, το ξεδιάλεγμα του φασολιού, αλλά κι εδώ το ψήσιμο της πιπεριάς στη ξυλόσομπα ήταν γνώριμες μυρωδιές. Οι νυχτερινοί ήχοι από τα πουλιά και τα βατράχια στους καλαμιώνες της λασπώδους όχθης της μικρότερης και ρηχότερης μικρής λίμνης είναι μια από τις ζωηρότερες αισθήσεις που έχω διατηρήσει. Τα στενά της λίμνης που χάνονται στο γωνιώδες βουνό της και ο «Χότζας», ο δυτικός άνεμος που δημιουργούσε ανησυχία στους βαρκάρηδες για πιθανές καταιγίδες έχουν εντυπωθεί επίσης στις πρώτες μου μνήμες από τη λίμνη.

Κατά της διάρκειας της επιτόπιας έρευνας, συνειδητοποίησα ότι η απόφασή μου να έχω το σπίτι αυτό της Μικρολίμνης ως «βάση» των εξορμήσεών μου στα υπόλοιπα χωριά επηρέασε οπωσδήποτε την ακολουθία των διαδρομών μου και κατ'επέκτασή την καθημερινή μου είσοδο και κίνηση στο τοπίο της Πρέσπας. Ο κάμπος της Μικρής Πρέσπας αποκτούσε μεγάλη σημασία ως το χωρικό μου επίκεντρο γύρω από το οποίο επιχειρούσα να εξερευνήσω ακτινωτά δευτερεύοντες δρόμους και μονοπάτια. (βλ. εικόνα 3.1.)¹⁵

Στο περπάτημα του «πεδίου» δεν ήμουν μόνος. Συγγενείς και φίλοι, συνομιλητές και αφηγητές, βαρκάρηδες, αγρότες και συνοριοφύλακες υπήρξαν οδηγοί και συνοδοιπόροι, τόσο

¹⁴ Το τσιρόνι, μικρού μεγέθους αλίευμα της λίμνης είναι βασικό στοιχείο της τοπικής κουζίνας.

¹⁵ Η ευκολία πρόσβασης, και η μικρή χιλιομετρική απόσταση ενθάρρυνε την καθημερινή κίνηση στην ανατολική Πρέσπα, σε οικισμούς όπως η Λευκώνα και Καλλιθέα, ή ο Λαιμός και ο Άγιος Γερμανός. Η κίνηση προς τα δυτικά και ορεινά, ιδιαίτερα προς τον οικισμό του Βροντερού, απαιτούσε καλύτερο προγραμματισμό και ήταν μια λιγότερο συχνή διαδρομή.

πρακτικά όσο και νοερά. Η δική μου καθημερινή κίνηση στο «πεδίο» υπαγορευόταν συχνά από τις δικές τους κατευθύνσεις, πληροφορίες και οδηγίες. Ακόμα και τόποι που δεν κατάφερα να επισκεφθώ και να ταυτίσω ο ίδιος «ζωντάνειψαν» μέσα από τις αφηγήσεις τους και τις ζωηρές συζητήσεις σε σπίτια και καφενεία, αυλές και χωράφια. Αναφέρω παρακάτω τους βασικότερους συνομιλητές μου. Τα λόγια τους αλλά και οι προσωπικές τους ιστορίες «εμπλέκονται» με κάποιο άμεσο ή έμμεσο τρόπο στο κείμενο που ακολουθεί.

Τα πρόσωπα.¹⁶

Αλέκος, Μικρολίμνη, 30.04.2000

Ο Αλέκος, συγγενικό μου πρόσωπο, γεννήθηκε στις Κρανιές («Ντρένοβο») το 1916. Η συνέντευξη παραχωρήθηκε πριν ακόμη ξεκινήσει η συγκεκριμένη έρευνα για το τοπίο της Πρέσπας, αν και ακολούθησαν αρκετές «ανεπίσημες συζητήσεις». Κτηνοτρόφος, μικροκαλλιεργητής αλλά και ψαράς, ο Αλέκος έζησε μετά την ερήμωση των Κρανιών, το 1949 στη Μικρολίμνη.

Σοφία, Μικρολίμνη, 29.12.2002, 11.04.2004

Η Σοφία, γεννημένη το 1927 έχει ζήσει σχεδόν όλη της τη ζωή στη Μικρολίμνη. Πέρα από τις συνεντεύξεις στις οποίες μου αφηγήθηκε τη ζωή της, υπήρξε βασική μου συνομιλήτρια, μεταξύ άλλων λόγω και της πολύ καλής γνώσης του κάμπου και του βουνού της Μικρολίμνης. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου υπήρξε τραυματιοφορέας του Δημοκρατικού Στρατού.

Σοφία Π., Μικρολίμνη, 05.09.2006

Η Σοφία Π., γεννημένη το 1925 στο Βροντερό, έζησε για λίγο στο Αγκαθωτό («Τέρνοβο») πριν εγκαταλείψει το 1949 την Πρέσπα ως πολιτική εξόριστη για την Πολωνία. Επέστρεψε το 1965.

Σταυρούλα, Μικρολίμνη, 14.04.2004.

Η Σταυρούλα, 45 ετών, γεννημένη στον Άγιο Γερμανό αλλά παντρεμένη στη Μικρολίμνη ασχολείται με τις καθημερινές εργασίες στο σπίτι αλλά και την καλλιέργεια φασολιού στον κάμπο.

Ιορδάνια, Μικρολίμνη, 31.12.2002.

Η Ιορδάνια γεννήθηκε τη δεκαετία του 1920 στη Μηλιώνα, όπου και μεγάλωσε. Μετά τον εμφύλιο έζησε στη Μικρολίμνη.

Κώστας, Μικρολίμνη, 30.12.2002.

Ο Κώστας, 65 ετών, βλάχος από το Πισοδέρι, παντοπώλης, έχει ζήσει τα περισσότερά του χρόνια στη Μικρολίμνη.

Γιώργος και Μαρία, Λευκώνα, 03.09.2006.

Ο Γιώργος, γεννημένος στη Μικρασία από Πρεσπιώτη πατέρα που βρέθηκε εκεί ως οικονομικός μετανάστης βρέθηκε ως μικρό παιδί στην Πρέσπα μαζί με τους υπόλοιπους Μικρασιάτες μετά το 1922. Γνώρισε και παντρεύτηκε τη Μαρία που προερχόταν επίσης από προσφυγική οικογένεια στη Λευκώνα, όπου και έζησαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους.

¹⁶ Στις περισσότερες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται ψευδώνυμα εκτός από τις περιπτώσεις για τις οποίες υπήρχε η συγκατάθεση του συνομιλητή ή της συνομιλήτριας ως προς τη χρήση του πραγματικού ονόματός του/της. Αποφεύγω γενικότερα, τη χρήση των επωνύμων, καθώς μια «φωτογράφιση» των προσωπικών στοιχείων των αφηγητών δε θα είχε να συνεισφέρει κάτι ουσιαστικό στην ανάλυση. Τα πρόσωπα εξάλλου, «σκιαγραφούνται» σε σημαντικό βαθμό μέσα από τις ίδιες τις αφηγήσεις ζωής και τις βιογραφικές του πληροφορίες.

Ηλίας, Πλατύ, 03.09.2006.

Ο Ηλίας, γεννημένος το 1934 στο Πλατύ, ακολούθησε τη φυγή του Εμφυλίου μέχρι την Πολωνία. Επέστρεψε για λίγο στην Πρέσπα το 1960 για να φύγει και πάλι, αυτή τη φορά ως οικονομικός μετανάστης στη Γερμανία.

Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003.

Ο Σταύρος, γεννημένος το 1927 στο Πλατύ, τραυματίστηκε στον Εμφύλιο, ως μαχητής του Δημοκρατικού Στρατού. Επέστρεψε στην Πρέσπα στις αρχές της δεκαετίας του 1950 για να ασχοληθεί κυρίως με τις καλλιέργειες.

Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006.

Ο Νίκος, γεννημένος στον Άγιο Γερμανό το 1926, υπήρξε αιχμάλωτος των ανταρτών στον εμφύλιο, τους οποίους ακολούθησε στην φυγή τους περνώντας ένα διάστημα στην Αλβανία και τη Ρουμανία απ' όπου και επέστρεψε το 1954.

Ελένη, Άγιος Γερμανός, 05.09.2006.

Η Ελένη, βλάχικης καταγωγής, γεννήθηκε στην Κρύα Βρύση. Στον Άγιο Γερμανό εγκαταστάθηκε με την οικογένειά της το 1954.

Θεόδωρος, Κούλα, 20.08.2005.

Ο Θεόδωρος, γεννημένος το 1925 στους Ψαράδες, πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο Λαιμό. Υπήρξε ένας από τους τελευταίους συστηματικούς ψαράδες στο στενό της Κούλας, όπου και του έδειξε, με τη βάρκα του, τους παλιούς ψαρότοπους.

Αναστάσης, Πύλη, 30.12.2002.

Ο Αναστάσης γεννήθηκε το 1925 στο παλιό, «τουρκικό» χωριό της Πύλης όπου εγκαταστάθηκε η οικογένειά του ερχόμενη από τον Πόντο. Έχοντας περάσει όλη τη ζωή του στην Πύλη, γνωρίζει πολύ καλά την ιστορία των χωριών, ιδιαίτερα της δυτικής Πρέσπας.

Παύλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.2006.

Ο Παύλος 68 ετών, επέστρεψε στους Ψαράδες από την Ουγγαρία όπου βρέθηκε ως πολιτικός πρόσφυγας μετά τον εμφύλιο. Η κύρια απασχόλησή του ήταν η αλιεία και ο εποχικός τουρισμός. Ο Μιχάλης, συνομήλικος και συγχωριανός του Παύλου βρέθηκε μαζί του και στην πολιτική εξορία.

Σπύρος και Θεοδώρα, Ψαράδες, 01.05.2003

Ο Σπύρος γεννήθηκε το 1926 στους Ψαράδες. Πέρασε ένα μεγάλο διάστημα στην Τασκένδη ως πολιτικός πρόσφυγας πριν επιστρέψει στο χωριό. Η γυναίκα και συνομήλική του Θεοδώρα έζησε και αυτή στους Ψαράδες.

Γιώργος και Γερμανή, 13.08.2004

Ο Γιώργος, γεννημένος το 1923 και η συνομήλική του Γερμανή, αντρόγυνο, είναι και οι δύο κάτοικοι Ψαράδων όλη τους τη ζωή. Ο Γιώργος, επέστρεψε στο χωριό στα μέσα της δεκαετίας του 1950 από την Πολωνία. Ψαράς κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, είναι ένας από τους τελευταίους Ψαραδιώτες που γνωρίζουν τόσο καλά τους ψαρότοπους της περιοχής.

Βλαδίμηρος, Ψαράδες, 01.01.2003

Ο Βλαδίμηρος, γεννημένος στους Ψαράδες το 1925, υπήρξε ψαράς, βαρκάρης και πρόεδρος του Αλιευτικού Συνεταιρισμού Ψαράδων. Υπήρξε ένας από τους καλύτερους και τελευταίους γνώστες των παραδοσιακών πρακτικών ψαρέματος στη Μικρή και Μεγάλη Πρέσπα.

Πέτρος, Περβάλι, 06.08.2007, ελληνο-αλβανικά σύνορα, 18.08.2007

Ο Πέτρος, 35 ετών, είναι ένας από τους συνοριοφύλακες που κατ'αρχήν από την Πρέσπα και υπηρετούν στην περιοχή.

Βασίλης, Κολοκυνθού Καστοριάς, 05.09.2007

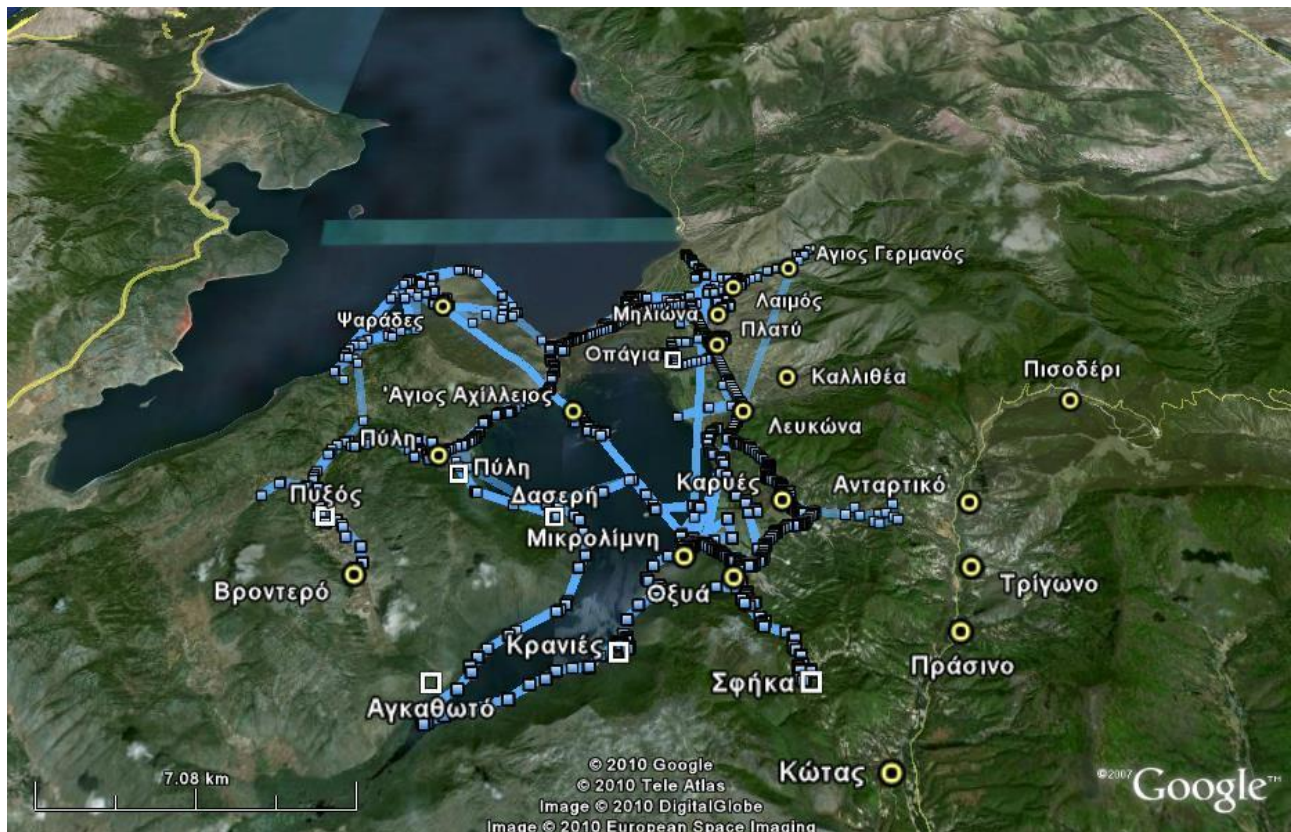
Ο Βασίλης, γεννημένος το 1931 στη Θεσπρωτία, βλάχικης καταγωγής, εγκαταστάθηκε το 1956 με την οικογένειά του και τα κοπάδια της, στο Βροντερό, όπου υπήρξε και κοινοτάρχης για πολλά χρόνια. Αργότερα μετακόμισε στην Κολοκυνθού Καστοριάς.

Παντελής, Άγιος Αχιλλείος, 05.01.2004.

Ο Παντελής, 70 ετών, κάτοικος του Αγίου Αχιλλείου και ψαράς στο επάγγελμα, κατά την επιστροφή του από τις ανατολικές χώρες, εργάστηκε στην ανασκαφή της Βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου υπό τον Ν. Μουτσόπουλο.

Λάζαρος, Πλατύ, 04.01.2003.

Ο Λάζαρος, 63 ετών γεννημένος στο Πλατύ, με οικογενειακή καταγωγή από το Βροντερό, ασχολείται με την καλλιέργεια του φασολιού στον κάμπο.

Εικόνα 3.1. Απεικόνιση των διαδρομών στο πεδίο κατά τις περιόδους της επιτόπιας έρευνας, 2002-2007 (καταγραφές με GPS)

- Κατοικούμενοι οικισμοί.
 Ερειπωμένοι Οικισμοί.

3.2. Η λίμνη ως «εστία»: οικισμοί και κατοίκηση

3.2.1. Πρακτικές κατοίκησης του τοπίου.

to build is in itself already to dwell (Heidegger 1971: 146)

the landscape is the world as it is known to those who dwell therein
 the landscape is never complete: neither “built” nor “unbuilt”,
 it is perpetually under construction (Ingold 1993).

all really inhabited space bears the essence of the notion of home (Bachelard 1994: 5).

Η προσέγγιση σε αυτό το κεφάλαιο της λίμνης ως «εστίας» έχει ως αφετηρία μια διαπίστωση που επανερχόταν συχνά στις σημειώσεις μου κατά τη διάρκεια της έρευνας και που περιγράφει μια παράδοξη συνθήκη ως προς την πρόσληψη των Πρέσπων. Οι λίμνες, αν και παρομοιάζονται πολύ συχνά με μια «κοιτίδα», ένα «λίκνο» της φύσης, προσλαμβάνονται ή προβάλλονται σπανιότερα ως κατοικούμενο τοπίο, ως το «σπίτι» ανθρώπινων ζώων και οικογενειών. Η Πρέσπα συνδυάζεται περισσότερο με την άγρια ομορφιά της ανόθευτης φύσης παρά με την πεζή, καθημερινή οικειότητα του σπιτιού, του κήπου και του χωραφιού. Θεωρείται περισσότερο αρχέγονη εστία βιολογικών ειδών και οικο-πληθυσμών παρά ανθρώπινων κοινοτήτων. Χρειάζεται να παρακάμψει κανείς τον εξωτισμό της γεωμορφολογικής ιδιαιτερότητας, της ιδιότητας του «εξαιρετικού» με την οποία έχει επενδυθεί η Πρέσπα για να κατανοήσει τις υλικές και κοινωνικές πρακτικές μέσα από τις οποίες οι Πρεσπιώτες διαμόρφωσαν και βίωσαν τους τόπους της Πρέσπας όχι ως «ιδιαιτέρους» ή «εντυπωσιακούς» αλλά ως γνώριμους, οικείους, λειτουργικούς αλλά ακόμη και σκοτεινούς ή τραυματικούς. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει μια μετάβαση από τη θέση ενατένισης και παρατήρησης του τοπίου ως ενός εξωτερικού αντικειμένου προς μια ενσώματη, κιναισθητική βύθιση σε αυτό.¹⁷

Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου η ανθρώπινη κατοίκηση αποτυπώνεται ως στοιχείο της φυσιогνωμίας της Πρέσπας, προσλαμβάνει μια εξιδανικευμένη διάσταση κατά την οποία ο άνθρωπος

¹⁷ Η «τοπο-παραγωγική» ιδιότητα της κίνησης στο χώρο, με πρωταρχική πράξη το ίδιο το περπάτημα είναι σταθερή αναφορά στη φαινομενολογική θεωρία, ιδιαίτερα των Husserl και Merleau-Ponty. Βλ. Casey 1998: 219-229.

διατηρεί μια αρμονική σχέση με τη φύση, και συνδέεται με τη γη και τη λίμνη μέσω ανόθευτων δεσμών. Η πρόσληψη της κατοίκησης ως μιας αυθεντικής, αρμονικής σύνδεσης με τη φύση, οι «ρίζες» του ανθρώπου στην άμεση τροφοδοτική και νοηματοδοτική επαφή με τη γη είναι ένα γνωστό εννοιολογικό σχήμα στη νεωτερική παράδοση.¹⁸ Αυτή ωστόσο η ιδανική, αποκαθαρμένη εκδοχή απέχει συχνά από τη βιωμένη εμπειρία η οποία είναι δυνατόν να διαμορφώνεται ακριβώς μέσα από τη θραυσματικότητα, την τραυματική σύνδεση με τον τόπο ή την απώλεια της πατρίδας, του σπιτιού, της οικογένειας. Στην περίπτωση της Πρέσπας, αυτή η διάσταση έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς σε πολλές περιπτώσεις, με δραματικό αποκορύφωμα τον εμφύλιο, οι Πρεσπιώτες βίωσαν τη μετανάστευση, τον διαχωρισμό και τον βίαιο εκτοπισμό.¹⁹

Η αναζήτηση, το χτίσιμο και η διατήρηση όχι απλά μιας στέγης αλλά ενός ζωτικού χώρου οικονομικής επιβίωσης και κοινωνικής αναφοράς, συνεπάγεται μια σειρά από προσαρμοστικές στρατηγικές και πρακτικές σε διάρκεια χρόνου. Πρόκειται για μια σύνθετη, διαρκή και επώδυνη διαδικασία που προϋποθέτει προσωπικό μόχθο και συλλογική εργασία, κοινωνική διαπραγμάτευση, ανάπτυξη εξειδικευμένων τεχνικών και διαρκή φροντίδα. Η ατμόσφαιρα ψυχολογικής ή οικονομικής ασφάλειας του οικογενειακού σπιτιού δε θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη, ιδιαίτερα στη Μακεδονία των αρχών του 20^{ου} αιώνα, όπου οι περίοδοι σταθερότητας και σχετικής οικονομικής ακμής είχαν μάλλον παρενθετικό χαρακτήρα μεταξύ στρατιωτικών συγκρούσεων και εχθροπραξιών, αλλαγών συνόρων, μεταναστευτικών ρευμάτων ή μαζικών ασθενειών και κρίσεων επισιτισμού.

Το τοπίο, επομένως, δε θα πρέπει να θεωρείται οριστικά δομημένο καθώς διαμορφώνεται διαρκώς συνεχώς μέσα από πρακτικές που δεν περιορίζονται στο κτίσιμο του σπιτιού αλλά περιλαμβάνουν την αναγνώριση, διαμόρφωση, εκμετάλλευση και διατήρηση κάθε τόπου που μπορεί να έχει τροφοδοτικό και υποστηρικτικό χαρακτήρα για την οικογένεια και την κοινότητα. Ο ανθρωπολόγος Tim Ingold (1993) έχει χρησιμοποιήσει τον όρο «taskscape» για να περιγράψει ακριβώς τις πρακτικές κατοίκησης²⁰ μέσω των οποίων ο άνθρωπος διαμορφώνει και οικειοποιείται τον χώρο του. Υιοθετώντας αυτή την προσέγγιση, εξετάζουμε εδώ τις πρακτικές κατοίκησης στην Πρέσπα έτσι όπως έχουν αποτυπωθεί σε υλικές δομές ή ίχνη αλλά και στη βιωμένη εμπειρία των κατοίκων, αναγνωρίζοντας ότι τόσο τα τεχνικά χαρακτηριστικά ή τα οικιστικά πρότυπα, όσο και οι

¹⁸ Οι Cloke και Jones σχολιάζουν σχετικά με αυτή την «αυθεντικότητα»: «η έννοια της κατοίκησης μπορεί να είναι χρήσιμη μόνο εφόσον μπορεί να προσαρμοστεί σε έναν κόσμο όπου προσεγγίσεις της αυθεντικότητας ως μιας κάποιας μορφής σταθερής συνθήκης ενός εξιδανικευμένου παρελθόντος είναι σαφές ότι δεν βοηθούν» (Cloke και Jones 2001: 664). Για τη θεωρητική συζήτηση ως προς την εννοιολογική σχέση της κατοίκησης και της αυθεντικότητας βλ. επίσης Macnaughten και Urry 1998, Harvey 1996, Bender 1998.

¹⁹ Βλ. κεφ. 3.7.

²⁰ Εξηγώντας την έννοια του “taskscape”, ο Ingold αναφέρει: «με λίγα λόγια, τα έργα (tasks) είναι καταστατικές πράξεις της κατοίκησης. Όπως και τα χαρακτηριστικά του τοπίου ωστόσο, τα έργα δεν αιωρούνται στο κενό. Κάθε έργο παίρνει το νόημά του από τη θέση του σε σχέση με ένα ευρύτερο σύνολο έργων που επιτελούνται σε σειρά ή παράλληλα και συνήθως από πολλούς ανθρώπους που εργάζονται μαζί» (Ingold 1993: 158).

κοινωνικές ανάγκες και προτεραιότητες γνώρισαν σημαντικές μεταβολές, κάποιες εκ των οποίων μόνιμες, κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Σκοπός είναι να αποδοθεί όχι μόνο η γενικότερη οικιστική εξέλιξη και αρχιτεκτονική φυσιογνωμία των χωριών της Πρέσπας αλλά και οι λεπτότερες αποχρώσεις της προσωπικής αίσθησης του σπιτιού ή της κοινωνικής εμπειρίας της γειτονιάς.

3.2.2. Φτιάχνοντας το σπίτι και το χωριό: η φυσιογνωμία και εξέλιξη των οικισμών.

Η διοικητική ενότητα του Δήμου Πρεσπών αποτελείται σήμερα από 17 οικισμούς κατανεμημένους σε 13 δημοτικά διαμερίσματα με συνολικό πληθυσμό 1643 άτομα.²¹ Περιλαμβάνει επίσης στα όριά της έξι ερειπωμένα χωριά που ερήμωσαν με τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, τον Αύγουστο το 1949 (Πίνακας 3.1, Παράρτημα, Χάρτες 1 και 5). Μπορούμε να διαχωρίσουμε γεωγραφικά τους οικισμούς σε αυτούς που βρίσκονται στην ανατολική πλευρά του λεκανοπεδίου που ορίζεται από τον ορεινό γρανιτένιο όγκο του Βαρνούντα (Λευκώνα, Καλλιθέα, Λαιμός, Άγιος Γερμανός) και σε αυτούς που βρίσκονται στη δυτική πλευρά του λεκανοπεδίου όπου κυριαρχούν τα ασβεστολιθικά πετρώματα (Οξύα, Μικρολίμνη, Άγιος Αχίλλειος, Πύλη, Ψαράδες, Βροντερό).²² Εκτός της λεκάνης των λιμνών βρίσκουμε τα χωριά της κοιλάδας του Λαδοπόταμου (Ανταρτικό, Πράσινο, Τρίγωνο) καθώς και το Πισοδέρι στο ορεινό πέρασμα της Βίγλας (Πισοδέρι) και τον ερειπωμένο σήμερα οικισμό της Σφήκας σε ένα υψίπεδο του όρους Τρικλάρι. Κατά την έρευνά μου κινήθηκα κυρίως –και γι αυτό επικεντρώνομαι εδώ– στα χωριά που βρίσκονται εντός της λεκάνης των λιμνών, αμέσως δηλαδή μετά το πέρασμα στο ύψωμα «Περβάλι».

Τα τελευταία χρόνια, με τη βελτίωση της συγκοινωνιακής σύνδεσης και την επακόλουθη ενίσχυση του τουριστικού ρεύματος, τις επιδοτήσεις ανακατασκευής των σπιτιών λόγω ενός πρόσφατου σεισμού,²³ αλλά και την εγκατάσταση κάποιων νέων επαγγελματιών, απόδημων, ή εποχικών επισκεπτών, παρατηρείται μια τάση οικιστικής επέκτασης πέρα των παραδοσιακών οικιστικών πυρήνων. Η οικιστική επέκταση με την κατασκευή νεόδμητων σπιτιών, ψυχαγωγικών κέντρων και χρηστικών εγκαταστάσεων κυρίως στα ανατολικά του πολυσύχναστου, ιδιαίτερα τα σαββατοκύριακα, βασικού οδικού άξονα που συνδέει τα χωριά, σηματοδοτεί, για πρώτη φορά μεταπολεμικά, μια σημαντική διαφοροποίηση ως προς την οικιστική διάταξη και τη συγκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων.²⁴ Στους Ψαράδες, τον Λαιμό και τον Άγιο Γερμανό, χωριά που

²¹ Με την εξαίρεση της Οπάγιας η οποία εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της στη δεκαετία του 1910 λόγω της ελονοσίας. Βλ. Παράρτημα, Πίνακες 1, 2.

²² Ο γεωμορφολογικός αυτός διαχωρισμός ανταποκρίνεται και σε διαφοροποιήσεις ως προς τα διαθέσιμα υλικά (πέτρα, δασική ύλη) τις καλλιέργειες αλλά και τις «υφές» των επιφανειών, από τις ξερολιθιές των χωραφιών ως τα καμπαναριά των εκκλησιών.

²³ Πρόκειται για τα λεγόμενα «σεισμοδάνεια» που δόθηκαν μετά τον σεισμό των Γρεβενών, το 1995.

²⁴ Η διασπορά ιδιωτικών κατοικιών, καταστημάτων και επιχειρήσεων (φούρνοι, ταβέρνες, βενζινάδικα, σούπερ μάρκετ) παράλληλα της κεντρικής οδικής αρτηρίας της Πρέσπας στις παρυφές των χωριών (Λευκώνα, Καλλιθέα, Πλατύ, Λαιμός) αντιμετωπίζεται από Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και μελετητές ως εν δυνάμει

διατηρούν σε κάποιο βαθμό και προωθούν τουριστικά την παραδοσιακή τους φυσιογνωμία, η οικοδομική δραστηριότητα επικεντρώνεται στην ανακατασκευή παλιών σπιτιών και τη μετατροπή τους σε παραδοσιακούς ξενώνες. Σε όλο το διάστημα των επισκέψεών μου στα χωριά ήταν διαρκής η οικοδομική δραστηριότητα. Σε αυτό συνέβαλε και η προσφορά φτηνών εργατικών χεριών, συχνά από τα γειτονικά αλβανικά χωριά.²⁵ Στους παραδοσιακούς ξενώνες ήρθαν να προστεθούν νέα κτίρια με δημόσιο χαρακτήρα όπως το νέο Δημαρχείο στο Λαιμό ή το θεματικό κέντρο λίγο έξω από την Πύλη και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις όπως το πρόσφατα εγκαινιασμένο εργοστάσιο τυποποίησης του πρεσπιώτικου φασολιού στο Λαιμό.

Οικισμός	Πληθυσμός (τελευταία αναφορά)
Κρανιές	150 (απογραφή 1940)
Αγκαθωτό	84 (απογραφή 1940)
Δασερή	75 (απογραφή 1940)
Πυξός	489 (απογραφή 1940)
Οπάγια	40 (Χαλκιάπουλος 1910)
Σφήκα	294 (απογραφή 1940)

Πίνακας 3.1. Οι εγκαταλειμμένοι οικισμοί των Πρεσπών.

Σχετικά με την ίδρυση των οικισμών δεν υπάρχουν καταγεγραμμένα στοιχεία που να επιτρέπουν ακριβείς χρονολογήσεις. Ένας γενικότερος προσδιορισμός ωστόσο της διαμόρφωσης των πρώτων οικιστικών πυρήνων είναι δυνατός με το συνδυασμό κάποιων παρατηρήσεων και έμμεσων πηγών. Στη προφορική παράδοση επιβιώνουν σε κάποιες περιπτώσεις οι «ιδρυτικοί μύθοι» των οικισμών, οι οποίοι, αν και δεν απαντούν με ακρίβεια στο θέμα της χρονολόγησης, δίνουν πολύ σημαντικές πληροφορίες για την καταγραφή της διαμόρφωσης των πρώτων οικιστικών πυρήνων στη συλλογική μνήμη της κοινότητας. Στη περίπτωση των Ψαράδων, για παράδειγμα, οι απαρχές της κατοίκησης στο χωριό εντοπίζονται σε μια παρόχθια σπηλιά, απέναντι από τη σημερινή θέση του χωριού:

Σπύρος: κάποτε έπιασε κάποια επιδημία, σε κάποιο μέρος προς τη Θεσσαλία, κι ήρθε εδώ μια βοσκοπούλα, που τη λέγανε Στάνα, Αναστασία. Και εγκαταστάθηκε με το κοπάδι της εκεί

αλλοίωση της παραδοσιακής φυσιογνωμίας του τοπίου και των οικισμών. Με τη «Μελέτη Σχεδίου Χωρικής και Οικιστικής Οργάνωσης Ανοιχτής Πόλης (ΣΧΟΟΑΠ) Δήμου Πρεσπών» που εκπονήθηκε από την Εταιρία Προστασίας Πρεσπών (βλ. Εταιρία Προστασίας Πρεσπών 2010) επιχειρείται ο περιορισμός αυτού του φαινομένου της «ψευδο-αστικοποίησης» με τον προσδιορισμό ζωνών χρήσεων γης.

²⁵ Στους Ψαράδες κάποιοι τεχνίτες από το γειτονικό αλβανικό χωριό «Τσέργια» που ασχολούνται με οικοδομικές εργασίες έχουν εγκατασταθεί μόνιμα στο χωριό.

απέναντι σε μια σπηλιά. Η σπηλιά ακόμα φαίνεται, είναι καπνισμένη και τη λεν οι γέροι την ονομάζουν κι ακόμα κι εμείς...η σπηλιά της Στάνας, της Αναστασίας..απο κει ξεκίνησε..

- Αυτή η σπηλιά που είναι;

Σπύρος: απέναντι, θα στη δείξω..

Θεοδώρα: «οντ βίρο»²⁶

Σπύρος: στους βράχους..ε αυτή παντρεύτηκε λέει με κάποιον άλλον και από κει απόκτησαν τ αυτό και έγινε το δικό μας το χωριό..μετά μαζεύτηκαν και απο γύρω χωριά [...]

Σπύρος: μας έχουνε πει οι γέροι ότι κάποιες οικογένειες ήρθαν από τα γειτονικά χωριά και σχηματίστηκε το χωριό και το χωριό πρέπει να χει 400-500 χρόνια τουλάχιστον (Σπύρος και Θεοδώρα, Ψαράδες, 01.05.2003)

Η ταύτιση της καπνισμένης «σπηλιάς της Στάνας» με την πρώτη πληθυσμιακή συγκέντρωση που σε συνδυασμό με μετακινήσεις από άλλους, παλαιότερους οικισμούς διαμόρφωσε τον οικιστικό ιστό των Ψαράδων, προσδιορίζει μία αναγνωρίσιμη θέση, χαρακτηριστική για το παραλίμνιο ασβεστολιθικό τοπίο της περιοχής, ως απαρχή της κατοίκησης και περιγράφει τη μετάβαση ουσιαστικά από τον κτηνοτροφικό νομαδισμό στη μόνιμη εγκατάσταση.²⁷ Στην περίπτωση της Μικρολίμνης, η αρχική, ιδρυτική θέση του χωριού εντοπίζεται, με βάση την προφορική παράδοση, στη θέση «Άγιος Μερκούριος» και ταυτίζεται με αντικείμενα και απομεινάρια που ήταν ορατά μέχρι και πρόσφατα:

Στον Άγιο Μερκούριο είχε ντουβάρια και στ'ανοίγματα στα καλάμια δυο μεγάλα πιθάρια τούρκικα. Παλιά έλεγαν ήταν κάτω η εκκλησία και το χωριό εκεί ήτανε, εκεί που είναι οι κήποι, όταν σκάβαμε να κάνουμε κήπους, βρίσκαμε στάμνες [...] Εγώ ξέρω, γιατί το εκκλησάκι κάτω που είναι, έχει ένα εκκλησάκι μικρό, Άγιος Μερκούριος, είχε εκκλησία κάτω, λέγαν οι γέροι, αλλά τα θεμέλια φαίνονται προς τη λίμνη (Ιορδάνα, Μικρολίμνη, 31.12.2002).

Το μοτίβο της μετακίνησης των οικισμών στη σημερινή θέση από έναν συνήθως παραλίμνιο πρωταρχικό πυρήνα επαναλαμβάνεται συχνά στις αφηγήσεις:

Οι Καρυές στην αρχή ήταν κάτω στη λίμνη [...] Ο Άγιος Γερμανός αρχικά ήτανε κάτω στη λίμνη. Τώρα που φεύγει το νερό φαίνονται πλόδες, πλάκες από καλντερίμι. Τους είχε φύγει μια αγελάδα και τη βρήκανε στη θέση που είναι σήμερα ο Άγιος Γερμανός. Και τους είπε ο Άγιος να χτίσουν εκεί γιατί θ' ανέβει η λίμνη. Και ήταν κατά μήκος της λίμνης δεκατρία χωριά (Σταυρούλα, Μικρολίμνη, 14.04.2004).

Ο Άγιος Γερμανός, που είναι το νέο το φυλάκιο; Από πάνω ήταν ένα μέρος που εκεί κατοικούσανε [...] είχα ακούσει ότι ήσαν τελείως στην παραλία είχανε φτιάξει σε πασσάλους σπίτια, στη λίμνη. Μάρκονογα το λένε, έχει εκεί μια πέτρα μια πατησιά...φύγανε παραπάνω εκεί που ήταν τα αμπέλια και συγκεκριμένα ήταν δώδεκα οικογένειες και χάσανε κάτι ζώα. Και τα βρήκανε εδώ που είναι ο βυζαντινός ναός. Τρόμαξαν τα ζώα από αυτά σαν το κισσό που

²⁶ Κυριολεκτικά: «στο βίρο». «Βίρο» είναι το τοπωνύμιο ενός βράχου στην όχθη αντικρουστά από τον οικισμό των Ψαράδων.

²⁷ Η θεσσαλική καταγωγή –παρά τη σλαβομακεδονική προσαρμογή του ονόματος– της «Στάνας» φαίνεται να αντηχεί την εκδοχή, σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι της Πρέσπας υπήρξαν θεσσαλοί αιχμάλωτοι του Τσάρου Σαμουήλ που μεταφέρθηκαν στις λίμνες με τη μεταφορά της έδρας της αυτοκρατορίας του στον Άγιο Αχίλλειο. Αυτή η ερμηνεία ωστόσο, που έχει προταθεί από τον ανασκαφέα της Βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου Ν. Μουτσόπουλο (1999) δεν αποτελεί κοινό και επαναλαμβανόμενο στοιχείο στις αφηγήσεις των ντόπιων, ούτε και φαίνεται να έχει καθολική αποδοχή στην Πρέσπα.

ανεβαίνουνε όπως είχαν μαγκώσει στα στόματά τους, τρόμαξαν, τράβηξαν είδανε ντουβάρη, από δω από κει, εκκλησία, πάνε στο χωριό το πάνε, σηκώθηκαν και ήρθανε εγκαταστάθηκαν εδώ, δώδεκα οικογένειες (Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006).

Μπορούμε, επομένως, να υποθέσουμε μια σειρά από μετακινήσεις που έγιναν σταδιακά και με διαφορετικές αιτίες σε κάθε περίπτωση όπως η άνοδος της στάθμης της λίμνης, η ελονοσία,²⁸ η αναζήτηση καλλιεργήσιμων εκτάσεων, προστατευμένων θέσεων, ή σημείων με καλύτερη πρόσβαση στα εμπορικά και μεταφορικά δίκτυα²⁹ και που κωδικοποιούνται στην προφορική παράδοση ως τελετουργικές αποκαλύψεις ιερών σημείων και θέσεων. Στις αφηγήσεις αυτές διακρίνεται τόσο ο ιερός, μυθικός χαρακτήρας του τόπου προέλευσης –που βρίσκεται συνήθως δίπλα ή και μέσα στη λίμνη–^{30 31} όσο και η οραματική ή σημαδιακή υπόδειξη της καταλληλότητας του νέου τόπου εγκατάστασης. Οι Καραδέδος και Τσολάκης (1989), με κριτήριο τη χρονολόγηση των παλαιότερων εκκλησιών στους οικισμούς στα τέλη του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, τοποθετούν τη μετακίνηση αυτή στις νέες θέσεις, συνήθως κοντά σε ρέματα, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Οι πρώτοι κάτοικοι, κυρίως γεωργοί και κτηνοτρόφοι, εγκαταστάθηκαν σε «πατρίες» διαμορφώνοντας έτσι τους πρώτους οικιστικούς πυρήνες σε οικογενειακούς μαχαλάδες όπως φαίνεται από την περίπτωση του Αγίου Γερμανού:³²

Οι δώδεκα οικογένειες αυτές δημιούργησαν σιγά σιγά το σημερινό χωριό. Ήταν πατριαρχικές οικογένειες. Μεγάλες. Γι αυτό και υπάρχουν 12 ονομασίες. Δαμουλαίου, Δημουλαίοι, υπήρχανε και κάτι Ντερμίσηδες, υπήρχαν Ντοϊγκιδέοι, υπήρχανε οι Δρουλαίοι, Καρουλαίοι, Γιαγκοπουλαίοι, Μαντζοπουλαίοι (Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006).

Αυτού του είδους η πατρογραμμικά καθορισμένη χωροταξία, προσδιόριζε ουσιαστικά το σπίτι της εκτεταμένης οικογένειας ως μιας οικονομικής-παραγωγικής μονάδας μέσω της οποίας γινόταν η κατανομή των αγροτικών εργασιών. Η ανά οικογένεια, ονομαστική οριοθέτηση του κατοικούμενου χώρου συνοδεύταν συχνά και από την αντίστοιχη παραχώρηση οικογενειακών δικαιωμάτων χρήσης συγκεκριμένων τμημάτων της γης ή ακόμα και της λίμνης.³³ Η διευθέτηση αυτή του ζωτικού,

²⁸ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το πρόβλημα της ελονοσίας φαίνεται πως υπήρξε η αιτία μετεγκατάστασης της παλιάς Πύλης και εγκατάλειψης του οικισμού της Οπάγιας.

²⁹ Μαρτυρίες για τη διαφορετική θέση του αρχικού οικισμού υπάρχουν και για τις περιπτώσεις εκτός της λεκάνης των λιμνών όπως στο Ανταρτικό για το οποίο ο Μουτσόπουλος (2003) αναφέρει διηγήσεις των κατοίκων σύμφωνα με τις οποίες ο οικισμός αρχικά βρισκόταν ψηλότερα, στη θέση «Λάζινο».

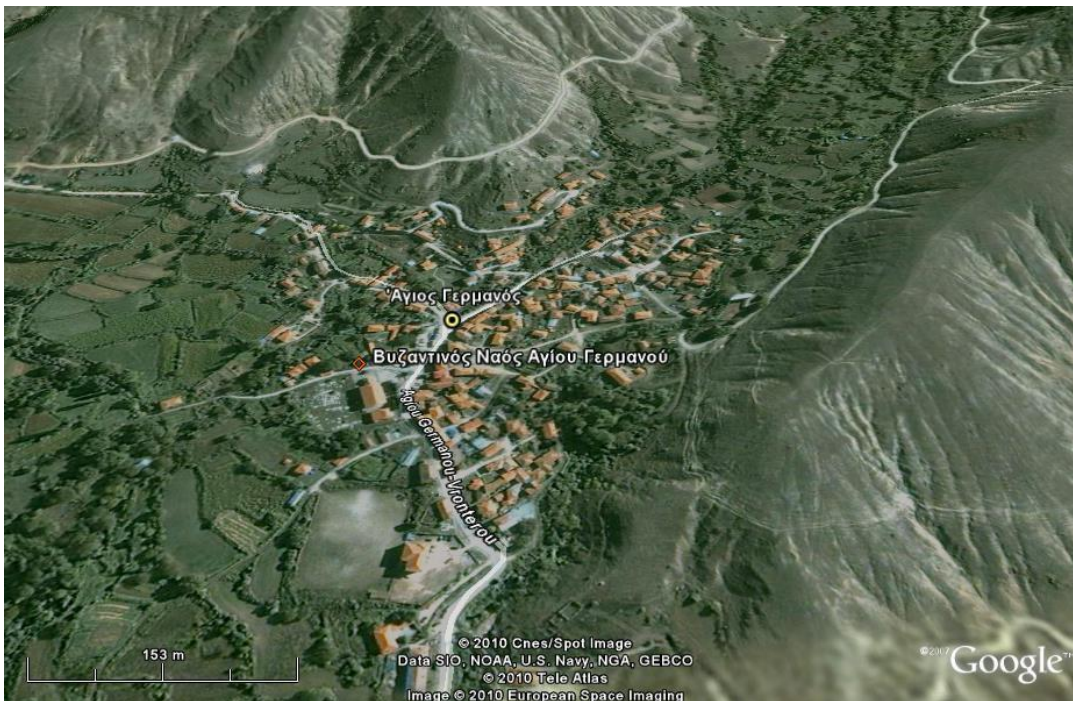
³⁰ Στην περίπτωση του Αγίου Γερμανού η θέση «Μάρκονόγα», όπου κατά τη παράδοση διακρίνεται το ίχνος της σπλής, από το άλογο του Σέρβου βασιλιά Μάρκο Κράλε συνδέεται με έναν ευρέως διαδεδομένο στα Βαλκάνια μύθο.

³¹ Η μακρινή ανάμνηση ενός πασσαλόπηκτου οικισμού μέσα στη λίμνη, παρουσιάζει αναλογίες με τους προϊστορικούς λιμναίους οικισμούς, ίχνη των οποίων έχουν αποκαλυφθεί τόσο στις βορειοανατολικές όχθες της Μεγάλης Πρέσπας, όσο και στις λίμνες της ευρύτερης περιοχής όπως στο λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς.

³² Στον οικισμό του Αγίου Γερμανού, οι δώδεκα γειτονιές που έχουν αναπτυχθεί αντιστοιχούν στις δώδεκα πατρίες του χωριού. Παρόμοια οικιστική διάταξη σε οικογενειακές γειτονιές παρουσιάζουν και οι Ψαράδες.

³³ Σχετικά με την κατανομή των αλιευτικών τόπων βλ. κεφάλαιο 3.4.

λειτουργικού χώρου σύμφωνα με τις ανάγκες της πολυμελούς, εκτεταμένης οικογένειας, αν και θεωρείται σύνηθες φαινόμενο για τα σλαβόφωνα χωριά της Δυτικής Μακεδονίας,³⁴ έχει βαθύτερες προεκτάσεις ως προς τη μεταμόρφωση του τοπίου σε οικονομικό, κοινωνικό αλλά και γνωσιακό μικρόκοσμο των τοπικών παραδοσιακών κοινοτήτων. Το χτίσιμο ενός μεγάλου πέτρινου σπιτιού για μια δεκαπενταμελή οικογένεια, προϋποθέτει την οικειοποίηση του τοπίου μέσα από ευρύτερες πρακτικές κατοίκησης, όπως για παράδειγμα η ονομάτιση των τόπων, η αναγνώριση καλλιεργήσιμων και εκμεταλλεύσιμων εκτάσεων και οπωσδήποτε, στρατηγικές συλλογικής συνεννόησης και διαπραγμάτευσης. Τη μετατροπή του δηλαδή, από άγνωστη επικράτεια όχι απλά σε αναγνωρίσιμη επιφάνεια αλλά σε ένα καθημερινό, χρηστικό δίκτυο τόπων ταυτισμένων δικαιωματικά με τον προσωπικό και οικογενειακό βιοπορισμό.

Εικόνα 3.2. Η οικιστική διάταξη του Άγιου Γερμανού. Άποψη από τα δυτικά.

Η ανασύνθεση μιας πλήρους δημογραφικής και αρχικής χωροταξικής εικόνας των οικισμών της Πρέσπας συναντά αρκετές δυσκολίες καθώς τα παλαιότερα σωζόμενα σπίτια χρονολογούνται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ενώ τα χωριά φαίνεται να αποκρυσταλλώνουν την οικιστική τους διάταξη μέσα στο 19^ο αιώνα (Καραδέδος και Τσολάκης 1989). Επιπλέον, τα πρώτα επίσημα δημογραφικά στοιχεία είναι διαθέσιμα μετά το 1913 οπότε και η περιοχή ενσωματώνεται στο ελληνικό κράτος. Τα στοιχεία που έχουμε για τον 19^ο αιώνα προέρχονται από διαφορετικές πηγές και επομένως δεν είναι άμεσα

³⁴ Το συνηθέστερο ερμηνευτικό σχήμα για αυτού του είδους την οικογενειακή και κοινωνική οργάνωση είναι αυτό της βαλκανικής «ζάντρουγκα». Αν και ο όρος φαίνεται να αποδίδει κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου, στην Πρέσπα δεν το συνάντησα ως αυτοπροσδιορισμό.

συγκρίσιμα αλλά ούτε και πάντα αξιόπιστα ενώ οι περισσότερες ιστορικές πηγές και οι χάρτες της εποχής περιορίζονται στην καταγραφή των σημαντικών αστικών κέντρων χωρίς να αναφέρουν αναλυτικά τα χωριά και τους μικρότερους οικισμούς (Καλλιβρετάκης 2003). Σημαντική πηγή αποτελούν οι οθωμανικές στατιστικές, οι οποίες αναπαράγονται και στις μεταγενέστερες ελληνικές καταγραφές³⁵ απαιτώντας ωστόσο συχνά περαιτέρω επεξεργασία και διασταύρωση ως προς την ακριβή ερμηνεία των αριθμών και των διοικητικών διαιρέσεων. Η κατάσταση γίνεται περισσότερο προβληματική εάν λάβουμε υπ' όψη ασταθείς παραμέτρους όπως η μετανάστευση, η ανταλλαγή πληθυσμών, ο ερχομός προσφύγων και οι εποικισμοί (το 1923-1924 και το 1953-1954 στην περιοχή των Πρεσπών), η διαδικασία διευθέτησης των συνόρων, οι μεταβολές στις διοικητικές διαιρέσεις ή οι αλλαγές τοπωνυμίων.

Το κενό των επίσημων στοιχείων μπορεί να καλυφθεί εν μέρει μέσα από ανεπίσημες και έμμεσες πηγές όπως είναι τα περιηγητικά κείμενα. Ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει, το 1670, ότι ο ναχιγιές της Πρέσπας έχει σαράντα εύφορα και πολυάνθρωπα χωριά (Δημητριάδης 1973: 316). Ο Rouqueville, υπολογίζει, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα «σαράντα έξι βουλγάρικα χωριά», και «έντεκα χιλιάδες πεντακόσια άτομα» (Πουκεβίλ 1995: 114) γύρω από τις όχθες της Μεγάλης Πρέσπας και της δεύτερης, μικρότερης, του Ντρενόβου.³⁶ Η ονομασία της δεύτερης λίμνης προέρχεται από τον οικισμό του Ντρενόβου,³⁷ ο οποίος αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα τον διαμετακομιστικό σταθμό ολόκληρης της Μικρής Πρέσπας μέχρι και τον 19^ο αιώνα.³⁸

Διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής της Μεγάλης Πρέσπας φαίνεται πως υπήρξε ο οικισμός «Πόπλι» (η σημερινή Λευκώνα). Ο Βρετανός υδατογράφος Edward Lear αναφέρει το 1848 τη Μεγάλη Πρέσπα, ως «λίμνη του Πόπλι»³⁹ ενώ στον ομώνυμο οικισμό καταγράφει περισσότερους Τούρκους και Αλβανούς και λιγότερους Έλληνες και Βούλγαρους. Ο περιηγητής και τοπογράφος William Martin Leake, στο χάρτη της περιοχής που συνοδεύει το περιηγητικό του κείμενο, αναφέρει τον οικισμό Peupli στη θέση της Μεγάλης Πρέσπας (Leake 1835). Η σημασία του «Πόπλι» (Λευκώνα) ως διοικητικού κέντρου των χωριών της Πρέσπας διατυπώνεται σαφώς από τον έλληνα ταγματάρχη Νικόλαο Σχινά ο οποίος το 1886 στις Οδοιπορικές Σημειώσεις του αναφέρει ότι το Πόπλι είναι «πρωτεύουσα του εκ 30 χωριών Ναχιγιέ Πρέσπας και έδραν Μουδίου, έχον 30 περίπου οικογενείας χριστιανικές, 50 οθωμανικές, εκκλησίαν, τέμενος και 2 μικρα χάνια» (Σχινάς 1886: 310). Ο Άγιος Γερμανός («Γκέρμαν») αποτελούσε επίσης μεγάλο οικισμό με σημαντικό μουσουλμανικό πληθυσμό.

³⁵ Η πιο γνωστή, ίσως, και ευρέως χρησιμοποιημένη οθωμανική καταγραφή, είναι η επίσημη απογραφή του «Χιλμή Πασά» το 1904.

³⁶ Για τις περιγραφές των περιηγητών βλ. κεφάλαιο 2.2.

³⁷ Οι ερειπωμένες σήμερα Κρασιές

³⁸ Σε χάρτες του 19^{ου} αιώνα ο οικισμός «Ντρενόβο» («Drenovo») είναι συχνά ο μοναδικός που αναφέρεται στις όχθες της μικρής λίμνης η οποία καταγράφεται συνήθως ως «Βέντροκ» («Vendrok»). Ο οικισμός έχασε τη στρατηγική του σημασία με τη χάραξη της αμαξητής οδού που οδηγούσε από το πέρασμα του Πισοδερίου στην Κορυτσά.

³⁹ "lake of Peupli", (Lear 1851: 40). Βλ. και κεφάλαιο 2.2.

Σε τούρκικο τεφτέρι φορολογήσεων του 1834-1835 το οποίο έχει δημοσιεύσει ο Ανδρέας Ανδρέου (2001), οι δύο μαχαλάδες του Αγίου Γερμανού (Άνω και Κάτω Γκέρμαν) έχουν 25 μουσουλμανικές οικογένειες στις οποίες αντιστοιχεί συνολικός φόρος 39 γρόσια. Περίπου 50 χρόνια αργότερα, ο Σχινάς (1886: 309) καταγράφει στον Άγιο Γερμανό 150 χριστιανικές οικογένειες. Η οθωμανική παρουσία επιβιώνει στις διηγήσεις των κατοίκων σύμφωνα με τις οποίες το χωριό υπήρξε τσιφλίκι που ανήκε στη μητέρα του Σουλτάνου:

Το χωριό κηρύχτηκε σαν βακούφικο, όλο το χωριό, σπίτια, χωράφια, μέχρι και οι κάτοικοι, ανήκε σε μια πριγκήπισσα, σουλτάνα. Αυτή μετά τα δωσε στο βακούφη. Και όταν έγινε ανταλλαγή, τα εκκλησιαστικά λόγω πατριαρχείου, μείνανε εκεί και δω και το 1924 και μετά το ελληνικό κράτος αποζημίωσε τους Τούρκους για τα κτήματα αυτά και έτσι πέρασαν στο δημόσιο. Γίνεται ένα δικαστήριο το 1924, το 1926, δεν πήρε απόφαση δέσμευσης. Το 1936 επί Μεταξά ξεσηκώθηκαν οι περισσότεροι από το χωριό μας και σου λέει ευκαιρία να γίνει ένας αναδασμός (Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006).

Είναι κοινή στην προφορική παράδοση της Πρέσπας, η αναφορά σε βακούφικα, ανταλλαγές και εξαγορές γης, κιτάπια ιδιοκτησιών και καλλιεργειών. Οι παλιοί Ψαραδιώτες διηγούνται ότι αγόρασαν την έκταση του φτωχικού χωριού τους (τότε «Νίβιτσα»)⁴⁰ που στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ήταν τσιφλίκι του πασά της Κορυτσάς από τους Τούρκους, ενώ και οι κάτοικοι του Αγίου Αχιλλείου αγόρασαν σύμφωνα με την παράδοση την έκταση του νησιού από τον τοπικό μπέη.

Πρώταν μπέης ήταν εδώ. Και τα σπίτια ακόμα ήταν του μπέη. Και το βουνό και όλα. Τώρα το '26 το πήραμε το χωριό. Το χωριό μας έχει πενήντα τέσσερα ταπιά. Ήτανε και το βουνό όλο γραμμένο που είναι τα σύνορα του Αγίου Αχιλλείου, του Πυξού, όλα. Ήταν κανονικά των Ψαράδων όλα αυτά, δεν ήταν του δημοσίου (Βλαδίμηρος, Ψαράδες, 01.01.2003).

Είτε με την εξαγορά ήδη κατά την οθωμανική παρουσία είτε με τη διεκδίκηση μετά την αποχώρηση των μουσουλμανικών πληθυσμών όπως δείχνει το παράδειγμα της μακράς εκκρεμότητας στην περίπτωση του Αγίου Γερμανού,⁴¹ η γη και το δικαίωμα της χρήσης της υπήρξε στην Πρέσπα διαρκές πρόβλημα και αντικείμενο διεκδίκησης μεταξύ οικισμών, εθνοτικών ή κοινωνικών ομάδων και θεσμών εξουσίας.⁴²

Μια εικόνα ως προς τη δημογραφική και εθνοτική σύσταση των χωριών της Πρέσπας στις αρχές του 20ού αιώνα, μας δίνει η «*Εθνολογική Στατιστική της Μακεδονίας*» που δημοσιεύτηκε το 1910 από τον Προξενικό Γραμματέα στο Μοναστήρι, Χαλκιάπουλο, και περιλαμβάνει πληθυσμιακά

⁴⁰ Οι Ψαράδες, περιγράφονται από την Durham (1904: 126) λίγο μετά την εξέγερση του Ίλιντεν και τα αντίποινα των Τούρκων ως ένα «δυστυχές ψαροχώρι», το οποίο είχε λεηλατηθεί ενώ ταλαιπωρούνταν από ένα ξέσπασμα ευλογιάς το οποίο είχε εξαπλωθεί και σε άλλα χωριά (βλ. κεφάλαιο 2.2.). Το χωριό ωστόσο διέθετε μία μεγάλη εκκλησία σε πολύ καλή κατάσταση, σχεδόν άθικτη, η οποία χτίστηκε με δωρεά του Ρώσου πρόξενου.

⁴¹ Μέχρι και σήμερα, οι περισσότεροι κάτοικοι του Αγίου Γερμανού δε διαθέτουν τίτλους ιδιοκτησίας των σπιτιών τους. Το πρόβλημα μεγεθύνθηκε με τη στέρηση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των πολιτικών προσφύγων μετεμφυλιακά, και την παραχώρηση κατοικιών στους Βλάχους εποίκους.

⁴² Οι σημαντικότερες καμπές σε αυτή τη διαρκή διεκδίκηση της οθωμανικής γης, υπήρξαν οπωσδήποτε η εγκατάσταση των Μικρασιατών (1922-1924) και αργότερα των Βλάχων εποίκων.

και εθνολογικά στοιχεία για τα Βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου. Ο Χαλκιάπουλος έχει βέβαια ως πρωταρχικό κριτήριο τον εθνικό προσανατολισμό και τη θρησκευτική ταυτότητα. Παρ' όλα αυτά, μας δίνει μια σπάνια εικόνα της Πρέσπας του 1910 ως προς την πληθυσμιακή κλίμακα και σύσταση των χωριών.⁴³ Με βάση τα πληθυσμιακά στοιχεία του Χαλκιάπουλου, μπορούμε να ομαδοποιήσουμε τους οικισμούς σε τρεις κατηγορίες: τους μικρούς οικισμούς (έως 100 κάτοικοι), τους μεσαίους οικισμούς (100-500 κάτοικοι) και τους μεγάλους οικισμούς (πάνω από 500 κάτοικοι).⁴⁴ Η αναφορά του μικρού οικισμού της Οπάγιας μας δίνει ένα κριτήριο ως προς το χρονολογικό προσδιορισμό της εγκατάλειψής του.⁴⁵ Η Λευκώνα (Πόπλι) αναφέρεται ως μεικτό χωριό ορθόδοξων και μουσουλμάνων, ενώ καταγράφεται και ο μουσουλμανικός μαχαλάς Αγίου Γερμανού με την ονομασία «Σαουφτσιί» στις επίσημες καταγραφές μέχρι και το 1922.⁴⁶

Οικισμός	Πληθυσμός	Εθνοτική / Θρησκευτική ταυτότητα
Αχίλλειον (Άγιος Αχίλλειος)	46	ορθόδοξοι Έλληνες ⁴⁷
Βίνανι (Πύλη)	97	σχισματικοί βουλγαρίζοντες
Γέρμαν (Άγιος Γερμανός)	500	ορθόδοξοι Έλληνες
Δραγόνιστα (Δασερί)	31	σχισματικοί βουλγαρίζοντες
Δρένοβον (Κρανιές)	49	ορθόδοξοι Έλληνες
Λάγκ (Μικρολίμνη)	82	ορθόδοξοι Έλληνες
Μαχαλάς	58	μουσουλμάνοι
Μέδοβον (Μηλιώνα)	59	ορθόδοξοι Έλληνες
Μπέσφινια (Σφήκα)	189	σχισματικοί βουλγαρίζοντες
Μπούκοβνικ (Οξιά)	75	σχισματικοί βουλγαρίζοντες

⁴³ Με εξαίρεση τον οικισμό των Ψαράδων («Νίβιτσα») που δεν περιλαμβάνεται στην καταγραφή του.

⁴⁴ Ως προς αυτή την ομαδοποίηση βλ. Παράρτημα, Χάρτες 6-8.

⁴⁵ Η εγκατάλειψη της Οπάγιας, θα πρέπει να τοποθετηθεί, σε συνδυασμό και με τις προφορικές μαρτυρίες μεταξύ 1910 και 1920.

⁴⁶ Για το πρόβλημα της «εξαφάνισης» του μουσουλμανικού οικισμού μετά το 1922, βλ. Καλλιβρετάκης 1994.

⁴⁷ Η αναφορά «ορθόδοξοι Έλληνες» συνοδεύεται στις περισσότερες περιπτώσεις στη στατιστική του Χαλκιάπουλου από τη συμπληρωματική διατύπωση «διατελούντες υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν από του 1904» ή «τρομοκρατούμενοι από του 1904» (Χαλκιάπουλος 1910).

Οικισμός	Πληθυσμός	Εθνοτική / Θρησκευτική ταυτότητα
Όροβνικ (Καρυές)	109	ορθόδοξοι έλληνες
Πάπλη (Λευκώνας)	159	ορθόδοξοι έλληνες
	100	μουσουλμάνοι
Ράμπη (Λαιμός)	193	ορθόδοξοι έλληνες
Ρούδαρι (Καλλιθέα)	169	ορθόδοξοι έλληνες
Στέρκοβο (Πλατύ)	70	ορθόδοξοι έλληνες
Οπάγια	40	ορθόδοξοι έλληνες
Πισοδέρι	642	ορθόδοξοι έλληνες
Γκραζδάνι (Βροντερό)	275	ορθόδοξοι έλληνες
Ρέχοβα (Πυξός)	304	ορθόδοξοι έλληνες
Ζέλοβον (Ανταρτικό)	550	ορθόδοξοι έλληνες
	500	σχισματικοί βουλγαρίζοντες
Όστιμα (Τρίγωνο)	400	ορθόδοξοι έλληνες
Τούρνοβον (Πράσινο)	450	ορθόδοξοι έλληνες

Πίνακες 3.4, 3.5. Εθνολογική στατιστική στα χωριά των Πρεσπών (Χαλκιάπουλος 1910).

Ο Νίκος, κάτοικος του Άγιου Γερμανού που γεννήθηκε την ημέρα που έφευγαν οι Τούρκοι από το χωριό ανακαλεί μια ζωντανή εικόνα του μουσουλμανικού συνοικισμού:

Γεννήθηκα την ημέρα που φεύγαν οι Τούρκοι από τον συνοικισμό. Οι δύο οι συνοικισμοί του Λαιμού και του Αγίου ο ένας κοντά στον άλλον κατοικούνταν από τους Τουρκαλβανούς και Τούρκους...Από τον συνοικισμό του Αγίου και πάνω και από τον συνοικισμό του Λαιμού και κάτω ήταν οι χριστιανοί. Υπήρχαν και κάποια σπίτια από την απέναντι μεριά στο Λαιμό, οι Βακιτσιδαίοι εκεί που ήτανε, και κει κατοικούσανε Τούρκοι. Άλλοι φύγανε στη Τουρκιά και άλλοι που είχανε συγγένεια στα γειτονικά χωριά της Πρέσπας και της Αλβανίας. Του Αγίου Γερμανού ο συνοικισμός λεγόταν Σάουφτσι. Τον άλλο τον λέγανε «Μπόσταν Τζίοφτσι», «μποστανία», από κει φαίνεται είχε πάρει την τούρκικη ονομασία (Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006).

Πρόκειται, ουσιαστικά για δύο «τουρκομαχαλάδες» εκατέρωθεν του σημερινού δρόμου από το Λαιμό προς τον Άγιο Γερμανό, οι οποίοι ενσωματώθηκαν πληθυσμιακά και οικιστικά στη χωροταξία των δύο οικισμών. Η εικόνα όσων από τα παλαιότερα σπίτια σώζονται δεν «προδίδει», τουλάχιστον με την πρώτη ματιά, το οθωμανικό τους παρελθόν. Η λαϊκή μακεδονική αρχιτεκτονική της οθωμανικής περιόδου εξάλλου, δεν χαρακτηριζόταν από σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των μουσουλμανικών και χριστιανικών σπιτιών.⁴⁸ Η οθωμανική φυσιογνωμία αυτών των μικρών μαχαλάδων ή κάποιων

⁴⁸ Η κοινωνική τάξη αποτελούσε εξάλλου εξίσου ισχυρό ή και ισχυρότερο κριτήριο διαφοροποίησης (Bastea 2000: 87, Hart 2006).

χωριών της Πρέσπας όπως η Λευκώνα με το τζαμί που γκρεμίστηκε για να χτιστεί στη θέση του η νέα εκκλησία, έχει εκλείψει, μαζί με τα υλικά της ίχνη, από τη φαντασιακή πρόσληψη του τοπίου –που κυριαρχείται σήμερα από τη χριστιανική μνημειακότητα- και περιορίζεται πλέον στις προσωπικές, βιωματικές μνήμες κάποιων μεγαλύτερων σε ηλικία κατοίκων, όπως ο Χρήστος.

Στους συνοικισμούς του Λαιμού και του Αγίου Γερμανού, στη Λευκώνα και στην Πύλη εγκαταστάθηκαν το 1923-1924, 88 οικογένειες από τη Μικρασία, καταλαμβάνοντας τα σπίτια που άφησαν πίσω τους οι μουσουλμανικές οικογένειες.⁴⁹ Οι πρόσφυγες από τον Πόντο και την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας καλούνταν να προσαρμοστούν σε ένα ανοίκειο περιβάλλον και να στήσουν ένα νέο σπιτικό στα «φρεσκοχαραγμένα» βορειοδυτικά σύνορα του έθνους-κράτους. Στην αρχή μιας συνέντευξης με ένα ζευγάρι προσφύγων στη Λευκώνα, η νοικοκυρά του σπιτιού ανέδειξε τη δυσκολία της προσαρμογής με ένα εύγλωττο σχόλιο: «μας φέραν εδώ που μας φέρανε..στα σύνορα, στα Σκόπια...πολλά περάσαμε...». Για να συμπληρώσει ο σύζυγός της: «καλά που σταματούσαν τα σύνορα εδώ. Πιο μέσα θα σας πηγαίνανε...» (Γιώργος και Μαρία, Λευκώνα, 03.09.06).

Αλλά και για τους Σλαβόφωνους που είχαν ριζωμένο το αίσθημα της ιδιοκτησίας στη μακρόχρονη σχέση τους με τη γη, η κρατική πολιτική της εγκατάστασης των προσφύγων και της απόδοσης της πρώην μουσουλμανικής γης, εισπράχτηκε, τουλάχιστον αρχικά, ως επιθετική κίνηση αμφισβήτησης των εθνικών τους φρονημάτων και κατ'επέκταση απο-νομιμοποίησης ως προς τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα:⁵⁰ «θυμάμαι φέραν τρεις οικογένειες. Να προστατεύσουν εμάς και τους πληρώναν σπίτια, χωράφια, επειδή ήταν Έλληνες, εμείς ήμασταν Βούλγαροι.» (Σοφία, Μικρολίμνη, 29.12.2002).

Το κριτήριο της εθνικής «καθαρότητας» σε σχέση με το δικαίωμα της κατοχής και χρήσης της γης, πολιτικοποιούσε ουσιαστικά για πρώτη φορά το παραγωγικό τοπίο της Πρέσπας ως διεκδικούμενο αντικείμενο εντός της ρυθμιστικής δικαιοδοσίας του κράτους δημιουργώντας ένα περιβάλλον καχυποψίας, αλληλο-αποκλεισμού ή σπανιότερα έντασης μεταξύ των δύο εθνοτικών ομάδων. Στη περιχαράκωση των εθνοτικών κοινοτήτων συνέβαλε η έλλειψη πρακτικών και πρωτοβουλιών πολιτισμικής σύγκλισης και αφομοίωσης, τουλάχιστον κατά τις πρώτες δεκαετίες της συνύπαρξης.⁵¹ Σύμφωνα με την περιγραφή του Γιώργου από τη Λευκώνα: «η ανάμειξη έγινε τώρα

⁴⁹ Το σύνθετο εγχείρημα της εγκατάστασης των νέων πληθυσμών μέσω της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων αναλύεται στο κεφάλαιο 1.4. Εδώ επικεντρώνομαι στην «εγγραφή» αυτής της εγκατάστασης στη μικροκλίμακα της γειτονιάς και της ιστορίας του χωριού μέσα από τις υλικές, παραγωγικές πρακτικές, τις κοινωνικές σχέσεις και τις προσωπικές εμπειρίες.

⁵⁰ Αυτή η στοχευμένη κρατική πολιτική που ολοκληρώθηκε σε δεύτερη φάση με τον εποικισμό των Βλάχων το 1953-1954, πέρα από τα σοβαρά κοινωνικο-οικονομικά κριτήρια είχε αδιαμφισβήτητα και τον χαρακτήρα της εθνικής «οχύρωσης» της μεθοριακής ζώνης. Βλ σχετικά και κεφ. 1.4.

⁵¹ Με την πάροδο του χρόνου, οι αγκυλώσεις μεταξύ των δύο εθνοτικών ομάδων («ντόπιων» και «Ποντίων») αμβλύνθηκαν σε μεγάλο βαθμό. Πολλοί από τους ηλικιωμένους πρόσφυγες είναι ιδιαίτερα εξοικωμένοι με τα «μακεδονικά», ενώ στα τοπικά πανηγύρια οι ντόπιοι και οι ποντιακοί χοροί εναλλάσσονται. Οι μεικτοί γάμοι δεν είναι σήμερα ασυνήθιστο φαινόμενο.

πολύ αργά. Αυτό το κακό ήταν. Δεν παντρεύονταν. Αν παντρεύονταν θα ήταν καλύτερα.» (Γιώργος και Μαρία, Λευκώνα, 03.09.06).

Παρ' όλα αυτά, η εγκατάσταση των προσφύγων στα χωριά της Πρέσπας δεν προκάλεσε κάποια γενικευμένη κοινωνική ρήξη ή βίαια επεισόδια με τους ντόπιους Σλαβόφωνους όπως σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας.⁵² Οι όποιες προστριβές των δύο κοινοτήτων πέρασαν γρήγορα σε δεύτερη μοίρα, καθώς οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες της περιοχής θα αναγκάσουν αρκετούς από τους πρόσφυγες να ακολουθήσουν τους σλαβόφωνους στο δρόμο της μετανάστευσης. Το υπερατλαντικό μεταναστευτικό ρεύμα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και η εισροή των πρώτων εισοδημάτων από τους απόδημους Πρεσπιώτες σε συνδυασμό με τη συστηματικοποίηση της τοπικής αγροτικής παραγωγής που κατά τη δεκαετία του 1930 άρχισε να διοχετεύεται μέσα από τους πρώτους γεωργοκτηνοτροφικούς συνεταιρισμούς, τόνωσε οικονομικά τα χωριά της Πρέσπας. Η εικόνα αυτής της σχετικής ευημερίας αποτυπώνεται και στα δημογραφικά στοιχεία λίγο πριν από την Κατοχή, καθώς στην απογραφή του 1940 ο οικισμός του Λαιμού –μαζί με τη Μηλιώνα– έχει 947 κατοίκους, οι Ψαράδες 770, το Ανταρτικό 1345, και ο Άγιος Γερμανός 2177 με τον συνολικό πληθυσμό των χωριών στην ευρύτερη περιοχή των Πρεσπών να αγγίζει τις 10.000 (βλ. Παράρτημα, Πίνακες 3, 10).

Κατά τη διάρκεια αυτής της σύντομης περιόδου οικονομικής κινητικότητας μεταξύ 1920 και 1940 σημειώθηκε μια μικρή οικοδομική «άνοιξη», που συνέβαλε στην οικιστική ανάπτυξη και καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη σημερινή φυσιογνωμία οικισμών όπως ο Άγιος Γερμανός και Λαιμός με την ανέγερση μεγάλων πετρόκτιστων κατοικιών με αστικές επιρροές.⁵³ Οι Καραδέδος και Τσολάκης (1989) αναγνωρίζουν τρεις βασικούς τύπους του πρεσπιώτικου σπιτιού και αντίστοιχα στάδια στην εξέλιξή του: το μονόχωρο ισόγειο με το εσωτερικό χώρισμα για τα ζώα,⁵⁴ την επικράτηση του διόρωφου δίχωρου πλατυμέτρωπου σπιτιού με χαγιάτι κατά τον 19^ο αιώνα,⁵⁵ και τελικά, την εμφάνιση του «αστικού» τύπου του διόρωφου τρίχωρου πλατυμέτρωπου σπιτιού με εξώστη ή σαχνισί στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα.

Τα σπίτια της Πρέσπας, παρουσιάζουν, ανάλογα με τις λειτουργικές απαιτήσεις, διάφορους συνδυασμούς υλικών και τεχνοτροπιών δόμησης. Στις περισσότερες περιπτώσεις το ισόγειο προορίζεται για τα ζώα του σπιτιού και τους αποθηκευτικούς χώρους,⁵⁶ ενώ εξωτερική σκάλα οδηγεί στο χαγιάτι του πάνω ορόφου όπου βρίσκεται ο «οντάς» και τα άλλα δωμάτια. Τα υλικά που χρησιμοποιούνταν ήταν άψητα συνήθως -στεγνωμένα στον ήλιο- πλιθιά και λάσπη ως επίχρισμα στους τοίχους, πέτρα και ξυλεία τοπικής προέλευσης σε όλο το σκελετό του σπιτιού, από τα

⁵² Βλ Van Boeschoten 2000.

⁵³ Για τις ηλικίες των κτισμάτων στην Πρέσπα βλ. Παράρτημα, Πίνακες 13, 14.

⁵⁴ Αργότερα εξελίχθηκε σε διόρωφο σπίτι με το χώρο για τα ζώα να καταλαμβάνει όλο το ισόγειο.

⁵⁵ Ο τύπος αυτός παρουσιάζει διάφορες παραλλαγές.

⁵⁶ Τα λεγόμενα «αμπάρια».

στηρίγματα και τη σκάλα μέχρι το χαγιάτι και τη στέγη. Εκτεταμένη ήταν επίσης η χρήση του καλαμιού και των πλεγμένων κλαδιών στα δάπεδα, στις στέγες και τα χωρίσματα. Ιδιαίτερο εσωτερικό διάκοσμο με ξυλόγλυπτη διακόσμηση αλλά και τοιχογραφίες λαϊκής τεχνοτροπίας⁵⁷ παρουσιάζουν αρκετά από τις κατοικίες «αστικού» τύπου.

Γενικότερα, ως προς τον τρόπο και τα υλικά δόμησης των σπιτιών, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικούς τύπους: τα εξολοκλήρου πλινθόκτιστα σπίτια, τα πετρόκτιστα διόρωφα σπίτια και τα σπίτια μεικτής τοιχοποιίας με πέτρινα θεμέλια και πλινθόκτιστη ανωδομή. Σχεδόν εξ ολοκλήρου πλινθόκτιστα χωριά συναντά κανείς κυρίως στη κοιλάδα του Λαδοπόταμου (Πράσινο, Τρίγωνο) αλλά ενδιαφέροντα σύνολα σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση και στα υπόλοιπα χωριά (Ανταρτικό, Οξυά, Μηλιώνα). Ο οικισμός της Μηλιώνας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς διατηρεί ένα ενιαίο, οικιστικό σύνολο αποτελούμενο κυρίως από πλινθόκτιστα σπίτια, κάποια από τα οποία σώζονται είτε ακέραια είτε στο μεγαλύτερο μέρος της τοιχοδομίας τους. Πυκνά σύνολα πετρόκτιστων σπιτιών συναντά κανείς κυρίως στους οικισμούς του Αγίου Γερμανού, του Λαιμού και των Ψαράδων αλλά και σποραδικά σε άλλους οικισμούς όπως η Καλλιθέα, το Πλατύ, η Λευκώνα και η Μικρολίμνη.

Εικόνες 3.3-3.6. Απόψεις και λεπτομέρειες κτισμάτων στη Μηλιώνα.

⁵⁷ Βλ. Καραδέδος και Τσολάκης 1989.

Εικόνες 3.7-3.10. Απόψεις και λεπτομέρειες από παραδοσιακά σπίτια στον οικισμό των Ψαράδων.

Το κτίσιμο πέτρινων, διώροφων σπιτιών και η επιλεκτική υιοθέτηση κάποιων αστικών προτύπων όπως τα σιδερένια μπαλκόνια ή τα εξωτερικά διακοσμητικά στοιχεία οφείλονται εν μέρει στο μιμητισμό νεωτερικών στοιχείων των γειτονικών πόλεων, η ερμηνεία τους ωστόσο δε θα πρέπει να περιοριστεί εκεί. Η ανθρωπολόγος και αρχιτέκτονας Laurie Kein Hart, θέτοντας μια κατεξοχήν κοινωνική διάσταση, επισημαίνει ότι η επιβλητική, ογκώδης αρχιτεκτονική των «αρχοντικών» της Πρέσπας δεν θα πρέπει να αναγνωστεί τόσο ως δήλωση νεωτερισμού αλλά περισσότερο ως δήλωση προσωπικής δύναμης και επιτυχίας:

Η στροφή προς τα συμπαγή, πέτρινα κτίσματα επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από το αστικό στυλ των επαρχιακών πόλεων αλλά εξελίχθηκε επιλεκτικά: διατηρώντας τα αετώματα που σχετίζονται με το μακεδονικό στυλ, απορρίπτοντας όμως τα πλαίσια των παραθύρων, υιοθετώντας τα σιδερένια μπαλκόνια και ευνοώντας τη συνδυασμένη χρήση πέτρας και πλίθων. Οι επιθετικές δηλώσεις αυτών των κατοικιών στα 1920 και τα 1930 θα πρέπει να κατανοηθούν με βάση το υπόβαθρο ενός αγώνα για πολιτισμένη ζωή με οπτικούς και αρχιτεκτονικούς όρους [...] Οι ντόπιοι, Σλαβόφωνοι αγρότες, έρχονταν αντιμέτωποι με την υπόνοια ότι αυτοί, οι «χωριάτες» ήτανε μόνο για λασπόσπιτα. Αρχιτεκτονικά και στυλιστικά, αυτό που ήταν πιο σημαντικό στην ύπαιθρο δεν ήταν η αξίωση του μοντέρνου αλλά η αξίωση της προσωπικής ισχύος (Hart 2006: 330-334).

Η παρατήρηση της Hart είναι εύστοχη, ιδιαίτερα ως προς τους σλαβόφωνους που είχαν για πρώτη φορά την ευκαιρία, σε ένα ασφυκτικό πλαίσιο στερήσεων περιθωριοποίησης, να κάνουν μια απτή δήλωση οικογενειακής προκοπής και κοινωνικής καταξίωσης.⁵⁸ Καταλαμβάνοντας κεντρική θέση στον οικογενειακό μαχαλά ή στο σύνολο του οικισμού, τα σπίτια αυτά λειτουργούσαν σε κοινωνικό επίπεδο ως αντίλογος στην κυρίαρχη αντίληψη, ως κοινωνική αντίσταση, με υλικά, συμπαγή μέσα.

Το αξιακό κεφάλαιο και η νοηματοδότηση της κατασκευής ενός σπιτιού δεν εξαντλούνταν βέβαια στην εξωτερική του εικόνα και επιρροή, καθώς απαιτούσε την κινητοποίηση όλων των μελών της ευρύτερης οικογένειας και τη συγκέντρωση όλης της διαθέσιμης γνώσης και των υλικών⁵⁹ προκειμένου να διαμορφωθεί εσωτερικά σε βιώσιμους, λειτουργικούς χώρους. Η μετατροπή του κτίσματος σε πραγματικό σπίτι σήμαινε την επένδυση σε προσωπικό μόχθο για τη μεταφορά και επεξεργασία των τοπικών υλικών, τον εξοπλισμό με την απαραίτητη οικοσκευή και τα προς αποθήκευση προϊόντα. Η πέτρα, η ξυλεία και το χώμα, πάντα τοπικής προέλευσης, καθόριζαν τον χαρακτήρα, τα χρώματα και τις υφές επιφανειών.

Σπύρος: ο παππούς ο Σωτήρης [...] μετακινήθηκαν αυτοί το '40...στη Λευκώνα.ο πατέρας τους έφτιαξε απο ένα διαμέρισμα...και τους έφτιαξε απο μια πτέρυγα..πήρε βόδια λέει από την Πρέσπα και κουβαλούσε λέει τα ξύλα από πάνω...απ'το Γιόμπελ ας πούμε τα ροκάνιζαν, τα πριόνιζαν και άμα πας σ'αυτό το σπίτι δεν υπάρχει τίποτα από την αγορά, όλα με εντόπια, χειροποίητα, με εγχώρια προϊόντα, και τα καρφιά, κάτι περόνια, τα φτιάχναν εδώ στο γύφτο, στον πεταλωτή.

-τι δέντρα πέρναν για τα σπίτια;

Σπύρος: κέδρο, δεν είναι βελανίδι...δεν είναι οξιά⁶⁰ (Σπύρος και Θεοδώρα,Ψαράδες, 01-05-2003).

Εργαλεία υφαντικής ή τυροκομικής, κοφίνια και βαρέλια, κούνιες και παιχνίδια για τα παιδιά, η εστία και ο σοφράς στον οντά με το χωμάτινο πάτωμα όπου έτρωγε η πολυμελής οικογένεια, τα υφαντά στους τοίχους, ήταν τα αντικείμενα που δημιουργούσαν τη γνώριμη, οικογενειακή ατμόσφαιρα. Ο υλικός πολιτισμός του πρεσπιώτικου νοικοκυριού, από τα αγροτικά εργαλεία και τον αλιευτικό εξοπλισμό ως τα αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη αντιπροσώπευε, είδη, υλικά και ζωντανούς τόπους του δάσους, της λίμνης και του λιβαδιού. Η ίδια η αρχιτεκτονική του σπιτιού, που βασιζόταν στη συμβίωση με τα ζώα της οικογένειας και στηριζόταν στα ντόπια επεξεργασμένα υλικά με τον κυρίαρχο ρόλο της βουνίσιας ασβεστολιθικής πέτρας και του κέδρου (τόσο των κορμών όσων και των κλαδιών του) που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή της τοπικής βάρκας ή το στήσιμο

⁵⁸ Το παράδειγμα του σκαλίσματος των μορφών των ιδοκτητών σε εμφανή σημεία του σπιτιού που παραθέτει η Hart (2006), είναι χαρακτηριστικό ως προς αυτό.

⁵⁹ Τουλάχιστον στις περιπτώσεις που το κτίσιμο του σπιτιού το αναλάμβαναν οι ίδιες οι οικογένειες χωρίς να το αναθέσουν σε εξωτερικά συνεργεία. Σε κάθε περίπτωση η ανέγερση, η καθημερινή λειτουργία αλλά και η συντήρηση ενός σπιτιού, απαιτούσε τη συμμετοχή και την εργασία της εκτεταμένης οικογένειας, στο σύνολό της.

⁶⁰ Ο κέδρος βρίσκεται σε αφθονία στα βουνά της δυτικής Πρέσπας.

των αλιευτικών παγίδων, λειτουργούσε «συμφιλιωτικά» μεταξύ του «έξω», όχι πάντα φιλικού, κόσμου και του προστατευτικού κελύφους της οικογενειακής βάσης.

Εικόνες 3.11, 3.12. Παραδοσιακά σκεύη και αντικείμενα καθημερινής χρήσης.

Παράλληλα με την ανάπτυξη των οικισμών των Πρεσπών από τον 18^ο έως και τις αρχές του 20ού αιώνα, κτίστηκαν και οι περισσότερες από τις σύγχρονες εκκλησίες των χωριών πολλές από τις οποίες αποτελούν αξιόλογα δείγματα της τοπικής ναοδομίας. Οι ναοί της περιοχής είναι δυνατόν να διακριθούν σε δύο βασικούς αρχιτεκτονικούς τύπους: στους μονόχωρους ναούς (όπως ο Άγιος Αθανάσιος και η Αγία Παρασκευή κοντά στην Οξιά) και στις τρίκλιτες βασιλικές (Κοίμηση της Θεοτόκου στους Ψαράδες, Άγιος Αθανάσιος στη Μικρολίμνη, Αγία Παρασκευή στο ερειπωμένο χωριό του Πυξού).

Οι ναοί των οικισμών, είτε ως κεντρικές εκκλησίες, είτε ως εξωκκλήσια οριοθετούν την επικράτεια του πρεσπιώτικου χωριού, ενώ με τη θεμελίωσή τους πάνω σε παλαιότερους ναούς ή την επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών σηματοδοτούν τη συνέχεια της ιερότητας των τόπων. Ταυτόχρονα, μέσα από την επαναληπτικότητα των λατρευτικών πρακτικών και των τοπικών εορτών⁶¹ στις οποίες συμμετείχε όλο το χωριό με πεζοπορίες προς την εκκλησία, την προετοιμασία προϊόντων ή τη σφαγή ζώων, καθαγιάζεται ο χώρος και η εποχικότητα των κύκλων της αγροτικής ζωής όπως η σπορά και το θέρισμα.⁶² Το γκρέμισμα ωστόσο, των παλαιότερων ναών του 18^{ου} και 19^{ου} για την κατασκευή σύγχρονων εκκλησιών και η εγκατάλειψη κάποιων οικισμών εξάλειψαν ή

⁶¹ Σε αρκετές περιπτώσεις, η λαϊκή πίστη και το τελετουργικό δεν συμπίπτει με τις επίσημες ονομασίες ή τις αφιερωματικές επιγραφές και εικόνες των εκκλησιών όπως στην περίπτωση της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Πλατύ.

⁶² Σχετικά με τις παραδοσιακές πρακτικές οριοθέτησης των οικισμών βλ. Λαγόπουλος 2001, 2003.

περιθωριοποίησαν κάποια σημαντικά στοιχεία της παλαιότερης παραδοσιακής ναοδομίας όπως είναι οι κυριλλικές επιγραφές.⁶³

Ενδιαφέροντα στοιχεία της τοπικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής συναντά κανείς και στην περιφερειακή, αγροτική ζώνη των οικισμών, όπως για παράδειγμα στα κυρίως πλίθινα αγροτόσπιτα ή τις αποθήκες του κάμπου ή τους πετρόκτιστους νερόμυλους στα ρέματα του Αγίου Γερμανού και της Καλλιθέας. Η ιδιοκτησιακή και λειτουργική επικράτεια κάθε χωριού εξάλλου, δεν περιοριζόταν στον οικιστικό ιστό, αλλά περιελάμβανε τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, τα κτίσματα σε ενδιάμεσες ή απομακρυσμένες θέσεις όπως τα χάνια και οι αποθήκες οι νερόμυλοι τα ξωκλήσια. Η οριοθέτησή της, επιπλέον, γινόταν αντιληπτή σε σχέση με τις θέσεις και τις ιδιοκτησίες των γειτονικών οικισμών, τις μεταξύ των χωριών οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, τις αποστάσεις και τις διαδρομές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Άγιου Γερμανού που επεκτείνεται μέχρι τη μεθοριακή γραμμή στα βόρεια και μέχρι τα χωριά της Φλώρινας στα ανατολικά:

Ο Άγιος Γερμανός έχει μια μεγάλη έκταση και συνορεύεται με το σκοπιανό Dupeni το σκοπιανό Ljuboiino, το Braicino⁶⁴, με 4 σκοπιανά χωριά, μετά συνορεύει με το Κρατερό, Ακρίτα, με το Πισοδέρι, Ανταρτικό, Λευκώνα, Καλλιθέα, Πλατύ και Λαιμό, μεγάλη έκταση (Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006).

Οι κοινωνικές σχέσεις και η ανάπτυξη συγγενικών δεσμών μεταξύ των χωριών είχε ιδιαίτερη σημασία χωρίς να καθορίζεται απαραίτητα από το κριτήριο της γειννίας αλλά από τις σχέσεις αλληλεξάρτησης ή της ανταποδοτικότητας.

Οι Αχιλλιώτες πιο πολλοί δεμένοι ήτανε με τους Ψαραδιώτες. Ίσως και οι λίμνες, τα επαγγέλματα. Αυτοί δουλεύανε κοντραμπάντο με την Κορυτσά. Πλατύ, Λαιμό, στη Μικρολίμνη ψάρευαν οι ίδιοι. Χρήμα δε δούλευε εκείνη την εποχή. Αυγά, βούτυρο, κότες πουλούσες, ψάρια για αλεύρι. Και με τα ζώα τα πηγαίναμε μέσα από τη λίμνη (Παντελής, Άγιος Αχίλλειος, 05.01.2004).

Αμπάρια ιδίως εμείς οι ψαριανοί, πηγαίναν οι παπούδες στα άλλα τα χωριά που ήταν πιο πλούσια να φτιάχνουν αμπάρια από κέδρα. Παίρνανε γεννήματα για να φτιάξουν αμπάρια (Βλαδίμηρος, Ψαράδες, 01.01.2003).

Εκείνη την εποχή υπήρχε η ελονοσία η ασθένεια αυτή που μεταδίδονταν με το κουνούπι..προσπαθούσαν πάντα να δίνουν κορίτσια σε υγιεινά χωριά..δίνανε Βροντερό, δίνανε Ψαράδες..οι Ψαράδες προπολεμικά ήτανε φτωχό χωριό κι όμως εκεί δίνανε και παίρνανε, σπάνιζε Λευκώνα να δώσουνε, Μηλιώνα καθόλου, Λευκώνα επίσης, φοβόντουσαν την ελονοσία ενώ παίρνανε..παίρνανε διότι μετά στον Άγιο Γερμανό το κλίμα καλό, δεν υπήρχε κίνδυνος, Καρυές δίνανε, παίρνανε (Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006).

⁶³ Τέτοιες επιγραφές σώζονταν μέχρι πρόσφατα στο ναό της Αγίας Παρασκευής στη Σφήκα.

⁶⁴ Χρησιμοποιούμε εδώ τη διεθνή γραφή των τοπωνυμίων, όπως αναφέρονται στους σχετικούς χάρτες.

Οι κορυφογραμμές, τα ρέματα και τα όρια των καλλιεργειών αποτελούσαν σημάδια για τα εσωτερικά, τοπικά σύνορα μεταξύ των οικισμών:

- Τα σύνορα στο Πλατύ που ήτανε?

Ηλίας: Ήτανε το ποτάμι της Καλλιθέας και ένα δικό μας, ήταν τα σύνορα εκεί, δύο ποταμάκια. Πιο αριστερά από την Οπάγια το ποτάμι πήγαινε στο Όρμαν εκεί προς τα κάτω. Η Λευκώνα κρατούσε μέχρι τη Γκόριτσα... Η Οπάγια ανήκε στην Καλλιθέα. Μόνο εμείς μερικοί Πλατιώτες πηγαίναμε που είχαμε κτήματα εκεί (Ηλίας, Πλατύ, 03.09.06).

Σου λέει εκείνο το δέντρο είναι το σύνορο. Εκείνος ο δρόμος. Ήξερε ο κόσμος που ήταν τα σύνορα Καλλιθέας, Πλατέως. Αλλά είχε σημάδια. Εκεί κάτω στη Γκόριτσα είχε έναν μεγάλο πλάτανο και έβγαινε πάνω ένας δρόμος πήγαινε για το Λαιμό, μετά είχε ένα σταυροδρόμι, μετά ήταν άλλο σημάδι (Γιώργος και Μαρία, Λευκώνα, 03.09.06).

Μέχρι και την κατοχή, τα περισσότερα χωριά ζωντανά και πολυάριθμα, με ενεργό και συνεκτικό κοινωνικό ιστό, συγκροτούσαν ένα ευρύτερο, οικείο δίκτυο οικονομικών ανταλλαγών, συγγενικών σχέσεων, κοινών γιορτών⁶⁵ και κοινωνικών εκδηλώσεων. Οι παλιοί Πρεσπιώτες –τόσο οι ντόπιοι όσο και οι Μικρασιάτες πρόσφυγες– αναπολούν νοσταλγικά την ατμόσφαιρα αμεσότερης επαφής, φιλικών σχέσεων και ανταλλαγών πριν από τον πόλεμο.

Η αίσθηση αυτή διαταράσσεται βίαια με τον εμφύλιο που αφήνει ολοκληρωτικά και οριστικά ερημωμένους τους οικισμούς Κραγιές, Αγκαθωτό, Δασερή, Πυξός, και Σφήκα. Χωρίς κατοίκους μένουν για ένα διάστημα και το Βροντερό, η Καλλιθέα και ο Άγιος Γερμανός που επανακατοικούνται με την εγκατάσταση των 1700 Βλάχων εποίκων και την επιστροφή όσων ντόπιων σλαβόφωνων είχαν απομείνει.⁶⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την απογραφή του 1951 οι κάτοικοι των χωριών της Πρέσπας, συμπεριλαμβανόμενου και του τμήματος των Κορεστέων, μετά βίας ξεπερνούν τις 2000, μια πληθυσμιακή εικόνα που παρά την παροδική τόνωση του εποίκισμού διατηρείται μέχρι και σήμερα.⁶⁷

Οι εμπειρίες και οι μνήμες όσων εγκατέλειψαν μόνιμα το γνώριμο περιβάλλον του χωριού τους και αυτών που κλήθηκαν να στήσουν μια νέα ζωή σε αυτό ερχόμενοι ως έποικοι, αποτελούν μια

⁶⁵ Στα μεγάλα πανηγύρια των χωριών, όπως τον Δεκαπενταύγουστο στους Ψαράδες, τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, ή του Λαιμού, συγκέντρωναν επισκέπτες σχεδόν από όλα τα χωριά των λιμνών, πολλοί από τους οποίους έφταναν με πεζοπορία και έμεναν για δύο ή τρεις μέρες σε συγγενικά σπίτια. Η συνήθεια της επίσκεψης στα πανηγύρια των γειτονικών χωριών έχει επιβιώσει ως συνεκτική πρακτική των εθνοτικών και κοινωνικών ομάδων ακόμη και σήμερα, με τη συνύπαρξη των ντόπιων, «μακεδονικών», των βλάχικων ή ηπειρώτικων και των ποντιακών χωρών. Τα πανηγύρια βέβαια σήμερα είναι αισθητά λιγότερα, όπως και ο πληθυσμός των χωριών. Για τη σημαντική διάσταση του χορού ως πρακτικής δήλωσης ταυτότητας, πολύ χρήσιμη είναι η μελέτη του Ιωάννη Μάνου (Μανος 2002) που λαμβάνει υπόψη και τα ιδιαίτερα συμφραζόμενα της Φλώρινας.

⁶⁶ Το Βροντερό εγκαταλείφθηκε πλήρως από τους ντόπιους κατοίκους του κι έτσι, με τον ερχομό των εποίκων μετατράπηκε ουσιαστικά σε βλάχικο οικισμό.

⁶⁷ Ο γηρασμένος πληθυσμός και τα κύματα εσωτερικής και εξωτερικής οικονομικής μετανάστευσης, κατέστησαν την Πρέσπα μια από τις πιο αραιοκατοικημένες περιοχές της Ελλάδας.

αποκαλυπτική αντιδιαστολή ως προς την αίσθηση του σπιτιού και τη δόμηση της προσωπικής χωρικής ταυτότητας. Παραθέτω παρακάτω αποσπάσματα από δύο πρόσωπα με αντίστροφες προσωπικές διαδρομές. Η Σοφία Π. γεννήθηκε το 1925 και μεγάλωσε στο Βροντερό, παντρεύτηκε στον έρημο σήμερα οικισμό του Αγκαθωτού και τελικά ακολούθησε την υποχώρηση των ανταρτών προς την Αλβανία και τις ανατολικές χώρες για να επιστρέψει στην Πρέσπα το 1965. Εδώ περιγράφει τις αναμνήσεις που έχει από το προπολεμικό Βροντερό και τον γειτονικό Πυξό. Ο Βασίλης αντίθετα, Βλάχος από τη Θεσπρωτία, εγκαταστάθηκε στο Βροντερό το 1953:

- Πώς ήταν τότε το Βροντερό; Ήταν όλοι ντόπιοι;

Σοφία Π.: Πολύ ωραίο, όλοι ντόπιοι...τώρα...εγώ τρεις τέσσερις φορές με τα παιδιά που περνάω, δεν μ' αρέσει καθόλου...αλλιώτικο που λες είναι, αλλιώτικο το χωριό.

- Είχε κόσμο τότε;

Σοφία Π.: Πάρα πολύ, πάρα πολύ...και καλές οικογένειες όλοι...τώρα Ηπειρώτες είναι όλοι... Παραπάνω από χίλιοι, μεγάλο χωριό ήταν. Τώρα γκρεμίστηκαν και κάτι σπίτια και έγινε σαν μικρό φαίνεται.

- Και τότε τα σπίτια τα είχατε όπως παλιά..

- Πάρα πολύ ωραία...εμείς είχαμε καινούριο σπίτι κατά πάνω μεριά, κατά τον Άη Θανάση. Κοίταξε...εκεί ξέρω, κορίτσι ήμουνα...Άγιος Αθανάσιος είναι η εκκλησία, Άγιος Αθανάσιος πάνω από το χωριό ένα μικρό εκκλησάκι, Άγιος Νικόλαος είναι προς τα κάτω, Αγία Κυριακή πάλι προς τα κάτω, τρεις εκκλησιές μικρές είναι και μετά Αγία Παρασκευή πηγαίναμε και μεις από το χωριό και οι Πυξιώτες από το Πυξό, γλέντια...εκεί πηγαίναμε εκεί κάναμε γιορτή γιορτάζαμε την Αγία Παρασκευή...

- Μεγάλο χωριό ήταν και ο Πυξός;

Σοφία Π.: Μεγάλο, σαν το Βροντερό, ωραία χωριά ήταν..

- Τα σπίτια στο Βροντερό με πέτρα ήτανε φτιαγμένα;

Σοφία Π.: Με πέτρα, όλα με πέτρα, εμάς το δικό μας το 33 δώμα είναι άρχισε να γκρεμίζεται το παλιό που' μασταν 30 άτομα μέσα...θυμάμαι τις οικογένειες, από κάτω είχαμε δύο παπάδες που λες..τους Χρησιδαίους που ταν από την κάτω μεριά, σ ένα μεγάλο σπίτι προς τα πηγάδια. Έχει τρία πηγάδια, ένα με καθαρό νερό, ένα που πλέναμε με κοπάνες, και ένα για τα γελάδια για τα πρόβατα...και κει που λες όλοι Χρησιδαίοι λεγόνταν είχε πολλά σπίτια είκοσι σπίτια ήταν Χρησιδαίοι, μετά ήταν ο παπά Βοϊκό και ο παπα Παντελής...Βασιλειάδη, Ευαγγελιδάιοι, είχαμε 4-5 σπίτια κοντά κοντά από 4-5 οικογένειες, άσε οι Χρησιδαίοι ήταν γύρω στις 20 οικογένειες κοντά...και μετά μπροστά σε μας Πετριδαίοι...μετά από κει Σωτηροπουλαίοι ήταν 4 σπίτια, ύστερα εμείς...ήμασταν 3 σπίτια, ύστερα από κει Σταυρίδης 3 σπίτια, από πέρα άλλοι Κωτσοπουλαίοι κανα 8 σπίτια (Σοφία Π. Μικρολίμνη, 05-09-06)

Η Σοφία αναπολεί την εποχή που το χωριό κατοικούνταν από ντόπιους και ανασυνθέτει τη μικρο-τοπογραφία του οικισμού με τη διάταξη των πετρόκτιστων σπιτιών και των πολυάριθμων οικογενειών, τις καθημερινές εργασίες, τις εκκλησίες και τα τοπικά γλέντια. Στην αφήγηση της Σοφίας και ιδιαίτερα στην απροθυμία της να επισκεφτεί το χωριό που τώρα είναι «αλλιώτικο» διαφαίνεται μια νοσταλγία όχι της υλικής του ή γεωγραφικής πραγματικότητας – η οποία δεν άλλαξε δραματικά – αλλά της αίσθησης του έτσι όπως την έζησε μέσα από τη ρυθμικότητα των συλλογικών πρακτικών και τη συνεκτικότητα των κοινωνικών σχέσεων. Η απουσία των οικείων προσώπων και της παλιάς ζεστής ατμόσφαιρας της κοινότητας, ακυρώνει την επιθυμία επιστροφής στο γενέθλιο τόπο.

Ο Βασίλης, αντίθετα, με την οικογένειά του, που προέρχεται κι αυτή από μεθοριακή ζώνη, ακολουθεί μια πορεία από τον κτηνοτροφικό νομαδισμό στη μόνιμη εγκατάσταση για πρώτη φορά, προσπαθώντας να εξασφαλίσει πόρους επιβίωσης και να στήσει μια μόνιμη κατοικία επιδιορθώνοντας τα κτίσματα και χρησιμοποιώντας τα ερείπια που άφησαν πίσω τους όσοι έφυγαν:

Εμείς είχαμε έρθει και κάναμε μια αναγνώριση είχαμε και συγγενείς στον Άγιο Γερμανό, είχαν φύγει πιο νωρίς αυτοί, από την Κρύα Βρύση το '52-53 είχαν πάει στον Άγιο Γερμανό. Εμείς δεν είχαμε τίποτα σπίτια δεν είχαμε κτήματα δεν είχαμε και ήταν μια ευκαιρία. Και ο Αβέρωφ είπε, γιατί και μεις οι Ηπειρώτες στα σύνορα ήμασταν. Λέει τώρα, θα σας δώσουμε 20 χιλιάδες κάθε οικογένεια, κάρα, όποιος δεν είχε άλογο για ζευγάρια, χωράφια όλα κομπλέ, χωράφια σύμφωνα με τον κλήρο 22 στρέματα, ο βασικός κλήρος όποιος είχε παιδί ήταν τρία στρέματα παραπάνω.[...] Ήρθαμε την άνοιξη (Μάης) το '56. Το '55 είχανε πάει 5 οικογένειες πιο νωρίς. Και αυτοί μας παρασύρανε μετά. Γιατί αν δεν πηγαίναμε μετά, θα διώχναν αυτούς. 8 οικογένειες ήτανε. [...] Το Βροντερό τότες, διότι είχαν φύγει όλοι, ήταν εγκαταλειμμένο αυτοί που είναι στην Αυστραλία ή τον Καναδά δεν πήραμε εμείς τους κλήρους- εμείς πήραμε αυτών που ήταν φυγάδες, που τους είχαν έκπτωτους, κατάλαβες; Όσο αναφορά για τα σπίτια, οι 8 οικογένειες βρήκαν σπίτια, αλλά τα διορθώσανε...σβήσανε τον Πυξό και το Αγκαθωτό, τα τρία χωριά...Επειδή ήταν μεγάλο χωριό και στο κέντρο ο Βροντερός...λέει τα τρία χωριά να γίνει ένα.. Μία κοινότητα έγινε. Είχαν σβήσει αυτά [...] Μόλις πήγαμε μας δώσανε μια ενίσχυση. Όσαν ήταν παλιά σπίτια τα διορθώσανε. Εγώ το κανα καινούριο. Μας δώσανε το οικόπεδο που είχαν φύγει οι άλλοι. Τώρα δεν θυμάμαι το όνομα αυτού που το πήρα εγώ το σπίτι. Με πέτρα όλα ήταν το σπίτι. Και πάνω η σκεπή με πλάκα, όπως οι Ψαράδες. Αλλού στη σκεπή είχαν κλαρί, χόρτα, γιατί είχαν ένα-δύο ζώα. Εμείς μετά κάναμε μάντρες. Εμείς τον γκρεμίσαμε τον Πυξό, ήτανε καλύτερα σπίτια, αλλά τώρα εμείς για να μη κουβαλάμε, διότι την ίδια πέτρα χτίζαμε εμείς, τα αγκωνάρια, όπως είναι οι Ψαράδες, πελεκημένη όλοι, τα καλύτερα σπίτια είχε ο Πυξός αλλά δε μας έβαλαν εκεί, να βλεπες κάτι διώροφα, ένα χειμώνα μας βάλανε σε αυτά τα παλαιά μέχρι να ρθει η άνοιξη και να κάνουμε σπίτι. Αλλά όταν είχαμε έρθει εμείς μας είχαν πει, ένα χωριό...τα άλλα θα σβήσουν (Βασίλης, Κολοκυνθού Καστοριάς, 05.09.2007).

Η διοικητική απόφαση της σύμπτυξης των τριών οικισμών σε έναν, η λιθολόγηση των γκρεμισμάτων του Πυξού, αλλά και η παραγωγική δραστηριότητα των νέων ιδιοκτητών, σηματοδοτούσε μια νέα φάση στη βιογραφία των σπιτιών και των χωριών. Τη «διάλυση» των σπιτιών ακολούθησε η αναρμολόγηση και επανακατοίκησή τους, με τα παλιά υλικά αλλά και με νέο, φερτό νοικοκυριό, διαφορετικές λειτουργικές ανάγκες και κοινωνικές αναφορές. Η εγκατάσταση σε έναν έρημο ουσιαστικά οικισμό και σε ένα σπίτι που λίγο πριν ανήκε σε κάποιους άλλους απαιτούσε ως πρώτο βήμα, την αναγνώριση και οικειοποίηση του χώρου,⁶⁸ την ανάπτυξη μιας προσωπικής σχέσης με τους νέους τόπους και την καλλιέργεια νέων δικτύων με τις συγγενικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν σε άλλα χωριά. Η Ελένη εγκαταστάθηκε ακολουθώντας με την οικογένειά της τον εποικισμό στον Άγιο Γερμανό το 1954 και περιγράφει τα πρώτα χρόνια της εξοικείωσης με το νέο περιβάλλον:

μας δώσανε χωράφια, μας είχαν υποσχεθεί πολλά χωράφια αλλά όταν ήρθαμε μας δώσανε τρία-τέσσερα στρέματα την οικογένεια, εδώ κοντά στο χωριό, τέσσερα στρέματα μια

⁶⁸ Όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στην περίπτωση της «αναγνωριστικής» επίσκεψης που αναφέρει ο Βασίλης.

κατηγορία και άλλα πέντε στρέμματα κάτι άχρηστα, αυτά ήταν όλα, που μας έλεγαν θα σας δώσουμε σαράντα στρέμματα...και γι αυτό ήρθαμε.

-το σπίτι το ξαναφτιάξατε?

ήταν ερείπιο...ούτε παράθυρά, ούτε πόρτες, εμείς όταν ήρθαμε σιγά σιγά φτιάχναμε ένα δωμάτιο, μετά το άλλο [...] Τα μέρη οι άντρες για τα ζώα πήγαν τα είδαν από την πρώτη φορά. Όπου ήθελες έκανες στρούγκες, έκαναν γρέκια να κοιμούνται ζώα και που να βοσκούνε...πάνω στο βουνό...από το χωριό και πάνω όλο βοσκοτόπια είναι [...] Πολύ δυσκολία ήταν εκείνα τα χρόνια. Κάθε αρχή που λένε δύσκολα. Στο Βροντερό, οι Βλάχοι είναι από την Ήπειρο όλοι. Στην Καλλιθέα είναι από την Κρύα Βρύση. Στην Καλλιθέα είχαμε συγγενείς και το Βροντερό που ήρθαν από την Ήπειρο γιατί και μεις από την Ήπειρο ήμασταν και με τα Κρύσταλλα και στην Ιεροπηγή και το Δενδροχώρι, όπου ακούς Βλάχο, έχουμε (Ελένη, Άγιος Γερμανός, 05.09.2006).

Εικόνες 3.13-3.16. Από την καθημερινότητα στους Ψαράδες.

3.2.3 «Αόρατα» χωριά: οι εγκαταλειμμένοι οικισμοί

Παρά τον εποικισμό του 1953-1954, τέσσερις οικισμοί (Κρανιές, Αγκαθωτό, Δασερή, Πυξός, Σφήκα) μένουν, με τη λήξη του εμφυλίου, χωρίς πληθυσμό, αλλάζοντας έτσι καθοριστικά την οικιστική φυσιογνωμία της Πρέσπας. Αν μάλιστα συνυπολογίσουμε τα ερείπια της Οπάγιας και της Παλιάς Πύλης, δύο παραλίμνιων χωριών στις βαλτώδεις όχθες της Μικρής Πρέσπας τα οποία εγκαταλείφθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα λόγω της ελονοσίας, διαπιστώνουμε ουσιαστικά μία μετατόπιση από έναν κυρίως λιμναίο προσανατολισμό,⁶⁹ σε μια διάταξη στραμμένη προς την «ενδοχώρα» και σε μεγαλύτερα υψόμετρα.

Από τα χωριά αυτά, σώζονται σήμερα θεμέλια ή στεκούμενοι τοίχοι των αγροτικών σπιτιών, των παλιών σχολείων και των εκκλησιών, ενώ ορατές είναι και κάποιες καλλιεργητικές δομές (όπως οι αναβαθμίδες και τα όρια των χωραφιών). Οι εγκαταλειμμένοι οικισμοί, παραδομένοι στη διαδικασία της ερειπιοποίησης⁷⁰, προσβάσιμοι σήμερα μόνο από τους συνοριοφύλακες ή από κάποιους πιο «διδυμικούς» επισκέπτες, έχουν αποκοπεί από τη ζωτική, λειτουργική γεωγραφία που σχημάτιζαν από κοινού πριν το 1949. Αν και οι ερειπιώνες αποτυπώνονται σε λεπτομερείς χάρτες, δεν γίνεται πλήρως αντιληπτός ο κοινωνικο-πολιτισμικός χώρος που κάποτε καταλάμβαναν. Τα ερειπωμένα, παραλίμνια χωριά που τώρα βρίσκονται στα όρια του πυρήνα του Εθνικού Δρυμού, καλυμμένα από καλαμιώνες και πυκνή βλάστηση, προσλαμβάνονται περισσότερο ως κενές ανθρωπογενών χαρακτηριστικών τοποθεσίες που ανήκουν στην «επικράτεια» της φύσης.

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας επισκέφτηκα πολλές φορές τους εγκαταλειμμένους οικισμούς και περπάτησα ανάμεσα στα ερείπια –κάποιες φορές συνοδευόμενος από φίλους, συγγενείς, ή «πληροφορητές»– προσπαθώντας να αποτυπώσω, να ταυτίσω κτίσματα και χρήσεις, να ανασυνθέσω νοερά, κατά το δυνατόν, την εικόνα του ζωντανού χωριού και να κατανοήσω όσο γίνεται καλύτερα τη φυσιογνωμία του προπολεμικού τοπίου. Επιστρέφοντας στους σημερινούς, κατοικούμενους οικισμούς, προσπαθούσα να βρω συνομιλητές που διατηρούν αναμνήσεις και βιώματα της «αρχικής» εικόνας των έρημων χωριών.

Διαπίστωσα, ωστόσο, ότι μια αναζήτηση της «αυθεντικής», προπολεμικής εικόνας είναι «καταδικασμένη» σε μια σχεδόν αναπόφευκτη αποσπασματικότητα. Τόσο τα κυριολεκτικά θραυσματικού χαρακτήρα υλικά κατάλοιπα, όσο και οι προσωπικές μνήμες,⁷¹ δεν είναι δυνατόν να «αποτινάξουν» την αίσθηση της απώλειας και της ερήμωσης, αποκαθιστώντας ακέραιο ένα «ιδανικό» παρελθόν της παραδοσιακής, προβιομηχανικής ζωής. Αντί να παρακαμφθεί η μετεμφυλιακή

⁶⁹ Η Σφήκα και ο Πυξός, αν και ήταν ορεινοί οικισμοί, είχαν σταθερές επαφές με τα χωριά της λίμνης Πρέσπας, όπως οι Κρανιές, η Μικρολίμνη και η Οξιά.

⁷⁰ Αποδίδουμε εδώ τον αγγλικό όρο “ruination”, όπως χρησιμοποιείται κυρίως στην αρχαιολογική βιβλιογραφία. Για μια θεωρητική προσέγγιση των ερειπίων και της ερειπιοποίησης βλ. Shanks 1997.

⁷¹ Επίσης συχνά αποσπασματικές, αποσιωπημένες ή επιλεκτικές ως προς τη διαμόρφωσή τους στη διάρκεια του χρόνου, αν και πολύτιμες ως μαρτυρίες.

εκκένωση ως το «τέλος» της βιογραφίας αυτών των οικισμών, είναι απαραίτητο να εξεταστούν οι λόγοι και το ιστορικό της εγκατάλειψης, η ίδια η διαδικασία της ερήμωσης και της ερειπιποίησης προκειμένου να κατανοηθούν οι υλικές μεταμορφώσεις και οι αλλαγές ως προς πρόσληψη και μνημονική επεξεργασία των κάποτε ζωντανών χωριών. Παρακάτω, ακολουθεί μια καταγραφή αυτών των «χωριών-φαντασμάτων» με βάση τα υλικά τους ίχνη και τις αφηγήσεις των πρώην κατοίκων τους, η οποία επιχειρεί να μεταφέρει κάποια στοιχεία από τη «ζωντανή» τους ιστορία, σε αντιδιαστολή με τη σημερινή τους κατάσταση και την αίσθηση που ανέδιδαν κατά τη χρονική συγκυρία της δικής μου επιτόπιας έρευνας.⁷²

Κρανιές (παλιά ονομασία: «Ντρένοβο»)

Με τη βάρκα του Μιχάλη φτάσαμε στο άνοιγμα των Κρανιών. GPS: 40° 42' 46 N, 021° 02' 41 E. 4.44 χλμ. Από Αγκαθωτό, 3.03 χλμ. από Μικρολίμνη, 885 μ. υψόμετρο. Προς τα ανατολικά διακρίνονται τα πέτρινα θεμέλια των σπιτιών. Προσήλια τοποθεσία με χώρο για καλλιέργειες. Υπάρχει βοσκός που έχει κοπάδι προς το βουνό. Τα σπίτια πρέπει να πυκνώνανε ψηλότερα προς το βουνό. Σ'ένα σπίτι σώζεται σχεδόν ολόκληρος ο νότιος τοίχος. Χτίσιμο με πέτρα και συνδετικό υλικό. Εσωτερικά σώζονται τμήματα της ξύλινης επένδυσης. [...] Η εκκλησία λιθόχτιστη, μισοθαμμένη σήμερα. Εσωτερικά πρέπει να είχε εικονογράφηση. Αυτό δείχνει τουλάχιστον το επίχρισμα. Ίχνη κάποιας καύσης (κεριά) (σημειώσεις πεδίου, Οκτώβριος 2002).

Κρανιές. Αυτή τη φορά περπάτησα περισσότερο και βιντεοσκόπησα. Η βλάστηση ήταν ψηλή και πυκνή (το καλοκαίρι δεν είναι η καλύτερη περίοδος για έρευνα σ'αυτά τα χωριά. Τα χωράφια αναπτύσσονται σε συνεχείς αναβαθμίδες μέχρι τους πρόποδες του υψώματος με αρκετή υψομετρική διαφορά μεταξύ τους. Μάλλον πρόκειται για μεγάλη έκταση καλλιέργειών σε σχέση με το μέγεθος του οικισμού (σημειώσεις πεδίου, Αύγουστος 2006).

Οι Κρανιές, το παλιό «Ντρένοβο», χτισμένες σε έναν παραλίμνιο θύλακα της έντονης γεωμορφολογικά νοτιοδυτικής όχθης της Μικρής Πρέσπας, προσεγγίζονται είτε ακολουθώντας το μονοπάτι από τη Μικρολίμνη είτε με βάρκα από τη λίμνη. Σήμερα σώζονται τα πέτρινα θεμέλια αρκετών σπιτιών, καθώς και κάποια τμήματα της τοιχοδομίας λίγων σπιτιών και του σχολείου που είναι πιο πρόσφατο

⁷² Μια εμπειρική διαπίστωση με μεθοδολογικές προεκτάσεις είναι ότι η εποχή, οι καιρικές συνθήκες, ο τρόπος πρόσβασης (με πεζοπορία, με αυτοκίνητο, ή από τη λίμνη με τη βάρκα) και άλλα συγκυριακά στοιχεία επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την εντύπωση που αποκομίζει ο επισκέπτης όταν παρατηρεί και κινείται μέσα σε ερειπιώνες. Η εκτίμηση της έκτασης του ερειπωμένου οικισμού εξαρτάται από τον βαθμό ορατότητας και τη θέση θέασης, η πυκνή βλάστηση το καλοκαίρι καλύπτει σε μεγάλο βαθμό τα θεμέλια σπιτιών, τα όρια των χωραφιών, ή λιθοσωρούς, το μέσο πρόσβασης καθορίζει την εκτίμηση των αποστάσεων, οι καιρικές συνθήκες την διάρκεια παραμονής. Σε κάθε περίπτωση προσπάθησα να επισκεφθώ κάθε θέση τουλάχιστον δύο ή και περισσότερες φορές, σε διαφορετικές στιγμές του χρόνου. Κάποιες φορές ήμουν επικεντρωμένος στη φωτογράφιση ή στην καταγραφή του γεωγραφικού στίγματος, άλλες αντάλλασσα εντυπώσεις και πληροφορίες με τα πρόσωπα που με συνόδευαν. Σε αρκετές περιπτώσεις επίσης, περπατούσα μόνος μου, απλώς παρατηρώντας χωρίς κάποιο μέσο καταγραφής. Αργότερα, «στο γραφείο», οι σημειώσεις πεδίου, διασταυρώνονταν με το οπτικό υλικό, τους χάρτες και τις αεροφωτογραφίες, ώστε να σχηματίσω μία πληρέστερη εικόνα της έκτασης των οικισμών και της διαδρομής μου μέσα σ' αυτούς. Ως προς την αποτύπωση των ερειπιώνων βλ. Παράρτημα, Χάρτες 9-11.

κτίσμα, όπως δείχνει και το σκυρόδεμα που έχει χρησιμοποιηθεί. Η εκκλησία του χωριού σώζεται σε ερειπιώδη επίσης κατάσταση ψηλότερα, στα ανατολικά. Αν και τα ερείπια του χωριού καταλαμβάνουν μια μικρή έκταση λίγα μέτρα από την όχθη, ο διαμορφωμένος με αναβαθμίδες χώρος των καλλιεργούμενων εκτάσεων ακολουθεί την ήπια κλίση μέχρι και τις παρυφές του υψώματος του Τρικλαρίου.

Σύμφωνα με την προφορική παράδοση, ο οικισμός ιδρύθηκε από Αρβανίτες κτηνοτρόφους της Κορυτσάς οι οποίοι αφού έμειναν για κάποιο διάστημα σε πρόχειρες εγκαταστάσεις κοντά στα σημερινά ελληνοαλβανικά σύνορα, εγκαταστάθηκαν στη φυσικά προστατευμένη θέση ανάμεσα στο βουνό και τη λίμνη, όπου και τελικά αναπτύχθηκε ο οικισμός:

Το χωριό μου φαίνεται έγινε το '850, το 1850 ιδρύθηκε, τότε, περιπλανώμενοι ήταν οι παπούδες που ήρθαν και με πρόβατα από την Ήπειρο, κρυβόντουσαν από τους Τούρκους, στο χωριό ήτανε σε άλλο μέρος προς τα σύνορα μετά σιγά σιγά προχώρησαν προς τα εδώ και κάνανε το χωριό. Σιγά σιγά το χωριό μεγάλωσε...πριν ήταν καλύβες προς τα σύνορα με καλάμια. [...] Εγώ γεννήθηκα στις καλύβες που χαν κάνει όταν ήρθαμε με τα πρόβατα, στα Δόξα που λέγεται ένα μέρος στα χωράφια που λέμε εκεί ακόμα φαίνονται τα ντουβάρια εκεί, γνωρίζονται ακόμα, καλύβα είχαν κάνει εκεί μάντρα μεγάλη, σκεπασμένη με καλάμια (Αλέκος, Μικρολίμνη, 30.04.2000).

Αν και δεν υπάρχει κάποια σαφής γραπτή αναφορά για την ίδρυση του οικισμού, το Ντρένοβο αναφέρεται ως ο μοναδικός ή σημαντικότερος οικισμός στις όχθες της Μικρής Πρέσπας στους περισσότερους χάρτες του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα. Τα παλαιότερα σπίτια του οικισμού, χτισμένα έως και στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, διατηρούν μόνο τα πέτρινα θεμέλιά τους. Σε πιο πρόσφατα κτίσματα, μέχρι και της δεκαετίας του 1940, σώζονται ολόκληροι λιθόκτιστοι τοίχοι σε μεγάλο ύψος καθώς και η ξύλινη υποστήριξη σε κάποιες περιπτώσεις. Οι πλαγιές που περιβάλλουν το χωριό, πλούσιες σε ασβεστολιθικά πετρώματα και πυκνές σε ξυλεία, αποτελούσαν μια προσβάσιμη και εκμεταλλεύσιμη πηγή για τις πρώτες οικοδομικές ύλες που συμπληρώνονταν με υλικά από τα γειτονικά χωριά:

Το σπίτι στις Κρανιές μπορώ να σου πώ που είναι τα θεμέλια. Το παλιό το σπίτι δεν θυμάμαι πότε το κάναμε, το καινούριο το κάναμε 1941. Με πέτρα. Κεραμίδια από την Οξυά είχαμε πάρει. Δυο κεραμοποιεία είχε στην Οξυά. Ένας ήταν ο θείος μας. Και από κει σηκώναμε κεραμίδια όλα τα χωριά (Αλέκος, Μικρολίμνη, 30.04.2000).

Η λιθόκτιστη εκκλησία του χωριού σώζεται μέχρι και το ύψος του ιερού βήματος αλλά το μεγαλύτερο τμήμα της βρίσκεται σήμερα κάτω από επιχώσεις και πυκνή βλάστηση. Ίχνη επιχρίσματος στην κόγχη του ιερού βήματος υποδεικνύουν ότι ο ναός ήταν εικονογραφημένος:

Πανηγύρι είχαμε Προφήτη Ηλία 20 Ιουλίου, είχαμε εκκλησία, Προφήτη Ηλία. Τώρα μόνο λίγο ένα ντουβάρι φαίνεται. Και κείνο το ντουβάρι έχουν γράψει γράμματα οι αντάρτες, ξένα γράμματα, δεν τα καταλαβαίνω. Είχε καλές εικόνες. Την καμπάνα την πήρα, την έφερα στην Αγία Παρασκευή, την άλλη χρονιά την κλέψανε (Αλέκος, Μικρολίμνη, 30.04.2000).

Παρά το βραχώδες έδαφος και τη μεγάλη κλίση του, η ύπαρξη πηγών τρεχούμενου νερού από τα γειτονικά υψώματα επέτρεπε την ανάπτυξη εκτεταμένων καλλιεργειών και τη βόσκηση των ζώων μέχρι και σε μεγάλα υψόμετρα, όπως στη θέση «Δόξα» όπου και σήμερα είναι ορατές οι αναβαθμίδες. Το ψάρεμα –αρχικά με μονόξυλα– στα στενά της λίμνης συμπλήρωνε τις βιοποριστικές πρακτικές των κατοίκων.

Ταυτόχρονα, η κομβική θέση του χωριού ως προς τη διάβαση που συνέδεε την Κορυτσά με το Πισοδέρι, αποτελούσε, ιδιαίτερα πριν τη χάραξη των συνόρων με την Αλβανία, σημαντικό πλεονέκτημα για τις μεταφορές και το τοπικό εμπόριο. Σε θέση ελέγχου ολόκληρου ουσιαστικά του δυτικού στενού της Μικρής Πρέσπας, και σε συνεχή επαφή και επικοινωνία με τους υπόλοιπους οικισμούς, κυρίως της Μικρής Πρέσπας, το Ντρένοβο αποτέλεσε για πολλά χρόνια κόμβο των τοπικών μεταφορών και εμπορικών ανταλλαγών. Εύκολα προσιτές ήταν οι αγορές της Μπίλιστας και της Κορυτσάς ενώ προορισμούς αποτελούσαν επίσης τα παζάρια της Φλώρινας⁷³ και της Καστοριάς, την οποία οι αγωγιάτες προσεγγίζανε συνήθως μέσω Σφήκας και Βατοχωριού. Ο Λιάκος (1976) αναφέρει πως ο οικισμός έπαψε να αποτελεί σημαντικό οδικό σταθμό μετά από την κατασκευή το 1872 του αμαξωτού δρόμου Πισοδέρι-Κρυσταλλοπηγή-Μπίλιστα, που έθεσε σε αχρηστεία τη μέχρι τότε προτιμώμενη διάβαση Πισοδέρι-Πρεβάλι-Μπούκοβικ (Οξυά)-Ντρένοβο-Τρένι-Πρόγκουρ προς Κορυτσά και Δεάβολη.

Το 1910 ο Χαλκιόπουλος καταγράφει 49 χριστιανούς στο Δρένοβο. Στην απογραφή του 1920 ο οικισμός έχει 115 κατοίκους ενώ στην τελευταία απογραφή που εμφανίζεται, το 1940, φτάνει τους 150.⁷⁴ Οι Κρανιές υπήρξαν μάλλον ένας μικρής πληθυσμιακής κλίμακας οικισμός για τα δεδομένα της Πρέσπας. Αποτελούν ωστόσο ένα τυπικό παράδειγμα οικισμού με «μεικτή» οικονομία, ο οποίος με το συνδυασμό διάφορων δραστηριοτήτων και χρήσεων γης και την αξιοποίηση κάθε διαθέσιμης έκτασης, και παράλληλα εκμεταλλευόμενος τη θέση του στο πέρασμα προς την Κορυτσά, κατάφερε να διατηρήσει την αυτάρκειά του μέχρι και τα χρόνια του Εμφυλίου.

⁷³ 8 ώρες δρόμος με τα μουλάρια.

⁷⁴ Ο οικισμός δεν εμφανίζεται στην απογραφή του 1928, αλλά ο μάλλον διογκωμένος αριθμός του πληθυσμού της Μικρολίμνης (360 το 1928 σε σχέση με το 202 του 1920 όπου απογράφεται χωριστά από τις Κρανιές) μας κάνει να πιστεύουμε ότι η απογραφή του 1928, δηλαδή ο πληθυσμός των 360 κατοίκων είναι συνυπολογισμός του πληθυσμού της Μικρολίμνης και των Κρανιών. Με αυτό συμφωνούν και οι προφορικές μαρτυρίες: «174 άτομα ήμασταν...Σπίτια 24 νομίζω. Κάτοικοι όταν τους αφήσαμε εμείς 174 για την ακρίβεια. Αλλά ήμασταν γραμμένοι εδώ. Στην κοινότητα Μικρολίμνης. Ήμασταν συνοικισμός. Πρόεδρο βγάξαμε στη Μικρολίμνη. Αντιπρόεδρο είχαμε στις Κρανιές» (Αλέκος, Μικρολίμνη, 30.04.2000).

Εικόνα 3.17. Γενική άποψη του ερειπίου των Κρανιών από τα ανατολικά.

Εικόνες 3.18, 3.19. Ερείπια σπιτιών στις Κρανιές

Εικόνες 3.20, 3.21. Απόψεις του ναού των Κρανιών.

Αγκαθωτό (παλιές ονομασίες: «Τέρνοβο», «Τέροβο» ή «Τέρουβα»)

Προσεγγίσαμε το Αγκαθωτό από το Βροντερό, όπου περιπλανηθήκαμε για κάποια ώρα. Χωράφια Αγκαθωτού: πεδινή έκταση, κατά μήκος των καλαμιώνων. Φαίνονται χωράφια και όρια (τώρα ξεπετρισμένα). Ορατότητα απέναντι των Κρανιών. Στο βάθος (νοτιοδ.) στα χαμηλά του βουνού φαίνεται το Ζάγκραντετς (αλβανικός οικισμός). Στα ανατολικά στο βάθος το βουνό της Καλλιθέας. Ανήλια περιοχή. Τα ερείπια του οικισμού μεταξύ καλαμιώνων και βραχώδους περιοχής. Κέδρο το κυρίαρχο ξύλο. Σώζονται πετρόκτιστα θεμέλια. Ψηλότερα η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Μονόχωρη, λιθόχτιστη. Διάσπαρτα κεραμίδια γύρω. Πυκνή βλάστηση (σημειώσεις πεδίου, Οκτώβριος 2002).

Επιστρέφοντας από τη θέση «Φράγμα» με τη βάρκα, περάσαμε κοντά από το Αγκαθωτό. Λόγω των υπερτροφικών καλαμιών το χωριό δεν είναι πλέον προσβάσιμο σήμερα πια έχει φράξει το πέραςμα («ούλιτσα»). Μόλις διακρίνεται η εκκλησία που έχει αναστηλωθεί πρόσφατα (σημειώσεις πεδίου, Αύγουστος 2006).

Το Αγκαθωτό βρίσκεται σε ένα παραλίμνιο πεδινό άνοιγμα της νοτιοδυτικής Μικρής Πρέσπας που περικλείεται από τα υψώματα του Βροντερού στα βόρεια, έχει ωστόσο ευρύ ικανοποιητικό οπτικό έλεγχο όλης της νοτιοδυτικής απόληξης της λίμνης και του στενού που καταλήγει στην Αλβανία. Το Αγκαθωτό προσεγγίζεται από τον οικισμό του Βροντερού μέσω αγροτικού δρόμου που διασχίζει τα υψίπεδα του Βροντερού για να καταλήξει μέσα από ένα κατηφορικό και βραχώδες στενό στην παραλίμνια έκταση του οικισμού. Η προσέγγιση του από τη λίμνη είναι πρακτικά αδύνατη καθώς οι καλαμιώνες έχουν κλείσει τους υδάτινους διαδρόμους. Σχεδόν κλειστό λόγω της βλάστησης είναι και το παραλίμνιο μονοπάτι που υπήρχε παλιότερα και έφτανε μέχρι τον γειτονικό οικισμό της Δασερής. Τα ερείπια του οικισμού τα εντοπίζουμε λίγο ανατολικότερα στην στενή περιοχή μεταξύ των καλαμιώνων της όχθης και της βραχώδους πλαγιάς. Σώζονται τα πετρόκτιστα θεμέλια αρκετών σπιτιών, το σύνολο όμως των ερειπίων δε δίνει την αίσθηση ενός μεγάλου οικιστικού συνόλου. Η εικόνα βέβαια που έχει κανείς είναι αποσπασματική καθώς οι επιχώσεις, η πυκνή βλάστηση και οι καλαμιώνες που έχουν επεκταθεί ίσως κρύβουν τμήματα των ερειπίων του οικισμού. Είναι δυνατόν να προσδιοριστούν, σε γενικές γραμμές, τα όρια των χωραφιών⁷⁵ στην παραλίμνια, άλλοτε καλλιεργούμενη έκταση. Λίγο ψηλότερα, στην πλαγιά του βουνού βρίσκεται η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Πρόκειται για ένα μονόχωρο και λιθόχτιστο ναό που σήμερα έχει αναστηλωθεί από την 11^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.⁷⁶ Το εσωτερικό της εκκλησίας ήταν τοιχογραφημένο ωστόσο σήμερα έχουν σωθεί μόνο τμήματα τοιχογραφιών στο ιερό βήμα.

Παρά το μικρό μέγεθος του οικισμού, η θέση του υπήρξε σημαντική ως προς τον πλουτοπαραγωγικό, κυρίως, έλεγχο του νοτιοδυτικού υδάτινου περάσματος της Μικρής Πρέσπας που στο σημείο αυτό στενεύει αισθητά. Στο ύψος του Αγκαθωτού μάλιστα, στην επιφάνεια της λίμνης, αναφέρεται το τοπωνύμιο «Γέφυρες» ή «Γιοφύρια», το οποίο συνδέεται με την παλιά πεποίθηση των κατοίκων της Πρέσπας ότι στη θέση της σημερινής λίμνης έρεε ποτάμι που χανόταν σε υπόγειες

⁷⁵ Οι λιθωσσοροί μαρτυρούν είτε τμήματα ξερολιθικών περιβόλων και μικρών τειχισμάτων ή το ξεπέτρισμα των χωραφιών.

⁷⁶ Υπάρχουν αναφορές χρονολόγησης του ναού στο 17^ο αι. Ο Μουτσόπουλος ωστόσο (2003) τον αναφέρει ως Άγιο Γεώργιο και τον χρονολογεί το 1867.

διόδους και τον καθαρισμό του οποίου είχαν αναλάβει οι κάτοικοι του Αγκαθωτού.⁷⁷ Οι βαρκάρηδες της Μικρολίμνης γνωρίζουν τη θέση στην οποία βρίσκονται βυθισμένα, κατά την παράδοση, τα «γεφύρια» που συνδέαν τις δύο όχθες του ποταμιού. Ο Βαφειάδης (1940) αναφέρει πως ακόμα και εκείνη την εποχή υπήρχαν τα γεφύρια στον Άγιο Αχίλλειο και το Αγκαθωτό ενώ αποδίδει στους κατοίκους των χωριών γύρω από τη Μικρή Πρέσπα την ιδιότητα των «ποταμοκαθαριστών», κάτι που επιβεβαιώνεται από τις τοπικές αφηγήσεις:

Η παράδοση αυτό λέει, ότι στο Αγκαθωτό ήτανε ποτάμι. Γεφύρια και αμπάρια είχε. Κάναν αμπάρια και στα χωράφια κοντά για το καλαμπόκι περισσότερο, καλαμπόκι, σιτάρι. Και τα χωριά αυτά ήταν επιφορτισμένα να καθαρίζουν την καταβόθρα. Τώρα για ποιο λόγο από λιμό, σεισμό, καταποντισμό, έπεσε [...] Γεφύρια, τη λένε τη περιοχή. Από το Αγκαθωτό προς το Φράγμα. Έτσι λέγαν οι παππούδες και αυτοί σαν παραμύθια τα ξέρανε (Κώστας, Μικρολίμνη, 30.12.2002).

Ο Λιάκος (1976) αποδίδει αρβανίτικη ετυμολογία στην ονομασία του οικισμού («Τέροβα») με την ονομασία «Τέρνοβο» ή «Τάρνοβο» να αποτελεί τη σλαβόφωνη εκδοχή. Ωστόσο, αν και το Αγκαθωτό παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες ως προς τη φυσιογνωμία και την εξέλιξή του με τον οικισμό των Κρανιών που ιδρύθηκε στην απέναντι όχθη της λίμνης από Αρβανίτες κτηνοτρόφους,⁷⁸ και τα δυο χωριά θεωρούνταν πάντα από τους κατοίκους της Μικρής Πρέσπας ως αμιγώς σλαβόφωνα: «Αγκαθωτό, γιατί το λέγανε Αγκαθωτό, «Τέρνοβο», μακεδόνικα τ'αγκάθια λέγονται «τέρνιε», γιατί Αγκαθωτό; γιατί έχει αγκάθια.» (Αλέκος, Μικρολίμνη, 30.04.2000).

Ο πληθυσμός του χωριού φαίνεται πως περιορίζεται διαχρονικά σε λιγότερους από 100 κατοίκους. Στις απογραφές του 1920 και του 1940, ο οικισμός καταγράφεται με πληθυσμό 65 και 84 κατοίκων αντίστοιχα.⁷⁹ Πρόκειται ουσιαστικά για έναν μικρής κλίμακας οικισμό που μπορούσε ωστόσο να καλύψει με τις εκεταμένες καλλιέργειες αλλά και το ψάρεμα⁸⁰ τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων του:

Σοφία Π.: το Αγκαθωτό ήταν μικρό χωριό
- Στο Αγκαθωτό πως πήγες; παντρεύτηκες;

⁷⁷ Σύμφωνα με την προφορική παράδοση, όταν οι υπόγειες δίοδοι έφραξαν, το νερό υπερχείλισε δημιουργώντας τη Μικρή Πρέσπα.

⁷⁸ Οι ομοιότητες και οι αναλογίες είναι ορατές στην οργάνωση των οικισμών με τα σπίτια να συσπειρώνονται κυρίως στις βραχώδεις ομαλές πλαγιές και τις εκτάσεις των καλλιεργειών σε πεδινά ανοίγματα στα δυτικά, ανάμεσα στο βουνό και στη λίμνη. Αξιοσημείωτες είναι επίσης οι ομοιότητες στον τρόπο και τα υλικά κτισίματος (φαίνεται πως τα περισσότερα σπίτια ήταν λιθόκτιστα) αλλά και στη μορφολογία των δύο σχεδόν εξ ολοκλήρου φτιαγμένων από πέτρα ναών.

⁷⁹ Ο –μάλλον υπερβολικός για τη διαχρονική δημογραφική εξέλιξη του χωριού– αριθμός που αναφέρεται στην απογραφή του 1928 (404), εάν δεν αποδοθεί σε λάθος, ίσως αποτελεί ένδειξη μιας προσωρινής εγκατάστασης πληθυσμού.

⁸⁰ Το ψάρεμα, παράλληλα με τις καλλιέργειες, σίγουρα αποτελούσε σημαντική απασχόληση των κατοίκων του οικισμού. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων των γειτονικών χωριών (κυρίως της Μικρολίμνης), στο Αγκαθωτό, ανάμεσα στους καλαμιώνες της ακτής, υπήρχαν πλωτές ψαροκαλύβες, οι οποίες ήταν ορατές μέχρι και τη δεκαετία του 1960.

Σοφία Π.: Παντρεύτηκα, κοίταξε να δεις, ήμασταν τρία σπίτια.

- Πόσα σπίτια είχε το χωριό;

Σοφία Π.: θα ήτανε κανα 30 σπίτια...μικρό χωριό ήτανε.

- η εκκλησία σε ποιον Άγιο είναι αφιερωμένη;

Σοφία Π.: αυτό δε θυμάμαι...από το Βροντερό όλα τα θυμάμαι αυτό δεν το θυμάμαι...εκεί στεφανώθηκα. [...] πάνω από το Αγκαθωτό έχει ένα εκκλησάκι μικρό Άγιο Νικόλαο....εκεί που ήταν η λίμνη όλα χωράφια ήτανε...

- και τι βάζατε;

Σοφία Π.: τι βάζαμε; Καλαμπόκια, κήπους πράγματα απ'όλα, και πάνω στο βουνό, πώς να στο πω πως το λέγαμε, είχαμε χωράφια εκεί σιτάρι, κριθάρι, βρίζα, απ' το χωριό πως πας και είναι ένα ύψωμα έτσι, εκεί στην πλαγιά ήταν τα χωράφια.

- και στη λίμνη είχατε και βάρκες;

Σοφία Π.: ναι, όλοι βάρκες είχανε αυτοί που πηγαίνανε στο ψάρεμα. Ε, τότε με τα καμάκια, είχε πολλά ψάρια τότε. [...]

- παντρεύονταν μεταξύ τους στα χωριά;

Σοφία Π.: ξέρεις πώς παντρεύονταν; από το Αγκαθωτό στο Σμάρδες [Κρυσταλλοπηγή] και το Βάμπελ (Σοφία Π. Μικρολίμνη, 05.09.06.).

Εικόνα 3.22. Η τοποθεσία του Αγκαθωτού. Άποψη από τα ανατολικά.

Εικόνες 3.23, 3.24. Αριστερά: τα ερείπια του Αγκαθωτού.
Δεξιά: ο πρόσφατα αναστηλωμένος ναός της Αγίας Παρασκευής στο Αγκαθωτό.

Δασερή (παλιές ονομασίες: «Δρομπίτισσα», «Δαργόνιστα»)

Η Δασερή βρίσκεται στη δυτική πλευρά της Μικρής Πρέσπας, στο τέρμα του αγροτικού δρόμου που ξεκινά νότια του οικισμού της Πύλης, σε μια πλαγιά του ορεινού όγκου του Βροντερού που εποπτεύει όλο το βόρειοανατολικό τμήμα της Μικρής Πρέσπας, από την Κούλα και τον Άγιο Αχίλλειο έως το Βιδρονήσι και το βουνό της Μικρολίμνης. Στην πλαγιά που κατηφορίζει προς τη λίμνη ξεχωρίζει το πετρόκτιστο σχολείο του χωριού αποτελεί μάλλον και το πιο πρόσφατο κτίσμα του χωριού. Τα περισσότερα σπίτια, ανεπτυγμένα κατά μήκος της πλαγιάς, είναι πλινθόχτιστα με πέτρινα θεμέλια και σώζονται σε αρκετά μεγάλο ύψος, ενώ σε μερικά σώζονται και οι ξυλοδεσιές ή τμήματα δοκαριών. Σήμερα πολλά από τα τεχνικά χαρακτηριστικά των σπιτιών, όπως τα εσωτερικά επιχρίσματα, ή οι κάσες των παραθύρων, είναι δύσκολα ορατά λόγω της πυκνής βλάστησης, ιδιαίτερα το καλοκαίρι, είτε φθίνουν λόγω της εγκατάλειψης και των καιρικών συνθηκών. Πρόκειται ωστόσο, για έναν οικισμό που σώζει –θραυσματικά, αλλά υποδειγματικά– τη φυσιολογία ενός πρεσπιώτικου παραλίμνιου χωριού πριν από τον πόλεμο. Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου βρισκόταν κοντά στα χωράφια του χωριού.

Όπως φαίνεται από τη διακύμανση του πληθυσμού,⁸¹ πρόκειται για έναν οικισμό μικρής κλίμακας, λίγων οικογενειών, που εξασφάλιζαν την αυτάρκειά τους με το ψάρεμα στη λίμνη, τις καλλιέργειες και την εκμετάλλευση και εμπορία της δασικής ξυλείας για την οποία ήταν γνωστή η περιοχή:

Στη Δασερή ήτανε καμια 15αριά οικογένειες, ντόπιοι (Στράτης Στεργίου, Πάρης Μαύρος, Βαγγέλης, μπαρμπα-Θανάσης πάνω στο σχολείο). Είχανε χωράφια, ήτανε μπείκα, τα νοικιάζανε και τα δουλεύανε. Και τώρα είναι μπείκα. Είχαν και ζώα. Ψαρεύαν όμως αυτοί, μπαίνανε μες στη λίμνη. [...] Κόβανε ξύλα από πάνω τα φορτώνανε στις βάρκες και πηγαίνανε στα χωριά απέναντι και τα πουλούσανε. [...] Τα παιδιά της Δασερής πηγαίνανε στην Παλιά Πύλη σχολείο. Το σχολείο της Δασερής έγινε το 1939 (Αναστάσης, Πύλη, 30.12.2002).

Εικόνες 3.25, 3.26. Τα ερείπια της Δασερής.

Πυξός (παλιά ονομασία: «Ράχωβα» ή «Ορέχοβο»)

⁸¹ 1910:31, 1920:34, 1928:67, 1940:75 (Χαλκιάπουλος 1910, Εθνική Στατιστική Επετηρίδα).

Ο Πυξός, ορεινό χωριό που εγκαταλείφθηκε τον Αύγουστο του 1949 με την υποχώρηση του Δημοκρατικού Στρατού προς την Αλβανία, βρισκόταν στη θέση που σήμερα διασχίζει ο ασφαλτοστρωμένος δρόμος που οδηγεί στον οικισμό του Βροντερού. Με την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής να είναι το μόνο όρθιο κτίσμα που σώζεται ακέραιο και τους διάσπαρτους λιθοσωρούς στις γύρω πλαγιές και τους λόφους, είναι δύσκολο να ανασυνθέσει κανείς νοερά την εικόνα ενός οικισμού ζωντανού και μεγάλου τόσο σε πληθυσμό όσο και σε έκταση. Είναι ενδεικτικό ότι το χωριό το 1928 έχει 431 και το 1940 489 κατοίκους,⁸² ενώ το σχολείο του ήταν ένα μεγάλο, διώροφο κτίριο. Η έκταση τόσο των ερειπίων, όσο και των παλιών χωραφιών στις ομαλές πλαγιές, είναι μια ένδειξη του πολυάριθμου, ανθρώπινου, εργατικού δυναμικού που διέθετε το χωριό. Οι Σλαβόφωνοι αγρότες και κτηνοτρόφοι, εξασφάλιζαν όχι μόνο την αυτάρκεια του οικισμού αλλά και μια σχετική ευημερία εάν κρίνουμε από τον σταθερό –με αυξητικές τάσεις έως τη στιγμή της εγκατάλειψης– πληθυσμό και τα μεγάλα λιθόκτιστα σπίτια και κτίσματα που κάποτε δέσποζαν στο χωριό.

Η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, είναι το μοναδικό κτίσμα το οποίο σώζεται ακέραιο στον Πυξό. Στη νότια είσοδό της αναφέρεται ως χρονολογία ανέγερσης το 1899. Πρόκειται για ναό επιμελημένης αρχιτεκτονικής με περίτεχνα, διακοσμητικά λιθανάγλυφα στην εξωτερική τοιχοποιία και συνδυασμό ξυλογλυπτικής και ζωγραφικής στο εσωτερικό. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση εξάλλου, ο Πυξός διέθετε πολύ καλούς μάστορες και τεχνίτες της πέτρας και της λιθοδομίας:

Όλοι χτίστες ήτανε. Αυτοί φεύγανε στο εξωτερικό, καίγανε κάρβουνα και μετά τελειώναν τα κάρβουνα και έρχονταν εδώ. Χτίστες και καλοί. Τα πελεκούσαν τις γωνίες, έλεγες τι γωνίες είναι αυτές. Στο Γερμανό έχει τέτοια σπίτια με γωνίες. Από δω παίρναν την πέτρα. Έχει ειδική πέτρα στο Βροντερό. Τη βγάζανε και την πελεκούσανε, την κάνανε λουλούδι, την κεντούσαν πολλές φορές, ήταν τεχνίτες... Άσπρη, ήταν μαλακιά πέτρα, δεν ήταν σκληρή πέτρα (Αναστάσης, Πύλη, 30.12.2002).

Ο Πυξός είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των «αόρατων», εγκαταλειμμένων χωριών της Πρέσπας. Η ύπαρξη του χωριού καταγράφεται στους χάρτες και «μαντεύεται» από τους προσεκτικούς παρατηρητές που θα σταματήσουν στην άκρη του δρόμου, κεντρισμένοι ίσως από την εντυπωσιακή εκκλησία που δεσπόζει στο λόφο ή από κάποιο σπάραγμα λιθοδομής. Δεν είναι δυνατόν ωστόσο, να συλλάβει κανείς πλήρως την αρχική, υλική ακεραιότητα και τον βιώσιμο, λειτουργικό χώρο του ζωντανού χωριού. Η παραστατική περιγραφή του Αναστάση για την τοπική πέτρα που οι Πυξιώτες μάστορες την «κεντούσαν» σαν «λουλούδι» αποδίδει μια τρυφερότητα προς το υλικό του κτισίματος, μια αβίαστη, λειτουργική οικειότητα με τις υφές και τις ιδιότητές του που –με εξαίρεση την Αγία Παρασκευή- δεν είναι δυνατόν να αναδειχθεί από τα υλικά σπαράγματα των πεσμένων

⁸² Εθνική Στατιστική Επετηρίδα 1928, 1940.

τοιχών και των θεμελίων. Σήμερα, ο Πυξός έχει λιθολογηθεί, έχει φθαρεί και διασπαρεί, θραυσματικά, σε νέους τόπους, άλλες χρήσεις και λειτουργίες.

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής παραμένει ένα μνημονικό περισσότερο, παρά μνημειακό τοπόσημο, ένα τελευταίο νοσταλγικό επίκεντρο που αναφέρεται στην κοινωνική ζωή του άλλοτε πολυάνθρωπου Πυξού αλλά και του γειτονικού Βροντερού:

Σοφία Π.: Αγία Παρασκευή πηγαίναμε και μεις από το χωριό και οι Πυξιώτες από το Πυξό, γλέντια...εκεί πηγαίναμε εκεί κάναμε γιορτή γιορτάζαμε την Αγία Παρασκευή...

- Μεγάλο χωριό ήταν και ο Πυξός

Σοφία Π.: Μεγάλο, σαν το Βροντερό, ωραία χωριά ήταν (Σοφία Π., Μικρολίμνη, 05.09.2006)

Η κατασκευή του νέου δρόμου που χωρίζει στα δύο τον παλιό οικισμό, επέτεινε την αποσπασματικότητα της πρόσληψης του χωριού ως συνόλου: «Ο δρόμος δε διέσχιζε παλιά τον Πυξό. Εγώ έκανα το δρόμο δεξιά από την εκκλησία. Παλιά μέσα από το ρέμα ερχόμασταν. Πιο μικρό από το Βροντερό ήταν αλλά είχε πιο ωραία σπίτια» (Βασίλης, Κολοκυνθού Καστοριάς, 05-09-2007).

Εικόνες 3.27, 3.28. Η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στον Πυξό και τα ερείπια του χωριού όπως σώζονται σήμερα.

Σφήκα (παλιά ονομασία: Μπέσφινα)

Ανεβήκαμε στο άνοιγμα της Σφήκας από την Οξυά μέσω του χωματόδρομου. Με οδηγό έναν Αλβανό βοσκό που προθυμοποιήθηκε να μας δείξει την εκκλησία, περπατήσαμε ανάμεσα στα ερείπια των σπιτιών. Τα σπίτια φαίνεται να αναπτύσσονται σε μια έκταση 150-200 μέτρων. Τα περισσότερα είναι πλινθόκτιστα. Υπάρχει ωστόσο ένα χαρακτηριστικό σπίτι, διόρωφο, πετρόκτιστο, με λευκό επίχρισμα εσωτερικά.

Η εκκλησία λιθόκτιστη, μεγάλων διαστάσεων. Σώζεται τοιχογραφημένη μόνο η βόρεια κόγχη του ιερού. Έξω από την εκκλησία, δίπλα στο ιερό διακρίνονται οι πέτρινοι σταυροί δύο τάφων με επιγραφές στα ελληνικά.

Αν και η περιοχή της Σφήκας είναι οικεία για τους περισσότερους κατοίκους της Οξυάς και της Μικρολίμνης, δεν είναι πια συνηθισμένος προορισμός. Σήμερα Πηγαίνουν μόνο βοσκοί, υλοτόμοι και οι συνοριοφύλακες (Σημειώσεις πεδίου, Σεπτέμβριος 2006).

Ο οικισμός της Σφήκας βρίσκεται σε μεγάλο υψόμετρο, (1150μ.) σε ένα άνοιγμα του πυκνού σε δασικές εκτάσεις και έντονου γεωμορφολογικά Τρικλαρίου που οριοθετεί με τον όγκο του τη νότια πλευρά της Μικρής Πρέσπας. Ο ερειπωμένος σήμερα οικιστικός ιστός σώζει την κυρίως πλίνθινη ή μεικτή τοιχοδομία κάποιων σπιτιών που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Στην πλαγιά του βουνού, μέσα στο πυκνό σήμερα δάσος, σώζεται η εντυπωσιακών διαστάσεων, πετρόκτιστη εκκλησία, η οποία παρ' ότι η ξύλινη στέγη έχει καταρρεύσει, μαρτυρά την προχωρημένη τεχνογνωσία επεξεργασίας της πέτρας, κάτι για το οποίο ήταν γνωστοί οι κάτοικοι της Σφήκας. Αν και το χωριό βρίσκεται στα νότια όρια της λεκάνης της Πρέσπας, οι σχέσεις του με τους παραλίμνιους οικισμούς -ιδιαίτερα της Μικρής Πρέσπας όπως η Οξυά, η Μικρολίμνη και οι Καρυές- ήταν πάντα στενές, τόσο ως προς τις επαφές και τις ανταλλαγές προϊόντων, όσο και ως προς τα συγγενικά δίκτυα.⁸³

Εικόνα 3.29. Η εκκλησία της Σφήκας κατά τη δεκαετία του 1960 (Μουτσόπουλος 2003)

Οπάγια (παλιά ονομασία: «Οπάια, Όπα»)

Πήγα να εντοπίσω πάλι την Οπάγια. Με τη βοήθεια του GPS εντόπισα την εκκλησία. Η βλάστηση ωστόσο περιορίζει πολύ την ορατότητα. Τα σπίτια δεν κατάφερα να τα δω από κοντά. Ουσιαστικά, το χωριό είναι «αόρατο» σήμερα. Εκτός από τον αγροτικό δρόμο δεν υπάρχει άλλη πρόσβαση και κανείς εκτός από τους καλλιεργητές φασολιού δεν επισκέπτεται τη θέση (Σημειώσεις πεδίου, Άυγουστος 2006).

⁸³ Με αυτό το σκεπτικό περιλαμβάνουμε εδώ τη Σφήκα στα εγκατελειμμένα χωριά της λεκάνης των Πρεσπών.

Η Οπάγια, κάποτε παραλίμιος οικισμός, στην ανατολική όχθη της Μικρής Πρέσπας, δυτικά και χαμηλότερα από το Πλατύ και την Καλλιθέα, εγκαταλείφθηκε σύμφωνα με τις μαρτυρίες λόγω της ελονοσίας που αποτελούσε σοβαρό παράγοντα θνησιμότητας στην Πρέσπα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα: «και που δεν είχε ελονοσία. Όλη η Πρέσπα μας είχε ρημάξει η ελονοσία. Και πιτσιράκι που ήμουνα άκουγα την καμπάνα κάθε μέρα να χτυπάει θλιβερά.» (Γιώργος, Λευκώνα, 03.09.06).

Καθώς ο οικισμός αναφέρεται σε χάρτες του 1910⁸⁴ αλλά όχι στην απογραφή του 1920, είναι μάλλον ασφαλές να συμπεράνουμε ότι εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1910. Διασταυρώνοντας μάλιστα αυτό το στοιχείο με προφορικά στοιχεία, το 1910 φαίνεται ως η πιθανότερη χρονολογία εγκατάλειψης του οικισμού:

Το 1910 φύγαμε από την Οπάγια. Εμείς...φύγαμε τελευταίοι. Η τελευταία οικογένεια.... Καταρχήν οι Καριώτες είχαν φύγει πιο πριν.

- στην Οπάγια ήταν Πλατιιώτες και Καλλιθιώτες;
- Το χωριό Οπάγια κατοικούνταν μέχρι το 1910. Μέχρι και το 1900 ορισμένες οικογένειες φύγανε για την Καλλιθέα, όπως η οικογένεια του Σπύρου Καρούλα, η οικογένεια του Στέλιου Καρούλα, (αναφέρει και άλλα ονόματα), οι Βασιλοπουλαίου έχουν φύγει πριν το 1900.
- Και μετά το 1910 στην Οπάγια δεν ξανακατέβηκε κανείς;
- Ειδικά οι Κωνσταντινοπουλαίοι και 2-3 οικογένειες από την Καλλιθέα συνεχίζουν το καλοκαίρι και το χειμώνα να έχουν τα ζώα τους εκεί και να κοιμούνται εκεί πολλές φορές (Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003).

Σήμερα σώζονται, καλυμμένα από άγρια βλάστηση, ανάμεσα στα αγροτεμάχια των φασολιών, λίγα σπίτια καθώς και τμήματα της τοιχοδομίας της εκκλησίας του χωριού. Φαίνεται πως η Οπάγια υπήρξε ένας πολύ μικρός οικισμός που δεν ξεπερνούσε τα 10 σπίτια, κάτι που συμφωνεί και με την καταγραφή του Χαλκιάου (1910) που αναφέρει 40 άτομα. Οι οικογένειες που εγκαταλείψανε το χωριό εγκαταστάθηκαν στο Πλατύ και την Καλλιθέα επιστρέφοντας εποχικά στα σπίτια της Οπάγιας για τη βόσκηση των ζώων και τις αγροτικές εργασίες. Ο οικισμός έπαψε να έχει έστω και εποχική ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα μετά τον εμφύλιο:

Κοίταξε, το χωριό αυτό (Οπάγια) είχε κανά 4-5 σπίτια αλλά ήταν εγκαταλειμμένα. Οι κάτοικοι φύγανε άλλοι στην Καλλιθέα και το Πλατύ. Τα κρατούσαν όμως όταν πήγαιναν στη δουλειά, όταν έβρεχε είχαν εκεί μια ασφάλεια (Γιώργος και Μαρία, Λευκώνα, 03-09-06).

- Πόσο μεγάλο ήταν το χωριό;
- εφτά σπίτια ήτανε. [...] Όταν λέμε οικογένειες οι οικογένειες ήταν μεγάλες. Και 20-25 άτομα. Μόνος ο παππούς μου ο Ντίνος είχε τέσσερα κορίτσια και τρία αγόρια [...] Μετά τον εμφύλιο σταμάτησαν να δουλεύουν τα ζώα κάτω στην Οπάγια και να κοιμάται άνθρωπος (Σταύρος, Πλατύ, 04-01-2003).

Περιγράφοντας την Οπάγια, ο Λιάκος (1976: 47-48) αναφέρει: «έτσι λεγόταν ένα αντικρυνό του Αχίλιου καλυβοχώρι ψαράδων και κατα τι γεωργών, το οποίο βρισκόταν στη χαμηλότερη περιοχή της

⁸⁴ Βλ. Παράρτημα, Χάρτες 2 και 3.

Στάρκοβας που ήταν και είναι βαλτότοπος». Και στο μικρό οικισμό της Οπάγιας επομένως, υπήρχε αυτός ο μεικτός χαρακτήρας των παραγωγικών δραστηριοτήτων που συναντούμε και στα υπόλοιπα παραλίμνια χωριά με την αλιεία και τη γεωργία να αλληλοσυμπληρώνονται. Ο «βαλτότοπος» της Οπάγιας ωστόσο, υπήρξε αρκετά πλούσιος καθώς πλημμύριζε εποχικά από τα γειτονικά ρέματα και έτσι οι κάτοικοι μπορούσαν να καλλιεργούν και να έχουν αποδοτικές σοδειές σε σιτάρι, καλαμπόκι, βρίζα και φασόλια.

Θυμάμαι όταν εγώ ήμουν παιδί βοσκούσα τα ζώα είχαμε χωράφια εκεί είχαμε και έναν αχυρώνα, πήγαινα εκεί τα ζώα τα βοσκούσα. Εμείς είχαμε ένα οικόπεδο και είχε μείνει μια αχυρώνα. Υπήρχε ακόμη από την Καλλιθέα που κατέβαιναν κάτω και έρχονταν, δεν έμεναν κάτω αλλά μαζεύαν τη συγκομιδή, κατέβαιναν για δουλειά [...] Αυτοί που ψαρεύανε κρατούσαν βάρκες. Στάνκες, μονόξυλα. Τότε ψαρεύαν περισσότεροι οι Κωνσταντινοπουλαίοι. Οι άλλοι από το Πλατύ μετά άρχισαν μετά το 50, 60· 2-3 οικογένειες (Ηλίας, Πλατύ, 03.09.06).

Η εκκλησία του χωριού, βρίσκεται ανατολικά των σωζόμενων σπιτιών. Σήμερα είναι ερειπωμένη και το κτίσιμό της σώζεται μέχρι και τα 3-4 μέτρα σε κάποιες πλευρές. Η στέγη έχει καταρρεύσει στο εσωτερικό. Η φυσιογνωμία του ναού και ιδιαίτερα το εσωτερικό του θα πρέπει να διατηρούνταν σε σχετική καλή κατάσταση μέχρι και το 1974, όταν κήκε από πυρκαγιά. Σύμφωνα με την προφορική ιστορία, ο ναός που ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο⁸⁵ βρισκόταν σε θέση πλησιέστερη στη λίμνη, κτίστηκε όμως εκ νέου το 1864 γιατί η στάθμη της λίμνης ανέβηκε μετά το 1800. Η εκδοχή αυτή δε βρίσκεται μακριά από τη χρονολόγηση του ναού το 1868 που αναφέρει ο Μουτσόπουλος (2003). Εσωτερικά, σώζεται τμήμα τοιχογραφίας στη βόρεια κόγχη του ιερού καθώς και τμήματα του επιχρίσματος στις υπόλοιπες.

Σταύρος: η εκκλησία της Οπάγιας ήταν κτισμένη παλιά κοντά στο ποτάμι στα πλότσιτε, αυτή εδώ πάνω είναι χτισμένη το 1864. Είχε γράμματα ελληνικά με σλαβικά ονόματα. Γράμματα βυζαντινά αλλά τα ονόματα ήταν σλαβικά.

Πανηγύρι είχε το χωριό...

Λάζαρος: Οι Πλατιώτες πηγαίναμε κάθε 21 Μαΐου Κωνσταντίνου και Ελένης. Η εκκλησία έγραφε καθαρά Άγιος Νικόλαος (Σταύρος και Λάζαρος, σύντομη συζήτηση, 04.01.2003).

⁸⁵ Ο ναός και η θέση στην οποία βρίσκεται είναι επίσης γνωστή ως «Κωνσταντίνου και Ελένης» στο Πλατύ και τους κατοίκους του, οι οποίοι μάλιστα, συνήθιζαν να επισκέπτονται την εκκλησία στις 21 Μαΐου.

Εικόνες 3.30, 3.31. Τα ερείπια της Οπάγιας

Εικόνα 3.32. Ο ναός της Οπάγιας κατά τη δεκαετία του 1960 (Μουτσόπουλος 2003)

Παλιά Πύλη (παλιά ονομασία: «Βίνενη»)

Ο Άγιος Νικόλαος της Πύλης είναι δύσκολα προσεγγίσιμος λόγω της πυκνής βλάστησης και των χωραφιών. Βγαίνοντας στο δρόμο για Δασερή παρατήρησα κάποιους λιθοσωρούς που τους είχα δει και την προηγούμενη φορά. Βγήκα από το αυτοκίνητο για να φωτογραφίσω την περιοχή χωρίς να μια σίγουρος εάν αυτά ήταν τα ερείπια της Παλιάς Πύλης. Εκείνη τη στιγμή περνούσε από το χωματόδρομο ένας ηλικιωμένος πεζοπόρος ο οποίος βλέποντάς με να κοιτάζω προς τα δέντρα ξεκίνησε την κουβέντα:

- έγιναν;
- ποια;
- τα καρύδια..
- α..μάλλον όχι. Εδώ ήταν το παλιό χωριό;
- ναι, εδώ..να, όλη αυτή η περιοχή μέχρι πάνω σπίτια είχε.
- δεν ήταν κοντά στη λίμνη;
- ε, πως, τότες η λίμνη ήταν μέχρι εκεί στην καρυδιά, εκεί δέναν τις βάρκες..
- πότε έφυγε το χωριό;
- το 35.

Η έκταση των λιθοσωρών δεν ήταν μεγάλη, ωστόσο είναι σχεδόν σίγουρο ότι πολλές πέτρες χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ένα ολόκληρο χωριό όπου δένανε τις βάρκες 200 μέτρα ψηλότερα από όπου βρίσκεται τώρα η λίμνη (Σημειώσεις πεδίου, Αύγουστος 2006).

Η εγκατάλειψη της Παλιάς Πύλης λόγω της ελονοσίας όπως και στην περίπτωση της Οπάγιας και η εγκατάστασή της στη νέα θέση θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά την εγκατάσταση των προσφύγων το 1923. Αν και τα στοιχεία για την πληθυσμιακή σύσταση της παλιάς Πύλης είναι μάλλον αντιφατικά,⁸⁶ οι προφορικές μαρτυρίες συγκλίνουν στο ότι το πρώτο χωριό της Πύλης κατοικούνταν αποκλειστικά από μουσουλμανικές οικογένειες. Ο Αναστάσης γεννήθηκε στο παλιό, «τούρκικο» χωριό της Πύλης, όπου εγκαταστάθηκε η οικογένειά του το 1925:

Εγώ εδώ γεννήθηκα κάτω στο τούρκικο χωριό..μέχρι εδώ στο νερό πηγαίναμε την άνοιξη. Και αναγκαστήκαν οι γέροι και ήρθαν εδώ..εδώ φυσούσε ο αέρας και σου λέει δε θα έχει κουνούπι. [...] Οι δικοί μας έκαναν ανταλλαγή με τους Τούρκους. Αλλά αυτοί που πήγανε στην Τουρκία, πάλι γύρισαν και ήρθαν εδώ στην Αλβανία και πήγανε στο Σουέτς⁸⁷. Και μετά όταν ήρθανε οι Ιταλοί, ήρθανε αυτοί και κατασκήνωσαν στο παλιό το χωριό το δικό τους και δεν μας επιτρέπανε να μπούμε στα χωράφια. Έφεραν αγροφύλακα, φέρανε την κτηνοτροφία τους όλα..Και μετά έγινε δικαστήριο και τους διώξαμε. [...] Το 34 το μεταφέρανε το χωριό. Γέμιζαν τα πηγάδια και πλημμύριζε το χωριό. Χάσαμε πολύ κόσμο εκεί. Είχε πολύ ελονοσία εκεί. Φύγαμε ήρθαμε εδώ δεν μας δίναν και λεφτά ο Εποικισμός να κάνουμε τα σπίτια, με προσωπική εργασία.αλλά τότε οι γέροι δουλεύαν όλοι.. [...] Εκκλησία είχε τον Άγιο Νικόλα και τον Αη Γιώργη, αλλά τώρα είναι χαλασμένη, στη λεύκα, δίπλα στο σχολείο ήταν (Αναστάσης, Πύλη, 30.12.2002).

Ο Αναστάσης κάνει λόγο στην αφήγησή του για τους «Τούρκους» που πήγαν στην Αλβανία, ή τους «Αρβανίτες» εννοώντας τις μουσουλμανικές οικογένειες αλβανικής καταγωγής οι οποίες επαναδιεκδίκησαν τα σπίτια και τα χωράφια του παλιού χωριού τους, εκμεταλλευόμενες το σύντομο διάστημα του ιταλικού ελέγχου της Πρέσπας. Η ιστορία του Αναστάση είναι μια ιστορία εγκατάλειψης (από τις μουσουλμανικές οικογένειες) ανταλλαγής πληθυσμών και εγκατάστασης (των προσφυγικών ελληνικών οικογενειών στο παλιό χωριό, το 1925) μετεγκατάστασης (το 1934 στη σημερινή θέση), προσωρινής «ανακατάληψης» (τη δεκαετία του 1940 από τις αλβανικές οικογένειες) και τελικής διευθέτησης μετά τον εμφύλιο. Αυτή η περιπετειώδης βιογραφία των πληθυσμιακών μετακινήσεων και της διεκδίκησης της γης δεν προδίδεται από το σύγχρονο, «ειρηνικό» τοπίο της περιοχής. Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου,⁸⁸ «πνιγμένος» στις καλλιέργειες του φασολιού

⁸⁶ Ο Μουτσόπουλος (2003) αναφέρει ότι οι παλιοί κάτοικοι της Βίνενης αναγκάστηκαν να μετακινηθούν λόγω των πιέσεων του γειτονικού τουρκαλβανικού πληθυσμού του «Γκράζντανο» (Βροντερό).

⁸⁷ Αλβανικό χωριό στα δυτικά της Μικρής Πρέσπας.

⁸⁸ Η αναφορά του Αναστάση στον Άγιο Νικόλαο –που χρονολογείται στο 14^ο αιώνα– ως ενός από τους δύο ναούς της Παλιάς Πύλης, αν και αποτελεί απλώς απόηχο ενός μακρινού παρελθόντος στην τοπική παράδοση, μας δίνει ένα κριτήριο για την ηλικία του οικισμού.

αποτελεί το μόνο σταθερό ορόσημο της ύπαρξης του παλιού οικισμού, ο υλικός ιστός του οποίου έχει σήμερα αποσυντεθεί και διασπαρεί.

Μπούσκανη

Αν και η τοποθεσία «Μπούσκανη» δε διατηρεί σήμερα ίχνη ολοκληρωμένου οικιστικού συνόλου, την περιλαμβάνουμε σε αυτή την καταγραφή γιατί αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς στην προφορική παράδοση της Μικρής Πρέσπας σύμφωνα με την οποία στη θέση αυτή υπήρχε χωριό και εκκλησία. Τα γκρεμίσματα του χωριού ήταν ορατά, σύμφωνα με τους Μικρολιμνιώτες, μέχρι τη δεκαετία του 1950. Ο Λιάκος αναφέρει (1976: 37) ότι εδώ «υπήρχε το πανάρχαιο παραλίμνιο χωριό “Bushkani” που το κατάπιε η λίμνη επειδή το καταράσθηκε ο θρυλικός Μάρκος Κράλης, όταν τον εξαπάτησαν οι κάτοικοί του ως προς την κατεύθυνση που πήρε ο απαγωγέας της συζύγου και του τέκνου του, άρχοντας της Καστοριάς, τον οποίο καταδίωκε». Η βύθιση του οικισμού είναι κοινή αναφορά στις τοπικές αφηγήσεις. Σύμφωνα μάλιστα με την παράδοση οι κάτοικοι του οικισμού, αφού εγκατέλειψαν την περιοχή, εγκαταστάθηκαν στις Καρυές, όπου και ίδρυσαν τον νέο οικισμό. Η εγκατάλειψη μιας αρχικής, συνήθως, παραλίμνιας, οικιστικής θέσης, αφηγηματικό μοτίβο που συναντάται και για τις περιπτώσεις της Οπάγιας, του Αγίου Γερμανού, και της Μικρολίμνης ενισχύει την υπόθεση του αρχικού παραλίμνιου προσανατολισμού των περισσότερων οικισμών της Πρέσπας.

Για τους κατοίκους των χωριών της Μικρής Πρέσπας και κυρίως της Μικρολίμνης που ψαρεύουν στην περιοχή, η αφήγηση σχετικά με το παλιό, βυθισμένο χωριό έχει και υλική υπόσταση καθώς «στη Μπούσκανη βγάζαμε με τα δίχτυα κιούπια, κομμάτια από πιθάρια, κεραμίδια..» (Σταυρούλα, Μικρολίμνη, 14.04.2004). Ένα επιπλέον στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση της ύπαρξης οικισμού στη θέση αυτή είναι κάποιες χαρτογραφικές αναφορές των αρχών του 20ού αιώνα.⁸⁹ Σήμερα ωστόσο, δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν συμπαγή ίχνη δόμησης ή σύνολα ερειπίων καθώς πρόκειται για παραλίμνια θέση με πυκνή υδρόβιλη βλάστηση και βαλτώδες έδαφος.

Οι μικρής κλίμακας παραλίμνιοι οικισμοί όπως το Αγκαθωτό, οι Κρανιές, η Οπάγια, η Δασερή και η Παλιά Πύλη συνέθεταν, παρά το μικρό τους μέγεθος, ένα οικιστικό και πλουτοπαραγωγικό δίκτυο σε άμεση επαφή με τη λίμνη που επικοινωνούσε μέσω των αμαξητών δρόμων και των μονοπατιών, όχι μόνο με τους γειτονικούς οικισμούς αλλά και τα κοντινά αστικά κέντρα όπως η Κορυτσά ή το Μοναστήρι.

⁸⁹ Αυστριακός χάρτης του 1900 αναφέρει σε αυτή τη θέση οικισμό με την ονομασία “Kolibi”, που σημαίνει «Καλύβες» ή «Καλύβια». Βλ. Παράρτημα, Χάρτης 2.

3.3. Πριν «χαλάσει ο κάμπος» και «κλείσει το βουνό»:

δουλεύοντας τη γη.

Αν ένας παρατηρητής στρέψει το βλέμμα του, όπως οι περισσότεροι επισκέπτες συνηθίζουν, προς τη λεκάνη των λιμνών από το «Περβάλι», βλέπει το μεγαλύτερο κομμάτι της Μικρής Πρέσπας, μια υποψία της Μεγάλης και στα ανατολικά τους να απλώνεται ο κάμπος της Πρέσπας, τετραγωνισμένος σε έναν μεγάλο, νοερό κάναβο που οριοθετεί τις καλλιέργειες του φασολιού. Κατηφορίζοντας, είναι εύκολο να διαπιστώσει που σταματούν τα χωριά και που ξεκινούν τα χωράφια καθώς οι δύο ζώνες διακρίνονται από την προσβασιμότητα των δρόμων, την πυκνότητα των κτισμάτων, και τις σχετικές ενημερωτικές πινακίδες. Είναι εύκολο επίσης να διακρίνει κάποιες μεμονωμένες κτηνοτροφικές μονάδες. Με λίγη μεγαλύτερη παρατηρητικότητα, ίσως από κάποια άλλη πανοραμική θέση όπως ο λόφος του «Κάλε» ή «Κρήνα», απέναντι από τον Άγιο Αχίλλειο, θα μπορέσει να προσδιορίσει αχνά τα όρια της περιβαλλοντικής, προστατευόμενης ζώνης του Εθνικού Δρυμού, κρίνοντας από τα όρια των καλλιεργειών και των δρόμων, τις αλλαγές στη βλάστηση και την εγγύτητα των όχθων.

Αυτή η σχετικά τακτοποιημένη, γεωμετρική και ζωνοποιημένη αντίληψη ωστόσο, δεν αντιπροσωπεύει το «δουλεμένο», αγροτικό τοπίο της Πρέσπας ως προς τη χωρική του πληρότητα, την εσωτερική του πολυμορφία και πυκνότητα και προπαντός ως προς την ιστορική του δυναμική. Η πραγματική έκταση, ο ζωτικός, λειτουργικός χώρος των χωριών της Πρέσπας, δεν περιορίζεται στον οικιστικό ιστό, αλλά επεκτείνεται ενιαία στα χωράφια, τις καλλιέργειες και τους κήπους, τους βοσκότοπους στα υψίπεδα, διαμορφώνοντας μια συνεχή παραγωγική επικράτεια. Μια ζωντανή επικράτεια που συγκροτείται από ατομικές ιδιοκτησίες, όρια χωραφιών, αναγνωρίσιμα σημάδια, τοπωνύμια και περπατημένα μονοπάτια και βιώνεται μέσα από τον ρυθμό των εποχικών αγροτικών εργασιών και την καθημερινή κίνηση εντός της.

Εκτός, βέβαια, από την οριζόντια «κάλυψη», η εικόνα που έχουμε για το αγροτικό τοπίο της Πρέσπας είναι ελλειπής και ως προς την «κάθετη», ιστορική του διάσταση. Η παραγωγική γεωγραφία των χωριών πριν από τη μηχανοποίηση της παραγωγής, την κατασκευή του αρδευτικού δικτύου και την μαζικοποίηση και ομογενοποίηση των καλλιεργειών, ριζικά διαφορετική από τη σημερινή, έχει χαθεί σε μεγάλο βαθμό. Τόσο οι μεικτές παραγωγικές πρακτικές μικρής κλίμακας, όσο και οι εκτεταμένες περιοχές ήπιας εκμετάλλευσης, σε μικρή ακτίνα από τις όχθες της λίμνης έχουν σήμερα εγκαταλειφθεί.

Ξεκινούμε εδώ από μια ιστορική και όχι σύγχρονη αφετηρία, όχι μόνο επειδή οι παραδοσιακές, προ-βιομηχανικές χρήσεις γης αποτελούν μια πολύ σημαντική πηγή πληροφοριών για τη φυσιογνωμία της Πρέσπας πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά κυρίως επειδή θέτουν το κρίσιμο πεδίο αφενός ως προς την κατανόηση των δεσμών των χωρικών με τη -δουλεμένη με τα χέρια και τα ζώα- γη τους, αφετέρου ως προς τον σταδιακή, υλικό μετασχηματισμό του τοπίου στη σημερινή του μορφή. Είναι δύσκολο βέβαια να ανασυνθέσει κανείς πλήρως την άλλοτε λειτουργική γεωγραφία ενός χωριού καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις, η απώλεια των φθαρτών, υλικών στοιχείων και οι μετέπειτα χρήσεις ή η εγκατάλειψη και η πυκνή βλάστηση έχουν αλλοιώσει τα αρχικά χαρακτηριστικά του τοπίου, δυσχεραίνοντας την ταυτοποίηση και την οριοθέτηση των παραδοσιακών χρήσεων. Τα πιο ανθεκτικά, υλικά στοιχεία (λιθοσωροί και ξερολιθικά τειχίσματα, αναβαθμίδες, διαμορφώσεις του εδάφους) και κυρίως οι προσωπικές μνήμες και οι «νοεροί χάρτες» των ανθρώπων που έχουν δουλέψει στο παρελθόν ή δουλεύουν ακόμη τη γη, αποτελούν τον «οδηγό» στο αγροτικό τοπίο του πρόσφατου παρελθόντος.

Όλοι οι οικισμοί, ανεξάρτητα από το μέγεθός τους και την κύρια απασχόληση των περισσότερων κατοίκων διατηρούσαν σημαντικές εκτάσεις καλλιεργειών καθώς η βάση της τοπικής οικονομίας υπήρξε πάντα αγροτική.⁹⁰ Εκτός από τους κήπους και τα χωράφια που βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση από τους οικισμούς, οι χωρικοί αξιοποιούσαν και περισσότερο απομακρυσμένες ή ορεινές περιοχές επεκτείνοντας σημαντικά την «ακτίνα» του παραγωγικού τους χώρου.

Έτσι, στον οικισμό των Ψαράδων για παράδειγμα, ενώ οι κήποι και οι καλλιέργειες κάλυπταν τη στενή κοιλάδα του κόλπου των Ψαράδων που και σήμερα είναι γνωστή ως «τα χωράφια»,⁹¹ οι κάτοικοι του χωριού διατηρούσαν καλλιέργειες σε όλη την έκταση του ορεινού όγκου του «Ντέβας», από τις παρυφές του έως και τα υψηλότερα σημεία. Έχοντας ονομασμένες και κατανεμημένες κατά οικογένεια ιδιοκτησίες και κινούμενοι καθημερινά στα μονοπάτια για να κόψουν ξύλα, να μαζέψουν κλαδιά, χόρτα και ζωοτροφή, ή να βοσκήσουν τα ζώα, οι Ψαριανοί αντιλαμβάνονταν –και σε μεγάλο βαθμό και σήμερα– το βουνό ως δικό τους τόπο, ως μια προέκταση του χωριού, δικαιωματικά ενταγμένη στον καθημερινό του χώρο:

«Μάρκο Νίβιε», «Πάνω Λιβιάδι», «Κάτω Λιβιάδι», «Γιόμπελ», «Πρόπας». Τα λιβάδια στο Ντέβας ανήκαν με τίτλους σε 35 σπίτια ψαραδιώτικα και κακώς τα έχουν πάρει τώρα οι Βροντεριώτες. Αυτό φαίνεται γραμμένο σε ταπί (Γιώργος και Γερμανή, Ψαράδες, 13.08.2004).

⁹⁰ Με την εξαίρεση ίσως του Πισοδερίου, κανένας οικισμός δεν είχε ως βάση της οικονομίας του το εμπόριο και τις πωλήσεις (παντοπωλεία, χάνια, καταστήματα ρουχισμού κ.α.). Είναι χαρακτηριστικό ότι στα πρώτα χρόνια του 20^{ού} αιώνα, όλοι οι μαγαζάτορες στον οικισμό της Μικρολίμνης ήταν Πισοδερίτες.

⁹¹ Σύμφωνα μάλιστα με μια εκδοχή της τοπικής παράδοσης, η αρχική ονομασία του οικισμού («Νίβιτσα») προήλθε από τη σλαβομακεδονική εκδοχή της θέσης «χωράφια» («νίβιε»). Αυτή η ερμηνεία έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί η «κλειστή» και βραχώδης γεωμορφολογία της θέσης του χωριού δεν αφήνει το περιθώριο εκτεταμένων καλλιεργειών. Επιβάλλει ωστόσο την αξιοποίηση κάθε διαθέσιμου θύλακα, ιδιαίτερα στις πλαγιές και τις δασικές εκτάσεις, κάτι που εφάρμοσαν, όπως φαίνεται οι κάτοικοι των Ψαράδων.

Πρώτα οι Ψαράδες δεν ήταν μόνο το χωριό εδώ πέρα. Ήταν και όλο το βουνό γενικά. Ο κόσμος εκεί όργωνε. Όπως όργωναν οι Πυξιώτες. Το χωριό με το βουνό ζούσε. Με το σιτάρι, το κριθάρι, τη βρίζα, με το όργωμα. Όχι με το ψάρεμα, πρώτα ήταν έτσι οι Ψαριανοί. Ύστερα άρχισε το ψάρεμα. Όταν βγήκαν τα εργαλεία (Βλαδίμηρος, Ψαράδες, 01.01.2003).

Παύλος: παλιά ήταν πιο ανοιχτό το μέρος. Τώρα έχει κλείσει. Παλιά όπου είχε χέρσο λιβάδι, είχε και ονομασία, και τίνος ήταν. Του τάδε νίβιε, «Σιέλτσιτό μου Νίβιετο», «Τρανόιτε νίβιε», όλα έτσι, «Τουτουναφσκα πάτινα», «πάτινα» θα πει λιβάδι.

-Και πως βγαίνουν αυτά;

Παύλος: παλιά λέγανε ότι όλα αυτά χωράφια τα είχανε, όπου ήτανε ίσο, σιτάρι, κριθάρι τι βάζανε και μου λεγε ο πατέρας μου με το έλκηθρο τα κατεβάζανε, ούτε κάρα είχαν (Παύλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.2006).

Η επέκταση του παραγωγικού χώρου προς το βουνό ισχύει και στην περίπτωση της Μικρής Πρέσπας, όπως για παράδειγμα στον οικισμό των Κρανιών:

Το χωράφι δουλεύαμε μακριά το είχαμε στο βουνό, μεγάλο χωράφι, είκοσι πέντε στρέμματα, ήταν από τη λίμνη μακριά στο βουνό. Εκεί κουβαλούσαμε τα δεμάτια, με τα βάρκα τα φέρναμε στο χωριό, αλωνίζαμε. [...] φορτώναμε τα μουλάρια με τα δεμάτια για να τα κατεβάσουμε στη λίμνη. Και στις Κρανιές είχαμε κάνει αλώνια και με τα ζώα και το πατούσαμε. Το σιτάρι το λιχνίζαμε και πηγαίναμε να κάνουμε αλεύρι. [...] Πρόβατα είχαμε..Στο βουνό τα βοσκούσαμε μέχρι την Αλβανία (Αλέκος, Μικρολίμνη, 30.04.2000).

Η Σοφία μου είπε ότι το βουνό χάλασε τώρα. Δεν έχει κοπάδια, έχει κλείσει, χάθηκαν τα μονοπάτια (Σημειώσεις πεδίου, Μικρολίμνη, 23.07.06).

Σε κάποιες περιπτώσεις, στα πλαίσια της αναζήτησης πρόσφορων εκτάσεων για καλλιέργεια ή για το σταυλισμό των ζώων οι χωρικοί έστηναν καλύβες και εποχικές εγκαταστάσεις σε συγκεκριμένες θέσεις. Τέτοιες εγκαταστάσεις με αγροτικές καλύβες, σταύλους και αποθήκες υπήρχαν για παράδειγμα στη θέση «Σέλτσα», στα δυτικά του δρόμου που κατηφορίζει από το Περβάλι. Εκεί διατηρούσαν καλύβες και μαντριά οι κάτοικοι του Ανταρτικού στους οποίους ανήκε η περιοχή. Στη θέση αυτή μάλιστα ο Λιάκος (1976) αναφέρει την ύπαρξη παλιού, εξαφανισμένου οικισμού, μαρτυρία που αν μη τι άλλο μαρτυρεί τη διαχρονική χρήση της περιοχής.

Εκτός από την αξιοποίηση του συνόλου σχεδόν της διαθέσιμης επιφάνειας που αναλογεί σε κάθε οικισμό, το δεύτερο στοιχείο που χαρακτήριζε το παραδοσιακό αγροτικό τοπίο της Πρέσπας ήταν η πολυδιάσπαση και η πολυμορφία των καλλιεργειών. Αντίθετα με τη σημερινή εντατικοποιημένη ζώνη της μονοκαλλιέργειας του φασολιού, οι παραδοσιακές καλλιέργειες αποτελούνταν από εναλλασσόμενους θύλακες σιτηρών, κηπευτικών, αμπελώνων, χορτολιβαδιών, ή δενδροκαλλιεργειών που οριοθετούνταν με δέντρα, θαμνώδη βλάστηση, ξύλινους φράχτες και

ξερολιθιές ή αναβαθμίδες. Η Ιορδάνια αναπολεί την ομορφιά και τη ζωντάνια του αγροτικού τοπίου της Μηλιώνας όπως απλωνόταν μέχρι και τα όρια της λίμνης και γινόταν αντιληπτό εμπειρικά και συγκαταβατικά μεταξύ των χωριανών:

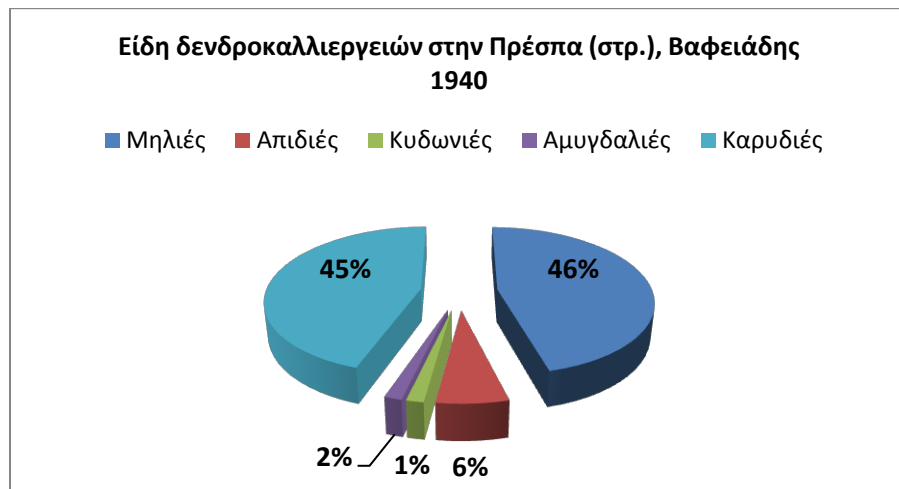
Είχανε πρόβατα, γίδια, αγελάδες, αλόγατα, χωράφια, αμπέλια, φυτώρια. Τα χωράφια ως τη λίμνη. Από το χωριό ως τη λίμνη ήταν τα χωράφια. Ως εκεί που είναι ο δρόμος κρατούσε η Μηλιώνα. Από το Πλατύ που είναι ένα βουναλάκι μέχρι τον Λαιμό ήταν Μηλιώνα. Τα χωράφια τα ξέραμε που είναι, πόσα στρέμματα είναι, όχι αναδασμός σαν τώρα, αυτό το κομμάτι είναι δικό μου, το άλλο στον άλλο, τα αμπέλια δύο στρέμματα εδώ, τρία εκεί, έτσι ήτανε χώρια, να ξέρεις το σύνορο που είναι, εκεί δεν μπορείς να πας. Ως την Κούλα κρατούσε η Μηλιώνα. [...] Βάζαμε εκεί βρίζα στην Κούλα, βάζαμε καλαμπόκι, σιτάρι, κριθάρι, είχε δέντρα, φυτώρια, πράγματα..χωριό ωραίο ήτανε (Ιορδάνια, Μικρολίμνη, 31.12.2002).

Είναι φανερό, στην περιγραφή της Ιορδάνιας, ότι τα χωράφια, τα δέντρα, τα αμπέλια, τα ζώα, το μοίρασμα των καλλιεργειών και οι καθημερινές αγροτικές εργασίες, συγκροτούσαν το χωριό που «κρατούσε» μέχρι την Κούλα, σε έναν ενιαίο, συνεχές χώρο που οι χωριανοί συναντιλαμβάνονταν ως κοινό και χρηστικό.

Καθώς τα αναλυτικά ποσοτικά στοιχεία για τις καλλιέργειες πριν από το 1940 είναι σπάνια, οι πληροφορίες του Βαφειάδη (1940), ο οποίος υπηρέτησε ως δάσκαλος στην Πρέσπα και συμμετείχε ενεργά στις προσπάθειες βελτίωσης των καλλιεργειών, είναι πολύτιμες. Ο Βαφειάδης κατανέμει τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε 20550 στρέμματα χωραφιών, 18776 «ξηρικά» και 17840 ποτιστικά. Καταγράφει επίσης μια ποικιλία καλλιεργούμενων ειδών: σιτάρι, σίκαλη, κριθάρι, καλαμπόκι, πατάτες, φασόλια, μηλιές, απιδιές, κερασιές, καρυδιές, αμυγδαλιές, καρυδιές.

Πίνακας 3.6. Είδη καλλιεργειών σε στρέμματα στην Πρέσπα, το 1940 (Βαφειάδης 1940)

Πίνακας 3.7. Είδη δενδροκαλλιεργειών σε στρέμματα στην Πρέσπα, το 1940 (Βαφειάδης 1940)

Ο Βαφειάδης περιγράφει μια σειρά πρώιμες, κρατικές απόπειρες συστηματοποίησης των καλλιεργειών και βελτιστοποίησης της αγροτικής παραγωγής που εκδηλώθηκαν κατά τη δεκαετία του 1930 με σημαντικότερη παρέμβαση αυτή της εκτροπής του Αγίου Γερμανού και του Λευκώνα:⁹²

Μεγάλα ποτάμια έχει ο Λαιμός, που τα νερά τους έρχονται από τα βουνά του Αγ. Γερμανού και χύνονται στον κάμπο και απο κει στη λίμνη. Το ποτάμι αυτό, όταν έβρεχε, ξεχείλιζε και χυνόταν στον κάμπο, κάμνονλντας ζημιές σε 4-5 χιλ. στρέμματα. Τώρα, ύστερα από προσωπική εργασία των εργατικώτατων Πρεσπιανών και με τις οδηγίες της Μηχανικής Υπηρεσίας της Νομαρχίας Φλωρίνης, έγινε κατάλληλη διαρρύθμιση, ώστε να χύνεται στη Μεγάλη Πρέσπα. Άλλο ποτάμι είναι του Λευκώνα, που τα νερά του έρχονται από τα βουνά της Καλλιθέας. Και το ποτάμι αυτό έκανε αρκετές ζημιές στα χωράφια Λευκώνα, Καλλιθέα, Πλατύ. Τώρα έγινε η ίδια δουλειά, που έγινε και στο Λαιμό κι'αποφύγανε τις ζημιές (Βαφειάδης 1940: 24-25).

Σημειώνονται παράλληλα κάποιοι πειραματισμοί, όπως για παράδειγμα στην καλλιέργεια διαφόρων τύπων φασολιού πολύ πριν εδραιωθεί ως σχεδόν αποκλειστικό αγροτικό προϊόν.⁹³ Την ίδια εποχή ιδρύονται και οι πρώτοι γεωργικοί συνεταιρισμοί⁹⁴ που έχουν ως σκοπό την οργάνωση της παραγωγής και την αύξηση του αγροτικού εισοδήματος. Ο Βαφειάδης υποστηρίζει με πάθος τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής και την συστηματική, αγροτική ανάπτυξη ως τη μόνη οικονομική διέξοδο στη φτωχή και ταλαιπωρημένη Πρέσπα, προτείνοντας ακόμη και την αποξήρανση της μικρής λίμνης:

Η Μικρή Λίμνη έχει πολλά καλάμια, που κει μέσα φωλιάζουνε τα κουνούπια, η μεγάλη αυτή πηγή της ελονοσίας. Απο κει μέσα ξεπετιέται το θανατερό. Τα χωριά που είναι κει κοντά

⁹² Πρόκειται ουσιαστικά για το μεγαλύτερο έργο άμεσης παρέμβασης στο αγροτικό τοπίο της Πρέσπας, για την υλοποίηση του τοπίου χρειάστηκε η συμμετοχή των ίδιων των κατοίκων.

⁹³ το 1939 απέδιδε ήδη 51000 οκάδες (Βαφειάδης 1940).

⁹⁴ Το 1930 στο Πλατύ την Καλλιθέα, τη Λευκώνα και τις Καρυές και το 1932 στον Άγιο Αχίλλειο, τον Πυξό, το Βροντερό και τον Άγιο Γερμανό. Το 1936 ιδρύεται επίσης από κτηνοτρόφους των χωριών Πυξού, Βροντερού και Πύλης Γαλακτομικός Συνεταιρισμός (Κατσαδωράκης 1995).

υποφέρουν πολύ. Η αλήθεια είναι πως τώρα το κακό έχει λιγοστέψει, γιατί έχουν ληφθή τ'απαραίτητα υγειονομικά μέτρα...

Ολοκληρωτικά θα λείψει, όταν αποξηρανθή η Μικρή, μα δεν ξέρουμε αν μπορή να γίνη αυτό, γιατί πολλές δυσκολίες παρουσιάζονται, για τη διοχέτευση των νερών. Αν αποξηραινόταν θα έδινε 60.000 στρέμματα με παχύτατο χώμα. Μακάρι να γινόταν κάτι τέτοιο κατόρθωμα!! Γιατί κατόρθωμα είναι αυτό. Θα γλύτωνε η Πρέσπα από την ελονοσία. Και θα προώδευε στη γεωργία, δίνοντας, έτσι, πολύ μεγαλύτερο πλούτο στον τόπο (Βαφειάδης 1940: 24-25).

Παρά ωστόσο τις βελτιωτικές κρατικές παρεμβάσεις οι αγροτο-κτηνοτροφικές πρακτικές διατήρησαν για μεγάλο διάστημα –τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1960– τον παραδοσιακό τους χαρακτήρα. Η διαχείριση της γης, έχοντας ως σκοπό την αυτάρκεια της πολυπληθούς οικογένειας και κατ'επέκταση του χωριού, βασιζόταν στα οικογενειακά εργατικά χέρια, αξιοποιούσε μεικτές πρακτικές όπως οι εναλλαγές των καλλιεργειών η αγρανάπαυση, η παραγωγή ζωοτροφών για τη συντήρηση των οικόσιτων ζώων και μεγιστοποιούσε το βαθμό χρηστικότητας και απόδοσης με την διατήρηση και αποθήκευση των τροφίμων, την ανταλλαγή και το εμπόριο των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων.

Ο καταμερισμός της γης ανά οικογένεια και το μοίρασμα των υποχρεώσεων για τη φροντίδα των καλλιεργειών λειτουργούσε συνεκτικά τόσο μεταξύ των μελών της οικογένειας όσο και εντός της κοινότητας του χωριού. Το σπίτι, το νοικοκυριό λειτουργούσε ως αυτόνομη οικονομική μονάδα με την ετήσια σοδειά, το κελάρι με τα αποθηκευμένα προϊόντα για το χειμώνα, τα είδη προς ανταλλαγή. Αλλά και πέρα της οικογενειακής κλίμακας, οι αγροτικές δραστηριότητες ρυθμιζόνταν με ευρύτερη κοινωνική συναίνεση και με τον καθοδηγητικό ή διαιτητικό ρόλο των σοφών γερωνότερων. Αν και όχι πάντα χωρίς διαφωνίες, αυτού του είδους η προφορική συνεννόηση αποτελούσε ένα κοινωνικό συμβόλαιο οργάνωσης του πρακτικού λειτουργικού χώρου και χρόνου με βάση τις καθημερινές αγροτο-κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Οι καθημερινές δουλειές όπως το μοίρασμα του νερού από τα ρέματα για το πότισμα των καλλιεργειών⁹⁵ ή η βόσκηση των ζώων, ακόμα και αν κάποιες φορές προκαλούσαν προστριβές, διευθετούνταν με διαρκή συνεννόηση και είχαν ως προϋπόθεση τη βαθειά γνώση των χωρικών σταθερών του αγροτικού τοπίου όπως τα σημάδια και τα τοπωνύμια, οι ονομασίες των ιδιοκτησιών και των βοσκοτόπων, ή τα όρια χωραφιών. Γνωρίζοντας τους «τόπους ευθύνης», και την κατανομή των εργασιών, επενδύοντας σε προσωπικό μόχθο αλλά υπολογίζοντας και στη συλλογική στήριξη της κοινότητας, οι χωρικοί –στο συγκεκριμένο παράδειγμα της Μικρολίμνης– διατηρούσαν τους τόπους στον κάμπο, το ποτάμι, το βουνό δουλεμένους, ζωντανούς και παραγωγικούς τόσο για το ίδιο το χωριό όσο και για το κελάρι του κάθε σπιτικού:

Ένα σπίτι ήταν είκοσι πέντε άτομα. Μένανε αδέρφια, ο παππούς είχε τα αδέρφια του, όλοι παντρεμένοι με παιδιά, με εγγόνια, όλοι αγαπημένοι, δε χωρίζανε τότε σαν τώρα, έτσι ζούσανε

⁹⁵ Διοχετεύοντας το νερό μέσα από αυλάκια καθώς το αρδευτικό σύστημα κατασκευάστηκε αργότερα.

τότε. Κι ένας ήτανε αρχηγός στο σπίτι και έβαζε τάξη κάθε μέρα τι δουλειές θα κάνουν [...] Άλλος θα πήγαινε με τα πρόβατα, άλλος θα πήγαινε να οργώσει. [...] Παλιά δούλευε ο κόσμος στον κάμπο. Φυτεύανε καλαμπόκι, λίγα φασόλια για το σπίτι, βάζανε αμπέλια στη Μπούσκανη. Κάθε του Σταυρού, το φθινόπωρο, τα νέα κορίτσια, οι νύφες, πήγαιναν με καλαθάκι για την αρχή του τρύγου στη Μπούσκανη, όπου ήταν τ' αμπέλια. Ο κάμπος τότε είχε κόσμο, κοπάδια, ζώα, τώρα χάλασε, έχει κλείσει. [...] Ήτανε ψαράδες, είχανε πρόβατα, είχανε χωράφια. Στον κάμπο. Βάζανε σιτάρι, καλαμπόκι, φασόλια, όχι σαν τώρα, όσο για το σπίτι, πατάτες και βάζανε τη μια χρονιά σ' αυτή τη μεριά, την άλλη βάζανε...αλλάζανε όχι σαν τώρα που βάζουμε κάθε χρονιά το ίδιο φασόλι, τα αφήναν το χωράφι να ξεκουραστεί.. αυτοί που είχανε πρόβατα φράζανε ένα μαντρί και τα πλάγιαζαν μες στο χωράφι για να γίνει κοπριά, τότε δεν υπήρχαν λιπάσματα. [...] Είχανε αμπέλια, βάζανε τα κρασιά. Στη Μπούσκανη είχανε πολύ ωραία αμπέλια. Και δω ο καθένας όπου είχε το χωράφι του είχε αμπέλια. Τα Χριστούγεννα κάναν τα τσίπουρα. Τα κελάρια ήτανε γεμάτα. Ό,τι ζητήσεις...κρασί, τσίπουρα, τουρσιά, γάλα, βούτυρο, ελιές, λάδι αγόραζαν (Σοφία, Μικρολίμνη, 29.12.2002).

Το Μέριζο το λένε έτσι επειδή εκεί πηγαίνουν τα ζώα για να ξεκουραστούν, «να μέρις». Το ποτάμι ήταν διαφορετικό, όχι όπως τώρα που έγινε βουνό (Σοφία, Μικρολίμνη, 11.04.2004).

Όταν η Σοφία λέει ότι το ποτάμι έχει γίνει βουνό ή ότι ο σημερινός κάμπος της Μικρολίμνης, έχει «κλείσει», έχει «χαλάσει», δεν αποδίδει απλώς την ιστορική λογική των σύγχρονων καλλιεργειών και στην «αφρόντιστη» εικόνα της υπερτροφικής βλάστησης. Η Σοφία θυμάται τον κάμπο «ανοικτό», ως επέκταση της κοινωνικής ζωής του χωριού, γεμάτο κίνηση ζώων και ανθρώπων, πλήρη από δραστηριότητες, γιορτές και φωνές. Ο κάμπος δεν «έκλεισε» απλώς επειδή καλύπτεται από τη μονοκαλλιέργεια του φασολιού παραδίδοντας στην άγρια βλάστηση τους ενδιαμέσους χώρους που παλιά αξιοποιούνταν στο μέγιστο. «Έκλεισε», επειδή έχασε αφενός την οικεία φυσιογνωμία του που οριζόταν από αναγνωρίσιμους τόπους, βαθιά, γλωσσικά και πρακτικά δεμένους με την αγροτοκτηνοτροφική ζωή όπως το «Μέριζο» και αφετέρου την κοινωνική του αναφορά και την εποχική του ρυθμικότητα που καθορίζονταν όχι μόνο από τις αγροτικές εργασίες αλλά και από τις συλλογικές, κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως οι θρησκευτικές γιορτές και τα έθιμα ή οι πεζοπορίες που σηματοδοτούσαν την αρχή του τρύγου ή του αλωνιού. Η αίσθηση του αλλαγμένου, ανοίκειου αγροτικού τοπίου μεταξύ των χωριών είναι κοινή σε αρκετούς παλαιούς Πρεσπιώτες, ιδιαίτερα σε αυτούς που ως μετανάστες ή πολιτικοί πρόσφυγες αποκόπηκαν για χρόνια από τη σύγχρονη, σταδιακή του διαμόρφωση. Ο Ηλίας, προσπαθεί να ανασυνθέσει το αγροτο-κτηνοτροφικό πεδίο στο Πλατύ, τόσο «προς τα κάτω», στην παλιά Οπάγια όσο και προς «τα πάνω» στις πλαγιές του βουνού:

Τώρα έχει αλλάξει με τον αναδασμό πολύ διαφορετικά είναι πολύ παράξενα μου φάνηκε πήγα πέρυσι, το αμάξι το αφήσαμε μακριά με ένα μονοπάτι πήγαμε. Όλα έχουν αλλάξει με τον αναδασμό. Τότε είχε πολύ ιτιά, λιβάδια είχε, τώρα όλα χωράφια τα έχουν κάνει, τα δέντρα τα χουν κόψει. Θυμάμαι, όταν εγώ ήμουν παιδί βοσκούσα τα ζώα είχαμε χωράφια εκεί⁹⁶ είχαμε και έναν αχυρώνα, πήγαινα εκεί τα ζώα τα βοσκούσα. Εμείς είχαμε ένα οικόπεδο και είχε μείνει μια αχυρώνα. Υπήρχε ακόμη από την Καλλιθέα που κατέβαιναν κάτω και έρχονταν, δεν

⁹⁶ Εδώ ο Ηλίας αναφέρεται στις παραλίμνιες εκτάσεις του παλιού χωριού της Οπάγιας.

έμεναν κάτω αλλά μαζεύαν τη συγκομιδή, κατέβαιναν για δουλειά. Τότε καλλιεργούσαμε σιτάρια, καλαμπόκια, φασόλια, λίγο απ' όλα είχαμε. Είχαμε και ζώα κτηνοτροφία.

- Τα χωράφια που ήτανε;

-Ε, τώρα έχει γίνει χαλασμός...τότε ήταν διαφορετικά και προς τα πάνω και προς τα κάτω...από το χωριό προς τα πάνω βάζαμε βρίζα, σίκαλη, προς το βουνό περισσότερο βρίζα.

- Στην εκκλησία..

- Ναι είχαμε και πιο πάνω. Μέχρι στη Ράμιστα, ένα μέρος, εκεί λιβάδια είχαμε. Εκεί θυμάμαι μαζεύαμε και χόρτα από κει και βρίζα είχαμε, σαν λιβάδι ήτανε, κοσίζαμε κόβαμε και για τα ζώα το χειμώνα. [...] Στο βουνό πηγαίναμε για ξύλα, τα ζώα που βοσκούσαμε. Είναι «Ραμνάνιβα», «ίσιο μέρος», έτσι πλαγιά που είναι πάνω και τέρμα πάνω «Πόσινα» λέγεται. Βοσκούζαν τα ζώα πάνω και κατεβαίναν για το βράδυ στο ίσιο μέρος για πλάγιασμα. Μετά η Ράμιστα ήτανε κάτω χαμηλά που είχαμε τα λιβάδια εμείς. Από τη δεξιά μεριά που είναι δασωμένο πάνω είναι...«Κάλε» λέγεται, η Βασιλοπηγή είναι ανάμεσα σ' εκείνο, στο μέρος προς την Καλλιθέα ανάμεσα στα δύο βουνά εκεί που χωρίζουνε (Ηλίας, Πλατύ, 03.09.2006).

Εκτός από την εκμετάλλευση των καθαρά χερσαίων εκτάσεων, μεγάλη σημασία είχε και η διαχείριση της παρόχθιας ζώνης, ιδιαίτερα για τους παραλίμνιους οικισμούς της Μικρής Πρέσπας, καθώς οι διακυμάνσεις της στάθμης της λίμνης και η ανάπτυξη των καλαμιώνων και της άγριας βλάστησης απαιτούσαν τη συνεχή προσαρμογή και τον έλεγχο του παραλίμνιου περιβάλλοντος. Συγκεκριμένοι τύποι καλαμιού⁹⁷ και υδρόφιλης βλάστησης χρησιμοποιούνταν στην επένδυση των σπιτιών και των πρόχειρων κτισμάτων, στις αλιευτικές παγίδες αλλά και ως ζωτροφές. Η κοπή και καύση των καλαμιών καθώς και η βόσκηση των ζώων στις όχθες κρατούσαν χαμηλά το επίπεδο της παρόχθιας βλάστησης εξασφαλίζοντας ζωοτροφή και πρώτη ύλη αλλά και τη βιωσιμότητα της ευαίσθητης ζώνης των «υγρών λιβαδιών». Σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες⁹⁸ στη Μικρολίμνη, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, σε κάθε σπίτι και οικογένεια αναλογούσε συγκεκριμένη έκταση της παραλίας για την κοπή και συλλογή του καλαμιού που προοριζόνταν για ζωοτροφή. Το οικογενειακό μερίδιο καθόριζε συνήθως ο πιο ηλικιωμένος του χωριού, όπως και στην περίπτωση των χερσαίων καλλιεργειών. Η ένταξη της ενδιάμεσης, «υβριδικής» ζώνης των υγρών λιβαδιών που πλημμυρίζουν εποχικά αλλά ακόμη και ολόκληρων τμημάτων της λιμναίας επιφάνειας όπως τα «Σλόγια» στα χερσαία όρια εκμετάλλευσης, έδινε την ιδέα ενός πλωτού χωραφιού ή βοσκότοπου, μιας ρευστής, διαλεκτικής σχέσης μεταξύ της γης και του υγρού στοιχείου:

φασόλια οι παππούδες βάζανε και πριν το '40 σε «σλόγια» μαζεύοντας σε σωρούς το χώμα μέσα στη λίμνη (Σοφία, Μικρολίμνη, 11.04.2004).

Στην Οπάγια είχαμε τα ζώα και κει κάτω από την Οπάγια έχει ένα ποτάμι, ένα Σλόι, Σλόι είναι ένα ξερό μέρος σα νησάκι μες στη λίμνη, στενόμακρο που πιάνει μέχρι τα σύνορα του Αγίου Αχιλλείου. Εμείς τότε για να έχουμε ησυχία δώχναμε τα ζώα από κει και καθόμασταν στην Οπάγια και μετά έρχονταν μόνα ή πήγαινε κάποιος με βάρκα και τα φερνε (Ηλίας, Πλατύ, 03.09.2006).

⁹⁷ Όπως το «Ρόγουζ» ή «Ρογούζι».

⁹⁸ Σοφία, Μικρολίμνη, 11.04.2004

Αυτά κάτι κανάλια που τα βλέπεις μέσα στο πέλαγος...Οι Οπαγιώτες παίρναν νερό για τους κήπους από τη λίμνη. Έκαναν αυλάκια για να μη πλημμυρίζουν οι κήποι. (Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003)

Για τα ζώα δεν κάναμε τροφές. Κλαδί και καλάμι. Καλάμια κομένα απ' τη μέση και πάνω. Αυτό το κοβες χλωρό όπως ήτανε και το άφηνες μια μέρα να μαραθεί. Η για σκεπές, αχυρώνες, μαντριά. Κότσες, πλέκανε και βάζανε την καλαμωτή (Αναστάσης, Πύλη, 30.12.2002).

Αυτή η «ρευστή» γεωγραφία της αξιοποίησης της παρόχθιας ζώνης δεν άφησε πολλά διακριτά ίχνη στο νερό και στο έδαφος⁹⁹ και άρχισε να φθίνει καθώς η μετεμφυλιακή πληθυσμιακή αραίωση ιδιαίτερα των παραλίμνιων οικισμών, σε συνδυασμό με την σταδιακή μηχανοποίηση των καλλιεργειών και την κατασκευή του αρδευτικού συστήματος, αναιρούσε την ανάγκη ελέγχου της βλάστησης της όχθης και έστρεφε το παραγωγικό ενδιαφέρον στον οργανωμένο πλέον κάμπο.

Ο ερχομός των Βλάχων το 1953-1954 αύξησε σημαντικά το ζωϊκό κεφάλαιο, τις ανάγκες σε ζωοτροφές και σε βοσκότοπους καθώς αν και οι βλάχικες οικογένειες πήραν με κλήρο κάποιες μικρές γεωργικές εκτάσεις, προσανατολίστηκαν σχεδόν αποκλειστικά προς την κτηνοτροφία. Ο Βασίλης περιγράφει αυτή τη μετάβαση στο μετεμφυλιακό Βροντερό:

Τα χωράφια ήταν ακαλλιέργητα. Αυτοί [οι παλιοί κάτοικοι του Βροντερού] βάζανε σιτάρι, κριθάρι. Όταν εμείς ήρθαμε ήρθε η μηχανική καλλιέργεια και τα ξεχέρσωσε. Εμείς επειδή είχαμε ζώα, βάζαμε περισσότερο βίκο, πίσσα (μπιζέλια) για τα πρόβατα, ζωοτροφές. Μετά αρχίσαμε σιτάρια, κριθάρια (Βασίλης, Κολοκυνθού Καστοριάς, 05.09.2007).

Οι Βλάχοι έπρεπε να εξοικιωθούν με το νέο τοπίο, να αναγνωρίσουν θέσεις, σημάδια, ονόματα, να δώσουν νέα ονόματα, να βρουν τα μονοπάτια και τα βοσκοτόπια: «βάζαμε μερικά εμείς ονόματα. Άλλα τα κρατήσαμε. Σε τέσσερα σημεία εγώ είχα χωράφια, στο Αγκαθωτό, στο Μπλατσιώτη, Ράμνινα, Πυξό. Αγία Παρασκευή, Αγία Κυριακή» (Βασίλης, Κολοκυνθού Καστοριάς, 05-09-2007).

Η συνύπαρξη των νέων χρήσεων αλλά και των εγκατελειμμένων χωραφιών, των παλιών και νέων τοπωνυμίων, ο ερχομός των νέων οικογενειών που δεν αρκούσε, ωστόσο, για να αναιρέσει τις επιπτώσεις του γενικότερου πληθυσμιακού μαρασμού και της έλλειψης εργατικών χεριών, σηματοδοτεί μια μεταβατική φάση της μετεμφυλιακής Πρέσπας¹⁰⁰ κατά την οποία αυξάνονται οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες, στις καλλιέργειες κυριαρχεί το σιτάρι για τις σπιτικές ανάγκες ενώ δεν έχουν διεισδύσει ακόμη ούτε τα μηχανικά μέσα στην τοπική παραγωγή ούτε και το χρήμα στις συναλλαγές.

Σε μια γη που είχε εγκαταλειφθεί από ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού της, με λιγοστά πλέον χέρια για να τη δουλέψουν και σε μια παραδοσιακή, ανταλλακτική οικονομία που περιοριζόταν

⁹⁹ Δύσκολα μαντεύει κανείς τις παλαιότερες χρήσεις σε λιμναίους σχηματισμούς όπως τα «σλόγια».

¹⁰⁰ Ο Κατσαδωράκης (1995:42-44) χαρακτηρίζει αυτή τη φάση –κυρίως μεταξύ 1964 και 1973– ως «περίοδο σιταριού».

στην κοπιαστική εξασφάλιση της αυτάρκειάς της, η συστηματικοποίηση της παραλίμνιας καλλιεργητικής ζώνης, η εισαγωγή των μηχανικών εργαλείων και των φυτοφαρμάκων αντιμετώπιστηκε ως ευκαιρία αύξησης των τοπικών εισοδημάτων και βελτίωσης της αγροτικής ζωής:

άσε που δεν είχε κόσμο δε μπορούσαμε να τα δουλέψουμε... Τα μηχανήματα τώρα βγήκανε από το 70 και δώθε. Τώρα ένα ζευγάρι πόσα χωράφια μπορούσες να δουλέψεις; Η να πούμε το ζιζανιοκτόνο, μπορούσες εσύ να ραντίσεις χωράφια για να πάρεις σιτάρι; Βγήκε το ζιζανιοκτόνο που δεν ήθελε ούτε εργάτες ούτε τίποτα να πούμε...τα ράντιζες και έβγαινε σιτάρι τζάμι...ρύζι...αλλά ο κόσμος άρχισε να κάνει σπίτια όταν βγήκε το χρήμα. Από ένα σιτάρι τι λεφτά μπορούσες να βγάλεις; Για να κάνεις σπίτι; Αυτό ήταν όλο..Ήταν σιτάρι, κριθάρι και σύκαλη...εδώ ο κάμπος μας ήταν ξηρικός...φασόλι δεν έκανε...καλαμπόκι, ελάχιστα πράγματα κανα τσουβάλι για κανα κοτσάνι να φάμε. Όταν όμως έγινε το αγροτικό [το αρδευτικό] πραγματικά ο κάμπος αξιοποιήθηκε, δηλαδή στράγγισε, ούτε χαντάκι, ούτε αυλάκι, ούτε όχθος, ούτε μόχθος (Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003).

Ο Σταύρος, έχοντας ζήσει την προπολεμική ακμή και ζωντάνια του προπολεμικού κάμπου αλλά και τη μετεμφυλιακή του ημιεγκατάλειψη και χαμηλή ανταποδοτικότητα, βλέπει την κατασκευή του αρδευτικού, την εισαγωγή των μηχανημάτων και φαρμάκων από το 1970 και μετά ως απαραίτητο εκσυγχρονισμό και αξιοποίηση των καλλιεργειών. Η κρίσιμη καμπή του εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής που στην περίπτωση της Πρέσπας έγινε με καθυστέρηση σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας αποτελεί και το χρονικό ορόσημο μετασχηματισμού του τοπίου του κάμπου στη σημερινή του μορφή.

Ο Κατσαδωράκης (1995: 42-44) αναγνωρίζει πέντε μεταπολεμικές φάσεις στην εξέλιξη των καλλιεργειών και των αγροτο-κτηνοτροφικών πρακτικών από τον παραδοσιακό, ήπιο και μεικτό χαρακτήρα σε πιο συστηματοποιημένες μορφές που επικεντρώθηκαν αρχικά σε λίγα επιλεγμένα είδη όπως το σιτάρι, το κριθάρι και το καλαμπόκι και κατέληξαν στην μονοκαλλιέργεια του φασολιού.¹⁰¹
¹⁰² Η τελευταία φάση της σημερινής ομογενοποιημένης και υπερ-εντατικής μονοκαλλιέργειας του φασολιού αποτιμάται συχνά, αρνητικά, ειδικά από τις περιβαλλοντικές οργανώσεις, ως ιδιαίτερα επιβαρυντική –κυρίως λόγω της εξάντλησης του εδάφους και της χρήσης χημικών– και μη αειφορική πρακτική.

Από την άλλη μεριά, ο καλλιεργητής στο Πλατύ ή την Καλλιθέα που βιοπορίζεται αποκλειστικά από την καλλιέργεια του φασολιού θέτει σε υψηλότερη προτεραιότητα τη διασφάλιση όσο γίνεται καλύτερης, περισσότερης και καλά αρδευόμενης γης, ακόμη και σε βάρος της στάθμης ή της

¹⁰¹ Συγκεκριμένα καταγράφει τις εξής περιόδους: «Περίοδος σταριού» (1963), με επικράτηση των δημητριακών και αύξηση της κτηνοτροφίας, «Α' μεταβατική περίοδος» (1973) κατά την οποία παρατηρείται μείωση της κτηνοτροφίας, «Περίοδος κριθαριού» (1983) κατά την οποία η μετανάστευση κορυφώνεται, η κτηνοτροφία μειώνεται περαιτέρω και το κριθάρι είναι η μόνη αποδοτική καλλιέργεια, «Β' Μεταβατική Περίοδος» (1986) συνεχής αύξηση και επέκταση της καλλιέργειας του φασολιού και τέλος «Περίοδος φασολιού» κατά την οποία η αρδευτική ζώνη καλύπτεται αποκλειστικά από τις καλλιέργειες του φασολιού στις οποίες απασχολείται συστηματικά η πλειοψηφία του πληθυσμού.

¹⁰² Πρόκειται για τις δύο βασικές ποικιλίες φασολιού «πλακί» και «γίγαντες» ή «ελέφαντες».

ποιότητας της λιμναίας επιφάνειας.¹⁰³ Οι περισσότεροι καλλιεργητές, απρόθυμοι προς το παρόν να υιοθετήσουν λογικές «αιφορικής» γεωργίας,¹⁰⁴ αντιδρούν στα περισσότερα από τα περιβαλλοντικά απαγορευτικά ή περιοριστικά μέτρα όπως ο έλεγχος της στάθμης της λίμνης για την προστασία των υγρών λιβαδιών, η απαγόρευση της καλλιέργειας στην προστατευόμενη ζώνη, ή ακόμη και σε προφανή μέτρα όπως ο περιορισμός της χρήσης των χημικών φυτοφαρμάκων που επιβαρύνουν την ποιότητα του νερού των ρεμάτων και κατ'επέκταση και της λίμνης.

Παρά το οικολογικό αδιέξοδο της εντατικής μονοκαλλιέργειας ωστόσο, χρειάζεται να παρακάμψει κανείς τους αφορισμούς και να επιχειρήσει μια βαθύτερη προσέγγιση της σύγχρονης αγροτικής ζώνης ως δικτύου δραστηριοτήτων και ως κοινωνικού χώρου. Ο κάμπος είναι σήμερα το καθημερινό «εργαστήριο» και ταυτόχρονα η «αγορά» της Πρέσπας. Η καλλιέργεια του φασολιού είναι η κυρίαρχη δραστηριότητα μέσα από την οποία η πλειοψηφία των Πρεσπιωτών αντιλαμβάνεται ενεργά μέσω της καθημερινής δουλειάς, των συνεχών μετακινήσεων και κοινωνικών επαφών τον βιωματικό και κοινωνικό τους χώρο σήμερα:

Έχοντας τη Μικρολίμνη ως αφετηρία της επιτόπιας έρευνας και συμμετέχοντας περιστασιακά στις δουλειές του κάμπου –κυρίως στο νυχτερινό πότισμα των φασολιών- είχα την ευκαιρία να γνωρίσω από κοντά αυτή την καθημερινότητα της σύγχρονης «περιόδου του φασολιού». Τις αλλαγές του νερού με τα «σιφώνια» ακολουθούσαν διαλείμματα αναμονής τις πρώτες πρωινές ώρες στο καφενείο του χωριού όπου οι καλλιεργητές συζητούσαν για τον σωστό χρόνο της σποράς και του αλωνίσματος, την ποιότητα του φασολιού, τις σειρές του ποτίσματος. Η ρυθμιζόμενη και κοινωνικά συμφωνημένη περιοδικότητα του αρδευτικού δικτύου, της σειράς του ποτίσματος, είναι μία βασική συνθήκη του σημερινού κάμπου και της καθημερινότητας του χωριού. Ο κόσμος της Μικρολίμνης και της Πρέσπας κατ'επέκταση κινείται, όσο κι αν φαίνεται απaráλλαχτος. Μεταμορφώσεις, επιστροφές, φυγές, θάνατοι. Φαίνεται η κίνηση στις λεπτομέρειες. Ποιος πέρασε απ'το καφενείο, ποιος ποτίζει σήμερα, αν θα βρέξει, οι συγγενείς που ήρθαν. Η μέρα εδώ κυλάει με τα ποτίσματα στο χωράφι. Αυτός είναι ο ρυθμός. Ο αναγνωρίσιμος χρόνος (Σημειώσεις πεδίου, 03.08.2007).

Η τυποποιημένη μονοκαλλιέργεια και μονομέρεια –ως πλήρης απασχόληση και έγνοια- του φασολιού έχει περιορίσει το φάσμα της σωματικής, χειρωνακτικής επαφής και εμπειρίας της γης σε σχέση με το παραδοσιακό τοπίο, καθώς πολλοί τόποι δεν είναι εντάσσονται λειτουργικά στην καθημερινότητα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν είναι ενεργοί στη μνήμη, ότι δεν αποτελούν μέρος των «νοερών χαρτών» των σημερινών καλλιεργητών. Αν και δεν αποτελούν πλέον παραγωγικές πηγές, παραμένουν ως σταθερές αναφορές στη γεωγραφία των χωραφιών. Πολλά από τα παλιά τοπωνύμια, ακόμη και αν δεν ανταποκρίνονται πλέον σε σημερινά τοπόσημα ή μορφολογικά χαρακτηριστικά, χρησιμοποιούνται για τον πρακτικό προσανατολισμό και την οριοθέτηση των καλλιεργειών μεταξύ των αγροτών.

¹⁰³ Σε κάποιες συζητήσεις μεταξύ καλλιεργητών, η ιδέα της αποξήρανσης της λίμνης για την αύξηση των καλλιεργειών που εκφράζει τη δεκαετία του 1930 ο Βαφειάδης, αναφερόταν όχι απλώς ως εφικτή αλλά και ως χαμένη ευκαιρία.

¹⁰⁴ Τα τελευταία χρόνια, έστω και σε πιλοτικό επίπεδο έχουν αυξηθεί οι βιολογικές καλλιέργειες του τοπικού φασολιού που διοχετεύονται και στην αγορά.

Επιστρέφουμε, με αυτή την παρατήρηση, στην «κάθετη», ιστορική διάσταση του αγροτικού τοπίου, του κάμπου, των πλαγιών, και του βουνού. Ο παλιός κάμπος, οπωσδήποτε πιο ποικιλόμορφος και πυκνότερος ως προς τη διάρθρωσή του, αντί να αποτελεί έναν «ιδανικό», χαμένο τόπο οικολογικής νοσταλγίας, είναι δυνατόν να διατηρεί την επίκαιρη συνάφειά του, μέσα από την μνημονική, αφηγηματική ενεργοποίηση «εν υπνώσει» τόπων και πρακτικών, συμβάλλοντας σε μια βαθύτερη κατανόηση του κοπιώδους μετασχηματισμού και της διαστρωμάτωσης του σημερινού κάμπου. Αντίστοιχα, τα βουνά της Πρέσπας, με τα κλεισμένα τώρα μονοπάτια και την πυκνή βλάστηση που προσλαμβάνονται ως «άγρια», «αυθεντική» φύση, επιβιώνουν ακόμη στη μνήμη των αγροτών και των κτηνοτρόφων ως βουνά που δουλεύονταν καθημερινά, χτίζονταν και κατοικούνταν εποχικά ως πλήρεις, λειτουργικές ενότητες του χωριού και της κοινότητας. Μια εξιστόρηση επομένως της σταδιακής μεταμόρφωσης του αγροτικού τοπίου δεν είναι πλήρης εάν δεν περιλαμβάνει τη βιωματική διάσταση του προσωπικού μόχθου και της συλλογικής προσπάθειας, της εμπειρίας με άλλα λόγια του να δουλεύει κανείς τη γη, τις όχθες και τα βουνά της Πρέσπας, το 1930, το 1954 ή το 1974.

3.4. «Υγρά χωράφια»: δουλεύοντας τη λίμνη.

Εάν οι όχθες και τα ρηχά τους νερά είναι το όριο των χρήσεων της γης, αποτελούν ταυτόχρονα και όρια των χρήσεων της λίμνης. Πρόκειται για δύο παραγωγικά πεδία που διεισδύουν, «εισρέουν» το ένα στο άλλο, διατηρώντας ταυτόχρονα διακριτές πρακτικές και συγκεκριμένες τροπικότητες κίνησης, σωματικής εμπλοκής και υλικής παρέμβασης στο τοπίο. Για να αποδώσουμε αυτή τη ρευστή χωρικότητα των χερσαίων καλλιεργειών αλλά και της λιμναίας επιφάνειας ως «καλλιεργούμενης», χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο «υγρά χωράφια» εννοώντας τους ψαρότοπους, τα τμήματα της όχθης και κάθε άλλο σημείο της λίμνης το οποίο έχει «δουλευτεί», έχει επενδυθεί με προσωπικό μόχθο και συλλογική προσπάθεια.

Αυτά τα «υγρά χωράφια» βέβαια, έχουν εγκαταλειφθεί σε σημαντικό βαθμό καθώς δεν δουλεύονται το ίδιο εντατικά και με την ίδια κοινωνική συμμετοχή όπως στο πρόσφατο παρελθόν. Οι

επαγγελματίες αλιείς είναι σήμερα συγκριτικά λίγοι και περιορίζονται στα τρία παραλίμνια χωριά των Ψαράδων, του Αγίου Αχιλλείου και της Μικρολίμνης.¹⁰⁵ Μέχρι και τις αρχές του 1980 ωστόσο, το επίκεντρο της αλιευτικής δραστηριότητας ήταν η περιοχή της Κούλας όπου οι παραδοσιακές αλιευτικές εγκαταστάσεις και το βραχύβιο Εργοστάσιο Κονσερβοποιείας του τοπικού Αλιευτικού Συνεταιρισμού απασχολούσαν μερικές δεκάδες άτομα.¹⁰⁶ Σε ακόμη προγενέστερες δεκαετίες αλιευτική δραστηριότητα παρουσίαζαν τόσο τα εγκατελειμμένα σήμερα παραλίμνια χωριά (Αγκαθωτό, Δασερή, Κρανιές και Οπάγια, Παλιά Πύλη) αλλά ακόμα και οι οικισμοί σε μεγαλύτερο υψόμετρο και απόσταση από τη λίμνη όπως ο Λαιμός, η Μηλιώνα, η Λευκώνα, που διατηρούσαν πρόσβαση σε μικρές «σκάλες» και λίγες βάρκες.

Ακόμα και σε κατεξοχήν αλιευτικά χωριά βέβαια, όπως οι Ψαράδες, η αλιεία δεν αποτελούσε αποκλειστική απασχόληση. Η διπλή εκμετάλλευση, οι μεικτές δραστηριότητες της γεωργίας και της αλιείας, οι οποίες συνήθως συμπληρώνονται από την κτηνοτροφία μικρής «οικογενειακής» κλίμακας, αποτελούσαν άλλωστε την παραγωγική βάση των περισσότερων χωριών της Πρέσπας.

Η αλιευτική δραστηριότητα παρουσιάζει κάποιες διαφορές μεταξύ των δύο λιμνών ως προς τον χαρακτήρα της αλιευτικής δραστηριότητας, τα είδη ψαριών και τις τεχνικές αλιείας ή την ποσότητα των αλιευμάτων. Η Μικρή Πρέσπα, λόγω της ιδιαίτερης αλιευτικής αξίας των ρηχών της νερών, αποτελούσε ένα συνολικό ψαρότοπο μεγάλης οικονομικής σημασίας που απέκτησε από νωρίς χαρακτήρα ιδιωτικής εκμετάλλευσης.¹⁰⁷ Ο Αθανασόπουλος αναφέρει ως αλιευτικό κέντρο της Μικρής λίμνης τη «Λάγγα» (Μικρολίμνη) ενώ ο Βαφειάδης (1940) κάνει λόγο για τρεις «σκάλες», ψαραγορές στη Μικρή λίμνη όπου δημοπρατούνταν τα αλιευτικά προϊόντα: τη Μικρολίμνη, την Οπάγια και την Κούλα.¹⁰⁸ Καταγράφει επίσης δέκα τεχνικές ψαρέματος με διάφορες παραλλαγές και εφτά είδη ψαριών.

¹⁰⁵ Το ποσοστό απασχόλησης τις δύο τελευταίες δεκαετίες κυμαίνεται πτωτικά μεταξύ 5% (1991) και 3% (2001).

¹⁰⁶ Ο Αλιευτικός Συνεταιρισμός σχηματίστηκε από επαγγελματίες αλιείς των Ψαράδων που εκμεταλλεύονταν παραδοσιακά το στενό της Κούλας. Το εργοστάσιο έκλεισε λόγω των περιβαλλοντικών προβλημάτων που προκαλούσε στη λίμνη.

¹⁰⁷ Ήδη από τη δεκαετία του 1930 και η λίμνη ενοικιαζόταν από το κράτος σε ιδιώτη ο οποίος εμπορευόταν τα αλιεύματα παραχωρώντας στους αλιείς ένα ποσοστό.

¹⁰⁸ Σύμφωνα επίσης με το Λιάκο (1976) ο οποίος υπηρέτησε με τα Γαλλικά στρατεύματα, οι Γάλλοι είχαν κατασκευάσει ιχθυόσκαλα, στη περιοχή της «Μπούσκανης» κάτω από το ύψωμα «Καλέ».

Είδος Ψαριού	Ποσότητα (οκάδες)	Τιμή πώλησης (δραχμές ανά οκά)
Κυπρίνοι (γριβάδια)	100.000	20-25
Συρτάρια (σκουμπούζια)	150.000-200.000	16-18
Κέφαλοι	100.000	15-16
Πλατίκα	100.000-150.000	14-15
Σύρκα		13-15
Πέστροφες	5.000-10.000	50-60
Τσιρώνια	300.000	4-8

Πίνακας 3.8. Είδη και ποσότητες αλιείας στην Πρέσπα. Πηγή: (Βαφειάδης 1940)

Η πολύ μεγαλύτερη, βαθύτερη και πιο «αφιλόξενη» Μεγάλη Πρέσπα ήταν επίσης γνωστή για τα ψάρια της και για την αλιευτική παράδοση των παραλίμνιων χωριών της, ήδη από τον 19^ο αιώνα. Ο Σχινάς (1886), αναφέρεται σε 150 ψαρόβαρκες, σε όλα τα παραλίμνια ψαροχώρια μιας ενιαίας ακόμη, με ανοιχτούς του διαύλους των κοινωνικών δεσμών και της επικοινωνίας. Οι Ψαράδες, το μόνο αλιευτικό κέντρο της σημερινής ελληνικής Πρέσπας, τροφοδοτούσαν τακτικά τις αγορές των γειτονικών αστικών κέντρων και είχαν πολλούς αγωγιάτες που ασχολούνταν με το εμπόριο και την ανταλλαγή των προϊόντων όσο υπήρχαν ανοιχτές δίοδοι στην ευρύτερη περιοχή. Οι Ψαραδιώτες πωλούσαν τα ψάρια τους και αντάλλαζαν προϊόντα σε κοντινές πόλεις όπως η Κορυτσά, η Αχρίδα, το Μοναστήρι, η Φλώρινα και η Καστοριά:

Οι Ψαράδες ήταν ένα χωριό εμπορικό. Γιατί εδώ αν δεν είχε το μουλάρι του δεν μπορούσε να ζήσει. Και κάνανε το αγώγι και πηγαίνανε παντού. Μπορούσαν να πάνε και 100 χιλιόμετρα ποδαρόδρομο...Καστοριά, παντού, Κορυτσά με τα μουλάρια, όλα τα χωριά. Και τώρα έχουμε συγγενείς στις λίμνης τα χωριά, στην Αλβανία. Όταν παντρευόταν οι άνθρωποι άλλοι παίρναν από δω, άλλοι πηγαίναν από κει (Βλαδίμηρος, Ψαράδες, 01.01.2003).

Παντρευόμασταν, παίρναμε κορίτσια. Οι δικοί μας πηγαίνανε εκεί και ανοίγανε μαγαζιά. Οι δικοί μας πουλούσαν τσιρόνια, τα ψάρια, στα αλβανικά τα χωριά..με τα μουλάρια. Στην Κορυτσά, είχαν πολλές συναλλαγές. Οι δικοί μας πέρναν δίχτυα από την Οχρίδα. Εκεί είχε Τουρκαλάδες. Οι γυναίκες πλέκανε τσιρονόδιχτα, από μετάξι. Τα πρώτα τσιρονόδιχτα ήταν από μετάξι. [...] Επί Τουρκοκρατίας και στην Κατοχή ψαρεύαμε παντού,ελεύθερα. Οι Γιουγκοσλάβοι είχαν βάλει κάτι πλωτήρες. Πάνω κάτω τα ξέραμε τα σύνορα, με το μάτι...Παντού..ελέγχαμε όλη τη λίμνη. Στο χωριό γινόταν δημοπρασίες. Το χωριό είχε 40 αγωγιάτες, 40 μουλάρια. [...] Στην Κατοχή πηγαίνανε οι δικοί μας οι κοντραμπαντζήδες στην Κορυτσά. Ένα από τα καλύτερα εμπορικά κέντρα ήταν η Κορυτσά (Σπύρος και Θεοδώρα, Ψαράδες, 01.05.2003).

Οι μεταφορές με τα μουλάρια, οι εμπορικές συναλλαγές, τα συγγενικά δίκτυα με τα «απέναντι» χωριά, ακόμη και το «κοντραμπάντο» σε περιόδους περιορισμένης πρόσβασης, εμπέδωναν την αίσθηση ενός

ευρύτερου, ενιαίου, οικονομικού και κοινωνικού χώρου, από τα παραλίμνια χωριά της Πρέσπας μέχρι τα αστικά κέντρα της περιοχής. Η χάραξη των συνόρων ήρθε να αποκόψει οικονομικές αγορές, προορισμούς, συγγενικές οικογένειες και κοινωνικές σχέσεις παραβιάζοντας για πρώτη φορά την ενότητα της «ανοιχτής» λίμνης. Όπως παρατηρεί ο Αθανασόπουλος σχετικά με την αλιευτική εκμετάλλευση των λιμνών:

κύρια αγοραία καταναλώσεως είναι η Φλώρινα, η Κοζάνη, τα Σέρβια, η Καστοριά και τα περίξ χωριά. Άλλοτε μεγάλο μέρος εστέλλετο εις Μοναστήριον και τα περίχωρα. Προ της οροθετήσεως μέγιστον μέρος απερρόφα η Κορυτσά και τα αλβανικά χωριά. Σήμερον όμως η μεθόριος ηλάττωσε την ευρείαν μεταφοράν. Αλλά και αι ιδικά μας περιφέρειαι εστερήθησαν [...] την πέστροφα της Αχρίδος ήτις άλλοτε μετεφέρετο εις τα ιδικά μας χωριά (Αθανασόπουλος 1924: 9-10)

Η Μικρή Πρέσπα παρέμεινε ωστόσο για πολλές δεκαετίες –τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές του 1980– ένα πυκνό πεδίο αλιευτικής δραστηριότητας, πρόχειρων εγκαταστάσεων και εποχικής κατοίκησης με επίκεντρο το στενό της «Κούλας».¹⁰⁹ Η Κούλα υπήρξε δεύτερο, λιμναίο και χειμερινό σπίτι για τους αλιείς του οικισμού των Ψαράδων. Οι ψαράδες έμεναν είτε σε πλωτές καλύβες φτιαγμένες από κλαδιά, καλάμια και άχυρο, ή σε χερσαία καλυβόσπιτα κοντά στις όχθες για πολλές εβδομάδες ή και καθόλη τη διάρκεια της χειμερινής αλιευτικής περιόδου κατά την οποία διατηρούσαν και εκμεταλλεύονταν τα «κέδρα»¹¹⁰ στα στενά, υδάτινα περάσματα της περιοχής. Κάποιες από τις καλύβες που έχουν χτιστεί στην όχθη πάνω από το δρόμο είναι και σήμερα ορατές ανάμεσα σε πυκνή βλάστηση. Πρόκειται για σημαντικά υλικά τεκμήρια αυτής της εποχικής, «ταπεινής» αρχιτεκτονικής των ψαράδων και της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του στενού της Κούλας.

Οι ψαροκαλύβες της Κούλας, φτιαγμένες από τις πρώτες ύλες τις όχθης, στημένες δίπλα και πάνω σ' έναν από τους καλύτερους ψαρότοπους, δεν αποτελούσαν απλώς μια κατεξοχήν λιμναία εγκατάσταση εποχικής εκμετάλλευσης των αλιευμάτων, αλλά και μια αυτόνομη κοινότητα με τις δικές της πρακτικές, και κώδικες εμπέδωσης της συλλογικότητας. Ο Βλαδίμηρος και ο Πάυλος που έζησαν και δούλεψαν στις καλύβες αναπολούν την ατμόσφαιρα αυτής της λιμναίας κοινότητας:

Το λιγότερο κάθε εβδομάδα, μπορεί και δύο εβδομάδες καθόμασταν. Ήμασταν σαν ξενιτεμένοι. Δεν ήμασταν πραγματικοί χωριάτες εμείς [...] Είχα έναν πατέρα...είχε την πιο μεγάλη και ωραία καλύβα. Εκεί ήταν κέντρο διερχομένων. Εκεί έρχονταν οι Βλάχοι από την Πύλη. Στην Κούλα έτσι έμειναν. Πιο ευτυχημένα ζούσαμε τότε...Οι Ψαριανοί δικαστήριο δεν

¹⁰⁹ Η Μικρή Πρέσπα βέβαια δεν ήταν πάντα «γενναιόδωρη» και γόνιμη, αλλά ήταν πιο «εύκολη» για τους αλιείς απ' ότι η Μεγάλη. Όπως εξηγεί ο Παύλος από τους Ψαράδες: «το πέραςμα του Λαιμού, το '35, '36 μέχρι το '40 είχε πλημμύρα. Μετά που πλημμύρησε η Μεγάλη [λίμνη],μπήκε στη Μικρή, τότε έγινε παραγωγή στη «ράση» [η αναπαραγωγή των ψαριών], και τότε έγινε η Μικρή γιατί ήταν όλη πλαγκτό, γιατί δεν είχε καθόλου ψάρι, είχε νεκρώσει και οι δικόι μας φύγαν στις Σέρρες, στα κάρβουνα. Γιατί στη Μεγάλη δεν μπορούσαν να ψαρέψουν, μόνο το χειμώνα, δεν είχαν εργαλεία» (Παύλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.2006).

¹¹⁰ Τεχνητά νησίδια φτιαγμένα από κλαδιά κέδρου, που χρησιμοποιούνταν ως παγίδες για τα ψάρια. Ο τρόπος κατασκευής τους περιγράφεται παρακάτω.

ήξεραν. Ήμασταν καλοί άνθρωποι. Πιο αγαπημένο χωριό από τους Ψαράδες δεν υπήρχε... Ήμασταν χίλιοι για τον έναν. Και ένας για τους χίλιους (Βλαδίμηρος, Ψαράδες, 01.01.2003).

Οι Ψαραδιώτες στην Κούλα ήμασταν ένα χωριό. Οι καλύβες είχε ο Άσπρος, ο Βλαδίμηρος με τον Αλέξη τον Παπαδόπουλο, δυο καφενεδάκια ήτανε, είχε ζωή εκεί μέσα. Και μέσα στα κόρια¹¹¹ είχε καλύβες. Μέχρι το 80 85 δουλεύανε, τα πελαίζια τα είχανε, τώρα καταργήθηκαν (Πάυλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.2006,).

Είναι χαρακτηριστική σε αυτά τα αποσπάσματα η διαφορούμενη χρήση της έννοιας του «χωριού». Ενώ, δηλαδή, οι εγκατεστημένοι στις καλύβες Ψαραδιώτες ήταν σαν ξενιτεμένοι και όχι «πραγματικοί» χωριάτες, ταυτόχρονα, το ζεστό κλίμα της αλληλεγγύης, της συλλογικότητας ενός αγαπημένου χωριού πήγαζε ακριβώς από την καρδιά της ψαροκαλύβας, τη μεγάλη και ωραία καλύβα του πατέρα με τη σόμπα στο κέντρο. Οι χειμερινές μαζώξεις στις καλύβες και οι αφηγήσεις των παλαιότερων¹¹² αποτελούσαν έναν συνεκτικό, μνημονικό πυρήνα της κοινότητας που ενίσχυε τη συλλογική ταυτότητα του χωριού και επιβεβαίωνε την παράδοση της δουλειάς και της ζωής στη λίμνη. Τα δύο καφενεδάκια όπου συγκεντρώνονταν οι ψαράδες, πριν και μετά τη δουλειά έδιναν την αίσθηση μιας μικρογραφίας του χωριού.

Οι ψαροκαλύβες της Κούλας είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση διαλεκτικής του φθαρτού και του μόνιμου, του ρευστού και του σταθερού, του εποχικού και του μόνιμου. Φτιαγμένες στο έδαφος αλλά και πάνω στο νερό, από φθαρτά υλικά μη μόνιμου χαρακτήρα, δεν είχαν τον συμπαγή χαρακτήρα του σπιτιού, αποτελούσαν όμως εστίες συντροφικότητας, όπου η απουσία της οικογένειας, αμβλυνόταν από την αλληλεγγύη της καθημερινής κοινής προσπάθειας και από τις κοινωνικές πρακτικές όπως οι αφηγήσεις και οι επισκέψεις στις καλύβες, ή η κουβέντα στο μικρό καφενείο.

¹¹¹ σχηματισμοί σε καλαμιώνες.

¹¹² Τα ονόματα των παλιών, καλών αφηγητών και των «παραμυθάδων» της Κούλας είναι γνωστά και στις νεώτερες γενιές ακόμη και σε μερικούς που δεν πρόλαβαν να τους ζήσουν από κοντά.

Εικόνες 3.33, 3.34. Αριστερά: οι ψαροκαλύβες στην Κούλα, όπως ήταν πριν από μερικές δεκαετίες. Φωτογραφία: Γιάννης Κυριακίδης. Δεξιά: οι ψαροκαλύβες στην Κούλα όπως διατηρούνται σήμερα.

Εικόνες 3.35, 3.36. Οι ψαροκαλύβες στην Κούλα τη δεκαετία του 1960. Σκηνές από το ντοκιμαντέρ του Τάκη Χατζόπουλου «Πρέσπες» (1965).

Η κύρια τεχνική αλιείας στην Κούλα με παράδοση πολλών δεκαετιών στη χρήση της, ήταν τα «κέδρα», ή «πελαίζια». Τα «κέδρα» ήταν τεχνητά πλωτά νησίδα, φτιαγμένα από σωρούς αγκαθιών και κέδρινων κλαδιών που λειτουργούσαν ως παγίδες για τα ψάρια μικρού μεγέθους, κυρίως τα τσιρόνια:

Τα κέδρα τα φτιάχναν με κλαδιά. Απάνω στέκεται μ'ένα αγριαμύγδαλο, αγκάθι, είναι πολύ αγκαθωτό και είναι φουσκωτό αυτό, πατώνει κάτω στο βυθό και ανεβαίνει αμέσως με 2-3 βάρκες, εκείνο στρώνει απάνω, μπορείς να έχεις από τη λίμνη άλλα κέδρα χρησιμοποιημένα, δεν πας στο βουνό να τα ψάχνεις, από τα κέδρα τα κλαδιά. Στο ξύλο περισσότερο μαζεύονται τα ψάρια. Να δουν παλιό πράγμα. Σαν καταφύγιο. Και κει μαζεύονται. Καμιά γέφυρα να ναι σπασμένη, καμιά βάρκα βουλιαγμένη (Βλαδίμηρος, Ψαράδες, 01.01.2003).

Τον Αύγουστο του 2005 ακολούθησα τον Θόδωρο, έναν από τους τελευταίους ψαράδες της Κούλας σε μια διαδρομή, στον υδάτινο διάδρομο ανάμεσα στους καλαμιώνες (που οι περισσότεροι ντόπιοι τον ξέρουν ως «ούλιτσα») για να μου δείξει που βρίσκονταν τα παλιά «κέδρα» και να μου εξηγήσει τον τρόπο χρήσης τους. Τα περισσότερα από αυτά είναι ακόμη ορατά κάτω από τη στάθμη της λίμνης και την υδρόβια βλάστηση. Μεταφέρω εδώ κάποια σημεία της συζήτησης που είχα με τον Θόδωρο:

Εδώ δεξιά είχε κέδρα αλλά πέρασαν χρόνια. Αυτά συντηρούνταν κάθε χρόνο. Να, αυτό φαίνεται καλύτερα.

Εδώ ήταν 40-50 βάρκες και ψάρευαν, έμειναν όλη τη μέρα.

Αυτά τα κέδρα τώρα πως έχουν χαλάσει;

Αυτά ανανεώνονται κάθε χρόνο, αν δεν τα ανανεώσεις χάνονται. Κάθε χρόνο και προσθέτεις. Θα μου πεις τι θα γίνει άμα κάθε χρόνο προσθέτεις; Ναι, αλλά κάθε χρόνο τα τρώει το νερό

μερικά λιώνουν και άμα δεν τα ανανεώσεις, χάνεται αυτό δεν υπάρχει. Ανανεώναμε..και ανεβαίναμε πάνω..

Σαν νησάκι κανονικά..

Ναι σαν νησάκι, κανονικό νησάκι.

-Και αυτά κάτω που πατούσανε;

-Στο πάτωμα

-Πως τα στερεώνετε;

-Το ένα κλαρί πάνω στ'άλλο

-Τι κλαρί;

-Κέδρα, αυτό το φόγια

-Κέδρα τα λέγατε και παλιά;

-Ε, καλά στα ντόπια τα λέγαμε Λόϊστε.

-Και για να κάτσει από πάνω καλάμι;

-Συνέχιζε το κλαρί μέχρι πάνω. Πάνω από την επιφάνεια το κέδρο έβγαινε μισό μέτρο πάνω αφού ανεβαίναμε πάνω εμείς με τις μπότες και χτυπάς μ'ένα ξύλο να τρομάξουν τα ψάρια να μούνε στα δίχτυα.

-τα δίχτυα τα βάζατε εκείνη τη στιγμή ή τ'αφήνατε;

-τα δίχτυα τα βάζαμε από το βράδυ και το βράδυ κατά τη χειμερινή περίοδο πηγαίναμε δυο φορές και κηνυγούσαμε τα ψάρια..Και το πρωί τ'αδειάζαμε (Θόδωρος, Κούλα, 20.08.2005).

Όταν το στενό της λίμνης σταμάτησε να δουλεύεται, τα κέδρα να ανανεώνονται και να ενισχύονται, οι καλύβες να συντηρούνται, τα κλαδιά λιώσανε, τα καλάμια διαλύθηκαν, η υγρασία 'έφαγε' τις καλύβες και τα παλιά περάσματα καλύφθηκαν από την βλάστηση. Ο ψαρότοπος της Κούλας ήταν «πλωτό χωράφι» που έπρεπε να προετοιμάζεται, να διατηρείται και να ανανεώνεται για να προσφέρει «συγκομιδή». Ο Θόδωρος εγκατέλειψε την αλιευτική κοινοπραξία όταν λιγότεψαν οι αγορές που θα μπορούσαν να απορροφήσουν το τοπικό τσιρόνι:

Τσιρόνι, το μικρό το πλατικάκι λεγόμενο «βρουντς», τα «βρούντσι», ήταν πλατικάκι, κέφαλος, όλα μαζί με μια ονομασία, αλλά σαν καθαρό ψάρι εννοούσαμε το τσιρόνι [...] Στην αρχή πήγαιναν προς το ζην του κόσμου. Μετά τα δίναμε στα ιχθυοτροφεία της Πρέβεζας ως τροφή για την πέστροφα. Εγώ σταμάτησα επειδή δεν μπορούσα να εξασφαλίσω τις αγορές για να πουλήσω τα ψάρια. Τέσσερα άτομα ήμασταν το χειμώνα ψαρεύαμε. Έπρεπε να ψαρέψουμε 50, 60, 70 ακόμα και 80 τόνους ψάρι να πουλήσουμε για να πάρουμε κάτι (Θόδωρος, 20.08.2005, Κούλα).

Εκτός από την Κούλα, «κέδρα» έστηναν παλιότερα οι αλιείς και σε άλλα ρηχά και προστατευμένα από τους ανέμους σημεία, στις όχθες της Μικρολίμνης αλλά και στον κόλπο των Ψαράδων, στη μεγάλη λίμνη. Η Μικρή Πρέσπα είχε πολλές θέσεις που ήταν γνωστοί ως ψαρότοποι, είτε κατά μήκος της όχθης είτε στο εσωτερικό της λίμνης, ενώ οι μέθοδοι και οι τεχνικές ψαρέματος –πολλές εκ των οποίων είχαν παράδοση δεκαετιών- προσαρμόζονταν στα χαρακτηριστικά της περιοχής ανάλογα με τη μορφολογία και τη βλάστηση των όχθων, το βάθος, την υφή και το ανάγλυφο του βυθού. Οι καλαμωτές, ή «κότσες» για παράδειγμα, όπως και η παραλλαγή της τεχνικής που ήταν γνωστή ως «γραντέσια» χρησιμοποιούνταν στις ομαλές, γεμάτη βλάστηση όχθες της λίμνης (βλ. Παράρτημα, Πίνακας. Η θέση «Φράγμα», στο δυτικό άκρο της Μικρής Πρέσπας, σχεδόν πάνω στα ελληνοαλβανικά

σύνορα ήταν ένας από τους πλουσιότερους ψαρότοπους όπου οι ψαράδες είχαν στήσει καλύβες και ψάρευαν με «καλαμωτές»: «το Φράγμα κάτω το φράζανε, το κλείνανε και είχε πολλά ψάρια..και είχε καλύβες...Τα «κόρια» μεσα στη λίμνη, στο καλάμι, το «κόρι» που το λέμε, ξεραίνεται το καλάμι και γίνεται σαν νησάκι και κάνουνε μια καλύβα και καθότανε» (Σοφία, Μικρολίμνη, 29.12.2002).

Άλλες μέθοδοι, όπως τα «πεζόβολα», ο «φανός» και ο «γρύπος» που απαιτούσαν τη ρίψη ή το σύρσιμο ειδικών διχτυών από τη βάρκα, ήταν κατάλληλες για συγκεκριμένα σημεία της λίμνης με διαφορετικούς βυθούς και σε συγκεκριμένες εποχές. Ο Παντελής από τον Άγιο Αχίλλειο περιγράφει τη σχέση των ψαρότοπων και των τεχνικών:

Είναι με τις εποχές. Ας πούμε το χειμώνα ψαρεύαν εδώ που είναι η «Πλότσα». Εκεί είχε σπηλιές και κρυβόντουσαν τα ψάρια. Και πήγαιναν οι δικοί μας με τα πεζόβολα. Από το νησί το δικό μας προς το Βιδρονήσι. Και ένα άλλο σημείο είναι προς τη Δασερή, «Αμπάρια» και κει με πεζόβολο. Εκεί δίχτυα δε μπορείς να βάλεις. Σκαλώνουν. Θα τα χαλάσει τα δίχτυα, θα τα κόψει. Και παλιά με τα καμάκια, Μικρολίμνη, Οπάγια. Ξέρεις το ψάρι μαζεύεται κοπάδι-κοπάδι, «Βάρι» που λέμε. «Βάρι» είναι όταν μαζεύεται το χειμώνα το ψάρι σαν τα πρόβατα.¹¹³ Την άνοιξη, σου πε ο Στράτης, το ψάρι κατεβαίνει κάτω στα ρηχά νερά να γεννήσει, κάνανε καλαμωτές. Αυτές ήταν οι «κότσες» που λες [...] Εγώ όταν ήρθα το πρόλαβα το δίχτυ. Τότε γινόταν με φανό. Το '50 ας ξεκίνησε το δίχτυ να δουλεύει. Με το καμάκι ειδικά οι Αχιλλιώτες ήταν οι καλύτεροι, οι γέροι. Πηγαίνανε και νύχτα. Εγώ πρόλαβα τον γρύπο και οι Ψαράδες είχαν δυο γρύπους (Παντελής, Άγιος Αχίλλειος, 05.01.2004).

Η επιλογή της κατάλληλης τεχνικής ψαρέματος προϋποθέτει μια βαθειά γνώση του μικρόκοσμου της λίμνης: των σημείων που «ρασίζουν»¹¹⁴ τα ψάρια, των ήχων του νερού, του πάγου και των καλαμιών, της κατάστασης του βυθού. Περιγράφοντας τα 'γραντέσια' ως αλιευτική μέθοδο ο Κατσαδωράκης παρατηρεί:

Τα ψάρια τα εντόπιζαν είτε βλέποντάς τα, είτε βλέποντας τα καλάμια που κουνιούνταν από τα μετακινούμενα ψάρια, είτε βλέποντας τις πολλές φυσαλίδες που έβγαιναν από τα σημεία με μεγάλες συγκεντρώσεις ψαριών, είτε χτυπώντας τον πάγο και βλέποντας αν κουνιώνται καλάμια από τα ψάρια που έφευγαν. Ο εντοπισμός ήταν ένα ζήτημα εμπειρίας και γνώσης των μικροπεριβαλλόντων της λίμνης (Κατσαδωράκης 1996: 34).

Οι μέθοδοι αλιείας συνδέονταν άμεσα και με την εξέλιξη του αλιευτικού εξοπλισμού αλλά και της πρεσπιώτικης βάρκας που φαίνεται ότι πέρασε από μερικά εξελικτικά στάδια, από την 'πρωτόγονη' μορφή του εσωτερικά σκαλισμένου μονόξυλου, και την ενδιάμεση πλάβα με τον ίσιο πυθμένα, στη σύγχρονη παραδοσιακή μορφή που έχει μεγαλύτερη χωρητικότητα.¹¹⁵ Φτιαγμένο κυρίως από

¹¹³ Στα μακεδονικά «βάρι» σημαίνει κυριολεκτικά «βράζει».

¹¹⁴ Όταν μαζεύονται κατά κοπάδια σε καθαρά σημεία της όχθης για να αναπαραχθούν.

¹¹⁵ Η μορφή αυτή έχει επικρατήσει εδώ και πολλές δεκαετίες με μόνη τροποποίηση την ευθυγράμμιση της άλλοτε καμπυλόσχημης πρύμνης ώστε να δέχεται τη μηχανή.

βελανιδιά αλλά και κέδρινα κλαδιά και σανίδια και διαρθρωμένο εν μέρει σε μια «ανθρωπόμορφη» ανατομία ως προς την ορολογία των βασικών τμημάτων του, το «σώμα» της πρεσπιώτικης βάρκας ήταν αυτό που καθόριζε με την κίνησή του και τη σχέση του με το νερό, τις πρακτικές του ψαρέματος.

Το κουπί είναι φτιαγμένο από δέντρο. Βελανιδιά. «Κλάπα» το σημείο του ζυγού που ακουμπάν τα κουπιά. «Γιάρι» λέγεται ο ζυγός. «Σβετλ» ονομάζεται το κουπί. «Κρμα» το μπροστινό, το πιο ψηλό, πλώρη. «Ούσκα», πρύμνη.¹¹⁶ «Πόλατα», στη μέση, μεσάδα, πλευρά, πόλα¹¹⁷ (Βλαδίμηρος, Ψαράδες, 01.01.2003).

Η «σωματική» μεταφορά της βάρκας, από τον σκαμμένο κορμό του μονόξυλου έως και την τυπική σημερινή μορφή, αναπαράγει μια ενσώματη σχέση με τη λίμνη και κωδικοποιεί τη συμπυκνωμένη γνώση και τα ταξινομικά σχήματα της κοινότητας (Tilley 1999: 102-130). Μια σχέση που ξεκίνησε με απλά εργαλεία που χρειάζονταν επιδεξιότητα στα χέρια, όπως το καμάκι και ο σάκκος και εξελίχθηκε στους περίτεχνους ελιγμούς της δρύινης βάρκας στους ψαρότοπους. Η βάρκα είναι το σώμα που «οργώνει» και δουλεύει τη λίμνη σε διαφορετικές εποχές και καιρικές συνθήκες.

Παρότι οι ψαράδες είχαν βαθειά γνώση και πλήρη εμπειρικό έλεγχο του «υγρού κάμπου» της Μικρής Πρέσπας, δεν είχαν πάντα στα χέρια τους την οικονομική εκμετάλλευση της συγκομιδής τους. Για τριάντα περίπου χρόνια τα δικαιώματα της αλιείας παραχωρούνταν από ιδιώτη με την κράτηση ενός ποσοστού επί των κερδών ενώ η κράτηση φόρου (10%) διατηρήθηκε ακόμη και μετά την επιστροφή των δικαιωμάτων της λίμνης στο κράτος στις αρχές του 1960. Η ίδρυση του αλιευτικού Συνεταιρισμού Ψαράδων και η λειτουργία του κονσερβοποιείου αποτέλεσαν μια κίνηση αυτοδιαχείρισης των αλιέων και την τελευταία φάση εντατικής αλιευτικής δραστηριότητας, τουλάχιστον στο στενό της Κούλας.

Στη Μεγάλη Πρέσπα αντίθετα, η κατανομή των δικαιωμάτων χρήσης της γινόταν παραδοσιακά στην κλίμακα του χωριού¹¹⁸ και της οικογένειας χωρίς διαμεσολαβητές. Στον οικισμό των Ψαράδων συγκεκριμένα, οι αλιείς ακολουθούσαν μια άγραφη συμφωνία κατανομής των δικαιωμάτων εκμετάλλευσης των ψαρότοπων μεταξύ των οικογενειών του χωριού. Κάθε ψαρότοπος δηλαδή, αποδιδόταν ως προς τα δικαιώματα χρήσης του σε ένα συγκεκριμένο 'σπίτι', μια οικογενειακή κοινοπραξία.¹¹⁹ Αυτή η ενδο-κοινοτική διευθέτηση στηριζόταν στην αξιολόγηση της αποδοτικότητας των ψαρότοπων με βάση τη μακρόχρονη αλιευτική εμπειρία και την αντιστοίχιση τους με τις ανάγκες των οικογενειών, ανάλογα με τον αριθμό των μελών τους. Πρόκειται για μια άτυπη

¹¹⁶ «Ούτσκα» είναι η λέξη που χρησιμοποιείται στα «μακεδονικά» για να δηλώσει την πλάτη.

¹¹⁷ Η ίδια λέξη χρησιμοποιείται και για τη μέση του ανθρώπινου σώματος

¹¹⁸ Στην προκειμένη περίπτωση αναφέρομαι αποκλειστικά στους Ψαράδες ως τον μόνο οικισμό στις όχθες της ελληνικής Μεγάλης Πρέσπας.

¹¹⁹ Σύμφωνα με το πατριαρχικό και κοινοβιακό μοντέλο της περιοχής, ένα σπίτι μπορούσε να αριθμεί έως και 25 ή 30 μέλη.

κοινωνική σύμβαση στο πλαίσιο της οποίας –όσο παρέμενε ενεργή- δεν αναφέρθηκε κανένα σοβαρό επεισόδιο αμφισβήτησης ή διαμάχης:

-Γιώργος: τα χαν χωρίσει τα μέρη. Εμείς είχαμε το Μπούφι εδώ οι Γίντσηδες, πίσω που είναι πέρα...Την Ντάρουλια την είχανε οι Τουτουντζήδες και οι Αϊδινίου. Τη Ντάρουλια την είχανε ας πούμε δέκα άτομα. Το Μπούφι και προς την Κούλα την είχαν άλλοι. Τη Γιάντσα την είχαν άλλα δέκα άτομα. Τον Άγιο Πέτρο, ο Άγιος Πέτρος ήταν Πυξιώτικο. Ήταν του Πυξού. Και πηγαίναν οι δικοί μας και το αγοράζαν το μέρος, το νοικιάζαν. [...] Τη Λόζα την είχανε οι Χριστιανοπουλαίοι, οι Καπετανοπουλαίοι, άλλοι είχαν τη Γιάντσα. Στη Γιάντσα ήταν οι Στεργίου, Δημανοπουλαίοι.

- Εσείς είχατε τη Ντάρουλια;

-Γερμανή: Εμείς είχαμε το Μπουφ και το Πεπελάσκι, αυτό πίσω είναι.

Τα΄χαν μοιράσει τα σπίτια. Παλιά, πριν πολλά χρόνια. Τα χώρισαν και δεν αφήναν να πηγαίναμε στο δικό τους μέρος. Τα χαν μοιράσει με τον λόγο, δεν πληρώνανε.

-Και αν δεν είχε ψάρι ένα μέρος;

-Γιώργος: εμείς πηγαίναμε στο Μπουφ. Και είχαμε τη Σλόνα, ο πάπος μου και ένας άλλος ξεκίνησαν αυτοί οι δύο και ερχόνταν..Τα καλύτερα μέρη ήταν Λόζα και Ντάρουλια. Τα πολλά σπίτια είχαν τα καλύτερα μέρη αυτοί. Τη Λόζα, τη Γιάντσα και τη Ντάρουλια. Την Ανάληψη την αγόραζαν από την εκκλησία, τη νοικιάζαν (Γιώργος και Γερμανή, Ψαράδες, 13.08.2004).

Μέσα από την κατανομή των ψαρότοπων στα σπίτια, οριοθετείται ο λειτουργικός, λιμναίος χώρος, η έκταση εκμετάλλευσης των Ψαράδων, με πυρήνα τον μυχό του οικισμού και γεωγραφικό άνοιγμα σε ένα μεγάλο μέρος της ασβεστολιθικής όχθης της νοτιοδυτικής Πρέσπας, από τα βράχια της Κούλας, ανατολικά του χωριού, έως την Παναγία Ελεούσα στα δυτικά. Η λιμναία επιφάνεια προσλαμβάνεται εδώ όχι ως ένας τόπος αφαιρετικός, ή θολά προσδιορισμένος, αλλά ως ενεργό δίκτυο τόπων, ονομάτων, οικογενειών και δικαιωμάτων χρήσης με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Μια επιφάνεια «χαρτογραφημένη» εμπειρικά, δοκιμασμένη ως προς τις δυσκολίες της και ιεραρχημένη ως προς τη «γονιμότητά» της. Τα καλύτερα νερά για ψάρεμα, δίνονταν στις οικογένειες με τα περισσότερα μέλη, ενώ οι ολιγάριθμες κοινοπραξίες έπαιρναν φτωχότερα μέρη.

Έχει ενδιαφέρον ωστόσο, ως προς το «μοίρασμα» των νερών, ότι οι αλιείς των Ψαράδων έπρεπε να νοικιάζουν τη θέση «Ανάληψη» από την εκκλησία που διατηρούσε εκεί τα δικαιώματά της και τη θέση της Παναγίας Ελεούσας (ή του Αγίου Πέτρου όπως είναι γνωστή) από τους κατοίκους του παλιού Πυξού στους οποίους ανήκε η περιοχή. Στην περίπτωση του Πυξού μάλιστα, τα χερσαία σύνορα του ορεινού χωριού επεκτείνονται και προβάλλονται στην επιφάνεια της λίμνης ως υδάτινα όρια. Η λιμναία περιοχή της Παναγίας Ελεούσας, ήταν εκμεταλλεύσιμη για τους αλιείς μόνο με την καταβολή ενοικίου, καθώς στα νερά αυτά «εγγραφόταν» η χερσαία ιδιοκτησία του Πυξού που καταλήγει στο χαρακτηριστικό γκρεμό και το σπήλαιο του βυζαντινού ασκητηρίου.

Η αντιστοίχιση των ψαρότοπων στα σπίτια του οικισμού των Ψαράδων παρουσιάζει αναλογίες με την περίπτωση του μοιράσματος των χωραφιών και των καλλιεργειών ανά οικογένεια. Η λίμνη δηλαδή, μοιραζόταν σε ονόματα οικογενειών όπως και οι κήποι στον μικρό κάμπο ή τα λιβάδια στο βουνό ονοματίζονταν και οριοθετούνταν ως οικογενειακές ιδιοκτησίες. Αυτού του είδους

η διάρθρωση τόσο της λιμναίας και της χερσαίας γεωγραφίας ερχόταν να αναπαραγάγει –σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο– την οργανωμένη σε οικογενειακά συγκροτήματα χωροταξία του οικισμού.¹²⁰ Στην περίπτωση του παραδοσιακού, λειτουργικού τοπίου των Ψαράδων παρατηρείται, με άλλα λόγια, μια συμμετρική κατανομή, ένα ακτινωτό «ανάπτυγμα» των χωραφιών, του βουνού και της λίμνης, με αφετηρία τον οικιστικό πυρήνα και σε αναλογία με τη διάρθρωσή του. Πρόκειται για μια ενοποίηση του καθημερινού, «δουλεμένου» τοπίου, μέσω των πρακτικών κατοίκησης, εκμετάλλευσης και εν τέλει εμπειρικής του οικειοποίησης.

Η παραδοσιακή κοινωνική διευθέτηση της λειτουργικού, εκμεταλλεύσιμου χώρου, έχει απωλέσει σήμερα, μετά τις πολύ σημαντικές δημογραφικές και οικονομικές μεταβολές του οικισμού, στοιχεία της αυθεντικής της νοηματοδότησης και σε μεγάλο βαθμό δεν ανταποκρίνεται, ως προς την πρακτική της σκοπιμότητα, στις απαιτήσεις των σύγχρονων αλιέων. Η νοσταλγία των παλαιότερων για την εποχή πριν τον πόλεμο, είναι εμφανής, ιδιαίτερα όταν αντιπαραβάλλεται με τον οικονομικό ανταγωνισμό που επικρατεί σήμερα μεταξύ των μεμονωμένων επαγγελματιών¹²¹ ή τα περιστασιακά διασυνοριακά επεισόδια.¹²² Η παράδοση ωστόσο, του «μοιράσματος» της λίμνης, παραμένει ενεργή στην προφορική παράδοση και τη συλλογική μνήμη των νεώτερων γενιών, διατηρώντας συχνά και έναν πρακτικό χαρακτήρα. Οι νεώτεροι Ψαραδιώτες δηλαδή, έχουν συνείδηση αυτής της νοητής «χαρτογράφησης» της λιμναίας επιφάνειας, και τη χρησιμοποιούν για τον προσανατολισμό ή τη μεταξύ τους συνεννόηση, χωρίς πλέον να αισθάνονται ότι απορρέουν από αυτήν κάποια κοινωνική υποχρέωση. Παρ'ότι έχει χάσει την πληρότητα της αρχικής κοινωνικής της αναφοράς, η παραδοσιακή νοηματοδότηση του λιμναίου τοπίου, βρίσκεται ενσωματωμένη στις καθημερινές αλιευτικές πρακτικές των σύγχρονων ψαράδων και στις μνήμες των κατοίκων του οικισμού.

¹²⁰ Για την χωροταξική οργάνωση των Ψαράδων με πυρήνα τις μονάδες των εκτεταμένων, πατριαρχικών οικογενειών βλ. Καραδέδος και Τσολάκης 1989.

¹²¹ Σήμερα οι αλιείς δραστηριοποιούνται είτε ατομικά είτε σε συνεργασίες λίγων ατόμων. Πολλοί από αυτούς συνδυάζουν την αλιεία με τις ξεναγήσεις τουριστών στα βυζαντινά μνημεία της λίμνης.

¹²² Οι αλιείς των Ψαράδων διαμαρτύρονταν μέχρι και πριν από λίγα χρόνια για την κλοπή ή την καταστροφή των δικτύων τους από βαρκάρηδες της αλβανικής πλευράς. Σήμερα έχει εγκατασταθεί μόνιμα στους Ψαράδες σκάφος του λιμενικού. Οι παλαιότεροι βαρκάρηδες πάντως, αναπολούν το παρελθόν της «ανοιχτής» λίμνης ή του «χαλαρού» συνόρου που τους επέτρεπε να φτάνουν κοντά στα απέναντι παράλια σε καλή συνεννόηση με τους συναδέλφους της άλλης όχθης.

3.5. «Γηγενείς» τοπογραφίες: διαμορφώνοντας την αίσθηση του τόπου.

3.5.1. Το «έμψυχο» τοπίο: οι ζωές των τόπων και των ονομάτων στην Πρέσπα.

Ένα απόγευμα, μετά από μια μεγάλη διαδρομή με βάρκα στις όχθες της Μεγάλης Πρέσπας, βρέθηκα σε ένα φιλικό σπίτι στους Ψαράδες, όπου είχα μια συζήτηση με τον Παύλο και τον Μιχάλη,¹²³ για τα παλιά τοπωνύμια και τη σημασία τους, τον προσανατολισμό και την αναγνώριση των σημαδιών στο τοπίο. Η κουβέντα κατέληξε σ'έναν «καταιγισμό» ονομάτων, «ξεχασμένων» ιστοριών και πληροφοριών αλλά και σε πρόχειρα σχέδια, γραμμές και κύκλους πάνω σε έναν χάρτη που είχα μαζί μου.

Αυτές οι ακανόνιστες μολυβιές, ασύμβατες με την καρτεσιανή, γεωμετρική λογική του τουριστικού χάρτη-οδηγού, αποτέλεσαν για μένα μια «αποκαλυπτική» στιγμή ως προς τη συνειδητοποίηση της χαρακτηριστικής αναντιστοιχίας μεταξύ του πυκνού, έντονου λόγου της συζήτησης και της αφαιρετικής επιφάνειας του επίσημου, χαρτογραφημένου χώρου. Αυτό που μας δυσκόλευε, ήταν ουσιαστικά η αναπαραστατική αδυναμία μεταφοράς ενός πολύ-στρωματικού τοπίου, ενός άλλου, μάλιστα, βιωματικού χρόνου, στο δισδιάστατο χαρτί.¹²⁴ Βέβαια, οι τρεις μας, εξοικειωμένοι λίγο-πολύ με τις χαρτογραφικές αποτυπώσεις της Πρέσπας, μπορούσαμε να συνεννοηθούμε κοιτώντας τον ίδιο χάρτη, συμπληρώνοντας τα κενά με κουκκίδες και γραμμές και βάζοντας ονομασίες εκεί που δεν υπήρχαν. Η ανεπάρκεια του συμβατικού χάρτη ωστόσο έγινε ακόμη πιο έκδηλη όταν ο Παύλος διαπίστωσε ένα κενό:

Εγώ είχα σκοπό μια φορά να κάνω ένα σχέδιο σε περίπτωση που..να καλέσεις βοήθεια μες στη λίμνη..για να μπορείς να πεις είμαι στην «Κρίβο ούλιτσα» [στραβό πέραςμα], είμαι στον «Κάμπο», αλλά είμαι στην «Κόπινα» [βατόμουρα], να ξέρει ο άλλος ακριβώς που είσαι...

¹²³ Ο Παύλος 68 ετών, και ο συνομήλικός του Μιχάλης γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στους Ψαράδες. Στον εμφύλιο ακολούθησαν ως παιδιά τη μεγάλη «έξοδο» προς τις ανατολικές χώρες. Επιστρέφοντας στους Ψαράδες μετά από αρκετά χρόνια, ο Παύλος ασχολήθηκε με το ψάρεμα αλλά και με τον εποχικό τουρισμό ως βαρκάρης στις διαδρομές προς τα ασκηταριά και τις βραχογραφίες της Μεγάλης Πρέσπας.

¹²⁴ Η δυσκολία είχε να κάνει κυρίως με τη μεταφορά των παλιών τοπωνυμίων και τον ακριβή προσδιορισμό τους πάνω στην κλίμακα και τους αναπαραστατικούς κανόνες του χάρτη.

Για να προσθέσει λίγο αργότερα:

Και δεν έχει βρεθεί κανένας να γράψει μια ιστορία για το χωριό [...] Για να γράψεις κάτι τέτοιο πρέπει δυο-τρεις να είναι, να θυμούνται (Παύλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.2006).

Εκφράζοντας τη σκέψη να φτιάξει έναν αυτοσχέδιο, χειροποίητο χάρτη για την «ενδο-συνεννόηση» των συγχωριανών, ο Παύλος κάνει λόγο ουσιαστικά για την αποτύπωση στο χαρτί των σχέσεων και των σημείων ενός εμπειρικού χωρικού προσανατολισμού που αρθρώνεται για δεκαετίες στο πεδίο της προφορικότητας και του «νοερού χάρτη» και πραγματώνεται άμεσα στο έδαφος ή το νερό. Έχει ενδιαφέρον ωστόσο, ότι δεν κάνει λόγο για την ανάγκη ενός λεπτομερέστερου, συμβατικού χάρτη ή ενός τεχνολογικού συστήματος εντοπισμού, όπως για παράδειγμα το GPS. Αντίθετα, αναφέρεται στους κώδικες της παραδοσιακής, «τοπογράφησης», ως συστήματος χωρικής αναφοράς, για «να ξέρει ο άλλος ακριβώς που είσαι». Αυτό το «ακριβώς» δεν είναι θέμα λεπτομερούς προσδιορισμού σε έναν γεωγραφικό κάρναβο, αλλά μιας ενσώματης, συνολικής αίσθησης που επιβεβαιώνει την ακριβή θέση. Είμαι, δηλαδή, στη θέση «Κρίβο Ούλιστα» ή είμαι στη θέση «Κόπινα», επειδή όλες μου οι αισθήσεις βεβαιώνουν ότι βρίσκομαι εκεί.

Για να γνωρίζει βέβαια κάποιος ότι βρίσκεται σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία πρέπει να ξέρει το όνομά της και ίσως και τη σημασία της, ή την ιστορία της. Η θέση «Κόπινα» δεν υπάρχει εάν δεν ανακληθεί στη μνήμη και δε σημαίνει τίποτα ως προς την αμοιβαία επικοινωνία αν δεν τη μοιράζεται τουλάχιστον άλλος ένας. Αυτό εννοεί ο Παύλος λέγοντας ότι για να γράψει κανείς μια ιστορία του χωριού πρέπει να υπάρχουν τουλάχιστον «δυο-τρεις να θυμούνται». Η ιστορία των τόπων και των νόμων ανασυντίθεται μέσα από την αντιπαραβολή των αφηγήσεων και τη συλλογική μνημονική διαδικασία. Ταυτόχρονα, η τοπογραφία του χωριού και της ευρύτερης περιοχής διαρθρώνεται μέσα από τη μοναδική, βιωματική εμπειρία και τη σωματική «τριβή» κάθε χωρικού, βοσκού, ή ψαρά. Στο τοπίο του βουνού και της λίμνης, όπου κάθε διακριτή επιφάνεια, κάθε μορφολογικός σχηματισμός έχει ένα όνομα ή κουβαλά μια ιστορία, η βαθύτερη γνώση και «κατάκτηση» του χώρου δηλώνεται ανακαλώντας όσο γίνεται περισσότερα τοπωνύμια:

Κάθε βραχάκι, κάθε ίσο που έχει ένα λιμανάκι, έχει όνομα. Απέναντι από τους Ψαράδες, «Ντρεν», «Ζάβοϊ», τα «Πυξάρια», «Ζελίνκα», πάνω από το δρόμο, κάθε χαράδρα έχει και όνομα. Μέχρι να πας στο Ντέβας έχει δε ξέρω και γω πόσες ονομασίες: «Πρόπας», «Βίλτσιτο Τέρλετο», «Σέλτσετο Τέρλα», «Γιόμπελ», «Μιγιόιτσα», Ισβορίνοτο [στις Πηγές], Αγία Βαρβάρα, «Γκόλε» πάνω στο Ντέβας. Όταν μιλούσαν οι γέροι ξέραν που είσαι ακριβώς. Από την Κούλα μέχρι και σύνορα να φτάσεις, έχει ονομασίες. Ο τσομπάνης ο Γιάννης ξέρει κάθε υψωματάκι, ξέρει όλα πως λέγονται. Αυτός τα χει περπατήσει. «Στράσνα Φόγια» [φοβερός κέδρος], «Μέτσκα» [αρκούδα]. Οι κλέφτες στήνανε καρτέρια εκεί. Πάνω από τη «Λόζα». Πάνω από τη Μικρή Ανάληψη είναι η «Στράσνα Φόγια» [Φοβερός Κέδρος]. Και όταν ήμασταν στο «Ρότι» λέγαμε όταν πάει ο ήλιος στη «Στράσνα Φόγια» ρίχναμε τα δίχτυα. Το είχαμε σαν σημάδι (Παύλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.06).

Αυτά τα διαδοχικά τοπωνύμια, από το δασωμένο «Ντέβας» με τις χαράδρες, τις πλαγιές και τα υψίπεδα, έως τις απότομες όχθες της Μεγάλης λίμνης, δεν περιγράφουν ένα δεδομένο, στατικό και αναγνωρίσιμο τοπίο. Οι τόποι δεν προϋπάρχουν, αλλά αντίθετα παράγονται και γίνονται αισθητοί μέσα από τη διαρκή κίνηση όπως το επίμονο περπάτημα του τσομπάνη, τους όγκους και τις μορφές, την υφή των υλικών και τις μυρωδιές. Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις δεν ανταποκρίνονται στα χαρακτηριστικά του σημερινού τοπίου αλλά αναφέρονται σε μονοπάτια που τώρα έχουν κλείσει, σε χωράφια που δεν καλλιεργούνται πλέον, σε μια άλλη ακτογραμμή, σε άλλου είδους βλάστηση:

Στο παρατηρητήριο στο πέρασμα, δίπλα στο δρόμο, «Βέρμπι» [Ιτιές]. «Να κοπίνατα» [κόπινα: βατόμουρα]. Προς την Κούλα, «να Σλίβετο», από το Ναυτικό Όμιλο προς τα πέρα, μετά τα πολυβολεία, «Σλίβε» [δαμασκηνιές]. Μικρός Κάμπος, «Μάλο Πόλιε»... «Κλέπιστα», ίσιωμα σαν καμπίσκος, «κλέπουσκι» είναι τ'αγριαμύγδαλα, κάθε δέντρο, σε κάθε σημείο ήξεραν τι έχει (Παύλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.06).

Η τοπογραφία του «κάθε δέντρου», του κάθε χωραφιού ή του κάθε περάσματος έχει αναπόφευκτα αλλοιωθεί καθώς σήμερα, πιθανότατα δε θα δει κανείς δαμασκηνιές ή αγριαμύγδαλα στις ίδιες θέσεις, το χωράφι θα έχει πνιγεί στ'αγριόχορτα και το πέρασμα θα έχει φθαρεί από την αχρηστία. Υπό αυτό το πλαίσιο, το ιστορικό «momentum» του τοπίου στο οποίο αναφέρονται ο Παύλος και ο Μιχάλης, έχει απολεσθεί οριστικά. Το τοπίο που περιγράφουν, έχει την τάση να είναι ρευστό και φευγαλέο, όσο δεν «αγκυροβολείται» σε ονομασίες, πρόσωπα, σημάδια, πρακτικές και ιστορίες. Αφηγούμενοι ιστορίες, εξηγώντας σημάδια όπως το ηλιοβασίλεμα στη «Στράσνα Φόγια» που δίνει το σύνθημα για να ρίξουν οι ψαράδες τα δίχτυα, ανακαλώντας ονόματα και τοποθεσίες, οι συνομιλητές μου ανασυγκροτούν και επανα-θεμελιώνουν τους τόπους ως προς το βιωματικό και μνημονικό τους περιεχόμενο.

Οι βαθύτεροι δεσμοί βέβαια, με το έδαφος, ή το νερό –ανάλογα με τη βιωματική διαδρομή του καθενός- έχουν για τους Πρεσπιώτες τις ρίζες τους σε μια γη και μια λίμνη που δουλεύονται και σε ένα τοπίο που μαθαίνεται και φτιάχνεται με διαρκή μόχθο και προσπάθεια. Καθώς επανερχόμουν κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας σε ερωτήματα σχετικά με το πώς οι γεωργοί και οι αγωγιάτες, οι νομάδες κτηνοτρόφοι, ή οι ψαράδες έβαζαν τα σημάδια τους, ονομάτιζαν τους τόπους ή έβρισκαν τον προσανατολισμό τους, συνειδητοποιούσα ότι οι απαντήσεις δεν είχαν να κάνουν τόσο με αυτόνομους γνωσιακούς ή μνημονικούς μηχανισμούς αλλά περισσότερο με προσαρμοστικές, σωματικές πρακτικές και διαδικασίες κοινωνικής αμοιβαιότητας. Καθώς το χωράφι δουλεύεται με τα χέρια και τα εργαλεία, ή τη στιγμή που το μονοπάτι περπατιέται με τα πόδια ή με τα ζώα «εγγράφεται» όχι μόνο συνειδησιακά αλλά και στη σωματική μνήμη. Παράλληλα, οι τόποι νοηματοδοτούνται, διαφοροποιούνται και δικτύωνονται, με βάση το χρηστικό, λειτουργικό τους χαρακτήρα, μέσα από τη ρυθμική μικρο-κλίμακα της καθημερινής δουλειάς, του συναπαντήματος, της συζήτησης και των

συλλογικών εργασιών. Ο Νίκος περιγράφει την πυκνή τοπογράφηση της σχιστολιθικής, γυμνής και φαινομενικά αδιαφοροποίητης επιφάνειας στον ορεινό όγκο του Αγίου Γερμανού:

Ήταν απέναντι το «Προσήλιο», «Πρίσο», έτσι; Απάνω η πλαγιά εκεί το «Σαμάρι Σλίβιε», επειδή υπήρχαν κορομηλιές, απέναντι εκεί ψηλά «Τσόβεκ», άνθρωπος δηλαδή, το «Στοπ» σαν κάτι στοιβαγμένο, ήταν η «Όριζα», η «Κιβάνιτσα» [...] «Μότσαρτα», «Μουρ», «Μπέλα Βόδα», «Μπελίτβε», «Νίντσο», «Ναγκρόβο» ένα μέρος εκεί που λέγαν είχαν σκοτώσει έναν Βασίλειο Παπαδόπουλο, «στο μνήμα», «Γκλόμπο σο Σέσουργιε»...είναι ορισμένες που μπορείς να τις εξηγήσεις, να τις μεταφράσεις, το «Γκλόμπο» καλά, βαθύ, τώρα το «Σέσουργιε»... «Τσέρτσο», υπάρχουν πολλές τέτοιες ονομασίες ανεξήγητες, τώρα ποιος τις βάφτισε, πως τις βαφτίσανε... [...] Όλα είναι με μονοπάτια.

-Πως τα ξεχωρίζετε τα μέρη. Γιατί πάνω το βουνό είναι γυμνό, είναι το ίδιο πράγμα. Πώς βάζετε σημάδια;

- Εδώ κατοικούσαμε, αλλά η ζωή μας ήταν απάνω. Εκεί ήταν οι εργασίες, εκεί ήταν τα βοσκοτόπια, τα πρόβατα, τα αγελάδια, δεν ήταν μια και δυο, μπορούσες να πας και τρεις και τέσσερις φορές να πας στο ίδιο μέρος, μετά αποτυπώνονταν, δεν είχαν να ασχοληθούν με κάτι άλλο. Το πώς πάει η πολιτική και ποιος κυβερνάει, ιδέα δεν είχαν από τέτοια πράγματα, ελάχιστοι άνθρωποι ασχολούνταν. Αυτή ήταν η συζήτηση. Που ήσουνα σήμερα; Ήμουν στο «Μπάλταν», στο χωράφι. Τι έκανες; Έσκαβα. Από κει όταν θα τελειώσεις; Ε, το πρωί θα πάρω το γαϊδουράκι να μάζω ξύλα. Η...όταν τίναζες τη βρίζα πόσο σπόρο θα ρίξεις...(Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006).

Μεταφράζοντας τα τοπωνύμια από τα «μακεδόνικα», ο Νίκος προσπαθεί να εξηγήσει τα χαρακτηριστικά, και τις χρήσεις των τόπων ή τη σύνδεσή τους με περιστατικά και ιστορίες όπως ο θάνατος του Βασίλειου Παπαδόπουλου παρότι κάποιοι «βαφτισμένοι» τόποι αντιστέκονται στη μετάφραση και την ερμηνεία. Αυτό που περιγράφει ο Νίκος είναι μια «ζώσα» τοπογραφία. Εάν τα σπίτια και ο χώρος κατοίκησης ήταν κάτω, στο χωριό, στο βουνό ήταν η «ζωή απάνω», μετρημένη με το μοίρασμα της δουλειάς στη διάρκεια της ημέρας, γεμάτη με τους ήχους των ζώων, των εργαλείων, τις φωνές των ανθρώπων, χαραγμένη στα μονοπάτια, στις καθημερινές διαδρομές, στο περπάτημα.

Οι κάτοικοι του Αγίου Γερμανού βέβαια, δεν είχαν την ίδια οικειότητα με την επιφάνεια της λίμνης:

Οι Γερμανιώται μπορούσαν μες στα ποτάμια να περνάν και να πατάν. Στη λίμνη φοβόνταν να πατήσουν. Ε, βέβαια, όταν δεν έχεις ασχοληθεί με κάτι... Εγώ στον Άγιο Αχιλλείο σαν μαθητής το '36 πήγα. [...] Λέει ο δάσκαλος «μπες στη βάρκα». Ένας Αγιο-αχιλλιώτης βαρκάρης ήθελε να αστευθεί. Άρχισε να την παλατζαίρνει. Ε, κάπως τρομοκρατήθηκα. Πότε λες να ξαναπήγα; Τώρα που έγινε η γέφυρα...(Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006).

Οι ψαράδες, αντίθετα που στήνανε τα «κέδρα» στη Μικρή Πρέσπα μπορούσαν να ξεχωρίσουν διάφορα σημεία στην επιφάνεια και το μικρο-περιβάλλον της λίμνης:

-«Δρόμο» λεγότανε εκεί που ήτανε τα «κέδρα». Δηλαδή έλεγες που έκανες το «κέδρο» που ψάρευες απόψε; «Να δρόμο»...και εννοούσες εκεί.

-Και πως τα ξεχωρίζετε τα σημεία;

-Εδώ οι τσομπάνοι ξεχωρίζουν το κάθε πρόβατο, και είναι τόσο μικρά. Αυτό είναι τόσο μεγάλο πράγμα (Θόδωρος, Κούλα, 20.08.2005)

Ο Θόδωρος εξηγεί ότι ήταν εύκολο να ξεχωρίσουν σημάδια και διαφοροποιήσεις σε ένα «τόσο μεγάλο πράγμα», εννοώντας ένα στενό διάδρομο μέσα στη λίμνη, ανάμεσα στους καλαμιώνες που δε ξεπερνά σε μήκος τα τριακόσια μέτρα. Αυτό είναι ένα εύγλωττο σχόλιο ως προς τη μικρο-κλίμακα της πρακτικής εμπλοκής στο χώρο και τη διεισδυτικότητα της καθημερινής επαφής με το οικείο.

Στη βάση αυτής της μικρο-κλίμακας, σύμφωνα και με το παράδειγμα που δίνει ο Θόδωρος για την ικανότητα των τσομπάνων να ξεχωρίζουν τα πρόβατά τους, είναι οπωσδήποτε ο ζωντανός κόσμος της Πρέσπας, τα φυτά και τα ζώα. Ανάλογα με την πυκνότητα των τοπωνυμίων στα οποία συχνά δανείζουν το περιεχόμενό τους,¹²⁵ υπάρχουν εκατοντάδες φυτωνύμια και ζωνούμια, που περιγράφουν τον ζωικό και φυτικό κόσμο της λίμνης, του χωραφιού και του βουνού.

Δεν έχουν βέβαια όλα τα φυτά και τα ζώα ονόματα ούτε και κατέχουν την ίδια σημασία στην αντίληψη των κατοίκων. Δεν υπάρχουν ονόματα για παράδειγμα και για όλα τα βιολογικά είδη της Πρέσπας που καταγράφονται με τους επιστημονικούς όρους στους αντίστοιχους πίνακες. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή των «πουλιών» της λίμνης από τον Παντελή:

«Νόσιτε»: πελεκάνοι. Δεν ξεχωρίζαμε αργυροπελεκάνοι, ροδοπελεκάνοι. «Τσιάπι»:ερωδιόι. Μαυρόκοτες: «Λίσκι». Κορμοράνοι: «Βράντσι». Πάπιες: «Ρόσκι». Χήνες: «Πάτκι». Γλάροι: «πέσιε», «πέσι». Διακόσια πενήντα είδη πουλιών έχει, δεν τα ξέρω όλα. Βουτηχτάρια: «Νόρια», «Νόρι». «Ιζγκούρνι»: μικρά βουτηχτάρια (Παντελής, Άγιος Αχίλλειος, 05.01.2004).

Η εμπειρική, ομαδοποιημένη κατηγορία «νόσιτε» που περιγράφει τους πελεκάνους χωρίς να προβλέπει λεπτότερες διαφοροποιήσεις δεν συμπίπτει με τις αναλυτικές ταξινομικές κατηγορίες που προκύπτουν μέσα από την επιστημονική παρατήρηση. Οι ψαράδες, ζώντας καθημερινά με τους πελεκάνους εδώ και δεκαετίες, τους ταυτίζουν με τις καθημερινές αλιευτικές τους πρακτικές και με τους ψαρότοπους. Η σχέση τους δεν είναι παρατήρησης, αλλά συμβίωσης και οικειότητας.¹²⁶ Σημαδεύοντας με το πέταγμα και το φώλιασμά τους τις εποχές, «προδίδοντας» με τις κινήσεις τους τους ψαρότοπους, δίνοντας ακόμη και το όνομά τους σε συγκεκριμένες θέσεις, τα «πουλιά», δεν είναι ουδέτερες, εξωτερικές, οντότητες αλλά δρώσες κοινότητες που μοιράζονται την ίδια λίμνη.

Το ενδιαφέρον για τα πουλιά και γενικότερα τα ζώα σχετίζεται με την εγγύτητα στην ανθρώπινη παρουσία και την εμπλοκή τους ή μη στις παραγωγικές δραστηριότητες. Τα ζώα ιεραρχούνται και αξιολογούνται με βάση τη χρησιμότητά τους, την επίδρασή τους στις καλλιέργειες ή τις ψαριές. Ένας από τους συχνούς συνομιλητές μου, μου έδωσε μια μάλλον απλουστευτική αλλά όχι

¹²⁵ Είναι συχνή η χρήση ονομασιών δέντρων («Βέρμπι»=Ιτιές, «Σλίβιε»=Δαμασκηνιές), πουλιών («Βράντες» ή «Βράντσι»=Κορμοράνοι) ή θηλαστικών («Μέτσα»=Αρκούδα) σε τοπωνύμια.

¹²⁶ Στην περίπτωση του εντοπισμού των πλούσιων ψαρότοπων και συνεργασίας.

πολύ μακριά από την πραγματικότητα εκδοχή για την παραδοσιακή ονοματοδότηση των ζώων: «ονομάζανε ότι ξέρανε ότι κάνει ζημιά στα χωράφια και στα ψάρια, ή ότι τρωγόταν, στα άλλα δεν δίνανε ονόματα» (Λάζαρος, Πλατύ, 04.01.2003). Θα μπορούσαμε να διευρύνουμε αυτή την ερμηνεία λέγοντας ότι οι χωρικοί, προσλαμβάνοντας είτε «συμβιωτικά» είτε ανταγωνιστικά τα είδη, ήξεραν να ξεχωρίζουν και να αναγνωρίζουν όσα συνδέονταν με τις καλλιέργειες και τα δέντρα, με τους καλαμιώνες και τη λίμνη, ή τις πλαγιές και τις κορυφές. Όσα δηλαδή αναζητούσαν την τροφή τους, κατοικούσαν και μετακινούνταν εντός της ακτίνας του ανθρώπινου, λειτουργικού χώρου.¹²⁷

Στην περίπτωση μάλιστα των υποζυγίων, των εκτρεφόμενων και των οικόσιτων ζώων όπως οι αγελάδες, τα μουλάρια, τα άλογα, τα βουβάλια, οι χοίροι, τα αιγοπρόβατα, δεν αποτελούσαν απλώς μέρος του τοπίου αλλά υπήρξαν συν-δημιουργοί του, σε καθημερινή συνέργεια με τους ανθρώπους, τουλάχιστον έως και τη μηχανοποίηση των παραγωγικών πρακτικών. Μέχρι και τις πρόσφατες δεκαετίες, τα ζώα του σπιτιού και του χωραφιού, ή τα κοπάδια των κτηνοτρόφων είχαν καίρια χρηστική και οικονομική αξία για κάθε νοικοκυριό, ενώ ακόμη και σήμερα παρά τη σημαντική μείωση της κτηνοτροφίας αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής του χωριού.¹²⁸

Η πρόσληψη των ζώων ως χρηστικών και αξιοποιήσιμων κεφαλαίων βάσει της συμβολής τους στις παραγωγικές πρακτικές των αγροτών, των κτηνοτρόφων και των ψαράδων, αποτελούσε ουσιαστικά μια ιεραρχική διάκρισή τους σε χρήσιμα ή βλαβερά, σημαντικά ή αδιάφορα.¹²⁹ Αυτού του είδους η ιεράρχηση δεν συνέπιπτε εξαρχής με τις προτεραιότητες του περιβαλλοντικού κινήματος για την προστασία της βιοποικιλότητας στην Πρέσπα, το οποίο επικέντρωνε το ενδιαφέρον του σε σπάνια, απειλούμενα, ή ευαίσθητα είδη, κυρίως της παραλίμνιας ζώνης, και προωθούσε –τουλάχιστον στα πρώτα του στάδια– την απαγόρευση ή τον περιορισμό των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Οι κάτοικοι, ιδιαίτερα όσοι ασχολούνταν με την εκμετάλλευση της γης, αντιδρούσαν στον περιοριστικό για τις δραστηριότητές τους περιβαλλοντικό προστατευτισμό, και το αποκλειστικό ενδιαφέρον για την ορνιθοπανίδα. Συχνά σε συζητήσεις που είχα με ντόπιους, επανέρχονταν εκφράσεις όπως «οι οικολόγοι ενδιαφέρονταν μόνο για τα πουλιά». Αν και αυτή η «σύγκρουση συμφερόντων» ήταν εντονότερη στα πρώτα χρόνια της εφαρμογής των μέτρων περιβαλλοντικής προστασίας, το ξεχωριστό ενδιαφέρον των «οικολόγων» για «τα πουλιά», προσλαμβάνεται ακόμη από πολλούς κατοίκους ως ασύμβατο με τις καθημερινές τους ανάγκες και τις προτεραιότητες της οικονομικής τους επιβίωσης. Η απομάκρυνση των κατοίκων τόσο από τις χρήσεις της λίμνης όσο και του βουνού, με την υπερ-συγκέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας στον κάμπο, αλλά και η ζωνοποίηση των περιοχών απόλυτης περιβαλλοντικής προστασίας, απέκοψαν περαιτέρω τις ανθρώπινες

¹²⁷ Για την ιεράρχηση των ζώων σε σχέση με την πρακτική τους χρησιμότητα βλ. Theodossopoulos 2003.

¹²⁸ Η ανάπτυξη του οικοτουρισμού και τα προγράμματα περιβαλλοντικής προστασίας εισάγουν σήμερα νέες χρήσεις όπως η χρήση των αλόγων για οικοτουριστικές περιηγήσεις ή η πιλοτική βόσκηση νεροβούβαλων στη Μικρή Πρέσπα για τον έλεγχο της παρόχθιας βλάστησης και την προστασία των υγρών λιβαδιών.

¹²⁹ Ακόμα βέβαια και τα «αδιάφορα» ως προς τις παραγωγικές διαδικασίες ζώα, δε σημαίνει ότι δεν ήταν οικεία ως εικόνες ή ήχοι.

δραστηριότητες από τους ζωϊκούς πληθυσμούς, εκτοπίζοντας τη συμβιωτική σχέση με τον ζωϊκό κόσμο στο νοσταλγικό χρόνο των παραδοσιακών παραγωγικών μέσων και πρακτικών.

Αυτή η «αποσύνδεση» ισχύει και στην περίπτωση του φυτικού κόσμου όπου ο απλουστευτικός διαχωρισμός της ομογενοποιημένης ζώνης των καλλιεργειών από τη μία και της «άγριας» βλάστησης από την άλλη, έχει υπερκαλύψει μια πολύ πιο σύνθετη αντίληψη του τοπίου και μια βαθειά παραδοσιακή γνώση των φυτικών ειδών που περιλαμβάνει την αξιοποίηση των οσπρίων και των δημητριακών, τη συλλογή χόρτων, τη χρήση διαφόρων ειδών υδρόφιλης βλάστησης, αλλά και την αξιοποίηση διάφορων βοτάνων στη λαϊκή ιατρική:

Το «ρόγουζ» [ραγουζί: είδος καλαμιού] το είχανε όταν πλέκανε «κότσες», για τα ταβάνια, και στο πλέξιμο για τα κρεμμύδια. «Τέροσκα» ήταν το καλάμι το απλό, το «ρόγουζ» έχει φαρδύ φύλλο. Από βρίζα φτιάχναν μαύρο ψωμί. Βρίζα είχε στη Σφήκα, Κρανιές, Άγιο Γερμανό, πάνω στο βουνό. [...] Σμρέκι, φόγια [πυζάρι, κέδρος,] το λέγανε αυτό το δέντρο, από κει κόβανε τα κλαδιά, το καθαρίζανε και πλέκανε τα κοφίνια. [...] Κάτι μαύρα αγκάθια στη λίμνη, «κάτσουκι», όταν ήταν πράσινα τα ανοίγαμε και πίναμε το γάλα τους. «Ράσλιβα» για πληγές, όταν κοβότανε κάποιος...το καλοκαίρι το μάζευαν και το στέγνωναν για το χειμώνα. Αυτό ήτανε χόρτο, έτσι ήτανε τα φύλλα [δείχνοντας το σχήμα] και τι ωραία μυρίζει...ράσλιβα είναι φάρμακο. «Μπλαγάμπλικα» πάλι για φάρμακο αλλά γλυκό αυτό ήταν φύλλο από χόρτο, ήτανε ένα φαρδύ φύλλο και έβγαζαν την πέτσα από πάνω και το κολούσανε όπου είχε πληγή.

-Και αυτά που τα βρίσκανε;

-Στον κάμπο, εδώ στο «Μέριζο» που λέμε, εκεί είχε πολλά, εγώ μια χρονιά πήγα να ψάξω, αλλά το άλλο το χόρτο που λέγεται ράσλιβα έχει παντού στα χωράφια, γύρω...

-το ξέρατε δηλαδή...

-το ξέραμε, και τώρα το ξέρω..Ο παππούς μου ήξερε σε όλα τα χόρτα τα ονόματα (Σοφία, Μικρολίμνη, 11.04.2004).

Το «κίσελετς» είχε στενόμακρα φύλλα. Ξινά. Τα τρώγαμε. Στα λιβάδια στο Λαιμό πηγαίναμε να μαζεύουμε τέτοια (Πάυλος και Μιχάλης, 02.09.2006, Ψαράδες)

Είναι ένα είδος λουλούδι σαν ρουγούζι, στέλνει από κάτω, κίτρινο λουλούδι και σαν βυσσινί μπορεί να ήτανε, τη ρίζα, τώρα πρόσφατα μας ζητούσαν, για προβλήματα με τα νεφρά, αυτό στα ρηγά βγαίνει, στην Κούλα (Παντελής, Άγιος Αχίλλειος, 05.01.2004).

Τα γνωστά και ονοματισμένα φυτά είναι όσα τρώγονται, όσα μετατρέπονται με επεξεργασία σε χρηστικά αντικείμενα ή όσα έχουν θεραπευτικές ιδιότητες. Φυόμενα σε συγκεκριμένα –συννά «κρυφά» για το κοινό μάτι– σημεία, στον κάμπο, στο βουνό, ή σε ρηγά νερά, τα φυτικά είδη αποτελούν μέρος ενός «εδώδιμου», χρηστικού ή «θεραπευτικού» τοπίου που ανταποκρίνεται στις ανθρώπινες ανάγκες.

Στις συζητήσεις για τα ονόματα και τις χρήσεις των φυτών παρατήρησα ότι πολλές γυναίκες συγκρατούσαν περισσότερα φυτωνύμια, ή τοπωνύμια με συγκεκριμένη βλάστηση σε σχέση με τους άντρες, ενώ έδιναν πιο πυκνές και λεπτομερείς περιγραφές ως προς τα χαρακτηριστικά και τις

ιδιότητες των φυτών όπως η Σοφία στο παραπάνω απόσπασμα.¹³⁰ Ερμηνεύοντας αυτή την παρατήρηση σκεφτόμουν ότι οι γυναίκες, βγαίνοντας στον κάμπο για χόρτα ή στο βουνό για βότανα, και έχοντας το βασικό ρόλο στην προετοιμασία του φαγητού διατηρούσαν μια αμεσότερη σχέση με το φυτικό κόσμο. Αυτή η ερμηνεία ωστόσο είναι απλουστευτική εάν δεν συνδέεται με τις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις στην προπολεμική καθημερινότητα των χωριών της Πρέσπας. Αυτή τη διάσταση ανέδειξε η Σοφία, κάποια στιγμή, με μια σύντομη υπενθύμιση:

Πρώτα, πρώτα εμείς οι νέοι, από το χωριό δε βγαίναμε έξω...δε μας άφηναν, εμείς μόνο την Οξυά ξέραμε...σε άλλο χωριό δεν είχαμε πάει...να γυρνάει κοπέλα να πάει σε άλλο χωριό....(Σοφία, Μικρολίμνη, 11.04.2004).

Η περιορισμένη ακτίνα του μικρόκοσμου του χωριού, στον οποίο κινούνταν οι νέες γυναίκες, τουλάχιστον στα χρόνια πριν τον πόλεμο, κοινωνικά υπαγορευμένη μέσω των έμφυλων ρόλων και των υποχρεώσεων κάθε νοικοκυριού φέρνει στην επιφάνεια μια υποτιμημένη διάσταση της χωρικής εμπειρίας. Αυτή δηλαδή ενός τοπίου μοιρασμένου ως προς τους «χώρους ευθύνης» των φύλων ή των ηλικιακών ομάδων και κοινωνικά ρυθμιζόμενη ως προς τις μετακινήσεις εντός του. Οι γυναίκες, αν και ξεπροβόδιζαν τους άντρες στην «έξοδο» για τη ψαριά δεν δούλευαν συνήθως οι ίδιες στη λίμνη. Δεν έκαναν επίσης μεγάλες μετακινήσεις ασυνόδευτες σε μακρινά χωριά ή στις πόλεις. Ενδιαφέρουσα εξαίρεση και στις δύο περιπτώσεις υπήρξε η περίπτωση του εμφυλίου κατά την οποία η απουσία των αντρών στον πόλεμο ή στις φυλακές ανάγκασε τις ανάγκες να αναλάβουν τους ρόλους του ψαρέματος και του εφοδιασμού από τα αστικά κέντρα:

Ο παππούς μου ο Σίμος με τα πόδια πήγαινε στη Φλώρινα. Πήγαινε και ερχότανε την ίδια μέρα. Με τα πόδια. Αυτοί είχανε ένα μονοπάτι και κόβανε, όχι τώρα από το δημόσιο δρόμο. Και οι γυναίκες, όταν οι άντρες ήτανε φυλακή με τα πόδια πηγαίνανε, δεν είχε μέσον (Σοφία, Μικρολίμνη, 11.04.2004).

Η προσβασιμότητα και διαθεσιμότητα των τόπων επομένως, δεν ήταν δεδομένη για όλους, αλλά συλλογικά, άγραφα συμφωνημένη και προσαρμοσμένη στις κοινωνικές συνθήκες και οικονομικές αναγκαιότητες της εποχής. Για κάποιες περιοχές μάλιστα, υπήρχε η συλλογική παραδοχή ότι αποκλείονται από τον κύκλο των καθημερινών εργασιών και της οικονομικής εκμετάλλευσης.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το «ιερό» δάσος των κέδρων στον Άγιο Γεώργιο, στον ορεινό όγκο του «Ντέβας», νότια του οικισμού των Ψαράδων, όπου δεν επιτρέπεται εθιμικά η κοπή των δέντρων. Οι Ψαραδιώτες μάλιστα διηγούνται διάφορες ιστορίες τιμωρίας ιερόσυλων παραβιάσεων του δάσους του Αγίου.¹³¹ Η περίπτωση του «ιερού» δάσους, στο χαρακτηριστικά

¹³⁰ Η οποία ωστόσο, διευκρινίζει ότι ο παππούς της γνώριζε τα ονόματα κάθε χόρτου.

¹³¹ Η γνωστότερη έχει να κάνει με το ατύχημα ενός μέλους του συνεργείου ανατίναξης που εργαζόταν στην περιοχή για την κατασκευή του δρόμου.

κένδρινο τοπίο του Ντέβας, εκτός από τη θρησκευτική του διάσταση, αποτελεί και μια μεταφορά «ιερού» σεβασμού προς την πολυτιμότερη ίσως ύλη της περιοχής, που έδινε «σάρκα» στις βάρκες, τα εργαλεία και το νοικοκυριό, στα ίδια τα σπίτια με τα δοκάρια και τις ξυλοδεσιές, συνεισφέροντας έτσι καθοριστικά στη μικρο-οικονομία του χωριού. Τα διάφορα είδη του κέδρου εξάλλου, από τον κορμό έως τα κλαδιά και τους καρπούς του, αποτελούν μαζί με τα είδη των καλαμιών της όχθης, δύο από τις βασικότερες πρωτογενείς πηγές¹³² του δομημένου και κινητού υλικού πολιτισμού των περισσότερων χωριών της Πρέσπας.

Η περίπτωση του Αγίου Αχιλλείου είναι χαρακτηριστική ως προς τη συμπυκνωμένη μικρο-τοπογραφία ζωντανών –στην τοπική προφορική ιστορία ή την προσωπική μνήμη– τοπωνυμίων. Στο νησί μάλιστα, παρατηρείται η ιδιαιτερότητα της συγχρονικότητας διαφορετικών και διακριτών χρονολογικών, μνημειακών ή μνημονικών «στρωμάτων». Η αρχαιολογική αφήγηση, εσωτερικευμένη σε μεγάλο βαθμό από τους κατοίκους, πολλοί από τους οποίους είναι εξοικωμένοι με την αρχαιολογική πρακτική μέσω των ανασκαφών και των ερευνών του Μουτσόπουλου, «φιλτράρεται» και εντάσσεται στην προφορική παράδοση της ιστορίας του νησιού:

Αυτή είναι η εκδοχή των αρχαιολόγων και την πιστεύω εγώ. Όταν ο Σαμουήλ πήγε προς τα Θεσσαλία, έφερε τα οστά του Αγίου Αχιλλείου από τη Λάρισα, μαζί του λέει έφερε και όμηρους. Μπορεί...Και οι σημερινοί κάτοικοι της περιοχής μπορεί να είναι οι όμηροι του Σαμουήλ. Εμάς μας θεωρούνε Θεσσαλούς. Έτσι μας λένε. Και μπορεί να' ναι (Παντελής, Άγιος Αχιλλεύς, 05.01.2004).

Οι κυρίαρχες, μυθοποιητικές αφηγήσεις ωστόσο, σχετικά με τις παραδόσεις του νησιού, που συνοδεύουν και επιτείνουν το μνημειακό του χαρακτήρα, όχι μόνο αμφισβητούνται αλλά είναι και ανεπιθύμητες. Σχετικά με την παράδοση που θέλει τα σπίτια του Αγίου Αχιλλείου πάντα έντεκα, ο Παντελής, κάτοικος του νησιού σχολιάζει:¹³³

Τα έντεκα σπίτια [...] ψέμα ήτανε. Αφού είχαν και παραπάνω σπίτια. Ε, γκρέμισαν τα σπίτια αφού έφευγε ο κόσμος. 150 άτομα είχε ο Άγιος Αχιλλεύς. Εγώ πρόλαβα γύρω στα 15-16 σπίτια. [...] Αυτά πολύ ξένοι τα χουν διαβάσει και μας ενοχλούν συνέχεια μας ρωτάνε [...] άσε που έχουμε αρχίσει να τους βαριόμαστε...συνέχεια αυτό μας λένε (Παντελής, Άγιος Αχιλλεύς, 05.01.2004).

Οι βυζαντινοί θρύλοι του Αγίου Αχιλλείου παραμένουν βέβαια ζωντανοί στις διηγήσεις των ντόπιων, μπλεγμένοι με τα «πεζά» ονόματα υπαρκτών τόπων και με προσωπικά, αυτοβιογραφικά στοιχεία:

¹³² Σε αυτές θα πρέπει να συμπληρώσουμε την τοπική ασβεστολιθική, ή γρανιτένια πέτρα και φυσικά το ίδιο το χώμα, σε κάθε του μορφή (κοκκινόχωμα, λάσπη, πλιθότουβλα, λευκό επίχρισμα).

¹³³ Σύμφωνα με την υποτιθέμενη παράδοση, σε περίπτωση που χτιζόταν δωδέκατο, γκρεμιζόταν.

Η δίοδος της Προφύρας. Πάνω είχε πολεμίστρες. Μυστική δίοδος. Ζόνταν στα δικά μας σημαίνει μια τρύπα, μεγάλο βάθος, πετάνε μέσα, σπηλιές, χανόσουν. Πηγαίναμε μέχρι ένα σημείο και μετά γυρνούσαμε πίσω. Ο πεθερός μου μπήκε μέσα πήρε ένα φακό, φοβήθηκε και γύρισε. Η ένωση της Πορφύρας με το κάστρο πάνω ήταν γεγονός. Οι γέροι, οι δικοί μας λέγανε ήτανε κελάρια. Εμείς ξέραμε που ήταν τα κελάρια (Παντελής, Άγιος Αχιλλεύς, 05.01.2004).

Πολύ μεγαλύτερη σημασία από τη μνημειακή τοπογραφία του νησιού έχει για τους Αχιλλιώτες η λειτουργική του, χρηστική και εμπειρική μικρο-γεωγραφία. Η μορφολογία του, μαθημένη με το περπάτημα, το όργωμα των χωραφιών, ή με το ψάρεμα και τη βάρκα, είναι πυκνή σε ονόματα, σημάδια, χαρακτηριστικά:

Σιτάρι, καλαμπόκι, και κριθάρι βάζανε...κάτω προς τη λίμνη εκεί βάζανε καλαμπόκι και φασόλια. Είχαμε και καλά αμπέλια. Και πολλά. Μετά χάλασαν με τον εμφύλιο πόλεμο δεν τα δούλευε κανένας. Τα καλύτερα χωράφια ήταν και μεγάλη έκταση. Πέντε-έξι κομμάτια είχε μόνο ο πατέρας μου. Φρούτα είχε, πολλά δέντρα. Αχλάδια, κεράσια, συκιές, κράνα, μήλα, μουριές. [...] «Ζόνταν» η μεγάλη κορυφή, «Τούμπε» το βουναλάκι. Εκεί ήτανε οι καλύβες που φυλάγαμε τα αμπέλια μιας. «Σιάτερ», είναι σαν ομπρέλα το μέρος, είναι σαν υψωματάκι. «Κούλα» λέγεται εκεί που είναι η νέα εκκλησία. Τα χωράφια κάτω από την Κούλα, «Μουριές». Απ'το «Τούμπε» στη δυτική πλευρά κάτω, είχε αμπέλια. Πορφύρα, ανατολικά από τον Σταυρό, προς τη Λευκώνα, «Πόλιε», σημαίνει κάμπος. Εδώ είναι ο Σταυρός. Προς τη Μικρολίμνη έχει ένα κατέβασμα και τα λέμε «Γκούμνιστα», που σημαίνει αλώνια. Απέναντι από το «Τούμπε» είναι τα «Τσέρισμα», κερασιές. Έχει ένα κόψιμο, «Πάτει», τώρα τι σημαίνει δε ξέρω. Και μετά είναι ο Άγιος Αχιλλεύς έχει ένα οροπέδιο πιο μπροστά, «Πόρω» το λέμε, έχει νερό. Ύστερα ο Άγιος Αχιλλεύς και ο Άγιος Γεώργιος. Από τα αμπέλια προς το χωριό είναι τα «Σλόγια» και δίπλα είναι η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. «Σλόγια» είναι στενόμακρα κομμάτια. «Κάλιστα», εκεί, είναι το αμπέλι του Παρασκευόπουλου, λασπερό (Παντελής, Άγιος Αχιλλεύς, 05.01.2004).

Αν για τους εξωτερικούς παρατηρητές και επισκέπτες ο Άγιος Αχιλλεύς είναι μια μικρή «Μέκκα» θρησκευτικής μνημειακότητας, για τους κατοίκους του αλλά και για πολλούς Πρεσπιώτες που τον έζησαν σε παλαιότερες εποχές είναι ο «κήπος» της Πρέσπας. Γεμάτο δέντρα, φρούτα, μπαξέδες, άγρια βλάστηση, μυρωδιές, λουλούδια, το νησί αποτελούσε ένα παλίμψηστο για τις αισθήσεις αλλά και έναν χώρο παραγωγικό και δουλεμένο που δεν κάλυπτε απλώς τις ανάγκες των κατοίκων του, αλλά τροφοδοτούσε και ολόκληρη την Πρέσπα.

Η πυκνή, «ζωντανή», μικρο-τοπογραφία του Αγίου Αχιλλείου είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τοπίου ως βιωμένης εμπειρίας και νοηματοδότησης του χώρου σε «ανθρώπινη» κλίμακα.¹³⁴ Τα τοπία του νησιού ονοματισμένα με βάση οπτικά, μορφολογικά χαρακτηριστικά, είδη βλάστησης, οικογενειακά χωράφια και ιδιοκτησίες, και ανακαλούμενα μέσω της προσωπικής

¹³⁴ Με μέγιστο μήκος 1,65 χλμ και μέγιστο πλάτος περίπου 650 μέτρα το μέγεθος του νησιού γίνεται πλήρως αντιληπτό σε κλίμακα «περιπάτου».

μνήμης και της προφορικής παράδοσης, «ξεδιπλώνουν» ένα τοπίο αχαρτογράφητο στο χαρτί,¹³⁵ αλλά «ανάγλυφο» στη χωρική αντίληψη και ενεργό στη μνήμη των κατοίκων.

3.5.2. Πριν από την «αντανάκλαση»: μια φαινομενολογία του νερού και της όχθης

Η φαινομενολογία είναι μια φιλοσοφία για την οποία ο κόσμος είναι πάντα «ήδη εκεί», πριν αρχίσει ο στοχασμός, ως μια αναπαλλοτρώιτη παρουσία. Και όλες οι προσπάθειές της επικεντρώνονται στην επανάκτηση μιας άμεσης και πρωταρχικής επαφής με μια φιλοσοφική υπόσταση (Merleau-Ponty, 2002: vii).

Ο τόπος, λόγω της αδυναμίας του να περικλειστεί σε τίποτα εκτός από τον εαυτό του, είναι ταυτόχρονα το όριο και η προϋπόθεση για κάθε τι που υφίσταται (Casey 1993: 15).

Perceiving bodies are knowing bodies (Casey 1996: 34).

Ένας από τους βασικούς άξονες της φαινομενολογίας ως φιλοσοφικού ρεύματος είναι αυτός της χωρικότητας, της θέσης δηλαδή του υποκειμένου μέσα στο «βιωμένο κόσμο», στο “Lebenswelt”¹³⁶ που εισήγαγε ο Edmund Husserl¹³⁷ για να περιγράψει την προ-στοχαστική εμπειρική πραγματικότητα του κόσμου όπως μας είναι δοσμένος, όπως παρουσιάζεται στις αισθήσεις μας. Ο Husserl ωστόσο, υποστήριξε την ιδέα μιας «καθαρής», πρωταρχικής συνείδησης, αδιαφοροποίητης ως προς τις επιμέρους προσωπικές εμπειρίες και καταστάσεις, δίνοντας έτσι στην φαινομενολογία έναν υπερβατολογικό χαρακτήρα.¹³⁸

Την ιδέα ενός «υπερβατικού» εγώ, απορρίπτει ο –μαθητής του Husserl– Martin Heidegger, ο οποίος στο θεμελιώδες έργο του «*Είναι και Χρόνος*» (“*Being and Time*”, Heidegger 1962), προσεγγίζει τη συνείδηση ως αδιαχώριστη από τον βιωμένο κόσμο και την ανθρώπινη ύπαρξη. Χρησιμοποιώντας τον όρο “*Dasein*” (“being in the world”, «ενθάδε είναι»), ο Heidegger προσδιορίζει ένα αναπόδραστο και αδιαχώριστο συνεχές μεταξύ της ανθρώπινης ύπαρξης και του κόσμου, όπως βιώνεται.¹³⁹

Ο Γάλλος φιλόσοφος Maurice Merleau-Ponty ωστόσο, ο τρίτος μεγάλος διανοητής της φαινομενολογίας, ήταν αυτός που προώθησε ακόμη περισσότερο τη σκέψη του Heidegger συμπεριλαμβάνοντας την έννοια του ενεργού σώματος, ως του πρωταρχικού μέσου της άμεσης, ανθρώπινης εμπειρίας. Με το καθοριστικό του έργο “*Phénoménologie de la Perception*” (“*The*

¹³⁵ Κάποια από τα τοπωνύμια αναφέρονται σε τοπογραφικές αποτυπώσεις όπως αυτές του Μουτσόπουλου (1999). Το σύνολο, ωστόσο, των τοπωνυμίων, πόσο μάλλον η σημασία και η ιστορία τους είναι δύσκολο να αποδοθεί σε μια δισδιάστατη, έντυπη χαρτογράφηση.

¹³⁶ Ο όρος αποδίδεται ως “lifeworld” στα αγγλικά.

¹³⁷ Για μια ανάλυση της χουσερλιανής φαινομενολογίας βλ. Ricoeur 2007.

¹³⁸ Η χουσερλιανή φαινομενολογία είναι γνωστή ως «υπερβατολογική» φαινομενολογία (“transcendental phenomenology”).

¹³⁹ Για μια κριτική ανάλυση της οντολογίας του Heidegger βλ. Macann 1996.

Phenomenology of Perception”, Merleau-Ponty 2002) ο Merleau-Ponty θέτει την ενσώματη εμπειρία στο επίκεντρο της χωρικότητας και κατ’έπείτα την κίνηση στον πυρήνα της πρόσληψης του κόσμου. Όπως εξηγεί ο Edward Casey:

Όπως ο Χούσερλ είχε προσδώσει στην κιναισθησία γενικώς (και στο περπάτημα ειδικώς) καταστατικό ρόλο ως προς τη γένεση τόσο του χώρου όσο και του τόπου, έτσι και ο Merleau-Ponty θεωρεί τη σωματική κίνηση ως «παραγωγική του χώρου». Για τον Merleau-Ponty, δεν είναι τόσο η αντικειμενική μετατόπιση του σώματός μας που είναι χωρο-γενετική, αλλά η ίδια η εμπειρία μιας τέτοιας κίνησης (Casey 1998: 229).

Η υπαρξιακή φαινομενολογία του Heidegger, αλλά κυρίως του Merleau-Ponty, αφήνει επομένως μεγαλύτερο περιθώριο¹⁴⁰ για φαινομενολογικές μελέτες σε πραγματικές συνθήκες, υπαρκτών προσώπων και τόπων.¹⁴¹ Πράγματι, τις τελευταίες δεκαετίες έχουν σημειωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία αρκετές φαινομενολογικές μελέτες της χωρικής εμπειρίας, σε διάφορα επιστημονικά πεδία, όπως η αρχιτεκτονική (Barbey 1989, Dorward 1990, Norberg-Schulz, 1980), η γεωγραφία και οι περιβαλλοντικές επιστήμες (Relph 1976, Porteous 1996), η ανθρωπολογία (Jackson 1996, Abrams 1996) και η αρχαιολογία (Tilley 1994, 2004, Cummings, Jones και Watson 2002).¹⁴² Κάποιες μελέτες μάλιστα επιχείρησαν να εισαγάγουν ακριβώς μια «φαινομενολογία του τοπίου» (Nogue i Font 1993, Tilley 1994).

Αν και έχει ασκηθεί κριτική ως προς κατά πόσο μπορεί να είναι εφαρμόσιμη, έγκυρη, ή αντιπροσωπευτική μια φαινομενολογία του τόπου ή του τοπίου¹⁴³ παραμένει μια αναλυτική προσέγγιση που ανοίγει «εισόδους» στον καθημερινό βιωματικό χώρο, όπως γίνεται αισθητός στην υλικότητά του, σε όλο το κυριολεκτικό του «βάρος» και στο πλήρες φάσμα των γνωρισμάτων του: τα χρώματα και τις μορφές, τους όγκους, τις υφές και τους ήχους, τις αποστάσεις. Αλλά και στο βάθος της ιστορικότητάς του. Η βιωματική υποκειμενικότητα, άλλωστε δεν είναι άχρονη, δεν εκφράζεται εν κενώ, αλλά είναι σωματικά οριοθετημένη, ιστορικά πλασιωμένη και πολιτισμικά «χρωματισμένη».

Η εμπειρία επομένως, της λίμνης της Μεγάλης Πρέσπας δεν μπορεί να είναι η ίδια με την εμπειρία μιας οποιαδήποτε λίμνης καθώς έχει ένα μοναδικό, γεω-ιστορικό υπόβαθρο. Αλλά η

¹⁴⁰ Ιδιαίτερα σε σχέση με τη χουσερλιανή, υπερβατολογική φαινομενολογία.

¹⁴¹ Αυτήν ακριβώς την προσέγγιση της υπαρξιακής φαινομενολογίας και του «σωματικού υποκειμένου» (“body-subject”) του Merleau-Ponty (2002) υιοθετούμε σε αυτό το κεφάλαιο.

¹⁴² Η επιρροή, βέβαια, του φαινομενολογικού ρεύματος δεν είναι δυνατόν να κωδικοποιηθεί σε μερικούς ενδεικτικούς τίτλους από τη διεθνή βιβλιογραφία. Ακόμα και σε περιπτώσεις που ο όρος «φαινομενολογικός» δεν αναφέρεται ρητά, μπορεί κανείς να παρατηρήσει στοιχεία φαινομενολογικής προσέγγισης και μεθοδολογίας. Για μια εκτενέστερη επισκόπηση φαινομενολογικών αναλύσεων των χωρικών όρων («χώρος», «τόπος», «οικία») βλ. Seamon 2010. Για μια ανάλυση της χρήσης φαινομενολογικών μεθόδων στην ερευνητική πρακτική βλ. Moustakas 1994.

¹⁴³ Χαρακτηριστική είναι η κριτική που δέχτηκε κυρίως ο αρχαιολόγος Christopher Tilley για την εισαγωγή μιας φαινομενολογικής προσέγγισης στα αρχαιολογικά τοπία (1994). Βλ. σχετικά Barrett και Ko 2009, Fleming 1999, 2005). Βλ. επίσης και Δουκέλλης 2005. Ούτε και αυτές οι κριτικές πάντως δεν απορρίπτουν «εκ προοιμίου» τη δημιουργική χρήση της φαινομενολογικής παράδοσης στην προώθηση και ανανέωση της αρχαιολογικής σκέψης.

διαφοροποίηση της εμπειρίας ισχύει ακόμη και μεταξύ των δύο Πρεσπών, που έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Προσεγγίζουμε εδώ, την εμπειρία της λίμνης, τόσο στην αισθητηριακή της αμεσότητα όσο και στην ιστορικότητά της, καθώς κάθε Πρεσπιώτης, ήδη από την παιδική του ηλικία προσλαμβάνει τους υδάτινους όγκους, όχι μόνο μέσα από τα προσωπικά του βιώματα αλλά και μέσω της μνήμης των παλαιότερων.

Η λεκάνη των Πρεσπών, έχοντας μία από τις μεγαλύτερες ηλικίες στα Βαλκάνια και με βάθος που φτάνει έως και τα πενήντα μέτρα, σχηματίστηκε μέσα από γεωλογικές διαδικασίες εκατομμυρίων ετών. Πέρα από το γεωλογικό χρόνο ωστόσο, η δημιουργία των λιμνών ωστόσο έχει άλλη διάσταση ερμηνευμένη εκλαϊκευμένα στην προφορική παράδοση μέσα από διάφορα αφηγηματικά σχήματα, σε πολλές περιπτώσεις κοινά μεταξύ των παραλίμνιων κοινοτήτων. Κυρίαρχο και στις τρεις πλευρές των συνόρων είναι το αφηγηματικό μοτίβο του καταποντισμού μιας αρχαίας πολιτείας¹⁴⁴ ¹⁴⁵ λόγω μιας κατάρρας που έπεσε στο τοπικό βασίλειο. Πολύ γνωστός και διαδεδομένος πλέον¹⁴⁶ είναι επίσης ο μύθος της ξεχασμένης βρύσης που μετέτρεψε με τη συνεχή ροή της το ποτάμι σε λίμνη. Η μετατροπή του ποταμιού σε λίμνη αναφέρεται συχνότερα ως ο τρόπος δημιουργίας της μικρής λίμνης.¹⁴⁷ ¹⁴⁸

οι γέροι όπως λένε η λίμνη δεν ήταν. Ήταν ένα ποτάμι και έφευγε από το Ζαγραντετς και το στενό εκεί ήταν ένας βράχος, και είχε μια τρύπα, απ' την τρύπα έφευγε για την την Κορυτσά κάτω για τη θάλασσα. Αλλά πέθανε ο μπέης και ανέλαβε ο γιος του, ο γιος του μετά άνοιξε χαρέμι, πήρε γυναίκες πολλές, με κείνες είχε να κάνει και δεν έφερνε εργάτες να παν να ανοίξουν και με το χρόνο γέμιζε το χαντάκι, έγινε η λίμνη, οι Ψαριανοί ήταν εδώ και το γνωρίζαν καλά, δεν έχει πολλά χρόνια που έγινε η λίμνη (Αναστάσης, Πύλη, 30.12.2002).

Ο «ιδρυτικός μύθος» των λιμνών έχοντας ως κεντρική αναφορά τη βύθιση μιας μεγάλης πολιτείας, το σκέπασμα με νερό εκκλησιών, σπιτιών, και αρχαίων δρόμων¹⁴⁹ καθιστά το βυθό των λιμνών μια μυθολογική κοιτίδα, μια σε μεγάλο βαθμό φαντασιακή αλλά πάντως ενεργή επικράτεια της ιστορικής καταγωγής και της συλλογικής μνήμης. Ο βυθός δεν είναι ένας κενός, «μη-τόπος» αλλά μια αρχέγονη επιφάνεια, ένα «αντεστραμμένο» τοπίο ενός μακρινού και μυθικού παρελθόντος.

¹⁴⁴ Στην ύπαρξη της βυθισμένης πολιτείας αποδίδεται και η ονομασία του νησιού «Γκραντ» (Grad).

¹⁴⁵ Σύμφωνα με μια εκδοχή μάλιστα στο βυθό της Μεγάλης Πρέσπας, κοντά στο νησί «Γκόλεμ Γκραντ» βρίσκεται μια χρυσή Άγια Τράπεζα.

¹⁴⁶ Σε τέτοιο βαθμό που συμπεριλαμβάνεται σε εισαγωγές ταξιδιωτικών οδηγιών ή σε φωτογραφικά λευκώματα.

¹⁴⁷ Οι δύο λίμνες αντιμετωπίζονται συχνά ως προς την προέλευση και τη δημιουργία τους ως μια ουσιαστικά ενιαία επιφάνεια, με τη μικρή λίμνη να αποτελεί μεταγενέστερη προέκταση της μεγάλης λίμνης.

¹⁴⁸ Σε συζητήσεις που είχα, πολλοί Πρεσπιώτες πιστεύουν ότι πριν από εκατό ή εκατόν πενήντα χρόνια η μικρή λίμνη ήταν στην πραγματικότητα ποτάμι.

¹⁴⁹ Ο μύθος αυτός δεν είναι χωρίς υλικό αντίκρουσμα, καθώς τόσο στη Μικρή όσο και στη Μεγάλη Πρέσπα στην οποία τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια σημαντική πτώση της στάθμης, οι κάτοικοι και ιδιαίτερα οι ψαράδες αναφέρουν συχνά τη δια γυμνού οφθαλμού ορατότητα ιχθών στο βυθών ή την αποκάλυψη υπολειμμάτων κτισμάτων και κατασκευών κοντά στις όχθες.

Οι διάφορες «κοσμογονίες» των λιμνών, όχι ως μυθολογικό φολκλόρ τουριστικής κατανάλωσης, αλλά ως ακόμη ζωντανό αφήγημα και αίσθησης του χρονικού βάθους των επιφανειών τους αποτελούν μία από τις κύριες διαστάσεις της βιωματικής σχέσης με το νερό. Σε μια προσπάθεια προσέγγισης της πρωταρχικής εμπειρίας της κίνησης, του προσανατολισμού και της εποχικής ζωής στη λίμνη, μπορούμε να διακρίνουμε εδώ τέσσερις διαστάσεις που καθορίζουν, οριζόντια και κάθετα, τη διαμόρφωση του βιώματος: την οριζόντια επιφάνεια του νερού, την «κυμαινόμενη», κάθετη όψη της όχθης,¹⁵⁰ τον βυθό, που γίνεται κάθετα αντιληπτός ως προς το βάθος του αλλά και οριζόντια ως προς την «παράλληλη» επιφάνειά του, και τέλος, τον χρόνο. Προσδιορίζουμε αυτή την τέταρτη διάσταση της χρονικότητας μεταφορικά, ως «κάθετο» μέγεθος που αναφέρεται στις «στάθμες» του συμπυκνωμένου χρόνου της συλλογικής μνήμης και της προφορικής ιστορίας. Πρόκειται για ένα ρευστό και εξ'ορισμού λιμναίο τοπίο,¹⁵¹ πυκνό ωστόσο σε ονόματα, νοήματα και ιστορίες.

Κρατώντας αυτές τις «συντεταγμένες», παραθέτουμε παρακάτω την περιγραφή δύο διαδρομών πλοήγησης στη Μεγάλη και Μικρή Πρέσπα που έγιναν με βάρκα. Οδηγοί, ή μάλλον «πλοηγοί» μου υπήρξαν ντόπιοι βαρκάρηδες και φιλικά πρόσωπα. Το κείμενο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε σημειώσεις πεδίου που αναφέρονται τόσο σε δικές μου εντυπώσεις ή σχόλια όσο και στις εξηγήσεις και αφηγήσεις των συνομιλητών μου, είτε παράλληλα με τις διαδρομές, είτε σε δεύτερο χρόνο και άλλο χώρο.

¹⁵⁰ Η εμπειρία της όχθης, εξαρτάται άμεσα, όπως θα φανεί και παρακάτω, από το ύψος της στάθμης του νερού.

¹⁵¹ Κάνοντας την αντιστοίχιση με τον αγγλικό όρο του «landscape», θα λέγαμε ότι στην περίπτωση αυτή, ως ρευστή επέκταση της «terra firma» του χερσαίου εδάφους, έχουμε ένα «lakescape». Η προσθήκη της κατάληξης “scape”, που παραπέμπει ετυμολογικά στο σχήμα, τη μορφή, χρησιμοποιείται συχνά πλέον για να περιγράψει διάφορα είδη τοπίου όπως τα θαλάσσια (“seascapes”) ή τα αστικά (“cityscapes”) τοπία.

Εικόνα 3.37. Η καταγραφή της διαδρομής κατά μήκος της όχθης της Μικρής Πρέσπας, 02-09-06. Άποψη από τα βορειοδυτικά.

Εικόνες 3.38-3.40. Στις όχθες της Μικρής Πρέσπας.

Ξεκινήσαμε με τη βάρκα από τη Μικρολίμνη. Η διαδρομή που ακολουθήσαμε ήταν παράλληλα με τις όχθες από το νοτιοδυτικό στενό της λίμνης έως τη νοτιανατολική πλευρά επιστρέφοντας στην παραλία της Μικρολίμνης: Μικρολίμνη, λατομείο, «Ρέκιτε», «Περιστερία», «Λάτσιστα», «Κρανιές», «Δόξα», «Φράγμα», «Αγκαθωτό», «Κόκκινη Πέτρα», «Ρότι», Δασερή, «Πλότσιτε», «Κόρι», Μικρολίμνη. Χρησιμοποιήσαμε τη μηχανή στο μεγαλύτερο μέρος και τα κουπιά όταν πλησιάζαμε σε ενδιαφέρουσες θέσεις. Με τα κουπιά η διαδρομή θα διαρκούσε αρκετές ώρες. Στην όχθη εναλλάσσονται απότομοι ασβεστολιθικοί βράχοι με προσβάσιμα ομαλά σημεία όπως στη Λάτσιστα και στις Κρανιές. Η εντύπωση που δίνει η λίμνη, ιδιαίτερα όσο προχωρά κανείς προς τα δυτικά, προς τα σύνορα, είναι ενός υδάτινου περάσματος, ή ενός ποταμού, καθώς κλείνεται από βουνά με έντονη κλίση και έχει οπτική επαφή και με τις δύο όχθες. Οι σχηματισμοί των βράχων, οι εσοχές, οι «μυτιές» αλλά και η υφή της επιφάνειάς τους δίνουν τα ονόματα στις αντίστοιχες θέσεις. Το μεγάλο «Ρότι» είναι η γωνία που σχηματίζουν τα βράχια λίγο πριν το σχήμα της λίμνης ανοίξει προς τα βόρεια, προς τη Δασερή. Το μικρό Ρότι είναι κοντά στη Μικρολίμνη. Η «Κόκκινη Πέτρα» είναι ένας βράχος με ερυθρωπή όψη.

Λίγο μετά το λατομείο, σχεδόν κάτω από εγκατελειμμένο σήμερα περιβαλλοντικό παρατηρητήριο, βρίσκεται η θέση «Ρέκιτε» [ρέματα]. Εκεί λένε οι Μικρολιμνιώτες ότι αναβλύζουν ζεστά, υπόγεια νερά. Στις σπηλιές των βράχων είχαν βρει καταφύγιο οι κάτοικοι της Μικρολίμνης στην Κατοχή. Αρκετοί επίσης μου ανέφεραν την παράδοση σύμφωνα με την οποία πάνω στο βουνό υπάρχει ένα άνοιγμα που οδηγεί μέχρι κάτω στη λίμνη σε αυτή τη θέση. Κατά καιρούς μάλιστα έχουν καταλήξει εδώ διάφορα αντικείμενα, ακόμη και ζώα.

Η θέση «Φράγμα» είναι πολύ κοντά στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Σε αυτό το σημείο οι καλαμιώνες πυκνώνουν αισθητά, αφήνοντας μόνο στενά περάσματα. Στα νοτιοδυτικά, στην πλαγιά του βουνού, αχνοφαίνεται το αλβανικό ζωριό Ζάγραντετς. Το σύνορο, χαραγμένο στον ορεινό όγκο του Ντέβας, διακρίνεται ως μια ζώνη στο έδαφος που κατηφορίζει ακολουθώντας την πλαγιά και χάνεται στην επιφάνεια της λίμνης.

Στην όχθη του παλιού χωριού της Δασεράς, υπάρχει μια θέση, τώρα κάτω από το νερό που είναι γνωστή ως «Αμπάρια». Οι παλιοί λένε ότι εκεί ήταν τα κελάρια και οι αποθήκες της Δασεράς. Δεν κατάφερα να εντοπίσω κάτι καθώς η ορατότητα του βυθού είναι περιορισμένη. Η θέση είναι γνωστή στους ψαράδες ως καλός ψαρότοπος γιατί οι βυθισμένες σήμερα ξύλινες

κατασκευές προσελκύουν τα ψάρια. Το ίδιο ισχύει και για την επίσης βυθισμένη θέση «Γεφύρια», στα ανοιχτά του Αγκαθωτού (Σημειώσεις πεδίου, Μικρολίμνη, 27.08.06).

Στο νησί έχει τη μικρή «πλότσα». Άμα ρίξεις δίχτι εκεί κομμάτια γίνεται. Όταν φεύγει το νερό φαίνεται. Έχω μια πέτρα έχω γέρει, βγάλαμε απ'τα δίχτυα. Η άλλη είναι από το νησί και τον Αχίλλη ανάμεσα. [δείχνοντάς μου μια πέτρα από το βυθό]. Με τα κουπιά που κάνεις το βλέπεις...ξέρουν οι γέροι τόσα χρόνια οι ψαράδες να ναι κανας ατζαμής και το μοτόρι θα το σπάσει και τα δίχτυα θα τα σακατέψει (Σοφία, Μικρολίμνη, 11.04.2004).

το χειμώνα ψαρεύαν εδώ που είναι η «Πλότσα». Εκεί είχε σπηλιές και κρυβόντουσαν τα ψάρια. Και πήγαιναν οι δικοί μας με τα πεζόβολα. Από το νησί το δικό μας προς το Βιδρονήσι. Και ένα άλλο σημείο είναι προς τη Δασερή, Αμπάρια και κει με πεζόβολο. Εκεί δίχτυα δε μπορείς να βάλεις. Σκαλώνουν. Θα τα χαλάσει τα δίχτυα, θα τα κόψει (Παντελής, Άγιος Αχίλλειος, 05.01.2004).

Οι βαρκάρηδες της Μικρής Πρέσπας έχουν μάθει να διαβάζουν τη λίμνη «οριζόντια» και «κάθετα». Αναγνωρίζουν και ονοματίζουν κάθε διαφοροποίηση των ασβεστολιθικών βράχων στις όχθες και προβάλλουν νοερά τα χερσαία τοπόσημα, στην επιφάνεια του νερού. Ξέρουν επίσης να «βλέπουν» το βυθό, κάτι που στην περίπτωση της Μικρής Πρέσπας είναι συχνά εφικτό με γυμνό μάτι, λόγω του μικρού βάθους. Με βάση αυτή την οριζόντια και κάθετη κάλυψη προσδιορίζουν θέσεις πάνω στη λίμνη, που τις ονομάζουμε εδώ «λιμνόσημα». Τα «λιμνόσημα» αναφέρονται σε ψαρότοπους, χαρακτηριστικά της όχθης, τοπωνύμια των παραλίμνιων οικισμών αλλά και σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της μορφολογίας του βυθού όπως οι «πλότσες» (πλάκες). Προσδιορίζονται επίσης πολύ-αισθητηριακά, με βάση τον ήχο, το χρώμα και την υφή του νερού, την αίσθηση του κουπιού που «σαρώνει» τον βυθό σε ρηχά σημεία, το σύρσιμο των δίχτυων που βρίσκουν σε αντικείμενα. Ο βυθός «ψηλαφείται» και «σαρώνεται» με τα μάτια, τα κουπιά, τα δίχτυα. Τα λιμνόσημα του πυθμένα, καθορίζουν ουσιαστικά μια «πολιτισμική βαθυγραφία» της λίμνης.¹⁵²

Λόγω του μικρού της βάθους επίσης, η Μικρή Πρέσπα παγώνει συχνά, κάποιες φορές στο σύνολό της, όταν ο χειμώνας είναι βαρύς και μακρύς. Πολλοί Πρεσπιώτες διέσχιζαν παλιά -πριν την κατασκευή των δρόμων- την παγωμένη λίμνη με ζώα ή με τα πόδια:

Η λίμνη κάθε χειμώνα πάγωνε. Καθότανε ένα μήνα, πολλές φορές είκοσι μέρες..αφού πηγαίνανε στο νησί, αυτός ο θεός που έπαθε φυματίωση πήγε με τα πρόβατα στο νησί [το Βιδρονήσι] να βοσκήσουν, ψυχραιμία ήθελε, ψυχραιμία πολύ γιατί όταν σκάζει ο πάγος ξέρει πως βουϊζει; Όταν σκάει μπορεί ν' ανοίξει...ποιος μπορεί να πάει τόσο δρόμο...μετά όταν γύρισε τότε τρόμαξε...αφού είχαν πάει με το κάρο στη Δασερή (Σοφία, 11.04.2004, Μικρολίμνη).

Η παγωμένη λίμνη, απροσδιόριστη ως προς τα όριά της, ασαφής ως προς τον προσανατολισμό, και επικίνδυνη σε κάθε πάτημα, με το απόκοσμο βουητό του πάγου που σκάει αποτελεί μια ποιοτικά διαφορετική αίσθηση, σε σχέση με τον «φυσιολογικό» ρευστό χαρακτήρα της.

¹⁵² Για τα λιμνόσημα και τα τοπωνύμια της Μικρής Πρέσπας βλ. Παράρτημα, Χάρτης 12.

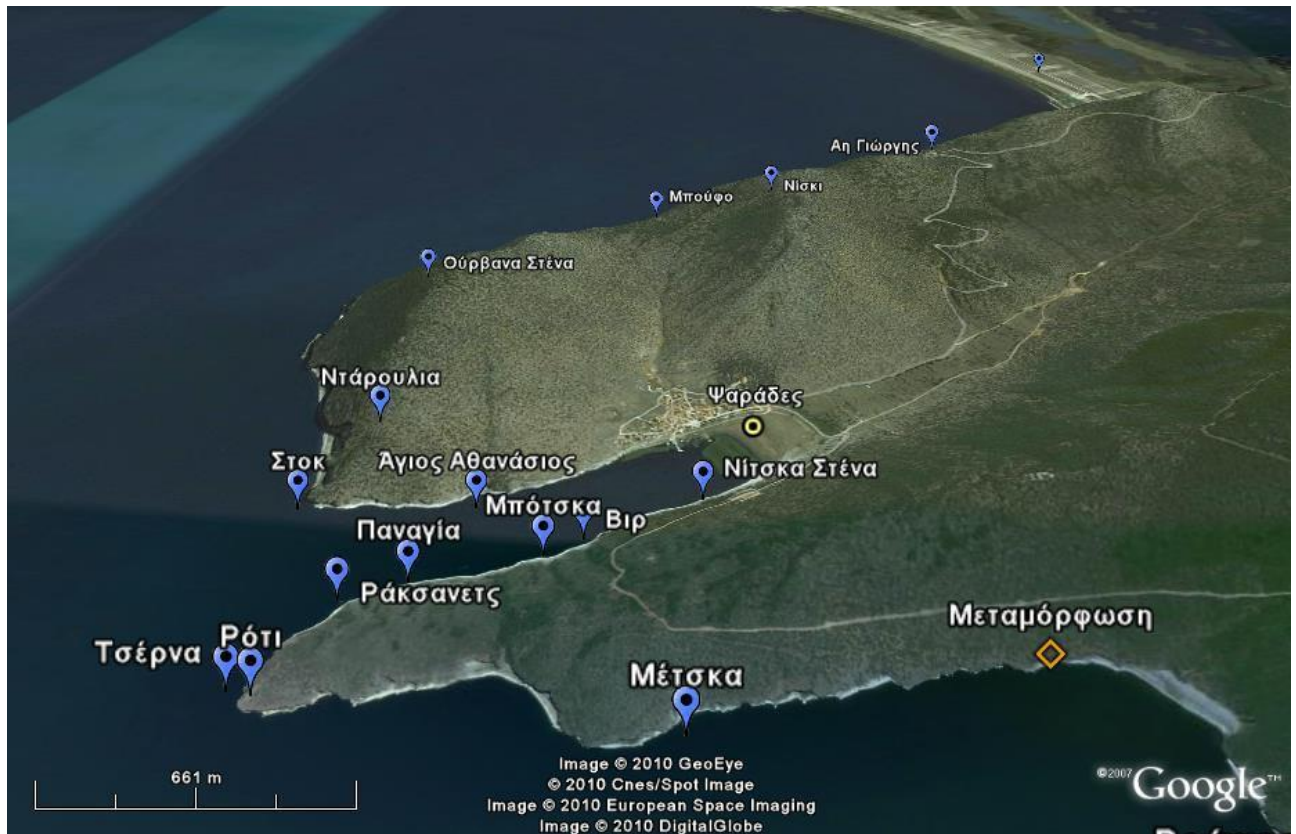
Η Μεγάλη Πρέσπα, λόγω του κατά πολύ μεγαλύτερου μεγέθους της, της έντονης γεωμορφολογίας της και του μεγάλου βάθους της, παρουσιάζει κάποιες ποιοτικές διαφορές ως προς την εμπειρία του προσανατολισμού και της πλοήγησης αλλά και την ίδια τη συμπεριφορά του νερού:

Με τον Παύλο και τη ψαρόβαρκα του ακολουθήσαμε την εξής διαδρομή. Απέναντι από τους Ψαράδες, «Οντ Βιρ», «Μπογκορόντιτσα» [Παναγιά Δεξιοκρατούσα], «Ρότι» και μετά συνεχίσαμε δυτικά: «Σπας» [Ανάληψη], «Μπέλα Πεσ» [λευκή σπηλιά], «Βράνετς» [κορμοράνοι], μέχρι τον Άγιο Πέτρο, όπου και κατέβηκα στην όχθη. Η λίμνη έχει ανέβει εκεί λίγο, λόγω του τελευταίου χιονιού και των βροχών. Η καινούρια προβλήτα που έχει κτιστεί έχει σκεπαστεί από το νερό. Ο Παύλος θυμάται πολλά τοπωνύμια και μάλιστα αρκετά που δεν έχω ήδη σημειώσει (Σημειώσεις πεδίου, 02.09.06).

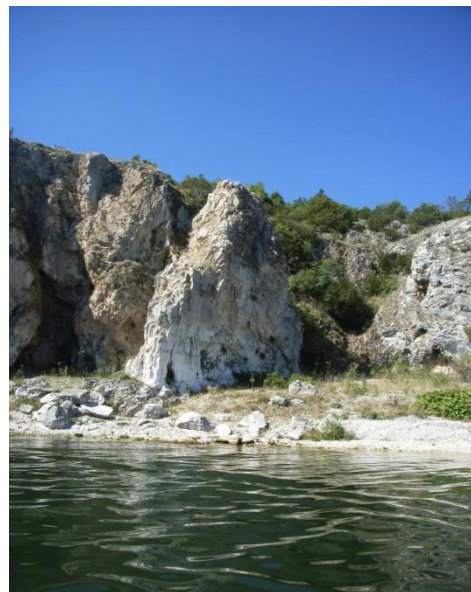
Η Στρόγκα είναι μεγάλη σπηλιά. Είχε περιστέρια μέσα. Όλες οι σπηλιές είχαν περιστέρια. Εδώ είναι η «Ουρβαναστένα».

-Τι σημαίνει;

-Κατεβασμένος βράχος, είχε γκρεμίσει μέσα... «Βέρμπα» πρέπει να είναι αυτή εδώ. «Βέρμπα» θα πει ιτιά. «Μποϊγκόιτσα». Ο παππούς του Λάζου, λεγόταν «Μπόιγκος». Σε αυτή τη σπηλιά, ποιος ξέρει, είχαν έρθει, είχαν κρυφτεί... «Ντούσουλι», ύστερα εδώ είναι το «Μπούφο», ύστερα η «Κόζα». Το «Μπούφο» είναι αυτά τα ψηλά τα βράχια πέρα [...] Τότε τα νερά ήταν καθαρά. Τώρα το ψάρι φτάνει στο μισό μέτρο και δεν το βλέπεις. Τώρα έχει ανακατευτεί από το βυθό. Τώρα είναι πιο ρηχά τα νερά. Παλιά ήταν όλο βράχος. Αυτή η σπηλιά είναι η «Κούρουνα Πεσ». Εδώ ήταν οι Κουρούνηδες φαίνεται εδώ ψαρεύανε, καπνισμένη είναι μέσα, παλιά φαίνεται μένανε εδώ. Κοίταξε καπνίλα. Α, ρε περιστέρια που κρατούσε εδώ μέσα... Εδώ είναι η «Κόζα» [κατσίκια]. Εδώ λέγεται «Νίσκι» [χαμήλωμα]. Εδώ το νερό έφτανε επάνω και μπορούσε να βγεις με τα πόδια. Μαζεύαμε «λδίστα» [κέδρα] για το ψάρεμα. Έχει ένα βράχο προς την Κούλα που το λένε «Σκότσι νόσκα» [«πήδηξε το μουλάρι»] (Παύλος, Ψαράδες, 02.09.06).

Εικόνα 3.41. Τοπωνύμια στις όχθες της Μεγάλης Πρέσπας. Άποψη από βορειοδυτικά.

Εικόνες 3.42, 3.43. Στις όχθες της Μεγάλης Πρέσπας.

Ο Παύλος, όπως και άλλοι βαρκάρηδες, ξέρει να «διαβάζει» τα βράχια της Μεγάλης Πρέσπας σαν ένα συνεχές «ανάπτυγμα»¹⁵³ με διάφορους σχηματισμούς, πτυχώσεις και χαρακτηριστικά. Ο ίδιος δείχνει να θυμάται περισσότερες ονομασίες, κάτι που σίγουρα οφείλεται στα καθημερινά του δρομολόγια με τη βάρκα. Είναι εντυπωσιακός ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο οι παλαιότεροι ανακαλούν τη μορφολογία και τις ονομασίες της όχθης από μνήμης, χωρίς κάποιο βοήθημα, όπως ένας χάρτης ή ένα σχέδιο και χωρίς ακόμη να έχουν οπτική επαφή:

Είχα μια συζήτηση με τον Γιώργο και τη Γερμανή για τους ψαρότοπους και τα τοπωνύμια των βράχων γύρω από το χωριό. Η συζήτηση έγινε από το χαγιάτι του σπιτιού, με θέα στους βράχους, σε ένα τμήμα του κόλπου των Ψαράδων. Ο Γιώργος ανέφερε μια σειρά από τοπωνύμια σε τρεις «γεωγραφικές ενότητες»: μέχρι το ακρωτήριο «Ρότι», δηλαδή μέσα στο μυχό των Ψαράδων, μέχρι την Παναγιά Ελεούσα προς τα δυτικά, και από το χωριό προς την Κούλα στα ανατολικά, καλύπτοντας ουσιαστικά το μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού τμήματος της μεγάλης λίμνης, ενώ ανέφερε και κάποιες θέσεις στο αλβανικό τμήμα (σημειώσεις πεδίου: 13.08.2004).

Μέχρι το Ρότι έχουμε: «Νίτσκαστένα» [«χαμηλός βράχος»], «Τσέπεναστένα» [σκισμένος βράχος], «Βιρ», «Μπότσκο» [βράχος που μοιάζει με βαρέλι]. «Μπογορόντιτσα» [Παναγιά], «Ράκσταντσι», εκεί ρασίζουν τα ψάρια. Μετά πέρα από το Ρότι: «Τσέρνα Πεσ» [μάυρη σπηλιά], «Μπέλα Πεσ» [λευκή σπηλιά], «Γιάντσα», «Μέτσκο» [αρκούδα]... «Τσέρνα Πεσ» είναι και ένα βουναλάκι στην Αλβανία που μπαίνει μέσα στη λίμνη [...]. Στο νησί, το «Golem Grad» στην κατοχή ψαρεύαμε εκεί με τα δίχτυα. Είχε μοναστήρι...βοσκούσαν και γίδια πάνω. Μετά από δω από το χωριό προς την Κούλα είναι: «Κόλτετσιτσα», «Άη Θανάσης», «Στοκ» [μυτιά του βράχου], «Σλόνα», «Άγιος Νικόλαος», «Στρόγκα» (Γιώργος και Γερμανή, 13.08.2004, Ψαράδες).

Αυτό το νοερό «ξεδίπλωμα» των θέσεων και τον ονομασιών μας προσφέρει ένα γνωσιακό φάσμα εντός του οποίου διαμορφώνονται τα «λιμνόσημα».¹⁵⁴ Μπορούμε να διακρίνουμε μια βασική τυπολογία ως προς τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά αλλά και τις κοινωνικές πρακτικές που καθορίζουν την ονοματολογία της όχθης.

Οι λιμναίες, ή παραλίμνιες σπηλιές και οι εσωτερικές κοιλότητες, που ελκύουν συνήθως τα ψάρια και τα αγριοπερίστερα, «ιερές» λόγω του βυζαντινού ασκητισμού, υπήρξαν στα πρόσφατα χρόνια προσωρινό καταφύγιο¹⁵⁵ ή και χώροι εποχικής κατοίκησης των ψαράδων.¹⁵⁶ Παίρνουν το όνομά τους από τους χρωματισμούς των τοιχωμάτων («μαύρη», «λευκή», «καπνισμένη»), τις βυζαντινές βραχογραφίες («Παναγιά», «Άγιος Νικόλαος») και τα ναύδρια («Ανάληψη», «Άγιος Πέτρος») που φιλοξενούν.

¹⁵³ Το «ανάπτυγμα» αυτό εκτείνεται μέχρι και τις αλβανικές ή και πρώην γιουγκοσλαβικές όχθες της Μεγάλης Πρέσπας, καθώς οι ψαράδες, ακόμη κι αυτοί που δεν έχουν άμεση εμπειρία, είναι εξοικωμένοι, είτε από τους συναδέλφους των γειτονικών, είτε από τις διηγήσεις των παλαιότερων που πρόλαβαν τη λίμνη ενιαία, με τα «λιμνόσημα» της απέναντι πλευράς.

¹⁵⁴ Για μια αποτύπωση των σημαντικότερων τοπωνυμίων βλ. Παράρτημα, Χάρτης 13.

¹⁵⁵ Όπως στα χρόνια της Κατοχής, κατά τα οποία το χωριό κρυβόταν σε μια σπηλιά, στα βόρεια του χωριού.

¹⁵⁶ Μέχρι πριν από λίγα χρόνια, σε μία τέτοια σπηλιά στα δυτικά του οικισμού των Ψαράδων διαβιούσε ένας «αναχωρητής» που είχε φτάσει στην περιοχή από την Αθήνα.

Οι εντυπωσιακοί, ασβεστολιθικοί βράχοι που διαμορφώνουν το «πρόσωπο» της όχθης αναγνωρίζονται από το ύψος, τον όγκο και το σχήμα τους («χαμηλός βράχος», «σχισμένος βράχος», «βαρέλι», «χαμήλωμα»). Σε πολλές περιπτώσεις τα «λιμνόσημα» των βράχων συνδέονται με φυτωνύμια ή ζωνούμια («ιτιά» «κορμοράνοι», «αρκούδα») ή επεισοδιακές ιστορίες («πήδηξε το μουλάρι»). Αυτού του είδους η ονοματοδοσία αποτελεί ουσιαστικά μια «προέκταση», μια κάθετη «προβολή» του χερσαίου τοπίου, της ζωής του «πάνω κόσμου» στην επιφάνεια του νερού, μέσω των γκρεμών της όχθης.

Αρκετές θέσεις επίσης, ταυτίζονται με συγκεκριμένα πρόσωπα, οικογένειες ή ανθρώπινες ιστορίες. Η ταύτιση αυτή αναφέρεται στην οικογενειακή χρήση των ψαρότοπων, στην εποχική χρήση και κατοίκηση (όπως στην περίπτωση των σπηλαίων) ή σε πραγματικά περιστατικά. Σε αυτή την τελευταία περίπτωση, συγκεκριμένες θέσεις στη λίμνη έχουν έναν σκοτεινό, φορτισμένο συναισθηματικά χαρακτήρα καθώς συνδέονται με τραυματικές μνήμες, όπως στην περίπτωση της Γερμανής:

Γερμανή: εδώ πρώτα είναι Πότετσιτσα μετά έρχεται Άγιος Θανάσης που λέμε, μετά έρχεται «Στοκ» που λέμε, η γωνία αυτή, μετά από τη γωνία στρίβεις έτσι έρχεται η «Κλάσνα», μετά έρχεται η «Ντάρουλια», ύστερα έρχεται «Σλόνα», μετά είναι «Άγιος Νικόλαος», ύστερα η σπηλιά που τη λέμε «Στρόγκα», εκεί πνίγηκε ο πατέρας μου

-Πνίγηκε εκεί;

-Ερχόταν μ'ένα φορτίο κεραμίδια, η βάρκα μπορεί να τρύπησε, έπαιρνε το κεραμίδι...και κει ακριβώς στη Στρόγκα έπεσαν και δε βγήκανε...πήραν κεραμίδια από την Οξυά και ήρθαν στην Κούλα...Αυτός καθυστέρησε, έπιασε ένα βοριαδάκι...δεν το σκέφτηκαν αυτοί να πετάξουν τίποτα για να σηκωθεί η βάρκα...σήκωσαν το κουπί, «βουλιάζουμε» [σήμα κινδύνου]. Πέρασε ένας γέρος, του Σπύρου Τουτουτζή ο παπούς, αυτός δεν έδωσε σημασία. Και πήγανε μαζί με τη βάρκα. Νέος ήτανε, 49 χρονών. Αν δεν έπαιρνε τα ψάρια στην Κούλα...Δεν το σκέφτηκαν να πετάξουν τα κεραμίδια. Η βάρκα ήταν μεγάλη, αλλά...(Γιώργος και Γερμανή, 13.08.2004, Ψαράδες).

Τα «λιμνόσημα» βέβαια, είναι ρευστά καθώς ο τρόπος που γίνονται αισθητά εξαρτάται άμεσα από τον τρόπο προσέγγισης, τις καιρικές συνθήκες, την ορατότητα, τον τρικυμισμό της λίμνης¹⁵⁷ και προπαντός από την κυμαινόμενη στάθμη της επιφάνειας του νερού. Τα σημάδια, τα γνωρίσματα των βράχων, τα σχήματα, ακόμη και οι όγκοι δεν πρέπει να θεωρούνται σταθερά σημεία αναφοράς καθώς επαναπροσδιορίζονται με κάθε μεταβολή στη στάθμη της λίμνης. Πολλά από τα «λιμνόσημα» που μου περιέγραφαν οι βαρκάρηδες, όπως για παράδειγμα ένα ανεπαίσθητο χαμήλωμα του βράχου, είναι δύσκολο να αναγνωριστούν καθώς η κάθοδος του νερού έχει αλλάξει δραματικά τα χαρακτηριστικά τους. Η δραματική πτώση της στάθμης της Μεγάλης Πρέσπας που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, και η οποία είναι ορατή στην «ξασπιρισμένη» ζώνη του ασβεστόλιθου που κάποτε ήταν κάτω από το νερό, έχει αλλάξει σημαντικά το πρόσωπο της όχθης. Κάποιες θέσεις, μάλιστα, που προσεγγίζονταν

¹⁵⁷ Κάτι που στην περίπτωση της μεγάλης και ανοιχτής Πρέσπας έχει μεγάλη σημασία. Οι παλιοί βαρκάρηδες θυμούνται διάφορες ιστορίες πρόσκρουσης στα βράχια και ναυαγίων λόγω ξαφνικών τρικυμίων.

στο παρελθόν μόνο με βάρκα, σήμερα είναι προσβάσιμες από την ξηρά. Η αλλαγή αυτή έχει επηρεάσει και τη διάλυση του βυθού στα ρηχά σημεία, όπως σχολιάζει παραπάνω ο Παύλος.

Για να αντιληφθεί κανείς τη σημασία αυτής της μεταβολής θα πρέπει να συνυπολογίσει την πλοήγηση στη λίμνη ως μια συνολική εμπειρία που περιλαμβάνει το σύνολο των αισθήσεων. Οι βαρκάρηδες ήξεραν να προσανατολίζονται και αισθάνονταν που βρίσκονται όχι μόνο με βάση την οπτική επαφή –που δε θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη- αλλά κρίνοντας τον ήχο του σκασίματος των κυμάτων στα βράχια, τις αντηχήσεις στα λιμνοσπήλαια, την κατεύθυνση των ανέμων, τον έναστρο ουρανό.

- μέσα στη λίμνη όταν ήτανε πώς ξέρανε πού ήτανε ο βορριάς, νοτιάς, πώς να γυρίσουν πίσω στο χωριό, όταν δεν είχε ορατότητα;
- ε..βλέπανε πάλι όσο να ναι νύχτα, βλέπανε...το βουνό σου δείχνει κάτι...από τ'αστέρια...τώρα όταν υπάρχει ομίχλη κι έχω τον ήλιο πάνω να φαίνεται λίγο να φαίνεται, ξέρω που να πάω και στην Αλβανία να πάω ξέρω...και ξέρω που πάει ο ήλιος...ο ήλιος πάει προς δυσμάς. Κι έτσι ακριβώς θα φύγω εγώ προς ανατολάς, νοτιοανατολικά που λέμε θα πάω στο χωριό, αν έχει φεγγάρι, πάλι ξέρεις πως να πας...
- βλέπανε οι παλιοί από τον αέρα και από τ' αστέρια για τον καιρό;
- βλέπανε...ορισμένοι γερόντοι καταλαβαίνανε...και γρήγορα λέγανε ότι θα 'χουμε κακοκαιρία και πράγματι, ερχόταν αμέσως κακοκαιρία..ενώ τώρα... (Βλαδίμηρος, Ψαράδες,01.01.2003).

Στον οικισμό των Ψαράδων, είναι γνωστά περιστατικά βαρκάρηδων που χάθηκαν στη λίμνη με πυκνή ομίχλη και καθοδηγήθηκαν από τους συγχωριανούς τους με φωνές από τις όχθες ή με την κρούση της καμπάνας της εκκλησίας του χωριού που έδινε ένα ακουστικό στίγμα της σωστής κατεύθυνσης.¹⁵⁸

Ο προσδιορισμός των ανέμων είχε επίσης καθοριστική σημασία για την πλοήγηση, την πρόβλεψη των καιρικών συνθηκών και τον προσανατολισμό μέσα στη λίμνη:

ο βοριάς ήτανε «Σέβερ», ο βορειοανατολικός «Στρεκ», ο βορειοδυτικός «Οτζγκόρε», βορειοδυτικός ήταν και ο «Νίβιετο», αυτός ήταν πολύ κρύος, «Γιουγκ» και «Λίβας» ήταν ο νοτιάς (Βλαδίμηρος, 01.01.2003, Ψαράδες).

¹⁵⁸ Μια πολύ ενδιαφέρουσα αναλογία ως προς τον ακουστικό προσανατολισμό μας δίνει η Ελένη Κοβάνη για τη παλιά λίμνη της Κάρλας:

Όταν υπήρχε ομίχλη, για παράδειγμα, και τα σημάδια από τη στεριά γίνονταν άφανα την ημέρα, ή κατά τη νύχτα δεν υπήρχε δυνατότητα να γίνει ορατή η θέση των αστεριών στον ουρανό, στις περιπτώσεις αυτές σημεία προσανατολισμού γίνονταν ήχοι ποικίλων μορφών (...) Συνάμα, οι ανησυχούντες έξω κάτοικοι του χωριού, βλέποντας τα πάντα χαμένα μέσα στο ομιχλώδες στρώμα, έκαναν να ηχούν δυνατά οι καμπάνες του χωριού. Οι δυνατοί ρυθμικοί ήχοι, με τους αόρατους δρόμους που άνοιγαν στην ατμόσφαιρα, αποτελούσαν τις πυξίδες των αγωνιούντων ψαράδων (Κοβάνη 2009: 323-324).

Η ρευστότητα της λίμνης και οι αλλαγές της συμπεριφοράς της, απαιτούσαν μια διαρκή προσαρμοστικότητα ως προς τις παραγωγικές πρακτικές αλλά και τον καθημερινό τρόπο ζωής. Οι κάτοικοι των Ψαράδων υποχρεώθηκαν αρκετές φορές να μετακινήσουν τα νοικοκυριά που πλημμύριζαν από την άνοδο του νερού, σε ψηλότερα σημεία του χωριού. Σήμερα το χωριό «κυνηγά» με νέες προβλήτες, δρόμους και εγκαταστάσεις τη δραματική αποχώρηση της λίμνης από τον κόλπο των Ψαράδων. Όχι μόνο οι κάτοικοι των Ψαράδων αλλά γενικότερα πολλοί Πρεσπιώτες ή Πρεσπιώτισσες ταύτιζαν –και μερικοί ακόμη ταυτίζουν- την περιοδικότητα της ανόδου και της πτώσης της στάθμης με σημαντικά ιστορικοπολιτικά γεγονότα, πολέμους ή καταστροφές:

στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν άρχισε ο Πρώτος Παγκόσμιος, άρχισαν να 'ρχονται τα νερά, απ'τη λίμνη, να φουσκώνουν...και ότι δω μέχρι την πλατεία είχαν φτάσει τα νερά...κάτω το σπίτι το δικό σας λίμνη ήταν εκεί πέρα...λοιπόν.αλλά το 12, 13 θέλω να σου πω. Και το 14 έπιασε ο Πρώτος Παγκόσμιος και φουσκώσε η λίμνη.. [...] όταν άρχισε πάλι το 38 η λίμνη να φουσκώνει και πραγματικά ήρθε κι ο Δεύτερος και εδώ εγώ θυμάμαι τότες τον Πρώτο δεν ήμουν γεννημένος...τον Δεύτερο...όπως είναι ο κάμπος πάνω απ'το Λαιμό για την Κούλα ήταν όλο με νερά...είχαν ενωθεί οι λίμνες και είχανε βάλει παλούκια...εγώ όταν περνούσα απο κεί στον κώλο, με συγχωρείς, από πίσω στο μουλάρι...όπου έβλεπα στεριά κατέβαινα, όπου έβλεπα νερά πάλι ανέβαινα...για να περάσω, έτσι ήταν...λοιπόν [...] σε κάθε έναν πόλεμο...το 52-53 με την Κορέα, άρχισε να φουσκώνει το νερό...αλλά σταμάτησε και πάλι [...] αυτά τα λεν οι γέροι...όταν έρχεται το νερό έχουμε πολέμους...αν φεύγει το νερό δεν έχουμε. (Βλαδίμηρος, 01.01.2003, Ψαράδες).

Το 1914 μου έλεγε ο μπαμπάς μου είχε έρθει με την οικογένειά του και εγκαταστάθηκε στους Ψαράδες. Είχε έρθει για να δει τους γονείς του. Και κείνη τη χρονιά άρχισε ο Παγκόσμιος Πόλεμος. Και στον Άγιο Γερμανό εκεί στα βουνά ήταν οι Βούγαροι. Εδώ είχαμε συμμάχους τους Γάλλους. Εδώ είχαμε Γάλλους. Μου λεγε ο γέρος ότι εκείνη τη χρονιά είχε φουσκώσει τόσο πολύ η λίμνη που είχαν ενωθεί Μεγάλη λίμνη και Μικρή λίμνη είχαν γίνει ίσα. Εκεί που ναι τώρα ο δρόμος και πάμε για τους Ψαράδες ήταν ρηχά τα νερά. Διάλεξαν τότες που είναι τα πιο ρηχά και βάλανε πασσάλους για να ξέρουν που είναι τα ρηχά και περνούσα μέσα από το νερό με τα ζώα. Εκεί στην Κούλα που είναι η γέφυρα τώρα, είχανε βάλει τον γέρο το δικό μου, είχαν δέσει ένα σχοινί...και είχε μια βάρκα ο γέρος και με το σχοινί τους έβγαζε από δω τους περνούσε από κει...αυτή τη δουλειά έκανε...τον πληρώνανε όσοι περνούσανε. Τα ζώα τα δένανε πίσω από τη βάρκα, αυτά κολυμπάνε ξέρεις...οι άνθρωποι περνούσαν με τη βάρκα και από πίσω τα ζώα κολυμπώντας βγαίνανε στην άλλη μεριά. Αυτή τη δουλειά έκανε ο γέρος μου, το 1914 (Γιώργος και Μαρία, Λευκώνα, 03.09.06).

Στην αντίληψη των ψαράδων, των βαρκάρηδων και των κατοίκων των παραλίμνιων οικισμών η λίμνη είναι ένα δυναμικό, ρευστό πεδίο, ένας ζωντανός οργανισμός που «αναπνέει», εξελίσσεται, «αναδιπλώνεται» και δύσκολα ελέγχεται. Η λίμνη, «φουσκωμένη» ή «πεσμένη», ήρεμη ή τρικυμισμένη, με καθαρό ορίζοντα ή σκεπασμένη από ομίχλη, απαιτεί διαρκή προσαρμογή και συνεχή επαγρύπνηση των αισθήσεων. Οι παραλίμνιες κοινότητες προσπάθησαν παραδοσιακά να ελέγξουν το μικρο-περιβάλλον της λίμνης με εμπειρικές πρακτικές συσσωρευμένης γνώσης και να «δαμάσουν» τις «διαθέσεις» και τις μεταμορφώσεις της μέσα από και τις σταθερές αναφορές της συλλογικής μνήμης. Η αναφορά των ονομασιών κάθε βράχου, σχηματισμού, η σπηλιάς, η διαμόρφωση ενός πλήρους

νοερού «αναπτύγματος» της παρόχθιας μορφολογίας, η παραστατική περιγραφή της αισθητικής εμπειρίας συγκεκριμένων λιμναίων θέσεων, και η ανάκληση παλιών ιστοριών και περιστατικών, στοχεύουν ακριβώς στη διατήρηση ενός γνωσιακού και συμβολικού ελέγχου επί της συχνά απροσδιόριστης και «λανθάνουσας» υδάτινης επιφάνειας.

3.6. «Εδώ είναι η ουσία πως ερήμωσε ο τόπος ο δικός μας...»:

μνήμη, εμπειρία και υλικότητα του εμφυλίου.

Πέρα από τις διάφορες θεωρητικές προοπτικές υπό τις οποίες προσεγγίζεται η μνήμη, είναι γενικά αποδεκτό ότι οι κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες μέσα από τις οποίες συγκροτείται, προϋποθέτουν τη σύνδεση με τόπους και ορόσημα που λειτουργούν ως χωρικά πεδία αναφοράς αλλά και με συγκεκριμένες υλικές δομές οι οποίες επενδύονται με κοινά ή και αντικρουόμενα νοήματα. Η υλική πραγματικότητα και η χωρική διάταξη τόπων και αντικειμένων, ως χρονικά ανθεκτικές και διαρκείς αναφορές κοινωνικής αμοιβαιότητας και διαπραγμάτευσης, αποτελούν καθοριστικές συνισταμένες στο δυναμικό πεδίο της συνεχούς μνημονικής κατασκευής και αναπαραγωγής, λειτουργώντας ενοποιητικά και διαμεσολαβητικά μεταξύ του προσωπικού και του συλλογικού. Όπως έχει παρατηρήσει ο σημαντικός Γάλλος ιστορικός Pierre Nora, «η μνήμη ριζώνει στο συμπαγές, σε χώρους, χειρονομίες, εικόνες και αντικείμενα» (Nora 1989: 6).

Η σύνδεση της μνήμης με την υλικότητα τείνει να αναφέρεται κυρίως στις στρατηγικές εκ των άνω διαχείρισης της μνήμης με τις οποίες οι πνευματικές και κοινωνικές ελίτ προωθούν ή επιβάλλουν συγκεκριμένες εκδοχές του παρελθόντος μέσα από υλικές, συμπαγείς μεταφορές του κυρίαρχου λόγου όπως είναι τα επίσημα αρχεία, τα μνημεία και οι ιστορικοί τόποι, η αρχιτεκτονική. Αυτές οι «πρακτικές εγγραφής»¹⁵⁹ όπως τις έχει ονομάσει ο Paul Connerton (1990), αφήνουν πίσω τους περισσότερο ορατά και προσβάσιμα υλικά ίχνη σε σχέση με τις σωματικές μνημονικές πρακτικές οι

¹⁵⁹ Ακολουθούμε εδώ την απόδοση των όρων “inscribing / incorporating practices”. Βλ. σχετικά Παραδέλλης 1999.

οποίες έχουν επιτελεστικό και ευμετάβλητο χαρακτήρα και καθορίζονται μέσα από κώδικες κοινωνικής συμπεριφοράς.

Θα πρέπει ωστόσο να έχουμε υπ'όψη ότι «η μνήμη χρησιμοποιείται επίσης στην υπηρεσία της αντίστασης» (Van Dyke και Alcock 2003: 3) έναντι του κυρίαρχου λόγου και ότι η ανασύνθεση των υλικών στοιχείων είναι δυνατόν να λειτουργήσει ως αντίβαρο στις επίσημες εκδοχές επιλεκτικής μνήμης ή λήθης. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί:

επειδή ο υλικός κόσμος διαρκεί και επιβιώνει των δημιουργών του, μπορεί να χρησιμεύσει ως μνημείο των προσπαθειών και των ιδανικών τους. Ταυτόχρονα ωστόσο, για τον ίδιο λόγο, τα αντικείμενα επιζούν με τρόπους απρομελέτητους από τους δημιουργούς και τους ιδιοκτήτες τους για να αποτελέσουν τεκμήρια πάνω στα οποία είναι δυνατόν να ανακατασκευαστούν άλλες ερμηνείες του παρελθόντος (Radley 1990: 58).

Αυτή την αμφισημία τη διαπιστώνει κανείς και ως προς τη χωρική διάσταση της μνήμης καθώς η διαμόρφωση των μνημονικών τόπων παραπέμπει τόσο στην υλική, και βιωματική τους υπόσταση όσο και στη συμβολική τους επένδυση και ιδεολογική χρήση η οποία και τείνει να επικαλύπτει τις άλλες διαστρωματώσεις. Σύμφωνα με τον Nora, οι μνημονικοί τόποι, είναι ταυτόχρονα «απλοί και διαφορούμενοι, φυσικοί και τεχνητοί, άμεσα διαθέσιμοι στη συμπαγή αισθητηριακή εμπειρία αλλά και επιρρεπείς στην πιο αφαιρετική επεξεργασία» (Nora 1989: 18-19). Η φανταστική κατασκευή και η συμβολική κεφαλαιοποίηση των μνημονικών τόπων, συνεπάγεται τη σταδιακή αποσυσχέτισή τους από τις βιωματικές αναφορές και τη ζωτικότητα της καθημερινότητας και τη μεταφορά τους σε ένα αφαιρετικό, συμβολικό επίπεδο. Αυτή η συνεχής, αφαιρετική διαδικασία συγκρότησης και παγίωσης μνημονικών τόπων, προδίδει την απουσία ή την ανεπάρκεια μιας ουσιαστικής χωρικής σχέσης με τη μνήμη:

Υπάρχουν lieux de mémoire, μνημονικοί τόποι, γιατί δεν υπάρχουν πια milieux de mémoire, πραγματικά μνημονικά περιβάλλοντα. (Nora 1989: 7)

Όσο λιγότερο η μνήμη βιώνεται εσωτερικά τόσο περισσότερο υφίσταται μόνο χάρη στα εξωτερικά της υποστηρίγματα και σύμβολα (Nora 1989: 13).

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται παρακάτω στην ανεξερεύνητη υλικότητα και χωρικότητα της μνήμης του εμφυλίου στην περιοχή των Πρεσπών. Αναγνωρίζοντας το τοπίο της Πρεσπών ως ένα συμβολικό πεδίο μνημονικής αναπαραγωγής και διαχείρισης, προσεγγίζουμε εδώ, βαθύτερα από τους κυρίαρχους αισθητικούς και ιδεολογικούς συνειρμούς, τα «πραγματικά μνημονικά περιβάλλοντα» της μνήμης του εμφυλίου έτσι όπως διαμορφώνονται μέσα από τις προφορικές αφηγήσεις, τους τόπους και τα αντικείμενα που συνδέονται με προσωπικές ιστορίες, τη βιωμένη εμπειρία των γεγονότων και των επιπτώσεων του πολέμου, καθώς και τις υλικές μεταμορφώσεις που αυτός άφησε πίσω του. Αυτές οι λιγότερο

«ορατές» και προσβάσιμες υλικές και χωρικές δαστάσεις, συνθέτουν το υπόστρωμα μιας άλλης, ανεπίσημης κληρονομιάς η οποία προϋποθέτει την «υπόγεια» παρουσία μιας άλλης μνήμης, μιας «counter-memogy» σύμφωνα με τον γνωστό όρο του Foucault (1977) και η οποία διαφοροποιείται ως προς τα δομικά στοιχεία και τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά από την καθιερωμένη έννοια της ιστορικής κληρονομιάς για την οποία είναι ήδη γνωστή η περιοχή.

Η χωρική αναδιάταξη και οργάνωση του Δημοκρατικού Στρατού και της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, αλλά κυρίως η βίαιη κατάλυσή της τον Αύγουστο του 1949, είχε άμεσες και καθοριστικές επιπτώσεις στις προσωπικές «γεωγραφίες» των κατοίκων και ιδιαίτερα των ντόπιων σλαβόφωνων που είχαν παραμείνει στα χωριά και οι οποίοι αναπόφευκτα συμμετείχαν στο χτίσιμο των στρατιωτικών και διοικητικών υποδομών της «Ελεύθερης Ελλάδας», στελέχωσαν σε υψηλά ποσοστά τον Δημοκρατικό Στρατό μέσω των συνεχών επιστρατεύσεων, αλλά και βίωσαν το κόστος της τελικής έκβασης, είτε ακολουθώντας την έξοδο των ανταρτών προς τις ανατολικές χώρες, είτε επιστρέφοντας στα έρημα και κατεστραμμένα χωριά τους. Για όλους τους Πρεσπιώτες, αλλά ιδιαίτερα για τους σλαβόφωνους, η νέα χωρική πραγματικότητα που δημιούργησε ο εμφύλιος, σήμαινε την απώλεια των δικών τους τόπων και προσώπων και τον κατακερματισμό του οικείου, βιωματικού τους χώρου.

Παραθέτουμε παρακάτω κάποια από τα επεισόδια και τις προσωπικές διαδρομές του εμφυλίου, έτσι όπως ανακαλούνται σήμερα από τους ίδιους τους Πρεσπιώτες, χρησιμοποιώντας αποσπάσματα από αφηγήσεις ζωής και επικεντρώνοντας σε σημεία που μπορούν να θεωρηθούν κομβικά τόσο ως προς τις μεταβολές του χωρικού και κοινωνικού πλαισίου αναφοράς της μνήμης όσο και ως προς και τη συμπύκνωση της αφήγησης.¹⁶⁰ Τα πέντε διαφορετικά πρόσωπα που αφηγούνται, αν και εκτός από μια περίπτωση είναι ντόπιοι σλαβόφωνοι, δεν έχουν απαραίτητα την ίδια ηλικία, ούτε και βίωσαν τα ίδια γεγονότα υπό τις ίδιες συνθήκες. Ο Σταύρος από το Πλατύ, ο οποίος επιστρατεύτηκε από τους αντάρτες, τραυματίστηκε στο Γράμμο και τελικά αυτομόλησε στις κυβερνητικές δυνάμεις, γύρισε στην Πρέσπα στα τέλη του 1949, αφού κρατήθηκε για λίγο στις φυλακές της Φλώρινας. Ο Νίκος από τον Άγιο Γερμανό υπήρξε κρατούμενος των ανταρτών, μετακινήθηκε στο Γράμμο και πέρασε ένα διάστημα στην Αλβανία και τη Ρουμανία απ' όπου και επέστρεψε το 1954. Ο Ηλίας από το Πλατύ άφησε ως δεκατετράχρονο παιδί το χωριό του κατά την έξοδο του 1948 και επέστρεψε από την Πολωνία για λίγο το 1960, πριν να μεταναστεύσει στη Γερμανία. Η Σοφία αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τον ερειπωμένο σήμερα οικισμό του Αγκαθωτού για την Αλβανία και τελικά την Πολωνία απ' όπου επέστρεψε το 1964 και εγκαταστάθηκε τελικά στη Μικρολίμνη. Ο Γιώργος, από τη Λευκώνα, ο οποίος γεννήθηκε στη Μικρασία, ακολούθησε όπως και οι

¹⁶⁰ Για τις διαδικασίες μετατροπής της βιωμένης εμπειρίας σε μια «βιο-αφήγηση» βλ. Βαν Μπουσχότεν 1997: 211-220.

υπόλοιποι πρόσφυγες την αποχώρηση του Κυβερνητικού Στρατού στη Φλώρινα και επέστρεψε με τη λήξη του πολέμου.

Η αποχώρηση των κρατικών αρχών και του Κυβερνητικού Στρατού από τα χωριά της Πρέσπας και η κατάληψη του ελέγχου της περιοχής από τον Δημοκρατικό Στρατό μέσα σε λίγα μόλις εικοσιτετράωρα αποτελεί ένα πρώτο μεταβατικό σημείο, καθώς σηματοδότησε μια γεωπολιτική αλλά και σημασιολογική οριοθέτηση, αποκόπτοντας την περιοχή από τη δικαιοδοσία της κρατικής επικράτειας και ταυτίζοντας τους σλαβόφωνους χωρικούς σε πρώτη φάση με τις επιχειρήσεις των ανταρτών και μακροπρόθεσμα με τη μοίρα των ηττημένων του εμφυλίου:

Ο στρατός πήρε όλη τη Λευκώνα, τους Ποντίους και από τον Άγιο [Γερμανό] και Λαιμό, τους Ποντίους τους πήρε μαζί. Αυτούς τους είχε ειδοποιήσει... με κατάλαβες; Αλλά τους δικούς μας δεν τους είχε ειδοποιήσει... εμείς τώρα πήγαμε με τα κάρρα...αλλά δεν ξέραμε για πού πάμε... όταν πήγαμε στο Λαιμό άρχισαν να φορτώνουν εκεί κασόνια, μασόνια... ό,τι είχε και δεν είχε, οι αποθήκες και ο Στρατός... Δεν ήξερε ο κόσμος, ρε παιδί μου, ότι φεύγει ο Στρατός. Δεν ήξερε. Δεν είχαν πει αυτοί ότι φεύγουν. Αλλά κοίταξε να δεις... και να ήξερε ο κόσμος, δεν μπορούσε οικογενειακά να πάει... Να πηγαίνανε που; Δηλαδή όταν μου παίρνεις εμένα το κάρρο, τα υπάρχοντά μου, πού να τα φορτώσω εγώ, σε τι να τα βάλω για να φύγω για τη Φλώρινα, στον ώμο; Με κατάλαβες; Αυτά τα κάρρα που τα πήραν αυτοί, τα πήρανε, φορτώσανε σ' ορισμένους ανθρώπους, στο στρατό, στη χωροφυλακή και τράβηξαν για τη Φλώρινα. Τα κάρρα πήγανε μέχρι τη Φλώρινα. Ξεφόρτωσαν και ύστερα γυρίσανε. Όταν γυρίσαμε εδώ ήταν ήδη εδώ. Πώς ήρθανε, από πού ειδοποιήθηκαν, ένας Θεός ξέρει... Δεν ξέρω. [...] Ο Στρατός είχε εγκαταλείψει την Πύλη από νωρίς. Απ' την Κούλα κάτω δεν υπήρχε Στρατός, ούτε χωροφυλακή και αυτοί πραγματικά οι αντάρτες αλώνιζαν: Ψαράδες, Πύλη, Πυξό, Βροντερό, Δασερί (Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003).

Ενώ οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, ακολουθώντας την αποχώρηση των κρατικών αρχών και του Στρατού, εγκαταστάθηκαν στη Φλώρινα, οι ντόπιοι παρέμειναν στα χωριά, εργάστηκαν στην κατασκευή των οχυρωματικών έργων και των υποδομών της «Ελεύθερης Ελλάδας» και τροφοδότησαν με έμπυχο υλικό το Δημοκρατικό Στρατό. Με την εξαίρεση όσων είχαν ήδη στρατευτεί στον Κυβερνητικό Στρατό και όσων διέφυγαν μέσω της Μεγάλης Πρέσπας στη Γιουγκοσλαβία προκειμένου να αποφύγουν την επιστράτευση, οι περισσότεροι νέοι άντρες αλλά και πολλές γυναίκες επιστρατεύτηκαν και ακολούθησαν τους αντάρτες στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, αφήνοντας στα σπίτια κυρίως τις γυναίκες με τα μικρά παιδιά και τους ηλικιωμένους.

Ε, τότε με τη σειρά τη δικιά μου ήτανε 500 άτομα. Εδώ ξέρεις ότι η Πρέσπα να μη σου τα πω έτσι σαν πολύ μεγάλα, μπορεί να είχε μια μεραρχία αντάρτες. Γιατί ήμασταν περίπου, να πούμε, γύρω στους δέκα χιλιάδες πληθυσμό, η Πρέσπα εδώ, χωρίς τα Κορέστεια. Δεν είχαν αφήσει, να πούμε, άνθρωπο από 40 χρονών και κάτω που να μην είναι αντάρτης ... να επιστρατευθεί... και οι υπόλοιποι που δεν είχαν επιστρατευτεί δούλευαν στα έργα που σκάβανε δεξιά αριστερά στα βουνά -με κατάλαβες;- κάνανε αμπριά, πολυβολεία και ξέρω 'γω... Είχε μείνει η 'Γερουσία'... Όταν επιστρατεύτηκα εγώ, μπορεί να ήμασταν 500 άτομα. Βροντερό, Πυξό, Ψαράδες, Δασερί, Άγιος Αχίλλειος, Άγιος Γερμανός, Λαιμός, Μηλιώνα, Πλατύ, Καλλιθέα, Λευκώνα, Καρυές, Μικρολίμνη...500 άτομα και, ήμασταν. (Σταύρος, Πλατύ, 21.04.2006).

Για τους Πρεσπιώτες που ακολούθησαν το Δημοκρατικό Στρατό, οι περισσότεροι ως μαχητές ή υποστηρικτικό δυναμικό αλλά και κάποιοι ως κρατούμενοι (όπως στην περίπτωση του Νίκου), η πορεία από τους ορεινούς ελιγμούς και τις εχθροπραξίες στο Γράμμο και το Βίτσι έως και την τελική έκβαση της παράδοσης ή της εξόδου στις ανατολικές χώρες, διαμορφώνεται μέσα από καθοριστικές, προσωπικές, διαδρομές ζωής οι οποίες έχουν αποτυπωθεί με χαρακτηριστική ενάργεια και αφηγηματική πυκνότητα ως προς τα χρονικά και χωρικά ορόσημα, όπως οι ημερομηνίες, οι μέρες παραμονής, τα τοπωνύμια, οι τοποθεσίες ή ακόμα και η μορφολογία του εδάφους:

Μας πήραν από 'δω, πήγαμε Περικοπή. Απ'την Περικοπή...πίσω απ' το Βίτσι...Απ' την Περικοπή, ξεκινάμε η ώρα τρεις και φτάνουμε η ώρα οκτώ στο Σκοπό πάνω, προς την Παπαδιά, δηλαδή τόσο μεγάλη πορεία...από η ώρα τρεις και φτάσαμε η ώρα οκτώ στο Σκοπό πάνω και απο κει μας πήραν και μας πήγανε, που λες, στο Καϊμάκτσαλαν. Εκεί μας οπλίσανε με όπλα, με σφαίρες, με χειροβομβίδες και ξανά πίσω και ξανά στο Βίτσι ήρθαμε, που λες. Κι ύστερα έγινε, να πούμε, η διανομή, κατά τμήματα (Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003).

Πήραμε για τη Σφήκα ένα μονοπάτι, απάνω από τη Σφήκα...στου Βατοχώρι τα λιβάδια. Μείναμε στο σχολείο του Βατοχωρίου για κάμποση ώρα, ξεκουραστήκαμε, από κει μας πήγανε Ιεροπηγή και κει είχανε πολιτοφυλακή, μας κρατήσαν εκεί μέσα ένα βράδυ την άλλη μέρα.. Πολυάνεμο, Διποταμία, Κομνηνάδες ένα χωριό, Διποταμία, Μεσόβραχο, Πεύκο από κει Πεύκο, ανεβήκαμε ψηλά πάνω, κατεβήκαμε στο Λιβαδοτόπι και στη Γράμμουστα [...] Αυτά, σου λέω, 21 Μαΐου φύγαμε από Κρανιές, 26 Μαΐου φτάσαμε στη Γράμμουστα του '48 και μετά 19 Αυγούστου με 20 στην Αλβανία...Τα χωριά...ένα δασωμένο, Φλάμπουρο λέγεται, μετά Μονόπυλο, Σλήμνιτσα, πίσω από τον αυχένα Γιαννοχώρι... Αλβανία» (Νίκος, Άγιος Γερμανός, 22.04.2006).

Αυτομόλησα μαζί μ' έναν από το Μπούφι... Αυτομολήσαμε και οι δυο. Ήτανε μια ομίχλη... μα τι ομίχλη... Και το Μαλιμάδι, να ξέρεις, είναι, που λες, πολύ ανάποδο έχει κάτι τρύπες... Μπαίνεις μέσα και αντί να βγεις, να πούμε, απέναντι γυρίζεις και βγαίνεις στο ίδιο μονοπάτι! Δηλαδή ξεκινήσαμε πρωί και ευτυχώς φτάσαμε, να πούμε, ηλιοβασίλεμα που είχε τραβηχτεί η ομίχλη κάτω (Σταύρος, Πλατύ 04.01.2003).

Γι' αυτούς που έμειναν πίσω, και ήταν τότε παιδιά, οι διαδρομές και οι εμπειρίες ήταν διαφορετικές:

«Εμάς μας πήρανε το '48 το Μάρτιο από δω, από τα χωριά, μια μέρα το δικό μας το χωριό μια μέρα τα άλλα τα χωριά από κει... Εγώ κι ο αδερφός μου φύγαμε με το παιδομάζωμα τότες... Κοίταξε, επειδή βομβάρδιζαν τ' αεροπλάνα, έρχονταν κάθε μέρα, εμείς αναγκαστήκαμε το βράδυ πήγαμε στον Άγιο Γερμανό. Κοιμηθήκαμε εκεί μια μέρα, μια νύχτα δηλαδή, και την άλλη μέρα πρωί πρωί περάσαμε ένα βουναλάκι και ήταν εκεί μια χαράδρα και κρυφτήκαμε μια ολόκληρη μέρα καθήσαμε στις χαράδρες εκεί μέσα στις πέτρες, γιατί τα αεροπλάνα γυρίζανε, γυρίζανε, για να μη μας βλέπουν εμάς... Μόλις βράδιασε μετά φεύγοντας από κει, περάσαμε τα σύνορα. Δεν περάσαμε από κάτω που είναι ο δρόμος... Βουνό - βουνό βγήκαμε στο πρώτο χωριό, το Ντούπενι, με τα πόδια πήγαμε στο άλλο χωριό, το Λιούμποϊνο, και κει καθήσαμε καμιά δεκαριά μέρες και απο κει μας πήγαν σε ένα άλλο χωριό πέρα από τη Μπίτολα...» (Ηλίας, Πλατύ, 03.09.06).

Κατά έναν ειρωνικό τρόπο, για τους περισσότερους Πρεσπιώτες και τις Πρεσπιώτισσες, οι τόποι του εμφυλίου δε βρίσκονται τόσο στην ίδια την Πρέσπα, αλλά διασκορπίζονται στα χωριά, τα

μονοπάτια, και τους ορεινούς όγκους που περπάτησαν ως αντάρτες στο Γράμμο, το Βίτσι και την Αλβανία, ή στους σταθμούς της μεγάλης εξόδου, από το πέρασμα των συνόρων στη Γιουγκοσλαβία έως την Τσεχοσλοβακία, την Πολωνία ή την Ουγγαρία. Πρόκειται για μια τραυματική και θραυσματική γεωγραφία η οποία καθορίζεται από συνθήκες χωρικού κατακερματισμού και διασποράς όπως η φυλάκιση, η εξορία, ο αποχωρισμός των οικογενειών.¹⁶¹

Η επιστροφή έρχεται για τους περισσότερους με αρκετά χρόνια καθυστέρηση¹⁶² σ' έναν χώρο σχεδόν έρημο και υπό στρατιωτική επιτήρηση, όπου τα περισσότερα χωριά δεν κατοικούνται, οι περιουσίες έχουν καταστραφεί, λείπουν τα χέρια και τα εργαλεία για την καλλιέργεια των χωραφιών, ενώ οι συγγενικές και κοινωνικές σχέσεις -όταν αυτό είναι δυνατόν- αποκαθίστανται δειλά και θραυσματικά:

11 του Δεκέμβρη εγώ έφυγα απ' τις ποινικές φυλακές απ' τη Φλώρινα κι ήρθα στην Πρέσπα. Ήρθα αλλά δεν είχα κανέναν...εγώ δεν είχα ούτε πατέρα ούτε μάνα. Πήγα σε μια ξαδέρφη αυτή είχε πιαστεί τραυματίας στη Φλώρινα, στη μάχη της Φλώρινας, είχε απολυθεί και ο άντρας της είχε παραδοθεί ακόμα το '47...όχι, το '48 είχε παραδοθεί και άθησα σ' αυτούς. Εδώ όταν ήρθαμε ήταν ερημιά...Δηλαδή μαζευτήκαμε γύρω στα είκοσι άτομα. Αυτό είναι όλο... Εμείς οι Πλατεώτες, πηγαίναμε στη Λευκώνα και κοιμόμασταν το βράδυ. Δεν κατοικούσε το βράδυ κανένας εδώ. Μόνο την ημέρα ερχόμασταν εδώ για τα ζώα, το βράδυ πάλι, σύμπτυξη... Η Καλλιθέα δεν κατοικούσε. Στην Καλλιθέα επαναπατρίστηκαν αυτοί το '52. Όταν θα 'ρχονταν οι έποικοι τότε φύγανε οι Καλλιθιώτες πήγανε για την Καλλιθέα. Στη Μηλιώνα δε κατοικούσε κανένας, κατοικούσαν στο Λαιμό, μόνο την ημέρα. Στην Οξυά δε κατοικούσε κανένας, στη Μικρολίμνη καθόντανε, στις Καρυές δε κατοικούσε κανένας στη Μικρολίμνη καθόντανε (Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003).

«Όταν ήρθα εγώ εδώ πέρα πάλι τρόμαξα...όλος ο κόσμος μες στο χακί ήτανε...Είχανε φέρει τους έποικους, άλλοι αξύριστοι, άλλοι... ξέρεις απ' τα πρόβατα. Ήρθαν απ' τις φυλακές, από τις εξορίες...στρατιώτες, αντάρτες που 'χαν πιαστεί...Να μου φαίνονται άσχημοι, να μη μπορώ να τους γνωρίσω...ακόμα και τους δικούς μου. Έναν ξάδερφο...μαζί μεγαλώναμε...μες στο χακί, αξύριστος με αγκάλιαζε... «Α ρε, ποιός είσαι;» Μου λέει: «ο Θανάσης» (Χρήστος, Άγιος Γερμανός, 22.04.2006).

Γιώργος: τίποτα δεν είχαμε πάρει μαζί μας παιδί μου, όλο το σπίτι έτσι έμεινε. Εκεί που πήγαμε στη Φλώρινα μας δώσανε από ένα πάπλωμα και μια κουβερτούλα. Τα σπίτια μας όπως ήτανε γεμάτα τ' αφήσαμε και φύγαμε. Ζώα είχαμε όλα τα παρατήσαμε και φύγαμε. Όταν γυρίσαμε, μας δώσανε μια τσάπα, ένα δρεπάνι που θερίζαμε σιτάρια, ένα πριονάκι, κάτι ψευτοπράγματα και αυτά μας τα χρεώσανε...Εγώ όταν ήρθα εδώ πέρα δεν είχα σπίτι πού να μείνω, το σπίτι ήταν μόνο τα τέσσερα ντουβάρια ήτανε...και πήγα κάθισα σ' ένα σπίτι ντόπιο που ήτανε κενό... Ο πατέρας της κοπέλας που έμενε εκεί ήταν φυλακή τον σκοτώσανε τότες...πέρασε

¹⁶¹ Σχετικά με τη τραυματική εμπειρία των πολιτικών προσφύγων και του «παιδομαζώματος» βλ Βιδάλη 1999. Για τη θεωρητική συζήτηση της τραυματικής μνήμης βλ. ενδεικτικά Caruth 1996, Robben και Suárez-Orozco 2000.

¹⁶² Για πολλούς Πρεσπιώτες πολιτικούς πρόσφυγες η επιστροφή δεν ήρθε ποτέ ή εκκρεμεί ακόμη καθώς με το νόμο 1540 (ΦΕΚ 1985/Α/67) αποκλείστηκαν από τον επαναπατρισμό όσοι δε θεωρήθηκαν «Έλληνες το γένος» (βλ. και Κωστόπουλος 2002: 298-299). Τα τελευταία χρόνια επιτράπηκε κατά περιόδους η περιορισμένη είσοδος πολιτικών προσφύγων από τη Πρώην Γιουγκοσλαβική Μακεδονία και η σύντομη επίσκεψη των τόπων καταγωγής τους χωρίς ωστόσο να λείψουν διάφορα γραφειοκρατικά προβλήματα που στέρησαν τελικά σε αρκετούς αυτή τη δυνατότητα.

στρατοδικείο...τον σκοτώσανε τον πατέρα της...και η μάνα της και τ'αδέρφια της φύγανε, πήγανε στο παραπέτασμα, αυτή ήτανε φυλακή και το σπίτι ήτανε κενό και πήγα εκεί έμεινα μεχρις ότου μας δώσανε μερικά σανίδια κι έκανα ένα δωμάτιο...και πήγα στο σπίτι μου μετά (Γιώργος και Μαρία, Λευκώνα, 03.09.06).

Εγώ κάθισα στην Πολωνία 16 χρόνια...από το '49 μέχρι το '65. Το '65 γύρισα. Το παιδί μου το είχα από ένα χρόνο το έφερα εδώ 17, ένα χρόνο έζησε, μόλις μπήκε στα 19 έφυγε απ'τη ζωή... Πήγαμε μια φορά στο Αγκαθωτό, το είδαμε, και στο Βροντερό πήγαμε, τίποτε... ερείπια ήτανε, δεν είχε σπίτι, η εκκλησία λίγο φαινότανε...Μόλις ήρθαμε, πήγαμε στη Φλώρινα, στους Ψαράδες, δεν είχαμε πού να πάμε, δεν είχαμε ούτε βάρκα...όλα... όλα τα σήκωσαν, όλα... Μόνο αυτό λες; Τότες πριν μας πάρουνε, όλα τα καλαμπόκια εγώ και μια άλλη κοπέλα από τους Ψαράδες τα θερίσαμε, τα κάναμε, που λες, τα βάλαμε στ'αμπάρια, αλωνίσαμε...Όλα τα πράγματα τα σήκωσαν, τίποτα δεν αφήσανε...» (Σοφία, Μικρολίμνη, 05.09.2006).

Είναι φανερό ότι οι προσωπικές μνήμες δε χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια ούτε μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων (σλαβόφωνοι, πρόσφυγες) αλλά ούτε και μεταξύ των σλαβόφωνων, καθώς η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση ή και οι συγκυρίες έθεσαν πολλούς συγχωριανούς ή και συγγενείς σε αντίπαλα στρατόπεδα, και διαχώρισαν οικογένειες. Ταυτόχρονα, η ρευστότητα των μνημονικών διαδικασιών παράγει ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στην αφήγηση,¹⁶³ κάτι που οφείλεται όχι μόνο στην κλίμακα και την αμεσότητα της εμπειρίας αλλά και την «υποδόρεια» ενσωμάτωση μετεμφυλιακών αφηγήσεων και ιδεολογικών επιλογών.¹⁶⁴

Υπάρχουν ωστόσο, κάποιες κοινές συνισταμένες που διατρέχουν τις αφηγήσεις, καθώς οι προσωπικές μνήμες και διαδρομές διασταυρώνονται με τις εμπειρίες και τις αναμνήσεις των άλλων, των συγγενικών και οικείων προσώπων ή των συγχωριανών και ανασυγκροτούνται, συλλογικά πλέον, στα χρόνια που ακολουθούν μετά τον πόλεμο. Οι κοινές αυτές αναφορές συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με την απώλεια των οικείων τόπων (σπίτι, χωριό, γειτονιά) και τις χωρικές μετατοπίσεις που προκάλεσε ο εμφύλιος, ενώ εστιάζονται ιδιαίτερα στη μετεμφυλιακή ερήμωση της περιοχής, η οποία αποτέλεσε μια καθολική και μόνιμη μεταμόρφωση του χώρου. Αυτή ακριβώς η μετεμφυλιακή χωρική συνθήκη αποτελεί ένα ενοποιητικό στοιχείο της συλλογικής, μνημονικής διαπραγμάτευσης καθώς, αν και ο εμφύλιος επιβάρυνε ιδιαίτερα τους σλαβόφωνους με ένα πολιτικό στίγμα που ήρθε να προστεθεί στο εθνοτικό (Van Boeschoten 2000: 37), η δημογραφική, κοινωνική και οικονομική κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά τον πόλεμο είχε αντίκτυπο σε όλες τις εθνοτικές και πολιτισμικές κοινότητες (ντόπιοι, πρόσφυγες, Βλάχοι) που αυτοχαρακτηρίζονται σήμερα Πρεσπιώτες.

Η δραματική πληθυσμιακή πτώση, στα όρια της ερήμωσης, αμέσως μετά τον πόλεμο υπήρξε μια τραυματική τομή ασυνέχειας στην τοπική ιστορία. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ το 1940 ο πληθυσμός σε 17 χωριά της Πρέσπας ξεπερνούσε κατά πολύ τις 7000, η απογραφή του 1951

¹⁶³ Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο που παρατήρησα, για παράδειγμα, κατά τη συνομιλία μου με τους αφηγητές είναι η διαφορετική μνημονική διαβάθμιση της έντασης των βομβαρδισμών.

¹⁶⁴ Βλ. Βαν Μπουσχότεν 1997.

κατέγραψε λιγότερους από 1500 κατοίκους μία πληθυσμιακή κλίμακα η οποία με κάποιες αυξομειώσεις έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα. Αυτή η δραματική μεταβολή αντικατοπτρίζεται σαφώς στη μνημονική σύνδεση της περιοχής με τον εμφύλιο, η οποία δεν αναφέρεται τόσο στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν αλλά κυρίως στο «μετά», στην εμπειρία της ερήμωσης και της εγκατάλειψης, του κενού χώρου. Στην αρχή μιας συνέντευξης, ο συνομιλητής μου έθεσε αυτό που κατά τη γνώμη του θα έπρεπε να είναι το κεντρικό θέμα γύρω από το οποίο θα άξιζε να περιστραφεί η συζήτηση ως προς την τοπική ιστορία: «εδώ είναι η ουσία πώς ερήμωσε ο τόπος ο δικός μας...» (Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003). Πρόκειται για μια αποστροφή την οποία άκουσα, με κάποιες παραλλαγές (πώς «ερημώσανε» ή «χαλάσανε» τα χωριά, πώς «άδειασε η Πρέσπα»), από πολλούς ηλικιωμένους Πρεσπιώτες και η οποία αρθρώνεται πάντα με πικρία και με μια λανθάνουσα νοσταλγικότητα για τη ζωή στα χωριά πριν από τον πόλεμο.

Θέτοντας τη φράση αυτή στο κέντρο της προβληματικής αναδεικνύεται η υλική διάσταση ακριβώς της εμφυλιακής καταστροφής και της μετεμφυλιακής ερήμωσης. Ο εμφύλιος είναι ανιχνεύσιμος ως ένα «στρώμα καταστροφής» -για να χρησιμοποιήσουμε μια αρχαιολογική μεταφορά- υπό τη μορφή των υλικών καταλοίπων που άφησε πίσω του. Αυτή η διαδικασία υλικής φθοράς, ή ερειπιοποίησης, έχει ως αφετηρία τον Αύγουστο το 1949 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα καθώς οι οικισμοί αυτοί δεν εντάσσονται σε κάποιο λειτουργικό κύκλο ήπιων έστω δραστηριοτήτων.¹⁶⁵

Ο εμφύλιος άφησε επίσης πίσω του ένα σύνολο θέσεων, υλικών καταλοίπων και δομών όπως τα πολυβολεία, τα οχυρωματικά έργα και τα καταφύγια, οι σπηλιές «του Ζαχαριάδη» και «του Κόκκαλη»,¹⁶⁶ τα σπίτια και τα κτίσματα που χρησιμοποιήθηκαν από τον Δημοκρατικό Στρατό, καθώς και πυρομαχικά, πολεμικό υλικό και μικροαντικείμενα, στοιχεία που διαμορφώνουν ένα «υπόστρωμα» το οποίο παραμένει σε γενικές γραμμές μη «ορατό» στις κυρίαρχες τοπογραφίες και αφηγήσεις. Η ανίχνευση αυτού του «υποστρώματος» μέσα από μια «αρχαιολογία του πρόσφατου παρελθόντος» (Buchli και Lucas 2001) θέτει μια σειρά από επιστημολογικά και ηθικά προβλήματα, καθώς ερχόμαστε αντιμέτωποι με τη χρονική κλίμακα ενός άμεσου παρελθόντος, το οποίο δεν έχει ακόμη διαχωριστεί ευδιάκριτα από το παρόν, αλλά διαπλέκεται με τις ζωντανές μνήμες και τις ιδεολογικές φορτίσεις του σήμερα (Olivier 2001: 176).

¹⁶⁵ Μια πρόσφατη εξαίρεση είναι η ενσωμάτωση κάποιων από τους έρημους οικισμούς όπως το Αγκαθωτό και η Δασερή σε προτεινόμενες οικο-τουριστικές διαδρομές ιστορικού ενδιαφέροντος.

¹⁶⁶ Οι δύο αυτές σπηλιές είναι οι γνωστότερες θέσεις που συνδέονται με τα γεγονότα του εμφυλίου στην Πρέσπα και περιλαμβάνονται πλέον σε χάρτες, προτεινόμενες διαδρομές και οικοτουριστικούς οδηγούς, ενώ έχει εκπονηθεί και μελέτη για την ανάδειξή τους.

Εικόνες 3.45-3.48. Η σπηλιά του «Νοσοκομείου των ανταρτών» και αντικείμενα στο εσωτερικό της.

Στην περίπτωση της Πρέσπας, ιδιαίτερα, ο «ταπεινός» υλικός πολιτισμός του πρόσφατου παρελθόντος, συγκροτεί μια άλλου είδους, ανεξερεύνητη κληρονομιά η οποία διαφοροποιείται από τη βυζαντινή μνημειακότητα ή τη φυσική κληρονομιά με την οποία ταυτίζεται η περιοχή, καθώς δεν προσεγγίζεται εξ αποστάσεως και οριοθετημένα αλλά στο ασταθές και θερμό πεδίο της προσωπικής εμπλοκής και της βιωμένης εμπειρίας. Πρόκειται για μια υλική κληρονομιά που φέρει ιδεολογικοπολιτικό φορτίο, μνημονικό και συναισθηματικό βάρος, τιμάται επιλεκτικά αλλά και είναι ανεπιθύμητη, αδιάφορη ή ενοχλητική. Οι μνημονικές αναφορές και οι δεσμοί με αυτές τις υλικότητες, διαμορφώνονται κυρίως στο «χαμηλό» επίπεδο της προσωπικής διαπραγμάτευσης η οποία είναι δυνατόν να παρακάμπτει ή και να υπονομεύει τις επίσημες μνημονικές πρακτικές, όπως η σήμανση ή η ανέγερση μνημείων.

Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των πολιτικών προσφύγων, οι οποίοι κατά τις συνήθως ολιγόημερες επιστροφές τους στην Πρέσπα, προσπαθούν να στοιχειοθετήσουν τη συνάφεια των ερειπίων με τον άλλοτε ζωντανό χώρο του σπιτιού και του χωριού τους και να ταυτίσουν τις

μνημονικές και βιωματικές τους αναφορές με την υλικότητα των τόπων, βγάζοντας φωτογραφίες, αναζητώντας σημάδια, φτιάχνουν σκίτσα και χάρτες ή παίρνοντας μαζί τους χώμα.¹⁶⁷ Πρόκειται για μια προσωπική, αυτοβιογραφική «αρχαιολογία», μία «ανασκαφή» του εαυτού. Οι επιστροφές των πολιτικών προσφύγων, των μεταναστών ή και των παλιών συναγωνιστών συνδέονται στις περισσότερες περιπτώσεις με την ανάγκη ανασύνθεσης της οικειότητας του χώρου μέσω μιας έντονης υλικής αναφοράς, μιας «αρχαιολογικής» ευαισθησίας.

Σε μια σύντομη, τηλεφωνική επικοινωνία που είχα με έναν πολιτικό πρόσφυγα που γεννήθηκε στο έρημο σήμερα οικισμό των Κρανιών και ο οποίος προσπαθούσε να συγκεντρώσει στοιχεία για να γράψει μια ιστορία του χωριού, με ρώτησε σε τι κατάσταση βρίσκεται σήμερα ο οικισμός. Όταν του απάντησα ότι τα περισσότερα σπίτια είναι ερειπωμένα και εκτός από μερικούς τοίχους που στέκονται υπάρχουν λιθοσωροί που απάντησε «για μας ακόμη και οι πέτρες έχουν σημασία».

Αν και τα υλικά αντικείμενα τείνουν να μη θεωρούνται πρωταρχικοί φορείς της συλλογικής μνήμης,¹⁶⁸ αυτές οι απόπειρες μνημονικής επανασύνδεσης με τα υλικά στοιχεία του χώρου, λειτουργούν ως πρακτικές αντίστασης στις δρομολογημένες διαδικασίες της επίσημης λήθης -ή επιλεκτικής μνήμης- και της κοινωνικής αμνησίας. Οι υλικότητες του εμφυλίου, με άλλα λόγια, βρίσκονται διαρκώς στο δυναμικό πεδίο της έντασης που παράγεται ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη, την ενσωμάτωση και τον αποκλεισμό (Forty 1999: 1-18).

¹⁶⁷ Σε μια από αυτές τις περιπτώσεις μία γυναίκα, μακρινή, οικογενειακή μας συγγενής από τα Σκόπια, επισκέφτηκε τη Μικρολίμνη προκειμένου να εντοπίσει το σπίτι της μητέρας της όπου η ίδια είχε περάσει τα πρώτα παιδικά της χρόνια. Αν και το σπίτι ήταν κλειστό και ανήκε πλέον σε άλλους ιδιοκτήτες, κατάφερε να μπει στην αυλή για να πάρει μαζί της λίγο χώμα.

¹⁶⁸ Ιδιαίτερα σε σχέση με κοινωνικές πρακτικές όπως τελετές, έθιμα και άλλα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς Connerton 1989.

3.7. Λίμνες διακεκομμένες: εκ-τοπισμοί, διασπορές, επιστροφές.

“just as settled landscape can be both familiar and unfamiliar,
it may also be both rooted and undergoing rapid change” (Bender 2001: 7)

Εικόνα 3.49. Διασχίζοντας το πλωτό ελληνο-αλβανικό σύνορο με τη βάρκα.

Η περίπτωση του μαζικού εκτοπισμού των πολιτικών προσφύγων κατά τον εμφύλιο, μας υπενθυμίζει αφενός ότι η Πρέσπα είναι ένα θραυσματικό, «μισό» τοπίο, που φέρει ένα χωρικό τραύμα, σε κάποιες περιπτώσεις «ανάγλυφο» στο έδαφος ή στα σπίτια των χωριών και αφετέρου ότι ταυτόχρονα είναι ένα τοπίο «εν κινήσει», «εκ-τοπισμένο» το ίδιο, διεσπαρμένο στις μνήμες όσων έφυγαν, κάποιιοι από τους οποίους επιστρέφουν κάποτε. Η «ριζωμένη» αντίληψη του οικείου, του γνώριμου τόπου, της «δεμένης στη γη» πατρίδας βρίσκεται στην καρδιά της χωρικής εμπειρίας των ανθρώπων, αλλά αυτό

δε σημαίνει ότι θα πρέπει να αγνοηθούν οι ασταθείς, «ρευστές» και θραυμαστικές χωρικότητες του εκτοπισμού, της μετανάστευσης, της μετακίνησης.

Οι λίμνες δεν βιώνονται ως στατικές αλλά ως ένα τοπίο μεταβαλλόμενο, διαπερατό ή απροσπέλαστο, «κλειστό», «ανοιχτό», «ρυθμικό». Τα ρήγματα, οι ασυνέχειες, και οι μεταβολές του τοπίου δε γίνονται αντιληπτά μόνο σε συνθήκες βίαιης ή αναγκαστικής μετακίνησης όπως στην περίπτωση των πολιτικών προσφύγων ή των οικονομικών μεταναστών, αλλά και ως προς την «εσωτερική» εμπειρία στοιχείων που θεωρούνται κατεξοχήν σταθερά και συμπαγή, όπως τα εθνικά και διοικητικά σύνορα.

Παρ' ότι η Πρέσπα προσλαμβάνεται ως ο αντίποδας μιας αστικής, βιομηχανικής κινητικότητας παραμπέμποντας στη στατικότητα ή έστω σε μια «στωική» επαναληπτικότητα ενός απομονωμένου αγροτικού τοπίου, στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από βίαιες μετακινήσεις, ανταλλαγές πληθυσμών, μετεγκαταστάσεις, καταστροφικές αποδομήσεις όπως οι βομβαρδισμοί, τη μεταπολεμική κινητικότητα της εκσυγχρονιστικής απόπειρας που μάλλον απέτυχε άφησε ωστόσο απτά και καθοριστικά σημάδια στο τοπίο, νέες οριοθετήσεις όπως αυτές του Εθνικού Δρυμού και των προστατευόμενων περιβαλλοντικών και αρχαιολογικών ζωνών, ή την εντυπωσιακή κινητικότητα με την αύξηση του τουρισμού και της επισκεψιμότητας τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Αλλά και τα ίδια τα σύνορα, εθνικά και εσωτερικά, στη μακρά διάρκεια φαίνεται να «αναπνέουν»: χαλαρώνουν, ή «στεγανοποιούνται», πυκνώνουν, επαναοριοθετούνται αλλά και μαθαίνονται. Τα εθνικά σύνορα, σε περιόδους εξαίρεσης, όπως η Κατοχή και ο Εμφύλιος, τα εθνικά σύνορα «ρευστοποιούνταν», είτε με το κοντραμπάντο του αγωγιάτη στην Κορυτσά και το πέρασμα με τη βάρκα, είτε με τις υποχωρήσεις των ανταρτών του Δημοκρατικού Στρατού. Σε εποχές, αντίθετα, αυστηροποίησης του ελέγχου και στρατιωτικής επιτήρησης, όχι μόνο «έκλειναν» αλλά και πολλαπλασιάζονταν εσωτερικά. Όπως εύστοχα παρατηρεί η Ελένη Μυριβήλη:

Στο ελληνικό τμήμα της Πρέσπας, οι υλικές σχέσεις και τα σώματα ρυθμίζονται και συγκρατούνται συνεχώς από τον εθνικιστικό λόγο και τις ιδανικές θέσεις των υποκειμένων που αυτός θέτει. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι η αναπαραγωγή του κατακερματισμού, η συνεχής εφαρμογή νέων συνόλων ορίων (Myrivili 2003: 108).

Αυτή η αναπαραγωγή της θραυματικότητας που περιορίζει τα σωματικά υποκείμενα, περιορίζει την πρόσβαση και διαχωρίζει χωριά, σπίτια, χωράφια και οικογένειες υπό ένα διάχυτο κλίμα καχυποψίας, υπήρξε μια απτή και επίμονη πραγματικότητα στην Πρέσπα.

- Κι αυτό που λέγαν ότι είχανε έλεγχο εκεί στην Κούλα και έπρεπε να έχεις άδεια για να περάσεις ίσχυε αυτό;
- Βεβαίως ίσχυε. Για νας στους Ψαράδες έπρεπε να έχεις άδεια, για να πας Βροντερό έπρεπε να έχεις άδεια. Χωρίς άδεια δε σ'άφηναν να περάσεις.
- Εσείς που ήσασταν απο δω;

- Το ίδιο πράγμα. Έπρεπε να πάρεις άδεια από την Αστυνομία.
- Και επικοινωνούσατε με τους Ψαραδιώτες, τους Βροντεριώτες;
- Αυτοί ήτανε ελεύθεροι να ρθουνε στο άλλο μέρος. Αυτοί μπορούσανε. Εμείς δε μπορούσαμε να πάμε εκεί. Τώρα στην Κούλα πηγαίναμε, στους Ψαράδες δε μας αφήνανε. Ποιος να σε δει...αλλά μπορεί κάποιος να με κάρφωνε, γιατί εγώ έβγαινα στην Κούλα με τα ψάρια. [...] Ακόμα και για το πανηγύρι της Παναγίας έπρεπε να βγάλεις άδεια. Ένας φίλος μου απ' την Καλλιθέα πήγαινε με τη γυναίκα του στους Ψαράδες, δεν είχε άδεια...τον γύρισαν πίσω απ' την Κούλα. [...] Α ρε στη Φλώρινα πηγαίναμε με άδεια. Είχαμε βγάλει και λευκή ταυτότητα για το Περβάλι. Γινόταν έλεγχος στο Περβάλι [...] κι ο δεύτερος γινόταν στη Βίγλα.
- και τι ήταν αυτή η λευκή ταυτότητα;
- για να μη παίρνουμε άδεια από την αστυνομία, γι αυτό. Έδειχνες τη λευκή ταυτότητα και πέρναγες άνετα. Χωρίς λευκή ταυτότητα έπρεπε να είχες άδεια. Ή απ' το Α2 ή απ' την Αστυνομία. [...] Γιατί πως να σου πω...δε ξέρω εάν υπάρχουν ακόμη οι πινακίδες. Ήτανε επιτηρούμενη ζώνη. Έγραφε η πινακίδα στο Περβάλι πάνω: «Επιτηρούμενη ζώνη» [...] Τι επιτηρούμενη ζώνη; τι μπορούσε να κάνει ένας κατάσκοπος εδώ στη Πρέσπα; Τί είχε εδώ η Πρέσπα;
- επειδή ήταν σύνορα...
- ήτανε σύνορα...κι επειδή ήταν ο εμφύλιος πόλεμος (Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003).

Παύλος: Απαγορευόταν αυτοκίνητο να περάσει χωρίς άδειες. Από Φλώρινα έπρεπε να πας στη Μερραρχία...έπρεπε να περάσεις όλους τους ελέγχους, δέκα φυλάκια έπρεπε να περάσεις. Στη Βίγλα, στο Ανταρτικό χωροφύλακας, στο Περβάλι είχε στρατιώτες, διμοιρία, στη Λευκώνα περνούσε χωροφύλακας, στις Καρυές πάλι, στο Λαιμό χωροφύλακας και στρατιώτης, στη Κούλα στρατιώτης και από την Κούλα αν περνούσες, ο αστυνομικός του χωριού πάλι μπορούσε να σου κάνει έλεγχο. Με διαβατήριο έρχονταν συγγενείς περνούσαν τα σύνορα έφταναν μέχρι την Κούλα, δε μπορούσαν να πάνε στο χωριό (Παύλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.2006).

Εικόνα 3.50. Η «λευκή ταυτότητα» με την οποία επιτρεπόταν η ελεύθερη κυκλοφορία του κατόχου σε ακτίνα 30 χιλιομέτρων από τον τόπο μόνιμης εγκατάστασής του.

Σήμερα, το καθεστώς της επιτηρούμενης ζώνης, με όλα τα σημεία ελέγχου, τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς, δεν υφίσταται πια. Οι επισκέπτες παίρνουν ελεύθερα το Περβάλι και μπορούν να βρεθούν σε όποιο χωριό της Πρέσπας θέλουν. Τα εθνικά σύνορα ωστόσο, φυλασσόμενα από τους συνοριοφύλακες, εξακολουθούν να λειτουργούν περιοριστικά και θραυσματικά ως προς το χώρο της

Πρέσπας. Με τα δυο επίσημα, συνοριακά περάσματα στην Κρυσταλλοπηγή και τη Νίκη στη Φλώρινα να απέχουν πολλά χιλιόμετρα, αρκετοί κάτοικοι των αλβανικών κυρίως χωριών που εργάζονται εποχικά στην ελληνική Πρέσπα στα χωράφια ή ως οικοδόμοι και χτίστες, αναγκάζονται να περνάνε το σύνορο παράνομα, από μονοπάτια στο βουνό ή και με βάρκες από τη λίμνη.

Πιο επώδυνες και επικίνδυνες είναι οι εμπειρίες των οικονομικών μεταναστών που στη προσπάθειά τους να περάσουν στην ελληνική πλευρά ριψοκινδυνεύουν σε κάποιες περιπτώσεις την ίδια τους τη ζωή. Στη διάρκεια παραμονής μου στην Πρέσπα, δεν ήταν λίγες οι ιστορίες που ακούγονταν για μετανάστες που συλλήφθηκαν και κακοποιήθηκαν από τη συνοριακή αστυνομία, τραυματίστηκαν ή έχασαν και τη ζωή τους πάνω στην απόπειρά τους να διασχίζουν τα σύνορα¹⁶⁹:

Εγκαταλειμμένος από ομοεθνείς του, με τους οποίους πέρασε παράνομα τα ελληνικά σύνορα, έχασε τη ζωή του νεαρός Αλβανός, ο οποίος παρά τις έρευνες βρέθηκε τελικά νεκρός από βοσκό σε ορεινή περιοχή της Φλώρινας, κοντά στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Ο 25χρονος Αλβανός μαζί με άλλους ομοεθνείς του διέσχισε τα «περάσματα» των συνόρων πριν από περίπου έναν μήνα. Μέσα στη νύχτα είπε σε ορισμένους της ομάδας, οι οποίοι ήταν και συγγενείς του, ότι αισθάνθηκε αδιαθεσία, ενώ λίγη ώρα αργότερα έπεσε λιπόθυμος. Οι ομοεθνείς του τον εγκατέλειψαν αβοήθητο και συνέχισαν την πορεία τους, σύμφωνα με την Αστυνομία, αλλά όταν έφθασαν στην Ελλάδα ειδοποίησαν τους γονείς του. Οι Αλβανοί αναζητώντας το παιδί τους ζήτησαν τη συμβολή της Αστυνομίας και βρέθηκε συγγενής τους που μετείχε στην ομάδα των μεταναστών, αλλά δεν κατάφερε να εντοπίσει το σημείο από το οποίο πέρασαν για να το υποδείξει στις αρχές. «Ψάξαμε σε διάφορα περάσματα που νόμιζαν ότι χάθηκε αλλά δεν είχε βρεθεί τίποτε», είπε στα «ΝΕΑ» ο αστυνομικός διευθυντής Φλώρινας Τρύφων Ούρδας. Το πτώμα του άτυχου 25χρονου, ο οποίος όταν εγκαταλείφθηκε μπορεί να ήταν ζωντανός, βρήκε το μεσημέρι της περασμένης Δευτέρας ένας βοσκός σε ορεινή περιοχή κοντά στο χωριό Τρίγωνο. Ο νεκρός αναγνωρίστηκε από τους γονείς του και αναμένεται να γίνει νεκροψία, παρ' ότι η εκτίμηση είναι πως πέθανε από παθολογικά αίτια («Τα ΝΕΑ», 21.11.2007).

Η Πρέσπα δεν είναι βέβαια μόνο τόπος αποκλεισμού, μετανάστευσης ή εκτοπισμού. Είναι και τόπος επιστροφής. «Παιδιά του εμφυλίου» που έρχονται με ολιγόωρες άδειες για να αναγνωρίσουν πρόσωπα, τόπους και πράγματα, μέλη της διασποράς στην Αμερική και τον Καναδά, την Αυστραλία και τη Γερμανία που θέλουν να γυρίσουν για ένα καλοκαίρι ή το υπόλοιπο της ζωής τους, μεσήλικες υπάλληλοι που ταξιδεύουν από τη Θεσσαλονίκη ή την Αθήνα, μια φορά το χρόνο, για το πανηγύρι του χωριού, όλοι επιστρέφουν σε ένα τοπίο νοσταλγικό που ανασυντίθεται μέσα από τις μνήμες. Ανακαλώντας ιστορίες, ανεκδοτολογικά επεισόδια, πρόσωπα και τοπωνύμια, φωτογραφίζοντας, περπατώντας ή σημειώνοντας πάνω σε χάρτες, οι πρόσφυγες και οι ξενιτεμένοι προσπαθούν να «ανασυγκροτήσουν» από τα υλικά ίχνη και τα θραύσματα και να περισώσουν την αίσθηση του σπιτιού, της γειτονιάς, του χωριού.

¹⁶⁹ Για τις ιστορίες των αλβανών μεταναστών βλ. King, Iosifides, Myrivili 1998.

Τα τελευταία χρόνια, επιπλέον, η Πρέσπα αποτελεί –δειλά έστω- και τόπο προσωρινής ή και μόνιμης εγκατάστασης, για περιβαλλοντικούς επιστήμονες και ερευνητές, εθελοντές Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων,¹⁷⁰ ή μικρούς επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται στον εναλλακτικό τουρισμό. Αυτοί οι πιο πρόσφατοι κάτοικοι της Πρέσπας, επισκευάζουν και αναδιαμορφώνουν παραδοσιακά σπίτια,¹⁷¹ χτίζουν σχέσεις φιλίας και συγγένειας με τους ντόπιους, οργανώνουν υπαίθριες δραστηριότητες και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, ανοίγοντας το πεδίο για τη διαμόρφωση νέων εκδοχών τοπικότητας και νέων πλαισίων πρόσληψης του πρεσπιώτικου τοπίου. Τα χωριά της Πρέσπας, ολιγάνθρωπα σε σχέση με την προπολεμική πραγματικότητα, διεκδικούνται εκ νέου «υποψήφιες πατρίδες» μετά από πολλά χρόνια.

Το μικρό αυτό ρεύμα εγκατάστασης, σε συνδυασμό με τη συρρίκνωση των αποστάσεων που έχουν επιφέρει οι νέες συγκοινωνιακές υποδομές, τις δυνατότητες δημοσίευσης και επικοινωνίας που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες αλλά και η δυναμική του Διασυνοριακού Πάρκου των Πρεσπών, διαμορφώνουν, ένα «διάφανο κέλυφος» νέων δικτύων, σχεσιακών δομών και χωρικών πρακτικών. Σε αυτό το υπό διαμόρφωση νέο πεδίο χωρικότητας, είναι ακόμη πιο δύσκολο να διακρίνει κανείς μεταξύ εντόπιων υποκειμενικοτήτων και υπερτοπικών προσλήψεων.

Οι φαινομενικές ασυνέχειες, τα «τυφλά» σημεία και τα αδιέξοδα του τοπίου, παρακάμπτονται από εναλλακτικές διαδρομές ή διασυνοριακές τοπογραφίες ενώ οι τρεις όχθες έρχονται πιο κοντά μέσω νέων δικτύων επικοινωνίας και κοινωνικών σχέσεων. Οι λίμνες είναι «θραυσματικές», «διακεκομμένες» αλλά, ταυτόχρονα, εν δυνάμει διαπερατές και ενιαίες. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Πρέσπα χαρακτηρίζεται από έναν «σχεσιακό κατακερματισμό» (Green 2005: 130),¹⁷² με την έννοια ότι αν και οι επιμέρους χωρικοί θύλακες λειτουργούν μεμονωμένα ως κλειστά, «εγκλωβιστικά» σχήματα, δικτυωμένοι μεταξύ τους συνδιαμορφώνουν ευρύτερα χωρικά σύνολα και νέες τοπολογικές συνάφειες.

¹⁷⁰ Όπως στις περιπτώσεις της Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών και του Πολιτιστικού Τριγώνου Πρεσπών.

¹⁷¹ Τα περισσότερα από αυτά μετατρέπονται σε παραδοσιακούς ξενώνες.

¹⁷² Η ανθρωπολόγος Sarah Green (2005) χρησιμοποιεί τη μαθηματική μεταφορά των «μορφοκλασμάτων» (“fractals”) για να περιγράψει τη συνεχή αναπαραγωγή των χωρικών καταταμίσεων, στην ελληνο-αλβανική μεθόριο.

Κεφάλαιο 4. ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

4.1. Δομώντας και αποδομώντας την Πρέσπα:
«ζωές» και «θάνατοι» ενός τοπίου.
σελ. 346-349

4.2. Επιστροφή στις λίμνες:
πολιτικές διαμεσολάβησης μιας «μεικτής» κληρονομιάς.
σελ. 349-353

4.3. Το τοπίο ως διεκδίκηση:
διαλεκτική και «ιδιογλωσσία».
σελ. 354-355

4.1. Δομώντας και αποδομώντας την Πρέσπα: «ζωές» και «θάνατοι» ενός τοπίου.

Οι τόποι πεθαίνουν και ας φαίνεται να επιβιώνουν (Joubert 2010)

Εάν οι τόποι «ζουν» και «πεθαίνουν», τότε ίσως είναι εφικτό να αφηγηθεί κανείς τη βιογραφία ενός τοπίου ως μια ιστορία «ζώντων» και «νεκρών» τόπων. Γεννημένα και εξελισσόμενα στην αργή και μακρά κλίμακα του γεωλογικού χρόνου βέβαια, τα τοπία δείχνουν, παρά τις μεταμορφώσεις τους, ανθεκτικά και «αδιατάρακτα». Βιωμένα ωστόσο στην ανθρώπινη κλίμακα, της προσωπικής διαδρομής ενός ατόμου, στην ιστορία μιας γενιάς, ή μιας κοινότητας, τα τοπία «συγχρονίζονται» με την ιστορικότητα των υποκειμένων. Σε αυτή τη μικρο-κλίμακα μπορεί να διακρίνει κανείς τη ρυθμικότητα των καθημερινών δραστηριοτήτων, τη σταδιακή μεταμόρφωση του χτισμένου, ή καλλιεργημένου τόπου, την ερήμωση του σπιτιού ή του χωριού, το γκρέμισμα, την καταστροφή. Μπορεί να ξεχωρίσει κανείς «μικρούς θανάτους» του τοπίου με την έννοια της δραματικής αλλοίωσης της φυσιογνωμίας ή ριζικής αναδιαμόρφωσης των υλικών δομών, των χωρικών σχέσεων και των υποκειμενικοτήτων εντός του.

Ποιοι θα ήταν, επομένως, οι «μικροί θάνατοι» στη βιογραφία¹ του σύγχρονου τοπίου των Πρεσπών; Ποια είναι με άλλα λόγια τα καθοριστικά επεισόδια της υλικής και συμβολικής δόμησης ή και αποδόμησης έως και σήμερα;

Μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερα χρονολογικά ορόσημα ως προς αυτή τη διαδρομή. Ο πρώτος σταθμός είναι το 1923-1924, οπότε και σημειώνεται μια ριζική ανατροπή της έως τότε ισχύουσας κοινωνικής και χωρικής πραγματικότητας με την οριστικοποίηση και χάραξη των συνόρων αλλά και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Πρόκειται ουσιαστικά για έναν τριπλό μετασχηματισμό. Η ενιαία, οθωμανική γεωγραφία των βαλκανικών λιμνών, που προσέλκυσε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα τους δυτικούς περιηγητές, διασπάται για πρώτη φορά σε τρεις αντίστοιχες εθνικές επικράτειες διακόπτοντας εμπορικά, ανταλλακτικά και παραγωγικά δίκτυα, πολιτισμικές συνάφειες και οικογενειακούς δεσμούς δεκαετιών αν όχι αιώνων. Ταυτόχρονα, η αποχώρηση των μουσουλμανικών οικογενειών και η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων, πέρα από την προφανή δημογραφική μεταβολή, έθετε σε νέα βάση τις εθνοτικές σχέσεις και διαφοροποιούσε την πολιτισμική φυσιογνωμία των χωριών. Η εμπέδωση, τέλος, των νέων δεδομένων ήρθε μέσα από ένα μεγάλη κλίμακα

¹ Σημείο αναφοράς, βέβαια, ως προς τις πολιτισμικές βιογραφίες των τόπων και των αντικειμένων παραμένει μέχρι σήμερα η ανάλυση του Igor Korytoff (1986). Ως προς τις βιογραφίες των τοπίων βλ. Roymans 2009.

εγχείρημα εθνικής αφομοίωσης, ομογενοποίησης και διοικητικής, γραφειοκρατικής ρύθμισης του χώρου ως επίσημης, διοικητικής επικράτειας του ελληνικού κράτους.

Στο πλαίσιο αυτού του εγχειρήματος το «αλπικό»² τοπίο των λιμνών άρχισε να γίνεται για πρώτη φορά αντικείμενο παρατήρησης, περιγραφής και αξιολόγησης από τους πρώτους έλληνες επιστήμονες, αξιωματούχους ή υπαλλήλους, εντασσόμενο στις εθνικές, φιλόδοξες «τοπιογραφίες» των νέων εδαφών, που παρέμεναν ακόμη σε μεγάλο βαθμό άγνωστα και ανεκμετάλλευτα.

Η ενσωμάτωση των μεταναστών, αλλά κυρίως η οικονομική ενίσχυση που ερχόταν από το πρώτο κύμα της υπερατλαντικής διασποράς, επέτρεψε στα χωριά της Πρέσπας μια σχετική ευημερία στα χρόνια του Μεσοπολέμου που διακόπηκε απότομα με τον ελληνοϊταλικό πόλεμο και αποτέλεσε οριστικό παρελθόν με τον ελληνικό εμφύλιο. Ο Αύγουστος του 1949, σηματοδοτώντας τη λήξη των εχθροπραξιών του εμφυλίου, αποτελεί όχι απλώς ένα δεύτερο χρονολογικό ορόσημο στη βιογραφία, του τοπίου της Πρέσπας αλλά μια τομή, έναν μικρό του «θάνατο». Ο εμφύλιος είναι το καθοριστικό επεισόδιο του τοπίου στην περιοχή, όχι μόνο λόγω της προφανούς υλικής καταστροφής του, της δημογραφικής αιμορραγίας –παρά την παροδική ενίσχυση λόγω του εποίκισμού– και της μαζικής εγκατάλειψης, αλλά και λόγω του μετεμφυλιακού του μετασχηματισμού σε έναν χώρο επιτηρούμενο, όπου οι μόνες επίσημες δραστηριότητες που ασκούνταν ήταν διοικητικού χαρακτήρα ή αποτελούσαν επιτελέσεις ενός μεθοριακού εθνικισμού.

Υπό αυτό πλαίσιο περιχαράκωσης σημειώνεται η αρχαιολογική ανακάλυψη της βυζαντινής Πρέσπας με τις ανασκαφές του Μουτσόπουλου στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου κατά τη δεκαετία του 1960, αλλά και η ανάδειξη της περιβαλλοντικής σημασίας των λιμνών με τις επισκέψεις των πρώτων φυσιοδιφών και επιστημόνων. Την ίδια περίοδο, πραγματοποιούνται και οι πρώτες, συχνά αμφίβολης αποτελεσματικότητας, αναπτυξιακές απόπειρες στην περιοχή, πολλές από τις οποίες άφησαν πίσω τους τα ιδιότυπα υλικά κατάλοιπα ενός αποτυχημένου εκσυγχρονισμού.

Το τρίτο ορόσημο για την Πρέσπα είναι το 1974, όχι μόνο επειδή η κήρυξη του Εθνικού Δρυμού κατοχυρώνει το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον για την περιοχή, αλλά κυρίως επειδή η μεταπολίτευση σηματοδοτεί την αργή αλλά σταθερή χαλάρωση και τελική άρση των μέτρων αποκλεισμού και απομονωτισμού. Έτσι, το τοπίο των Πρεσπών, για πρώτη φορά ανοίγεται στον υπόλοιπο κόσμο και γίνεται γνωστό κυρίως ως απειλούμενος οικολογικός παράδεισος μέσα από τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ, άρθρα σε περιοδικά και επιστημονικές δημοσιεύσεις, προσελκύνοντας παράλληλα ένα πρώτο, «δειλό», τουριστικό ρεύμα.

² Βλ. κεφ. 2.2.

Το τελευταίο και πιο πρόσφατο ορόσημο, είναι αυτό της ίδρυσης του «Πάρκου Πρεσπών», ως της πρώτης διασυνοριακής προστατευόμενης περιοχής στα Βαλκάνια, το Φεβρουάριο του 2000.³ Η ίδρυση του Διασυνοριακού Πάρκου έρχεται να σηματοδοτήσει, όχι μόνο την ωρίμανση του οικολογικού κινήματος, αλλά μια ευρύτερη χωρική μετατόπιση, που αν και ακυρώνει τα εμπεδωμένα κυρίαρχα σχήματα, με πιο προφανές αυτό των ίδιων των εθνικών συνόρων, τα «αμβλύνει» μέσα από τη «διεθνοποίηση» του τοπίου της Πρέσπας ως οικολογικού αλλά και συμβολικού κεφαλαίου. Πέρα από τις σημαντικές πρωτοβουλίες περιβαλλοντικής συνεργασίας ωστόσο, η τελευταία δεκαετία φανερώνει την τάση μια ποιοτικής μεταβολής.

Το τοπίο των Πρεσπών, έχοντας καταστεί ένα μαζικά οπτικοποιημένο και συμβολικά «σκηνοθετούμενο» αντικείμενο, ελκύει πλέον ένα σταθερό ρεύμα εναλλακτικού ή «συμβατικού» τουρισμού και προβάλλεται τακτικά στα ενημερωτικά μέσα κάθε φορά που φιλοξενεί διακρατικές συναντήσεις, περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες, πολιτιστικές εκδηλώσεις ή μεγάλα γεγονότα όπως το πέραςμα της ολυμπιακής φλόγας το 2004.

Παράλληλα με την προβολή σε μεγάλη κλίμακα και στα συμβατικά μέσα, η άνοδος των ψηφιακών μέσων και των τεχνολογιών διαδικτύου επεκτείνει το πεδίο διαμεσολάβησης του τοπίου της Πρέσπας, διαχέοντας εφήμερες αποτυπώσεις και ετερόκλητο περιεχόμενο, παρέχοντας ωστόσο ταυτόχρονα ένα νέο πλέγμα δυνατοτήτων έκφρασης και αντιπροσώπευσης ίσως, των τοπικών κοινοτήτων. Αυτό το τελευταίο επεισόδιο στη βιογραφία των Πρεσπών, πλήρες πιθανοτήτων, δεν έχει κριθεί ως προς την «έκβασή» του. Είναι μια ιστορία που μένει να ειπωθεί.

³ Η ίδρυση του Πάρκου, ενισχύθηκε πρόσφατα με την επίσημη διακρατική συμφωνία «για την προστασία και αειφόρο ανάπτυξη της λεκάνης των Πρεσπών» που υπογράφηκε στις 2 Φλεβάρη 2010 (Εταιρία Προστασίας Πρεσπών 2010).

4.2. Επιστροφή στις λίμνες: πολιτικές διαμεσολάβησης μιας «μεικτής» κληρονομιάς.

Στο κείμενο της συγκεκριμένης διατριβής ξεκινήσαμε ως προς την ανάλυση με μια απόπειρα «αποδόμησης» του επίσημου χώρου των Πρεσπών στα στοιχεία που τον συγκροτούν και του τοπίου ως αισθητικού αντικειμένου και συμβολικού κεφαλαίου. Στη συνέχεια ακολούθησε μια ανάλυση του τοπίου ως προς τις υλικές δομές, τις κοινωνικές πρακτικές και τις υποκειμενικότητες μέσα από τις οποίες αρθρώθηκε. Ο σκοπός ήταν διπλός: αφενός μια κριτική προσέγγιση των κυρίαρχων σχημάτων πρόσληψης και διαμεσολάβησης του τοπίου και αφετέρου μια βαθύτερη, πολυ-επίπεδη «βιογραφία» του τοπίου της περίπτωσης που μελετήθηκε.

Βέβαια, κάθε «βιογραφική» αφήγηση τέτοιου είδους παραμένει σε μεγάλο βαθμό γραμμική, ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις συμβάσεις του ακαδημαϊκού λόγου και δεν μπορεί να «απεγκλωβιστεί» από τους εγγενείς περιορισμούς του κειμένου. Πόσο εφικτό επομένως ή και σκόπιμο, ίσως, είναι να αναζητούμε άλλους, εναλλακτικούς τρόπους αφήγησης της ιστορίας του τοπίου; Είναι δυνατόν να υπάρξει μια «εμπλουτισμένη» αφήγηση που αποδίδει την αίσθηση της κίνησης, ή της συναισθητικής βύθισης στο τοπίο, των ήχων της λίμνης και των πουλιών, την υφή του χρώματος, την απόκοσμη μοναχικότητα ενός ασκηταριού ή τους μνημονικούς, νοερούς «χάρτες» του πιο έμπειρου ψαρά, βοσκού ή αγρότη;

Έχει ασκηθεί κριτική πολλές φορές τα τελευταία χρόνια σε απλουστευτικές, επιφανειακές, και «αποστεγνωμένες» περιγραφές μνημείων και ιστορικών τοπίων που περιορίζονται στο επίπεδο της καταγραφής και της αποτύπωσης, του σχεδιασμού ή της αναπαράστασης. Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο ανθρωπολόγος Chris Tilley:⁴

Είναι αρκετά εντυπωσιακό, στο σύνολο σχεδόν της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας, πόσο ασώματα γίνονται τα γραπτά τοπία. Αυτό συμβαίνει επειδή σχεδόν οτιδήποτε γράφεται για το τοπίο δε γράφεται απλώς στο χαρτί, αλλά πηγάζει εξ αρχής από αυτό. Το τοπίο δεν βιώνεται σωματικά. Μετατρέπεται σε έναν διαφοροποιούμενο ιστορικό ή κοινωνικό λόγο που πηγάζει από χάρτες, έργα ζωγραφικής, αρχεία και κείμενα. Το να είναι κανείς «εκεί έξω», αισθανόμενος σωματικά τους τόπους και τις σχέσεις μεταξύ τους δεν υπήρξε τόσο θέμα της ατζέντας. Τα σώματα παραμένουν στα γραφεία αντί του πεδίου [...]. Αυτό που μας μένει είναι χάρτινα τοπία, χάρτινες προοπτικές, με το ίδιο το φιλοσοφικό έργο του Merleau-Ponty να μην αποτελεί εξαίρεση [...]. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι περισσότεροι ακαδημαϊκοί δεν κατανοούν τα τοπία παρά με έναν αφαιρετικό, αντικειμενοποιημένο τρόπο, επειδή οι περισσότεροι από αυτούς δεν έχουν βρεθεί εκεί ή δεν τα έχουν βιώσει παρά μόνο με έναν

⁴ Αν και η κριτική του Tilley επικεντρώνεται στις «αρχαιολογίες» και τις «ανθρωπολογίες» του τοπίου, δεν αφήνει άλλα επιστημονικά πεδία που πραγματεύονται το τοπίο, όπως η γεωγραφία εκτός του προβληματισμού.

έμμεσο τρόπο, και επειδή η χρονική εμπειρία λείπει, κάτι που εξηγεί ακριβώς γιατί οι περισσότεροι μειώνουν το τοπίο σε ένα θέμα οπτικής αναπαράστασης σε αντίθεση με τη σωματική εμπειρία (Tilley 2004: 27).

Ο Tilley, ακόμη και αν φαίνεται κάπως ισοπεδωτικός, περιγράφει ένα υπαρκτό κενό και πρόβλημα που δεν είναι άλλο από την ανεπάρκεια της ίδιας της έννοιας της αναπαράστασης να «χωρέσει» όλες τις τροπικότητες σωματικής, βιωματικής εμπλοκής με το τοπίο,⁵ ή την επιτελεστικότητα μέσα από την οποία πραγματώνονται οι τόποι. Αυτό που η Massey ονομάζει «ηγεμονική εξίσωση του χώρου με την αναπαράσταση» βρίσκεται στον πυρήνα της προβληματικής (Massey 2005: 27). Πέρα από τις φιλοσοφικές και ιδεολογικές αντιπροτάσεις σε αυτό το θέμα, όπως αυτή της «μη αναπαραστατικής θεωρίας» (Thrift 2007), νέες τεχνικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις προωθούνται και δοκιμάζονται «επί του πεδίου».

Τα τελευταία χρόνια έχουν προταθεί νέες πρακτικές διαμεσολάβησης και εμπλοκής του ερευνητή με το τοπίο ως ερευνητικό πεδίο, οι οποίες αξιοποιούν τις δυνατότητες οπτικοποίησης, φορητότητας, συγχρονισμού, επεξεργασίας και μείξης των νέων μέσων από το απλό κινητό τηλέφωνο ή τη φωτογραφική μηχανή και τη βιντεοκάμερα μέχρι τις τρισδιάστατες αναπαραστάσεις και τις διαδικτυακές εφαρμογές. Έτσι προκύπτουν νέα, υβριδικά και πειραματικά είδη αφήγησης χωρικών ιστοριών, όπως το περιπατητικό βίντεο (Witmore 2006), η ακουστική αρχαιολογία (Mills 2005), ή και εφαρμογές εικονικών κόσμων όπως αυτός του Second Life (Tringham, Ashely και Mills 2010). Πρόκειται ουσιαστικά για απόπειρες επαναδιαμεσολάβησης⁶ (Tringham, Ashely και Mills 2010, Webmoor 2007, Witmore 2006) που επιχειρούν να συλάβουν την πολύ-αισθητηριακή εμπειρία των τοπίων, «ενορχηστρώνοντας» και καταγράφοντας με συνδυαστικά μέσα την κίνηση των χρηστών, των επισκεπτών ή και των ίδιων των ερευνητών εντός τους.⁷

Η απόδοση, ωστόσο, της αισθητηριακής διαστρωμάτωσης και της βιωματικής πυκνότητας των τόπων δεν εξαντλείται απαραίτητα στη χρήση των νέων μέσων και των ψηφιακών τεχνολογιών. Συχνά, τα δομικά στοιχεία για τέτοιου είδους πιο σύνθετες και μεικτές αφηγήσεις υπάρχουν ήδη στο περιθώριο των συμβατικών περιγραφών και στο αποτύπωμα των αναλογικών μέσων. Όπως μας υπενθυμίζει ο Tim Edensor: «οι φωτογραφίες δεν είναι ποτέ απλώς οπτικές αλλά στην πραγματικότητα ενεργοποιούν συναισθητικές και κιναισθητικές εντυπώσεις καθώς το οπτικό προκαλεί διεγείρει και άλλα αισθητηριακά ανακλαστικά» (Edensor 2005: 16).

⁵ Τα τελευταία χρόνια έχει σημειωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία μια στροφή προς μια ανθρωπολογία ή μια αρχαιολογία «των αισθήσεων». Βλ. ενδεικτικά (Seremetakis 1994, Houston και Taube 2000, Skeates 2010).

⁶ Για την ίδια την έννοια της «επαναδιαμεσολάβησης» (remediation) σε σχέση με τη χρήση των «νέων», ψηφιακών μέσων βλ. Bolter και Grusin 1999.

⁷ Και στην περίπτωση της δικής μου επιτόπιας έρευνας χρησιμοποιήθηκαν στο πεδίο διάφορα ψηφιακά μέσα, όπως GPS, φωτογραφικές μηχανές, κάμερες βίντεο, συσκευές ηχογράφησης ήχου, το περιεχόμενο των οποίων λειτούργησε υποστηρικτικά για την παραγωγή του παρόντος κειμένου. Το φωτογραφικό ιστολόγιο στη διεύθυνση <http://lakeshape.wordpress.com/> έχει συμπληρωματικό ρόλο ως προς τις όποιες ανεπάρκειες της λεκτικής αφήγησης.

Στην περίπτωση της Πρέσπας για παράδειγμα, μπορούμε να εντοπίσουμε σε συμβατικές αφηγήσεις ή ακόμη και σε κείμενα «θετικιστικού» χαρακτήρα, όπως μια γεωβοτανική μελέτη «νησίδες» μιας πυκνότερης γραφής που αποδίδει την ίδια την εμπειρία του ερευνητή ή του επισκέπτη, με όλες τις αισθήσεις του «ανοιχτές»:

Αποτυπώθηκαν ακόμη στη μνήμη μου περιστατικά αλλοτινών εποχών από τις πρώτες εμπειρίες και βιώματά μου στις Πρέσπες. Θυμάμαι τα «πελαΐσια» να σφίζουν από ζωή γεμάτα τσιρόνια να φωλιάζουν στα πυκνόκλαδα κέδρινά ύφαλά τους. Τις γραφικές, φαρδύσκαρες πλάβες, ολάκερος στόλος, με τα αργοκίνητα «βέσλα» να αυλακώνουν νωχελικά τα γαλήνια νερά της λίμνης και συχνά να ακολουθούν τις «ουλίτσες», τα περάσματα ανάμεσα στις καλαμιές που μόνο οι ψαράδες γνώριζαν, ακόμη δε να διαπλέουν τα ολάνθιστα διάσπαρτα νησάκια από νούφαρα [...] Ψηλά στα χαγιάτια των παραδοσιακών σπιτιών αραδιασμένες οι αρμαθιές ψαριών και παχύσαρκων πιπεριών, να στεγνώνουν στον ήλιο για απόθεμα στις δύσκολες χειμωνιάτικες μέρες. Σωστό πανηγύρι ήταν και το θέρισμα και το μάζεμα των καλαμιών από τη λίμνη για κτηνοτροφικές ανάγκες. Οι αυλόγυροι των σχολείων γεμάτοι παιδιά και στα δρομάκια και στις πλατείες των χωριών εύρισκες κάποιες συντροφίες (Παυλίδης 1985: vi).

Το πρόβλημα επομένως, δεν εντοπίζεται απαραίτητα στο αναλογικό ή ψηφιακό, μέσο, στη συμβατική ή «υβριδική» της διαμεσολάβησης, αλλά στην πολιτική της διαμεσολάβησης, τις στρατηγικές και τους τρόπους της αφήγησης που πηγάζουν από συγκεκριμένες επιστημολογικές και ιδεολογικές τοποθετήσεις. Η όποια απόπειρα μιας πιο ολοκληρωμένης αφήγησης του τοπίου, προϋποθέτει μια επιστημολογική μετατόπιση προς την κάλυψη ανεξερεύνητων και οριακών εδαφών που μπορούμε να κωδικοποιήσουμε εδώ σε τέσσερις όρους: κλίμακα, οριακότητα, συμμετρία, αναστοχαστικότητα.

Το ζήτημα της κλίμακας είναι πολύ σημαντικό, ιδιαίτερα σε μελέτες του τοπίου που εμπλέκουν διάφορες χωρικές κατηγορίες από τη μονάδα του οικογενειακού σπιτιού μέχρι τις αεροφωτογραφίες μιας χωροταξικής μελέτης. Μια ολοκληρωμένη ανάλυση θα πρέπει να διέρχεται –ή τουλάχιστον να μην αγνοεί– όλες τις χωρικές βαθμίδες, από τη μικρο-κλίμακα του οικείου χώρου, μέχρι τη μακρο-κλίμακα των δικτύων, των μετακινήσεων και των μεγάλων μεταβολών στη «μακρά διάρκεια» (Bender 2001). Η ίδια η σωματική παρουσία του ερευνητή στο πεδίο εμπλουτίζεται και κερδίζει εγκυρότητα συνδυάζοντας διαφορετικές γωνίες θέασης, διαδρομές, και θέσεις προοπτικής.

Το πρόβλημα της κλίμακας φέρνει στο προσκήνιο την πρόκληση της επέκτασης των ίδιων των επιστημολογικών ορίων: χωρικών, χρονολογικών αλλά και θεματικών. Η προέκταση του πεδίου οριζόντια, προς αγνοημένα, «κρυφά» ή «ταπεινά» τοπία αλλά και κάθετα, ως προς το χρονολογικό βάθος, ενσωματώνοντας αγνοημένους χρόνους όπως το πρόσφατο παρελθόν, και η ενσωμάτωση, τέλος, νέων, «υποφωτισμένων», θεματικών περιοχών, είναι διαρκή ζητούμενα κάθε ανάλυσης τοπίου, ιδιαίτερα ενός μεθοριακού τοπίου. Οι μεθοριακοί, ενδιάμεσοι, ή «μεικτοί» χώροι όπως είναι σε μεγάλο βαθμό η Πρέσπα δε θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως τυφλά αδιέξοδα, αλλά ως παραγωγικά

ερευνητικά πεδία μιας επιστημολογικής οριακότητας που λειτουργεί όχι ως περιοριστικός όρος, αλλά αντίθετα, ως ευκαιρία γονιμοποίησης μεταξύ διαφορετικών, εφαπτόμενων πεδίων.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της οριακότητας στην περίπτωση των Πρεσπών, είναι αυτό του «υγρού λιβαδιού» ως χωρικής μεταφοράς. Τα πλημμυρισμένα «υγρά λιβάδια», στο μεταίχμιο της γης και της λίμνης, αποτελούν την καρδιά του υγροτόπου συγκεντρώνοντας έναν υψηλό δείκτη βιοποικιλότητας.⁸ Πρόκειται για την πιο γόνιμη και ταυτόχρονα την πιο ευαίσθητη ζώνη της λίμνης, όπου συναντώνται διάφορα βιοτικά και ανθρωπογενή χαρακτηριστικά, από την αναπαραγωγή των ψαριών και την υδρόφιλη βλάστηση μέχρι τις παραλίμνιες καλλιέργειες και τις αλιευτικές δραστηριότητες. Τα υγρά λιβάδια αποτελούν μια οικολογικά αλλά και επιστημολογικά οριακή ζώνη καθώς η πλήρης αφήγηση της εξέλιξης και της σημασίας τους, απαιτεί ένα «πάντρεμα» κοινωνικών και περιβαλλοντικών επιστημών.

Ακριβώς εδώ εμφανίζεται το ζήτημα της επιστημολογικής συμμετρικής προσέγγισης μεταξύ κοινωνικών ή πολιτισμικών διεργασιών και περιβαλλοντικών φαινομένων, ή μεταξύ φύσης και πολιτισμού, ενός δηλαδή από τα επανερχόμενα διλήμματα της νεωτερικής σκέψης. Καθώς τα τοπία ως μεικτές χωρικότητες δεν εμπίπτουν ούτε στη μία ούτε στην άλλη σφαίρα κατ' αποκλειστικότητα αλλά αρθρώνονται στη μεταξύ τους διεπαφή, θα πρέπει να υπάρξει μια αντίστοιχη γεφύρωση μεταξύ κοινωνικών και θετικών επιστημών, μια ελάχιστη, ενιαία αντίληψη ως προς τα θέματα χωρικής κλίμακας, ορολογίας, κωδικοποίησης και οπτικοποίησης της γνώσης. Μέσω μιας τέτοιας προσέγγισης θα είναι ίσως εφικτή μια συμμετρική «ιστορία όχι απλώς των ανθρώπων αλλά και των φυσικών πραγμάτων» (Latour 1993: 82). Η μια αποκρυστάλλωση ενός ενιαίου χωρικού κώδικα κατά τον Lefebvre (1991) μεταξύ των περιβαλλοντικών και κοινωνικών επιστημών, των μηχανικών και των θεωρητικών.

Δεν πρέπει να αγνοούμε, τέλος, την ίδια την παρεμβατικότητα της επιστημονικής παρατήρησης και περιγραφής, καθώς και της παρουσίας του ίδιου του ερευνητή στο πεδίο. Κάθε περιγραφικό σχήμα αποτελεί ήδη μια ερμηνευτική απόπειρα, μια πρακτική διαμεσολάβησης από τον βιωμένο κόσμο στο εννοιολογικό, ακαδημαϊκό επίπεδο και για αυτό ενέχει τον κίνδυνο της νοεράς κατασκευής αυτού που θα θέλαμε να ανιχνεύσουμε στο πεδίο. Όπως επισημαίνει η Άρτεμις Λεοντή:

κάθε λόγος για έναν τόπο βαρύνεται από τις συνέπειές του. Εάν αγνοήσουμε την περίπλοκη αυτή αλληλεπίδραση μεταξύ του τόπου της γνώσης και της γνώσης μας για έναν τόπο, μπορεί να διασχίσουμε αναπάντεχα τα μονοπάτια ενός τόπου που ισχυριζόμαστε ότι γνωρίζουμε, πολλές φορές προτού να είμαστε έτοιμοι να κατανοήσουμε πώς αυτός ο τόπος καθόρισε τα μονοπάτια της γνώσης μας (Λεοντή 1998: 79).

⁸ Τα υγρά λιβάδια είναι οι αβαθείς, παραλίμνιες εκτάσεις χαμηλής βλάστησης που πλημμυρίζουν εποχικά, ανάλογα με τις εποχικές αυξομειώσεις της στάθμης της λίμνης. Σχετικά με τη σημασία και τη διαχείρισή τους βλ. Kazoglou κ.α. 2001. Η ιδέα των υγρών λιβαδιών και της παραλίμνιας ζώνης, γενικότερα, ως μιας χωρικής μεταφοράς για τα όρια της ερευνητικής πρακτικής, αναπτύχθηκε με βάση μια συζήτηση με τον Καθηγητή Βασίλειο Παπαναστάση.

Μελετώντας τα τοπία οφείλουμε να στρέφουμε για λίγο το βλέμμα μας αναστοχαστικά, ως προς την αυτό-τοποθέτησή μας σε σχέση με τις δικές μας προκαταλήψεις, τα προσωπικά μας βιώματα, το γνωστικό μας υπόβαθρο. Οφείλουμε επίσης μια ισότιμη σχέση με τα «υποκείμενα» της έρευνάς μας, αντιμετωπίζοντας αυτούς που κατοικούν το τοπίο που μελετάμε όχι ως απλούς «πληροφορητές» που έρχονται να επιβεβαιώσουν προσχηματισμένες υποθέσεις, αλλά ως μνητές μιας άλλης κοσμοθεωρίας, ενός άλλου φάσματος υποκειμενικότητων και δυνατοτήτων.

4.3. Το τοπίο ως διεκδίκηση: διαλεκτική και «ιδιογλωσσία».

Εδώ στο ψαράδικο χωριό, στο τριεθνές που ιριδίζουνε τα σύνορα της ύπαρξης, ανυπαρξίας και απείρου, με τη σημαδούρα του διαλεκτικού της φύσης κόσμου ορίζονται.

Χρήστος Παπαδόπουλος, «Η Διαλεκτική της Φύσης», Ποιητική συλλογή, «Νούφαρα», 1984.

Εάν μια γενναία και ολοκληρωμένη επαναπροσέγγιση του τοπίου πρέπει να διέλθει διάφορες κλίμακες, διαμεσολαβητικές πρακτικές και επιστημολογικές οριοθετήσεις τότε φτάνει οπωσδήποτε βαθύτερα, στις εννοιολογικές ρίζες των όρων και την πολιτική της συγκρότησής τους μέσα από τον επίσημο λόγο. Περνάει αναπόφευκτα, επομένως, μέσα από την προβληματοποίηση της έννοιας της κληρονομιάς και κατ' επέκταση του ίδιου του τοπίου ως αναγνωρισμένης κατηγορίας μιας μεικτής, φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς.

Στις διεθνείς συμβάσεις και τα επίσημα κείμενα για την προστασία της κληρονομιάς, οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν οντότητες και κατηγορίες, αμβλυμμένοι από την πολιτική ορθότητα, ουδέτεροι και παθητικοί δίνουν την ψευδαίσθηση μιας διάχυτης ομοφωνίας και μιας αυταπόδεικτης νομιμοποίησης.^{9 10} Οι όποιες διαφορετικές προσεγγίσεις αντιμετωπίζονται με τη

⁹ Πρόκειται για το φαινόμενο που η Laurajane Smith ονομάζει «Εξουσιοδοτημένο Λόγο Περί Κληρονομιάς» (“Authorised Heritage Discourse”). Βλ και Waterton, Smith και Campbell 2006.

διαχειριστική λογική του καλύτερου δυνατού συμβιβασμού ή του ελάχιστου κόστους, χωρίς να αναλύονται ως προς τα βαθύτερα κοινωνικά τους αίτια και τις πολιτισμικές τους καταβολές. Τα τοπία, ταξινομημένα ως μία από τις κατηγορίες κληρονομιάς, παρουσιάζονται αποστεγνωμένα όχι μόνο από τη βιωματική διάσταση των κοινοτήτων που τα κατοικούν αλλά και από την ίδια τους τη δυναμική, την ιστορική κίνηση, ακόμα και τη συγκρουσιακή τους διάσταση. Τα προβλήματα προκύπτουν όταν αυτές «εκ των άνω» υπαγορευόμενες γενικές παραδοχές μεταφράζονται σε συγκεκριμένες στρατηγικές χωρικού σχεδιασμού και συγκεκριμένα μέτρα περιβαλλοντικής προστασίας και πολιτιστικής διαχείρισης σε τοπική κλίμακα, οπότε και προσκρούουν στην αντίδραση και τον αρνητισμό των τοπικών κοινωνιών.

Εάν δούμε το πρόβλημα με τους όρους της τριπλής χωρικής διαλεκτικής του Lefebvre που διατρέχει τη συνολική άρθρωση του συγκεκριμένου κειμένου, διακρίνοντας, δηλαδή, μεταξύ εννοιολογικού, προσλαμβανόμενου και βιωμένου χώρου, θα καταλήγαμε μάλλον εύκολα στο συμπέρασμα ότι παρατηρείται μια σοβαρή αναντιστοιχία. Οι ομάδες που σχεδιάζουν, αναλύουν, ή ρυθμίζουν εκ των άνω τον χώρο, από τις διεθνείς οργανώσεις και τους κρατικούς αξιωματούχους, μέχρι τους πολεοδόμους και τους επιστήμονες πεδίου, εργάζονται και «εδρεύουν» κυρίως στον πρώτο εννοιολογικό χώρο ακόμη και όταν οι παρεμβάσεις τους έχουν προεκτάσεις στο δεύτερο και τρίτο, βιωματικό επίπεδο. Υπό αυτή τη λογική, δεν «κατοικούν» στον ίδιο χώρο με τους χρήστες και τις κοινότητες για τις οποίες υποτίθεται σχεδιάζουν.

Η επιλογή του τρίτου, βιωματικού, δυναμικού και ευμετάβλητου χώρου ως καταστασιακής θέσης είναι επομένως ζήτημα επιστημολογικής και ιδεολογικής στάσης (Soja 1996). Το να διαλέξει κανείς την προοπτική του καθημερινού χρήστη, του κατοίκου, του αυτόχθονα συνεπάγεται την αναστολή της προνομιακότητας της γνώμης «των ειδικών» και της επαναληπτικότητας των κυρίαρχων αφηγήσεων. Μια τέτοια στάση σηματοδοτεί ένα άνοιγμα προς εναλλακτικές κοσμοθεωρίες και άλλες αξιακές ιεραρχήσεις, οι οποίες μπορεί να αντιμετωπίζονται ως αιρετικές, περιθωριακές ή «ιδιοσυγκρασιακές»¹¹ σε σχέση με τον κυρίαρχο λόγο και τις επικρατούσες απόψεις.

Αυτός όμως ακριβώς ο ιδιοσυγκρασιακός χαρακτήρας των τοπίων είναι αυτό που πρέπει να περισώσει και να αναδείξει ο μελετητής που επιλέγει ως «έδρα» του, το βιωματικό χώρο της καθημερινότητας. Τα τοπία αρθρώνονται από ζωντανούς, τόπους με «ανιμιστική» υπόσταση και μνημονικό βάθος που «ξεδιπλώνουν» το πλήρες του νόημα μόνο στη γλώσσα, όπως την εκφέρουν, οι γηγενείς κοινότητες που τους έχουν «κληρονομήσει» και τους ζουν. Τα τοπία «αναπνέουν», επίσης, στους δικούς τους, εσωτερικούς ρυθμούς, φανερώνοντας ανεπαίσθητες κινήσεις σε όσους μόνο έχουν

¹⁰ Σε αυτό συμβάλλει και η έλλειψη συστηματικής δημόσιας συζήτησης, σε κεντρικό αλλά και τοπικό επίπεδο, σχετικά με αυτούς τους γενικούς αποδεκτούς όρους, γύρω από τους οποίους σχεδιάζονται αναπτυξιακά και ερευνητικά προγράμματα, προετοιμάζονται νομοθεσίες και εφαρμόζονται πολιτικές χωρικού σχεδιασμού και περιβαλλοντικής προστασίας.

¹¹ Για τις «ιδιοσυγκρασιακές» αξίες των θέσεων Πολιτιστικής Κληρονομιάς, βλ. (Pantzu 2009: 23-35).

«συγχρονίσει» βιωματικά τη σωματική τους συνείδηση με αυτούς. Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε αυτούς τους βαθύτερους δεσμούς οικειότητας και συνείδησης, δανειζόμενοι έναν όρο της ψυχολογίας, ως μια «ιδιογλωσσία»¹² του τοπίου με την έννοια των κοινωνικά επινοημένων και σωματικά μαθημένων τρόπων αποκωδικοποίησης του χώρου.

Ο Edward Casey έχει θέσει, με πολύ άμεσο και καίριο τρόπο το ζήτημα της μοναδικότητας και της ιδιομορφίας κάθε τόπου στην καρδιά της ίδιας της διάστασης της χωρικότητας, της φιλοσοφίας του χώρου:

Ένας τόπος είναι περισσότερο ένα γεγονός παρά ένα αντικείμενο το οποίο προορίζεται να αφομοιωθεί από τις γνωστές κατηγορίες. Ως γεγονός είναι μοναδικό, ιδιοτοπικό. Η ιδιαιτερότητά του δεν ενθαρρύνει υποθέσεις με βάση όσα είναι ήδη γνωστά [...] αλλά την ευρηματική συγκρότηση των όρων που σέβονται την ιδιοτοπικότητά του (Casey 1998: 26).

Στην περίπτωση της Πρέσπας, αυτή η «ιδιογλωσσία» του τοπίου, κληροδοτημένη κυρίως στην κοινότητα των ντόπιων, πρώην σλαβόφωνων¹³ έχει κατασταλεί και λογοκριθεί στο παρελθόν,¹⁴ επιβιώνει οριακά στο παρόν και τείνει να αφηθεί στη λήθη στο μέλλον. Η εχθρότητα, η καχυποψία ή και η αμηχανία μπροστά σε μια υπερ-πολιτικοποιημένη και υπερ-ευαίσθητη εκδοχή της «ανύπαρκτης» μακεδονικής γλώσσας και εθνοτικής ταυτότητας (Karakasidou 1993), περιθωριοποιούν ή υποφωτίζουν τα σλαβογενή τοπωνύμια, φυτωνύμια και ανθρωπονύμια και την - ιδιαίτερης εκφοράς- προφορική παράδοση των «μακεδονικών», καταδικάζοντας ταυτόχρονα το τοπίο σε μια λειψή και επιφανειακή εξιστόρηση.

Τοπικές περιβαλλοντικές οργανώσεις και πολιτιστικοί οργανισμοί έχουν κάνει ήδη κάποια πρώτα, τολμηρά βήματα γεφύρωσης των παραλίμνιων κοινοτήτων και στις τρεις πλευρές των συνόρων, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους σε κοινά, και «ανώδυνα» στοιχεία της λαϊκής παράδοσης. Ο ακαδημαϊκός λόγος μπορεί να ακολουθήσει επίσης αυτό το μονοπάτι υπερβαίνοντας την εμφιατική, διαρκή αναζήτηση της διαφορετικότητας και των ταυτοτήτων, και επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του σε κοινές χωρικές εμπειρίες και πρακτικές.

Τα τοπία είναι σχεσιακές, ρευστές δομές, υπό συνεχή διαμόρφωση, που προκύπτουν πάνω στη διαλεκτική τριβή μεταξύ διαφορετικών οντολογικών πεδίων χωρικότητας. Αναδύονται πάνω στις «γεωμετρικές εξουσίας» (Massey 2005) και στις ασυμμετρίες που αναπόφευκτα αυτές συνεπάγονται. Εάν τα τοπία είναι διαρκείς «τροχιές» χωρικών συσχετισμών, «προσωρινά διαπλεγμένες ταυτοχρονίες, διαρκών, ανολοκλήρωτων ιστοριών» (Massey 2006: 46), τότε, η όποια τελική τους έκβαση είναι ανοιχτή και διεκδικήσιμη. Αλλά και η όποια φαινομενικά «τετελεσμένη» εκδοχή τους επιδέχεται αντίσταση.

¹² Για μια εξήγηση και ανάλυση του όρου βλ. Thomas 1979.

¹³ Τουλάχιστον μέχρι και τις γενεές που έχουν τις βιωματικές, μνημονικές αναφορές και διατηρούν το γλωσσικό τους υπόβαθρο, κάτι που ατονεί σταδιακά και σταθερά.

¹⁴ Στο πλαίσιο της καταστολής των σλαβικών διαλέκτων και της καταπίεσης του σλαβόφωνου πληθυσμού. Βλ. κεφ. 1.4.

Πηγές, Βιβλιογραφία

Συνηεντεύξεις

- Αναστάσης, Πύλη, 30.12.2002.
- Βασίλης, Κολοκυνθού Καστοριάς, 2006.
- Βλαδίμηρος, Ψαράδες, 01.01.2003.
- Γιώργος και Γερμανή, Ψαράδες, 13.08.2004.
- Γιώργος και Μαρία, Λευκώνα, 03.09.06.
- Ελένη, Άγιος Γερμανός, 05.09.2006.
- Ηλίας, Πλατύ, 03.09.06.
- Αλέκος, Μικρολίμνη, 30.04.2000.
- Θόδωρος, Κούλα, 20.08.2005.
- Ιορδάνα, Μικρολίμνη, 31.12.2002.
- Κώστας, Μικρολίμνη, 30.12.2002.
- Λάζαρος, Πλατύ, 04.01.2003.
- Νίκος, Άγιος Γερμανός, 29.04.2006.
- Παντελής, Άγιος Αχιλλειος, 05.01.2004.
- Πάυλος και Μιχάλης, Ψαράδες, 02.09.2006.
- Πέτρος, 2007. Πέτρος, βορειοδυτική μεθοριακή ζώνη, 18.08.2007.
- Σοφία, Μικρολίμνη, 11.04.2004.
- Σοφία, Μικρολίμνη, 29.12.2002.
- Σοφία Π. Μικρολίμνη, 05.09.2006.
- Σπύρος και Θεοδώρα, Ψαράδες, 01.05.2003.

Σταυρούλα, Μικρολίμνη, 14.04.2004.

Σταύρος, Πλατύ, 04.01.2003.

Νομικά κείμενα.

Council of Europe, 2005. *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, <http://conventions.coe.int> [Πρόσβαση στις 26/04/2009].

Council of Europe, 2000. *European Landscape Convention (Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου)*, Available at: <http://conventions.coe.int>.

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 2010. *Επικύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου από την Ελληνική Πολιτεία*. ΦΕΚ 30, Τεύχος Α', 25/02/2010

Προεδρικό Διάταγμα 46 23/01/1974, 1974. *Περί Κηρύξεως της περιοχής λιμνών Μικράς και Μεγάλης Πρέσπας Ν. Φλωρίνης ως Εθνικού Δρυμού*,

United Nations, 2008. *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*. Url: http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf [Πρόσβαση στις 01/09/2010].

Αρχεία, έγγραφα, χάρτες.

Γενική Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας, Γραφείον Στατιστικής, 1926. Στατιστικός Πίναξ εγκατεστημένων προσφύγων εις συνοικισμούς Μακεδονίας μέχρι τέλους Δεκέμβρ. 1926 κατά υποδιοικήσεως.

Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, 1927. Υγειονομικός χάρτης εποικισμού Μακεδονίας *Carte sanitaire de la colonisation en Macedoine*. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, 1926. Εποικιστικός χάρτης Μακεδονίας. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, 1927. Χάρτης της ελονοσίας εν Μακεδονία. (*Carte du paludisme en Macedoine*). Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Κέντρο Πληροφόρησης Πρεσπών, 2007. Βιβλίο Επισκεπτών Κέντρου Πληροφόρησης Πρεσπών.

16η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Καστοριά, 2006. Βανδαλισμοί στον Ι. Ναό Αγίου Αχιλλείου Πρεσπών. Υπηρεσιακό έγγραφο.

Φύλλα χάρτη: 39° 41' MONASTIR k.u.k. M-G. I., 1904 (1916), Συλλογή ΕΛΙΑ (Κ Νο01-02), Ε 1804, της αυστριακής σειράς "Generalkarte" και 39° 41' ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ, Εκδότης Γ. Κοντογόνης 1910. Συλλογή ΕΛΙΑ (Κ Νο10-04), Ε 2344. Εθνική Χαρτοθήκη, Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).

Πληθυσμιακές Απογραφές

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή Πληθυσμού 1920

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή Πληθυσμού 1928

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή Πληθυσμού 1940

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή Πληθυσμού 1951

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή Πληθυσμού 1961

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή Πληθυσμού 1971

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή Πληθυσμού 1981

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή Πληθυσμού 1991

Εφημερίδες

1957. «Αι Βυζαντιναί Αρχαιότητες των Πρέσπων. Επί τη Οργανώσει Ναυτικών Εορτών». *Μακεδονία*, 9/8/1957.

1957β. «Την 28 και 29 Δεκεμβρίου Αι Εορταί εις Πρέσπαν», *Μακεδονία*, 27/11/1957.

1957γ. «Του Συνδέσμου Ξεναγών». *Μακεδονία*, 14/8/1957.

1972. «Εγκαινιάσθη εις τας Πρέσπας Σύγχρονος Τουριστική Πλαζ». *Μακεδονία*, 18/7/1972.

1973. «Εντύπωσιν Προκάλεσεν εις Αμερικανούς Ειδικούς η Ωραιότης και ο Φυσικός Πλούτος της Πρέσπας». *Μακεδονία*, 2/5/1973.

1973β. «Εδόθη και εις τον γράφοντα η ευκαιρία να επισκεφθή την περιοχήν της Μικράς Πρέσπας». *Μακεδονία*, 29/5/1973.

2006. «Αμαύρωσαν τις εκδηλώσεις στις Πρέσπες». *Θεσσαλονίκη*, 17/07/2006.

Διαδικτυακοί Τόποι

Βενιζέλος, Ε., 2007. Προσωπικός Ιστοχώρος, Url:

http://www.evenizelos.gr/index.php?page=speeches_details&id=159&category_id=3

[Πρόσβαση στις 28/03/2007].

DPGR Virtual Community, 2010. - Κύρια λίστα. Url: <http://www.dpgr.gr/forum/index.php> [Πρόσβαση στις 05/09 2010].

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2010. Πανδέκτης: Κοινότητες και Συλλογές. Url: <http://pandektis.ekt.gr/dspace/> [Πρόσβαση στις 24/09/2010].

Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες, 2009. Url: <http://visualmarch.eetf.uowm.gr/> [Πρόσβαση στις 05/09 2009].

Εκκλησία της Ελλάδος, Τόπος Ιερότητας και Αγιότητας οι Πρέσπες. Url: http://www.ecclesia.gr/greek/pronaos/pronaos_101.html [πρόσβαση στις 25/06/ 2009].

Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2010. Ελληνική Στατιστική Αρχή. Url: <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE> [Πρόσβαση στις 14/09/2010].

Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2008. Βασική Έρευνα Διάρθρωσης Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων (Απογραφή Γεωργίας-Κτηνοτροφίας Έτους 1999/2000). Πίνακας 6. Εκμεταλλεύσεις και Εκτάσεις αυτών κατά είδος Καλλιέργειας., Url: <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE> [Πρόσβαση στις 10/07/2008].

Εταιρία Προστασίας Πρεσπών, 2010. Εταιρία Προστασίας Πρεσπών, 2010. «Μελέτη Σχεδίου Χωρικής και Οικιστικής Οργάνωσης Ανοιχτής Πόλης (ΣΧΟΟΑΠ) Δήμου Πρεσπών». Url: http://www.spp.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=67&Itemid=72&lang=el [Πρόσβαση στις 15/09/ 2010].

Joubert, J., Gallica-Pensées, essais, maximes et correspondance de J. Joubert [Document électronique] ; et précédés d'une notice sur sa vie, son caractère et ses travaux / recueillis et mis en ordre par M. Paul Raynal ; [publ. par A. Joubert]. Url: <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=NUMM-88671&M=tdm> [Πρόσβαση στις 20/09/2010].

- Ramsar Website, 1999. An Interview with Myrsini Malakou, Managing Director of the Society for the Protection of Prespa, Greece by Alexandra Chaini, Press Officer, WWF Greece. Url: http://www.ramsar.org/award/key_awards99_interview_prespa.htm [Πρόσβαση στις 27/09/2008].
- Ramsar Website, 2008. Declaration on the Creation of the Prespa Park. *Major Transboundary Park established in Southeastern Europe*. Url: http://www.ramsar.org/wwd/0/wwd2000_rpt_prespa.htm [πρόσβαση στις 07/12/2008].
- Rizobreaker Blog: 17ο Αντιϊμπεριαλιστικό Διήμερο ΚΝΕ στις Πρέσπες. Οι εντυπώσεις! <http://rizobreaker.blogspot.gr/2008/07/17.html> [Πρόσβαση στις 20/07/2008].
- The Ramsar Convention on Wetlands, 2005. Resolution IX.21. Taking into account the cultural values of wetlands. Url: http://www.ramsar.org/res/key_res_ix_index_e.htm [Πρόσβαση στις 27/04/2009].
- TA NEA Online, 2007. Λαθρομετανάστης ξεψύχησε στα βουνά της Φλώρινας. Url: <http://www.tanea.gr/Article.aspx?d=20071121&nid=6649441> [Πρόσβαση στις 22/11/2007].
- World Heritage Centre, 2005. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. Url: <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf> [Πρόσβαση στις 23/05/2010].
- World Heritage Centre, 2008. The Area of the Prespes Lakes: Megali and Mikri Prespa which includes Byzantine and post-Byzantine monuments - UNESCO World Heritage Centre. Url: <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1791/> [Πρόσβαση στις October 21, 2008].
- Υπουργείο Μακεδονίας – Θράκης, 2009. Ο Υπουργός Μακεδονίας-Θράκης στις εκδηλώσεις «Πρέσπες 2004». Url: http://www.mathra.gr/default_2010.aspx [Πρόσβαση στις 25/06/2009].
- Χάουαρντ, Ρ., 1997. Πρέσπες. Το Βήμα της Κυριακής. Url: <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=91032&ct=79&dt=07/09/1997> [Πρόσβαση στις 01/09/2010].

Φίλμ, ντοκιμαντέρ, οπτικοακουστικό υλικό.

- Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο 1955. *Περιοδεία της Βασίλισσας Φρειδερίκης στη Δυτική Μακεδονία και την Ήπειρο*. Url: http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2544&thid=12146 [Πρόσβαση στις July 1, 2010].
- Αναγνωστόπουλος, Δ., 1984. *Η Άγνωστη Ελληνική Φύση. Επεισόδιο 001: Μικρή Πρέσπα. Ο παράδεισος μιας ορεινής λίμνης*, ΕΡΤ Α.Ε.
- Δρακοπούλου, Σ., 1996. *Ματιές σε ελληνικούς οικισμούς*, ΕΡΤ Α.Ε. Url: www.ert-archives.gr.
- Χατζόπουλος, Τ., 1965. *Πρέσπες*, Ντοκυμαντέρ.

Άρθρα, συλλογικοί τόμοι, μονογραφίες.

- Abram, D., 1996. *The spell of the sensuous: perception and language in a more-than-human world*, New York: Pantheon Books.
- Abramson, A. & Theodossopoulos, D. 2000. *Land, law, and environment: mythical land, legal boundaries*, London; Sterling, Va.: Pluto Press.
- Agelopoulos, G., 2003. Life among anthropologists in Greek Macedonia. *Social Anthropology*, 11(2), 249-263.
- Agelopoulos, G. 1997. From Bulgarievo to Nea Krasia, From the two settlements to two the one village community formation. Collective identities and the role of the individual. In *Ourselves and Others: The creation of a Greek Macedonian cultural identity*. Mackridge, P. and Yannakakis, E. (eds.). Oxford: Berg.
- Agelopoulos, G. 1995. Perceptions, Construction and definition of Greek National Identity in Late 19th-Early 20th century Macedonia. *Balkan Studies*. 36 (2), 247-263.
- Agnew, J., 1993. Representing Space. Space, scale and culture in social science. In *Place, Culture, Representation*. London and New York: Routledge, pp. 251-271.
- Allcock, J. B. & Young, A., eds., 2001. *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Berghahn Books.
- Alexandri, A., 2002. Names and emblems: Greek archaeology, regional identities and national narratives at the turn of the 20th century. *Antiquity*, 76(291), 191.
- Altman, I. & Werner, C.M., 1985a. *Home environments*, New York: Plenum Press.
- Andreou, S., Fotiadis, M. & Kotsakis, K., 1996. Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. *American Journal of Archaeology*, 100(3), 537-597.
- Anschuetz, K. F., Wilshusen, R. H. & Scheick, C. L., 2001. An archaeology of landscapes: perspectives and directions. *Journal of Archaeological Research*, 9(2), 157-211.
- Appadurai, A., 1986. Theory in Anthropology: Center and Periphery. *Comparative Studies in Society and History*, 28(2), 356-361.
- Appleton, J., 1975. *The experience of landscape*, London; New York: Wiley.
- Ashmore, W., 2004. Social Archaeologies of Landscape. In *A companion to social archaeology*. Lynn Meskell and Rober W. Preucel (eds.). Malden, Mass.: Blackwell Publishing, pp. 256-271.

- Ashmore, W. & Knapp, A.B., 1999. *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, Malden, Mass.: Blackwell.
- Aston, M., 1985. *Interpreting the landscape: landscape archaeology in local studies*, London: B.T. Batsford.
- Avramovski, O., 2002. *Analysis of public participation practices in ecosystem approaches to environmental management in the Region of Ohrid and the Prespa Lakes (Albania, Greece and Macedonia)*, Budapest: Central European University.
- Bachelard, G., 1994. *The poetics of space*, Boston, Massachusetts: Beacon Press.
- Backhaus, G. & Murungi, J., 2005. *Lived topographies and their mediational forces*, Lanham: Lexington Books.
- Bakalaki, A., 1997. Students, Natives, Colleagues: Encounters in Academia and in the Field. *Cultural anthropology: journal of the Society for Cultural Anthropology*, 12(4), 502.
- Baker, A. R. & Biger, G. eds., *Ideology and Landscape in historical perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bakhtin, M. M., Holquist, M., McGee, V., & Emerson, C. 1986. *Speech genres and other late essays*. Austin: University of Texas Press.
- Barbey, G., Introduction: Towards a phenomenology of home, *Architecture and behavior*, 5, 1-10.
- Barnes, T. J. & Duncan, J. S., 1992. *Writing worlds: discourse, text, and metaphor in the representation of landscape*, London; New York: Routledge.
- Barrett, J.C. & Ko, I., 2009. A phenomenology of landscape: A crisis in British landscape archaeology? *Journal of Social Archaeology*, 9(3), 275-294.
- Barros, J., 1965. *The Corfu Incident of 1923*, Princeton: Princeton University Press.
- Basso, K.H., 1996. *Wisdom sits in places: landscape and language among the Western Apache*, Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Bastea, E., 1997. Regularization and Resistance: Urban Transformations in Late Nineteenth century Greece. In *Greek Society in the Making, 1863–1913: Realities, Symbols, and Visions* edited by Philip Carabott. Variorum, pp. 209–231.
- Basu, P. 2006. *Highland homecomings: genealogy and heritage tourism in the Scottish highland diaspora*. New York: Routledge.
- Baudrillard, J., 1994. *Simulacra and simulation*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Bender, B. A. W., 2001. Introduction. In Bender, B.A.W. & Winer, M. eds., *Contested Landscapes. Movement, Exile and Place*, Oxford and New York: Berg, pp. 1-18.

- Bender, B. A. W. & Winer, M. eds., 2001. *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, Oxford, New York: Berg.
- Bender, B. A. W., 1998. *Stonehenge: making space*, Oxford; New York: Berg.
- Berleant, A., 1992. *The aesthetics of environment*, Philadelphia: Temple University Press.
- Beteille, A., 1998. The idea of indigenous people. *Current Anthropology*, 39(2), 187–192.
- Bintliff, J., & Sbonias, K. 2000. *Reconstructing past population trends in Mediterranean Europe (3000 B.C.-A.D. 1800)*. Oxford: Oxbow.
- Bitrakova-Grozdanova, V., 2006. Golem Grad in Prespa (from Orestian to Romans). *Macedonian Affairs: Cultural heritage, a bridge towards a shared future*, VI(1), 49-56.
- Bjelic & Savic eds., 2002. *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Black, J., 1997. *Maps and politics*, Chicago: University of Chicago Press.
- Blake, E., 2004. Space, spatiality and archaeology. In *A companion to social archaeology*. Lynn Meskell and Robert W. Preucel (eds.). Malden, Mass.: Blackwell Publishing, pp. 231-254.
- Bolter, J. D. & Grusin, R., 1999. *Remediation. Understanding New Media.*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Bourdieu, P., 1989. Social space and symbolic power. *Sociological theory*, 14–25.
- Bourdieu, P., 1984. *Distinction: a social critique of the judgment of taste*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bourdieu, P., 1977. *Outline of a theory of practice*, Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P., 1990. *Photography, a middle-brow art*, Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Brailsford, H. N., 2006. *Μακεδονία. Οι φυλές της και το μέλλον τους.*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Brosius, J. P., 1999. Analyses and Interventions: Anthropological Engagements with Environmentalism. *Current Anthropology*, 40(3), 277-309.
- Brosselin, M. & Molinier, A., 1968. *Visite au lac de Mikra Prespa*, Paris: Cyclostylé Bureau MAR.
- Broussalis, P., 1975. *Prespa National Park*, Athens: Hellenic Society for the Protection of Nature.
- Brown, K. 2003. *The past in question: modern Macedonia and the uncertainties of nation*. Princeton: Princeton University Press.
- Brown, K. S., & Hamilakis, Y. 2003. *The usable past: Greek metahistories*. Lanham, Md.: Lexington Books.

- Buchli, V., Lucas, G. & Cox, M., 2001. *Archaeologies of the contemporary past*, London: Routledge.
- Butler, J., 1990. *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*, New York: Routledge.
- Caftanzoglou, R., 2001. The Shadow of the Sacred Rock: Contrasting Discourses of Place under the Acropolis. In B. Bender και M. Winer (eds.) *Contested Landscapes. Movement, Exile and Place*. Oxford and New York: Berg, pp. 21-35.
- Calotychos, V., 2003. *Modern Greece: a cultural poetics*, Oxford; New York: Berg.
- Cameron, F. & Kenderdine, S., 2007. *Theorizing digital cultural heritage: a critical discourse*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Carabott, P., Monumental visions: the past in Metaxas' Weltanschauung. In K.S. Brown και Yannis Hamilakis (eds.). *The usable past. Greek Metahistories*. pp. 2-37.
- Carabott, P. & Sfikas, D. eds., 2004. *The Greek Civil War: essays on a conflict of exceptionalism and silences*, Hampshire: Ashgate Publishing, Ltd.
- Carlson, A. & Berleant, A., 2004. Introduction: the Aesthetics of Nature. In *The aesthetics of natural environments*. Ontario: Broadview Press.
- Caruth, C., 1996. *Unclaimed experience: trauma, narrative, and history*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Casey, E. S., 1993. *Getting back into place: toward a renewed understanding of the place-world*, Bloomington: Indiana University Press.
- Casey, E. S., 1996. How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time. Phenomenological Prolegomena. In Feld, S. και Basso, H. eds. *Senses of place*. School of American Research advanced seminar series. Santa Fe, N.M.; [Seattle]: School of American Research Press; Distributed by the University of Washington Press, pp. 13-52.
- Casey, E. S., 1998. *The fate of place a philosophical history*, Berkely [u.a].: Univ. of California Press.
- Castañeda, Q. E. & Matthews, C. N., 2008. *Ethnographic archaeologies : reflections on stakeholders and archaeological practices*, Lanham, MD: AtlaMira Press.
- Catsadorakis, G., 1997a. Breeding birds from reedbeds to alpine meadows. *Hydrobiologia*, 351, 143–155.
- Catsadorakis, G., 1997b. The importance of Prespa National Park for breeding and wintering birds. *Hydrobiologia*, 351, 157–174.
- Catsadorakis, G. & Malakou, M., 1997. Conservation and management issues of Prespa National Park. , 175-196.

- Catsadorakis, G., Malakou, M. & Alain J. Crivelli, 1996. The Effects of the 1989-1990 Drought on the Colonial Waterbirds Nesting at Lake Mikri Prespa, Greece, with Special Emphasis on Pelicans. *Colonial Waterbirds*, 19(Special Publication 1: Ecology, Conservation, and Management of Colonial Waterbirds in the Mediterranean Region), 207-218.
- Catsadorakis, G. & Scoullou, M., 1987. Prespes National Park. A Guide for Visitors.
- Certeau, M. D., 1984. *The practice of everyday life*, Berkeley: University of California Press.
- Chaffin, V. F., 1988. Dwelling and Rhythm: The Isle Brevelle as a Landscape of Home. *Landscape Jnl.*, 7(2), 96-106.
- Cherry, J. F., Davis, J. L., & Mantzourane, H. 1991. *Landscape archaeology as long-term history: northern Keos in the Cycladic Islands from earliest settlement until modern times*. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- Christopoulou, I. & Roumeliotou, V., 2006. Uniting People through Nature in Southeast Europe: The Role (and Limits) of Nongovernmental Organizations in the Transboundary Prespa Park. *Southeast European and Black Sea Studies*, 6(3), 335-354.
- Cleere, H., ed., 1984. *Approaches to the archaeological heritage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clogg, R., 1992. *A Concise History of Greece*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cloke, P. & Jones, O., 2001. Dwelling, place, and landscape: an orchard in Somerset. *Environment and Planning A*, 33(4), 649-666.
- Close, D.H., 1999. Environmental Movements and the Emergence of Civil Society in Greece. *Australian Journal of Politics and History*, 45(1), 52-64.
- Cohen, C. B., 1995. Marketing paradise, making nation. *Annals of Tourism Research*, 22(2), 404-421.
- Coleman, S. & Crang, M., 2002. *Tourism: between place and performance*, New York: Berghahn Books.
- Coles, B. & Olivier, A., 2001. *The Heritage Management of Wetlands in Europe*, Brussels: Europae Archaeologiae Consilium.
- Colocotronis, V., 1919. *Macedoine et l'Hellenisme: etude historique et ethnologique.*, Paris: Berger-Levrault.
- Connerton, P., 1989. *How societies remember*, Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press.
- Cosgrove, D., 2006. Modernity, community and the landscape idea. *Journal of Material Culture*, 11(1-2), 49.
- Cosgrove, D.E., 1998. *Social formation and symbolic landscape*, Madison, Wis.: University of Wisconsin Press.

- Cosgrove, D.E. & Daniels, S., 1988. *The Iconography of landscape: essays on the symbolic representation, design, and use of past environments*, Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press.
- Cowan, K. J. ed., 2000. *Macedonia. The Politics of Identity and Difference*, London, Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Cowan, K. J., (1997). Idioms of Belonging: Polyglot Articulations of Local Identity in a Greek Macedonian Town. In Peter Mackridge and Eleni Yannakakis (eds), *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Oxford & Washington DC: Berg, pp.153-171, 1997.
- Crampton, J., 2001. Maps as social constructions: power, communication and visualization. *Progress in Human Geography*, 25(2), 235-252.
- Crang, M., 1997. Picturing practices: research through the tourist gaze. *Progress in Human Geography*, 21(3), 359-373.
- Crawshaw, C. & Urry, J., 1997. Tourism and the Photographic Eye. In *Touring cultures. Transformations of Travel and Theory*. London: Routledge, pp. 176-196.
- Crivelli, A., 1977. *Mission en Grèce du Nord*.
- Crivelli, A. et al., Fish and fisheries of the Prespa lakes. *Hydrobiologia*, (351).
- Crouch, D. & Lubben, N., 2003. Introduction. In Crouch και Lubben eds. *Visual Culture and Tourism*. Oxford: Berg, pp. 1-20.
- Cummings, V., Jones, A. & Watson, A., 2002. Divided Places: Phenomenology and Asymmetry in the Monuments of the Black Mountains, Southeast Wales. *Cambridge Archaeological Journal*, 12(1), 57-70.
- Cvijič, J., 1911. L'ancien lac égéen. *Annales de géographie*, 20(111), 233-259.
- Cvijic, J., 1918. The Zones of Civilization of the Balkan Peninsula. *Geographical Review*, 5(6), 470-482.
- Damaskos, D., & Plantzos, D. 2008. *A singular antiquity: archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*. Athens: Benaki Museum.
- Danforth, L. M. 1995. *The Macedonian conflict: ethnic nationalism in a transnational world*. Princeton: Princeton University Press.
- Davis, J. L., Alcock, S. E., Bennet, J., Lolos, Y. G., & Shelmerdine, C. W. 1997. The Pylos Regional Archaeological Project Part I: Overview and the Archaeological Survey. *Hesperia*. 66.
- Diaz-Andreu, G. & Champion, T.C., 1996. *Nationalism and archaeology in Europe*, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Dorward, S., 1990. *Design for mountain communities: a landscape and architectural guide*, New York: Van Nostrand Reinhold.

- Durham, M. E., 1905. *The burden of the Balkans*, London: E. Arnold.
- Edensor, T., 2005. *Industrial ruins: spaces, aesthetics, and materiality*, Oxford [U.K.]; New York: Berg.
- Eder, K., 1996a. The institutionalisation of Environmentalism: ecological discourse and the second transformation of the public sphere. In *Risk, Environment & Modernity. Towards a New Ecology*. London: Sage.
- Eder, K., 1996b. *The Social Construction of Nature. A Sociology of Ecological Enlightenment*, London: Sage.
- Europæ Archaeologiæ Consilium, 2001. A Strategic for the Heritage Management of Wetlands [reprint of the document adopted by the EAC General Assembly, Strasbourg, 22 March 2001]. Url: http://www.ramsar.org/mtg/mtg_eac_2001d.htm [Πρόσβαση στις April 27, 2009].
- Evans, J. & Hall, S. eds., 1999. *Visual culture : the reader*, London: Sage, The Open University.
- Fairclough, G. & Rippon, S., 2002. *Europe's Cultural Landscape: archaeologists and the management of change*, Brussels: Europæ Archaeologiæ Consilium.
- Feld, S. & Basso, K. H., 1996a, Introduction. In *Senses of Place*. School of American Research Advanced Seminar Series. Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press, pp. 3-12.
- Feld, S. & Basso, K. H., 1996b. *Senses of Place*, Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press.
- Fleming, A., 2005. Megaliths and post-modernism: the case of Wales. *ANTIQUITY-OXFORD*, 79(306), 921.
- Fleming, A., 1999. Phenomenology and the megaliths of Wales: a dreaming too far? *Oxford Journal of Archaeology*, 18(2), 119-125.
- Forty, A., 1999. Introduction. In Forty A. και Kuchler S. eds. *The art of forgetting. Materializing culture*. Oxford; New York: Berg, pp. 1-18.
- Foucault, M., Bouchard, D. F. & Simon, S., 1977. *Language, counter-memory, practice: selected essays and interviews*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Foucault, M., Sheridan, A. 1972. *The archaeology of knowledge*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M., & Gordon, C. 1980. *Power/knowledge: selected interviews and other writings, 1972-1977*. Brighton, Sussex: Harvester Press.
- Foucault, M., & Miskowiec, J. 1986. Of Other Spaces. *Diacritics*. 16, 22-27.
- Giddens, A. 1986. *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Giles, F. L., 1930. Boundary Work in the Balkans. *The Geographical Journal*, 75(4), 300-310.
- Goldsworthy, V., 1998. *Inventing Ruritania. The Imperialism of Imagination*, New Haven and London: Yale University Press.

- Gounaris, B. C., 1989. Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century. *Journal of Modern Greek Studies*, 7(1), 133-153.
- Gounaris, B. C., 1996. Reassessing Ninety Years of Greek Historiography on the "Struggle for Macedonia" (1904-1908). *Journal of Modern Greek Studies*, 14, 237-251.
- Gourgouris, S., 1996. *Dream nation: enlightenment, colonization, and the institution of modern Greece*. Stanford: Stanford Univ. Press.
- Graves-Brown, P., Jones, S. & Gamble, C., 1996. *Cultural identity and archaeology: the construction of European communities*, London; New York: Routledge.
- Green, F. S., 2005. *Notes from the Balkans. Locating Marginality and Ambiguity on the Greek-Albanian border*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Gupta, A. & Ferguson, J., 1992. Beyond "culture": Space, identity, and the politics of difference. *Cultural anthropology*, 6-23.
- Hamilakis, Y. & Anagnostopoulos, A., 2009. What is Archaeological Ethnography?, *Public Archeology*, 8(2-3), 65-87.
- Hamilakis, Y. & Yalouri, E., 1996. Antiquities as symbolic capital in modern Greek society. *Antiquity*, 70(267), 117.
- Hamilakis, Y. 2007. *The nation and its ruins: antiquity, archaeology, and national imagination in Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- Hammond, N., 1972. *A history of Macedonia*, Oxford: Clarendon Press.
- Hammond, N., 1995. *Ιστορία της Μακεδονίας, Ιστορική Γεωγραφία και Προϊστορία, Τόμος Α', Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία*.
- Harley, J., 1988. Maps, knowledge and power. In *The iconography of landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge Studies in Historical Geography. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 277-312.
- Hart, L. K., 1999. Culture, Civilization, and Demarcation at the Northwest Borders of Greece. *American Ethnologist*, 26(1), 196-220.
- Hart, L. K., 2005. How to do things with things: architecture and ritual in Northern Greece. In *Greek Ritual Poetics*. Eds. Dimitrios Yatromanolakis and Panayiotis Roilos. Harvard University Press, pp. 383-404.
- Harvey, D. 1973. *Social justice and the city*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Harvey, D. 1969. *Explanation in geography*. London: Edward Arnold.
- Harvey, D. 1989. *The urban experience*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Harvey, D. 1990. *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. 1996. *Justice, nature, and the geography of difference*. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers.
- Hasluck, M., 1936. The archaeological history of Lake Ostrovo in West Macedonia. *The Geographical Journal*, 448-456.
- Hasluck, M. M. & Morant, G. M., 1929. Measurements of Macedonian Men. *Biometrika*, 21(1/4), 322-336.
- Hastrup, K., 1993. The native voice - and the anthropological vision. *Social anthropology*, 1, 173-186.
- Heidegger, M., 1962. *Being and time*., New York: Harper.
- Heidegger, M., 1971. Building Dwelling Thinking. In *Poetry, Language, Thought*. New York: Harper Colophon Books.
- Heidegger, M. & Hofstadter, A., 1971. *Poetry, Language, thought*. Translations and introduction by *Albert Hofstadter*, New York, etc.: Harper & Row.
- Helmreich, E. C., 1938. *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, Cambridge: Harvard University Press.
- Herzfeld, M., 1991. *A place in history: social and monumental time in a Cretan town*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Heurtley, W., 1939. *Prehistoric Macedonia*, Cambridge.
- Heuzey, H. & Daumet, H., 1876. *Mission archaéologique de Macedoine*, Paris.
- Hicks, D. & McAtackney, L., 2007. Introduction: Landscapes as Standpoints. In *Envisioning Landscape. Situations and Standpoints in Archaeology and Heritage*. Dan Hicks, Laura McAtackney and Graham Fairclough (eds.). One World Archaeology. Walnut Creek, Calif.: Left Coast Press.
- Hicks, D. et al., 2007. Envisioning landscape: situations and standpoints in archaeology and heritage. In *Envisioning Landscape. Situations and Standpoints in Archaeology and Heritage*. Walnut Creek, Calif.: Left Coast Press.
- Hirsch, E. & O'Hanlon, M., 1995. *The anthropology of landscape: perspectives on place and space*, Oxford; New York: Clarendon Press; Oxford University Press.
- Hirsch, E., 1995. *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*, Oxford: Clarendon Press.
- Hodgson, J., 2001. Edith Durham: Traveller and Publicist. In *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*. London: Berghahn Books.
- Hoffmann, L, W. Bauer & G. Muller, 1971. *Proposals for Nature Conservation in Northern Greece, Switzerland*.: IUCN.

- Hollis, G.E. & Stevenson, A.C., 1997. The physical basis of the Lake Mikri Prespa systems: geology, climate, hydrology and water quality. *Hydrobiologia*, 351, 1–19.
- Houston, S. & Taube, K., 2000. An Archaeology of the Senses: Perception and Cultural Expression in Ancient Mesoamerica. *Cambridge Archaeological Journal*, 10(2), 261-294.
- Ingold, T., 1993. The temporality of the landscape. *World archaeology*, 152–174.
- Jackson, A., 1987. Anthropology at home. In ASA monographs. London: Tavistock.
- Jackson, J. B., 1984. *Discovering the vernacular landscape*, New Haven: Yale University Press.
- Jackson, M., 1996. *Things as they are: new directions in phenomenological anthropology*, Bloomington: Indiana University Press.
- Joerg, W., 1913. The New Boundaries of the Balkan States and Their Significance. *Bulletin of the American Geographical Society*, 45(11), 819-830.
- Johnson, M., 2007. *Ideas of Landscape*, Malden, Oxford: Blackwell Publishing.
- Jones, S., 1996. Discourses of identity in the interpretation of the past. In Graves-Brown, P., Jones, S., Gamble, C. (eds.) *Cultural Identity and Archaeology. The construction of European Communities*. Theoretical Archaeology Group. London and New York: Routledge, pp. 62-80.
- Karakasidou, A. N., 1993. Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia. *Journal of Modern Greek Studies*, 11, 1-28.
- Karakasidou, A. N., 1997. *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990.*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Karakasidou, A. N., 2002. The Slavo-Macedonian 'Non Minority'. In *Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society*. London: Hurst & Company.
- Kazoglou, Y. et al., 2001. *Study on the restoration and management of wet meadows at Lake Mikri Prespa*. Society for the Protection of Prespa, General Secretariat of Research and Technology.
- King, R., Iosifides, T. & Myrivili, L., 1998. A migrant's story: from Albania to Athens. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24(1), 159-176.
- Kofos, E., 1964. *Nationalism and Communism in Macedonia*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Kohl, P. L. & Fawcett, C. P., 1995. *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*, Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Kokkinidou, D. & Trantalidou, K., 1991. Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia. *The Annual of the British School at Athens*, 86, 93-106.

- Kopytoff, I., 1986. The cultural biography of things: commoditization as process. In Appadurai A. (ed.) *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 64-94.
- Korkuti, M., 1971. Fouilles archéologiques 1967-1969 en Albanie. *Studia Albanica*, (8), 134-139.
- Kress, G. & Leeuwen, T. V., 2001. *Multimodal discourse: the modes and media of contemporary communication*, London: Arnold.
- Kuper, A., 2003. The Return of the Native. *Current Anthropology*, 44(3), 389-395.
- Kvale, S., 1996. *Interviews: an introduction to qualitative research interviewing*, London: Sage.
- Kvamme, K.L., 1999. Recent directions and developments in geographical information systems. *Journal of Archaeological Research*, 7(2), 153-201.
- Latour, B., 1993. *We have never been modern*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Leake, W. M., 1835. *Travels in Northern Greece*, London: J. Rodwell.
- Lear, E., 1852. *Journals of a landscape painter in Albania, Illyria, & c*, London: Richard Bentley.
- Lefebvre, H., 1991. *The production of space*, Oxford: Blackwell.
- Leontis, A., 1995. *Topographies of Hellenism: mapping the homeland*. Ithaca: Cornell University Press.
- Ley, D., & Samuels, M. S. 1978. *Humanistic geography: prospects and problems*. Chicago: Maaroufa Press.
- Light, A. & Smith, J. M., eds., 1998. *Philosophies of place*. New York and Oxford: Rowman & Littlefield.
- Lippard, L. R., 1999. *On the beaten track: tourism, art and place*, New York: New Press.
- Lock, G. & Stancic, Z., 1995. *Archaeology and geographical information systems: a European perspective*, London; Bristol, PA: Taylor & Francis.
- Lock, G., ed. 2000. *Beyond the Map: Archaeology and Spatial Technologies*. IOS Press. NATO Science Series: Life Sciences.
- Low, S. M., & Lawrence-Zuniga, D. 2003. *The anthropology of space and place*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Lowenthal, D., 1985. *The past is a foreign country*, Cambridge [Cambridgeshire]; New York: Cambridge University Press.
- Lucas, P. H. C. et al., 1992. *Protected landscapes: a guide for policy-makers and planners*, London; New York: Chapman & Hall.
- Luebren, D. & Luebren, N. eds., 2003. *Visual culture and tourism*, Oxford: Berg.
- Macann, C.E. ed., 1996. *Critical Heidegger*, London; New York: Routledge.

- Macnaghten, P. & Urry, J., 1998. *Contested natures*, London; Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Manos, I., 2002. *Visualising Culture, Demonstrating Identity: dance performance and identity politics in a border region in northern Greece*. Hamburg: University of Hamburg. Url: http://deposit.ddb.de/cgi-bin/dokserv?idn=965755215&dok_var=d1&dok_ext=pdf& [Πρόσβαση στις 01/09/2010].
- Massey, D. B., 2006. Landscape as a provocation: reflections on moving mountains. *Journal of Material Culture*, 11(1-2), 33.
- Massey, D. B., 2005. *For Space*, London: Sage.
- Massey, D. B., 1993. Politics and Space/Time. In *Place and the Politics of Identity*. London and New York: Routledge, pp. 141-161.
- Massey, D. B., 1984. *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production*, London: Macmillan.
- Mathers, C., Darvill, T. Little, B. J., eds., 2005. *Heritage of value, archaeology of renown: reshaping archaeological assessment and significance*. Gainesville, FL: University Press Florida.
- Mazower, M., 2001. *The Balkans. From the End of Byzantium to the Present Day*, London: Phoenix Press.
- Mazower, M., 2000. *Τα Βαλκάνια*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Meeting of Experts on “Cultural Landscapes in the Caribbean: Identification and Safeguarding Strategies”, Santiago de Cuba, 7-10 November 2005. Santiago de Cuba Declaration on Cultural Landscapes in the Caribbean. Url: whc.unesco.org/uploads/pages/documents/document-299-3.doc [Πρόσβαση στις May 23, 2010].
- Merleau-Ponty, M., 2002. *Phenomenology of perception.*, London: Taylor & Francis Books Ltd.
- Meskel, L., 2005. Archaeological ethnography. Conversations around Kruger National Park. *Archaeologies*, 1(1), 83-102.
- Meskel, L. 1998. *Archaeology under fire nationalism, politics and heritage in the eastern Mediterranean and Middle East*. London: Routledge.
- Mihailoff, I., 1950. *Macedonia. A Switzerland of the Balkans*, St. Louis, Mo.: Pearlstone Publishing Company.
- Mills, S., 2005. Sensing the place: sounds and landscape archaeology. In Bailey, D., Whittle, A., Cummings, V. (eds.) *Unsettling the Neolithic*. Oxford: Oxbow Books, pp. 79-89.
- Mirzoeff, N., 1998. *The visual culture reader*, London; New York: Routledge.
- Molyneaux, B. ed., 1997. *The cultural life of images: visual representation in archaeology*, London; New York: Routledge.
- Moustakas, C.E., 1994. *Phenomenological research methods*, Thousand Oaks, Calif.: Sage.

- Myrivili, E., 2003. *The Liquid Border: Subjectivity at the Limits of the Nation-State in Southeast Europe*. Dissertation in Anthropology, Columbia University.
- Newbiggin, M. I., 1915. *Geographical Aspects of Balkan Problems in their relation to the Great European War*, London: Constable & Company.
- Nogue i Font, J., 1993. Toward a phenomenology of landscape and landscape experience: An example from Catalonia. In Seamon, D. (ed.) *Dwelling, seeing, and designing: toward a phenomenological ecology*. SUNY series in environmental and architectural phenomenology. Albany: State University of New York Press, pp. 159-180.
- Nora, P., 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, (26) 7-24.
- Norberg-Schulz, C., 1980. *Genius loci: towards a phenomenology of architecture*, New York: Rizzoli.
- Okely, J. & Callaway, H., 1992. *Anthropology and autobiography*, London; New York: Routledge.
- Olivier, L., 2001. The archaeology of the contemporary past. In Victor Buchli και Gavin Lucas (eds.) *Archaeologies of the contemporary past*. London and New York: Routledge, pp. 175-188.
- Panourgía, N., 1995. *Fragments of death, fables of identity: an Athenian anthropography*, Madison, Wis.: University of Wisconsin Press.
- Pantzou, P., 2009. *UNESCO's World Heritage Sites as Landmarks of Identity in the Balkans. Global Perceptions-National/Local Reflections*. University of Southampton.
- Papayannis, T., 2004. Culture and Nature in the Mediterranean: Towards an Integrated Approach. *International Journal of Heritage Studies*, 10(5), 475-477.
- Papayannis, T., *Greek wetlands: cultural values and tertiary sector activities*, World Wide Fund for Nature, Laboratory of Ecology, faculty of Agriculture, University of Thessaloniki, International Union for the Conservation of Nature.
- Papayannis, T., 2004. Organisation Report-Med-INA Culture and Nature in the Mediterranean: Towards an Integrated Approach. *International Journal of Heritage Studies*, 10(5), 475-477.
- Papayannis, T., 2005. Viewing Prespa: from the Aesthetic to the Functional. *Landscape Research Extra*, 37, 1-3.
- Patricia C. Albers & William R. James, 1988. Travel Photography. A Methodological Approach. *Annals of Tourism Research*, 15, 134-158.
- Pavlidis, G., 1997a. Aquatic and terrestrial vegetation of the Prespa area. *Hydrobiologia*, 351, 41-60.
- Pavlidis, G., 1997b. The flora of Prespa National Park with emphasis on species of conservation interest. *Hydrobiologia*, 351, 35-40.
- Peckham, R. S. 2003. *Rethinking heritage: cultures and politics in Europe*. London: I.B. Tauris.

- Peckham, R. S., 2000. Map mania: nationalism and the politics of place in Greece, 1870-1922. *Political Geography*, 19, 77-95.
- Peckham, R. S., 2001. *National Histories, Natural States*, London and New York: I.B. Tauris.
- Peucker, K., 1900. Dr. Jovan Cvijic's Researches in Macedonia and Southern Albania. *The Geographical Journal*, 16(2), 215-219.
- Peucker, K. & Cvijic, J., 1903. The Lakes of the Balkan Peninsula. *Geographical Journal*, 21(5), 530-533.
- Porteous, J. D., 1996. *Environmental aesthetics: ideas, politics and planning*, London: Routledge.
- Porteous, J. D., 1990. *Landscapes of the mind: worlds of sense and metaphor*, Toronto; Boston: University of Toronto Press.
- Pouqueville, F. C. H. L., 1820. *Travels in Epirus, Albania, Macedonia, and Thessaly. With 4 engravings.*, London: R. Phillips.
- Pouqueville, F. C. H. L. 1805. Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801: comprenant la description de ces pays, leurs productions, les moeurs...avec des rapprochements entre l'état actuel de la Grèce, et ce qu'elle fut dans l'antiquité. Paris: Chez Gabon.
- Prendi, F., 1966. La civilisation préhistorique de Maliq. *Studia Albanica*, (3), 255-280.
- Prendi, F., 1977. L'age du bronze en Albanie. *Ilira*, (7-8), 27.
- Preucel, R.W. & Meskell, L., 2004. Places. In *A companion to social archaeology*. Lynn Meskell and Rober W. Preucel (eds.). Malden, Mass.: Blackwell Publishing, pp. 215-229.
- Pyrovetsi, M. & Karteris, M., 1986. Forty years of land/cover use changes in Prespa National Park, Greece. *Journal of Environmental Management*, (23), 173- 83.
- Pyrovetsi, M., 1989. Foraging Trips of White Pelicans (*Pelecanus onocrotalus*) Breeding on Lake Mikri Prespa, Greece. *Colonial Waterbirds*, 12(1), 43-50.
- Pyrovetsi, M. & Daoutopoulos, G., 1999. Farmers' needs for nature conservation education in Greece. *Journal of Environmental Management*, 56, pp.147-157.
- Radley, A., 1990. Artefacts, Memory and a Sense of the Past. In Middleton D. και Edwards D. (eds.) *Collective remembering*. Inquiries in social construction. London; Newbury Park, Calif.: Sage Publications, pp. 46-59.
- Reed-Danahay, D., 1997. *Auto/ethnography: rewriting the self and the social*, Oxford; New York: Berg.
- Relph, E.C., 1976. *Place and placelessness*, London: Pion.
- Richards, J.D., 1998. Recent trends in computer applications in archaeology. *Journal of Archaeological Research*, 6(4), 331-382.

- Ricoeur, P., 2007. *Husserl: an analysis of his phenomenology*, Evanston, Ill.: Northwestern University Press.
- Rippon, S., 1997. *The Severn Estuary, Landscape Evolution and Wetland Reclamation*, London and Washington: Leicester University Press.
- Robben, A. C. G. M. & Suárez-Orozco, M. M., 2000. *Cultures under siege: collective violence and trauma*, Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press.
- Rodaway, P., 1994. *Sensuous geographies: body, sense, and place*, London; New York: Routledge.
- Rogoff, I. ed., 1998. Studying Visual Culture. In *The visual culture reader*. London: Routledge.
- Rogoff, I., 2000. *Terra infirma: geography's visual culture*, London; New York: Routledge.
- Rojek, C. & Urry, J. eds., 1997. *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory*, Routledge.
- Roymans N. et al., 2009. Landscape biography as research strategy: The case of the south Netherlands project. *Landscape Research*, 34(3), 337-359.
- Sauer, C.O., 1925. *The morphology of landscape.*, Berkeley, Calif.: University of California press.
- Sauer, C.O. & Leighly, J., 1963. *Land and life; a selection from the writings of Carl Ortwin Sauer*, Berkeley: University of California Press.
- Scarles, C., 2004. Mediating landscapes. The processes and practices of image construction in tourist brochures of Scotland. *Tourist Studies*, 4(1), 43-67.
- Schama, S., 1995. *Landscape and memory*, New York: A. A. Knopf: Distributed by Random House.
- Scollon, R. (2001). *Mediated discourse: the nexus of practice*. London: Routledge.
- Seamon, D., 2010. Phenomenology, Place, Environment and Architecture: a review of the literature. *Phenomenology online*. Url: <http://www.phenomenologyonline.com/articles/seamon1.html> [Πρόσβαση στις 01/09/2010].
- Seamon, D., 1993. *Dwelling, seeing, and designing: toward a phenomenological ecology*, Albany: State University of New York Press.
- Sebright, G. M. M. & Irby, A., 1867. *The Turks, the Greeks, and the Slavons: travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, London: Bell and Daldy.
- Selwyn, T., 1996. *The Tourist Image: Myth and Myth-making in Tourism*, Chichester.
- Seremetakis, C. N., 1994a. The memory of the senses, Part I: Marks of the Transitory. In *Seremetakis N.C. eds., The senses still. Perception and memory as material culture in modernity*. Boulder: Westview Press.
- Seremetakis, C. N., 1994b. *The Senses still: perception and memory as material culture in modernity*, Boulder: Westview Press.

- Serres, M., & Latour, B. 1995. *Conversations on science, culture, and time*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Shanks, M., 1997. Photography and archaeology. In Molyneaux, B. (ed.), *The cultural life of images: visual representation in archaeology*. London; New York: Routledge, pp. 73-107.
- Shanks, M., & Tilley, C. 1987a. *Social theory and archaeology: Michael Shanks and Christopher Tilley*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Shanks, M., & Tilley, C. 1987b. *Re-constructing archaeology: theory and practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shields, R., 1999. *Lefebvre, love, and struggle: spatial dialectics*, London; New York: Routledge.
- Shields, R., 1991. *Places on the margin: alternative geographies of modernity*, London; New York: Routledge.
- Shields, R., 1997. Spatial Stress and Resistance: Social Meanings of Spatialization. In *Space and Social Theory. Interpreting Modernity and Post Modernity*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 186-202.
- Simmons, I., 1993. *Interpreting nature: cultural constructions of the environment*. London and New York: Routledge.
- Skeates, R., 2010. *An Archaeology of the Senses: Prehistoric Malta*, Oxford: Oxford University Press.
- Smith, L., 2004. *Archaeological theory and the politics of cultural heritage*, London; New York: Routledge.
- Smith, L., 2006. *Uses of heritage*, London; New York: Routledge.
- Society for the Protection of Prespa (SPP) et al., 2002. Strategic Action Plan for the Sustainable Development of the Prespa Park.
- Soja, E. W., 1997. Planning in/for Postmodernity. In *Space and Social Theory. Interpreting Modernity and Post Modernity*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 236-249.
- Soja, E. W., 1996. *Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*, Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Soja, E. W., 1989. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London and New York: Verso.
- Sontag, S., 1977. *On Photography*, New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Soper, K., 1995. *What is Nature?*, Oxford: Blackwell.
- Stamou, A. G. & Paraskevopoulos, S., 2004. Images of nature by tourism and environmentalist discourses in visitors books: a critical discourse analysis of ecotourism. *Discourse & Society*, 15(1), 105.

- Stewart, P.J. & Strathern, A., 2003. *Landscape, memory and history: anthropological perspectives*, London; Sterling, Va.: Pluto Press.
- Stickney, E.P., 1926. *Southern Albania or Northern Epirus in European International Affairs, 1912-1923*, Stanford University, California: Stanford University Press.
- Strang, V., 1997. *Uncommon Ground. Cultural Landscapes and Environmental Values*, Oxford, New York: Berg.
- Terkenli, T. S., 2002. Landscapes of tourism: towards a global cultural economy of space? *Tourism Geographies*, 4(3), 227-254.
- Terkenli, T. S., 2005. New landscape spatialities: the changing scales of function and symbolism. *Landscape and urban planning.*, 70(1), 165.
- Terkenli, T. S., 2001. Towards a theory of the landscape: the Aegean landscape as a cultural image. *Landscape and urban planning.*, 57(3), 197.
- Terkenli, T. S. & D'Hautesserre, A., 2006. *Landscapes of a new cultural economy of space*, Dordrecht: Springer.
- Terrasse, J. & Terrasse, M., 1970. *Le lac Mikra Prespa (Grece)*.
- Theodossopoulos, D., 1997. Turtles, Farmers and 'Ecologists': The Cultural Reason behind a Community's Resistance to Environmental Conservation. *Journal of Mediterranean Studies*, 7(2), 250-267.
- Theodossopoulos, D., 2003. *Troubles with turtles: cultural understandings of the environment on a Greek island*, New York: Berghahn Books.
- Thomas, J., 1979. *Idioglossia: A Review and Some Observations*, Long Beach, CA: California State University.
- Thomas, J. S., 2001. Intersecting landscapes. In *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, B. Bender and M. Winer (eds.). Oxford and New York: Berg, pp. 165-72.
- Thrift, N. J. 1996. *Spatial formations*. London: Sage.
- Thrift, N. & Dewsbury, J. D., 2000. Dead geographies and how to make them live. *Environment and Planning D: Society and Space*, 18, 411-432.
- Thrift, N., 2007. *Non-representational theory: space, politics, affect*, Milton Park, Abington: Routledge.
- Thrift, N., 2010. Non-Representational Theory: Space|Politics|Affect. *Journal of Regional Science*, Philadelphia, 50(2), 675-678.
- Tilley, C., 1999. *Metaphor and Material Culture*, London: Blackwell.
- Tilley, C., 2004. *The Materiality of Stone. Explorations in Landscape Phenomenology: 1*, Oxford, New York: Berg.
- Tilley, C., 1994. *The phenomenology of landscape: places, paths and monuments*, Oxford, New York: Berg.

- Trakolis, D., 2001. Local people's perceptions of planning and management issues in Prespes Lakes National Park, Greece. *Journal of Environmental Management*, (61), 227–241.
- Tringham, R., Ashley, M. & Mills, S., 2010. Beyond EText: Remediated Places: Final Draft «Remediated Places». Url: <http://chimeraspider.wordpress.com/2007/09/19/remediated-places-final-draft/> [Πρόσβαση στις August 31, 2010].
- Tuan, Y. F., 1997. *Space and Place. The Perspective of Experience.*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tuan, Y. F., 1979. *Space and place: the perspective of experience.* London: Edward Arnold.
- Tuan, Y. F., 1974. *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Ucko, P. J., Layton, R. & World Archaeological Congress, 1999. *The archaeology and anthropology of landscape: shaping your landscape.* In *One world archaeology*, 30. London; New York: Routledge.
- Urry, J., 1997. *Consuming Places*, London and New York: Routledge.
- Van Boeschoten, R., 2000. When difference matters: sociopolitical dimensions of ethnicity in the district of Florina. In Jane Cowan (ed.) *The politics of identity and difference.* London: Pluto Press, pp. 28-46.
- Van Boeschoten, R., 2006. Code-switching, Linguistic Jokes and Ethnic Identity: Reading Hidden Transcripts in a Cross-Cultural Context. *Journal of Modern Greek Studies*, 24(2), 347-377.
- Van der Leeuwen, T. 1999. *Speech, music, sound.* Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press.
- Van Dyke, R. M. & Alcock, S. E., 2003. Archaeologies of Memory: an Introduction. In Van Dyke M. R. and Alcock E. S. (eds.), *Archaeologies of Memory.* Oxford: Blackwell, pp. 1-14.
- Vasiliadis, C. & Kobotis, A., 1999. Spatial analysis - an application of nearest-neighbour analysis to tourism locations in Macedonia. *Tourism Management*, 20(1), 141-148.
- Virilio, P. 1989. *War and cinema: the logistics of perception.* London: Verso.
- Virilio, P. 1991. *The aesthetics of disappearance.* New York: Semiotext(e).
- Virilio, P., & Collins, G. 1994. *Bunker archeology: texts and photos.* New York, Princeton: Architectural Press.
- Walker, M.A., 1864. *Through Macedonia to the Albanian lakes.*, London: Chapman & Hall.
- Waterton, E., 2005. Whose Sense of Place? Reconciling Archaeological Perspectives with Community Values: Cultural Landscapes in England. *International Journal of Heritage Studies*, 11(4), 309-325.

- Waterton, E., Smith, L. & Campbell, G., 2006. The Utility of Discourse Analysis to Heritage Studies: The Burra Charter and Social Inclusion. *International Journal of Heritage Studies*, 12(4), 339-355.
- Watson, P. J. & Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research. 1979. *Archaeological ethnography in western Iran*, Tucson: University of Arizona Press.
- Webmoor, T., 2005. Mediation techniques and conceptual frameworks in archaeology: A model in 'mapwork' at Teotihuacan, Mexico. *Journal of Social Archaeology*, 5(1), 52-84.
- Webmoor, T., 2007. *Reconfiguring the Archaeological Sensibility: mediating heritage at Teotihuacan, Mexico*. Stanford: Department of Anthropology, Stanford University. Electronic document from the Metamedia Lab, Stanford Archaeology Center. Url: metamedia.stanford.edu [Πρόσβαση στις 15/03/2008].
- West, R., 1942. *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, London: Macmillan.
- West, R., 1995. *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, New York: Penguin Classics.
- Whatmore, S., 2002. *Hybrid geographies: natures, cultures, spaces*, London; Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Wheatley, D. & Gillings, M., 2002. *Spatial technology and archaeology: the archaeological applications of GIS*, New York: Taylor & Francis.
- Wilkinson, H., 1952. Yugoslav Macedonia in Transition. *The Geographical Journal*, 118(4), 389-405.
- Wilkinson, H., 1951. *Maps and Politics. A review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool.
- Williams, R., 1973. *The country and the city*, New York: Oxford University Press.
- Winichakul, T., 1988. *Siam mapped: a history of the geo-body of Siam*. Hawaii: Hawaii University Press.
- Winnifrieth, T., 2002. *Badlands-Borderlands. A history of Northern Epirus/Southern Albania*, London: Duckworth.
- Witmore, C.L., 2005. Multiple field approaches in the Mediterranean: Revisiting the Argolid Exploration Project. Phd Thesis. Social software version. Url: <http://traumwerk.stanford.edu:3455/multiplefields/Home> [Πρόσβαση στις 31/09/2010].
- Witmore, C.L., 2006. Vision, media, noise and the percolation of time: symmetrical approaches to the mediation of the material world. *Journal of Material Culture*, 11(3), 267.
- Wodak, R. & Meyer, M., 2001. *Methods of critical discourse analysis*, London: Sage.
- Wood, D. & Fels, J., 1992. *The power of maps*, London: Routledge.
- Yalouri, E., 2001. *The Acropolis: global fame, local claim*, Oxford; New York: Berg.

- Yearley, S., Standing in for nature. The practicalities of environmental organization's use of science. In *Environmentalism. The view from anthropology*.
- Zukin, S., 1991. *Landscapes of power: from Detroit to Disney World*, Berkeley [u.a.]: Univ. of California Pr.
- Acheson, Ph. E και Davis, D. L. 2005. Οι περιφερειακές μελέτες: αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα και αρχαιολογία του τοπίου στη Ελλάδα. Στο Δουκέλλης, Ν. Π. επίμ. 2005. *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Έστίας.
- Αθανασόπουλος, Γ., 1924. Το Οροπέδιον των Λιμνών της Βορειοδυτικής Ελλάς. Μακεδονίας. *Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία*.
- Αλβανός, Ρ., 2005. *Κοινωνικές Συγκρούσεις και Πολιτικές Συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς. (1922-1949)*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Ανδρέου, Α., 2001. Ένα τούρκικο τεφτέρι για τα εσνάφια της Φλώρινας και τους αγρότες των χωριών της περιοχής στα 1834/1835. *Εταιρία, Εταιρία Γραμμάτων και Τεχνών Φλώρινας*, (36), 5-32.
- Άντερσον, Μ., 1997. *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Αυγουστίνου, Ο., 2003. *Ιδανικά Ταξίδια, Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία, 1550-1821*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Βακαλόπουλος, Κ., 2009. *Το Μακεδονικό ζήτημα : γένεση, διαμόρφωση, εξέλιξη, λύση : (1856 - 1912)*, Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.
- Βαν Μπουσχότεν, Ρ., 1997. *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Βαν Μπουσχότεν, Ρ., 2005. "Ενότητα και αδελφότητα": σλαβομακεδόνες και έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη. Στο Βουτυρά, Ε., Δαλκαβούκης, Β., Μαραντζίδης, Ν., Μποντίλα, Μ. (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Βαφειάδης, Λ. 1940. *Η Πρέσπα και οι ομορφιές της (Ιστορικά - Αρχαιολογικά - Λαογραφικά - Γεωγικοσυνεταιριστικά - Τουριστικά κ.τ.λ.)*, Αθήνα.
- Βερνίκος, Ν. & Δασκαλοπούλου, Σ., 1999. *Στις απαρχές της νεοελληνικής ιδεολογίας*, Αθήνα: Αφοι Τολίδη.
- Βιδάλη, Ά., 1999. *Άραγε εμείς ήμασταν; Απαγορευμένη ιστορία και υποκειμενικότητα σε τέσσερις ιστορίες από τον ελληνικό εμφύλιο*, Αθήνα: Εξάντας.
- Γκόλτσιου, Κ., 2007. *Ανάπτυξη ενός μεθοδολογικού πλαισίου δεικτών για την ανάλυση του τουριστικού τοπίου: εφαρμογή στα παράκτια νησιωτικά τουριστικά τοπία*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Γούναρης, Β., Αγγελόπουλος, Γ., Μιχαηλίδης, Ι. (επίμ.) 1997. *Ταυτότητες στη Μακεδονία*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Δημητρακόπουλος, Η. Π., 1991. *Τα χερσαία σύνορα της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Δημητράτος, Σ. & Γκολιομύτη, Β., 2004. Πρέσπες. Η κιβωτός του ελληνισμού. *Πρέσπες. Περιηγήσεις για την Ημερησία*, 53, 3-33.
- Δημητριάδης, Β., 1973. *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*. Θεσσαλία: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών.
- Δήμιτσας, Μ.Γ., 1870. *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας. Χωρογραφία συνταχθείσα κατά τα πηγές και τα βοηθήματα*, Αθήνησι: τυπ. Σακελλαρίου.
- Διβάνη, Λ., 1995. *Ελλάδα και μειονότητες: το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Διβάνη, Λ., 2000. *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947), απόπειρα πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Δουκέλλης, Ν. Π. επίμ. 2005. *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Έστιας.
- Δουκέλλης, Ν. Π. και Μενδώνη Λ. επίμ. 2005. *Μελετήματα, Perceptions and Evaluation of the Cultural Landscapes*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.) και Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Ευγενίδου, Δ., Κανονίδης, Ι. & Παπαζώτος, Θ., 1991. *Τα μνημεία των Πρεσπών*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. Διεύθυνση Αποτυπώσεων και Συντηρήσεως Κτιρίων.
- Ζαφειρόπουλος, Γ., 2005. Πρέσπες. Ανάσα ψυχής. *Διαδρομές με τρένο.*, 8, 12-21.
- Ιβάνοφ, 1910. Η πρωτεύουσα του Τσάρου Σαμουήλ στην Πρέσπα (στα Βουλγαρικά). *Bulletin de la Societe Archaeologique Bulgare*, (1), 57f.
- Ιερά Μητρόπολις Φλωρίνης Πρεσπών & Εορδαίας & Δήμος Πρεσπών, 2006. Α' Βαλκανικό Βυζαντινολογικό Συνέδριο «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Πρέσπα».
- Ιορδάνογλου, Α. & Βογιατζής, Σ., 2009. Πρέσπες. Ένα ισορροπημένο οικοσύστημα. , 39, 40-64.
- Ιωαννίδου, Θ. Ι., 1994. Τα μνημεία των Πρεσπών. *Επτά Ημέρες, Καθημερινή*.
- Καλλιβρετάκης, Λ., 2003. Ερευνητικά Ζητούμενα και Προβλήματα των Πηγών. Στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του Ελληνικού Χώρου*. Ιστορικά Μελετήματα. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Καλλιβρετάκης, Λ., 1994. Η εγκατάσταση των προσφύγων στον Νομό Φλωρίνης. *Εταιρία, Εταιρία Γραμμάτων και Τεχνών Φλώρινας*, (17-18), 16-20.

- Καλπαξής, Θ. Ε. 1993. *Αρχαιολογία και πολιτική: Η ανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος: Κέρκυρα, 1911*, τόμος 2. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών.
- Καλπαξής, Θ. Ε. 1990. *Αρχαιολογία και πολιτική: Σαμιακά αρχαιολογικά 1850-1914*, τόμος 1, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Καραδέδος, Γ. & Τσολάκης, Π., 1989. *Πρέσπες*, Αθήνα: Μέλισσα.
- Κατσαδωράκης, Γ., 1987. Η ανάγκη διορθωτικών μέτρων. *Νέα Οικολογία*, (31), 36-37.
- Κατσαδωράκης, Γ., 1986. Πρέσπα: το ενδιαφέρον υπάρχει μόνο στα χαρτιά. *Νέα Οικολογία*, (20), 34-38.
- Κατσαδωράκης, Γ., 1995. *Τα κείμενα του Κέντρου Πληροφόρησης της Πρέσπας*, Άγιος Γερμανός: Εταιρία Προστασίας Πρεσπών.
- Κεραμόπουλος, Α., 1932. Ανασκαφαί και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία. *Αρχαιολογική Επετηρίς*, 48-78, 97-99.
- Κίζος, Α., 2002. *Η δυναμική του αγροτικού τοπίου: εκτίμηση χωρικών επιπτώσεων πολιτικών της ΚΑΠ στην ύπαιθρο των νησιών του Αιγαίου*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Περιβάλλοντος. Url: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/13666> [Πρόσβαση στις 2, Ιουνίου 2010].
- Κλόουζ, Ν. επίμ., 1997. *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Κοβάνη Ε. 2009. Βοιβηίδος μνήμες. Στο Κ. Μανωλίδης, Θ. Καναρέλης, *Η διεκδίκηση της Υπαίθρου, Φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Ίνδικτος, σ. 317-329.
- Κοζυράκη, Μ., 2006. *Ολοκληρωμένη διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών-αρχαιολογικών τοπίων: η περίπτωση της Κεντρικής Κρήτης*. Θεσσαλονίκη: Γεωπονική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Url: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/15358> [Πρόσβαση στις 01/06, 2010].
- Κοκίδης, Ι., 1891. *Στρατιωτική γεωγραφία της Ελλάδος: μετά συντόμου εξετάσεως της Ευρώπης προς τας στρατιωτικές επιχειρήσεις.*, Εν Αθήναις: τυπ. Κωνσταντινίδης.
- Κολιόπουλος, Γ., 1995. *Ληλασία Φρονημάτων Το μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-44*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κολοκοτρώνη, Β. & Μήτση, Ε. επίμ., 2005. *Στη χώρα του Φεγγαριού. Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Έστιας.
- Κολοκοτρώνης, Β. Κ., 1925. *Μελέτη περί εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας : μετά τινων παρατηρήσεων επί της διοικητικής διαίρέσεως του ελληνικού κράτους*, Εν Αθήναις: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Κόντης, Β., 1976. *Ελλάδα και Αλβανία, 1908-1914*, Θεσσαλονίκη.

- Κοντογιώργη, Ε., 1998. Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές, και εθνολογικές πλευρές του μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, (10), 199-223.
- Κούφης, Π., 1993. Λάζαρος Βαφειάδης. Φωτισμένος Δάσκαλος Μαχητής. 50 Χρόνια από την Εκτέλεσή του. *Εταιρία, Εταιρία Γραμμάτων και Τεχνών Φλώρινας*.
- Κυρίτσης, Ν., 2003. *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Κωστόπουλος, Τ., 2002. *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική Καταστολή των Σλαβικών Διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα: Μαύρη Λίστα.
- Κωτσάκης, Κ., 2006. Το παρελθόν είναι δικό μας. Αναπαραστάσεις της ελληνικής Μακεδονίας. Στο Lynn Meskell (επιμ.) *Η αρχαιολογία στο στόχαστρο. Εθνικισμός, πολιτική και πολιτιστική κληρονομιά στην ανατολική μεσόγειο και τη μέση ανατολή*. Μτφ. Εύη Σαμπανίκου - Αβραάμ Κάουα. Αθήνα: Κριτική, pp. 78-106.
- Λαγάνη, Ε., 2005. Η εκπαίδευση των παιδιών του εμφυλίου στη Γιουγκοσλαβία ως σημείο τριβής στις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ μετά τη ρήξη Τίτο-Κομινφόρμ (1948-1956). Στο Βουτυρά, Ε., Δαλκαβούκης, Β., Μαραντζίδης, Ν., Μποντίλα, Μ. (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Λαγόπουλος, Α. Φ., 2001. Ανθρωπολογία του χώρου: «Ζώσιμο» και σταύρωμα» του χωριού στην Ελλάδα. Στο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επίμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Λαγόπουλος, Α. Φ., 2003. Ο ουρανός πάνω στη γη. Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Λατίφη, Κ., 1999. *Τα απόπαιδα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Λεοντή, Ά., 1998. *Τοπογραφίες του Ελληνισμού. Χαρτογραφώντας την Πατρίδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Scripta.
- Λιάκος Σ., 1976. *Τα εκατόν δέκα ονόματα οικισμών Κουρεστίας-Στενών Πισοδερίου και Πρέσπας (με μερικά βασικά χαρακτηριστικά για την καταγωγή των Κομητόπουλων)*. Θεσσαλονίκη.
- Λιβιεράτος, Ε., 2003. Ο πρώτος επιστημονικός χάρτης της Βόρειας Ελλάδας. Στο *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση. Τέλη 19ου -αρχές 20ού αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη, pp. 21-54.
- Λιβιεράτος, Ε., επίμ., 2003. *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση. Τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.
- Μαζάουερ, Μ., 2002. *Τα Βαλκάνια*, Αθήνα: Πατάκη.
- Μανωλίδης, Κ., επίμ., 2003. *Ωραίο, φριχτό και απέριττο τοπίο! Οργανώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Νησίδες.
- Μαργαρίτης, Γ., 2001. *Ιστορία του Ελληνικού Εμφύλιου Πολέμου 1946-1949*, τόμος II, Αθήνα: Βιβλίοραμα.

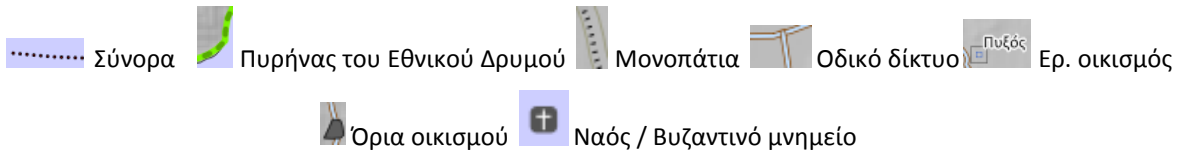
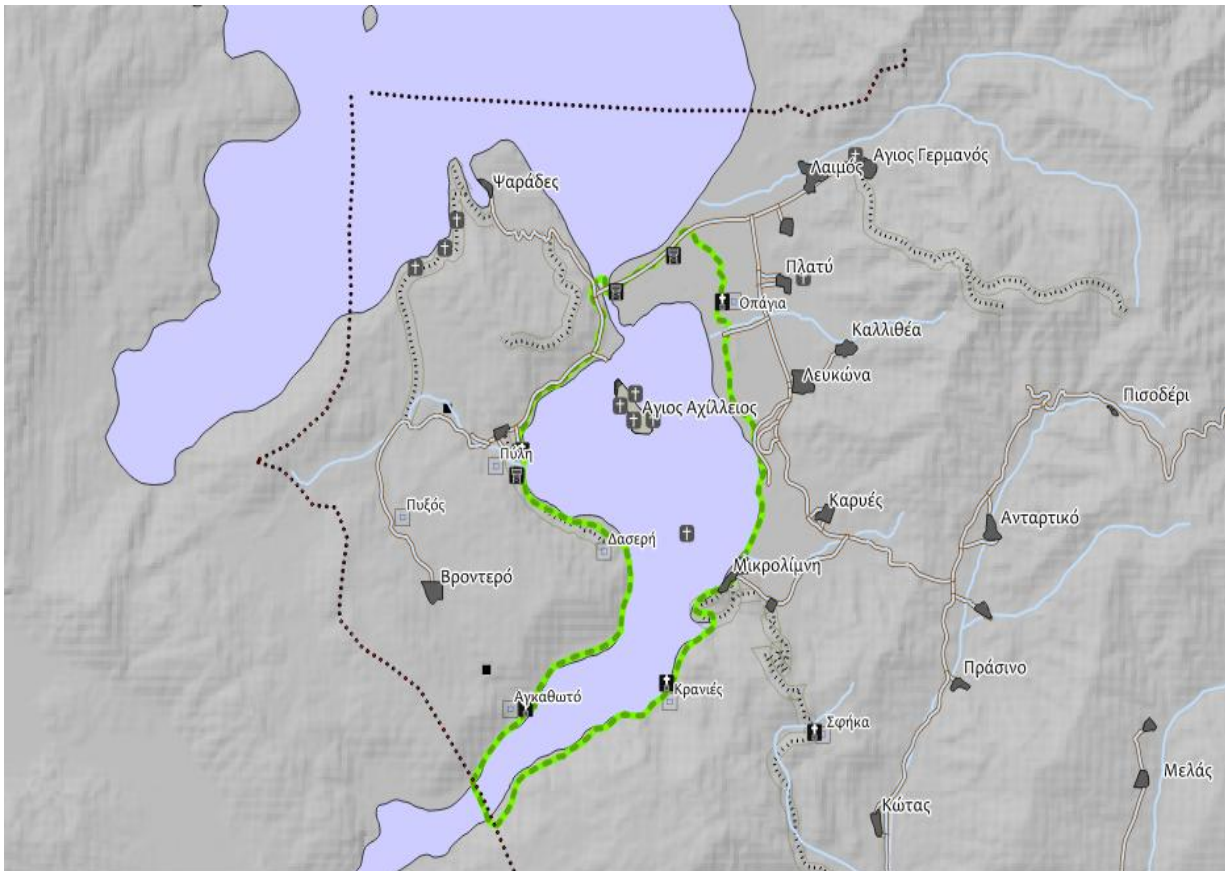
- Μέλλιος, Α. Α., 1976. *Λαογραφικά Φλωρίνης. Θρύλοι, Παραδόσεις, Ιστορία Πρέσπα*, Φλώρινα.
- Μηλιαράκης, Α., 1882. *Οδηγός των απλών τοπογραφικών περιγραφών*, Εν Αθήναις: τυπ. Κορομηλάς.
- Μητσόπουλος, Κ., 1901. *Γεωλογική ιστορία της ελληνικής χώρας : λόγος εκφωνηθείς τη 3η Δεκεμβρίου 1900 εν τη μεγάλη αιθούση του Εθνικού Πανεπιστημίου*, Εν Αθήναις: τυπ. Σακελλαρίου.
- Μιλιούκωφ, 1899. Χριστιανικές Αρχαιότητες στη Δ. Μακεδονία. *Δελτίο Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Κωνσταντινουπόλεως*, I(IV), 48-151 (στα ρωσικά).
- Μιχαηλίδης, Ι.Δ., 2003. *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών (1912-1930). Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, Αθήνα: Κριτική, ΚΕΜΟ.
- Μόδης, Γ., 2000. Στα κρύα της λίμνης. *Εταιρία, Εταιρία Γραμμάτων και Τεχνών Φλώρινας*, 34, 31-37.
- Μόδης, Γ., 2004. *Αναμνήσεις*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Μουσταφέλλου, Κ. & Ντρενογιάννης, Γ., 2005. *Πρέσπα. Τέσσερις Εποχές*, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ., 1964. *Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ., 2002. *Συναισθηματική Τοπογραφία, Νησίδες*, 9.58, ΕΡΤ 3.
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ., 1999. *Η Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Μουτσόπουλος, Ν., 1966. Έρευνες στην Καστοριά και στον Αγ. Αχίλλειο. Ε.Ε.Π.Σ. του Α.Π.Θ. τόμος Β' σελ. 96-106. *Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ.*, 96-106.
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ. 1989. *Η Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη Μελέτη των Βυζαντινών Μνημείων της Περιοχής*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών.
- Νικολαΐδου, Σ., 2002. *Πλανήτης Πρέσπα. Μια μεγάλη Ιστορία*, Αθήνα: Κέδρος.
- Νιτσιάκος, Β., 2010. *Στο σύνορο. Μετανάστευση, σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νοταράς, Μ., *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα: τυπ. "Χρονικά".
- Ντρενογιάννης, Γ., 2008. Παραμύθια της Πρέσπας. *Explore Nature*, 9, 118-135.
- Ντρενογιάννης, Γ., 2007. Πρέσπα. Οι λίμνες των θαυμάτων. *Ανακαλύψτε την Ελλάδα. Δυτική Μακεδονία (Πρέσπες, Καστοριά, Φλώρινα, Πέλλα)*. Ειδική Έκδοση της Εφημερίδας τα Νέα, 7.
- Οι φίλοι των Πρεσπών, Δράσεις και Αντιδράσεις. *Νέα Οικολογία*, (31).

- Πάλλης, Α., 1915. Γενικά στατιστικά των προσφύγων Μακεδονίας επί τη βάσει των μέχρι τέλους Ιουνίου 1915 συλλεχθέντων στοιχείων.
- Παπαγιάννης, Θ., 1987. Λεπτές ισορροπίες σ' ένα ιδιαίτερο τόπο. *Νέα Οικολογία*, (31), 28-31.
- Παπαγιαννόπουλος, Α., 2003. *Το πέρασμα του Λαιμού.*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Παπαϊωάννου, Η., 2005. *Η φωτογραφία του ελληνικού τοπίου: ιδεολογία και αισθητική.* Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Δημοσιογραφίας και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.
- Παραδέλλης, Θ., 1999. Ανθρωπολογία της μνήμης. Στο *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις.* Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Παυλίδης, Γ. Α., 1985. *Γεωβοτανική Μελέτη του Εθνικού Δρυμού των Πρεσπών Φλωρίνης. Μέρος Α'. Οικολογία Χλωρίδα, Φυτογεωγραφία, Βλάστηση.*, Θεσσαλονίκη.
- Πέκαμ, Ρ. Σ., 2008. *Εθνικές Ιστορίες, Φυσικά Κράτη. Εθνικισμός και Πολιτική του Τόπου στην Ελλάδα.*, Αθήνα: Ενάλιος.
- Πελαγίδης, Ε., 1994. *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Πελεκανίδης, Σ. 1960. *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας.*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Πουκεβίλ, Φ., 1995. *Ταξίδι στην Ελλάδα: Μακεδονία, Θράκη*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Πρέσπες, 2005. «Ένας πλήρης ταξιδιωτικός οδηγός», Explorer. Αθήνα.
- Ρίττερ, Ι., 2004. Το Τοπίο. Η λειτουργία του αισθητικού στη νεωτερική κοινωνία (Landschaft. Zur Funktion des Asthetischen in der Modernen Gesellschaft, 1963). Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. Αθήνα: Ποταμός.
- Σακελλαρίου Ν., χχ. *Το Υγειονομικό του Δημοκρατικού Στρατού*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Σίμμελ, Γ., 2004. Φιλοσοφία του Τοπίου (Philosophie der Landschaft, 1913). Μτφ. Γιώργος Σαγκριώτης. In *Το τοπίο. Geord Simmel, Joachim Ritter, Ernst. H. Gombrich.* Αθήνα: Ποταμός, σ. 11-31.
- Σπυριδάκης, Μ., επιμ., 2009. *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις.*, Εκδόσεις Νήσος.
- Σταμούλης, Χ.Α., 2006. Αχ! Ελεούσα Παναγιά στο βράχο ξεχασμένη. Στο *Α' Βαλκανικό Βυζαντινολογικό Συνέδριο "Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Πρέσπα". Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων. Α' Βαλκανικό Βυζαντινολογικό Συνέδριο "Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Πρέσπα". Θεματικό Κέντρο Πρέσπας.*
- Σχινάς, Ν., 1886. *Οδοιπορικά Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας*, Εν Αθήναις: Messenger d' Athenes.

- Σωτηρίου, Γ., 1945. *Ο Βυζαντινός ναός του Αγίου Αχιλλείου της Πρέσπας και οι βουλγαρικοί περί της ιδρύσεως τούτου απόψεις*, Αθήναι: Ακαδημία Αθηνών - Γραφείον Δημοσιευμάτων.
- Τερκενλή, Θ., 2007. Πολιτισμική Γεωγραφία. Στο *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*, Θεανώ Σ. Τερκενλή, Θεόδωρος Ιωσηφίδης, Ιωάννης Χωριανόπουλος (επιμ.). Αθήνα: Κριτική.
- Τηλαβερίδης, Β., 1979. *Ψαράδες*, Θεσσαλονίκη.
- Τοντόροβα, Μ., 2005. *Βαλκάνια, η δυτική φαντασίωση*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Τσεκουνάρης, Μ. 2001. Η Εκκλησία των Πρεσπών. *Πρέσπες, 2001*.
- Τσώνος, Α., 2009. *Σκάβοντας στην Αλβανία. Ιστορία και ιδεολογία των αρχαιολογικών ερευνών κατά το 19ο και 20ό αιώνα*. Ιωάννινα: Ισνάφι.
- Υπόμνημα Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος, 1987. *Έτσι άρχισε ο Εμφύλιος, Η τρομοκρατία μετά την Βάρκιζα. Το υπόμνημα του ΔΣΕ στον ΟΗΕ τον Μάρτιο του 1947*, Αθήνα: Γλάρος.
- Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. Διεύθυνση Αποτυπώσεων και Συντηρήσεως Κτιρίων, 2003. *Ενιαίο Δίκτυο Αρχαιολογικών Χώρων Μακεδονίας*, Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού. Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων, 2003. Διαρκής Κατάλογος των Κηρυγμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων της Ελλάδος. Τόμος 47.
- Χαλκιάπουλος, Α., 1910. *Η Μακεδονία. Εθνολογική Στατιστική των Βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*. Εν Αθήναις.
- Χάουαρντ, Ρ., 1997. Πρέσπες. *Το Βήμα της Κυριακής*. Url: <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=91032&ct=79&dt=07/09/1997> [Πρόσβαση στις 01/09/2010].
- Χασιώτης, Λ., 2004. *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918. Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Χατζηλάκου, Σ., 1986. Πρέσπες: ούτε εκατό αηδόνια δεν φέρνουν την άνοιξη. *Νέα Οικολογία*, (26), 44-47.
- Χουλιαράκης, Μ.Γ., 1975. *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Χουρμουζιάδης, Γ. επιμ., 2002. *Δισπηλιό. 7.500 χρόνια μετά.*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ψαρά, Ε., 1999. Η αρχαιολογική έρευνα στην αρχαία Λύκα του Αγίου Αχιλλείου Φλώρινας. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη*, (13), 597-610.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χάρτες

ΧΑΡΤΗΣ 1. Τα όρια και οι οικισμοί των Πρεσπών

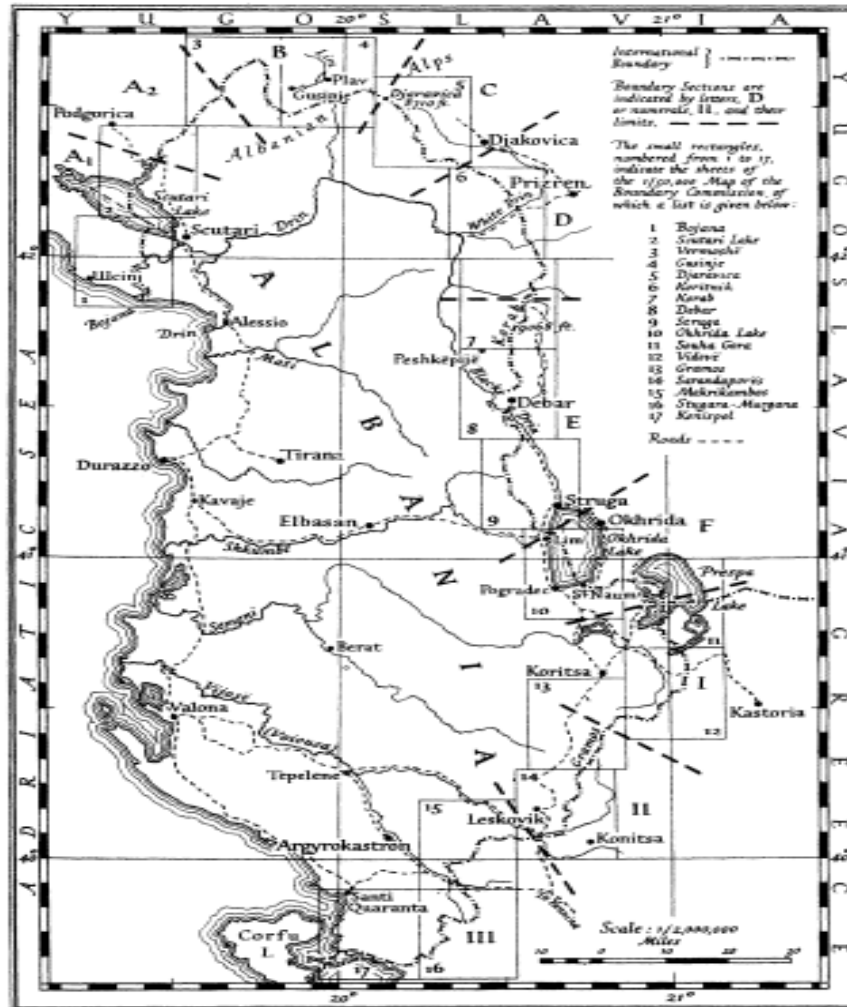

ΧΑΡΤΗΣ 2. Λεπτομέρεια από 39° 41' MONASTIR κ.υ.κ. M-G. I., 1904 (1916), Συλλογή ΕΛΙΑ (Κ Νο01-02), Ε 1804, της αυστριακής σειράς “Generalkarte”.

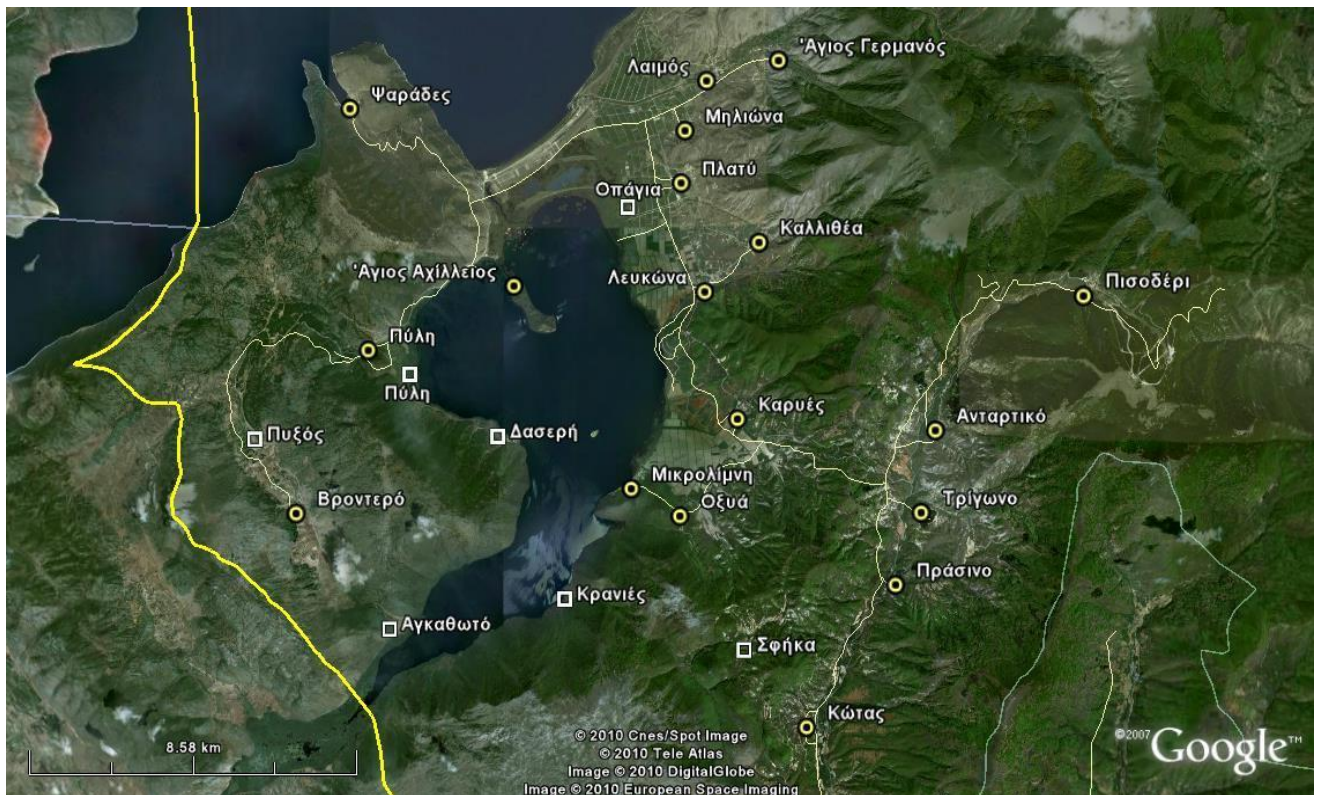
Πηγή: Εθνική Χαρτοθήκη.

ΧΑΡΤΗΣ 3. 39° 41' ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ, Εκδότης Γ. Κοντογόνης 1910. Συλλογή ΕΛΙΑ (Κ Νο10-04), Ε 2344. Εθνική Χαρτοθήκη, ΕΛΙΑ.

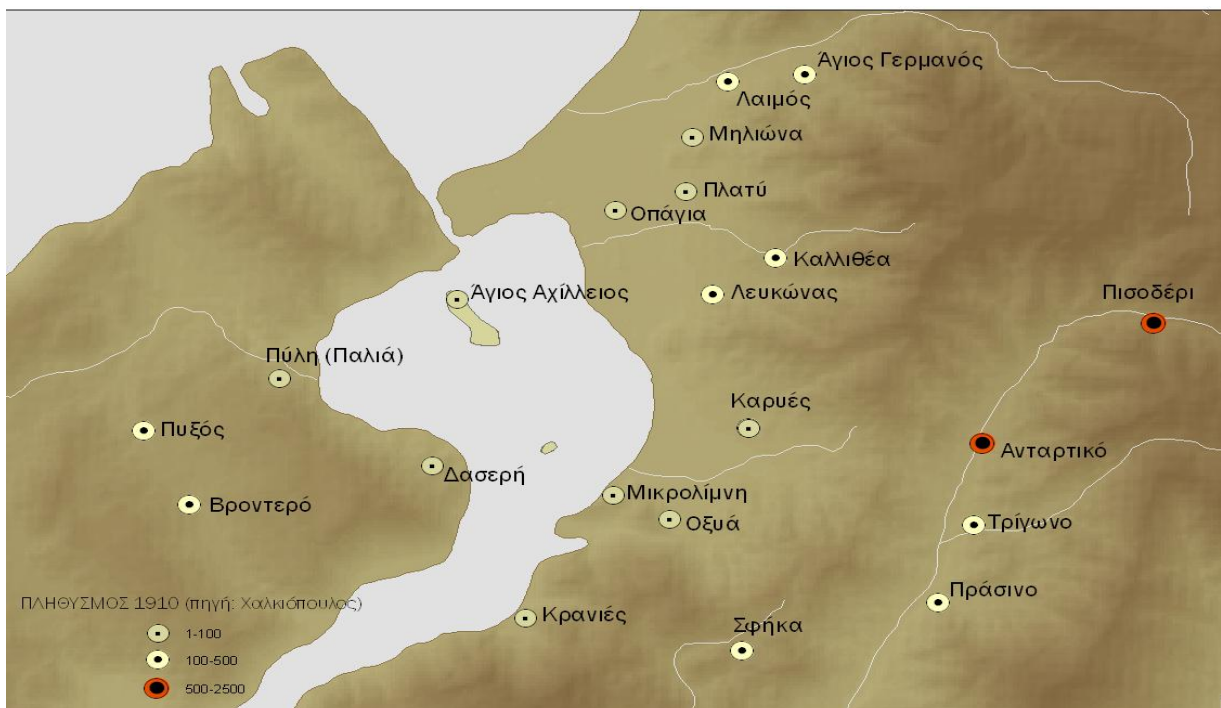

ΧΑΡΤΗΣ 4. Τα αλβανικά σύνορα. Στο νότιο χωρίζονται με την Ελλάδα και τη Σερβία σε τέσσερις τομείς.
Πηγή: Giles 1930.

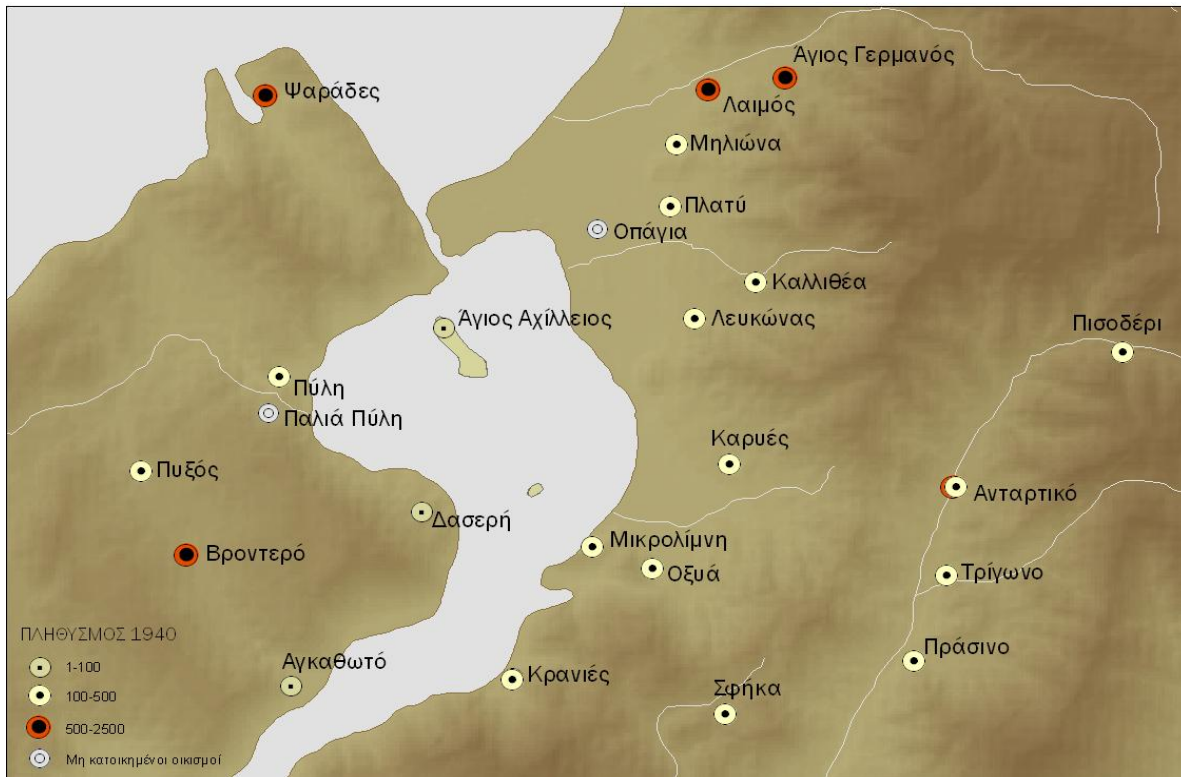

ΧΑΡΤΗΣ 5. Οι οικισμοί των Πρεςπών

Κατοικούμενοι οικισμοί.
 Ερειπωμένοι Οικισμοί.

ΧΑΡΤΗΣ 6. Οι οικισμοί της Πρεςπας ανά πληθυσμιακό μέγεθος με βάση τα στοιχεία του Χαλκιάσπουλου (1910).

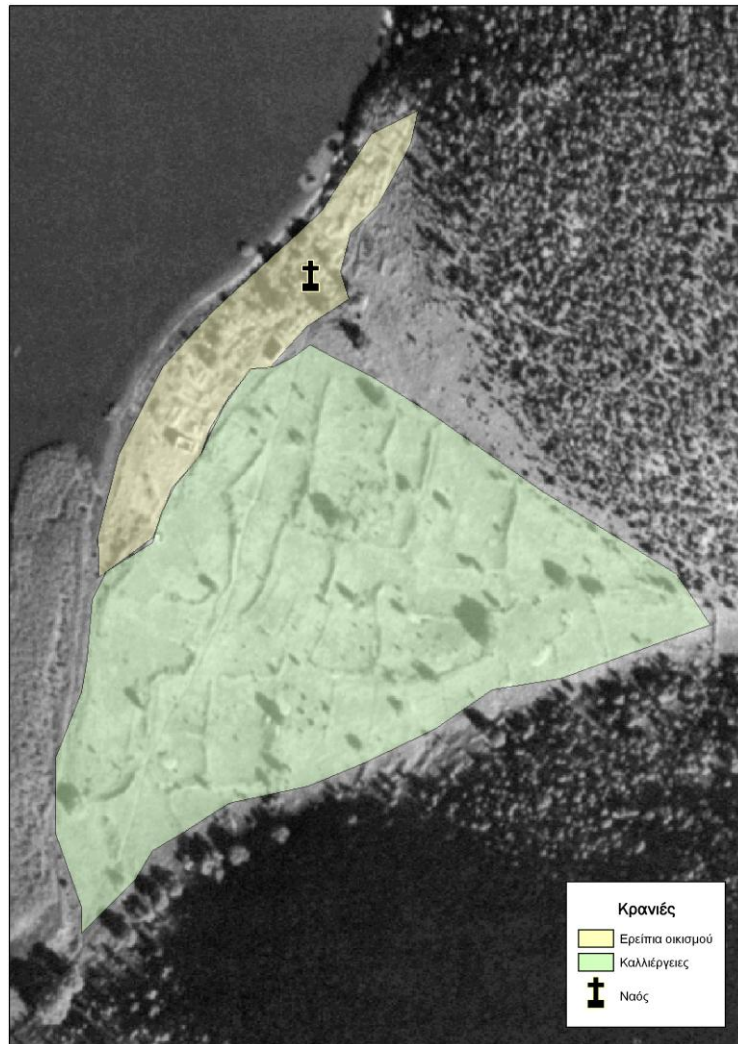
ΧΑΡΤΗΣ 7. Οι οικισμοί της Πρέσπας ανά πληθυσμιακό μέγεθος με βάση την Στατιστική Απογραφή του 1940 (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία).

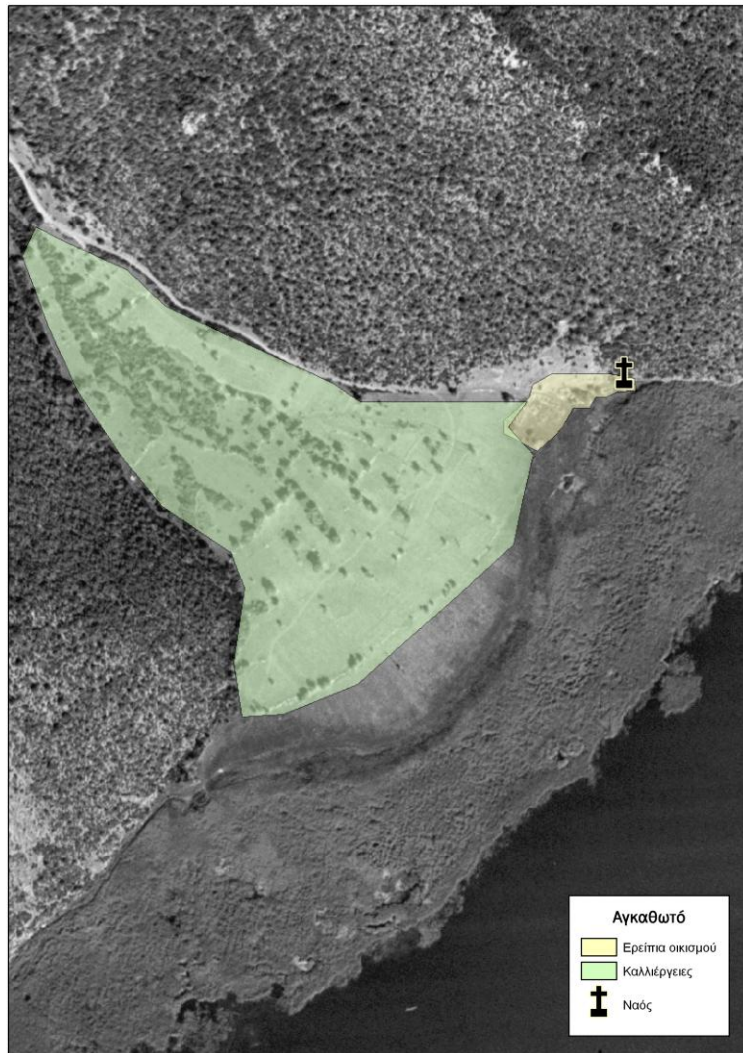
ΧΑΡΤΗΣ 8. Οι οικισμοί της Πρέσπας ανά πληθυσμιακό μέγεθος με βάση την Στατιστική Απογραφή του 1951 (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία).

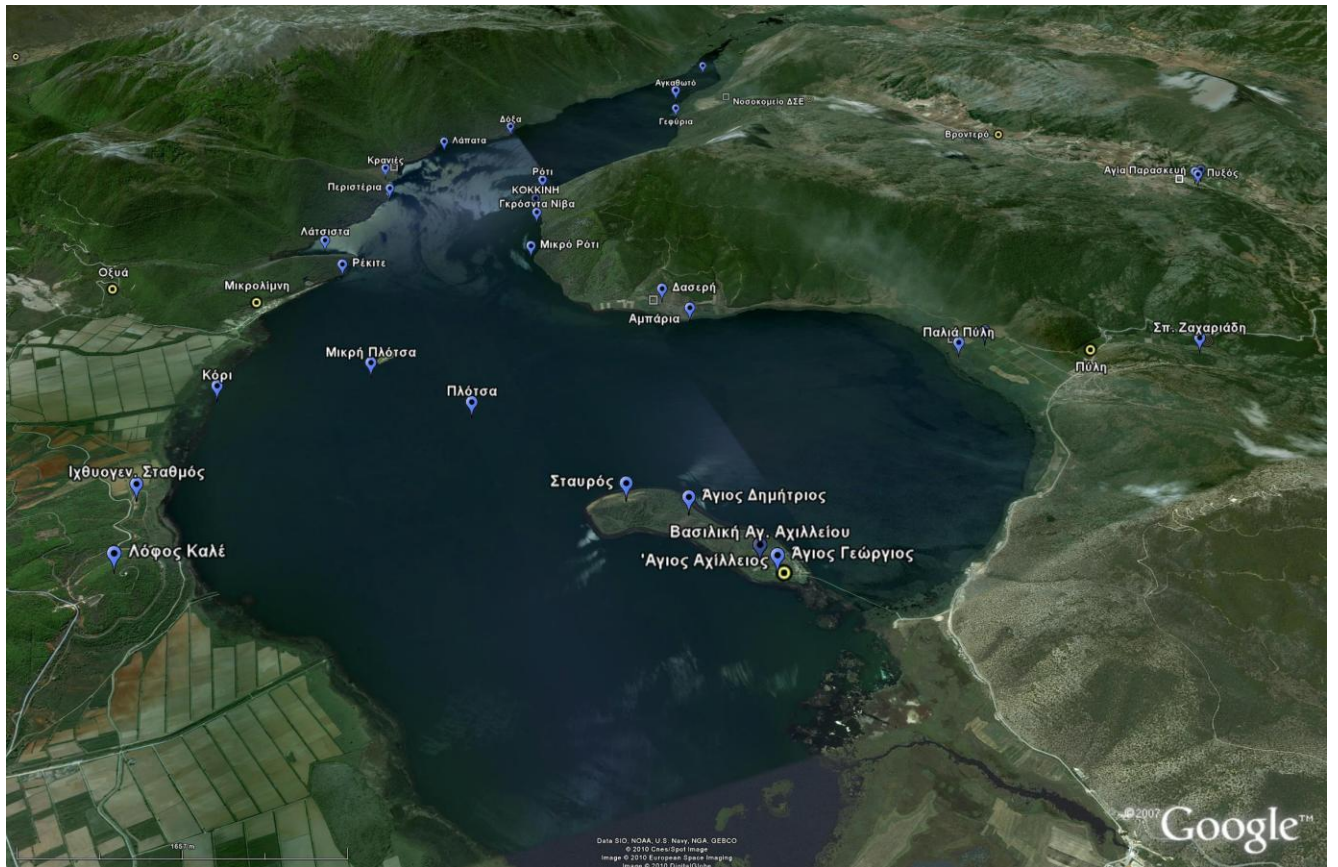
ΧΑΡΤΗΣ 9. Οι ερειπωμένοι οικισμοί στις όχθες της Μικρής Πρέσπας.

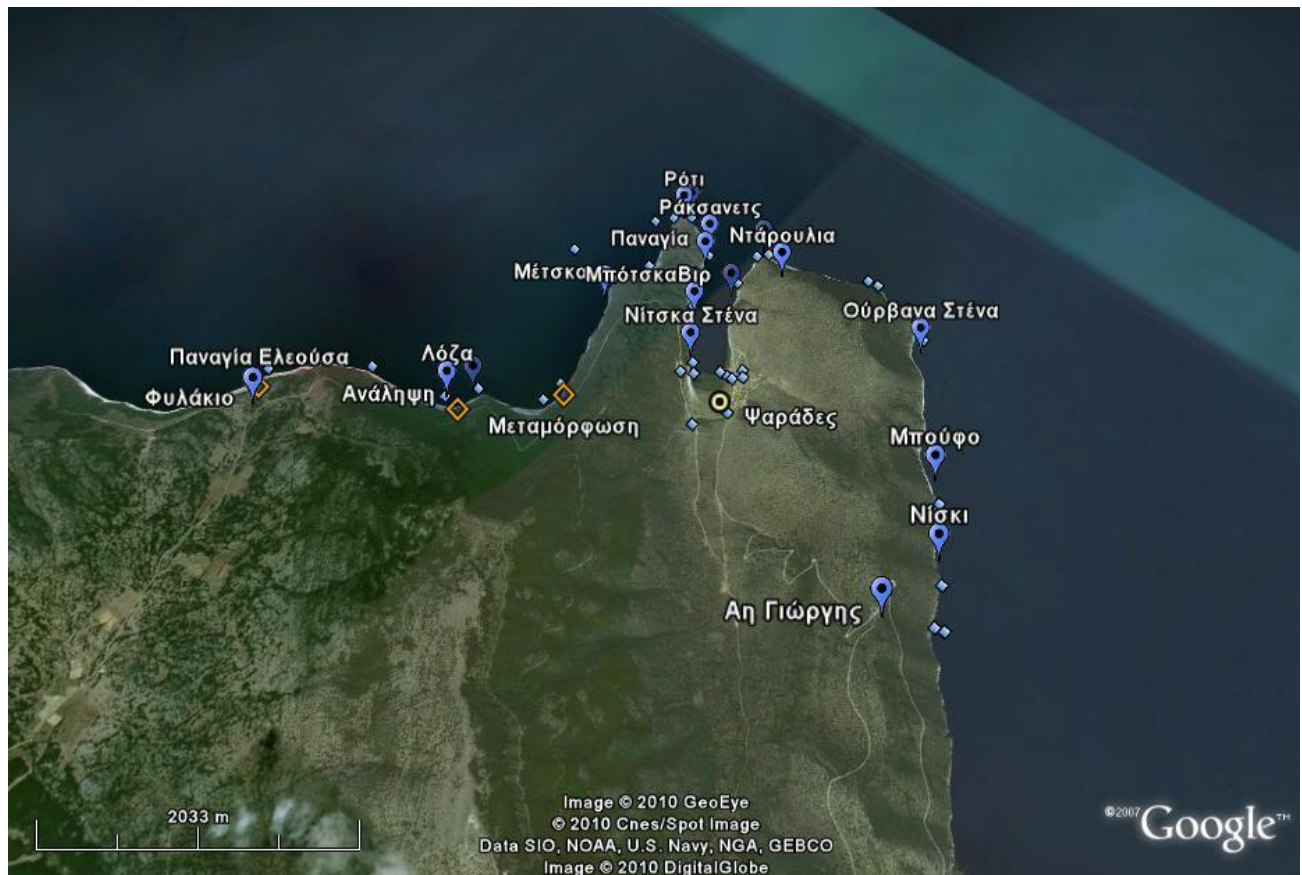
ΧΑΡΤΗΣ 10. Τα ερείπια του οικισμού και τα ίχνη των καλλιεργειών στις Κρανιές.

ΧΑΡΤΗΣ 11. Τα ερείπια του οικισμού και τα ίχνη των καλλιεργειών στο Αγκαθωτό.

ΧΑΡΤΗΣ 12. Τοπωνύμια της Μικρής Πρέσπας. Άποψη από βορειανατολικά.

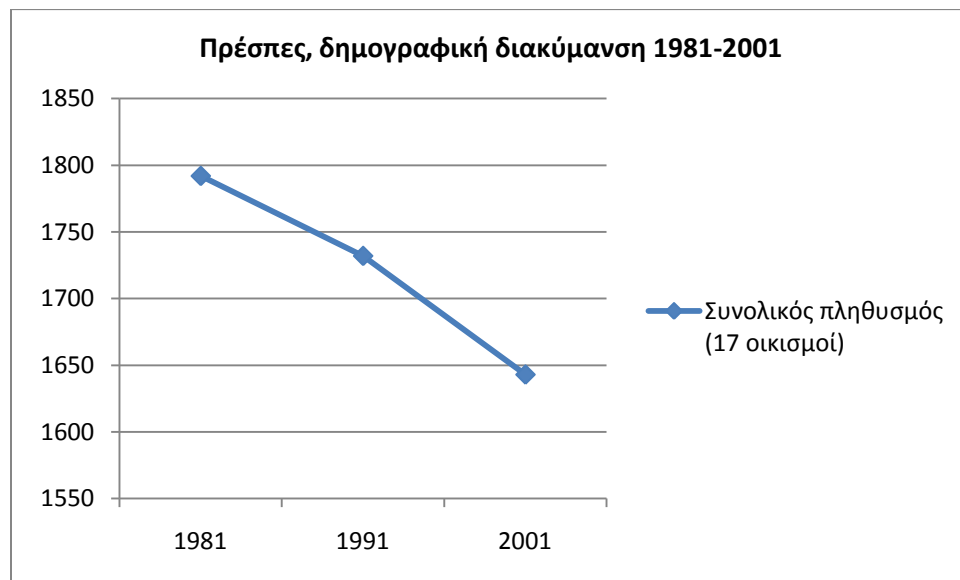

ΧΑΡΤΗΣ 13. Τοπωνύμια της Μικρής Πρέσπας γύρω από τον οικισμό των Ψαράδων. Άποψη από νότια.

Πίνακες

Οικισμός	1981	1991	2001
Άγιος Αχίλλειος	31	31	28
Άγιος Γερμανός	237	267	23
Ανταρτικό	169	133	135
Βροντερό	172	150	183
Καλλιθέα	170	177	160
Καρυές	63	48	64
Λαμός	251	250	299
Λευκώνα	127	133	155
Μηλιώνα	27	2	1
Μικρολίμνη	71	92	71
Οξυά	25	26	30
Πισοδέρι	30	25	68
Πλατύ	67	86	108
Πράσινο	21	24	14
Πύλη	137	118	116
Τρίγωνο	27	26	30
Ψαράδες	167	144	158
Σύνολο	1792	1732	1643

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Οικισμοί και πληθυσμιακή εξέλιξη στις Πρέσπες, 1981-2001. Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή.

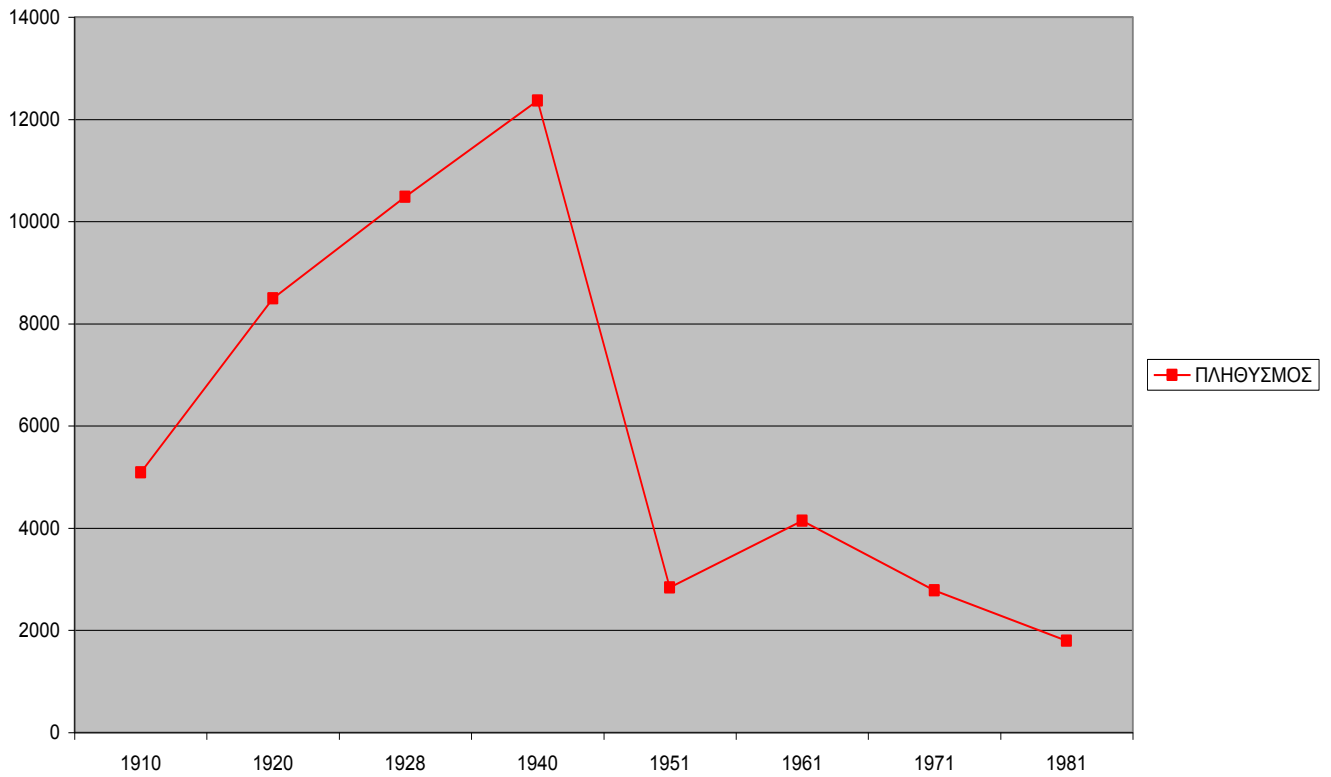

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Πληθυσμιακή εξέλιξη στις Πρέσπες, 1981-2001. Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ / ΕΤΟΣ								
	1886 (Σχινάς)	1910 (Χαλκιόπουλος)	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
Άγιος Αχίλλειος		46	64	113	100	33	38	39	31
Άγιος Γερμανός		500	1549	1622	2177	0	689	478	237
Αγκαθωτό			65	404	84	0			
Ανταρτικό		1050	1262	1136	1345	1047	605	418	169
Βροντερό		275	300	418	507	0	371	310	172
Δασερή		31	34	67	75	0			
Καλλιθέα		169	337	370	379	0	287	210	170
Καρυές		109	244	226	331	107	160	78	63
Κρανιές		49	115		150	0			
Λαιμός		193	555	547	738	466	427	286	251
Λευκώνας		259	492	310	422	196	242	182	127
Μηλιώνα		59	152	161	209	0	107	47	27
Μικρολίμνη		82	202	360	316	96	149	114	71
Οξυά		75	131	133	147	0	75	39	25
Οπάγια		40							
Πισοδέρι		642	532	457	481	143	106	48	30
Πλατύ		70	215	253	268	133	154	83	67
Πράσινο	450	450	324		376	128	117	53	21
Πύλη		97	202	173	207	0	122	112	137
Πυξός		304	373	431	489	0			
Σφήκα	350	189	348	322	294	0			
Τρίγωνο	300	400	406	421	482	56	67	37	27
Ψαράδες			589	585	770	433	430	247	167
Σιάκι (Σάουφτσι)				44					
Καλύβια Πισοδερίου					76				
Βίγλα Πισοδερίου									3
ΣΥΝΟΛΟ		1910 (Χαλκιόπουλος)¹	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
		5089	8491	10481	12363	2838	4146	2781	1795

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Δημογραφικά στοιχεία ανά οικισμό στις Πρέσπες, 1886-1981. Πηγές: Χαλκιόπουλος (1910), Γενικές Απογραφές Πληθυσμού-Ελληνική Στατιστική Αρχή.

¹ Η καταγραφή του Χαλκιόπουλου δεν περιλαμβάνει συγκεκριμένους οικισμούς και γι αυτό μπορεί να θεωρηθεί μόνο ενδεικτική. Ο συνολικός πληθυσμός κατά τη περίοδο 1920-1981 προκύπτει από το άθροισμα των 23 οικισμών και των συνοικισμών που αναφέρονται, σύμφωνα με τις αντίστοιχες απογραφές.

ΔΙΑΚΥΜΑΝΣΗ ΣΥΝΟΛΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ (1910-1981)**ΠΙΝΑΚΑΣ 4.** Διακύμανση Συνολικού Πληθυσμού στα χωριά της Πρέσπας, 1910-1981.

Οικισμός	Πληθυσμός	Οικισμός	Πληθυσμός
Ζέλοβον (Ανταρτικό)	1415	Οπάϊα	Διελύθη
Αχίλλειον (Άγ. Αχίλλειος)	92	Όροβνικ (Καρυές)	222
Βαψώρι	1216	Όστιμα (Τρίγωνο)	520
Βίβανι (Πύλη)	224	Πούστες	463
Γαμπρέσι	648	Πώπλη (Λευκώνα)	490
Γέρμαν (Άγ. Γερμανός)	1621	Ράμπη	477
Γκλοπατσάνη	324	Ρακίτσα	503
Γκόριστα	363	Ράχωβα (Όροβον) (Πυξός)	363
Γκράσδεσι (Βροντερό)	437	Ρούδαρι (Καλλιθέα)	266
Δρανόβαινι	810	Ρούλια	572
Δρένοβον (Κρανιές)	124	Σούστες	70
Δρομπίτσιστα (Δασερή)	50	Σούλεν	341
Ζαγραδέτσι	44	Σμαρδέσι (Κρυσταλλοπηγή)	1488
Ζέρβενι	492	Στάτσιστα	609
Ζυρνόσκα	100	Στύρκωβα (Πλατύ)	170
Καλύβια Γέρμαν (Συνοικισμός Αγ. Γερμανού)	51	Τέρβα (Τύρνοβον Βιγλίστης)	87
Κονομπλάτη	1202	Τούμινετς	210
Λάγκα (Μικρολίμνη)	203	Τούρια	476
Λέσκα	103	Τσέργι	55
Μέδοβον (Μηλιώνα)	130	Τσερνόλιστα	207
Μπέσφινια (Σφήκα)	431	Τύρνοβον (Καστορίας) (Πράσινο)	505
Μποσδίβιστα	968		
Μπούκοβικ (Οξυά)	151		
Μπρένιτσα	761		
Νίβιτσα (Ψαράδες)	674		
Σύνολον			
20.728			

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Χωριά και πληθυσμοί στο διοικητικό τμήμα Πρεσπών, Νομός Φλωρίνης, 1913.
Πηγή: Χουλιαράκης 1975.

Οικισμός	Άτομα
Βροντερό	4
Πυξός	5
Σφήκα	57
Οξυά	7
Κρανιές	1
Μικρολίμνη	3
Καρυές	1
Άγιος Γερμανός	11
Ψαράδες	1
Δασερή	1
Τρίγωνο	1
Πράσινο	6
Σύνολο	96

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Μετανάστευση ατόμων προς τη Βουλγαρία, 1915-1916. Πηγή: Μιχαηλίδης 2003.

Οικισμός	Μουσουλμανικός Πληθυσμός (1923)		Τύπος οικισμού	Προσφυγικός πληθυσμός (1928)	
	Οικογένειες	Άτομα		Οικογένειες	Άτομα
Πύλη (Βίνενη)	36	202	αμιγής, παραμεθόριος	24	97
Λαιμός (Ράμπη)	20	123	Μεικτός, παραμεθόριος	23	99
Άγιος Γερμανός (Γέρμαν)	17	135	Μεικτός, παραμεθόριος		
Λευκώνας (Πόπλη)	40	270	Μεικτός, παραμεθόριος	41	129

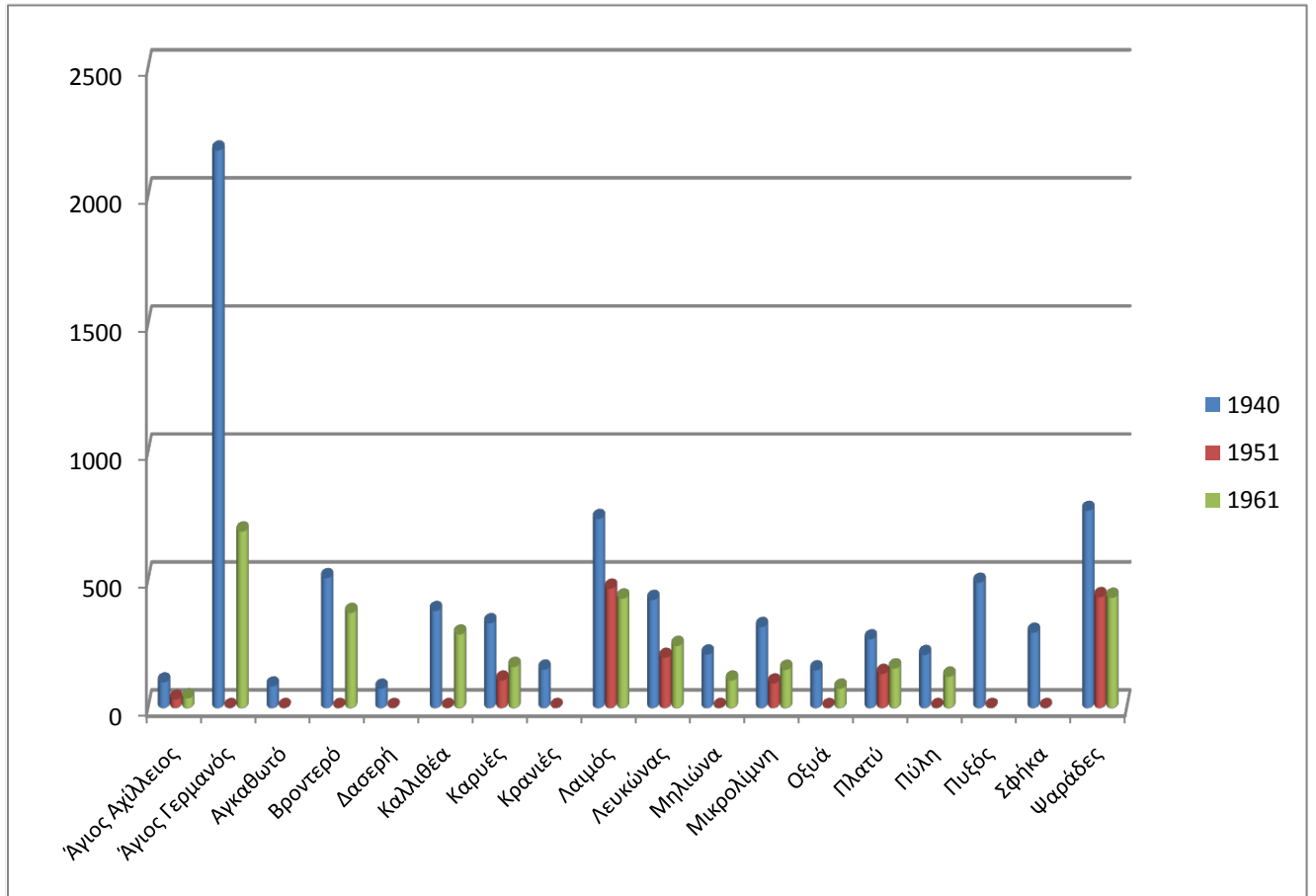
ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Μουσουλμανικοί και προσφυγικοί πλυθησμοί στην Πρέσπα. Πηγή: Πελαγίδης 1994

Οικισμός	Κλήροι			Οικόπεδα		
	Έτος	Αριθμός	Στρέμματα	Έτος	Αριθμός	Στρέμματα
Πύλη (Βίνενη)	1931/1958	27	548	1962	29	28
Λαιμός (Ράμπη)	1954	45	1070	1958/1962	69	46
Λευκώνας (Πόπλη)	1937	54	1953	1959/1963	59	47

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Η κατανομή των κληροτεμαχίων στις προσφυγικές οικογένειες της Πρέσπας. Πηγή: Πελαγίδης 1994.

ΠΑΛΑΙΑ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΝΕΑ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
Άχιλ	Άγιος Αχίλλειος	9/2/1926
Δρομπίτσιστα	Δασερή	20/8/1927
Βίνενη	Πύλη	9/2/1926
Γέρμαν	Άγιος Γερμανός	9/2/1926
Ζέλοβο	Ανταρτικό	20/8/1927
Γκράσδεσι	Βροντερό	31/8/1926
Τέρνοβο	Αγκαθωτό	20/8/1927
Ρούδαρι	Καλλιθέα	19/7/1928
Όροβνικ	Καρυές	1920
Μπούκοβικ	Οξυά	31/8/1926
Ράμπι	Λαιμός	9/2/1926
Μέδοβο	Μηλιώνα	31/8/1926
Πόπλι	Λευκώνας	9/2/1926
Λάγκ	Μικρολίμνη	19/7/1928
Δρένοβο	Κρανειές	31/8/1928
Στέρκοβο	Πλατύ	20/8/1927
Τύρνοβον	Πράσινο	20/9/1955
Ράχωβα (Ορέχοβο)	Πυξός	19/7/1928
Όστιμα	Τρίγωνο	20/8/1927
Μπέσφινα	Σφήκα	4/10/1926
Νίβιτσα	Ψαράδες	9/9/1927

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Μετονομασίες οικισμών στη Πρέσπα (Πηγές: Χουλιάρáκης 1975, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 2010).

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Η πληθυσμιακή διακύμανση στα 18 χωριά της Πρέσπας μεταξύ 1940 και 1961.

Οικισμός	Ναός	Χρονολόγηση - Χαρακτηριστικά
Άγιος Γερμανός	Άγιος Γερμανός (ο νεώτερος ναός στα δυτικά του ομώνυμου βυζαντινού ναού)	1882
	Άγιος Αθανάσιος	18 ^{ος} αι., προσθήκη το 1816
Αγκαθωτό	Αγία Παρασκευή ²	
Ανταρτικό	Άγιος Αθανάσιος	1882
	Άγιος Νικόλαος	1925 (ο παλιός ναός κτίστηκε σύμφωνα με τους κατοίκους το 1864)
	Αγία Παρασκευή	αρχές του 20ού αι.
Καλλιθέα	Αγία Παρασκευή	β' μισό 19 ^{ου} αι., Μουστόπουλος:1879
	Άγιος Αθανάσιος	19 ^{ος} αι.)
	Άγιος Γεώργιος	
	Άγιος Νικόλαος ³	
Καρυές	Ανάληψη	1757, σύμφωνα με επιγραφή
	Άγιος Αθανάσιος	
Κρασιές	Προφήτης Ηλίας	ερειπωμένος ναός
Λαιμός	Αγία Παρασκευή	1896
	Άγιος Ιωάννης	1862
Λευκώνα	Αρχάγγελος Μιχαήλ	χτίστηκε το 1928 ή το 1932 στα ερείπια του παλιού τούρκικου τζαμιού
	Άγιος Δημήτριος	ο παλιός ναός κτίστηκε το 1700 και καταστράφηκε το 1810
Μηλιώνα	Άγιος Νικόλαος	1925
Μικρολίμνη	Άγιος Αθανάσιος	1908
	Αγία Παρασκευή	μία επιγραφή του 1868 δηλώνει τη μεταγενέστερη φάση του ναού
Οξυά	Άγιος Αθανάσιος	19 ^{ος} αι

² Ο Μουστόπουλος (2003) αναφέρει το ναό ως Άγιο Γεώργιο και τον χρονολογεί το 1867

³ Ο Μουστόπουλος καταγράφει το ναό σε επίσκεψή του κατά τη δεκαετία του 1960 σημειώνοντας ότι βρίσκεται υπό κατάρρευση

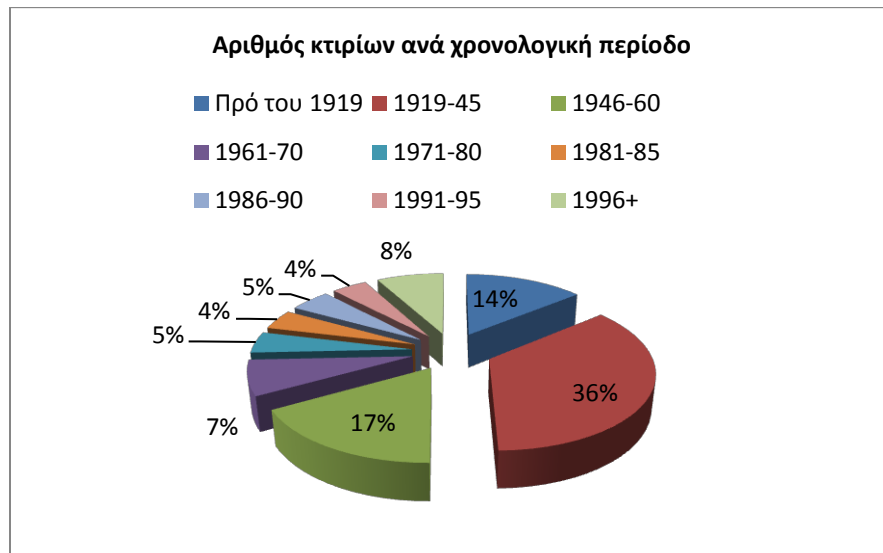
Οπάγια	Άγιος Νικόλαος ⁴	1868, κήκε το 1974
Πισοδέρι	Μονή Αγίας Τριάδας	δεν υπάρχει ακριβής χρονολόγηση
	Αγία Παρασκευή	1848
	Προφήτης Ηλίας στη Βίγλα	κτίστηκε πριν το 1914, ενώ στη κατοχή ανατινάχθηκε
Πράσινο	Άγιος Γεώργιος	1868
	Άγιος Αρσένιος	
Πυξός	Ναός Αγίας Παρασκευής	1899
Σφήκα	Άγιος Αθανάσιος	
Τρίγωνο	Άγιος Νικόλαος	1866-1867
Ψαράδες	Κοίμηση της Θεοτόκου	1893

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Ναοί του 18^{ου}, 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα στις Πρέσπες. Πηγές: Ευγενίδου κ.α. 1995, Μουτσόπουλος 2003, προφορικές μαρτυρίες.

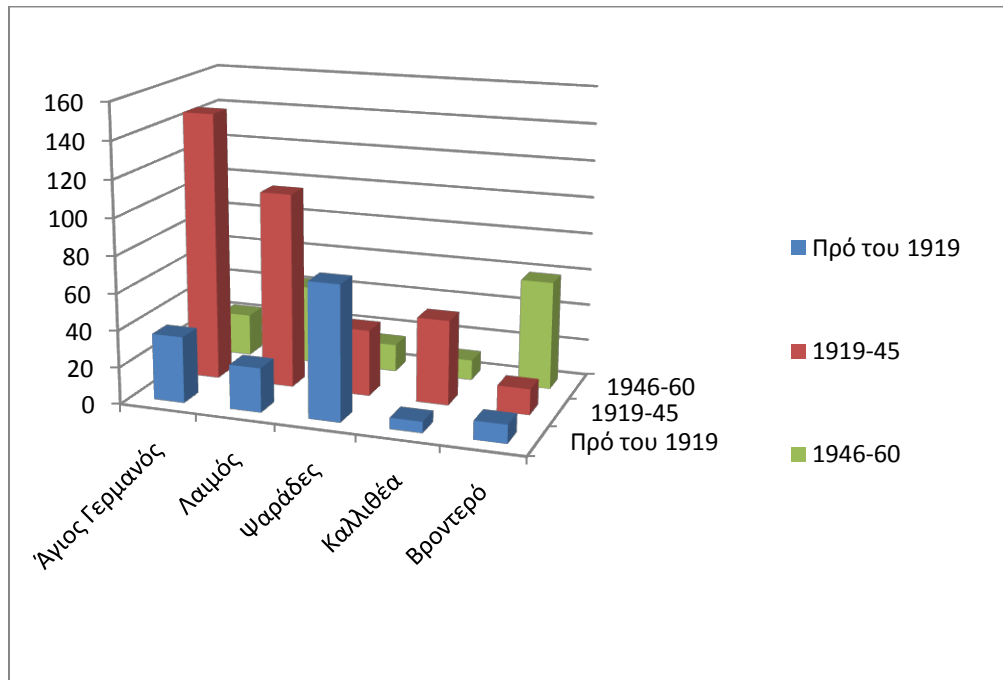
	Τίτλος	Χαρακτηριστικά
1	Κτίριο ιδιοκτησίας της 11 ^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και άλλων συνιδιοκτητών στον Άγιο Γερμανό	διόρωφο πλατυμέτωπο κτισμένο κατά τη περίοδο 1920-1930
2	Κτίριο ιδιοκτησίας Μαθέα Μιχαήλ και Χρυσάνθης Δούμτση στον Άγιο Γερμανό	διώροφο τρίχωρο πλατυμέτωπο παραδοσιακό σπίτι με χαγιάτι
3	Κτίριο ιδιοκτησίας Θωμά Παπαναστασίου στον Άγιο Γερμανό	
4	Κτίριο ιδιοκτησίας Πετρούλας Μπόιτση στον Άγιο Γερμανό	διόρωφο, πλατυμέτωπο, τρίχωρο με χαγιάτι
5	Κτίριο ιδιοκτησίας Δημοσθένη Χατζάρα στον Άγιο Γερμανό	διόρωφο πλατυμέτωπο, τρίχωρο σπίτι με χαγιάτι
6	Συγκρότημα κτιρίων «Ευρωβαλκανικού Άσυλου Ποίησης» στη Καλλιθέα	
7	Κτίριο ιδιοκτησίας Φίλιππου Παπαδόπουλου στους Ψαράδες	
8	Κτίριο ιδιοκτησίας Μαριάνθης Ρέμπελου στους Ψαράδες	πλατυμέτωπο δίχωρο με χαγιάτι

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Παραδοσιακές οικίες και τα κτίσματα τα οποία προστατεύονται ως διατηρητέα μνημεία της τοπικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής από το Υπουργείο Πολιτισμού. Πηγή: Διαρκής Κατάλογος των Κηρυγμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων της Ελλάδος. Τόμος 47, Υπουργείο Πολιτισμού 2003.

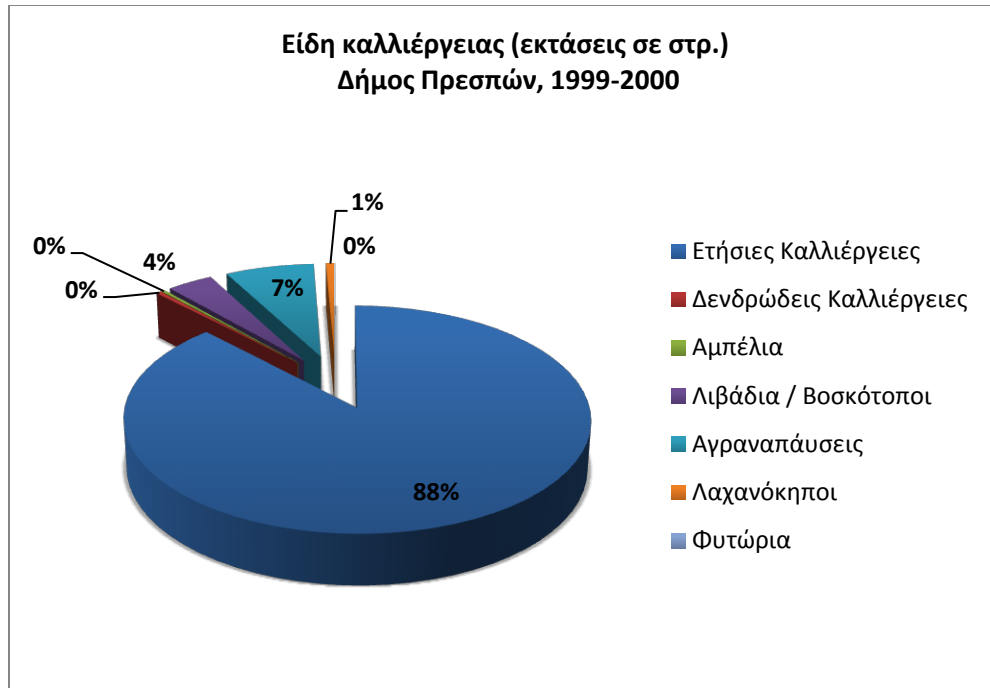
⁴ Ο ναός ήταν επίσης γνωστός στο Πλατύ ως «Κωνσταντίνου και Ελένης».

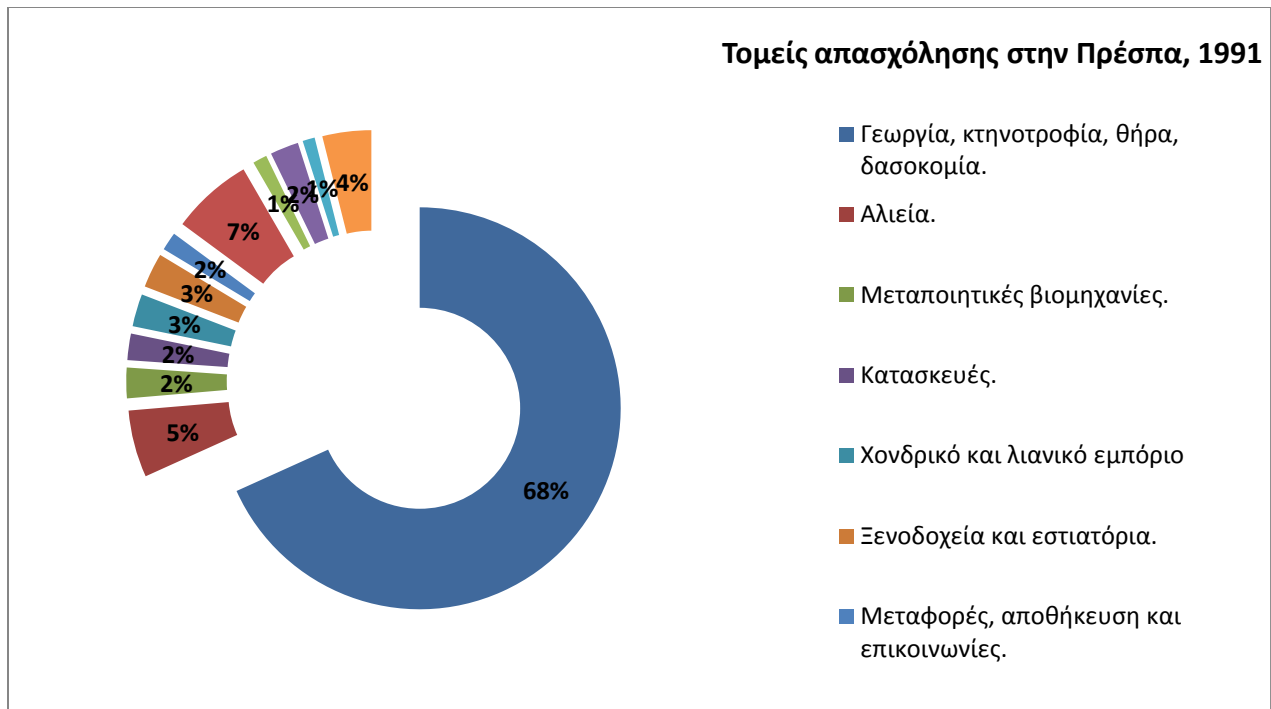
ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Κτίρια ανά χρονολογική περίοδο κατασκευής στου οικισμούς των Πρεσπών. Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή 2010.

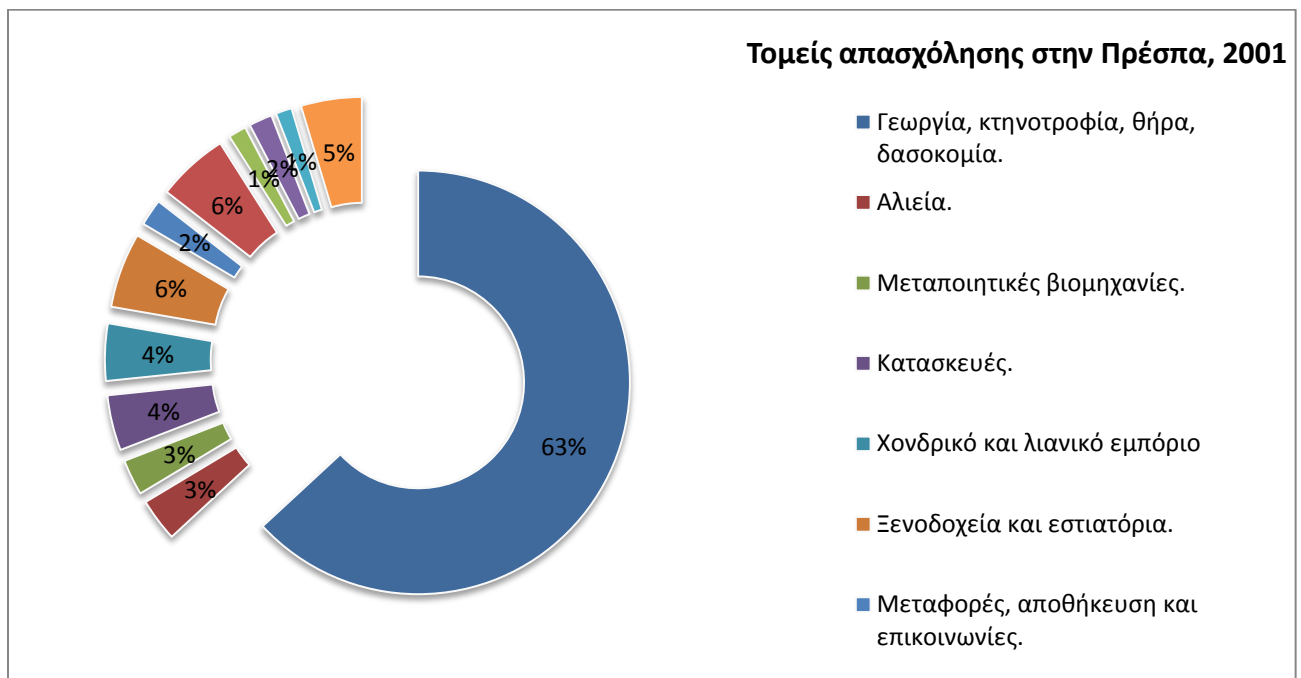
ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Κτίρια ανά χρονολογική περίοδο κατασκευής σε πέντε οικισμούς των Πρεσπών. Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή 2010.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Είδη καλλιέργειας στις Πρέσπες, 1999-2000. Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή 2010.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Τομείς απασχόλησης στην Πρέσπα, 1991. Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή 2010.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Τομείς απασχόλησης στην Πρέσπα, 2001. Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή 2010.

Παραδοσιακές μέθοδοι και τεχνικές αλιείας στην Πρέσπα ⁵			
Όνομασία	Περιγραφή	Περίοδος εφαρμογής	Περιοχή
Κέδρα, πελαίζια, λόϊστε	Σωροί από κλαδιά κέδρων που λειτουργούν ως παγίδες για τα μικρά ψάρια (κυρίως τσιρόνια)	Φλεβάρης– Μάρτης	Κούλα, Μικρολίμνη
Κότσες ή καλαμωτές	Φράχτες από καλάμια πλεγμένα με 'ρογούζι' που οδηγούσαν τα ψάρια στις 'φυλακές'	Κυρίως άνοιξη.	Σε ρηχά νερά: Δασερή, 'Φράγμα'.
Γραντέσια	Παραλλαγή των καλαμωτών με την εφαρμογή τους στους καλαμιώνες για την αλιεία κυρίως του τοπικού γριβαδιού	Από Σεπτέμβρη μέχρι και Μάρτη	Σε ρηχά νερά και καλαμιώνες
Φανός	Ψάρεμα με κανναβένιο καλάθι που ήταν δεμένο στη βάρκα		
Γρύπος	Μεγάλο γερό δίχτυ με παγίδα που το τραβούσαν είτε από τη στεριά είτε με δυο βάρκες.		Ο συρόμενος από βάρκα γρύπος χρησιμοποιούνταν στη Μικρή Πρέσπα.
Σάκ	Μικρό τριγωνικό δίχτυ που χρησιμοποιούνταν σε ρηχά σημεία αναπαραγωγή των ψαριών (κυρίως τσιρονιού)		
Πεζόβολα	Κωνικά δίχτυα που χρησιμοποιούνται με ρίψη από τη βάρκα	Χειμώνας	Ρώτι, όχθες Μεγάλης Πρέσπας, Δασερή, Άγιος Αχίλλειος
Καμάκι	Η παλαιότερη και απλούστερη μέθοδος ψαρέματος		Στα ρηχά, κοντά στην όχθη

ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Παραδοσιακές μέθοδοι και τεχνικές αλιείας στην Πρέσπα.

Πηγή: Κατσαδωράκης 1996, προφορικές μαρτυρίες.

⁵ Ο πίνακας καταγράφει τις πιο χαρακτηριστικές παραδοσιακές μεθόδους αλιείας στην Πρέσπα, οι περισσότερες δεν χρησιμοποιούνται σήμερα. Δεν αναφέρεται η μαζική και σύγχρονη μέθοδος των δίχτυων που επικρατεί σήμερα. Για μια πιο αναλυτική καταγραφή των μεθόδων και τεχνικών αλιείας βλ. Κατσαδωράκης 1996.

Επίσημα κείμενα

Κείμενο 1. Επικύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Τοπίου από την Ελληνική Πολιτεία. ΦΕΚ 3287, Τεύχος Α', 25/02/2010

Κείμενο 2. Η κοινή Διακήρυξη των Πρωθυπουργών της Ελλάδας, της Αλβανίας και της ΠΓΔΜ με την οποία ιδρύθηκε το Πάρκο Πρεσπών, η πρώτη διασυνοριακή, προστατευόμενη περιοχή στα Βαλκάνια. Πηγή. Διαδικτυακός τόπος Εταιρίας Προστασίας Πρεσπών. Πρόσβαση στις 01/09/2010.

«Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου»

Προοίμιο

Τα Κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης που υπογράφουν την παρούσα Σύμβαση,

Θεωρώντας ότι ο στόχος του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι να επιτύχει μεγαλύτερη ενότητα ανάμεσα στα Μέλη του για το σκοπό της διασφάλισης και πραγματοποίησης των ιδανικών και αρχών, που είναι κοινή τους κληρονομιά, και ότι αυτός ο στόχος επιδιώκεται ιδίως μέσω συμφωνιών στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο.

Ενδιαφερόμενα να επιτύχουν βιώσιμη ανάπτυξη βασισμένη σε μια ισορροπημένη και αρμονική σχέση μεταξύ κοινωνικών αναγκών, οικονομικής δραστηριότητας και περιβάλλοντος.

Σημειώνοντας ότι το τοπίο διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο δημοσίου συμφέροντος από άποψη πολιτισμική, οικολογική, περιβαλλοντική και κοινωνική και ότι συνιστά πόρο ευνοϊκό για την οικονομική δραστηριότητα, του οποίου η προστασία, η διαχείριση και ο σχεδιασμός μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία θέσεων εργασίας.

Έχοντας επίγνωση ότι το τοπίο συμβάλλει στη διαμόρφωση της τοπικής κουλτούρας και ότι αποτελεί ένα βασικό συστατικό στοιχείο της Ευρωπαϊκής φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, συνεισφέροντας στην ανθρώπινη ευημερία και παγίωση της Ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Αναγνωρίζοντας ότι το τοπίο είναι ένα σημαντικό μέρος της ποιότητας ζωής των ανθρώπων οπουδήποτε, σε αστικές περιοχές και στην ύπαιθρο, σε υποβαθμισμένες περιοχές, όπως και σε περιοχές υψηλής ποιότητας, σε περιοχές αναγνωρισμένες ως εξαιρετικού φυσικού κάλλους, όπως και σε περιοχές χωρίς ιδιαιτερότητες.

Σημειώνοντας ότι οι εξελίξεις στη γεωργία, δασοκομία, στις τεχνικές βιομηχανικής και εξορυκτικής παραγωγής, καθώς και στον περιφερειακό σχεδιασμό, στο σχεδιασμό πόλεων, στις συγκοινωνίες, στην υποδομή, στον τουρισμό και στην αναψυχή και, σε ένα γενικότερο επίπεδο, οι μεταβολές στην παγκόσμια οικονομία, σε πολλές περιπτώσεις επιταχύνουν το μετασχηματισμό των τοπίων.

Ευχόμενα να ανταποκριθούν στην επιθυμία του κοινού να απολαμβάνει υψηλής ποιότητας τοπία και να διαδραματίζει ενεργό ρόλο στην ανάπτυξη τοπίων.

Πιστεύοντας ότι το τοπίο είναι ένα σημείο -κλειδί για την ατομική και κοινωνική ευημερία και ότι η προστασία, η διαχείριση και ο σχεδιασμός του συνεπάγεται δικαιώματα και ευθύνες για τον καθένα.

Έχοντας αναφορά στα νομικά κείμενα που υφίστανται σε διεθνές επίπεδο στον τομέα της προστασίας και της διαχείρισης της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, του περιφερειακού και χωροταξικού σχεδιασμού, της τοπικής αυτοδιοίκησης και διασυνοριακής συνεργασίας, και ιδιαίτερα,

- τη Σύμβαση για τη Διατήρηση της Αγρίας Ζωής και των Φυσικών Οικοτόπων της Ευρώπης (Βέρνη, 19 Σεπτεμβρίου 1979),

- τη Σύμβαση για την προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης (Γρανάδα, 3 Οκτωβρίου 1985),

- την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς (αναθεωρημένη) (Βαλλέττα, 16 Ιανουαρίου 1992),

- την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Πλαίσιο για Διασυνοριακή Συνεργασία ανάμεσα σε Τοπικές Κοινότητες ή Αρχές (Μαδρίτη, 21 Μαΐου 1980) και τα πρόσθετα πρωτοκόλλα της,

- τον Ευρωπαϊκό Χάρτη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Στρασβούργο, 15 Οκτωβρίου 1985),

- τη Σύμβαση για τη Βιοποικιλότητα (Ρίο, 5 Ιουνίου 1992),

- τη Σύμβαση που αφορά στην Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς (Παρίσι, 16 Νοεμβρίου 1972),

- και τη Σύμβαση για την Πρόσβαση σε Πληροφορίες, τη Συμμετοχή του κοινού στη Λήψη Αποφάσεων και την Πρόσβαση στη δικαιοσύνη για Περιβαλλοντικά θέματα (Άαρχους, 25 Ιουνίου 1998).

Αναγνωρίζοντας ότι η ποιότητα και η ποικιλία των Ευρωπαϊκών τοπίων συνιστά κοινό πόρο, και ότι είναι σημαντικό να συνεργάζονται προς την κατεύθυνση της προστασίας, της διαχείρισης και του σχεδιασμού τους.

Ευχόμενα να παράσχουν ένα νέο μέσο αφιερωμένο αποκλειστικά στην προστασία, στη διαχείριση και στο σχεδιασμό όλων των τοπίων στην Ευρώπη,

Συμφώνησαν ως εξής:

Κεφάλαιο 1

Γενικές διατάξεις

Άρθρο 1

Ορισμοί

Για τους σκοπούς της Σύμβασης:

α. «Τοπίο» σημαίνει μία περιοχή, όπως γίνεται αντιληπτή από ανθρώπους, του οποίου ο χαρακτήρας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και/ή ανθρώπινων παραγόντων.

β. «Πολιτική τοπίων» σημαίνει μια έκφραση από τις αρμόδιες αρχές γενικών αρχών, στρατηγικών και οδηγιών, που επιτρέπουν τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων, τα οποία αποσκοπούν στην προστασία, διαχείριση και σχεδιασμό των τοπίων.

γ. «Στόχοι ποιότητας τοπίων» σημαίνει, για ένα συγκεκριμένο τοπίο, τη διαμόρφωση από τις αρμόδιες δημόσιες αρχές των προσδοκιών του κοινού όσον αφορά στα χαρακτηριστικά των τοπίων και του περιβάλλοντός τους.

δ. «Προστασία τοπίων» σημαίνει δράσεις για να συντηρηθούν και να διατηρηθούν τα σημαντικά ή ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός τοπίου, που δικαιολογούνται από την αξία του ως κληρονομιάς, η οποία πηγάζει από τη φυσική του διαμόρφωση και/ή από την ανθρώπινη δραστηριότητα.

ε. «Διαχείριση τοπίων» σημαίνει δράση, από την προοπτική της βιώσιμης ανάπτυξης, για να διασφαλιστεί η σε τακτική βάση συντήρηση ενός τοπίου, ώστε να κατευθύνονται και να εναρμονίζονται μεταβολές που προξενούνται από κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές διαδικασίες.

στ. «Σχεδιασμός τοπίων» σημαίνει δυναμική δράση με μακροπρόθεσμη προοπτική, για να ενισχύονται, αποκαθίστανται ή να δημιουργούνται τοπία.

Άρθρο 2

Πεδίο Εφαρμογής

Υποκείμενη στις διατάξεις που περιέχονται στο άρθρο 15, αυτή η Σύμβαση εφαρμόζεται σε ολόκληρη την επικράτεια των Μερών και καλύπτει φυσικές, αγροτικές, αστικές και περιαιρικές περιοχές. Συμπεριλαμβάνει γη, εσωτερικά ύδατα και θαλάσσιες περιοχές. Αφορά σε τοπία που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εξαιρετικά όπως και χωρίς ιδιαιτερότητα ή υποβαθμισμένα τοπία.

Άρθρο 3 Στόχοι

Οι στόχοι αυτής της σύμβασης είναι η προώθηση της προστασίας των τοπίων, η διαχείριση και ο σχεδιασμός τους, και η οργάνωση της Ευρωπαϊκής συνεργασίας σε ζητήματα τοπίων.

Κεφάλαιο 2 Εθνικά μέτρα

Άρθρο 4 Κατανομή ευθυνών

Κάθε Μέρος εφαρμόζει αυτή τη σύμβαση, ιδίως τα άρθρα 5 και 6, σύμφωνα με τη δική του κατανομή εξουσιών, σε συμμόρφωση με τις συνταγματικές του αρχές και τις διοικητικές ρυθμίσεις του, και με σεβασμό στην αρχή της επικουρικότητας, λαμβάνοντας υπόψη τον Ευρωπαϊκό Χάρτη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Χωρίς παρέκκλιση από τις διατάξεις αυτής της Σύμβασης, κάθε Μέρος εναρμονίζει την εφαρμογή αυτής της σύμβασης με τις δικές του πολιτικές.

Άρθρο 5 Γενικά μέτρα

Κάθε μέρος αναλαμβάνει:

α. να αναγνωρίζει νομικά τα τοπία ως ένα απαραίτητο συστατικό στοιχείο του ανθρώπινου περιβάλλοντος, ως μια έκφραση της ποικιλίας της κοινής πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς τους, και ως θεμέλιο της ταυτότητάς τους.

β. Να εγκαθιδρύει και να εφαρμόζει πολιτικές τοπίων που αποσκοπούν στην προστασία, διαχείριση και σχεδιασμό των τοπίων δια της υιοθέτησης των συγκεκριμένων μέτρων που παρατίθενται στο άρθρο 6.

γ. Να καθιερώνει διαδικασίες για τη συμμετοχή του ευρέως κοινού, των τοπικών και περιφερειακών αρχών, και άλλων πλευρών με ενδιαφέρον για τον ορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών των τοπίων που αναφέρονται ανωτέρω στην παράγραφο β.

δ. Να εντάξει το τοπίο στις περιφερειακές και αστικές πολιτικές σχεδιασμού και στις πολιτιστικές, περιβαλλοντικές, αγροτικές, κοινωνικές και οικονομικές πολιτικές του, όπως και σε πολλές άλλες πολιτικές με πιθανό άμεσο ή έμμεσο αντίκτυπο στο τοπίο.

Άρθρο 6 Συγκεκριμένα μέτρα

A. Αύξηση ευαισθητοποίησης

Κάθε Μέρος αναλαμβάνει να αυξήσει την ευαισθητοποίηση μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών, των ιδιωτικών οργανισμών, και των δημοσίων αρχών σχετικά με την αξία των τοπίων, το ρόλο τους και τις μεταβολές σε αυτά.

B. Κατάρτιση και Εκπαίδευση.

Κάθε μέρος αναλαμβάνει να προάγει:

α. την εκπαίδευση ειδικών στην εκτίμηση και στις λειτουργίες των τοπίων,

β. τα πολυτομεακά εκπαιδευτικά προγράμματα στην πολιτική των τοπίων, στην προστασία, στη διαχείριση και στο σχεδιασμό, για επαγγελματίες στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα και για ενδιαφερόμενους οργανισμούς,

γ. τους σχολικούς και πανεπιστημιακούς κύκλους μαθημάτων, οι οποίοι, στις σχετικές θεματικές ενότητες, ασχολούνται με τις αξίες που προσδίδονται στα τοπία και στα θέματα τα οποία εγείρονται από την προστασία τους, τη διαχείριση και το σχεδιασμό τους.

Γ. Αναγνώριση και εκτίμηση

1. Με την ενεργό συμμετοχή των ενδιαφερόμενων Μερών, όπως συμφωνείται ρητά στο άρθρο 5, σημείο γ, και με την προοπτική να βελτιωθεί η γνώση των τοπίων του, κάθε Μέρος αναλαμβάνει:

α. i. Να αναγνωρίζει τα δικά του τοπία σε ολόκληρη την επικράτειά του.

ii. Να αναλύει τα χαρακτηριστικά τους και τις δυνάμεις και τις πιέσεις που τα μετασχηματίζουν.

iii. Να σημειώνει τις μεταβολές.

β. Να εκτιμά τα τοπία που έχουν αναγνωριστεί κατ'εξούτον τον τρόπο, λαμβάνοντας υπόψη τις συγκεκριμένες αξίες που τους έχουν αποδοθεί από τις ενδιαφερόμενες πλευρές και τον πληθυσμό που αφορούν.

2. Αυτές οι διαδικασίες αναγνώρισης και εκτίμησης καθοδηγούνται από ανταλλαγές εμπειριών και μεθοδολογίας, που οργανώνονται μεταξύ των Μερών σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, σύμφωνα με το άρθρο 8.

Δ. Στόχοι ποιότητας τοπίων

Κάθε Μέρος αναλαμβάνει να ορίσει τους στόχους ποιότητας τοπίων για τα τοπία που έχουν αναγνωριστεί και εκτιμηθεί, έπειτα από δημόσια διαβούλευση σύμφωνα με το άρθρο 5, σημείο γ.

Ε. Εφαρμογή

Για να τεθούν σε εφαρμογή οι πολιτικές τοπίων, κάθε Μέρος αναλαμβάνει να εισαγάγει τα μέσα που αποσκοπούν στην προστασία, στη διαχείριση και /ή στο σχεδιασμό του τοπίου.

Κεφάλαιο 3 Ευρωπαϊκή συνεργασία

Άρθρο 7 Διεθνείς πολιτικές και προγράμματα

Τα μέρη αναλαμβάνουν να συνεργάζονται στην εξέταση της διάστασης των τοπίων στις διεθνείς πολιτικές και προγράμματα, και να υποδεικνύουν, όπου είναι σχετικό, την προσθήκη σε αυτά της εξέτασης των τοπίων.

Άρθρο 8

Αμοιβαία βοήθεια και ανταλλαγή πληροφοριών

Τα Μέρη αναλαμβάνουν να συνεργάζονται προκειμένου να βελτιώνουν την αποτελεσματικότητα των μέτρων που λαμβάνονται σύμφωνα με άλλα άρθρα αυτής της Σύμβασης, και συγκεκριμένα:

α. Να παρέχουν το ένα στο άλλο τεχνική και επιστημονική βοήθεια σε ζητήματα τοπίων μέσω της συγκέντρωσης και της ανταλλαγής εμπειρίας και των αποτελεσμάτων των ερευνητικών έργων.

β. Να προωθούν την ανταλλαγή ειδικών στα τοπία κυρίως για εκπαιδευτικούς και ενημερωτικούς σκοπούς.

γ. Να ανταλλάσσουν πληροφορίες σε όλα τα ζητήματα που καλύπτονται από τις διατάξεις της Σύμβασης.

Άρθρο 9 Διασυνοριακά τοπία

Τα Μέρη ενθαρρύνουν τη διασυνοριακή συνεργασία σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο και, όπου είναι απαραίτητο, προετοιμάζουν και εφαρμόζουν κοινά προγράμματα για τα τοπία.

Άρθρο 10

Παρακολούθηση της εφαρμογής της Σύμβασης

1. Οι υπάρχουσες αρμόδιες Επιτροπές Εμπειρογνομώτων που συστήθηκαν σύμφωνα με το άρθρο 17 του Κα-

ταστατικού του Συμβουλίου της Ευρώπης, ορίζονται από την Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, ως υπεύθυνες για την παρακολούθηση της εφαρμογής της Σύμβασης.

2. Κατ' ακολουθία κάθε Συνάντησης των Επιτροπών των Εμπειρογνομόνων, ο Γενικός Γραμματέας του Συμβουλίου της Ευρώπης διαβιβάζει μία έκθεση για το έργο που πραγματοποιήθηκε και για την λειτουργία της Σύμβασης στην Επιτροπή Υπουργών.

3. Οι Επιτροπές των Εμπειρογνομόνων προτείνουν στην Επιτροπή Υπουργών τα κριτήρια για την απονομή και τους κανόνες που διέπουν το βραβείο Τοπίου του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Άρθρο 11

Βραβείο Τοπίου του Συμβουλίου της Ευρώπης

1. Το βραβείο Τοπίου του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι μία διάκριση η οποία μπορεί να απονέμεται σε τοπικές και περιφερειακές αρχές και στις ενώσεις αυτών, που έχουν καθιερώσει, ως μέρος της πολιτικής τοπίου ενός Μέρους αυτής της Σύμβασης, μία πολιτική ή μέτρα για να προστατεύουν, να διαχειρίζονται και/ή να σχεδιάζουν το τοπίο τους, τα οποία έχουν αποδειχθεί αποτελεσματικά σε μακροπρόθεσμη βάση και ως εκ τούτου μπορούν να χρησιμεύσουν ως παράδειγμα για άλλες τοπικές αρχές στην Ευρώπη. Η διάκριση μπορεί επίσης να απονέμεται σε μη κυβερνητικές οργανώσεις που έχουν συνεισφέρει με ιδιαίτερα αξιοσημείωτο τρόπο στην προστασία, στη διαχείριση ή στο σχεδιασμό τοπίων.

2. Αιτήσεις για το βραβείο Τοπίου του Συμβουλίου της Ευρώπης υποβάλλονται στην Επιτροπή Εμπειρογνομόνων που μνημονεύεται στο άρθρο 10, από τα Μέρη. Διασυνοριακές τοπικές και περιφερειακές αρχές και ενώσεις τοπικών και περιφερειακών ενδιαφερομένων αρχών, μπορούν να υποβάλλουν αίτηση υπό την προϋπόθεση ότι διαχειρίζονται από κοινού το υπό συζήτηση τοπίο.

3. Σε προτάσεις από τις Επιτροπές Εμπειρογνομόνων που μνημονεύονται στο άρθρο 10, η Επιτροπή Υπουργών καθορίζει και δημοσιεύει τα κριτήρια για την απονομή του βραβείου Τοπίου του Συμβουλίου της Ευρώπης, υιοθετεί τους σχετικούς κανόνες και απονέμει το βραβείο.

4. Η απονομή του βραβείου Τοπίου του Συμβουλίου της Ευρώπης γίνεται με σκοπό να ενθαρρύνονται, όσοι λαμβάνουν το βραβείο, προκειμένου να διασφαλίζουν τη βιώσιμη προστασία, τη διαχείριση και/ή το σχεδιασμό των τοπίων που αφορά.

Κεφάλαιο 4

Τελικές διατάξεις

Άρθρο 12

Σχέση με άλλα κείμενα

Οι διατάξεις αυτής της Σύμβασης δεν θα θίγουν αυστηρότερες διατάξεις που αφορούν στην προστασία, στη διαχείριση και στο σχεδιασμό τοπίων, οι οποίες εμπεριέχονται σε άλλα υφιστάμενα ή μελλοντικά δεσμευτικά εθνικά ή διεθνή κείμενα.

Άρθρο 13

Υπογραφή, επικύρωση και θέση σε ισχύ

1. Αυτή η Σύμβαση παραμένει ανοιχτή για υπογραφή από τα Κράτη - Μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Υπόκειται σε επικύρωση, αποδοχή ή έγκριση. Τα όργανα επικύρωσης, αποδοχής ή έγκρισης κατατίθενται στο Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης.

2. Η Σύμβαση τίθεται σε ισχύ την πρώτη ημέρα του μήνα που ακολουθεί τη λήξη μιας περιόδου τριών μηνών έπειτα από την ημερομηνία κατά την οποία δέκα Κράτη - Μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης εκφράσουν τη συγκατάθεση τους να δεσμευτούν από την Σύμβαση σύμφωνα με τις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.

3. Όσον αφορά οποιοδήποτε υπογράφων Κράτος που εκφράζει στη συνέχεια τη συναίνεσή του για να δεσμευτεί από αυτή, η Σύμβαση τίθεται σε ισχύ την πρώτη ημέρα του μήνα που ακολουθεί τη λήξη μιας περιόδου τριών μηνών έπειτα από την ημερομηνία κατάθεσης του οργάνου επικύρωσης, αποδοχής ή έγκρισής της.

Άρθρο 14

Προσχώρηση

1. Έπειτα από τη θέση σε ισχύ αυτής της Σύμβασης, η Επιτροπή των Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης μπορεί να προσκαλεί την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οποιοδήποτε Ευρωπαϊκό Κράτος το οποίο δεν είναι μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης, να προσχωρήσει στη Σύμβαση με απόφαση της πλειοψηφίας όπως προβλέπεται στο άρθρο 20, σημείο δ του Καταστατικού του Συμβουλίου της Ευρώπης, και με την ομόφωνη ψήφο των Κρατών Μερών που δικαιούνται να λαμβάνουν μέρος στην Επιτροπή των Υπουργών.

2. Όσον αφορά σε κάθε Κράτος που προσχωρεί, ή την Ευρωπαϊκή Κοινότητα για την περίπτωση της προσχώρησης της, αυτή η Σύμβαση τίθεται σε ισχύ την πρώτη ημέρα του μήνα που ακολουθεί τη λήξη μιας περιόδου τριών μηνών έπειτα από την ημερομηνία της κατάθεσης του οργάνου προσχώρησης στο Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Άρθρο 15

Χωρική εφαρμογή

1. Οποιοδήποτε Κράτος ή η Ευρωπαϊκή Κοινότητα μπορεί, κατά το χρόνο της υπογραφής ή κατά την κατάθεση του οργάνου επικύρωσης, αποδοχής, έγκρισης ή προσχώρησης, να προσδιορίσει την περιοχή ή τις περιοχές στις οποίες εφαρμόζεται η Σύμβαση.

2. Οποιοδήποτε Μέρος μπορεί, σε οποιαδήποτε μεταγενέστερη ημερομηνία, με δήλωση που να απευθύνεται στο Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης, να επεκτείνει την εφαρμογή αυτής της Σύμβασης σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή που καθορίζεται στη δήλωση. Η Σύμβαση θα ισχύσει όσον αφορά μια τέτοια περιοχή την πρώτη ημέρα του μήνα που ακολουθεί τη λήξη μιας περιόδου τριών μηνών έπειτα από την ημερομηνία παραλαβής της δήλωσης από το Γενικό Γραμματέα.

3. Οποιαδήποτε δήλωση γίνεται σύμφωνα με τις παραπάνω δύο παραγράφους, αναφορικά με οποιαδήποτε περιοχή μνημονεύεται σε τέτοια δήλωση, μπορεί να ανακληθεί με ειδοποίηση που απευθύνεται στο Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Τέτοια ανάκληση τίθεται σε ισχύ, την πρώτη ημέρα του μήνα που ακολουθεί τη λήξη μιας περιόδου τριών μηνών έπειτα από την ημερομηνία παραλαβής της ειδοποίησης από τον Γενικό Γραμματέα.

Άρθρο 16

Καταγγελία

1. Κάθε Μέρος μπορεί, οποτεδήποτε, να καταγγείλει αυτή τη Σύμβαση μέσω μιας ειδοποίησης που απευθύνεται στο Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης.

ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ

ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΚΟΥ ΤΩΝ ΠΡΕΣΠΩΝ, ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΕΙΦΟΡΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΛΙΜΝΩΝ ΤΩΝ ΠΡΕΣΠΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Εμείς, οι Πρωθυπουργοί Κωνσταντίνος Σημίτης, Ljubco Georgievski, και Ilir Meta συναντηθήκαμε σήμερα, 2 Φεβρουαρίου του 2000, επ' ευκαιρία της Παγκόσμιας Ημέρας Υγροτόπων στον Αγ. Γερμανό στην Ελλάδα και συμφωνήσαμε ότι οι λίμνες των Πρεσπών και η περιβάλλουσα λεκάνη απορροής είναι μια μοναδική φυσική περιοχή για την γεωγραφία της, τον οικολογικό πλούτο της και την βιοποικιλότητά της, με ιδιαίτερη σημασία σε διεθνές επίπεδο. Οι λίμνες των Πρεσπών και τα περίχωρά τους προσφέρουν το κατάλληλο περιβάλλον για τη διατήρηση ποικίλων και σπάνιων ειδών χλωρίδας και πανίδας καθώς και καταφύγιο για τους πληθυσμούς των αποδημητικών πτηνών. Αποτελούν, επίσης, αναγκαίο ενδιαίτημα για πολλά υπό εξαφάνιση είδη πτηνών.

Αναγνωρίζοντας ότι, η διατήρηση και η προστασία ενός οικοσυστήματος με τόσο μεγάλη σημασία, όχι μόνον αποτελεί υπηρεσία προς τη φύση αλλά, επίσης, δημιουργεί τις ευκαιρίες για την οικονομική ανάπτυξη των παρακείμενων περιοχών των τριών χωρών. Επιπλέον, η μακρά ιστορία της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή αποδεικνύει τη συμβατότητα παραδοσιακών δραστηριοτήτων και γνώσεων με τη διατήρηση της φύσεως.

Συνειδητοποιούμε ότι, η διατήρηση της φύσεως και η αειφόρος ανάπτυξη εξαρτώνται, εν πολλοίς, από το σεβασμό κυβερνήσεων και λαών προς τις διεθνείς νομικές συμφωνίες, οι οποίες αποβλέπουν στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Η συμμετοχή σε τέτοιες συμφωνίες και συμβάσεις είναι χρήσιμη για την προστασία των λιμνών των Πρεσπών και της γύρω περιοχής. Ιδιωτικές εθνικές δραστηριότητες πρέπει να υποβοηθούνται από τη διεθνή συνεργασία σε αυτό το πεδίο.

Επιπλέον αναγνωρίζουμε και εκτιμούμε τη σημασία της δραστηριοποίησης Περιβαλλοντικών Μη-Κυβερνητικών Οργανισμών, ιδιαίτερα όταν συνδυάζουν τις διαφορετικές, αλλά αλληλοσυμπληρούμενες εμπειρίες και γνώσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, υπενθυμίζουμε με ιδιαίτερη χαρά ότι, ένας τέτοιος Μη-Κυβερνητικός Οργανισμός, ονόματι «Εταιρία Προστασίας Πρεσπών» τιμήθηκε το 1999 με το βραβείο Ramsar ως ένα εξαιρετικό παράδειγμα πρωτοποριακής προσεγγίσεως στη διατήρηση των υγροτόπων.

Τέλος, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε τα οφέλη της δημόσιας ευαισθητοποίησης, έτσι ώστε, να επιτευχθούν οι στόχοι της προστασίας της φύσης και της αειφόρου αναπτύξεως.

Έχοντας υπόψη τα ανωτέρω, αποφασίζουμε να ανακηρύξουμε το «Πάρκο των Πρεσπών» ως την πρώτη διασυνοριακά προστατευόμενη περιοχή στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και παρουσιάζουμε αυτή την πρωτοβουλία ως ένα «Δώρο στη Γη» στα πλαίσια της εκστρατείας «Ζωντανός Πλανήτης» της WWF. Αυτή η εκστρατεία αποβλέπει στο να διασφαλίσει τη διατήρηση των σημαντικότερων βιολογικών αποθεμάτων του κόσμου και των οικοσυστημάτων στην επόμενη χιλιετία. Το «Πάρκο των Πρεσπών» εκτείνεται στις γειτονικές περιοχές γύρω από τις λίμνες

των Πρεσπών, τις οποίες καθεμία από τις τρεις χώρες έχει ανακηρύξει ως προστατευόμενο τόπο Ramsar.

Την διακήρυξη αυτή θα ακολουθήσει η συνεχής συνεργασία των αρμόδιων Αρχών για περιβαλλοντικά ζητήματα. Σ' αυτό το πλαίσιο, θα μελετηθούν κοινές δράσεις για τα εξής: α) τη διατήρηση και προστασία των μοναδικών οικολογικών αξιών του «Πάρκου των Πρεσπών», β) την παρεμπόδιση και / ή ανατροπή των αιτιών της υποβάθμισης των ενδιαιτημάτων, γ) τη διερεύνηση των κατάλληλων διαχειριστικών μεθόδων για την αειφόρο χρησιμοποίηση των υδάτων των λιμνών και δ) την προσπάθεια ώστε το «Πάρκο των Πρεσπών» να γίνει και να παραμείνει ένα πρότυπο του είδους του, καθώς και ένα σημείο αναφοράς της ειρηνικής συνεργασίας των χωρών μας.